

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

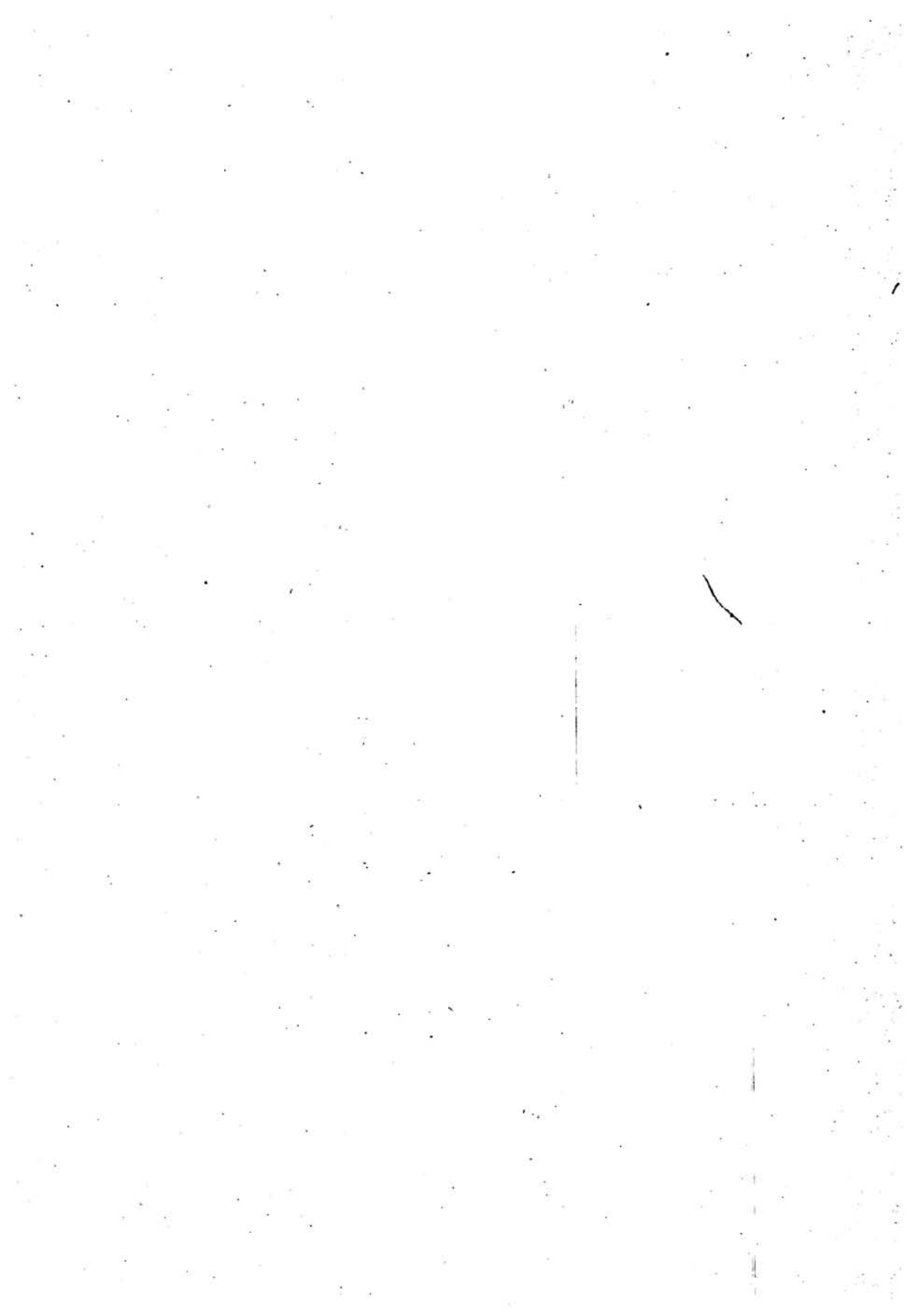
1976

1977

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1976-1977

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1976-1977

BUDAPEST, 1979

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

FELELŐS SZERKESZTŐ
NÉMETH MÁRIA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
HOMOR FERENC

HU ISSN 0524—8868

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIÈRES

I. Az OSZK 1976—1977-ben

<i>Somkuti Gabriella</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár 1976—1977. évi működése	9
Деятельность Государственной Библиотеки имени Сечени за 1976/77 годы ...	62
The Activities of the National Széchényi Library in the Years 1976—1977	66
<i>Papp István</i> : A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1976—1977-ben	71
Работа Центра библиотекведения и методических работ за 1976—1977 гг.	92
The Activities of the Centre for Library Science and Methodology in 1976—1977	92

II. Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből

<i>Havasi Zoltán</i> : A nemzeti könyvtár hazánk tudományosságában és közművelődésében	95
Национальная библиотека в науке и культуре Венгрии	106
La Bibliothèque Nationale dans la vie scientifique et culturelle de la Hongrie	107
<i>Soltész Zoltánné</i> : A velencei Franceschi-cég és Matteo Pagano nyomdásznév nélkül kiadott, 16. századi, ritka nyomtatványai	109
The 16 th century popular prints of the Franceschi printing office and Matteo Pagano's press, published without the printer's name	120
<i>Wiz Györgyné</i> : Trenk Frigyes 1790. évi politikai röpiratai	121
Die politischen Flugblätter des Friedrich Freiherrn von der Trenck aus dem Jahre 1790	163
<i>Nemeskéri Erika</i> : Egy kiadatlan Jókai-kézirat	165
Ein unpubliziertes Jókai-Autograph	180
<i>Haraszthy Gyula</i> : Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár	183
Gábor Halász et la Bibliothèque Nationale Széchényi	214

III. A magyar könyvtárügy történetéből

<i>Zircz Péter</i> : A magyar könyvtárpolitika alapjai	219
Основы венгерской библиотечной политики	233
<i>Somkuti Gabriella</i> : A Teleki-téka pere (Egy kulturális esemény sajtóvisszhangja a múlt században)	235
Le procès de la „Bibliotheca Teleki” La Bibliothèque Teleki à Marosvásárhely au XIX. siècle	302

IV. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>Borsa Gedeon</i> : A csizó kiadástörténete	307
Verlegungsgeschichte des ungarischen Cizio-Janus	378

<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán	379
Zur Subsistenzfrage der Studentenschaft in Ungarn im 18. Jahrhundert	412
<i>Szelestei N. László</i> : A Collectio Kazzaiana	417
Collectio Kazzaiana	443
<i>Fried István</i> : A kelet-európai romantika néhány jellegzetessége	445
Некоторые особенности восточно-европейской романтики	458
<i>Miklóssy János</i> : „A szép lánc szemei”	459
„Glieder der schönen Kette“ (Enzyklopädische, Fach- und wissenschaftliche Zeitschriften der 1850-er Jahre)	474
<i>Jeszzenszky Géza</i> : A „Hungary”, az első angol nyelvű magyar újság	475
„Hungary” the first English-language periodical published in Hungary	497
<i>Bata Imre</i> : Ady Isten-élménye	499
Ady's Gotteserlebnis	517
<i>Markovits Györgyi</i> : Eszmei és irodalmi találkozások	519
L'écho français d'un livre hongrois. Mme G. Bölöni: Sur le chemin des douleurs	527

I.

AZ OSZK 1976—1977-BEN

Az Országos Széchényi Könyvtár 1976—1977. évi működése

A könyvtár az elmúlt két éves időszakban folytatta a reformoknak azt az útját, amelynek előkészítése még a hetvenes évek elején megkezdődött s első eredményei máris mutatkoznak. Ez az évtized világszerte a hagyományos könyvtári munkafolyamatok átalakulását, a célok újrafogalmazását, a feladatok sokrétűbbé és bonyolultabbá válását hozta magával. Ugyanakkor a világméretű információcsere és az ezt biztosító nemzetközi együttműködés elérendő célból napi feladattá vált, meghatározza munkánkat s előmozdítja a módszerek fejlődését. E folyamatból nem maradt ki az Országos Széchényi Könyvtár sem, sőt nyugodt lelkiismerettel megállapíthatjuk, hogy anyagi erőinkhez mérten valamennyi területen lépést tartottunk a fejlődéssel.

Kiemelkedő eseménye volt az 1977-es évnek a könyvtár alapítása 175. évfordulójának megünneplése. A SZÉCHÉNYI Ferenc által létrehozott Országos Könyvtár (Bibliotheca Széchényiano Regnicolaris) alapítóokmánya 1802. november 25-én nyerte el a királyi megerősítést. Az alapító nagy értékű gyűjteményével, amely mintegy 13 000 nyomtatott könyv és 1200-nál több kéziratos mű mellett sok száz térképet, metszetet, továbbá kép-, szobor- és éremgyűjteményt is felölelt, megvetette a magyar kultúra értékeinek feltárására, feldolgozására és megismertetésére hivatott intézmény, majd intézményrendszer alapjait. Így a magyar múzeumügy, az országos közgyűjtemények is erre az adományozásra vezethetik vissza eredetüket. 1977 októberében az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum közös központi rendezvényekkel — jubileumi ünnepség, jubileumi emlékkiállítás — emlékezett meg az alapításról és az eltelt 175 év fejlődéstörténetéről.

A jubiláló intézményeknek a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a haladó nemzeti kultúra ápolásában és fejlesztésében kifejtett történelmi jelentőségű tevékenységükért, valamint a szocialista művelődéspolitikai megvalósításában betöltött szerepükért a Munka Vörös Zászló Érdemrendje kitüntetését adományozta.

1976-ban jelent meg az új könyvtári törvény, amely az ország könyvtári rendszere egységes működtetésére helyezve a hangsúlyt, újrafogalmazta és meghatározta a könyvtárak, így a nemzeti könyvtár tevékenységi körét is. E törvényben megszabott feladatok ellátása könyvtárunk munkájának hosszú évtizedekre szóló programjának alapját képezik.

1976/77-ben nagy hangsúlyt kapott munkánkban az állományszervezés, ezen belül is a hungarika-gyűjtés. E téren az elvi alapok lefektetése szorosan kapcsolódott a hungarika-regisztrálás problémaköréhez. Az elkészült kerettervek már túlmutatnak könyvtárunk kötelezettségein és lehetőségein: a megvalósítandó feladatok részét képezik a Magyar Tudományos Akadémia által a távlati tudományos tervekben meghatározott kutatási főiránynak, a nemzeti múlt értékei és emlékei kutatásának. E munkák hatására a könyvtáron belül máris felismerhetők a hungarikaprogram előtérbe kerülésének, az intézményen belüli nagyobb összehangoltságnak első jelei.

Feltáró munkánk keretében komoly eredmények születtek a munkaszervezet, ill. munkamenet korszerűsítése, az új nemzetközi szabványokhoz való alkalmazkodás terén. Megindult — egyelőre szerény méretekben — a folyóirat- és hírlap-rekatalogizálás munkája.

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* UNIMARC-alapján történő számítógépesítése végső szakaszába érkezett, 1977-ben megjelentek a próbafüzetek. E tény biztosítja, hogy az 1978-as impresszumú kiadványok már számítógéppel előállított nemzeti bibliográfiában fognak megjelenni. Ezzel egy időben a nemzeti bibliográfia rendszerébe tartozó csaknem valamennyi kiadvány átalakítása, gyűjtőkori bővítése stb. megtörtént.

Központi szolgáltatásaink is az átalakulás, korszerűsítés, a munka színvonalának emelése szakaszában éltek. Vonatkozik ez mind a központi katalógusokra, mind a könyvtárközi kölcsönzésre. Fontos eredmény, hogy elkezdtük a majdani Tároló Könyvtár anyagának gyűjtését. 1977-ben a könyvek után sor került az időszakos kiadványok nemzetközi azonosító számozásának (ISSN) bevezetésére is.

Részvételünk a nemzetközi könyvtárügyi munkákban és a nemzetközi információs rendszerekben tovább erősödik. Elég itt az UBC (Universal Bibliographic Control) keretében folyó különféle ISBD-rendszerek kidolgozásában való közreműködésünkre, az ISDS, RISM, valamint a szocialista országok NTMIR-munkáiban való igen aktív részvételünkre utalni. A nemzeti bibliográfiai kérdésével foglalkozó 1977-es párizsi világkonferenciát megelőzően a szocialista országok szakértői könyvtárunkban ültek össze tanácskozássra. 1977-től veszünk részt a washingtoni Library of Congress megosztott katalogizálási programjában.

Eredményeink mellett nem feledkezhetünk el gondjainkról sem. A könyvtári állomány mintegy felének vári elhelyezése a használat szempontjából rendkívül hátrányos: olvasóink kiszolgálása késedelmes, az állandó ide-oda szállítás az anyagot nagymértékben rongálja. Az állomány védelmére (kötetés, restaurálás) tett valamennyi erőfeszítés — a kapacitás elégtelensége miatt — már nem képes a nemzeti dokumentumkincs állapotának folyamatos romlását megakadályozni.

Fájdalmas vesztesége könyvtárunknak és az egész magyar könyvtáros-társadalomnak, hogy alkotó ereje teljében, 1976-ban eltávozott körünkől a nemzeti könyvtári gondolatnak élő reprezentánsa és egyik legodaadóbb munkása, dr. SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes. Könyvtári pályájának közel két évtizedét töltötte a Széchényi Könyvtárban, megalapozva és elindítva számos olyan munkát, amelyek a könyvtár életében korszakosnak

mondhatók. Élete és munkássága ezen túlmenőleg a hazai könyvtárügybe is beépült, elméleti munkássága és gyakorlati példája révén könyvtáros-nemzedékek tekintik tanítómesterüknek.

A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Állományszervezés

1977-ben napirendre került a könyvtár *Gyűjtőköri Utasításának* módosítása. Ezt egyrészt az intézmény új, szakkönyvtári funkcióinak gyűjtési konzekvenciái tették szükségessé, másrészt a megjelenő dokumentumok mennyiségi növekedése is arra kényszerített bennünket, hogy a nemzeti könyvtár gyűjtési kötelezettségét felülvizsgáljuk s megkezdjük — érdemi elbírálás alapján — a gyűjtés szűkítését.

Az elméleti előkészítő munkák során a Vezetői Tanács 1977-ben többször foglalkozott a kérdéssel s a tárgyalások eredményeképpen megszülettek azok az elvi döntések és állásfoglalások, valamint egyes részletkérdésekre vonatkozó határozatok, amelyek alapján a módosított *Gyűjtőköri Utasítás* 1978-ban elkészül. Külön foglalkozott a vezetőség a Kisnyomtatványtár gyűjtőkörének kérdésével. A hozott határozatok értelmében 1978-ban kidolgozzák az itt kezelt csoportos feldolgozású anyag gyűjtőköri korlátozását.

A *hungarikumok* gyűjtésének és aktív hiánypótlásának érdekében a Gyarapítási Osztály elkészítette a modern könyvek és időszaki kiadványok hungarika-gyűjtési szabályzatát. A részletes utasítás a hungarikumok négy típusának rendjében, korszakok és dokumentumfajták szerint határozza meg a gyűjtés szempontjait, és az új *Gyűjtőköri Utasítás* mellékleteként a törzsgyűjtemény szerzeményezési munkájának alapjául fog szolgálni. Rövidített változata a csereegyezmények céljára került megfogalmazásra.

A gyűjtési határok — egyes szervezeti egységek közötti — korrekciójára több ízben került sor, általában kisebb állományrészek átadásával, ill. átvételével. A Régi Nyomtatványok Tára a törzsgyűjteményi raktárba tette át a TODORESZKU-gyűjtemény nem RMK anyagát, valamint az első kiadások gyűjteményét, a Kisnyomtatványtárban helyezte el a 17–18. századi külföldi apronyomtatványokat. A Színháztörténeti Tárba kerültek a Régi Nyomtatványok Tárában, illetve a Kisnyomtatványtárban őrzött 18. századi iskoladráma-programok, a Zeneműtár viszont átvette a Színháztörténeti Tártól az ESTERHÁZY-irattár *Acta Musicalia* és *Acta Theatralia* anyagát.

Mindez az elvi és gyakorlati munka hozzájárult a gyűjtés pontos megfogalmazásához, a gyűjteményi határok világosabb megvonásához.

Fontos szervezeti változást, de ugyanakkor a munka tartalmi vonatkozásainak megjavítását is jelentette a Gyarapítási Osztály feladatkörének bővítése a dokumentumok egységes gyűjteményi irányítása érdekében.

Állománygyarapítás

Könyvtárunk állománya 1976—77-ben 79 107 könyvvel, 9509 évfolyam időszaki kiadvánnyal, 46 369 kézirattal és 138 629 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 273 614 könyvtári egységgel gyarapodott. A két év folyamán az állományból törölt egységek száma 43.900, nagyrészt kinyomtatványok. A tényleges gyarapodás a két év alatt 229 714 könyvtári egység, mintegy 28 ezerrel több, mint a megelőző két évben. A többlet elsősorban a kéziratok gyarapodásából adódik. A könyvtár állománya 1977. december 31-én 5 440 928 egység volt.

A beszerzési források közül a kötelespéldányból származó gyarapodás 1973-tól 1976-ig csökkenő tendenciát mutatott, az 1977-es év viszont újra jelentős növekedést jelzett. (A gyarapodás ezekben: 1973: 92, 1974: 90, 1975: 86, 1976: 83, 1977: 90.) A vételből származó dokumentumok száma az előző évekéhez képest kiemelkedően magas volt. (A gyarapodás ezekben: 1973: 21, 1974: 18, 1975: 14, 1976: 43, 1977: 24.) A különbség csaknem teljes egészében a nagy kéziratgyűttesek vételéből származik. A nemzetközi kiadványcsere révén történő gyarapodás 1976-ban igen magas, a következő évben újra alacsonyabb volt. Az ajándékként kapott anyagból a Finnországban élő kiváló fotóművész, RÁCZ István adománya érdemel említést: szerzői életművét tette ezáltal teljessé. A Fölőpéldány Központ útján számos becses 1850 előtti, állományunkból eddig hiányzott hungarikummal gyarapodtunk.

A számszerűségek viszonylagos kiegyensúlyozottsága mögött azonban néhány nehéz probléma húzódik meg. Már hosszabb idő óta komoly nehézséget jelent a külföldi kiadványok beszerzésének akadozása és késlekedése a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat munkaszervezeti és devizális problémái miatt. Ez a helyzet — a folyamatos reklamálás révén — munkatöbbletet hárít a könyvtárra, de ami ennél súlyosabb: azzal a következménnyel jár, hogy a külföldi állomány építése elmarad az évek során kialakított magas színvonaltól, az így keletkezett jelentős hiányok pótlása utólag nehezen lesz megoldható.

A negatív jelenségek körébe tartozik a Nemzetközi Csereszolgálathoz a kultúregyezményes csere keretében spontán érkező kiadványanyag súlylyedő színvonala. Ez részben az önálló kiadványok számának csökkenéséből, részben — az előbbi ténnyel is összefüggően — a keretek formális kitöltéséből: a mennyiségi és nem a minőségi kívánalmak szem előtt tartásából adódik. Az állomány „felhígításának” veszedelmén csak a gondosabb válogató munka tud segíteni.

Alapvető nemzeti könyvtári feladatunknak megfelelően, a külföldi hungarikumok kurrens és retrospektív beszerzésére nagy gondot fordítotunk. Különösen a szomszéd szocialista országok magyar nyelvű kiadványainak beszerzése terén tettünk jelentős lépéseket. (Hiányjegyzékek összeállítása, antikvár piacutatás, új cserekapcsolatok kiépítése stb.) A magyar színháztörténeti dokumentumok pozsonyi anyaggyűjtése befejeződött és folyamatosan történik a másolatok beszerzése is.

A beszerzett könyvek tartalmi megoszlását tekintve (az ETO szakcsoportjait követve) legtöbb mű a nyelv- és irodalomtudomány, valamint

a szépirodalom körébe tartozik, ezt követi sorrendben a történelem, az általános művek (bibliográfiák, lexikonok, könyvtártudomány), társadalomtudomány, művészetek, alkalmazott és természettudományok, vallás, földrajz, filozófia, pszichológia.

A nem kötelespéldányból származó könyvek tekintetében legmagasabb a belföldi beszerzés aránya, ezt követően 1976-ban az első tizenkét ország sorrendje: Románia, Szovjetunió, NSZK, USA, Csehszlovákia, NDK, Jugoszlávia, Franciaország, Ausztria, Anglia, Skandináv államok, Olaszország. 1977-ben a sorrend így alakult: Szovjetunió, NSZK, USA, Románia, Csehszlovákia, Franciaország, Anglia, Jugoszlávia, Ausztria, Olaszország, NDK, Németország 1945 előtt. A két sorrend összevetése is arról tanúskodik, hogy erőfeszítéseink ellenére a szomszéd országokból származó könyvek részaránya csökkent.

Beszerzéseink közül igen fontosnak tekintjük, hogy négy nagyobb magángyűjteményből sikerült a hazai könyvpiacra ma már meglehetősen ritka kiadványokat vásárolnunk. E gyűjtemények jellegükben igen eltérőek voltak: ZACHER Béla könyvgyűjtőtől vásárolt könyvek elsősorban a várbeli természettudományi kézikönyvtár számára jelentettek kiegészítési lehetőséget, a RÉVAI Mór-féle hagyaték jó állapotban levő, szép kötésű archivális és kézikönyvtári példányok beszerzésére adott módot, VARGA Sándor Frigyes gyűjteményéből bibliofil kiadványokkal, FORGÁCS Béla gyűjteményéből ritka első kiadásokkal gazdagíthattuk állományunkat. Antikvár beszerzéseink közül kiemelkedő MARX *Kapital*-ja első kötetének első kiadása (Hamburg, 1867).

Nemzetközi értékű ősnymotatvány-gyűjteményünk két ritka 15. századi nyomtatvánnyal gyarapodott. Mindkettő a humanizmus korának jellegzetes alkotása. A neves olasz tudós, Nicolaus PEROTTUS *Cornucopiae sive linguae Latinae commentarii* (Velence, 1499) című munkáját a 15. században széles körben használták. A velencei ALDUS-nyomdában készült kiadás eddig csak két hazai könyvtárban volt meg.

A könyvnyomtatás korai időszakában, 1470 körül Kölnben jelent meg II. PIUS pápa *Epistola ad Johannem de Aich* című kis munkája. Az AENEAS SILVIUS néven is ismert humanista pápának ez a műve ritkán jelent meg nyomtatásban. Magyarországon fennmaradt 15. századi kiadásról eddig nem volt tudomásunk.

A magyarországi származású isztambuli nyomdász, Ibrahim MÜTE-FERRIKA újabb négy kiadványát sikerült megszereznünk s ezzel MÜTE-FERRIKA tizenhét kiadványa közül már tizenkettő van birtokunkban. Az első folyamatosan működő isztambuli nyomda termékeit világszerte értékes könyvritkaságokként tartják nyilván. A mostani vétel során jutott állományunkba Suuri HASAN efendi több, mint 20 000 szó jelentését illusztráló török–perzsa nyelvkönyve (1742), a történetíró Katib CELEBI hadtörténeti munkája (1729), valamint összefoglaló történeti műve az 1731. év előtti időszakról (1734). Illusztrációi miatt egyedülálló gyűjteményünkben a Nyugat-India történetét elbeszélő, 1730-ban kiadott kis kötet, Tarihi HINDI munkája.

Korai egyetemes nyomdatörténeti jelentőségű dokumentumaink sorát gyarapítja egy kivételesen szép kiállítású új szerzemény, a neves augsburgi

RATDOLT-nyomdában, 1511-ben közreadott *Missale Pataviense*. Említésre méltó még két ismeretlen, 16. századi parasztkalendárium. Mindkettő az 1575. évre szól és a zürichi FROSCHAUER-nyomdában készült.

A régi magyar gyűjtemény nyomdatörténeti jelentőségű gyarapodása egy eddig a szakirodalomban sem említett, 1645-ből származó lőcsei nyomtatvány; PULICHIVS, Valentius: *Laudatio funebris... bey dem Leichenbegängnes der... Anna Reuterin*. Gedruckt zur Leutschaw bey Lorentz Brevern. Értékes beszerzés a ZSÁMBOKY János által annotált LUKIÁNOSZ-kiadás (Bázel, 1602. RMK. III. 985), valamint BISTERFELD János gyulafehérvári professzor *Scripturae sacrae* című munkája (Leiden, 1654. RMK. I. 889a). BISTERFELD magyar szöveget is tartalmazó művének erről a kiadásáról eddig a szakirodalomnak sem volt tudomása.

A magyarországi könyvkiadás ritka becsű emléke CATO *Disticha de moribus*ának 1659. évi szebeni kiadása (RMK. I. 950). Ez a latin, német és magyar értelmezéseket tartalmazó nyelvkönyv már a múlt század végén olyan ritka volt, hogy SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtár*-a csupán az akkori segesvári és az azóta eltűnt LUGOSSY-féle példányát említi. Mostani beszerzésünk hozzáférhetővé teszi a művet könyvtárunkban, mivel az eddig csak a gyöngyösi műemlékkönyvtárnak volt meg.

Az újabbkori külföldi hungarikumok közül kiemelkedik KITAIBEL Pál magyar természettudós Bécsben 1799—1812 között megjelent *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae* c., 280 színes metszetet tartalmazó műve. E példányt külön értékessé teszi, hogy a latin növénynevek magyar megfelelői is szerepelnek benne egykorú kézírással.

A segéd- és kézikönyvek gyarapodásából tudománytörténeti érdekessége és magyar vonatkozásai miatt megemlíjtük az *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste...* (Hrsg. v. J. S. ERSCH, J. G. GRUBER, Leipzig, 1818—1847.) c. lexikon 82 kötetét. A befejezetlenül maradt magyar sorozat címszavait RUMY Károly, HORVÁT István stb. írták. Ugyancsak magyar vonatkozásai miatt érdekesekek a lipcsei, a rostocki és a strassburgi egyetem régi anyakönyveinek századeleji kiadásairól készült reprintek. Szép kiadású mű a *Weltgeschichte der Architektur* (Bd. 1—14. Hrsg. Pier Luigi NERVI. Stuttgart—Milano, 1974—1977.) c. összefoglaló kézikönyv.

Az időszaki kiadványok gyűjteménye elsősorban régi hazai folyóirat-ritkaságokkal egészült ki (*Uránia*, Vázt, 1794. *Hasonszenvi Közlöny*, Gyöngyös, 1864—65. *Gyermekbarát*, Pest, 1861—62. *Magyar Ifjúság*, Bp. 1894. stb.), de akad közöttük külföldi hungarika is. (*Kedveskedő*, Bécs, 1824. 2×2, Bécs, 1923. *Diogenes*, Bécs, 1927. *Út*, Novi Sad, 1922. stb.)

A *kézírtos* beszerzések köréből a középkort három kódex képviseli: a 14. századot Jacobus de VORAGINE *Legenda aurea*-jának kézírata, tollrajzú díszítésekkel; a 15. századot egy *Psalterium*; a 16. századot egy a század elejéről származó illusztrált német kódex, mely különféle hasznos házi tudnivalókat tartalmaz. Említésre méltó két (korábban kötésként felhasználó) kódextöredék is: egyiket kora (11. századi), másikat görög volta teszi érdekessé.

Történeti forrásértéke miatt kiemelkedően értékes beszerzés SZOLIMÁN szultánnak a 16. sz. közepéről származó levele, ill. a levél eredeti latin for-

dítása, melyben a szultán Magyarországgal kapcsolatos terveiről nyilatkozik a francia királynak.

Az 1690-es évekből származik TELEKI Pálnak, TELEKI Mihály erdélyi kancellár fiának Európa számos városában, egyetemén teleírt emlékkönyve, a kor kiváló magyar és európai tudósainak bejegyzéseivel. Hasonló emlékkönyv — album amicorum — az 1780-as évekből MÁRTON József orvosé és BARTHOLOMAEIDES László evangélikus lelkészé. MÁRTON Göttingában, BARTHOLOMAEIDES Wittenbergben folytatott tanulmányainak emléke a két kötet, sok jeles magyar és külföldi személyiség bejegyzésével, rajzokkal, árnyképekkel.

Igen gazdag a 19. század anyagának kézirati gyarapodása. Kiemelkedően értékes beszerzés JÓKAI Mór korai történeti regényeinek autográf fogalmazványai, melyek Dél-Amerikából kerültek haza. Történeti forrásértékűek egy eddig ismeretlen kéziratos újság számai az 1822/36-os reformországgyűléstől és WESSELÉNYI Miklós levelei 1847-ből. A tudományos életet tükröző tudóslevelezések is újabb darabokkal gazdagodtak. (FRIVALDSZKY Imre természettudós, a két EÖTVÖS, VÁMBÉRY Ármin, STEIN Aurél, GOLDZIHNER Ignác levelei.) Érdekes dokumentumokkal egészült ki JUSTH Zsigmond hagyatéka. A korabeli művészeti életre jellemző adatokat szolgáltat LISZT Ferenc egy 1877-ből származó levele és VASTAGH Gyula műkereskedő levelezése.

A 20. századi írói fondok közül újabb darabokkal egészült ki KRÚDY Gyula és NÉMETH László hagyatékának nálunk őrzött része. Nagy értékű beszerzés ZILAHY Lajos hagyatékának Magyarországon maradt része, az író személyén túlmutató forrásanyaggal. A közelmúlt irodalom- és kultúrtörténetének sokoldalú forrásbázisa KERESZTURY Dezső személyi levéltára. Ez a gazdag, irodalmi és tudományos szempontból egyaránt értékes forrasyeggyüttes az író műhelyének dokumentumait és kiterjedt levelezését tartalmazza. A kézirategyüttes vételarából KERESZTURY Dezső alapítványt létesített, amelynek kamataiból évente a Széchényi Könyvtár egy-egy kiemelkedő tudományos munkát végző munkatársát lehet majd jutalmazni. Még életében nálunk helyezte el kéziratait és levelezését az azóta elhunyt DIENES Valéria matematikus és filozófus. A felsoroltakon kívül még számos 20. századi író, tudós, művész, újságíró levelei vagy hagyatéka került hozzánk. (BENDEFY László geodéta és tudománytörténész, BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, BUDAY György fametsző művész, ELEK Rezső, HEGEDŰS Gyula, KUNSZERY Gyula, RADNÓTI Miklós, SZABADOS András, VERES Péter, WALTER Gyula írók és újságírók, KOLNAI Aurél filozófus, szociológus, NAGY Töhötöm publicista.)

A *Zeneműtár* beszerzései közül kiemelkedő jelentőségű az a MOZART-kézirat, amely az első és mind ez ideig egyetlen magyar közgyűjteménybe került MOZART-autográf. Értékét növeli az is, hogy a mű eddig ismeretlen volt, azt a MOZART-műveket regisztráló KÖCHEL-jegyzék sem tartja nyilván. Ugyancsak becses gyarapodás LISZT Ferenc két eredeti kézirata. Ezen kívül számos 20. századi, ill. kortárs zeneszerző kéziratait sikerült megszerezni. (CSENKI Imre, DOHNÁNYI Ernő, KADOSA Pál, KISZELY Gyula, KURTÁG György, MOLNÁR Antal, VÁNDOR Sándor stb.) E csoportból külön is kiemeljük BALASSA Sándor *Az ajtón kívül* c. operájának kéziratos partitúráját.

A *Színháztörténeti Tár* folyamatosan megvásárolta a fővárosi és vidéki színházak előadásainak válogatott fényképeit. Ez a közelmúltban indított rendszeres gyűjtés a Tár közel 90 000 darabos fotógyűjteményének a kortárs színháztörténet mindazon képi dokumentumait biztosítja, melyek a kutatás és az utókor érdeklődésére a jövőben is számot tarthatnak. Az eredeti díszlet- és jelmeztervek gyűjteménye is számos értékes darabbal gyarapodott. (OLÁH Gusztáv, NEOGRÁDY Miklós, BÁSTHY István, KÖPECZI BÓCZ István, BAJA Benedek, NAJMÁNYI László, WEGENAST Róbert, KÉMÉNDY Jenő, MÁRK Tivadár, MAKAI Péter és mások munkái.) Történeti forrásértékük miatt érdemel figyelmet BUDANOVITS Mária operaénekesnő és BÁRDI Ödön vígszínházi színész hagyatéka.

A *Térképtár* gyarapodásából kiemelkedik Henricus SCHAEVIUS: *Skeleton Geographicum in usus Poeticos et Historicos adornatum* (Brunsvigae, 1662.) c. atlasza. A mű 41 metszetes térképet tartalmaz, kettőn Magyarország is szerepel. Hasonlóan értékes beszerzés a *Temesvarer Banat* c. kéziratos térkép, amely 1725 és 1738 között készült, e terület első felméréséről. Nagy értéket képvisel Cantelli da VIGNOLA olasz származású kartográfus *L'Ungheria* c. 1686-ban készült színes rézmetszetes térképe, melyet KÁDÁR János elvtárs ajándékozott a könyvtárnak.

A *Kisnyomtatványtár* értékes exlibrisekkel és több ritka, a bécsi emigráció köréből származó kommunista röplappal gazdagította állományát. Csaknem száz múlt századi érdekes ponyvanyomtatványt is sikerült beszerezni.

A gyarapításra fordított összeg 1976-ban 5,6, 1977-ben 5,3 millió volt. Az előző évekhez viszonyított emelkedés a nemzetközi csere céljaira való nagyobb arányú vásárlásokban leli magyarázatát.

Feltárás

Katalógusok

A modern könyvek és időszaki kiadványok hagyományos feldolgozási tevékenységét a munka korszerűsítéséből adódó új feladatok, ezen kívül pedig az országos és főleg a nemzetközi, könyvtári-információs együttműködés szabta kívánalmak bővítik, formálják. Ennek megfelelően az elmúlt időszakban a hagyományos könyvtári futószalagot számos szervezeti és munkamenet-korszerűsítési változás érintette. E folyamat egyik legfontosabb mozzanata volt 1976-ban a könyv- és periodika-feldolgozás egységes keretben való összevonása. Ez gyakorlatilag a Katalógizáló Osztály és a Hírlapfeldolgozó Osztály egyesítését jelentette, a feldolgozási munkafázisok tiszta profiljának megteremtése céljából. Az új munkaszervezet a munkafolyamatok ésszerűsítésével a párhuzamos munkák fokozatos kiküszöbölését, a későbbiekben gépesítésre alkalmas könyvtári rendszerek kialakítását teszi lehetővé. A mechanikus munkák időigényének csökkentésével az érdemi gyűjteményalakító és feltáró tevékenység számára is jobb feltételek teremődnek.

A *könyvek* feldolgozása a gyarapodással lépést tartott: a két év alatt elkészült 43 ezer címléírás jól szervezett munka eredménye. A címléírással

a szakozás is párhuzamosan haladt, az újabb ETO-módosítások bevezetése azonban mind a szakozásban, mind a katalógusszerkesztésben és a tájékoztatásban jelentős munkatöbbletet és helyenként nehezen megoldható problémákat okozott.

Megtörtént az egységes periodika-feldolgozási futószalag kialakítása, melynek keretében az eddig könyvként kezelt, valamint a csoportos gyűjteményben tárolt időszaki kiadványok a folyóiratokkal és hírlapokkal együtt, a nemzetközi szabványtervezet (ISBD/S) alapján kerülnek feldolgozásra (átmenetileg kettős feldolgozással, a könyvkatalógus folytonosságának megőrzése érdekében).

A könyvtár rekonstrukciós munkáinak legjelentősebbje, a *periodika-állomány* teljes rekatalogizálása indult meg 1976 szeptemberében, egyelőre kísérleti jelleggel. A hazai időszaki kiadványok korszerű formában való rekatalogizálása nem kizárólag a Széchényi Könyvtár egyik nyilvánartásának rekonstrukcióját jelenti, hanem a hazai tájékoztatás, a hazai és nemzetközi bibliográfiai adatszolgáltatás szempontjából is alapvetően fontos. A most elkészülő felvételeknek sokfajta igényt kell kielégíteniök: alapul kell szolgálniuk a kurrens és retrospektív nemzeti bibliográfiának, biztosítaniuk kell a nemzetközi adatszolgáltatást s alkalmasnak kell lenniök gépi adatfeldolgozásra is. Mindezek a követelmények, valamint az, hogy a nemzetközi szabályzatok (ISBD/S) időközben tovább fejlődtek, a munka elméleti előkészítését rendkívül bonyolulttá tették. A megfelelő felkészült-ségű elméleti csoport létszáma csak a kurrens feladatokat ellátók köréből volt biztosítható s ez rendkívüli megterhelést jelentett a Katalogizáló Osztály részére. A periodika-feldolgozás részletes szabályzatának kidolgozásával, valamint az ezt kiegészítő (utalórendszerre, katalógusokra vonatkozó) szabályzatok létrehozásával az osztály országos viszonylatban is úttörő munkát végzett. 1977-ben szükségessé vált — részben a munka gyakorlati tapasztalatai alapján, részben a nemzetközi szabvány folyamatos változásával összefüggésben — az adatfelvételi szabályzat átdolgozása. Az ezzel kapcsolatos elméleti munka, valamint a már rekatalogizált anyag új módszer szerinti ismételt feldolgozása a tervezett teljesítményt ebben az évben mintegy felére csökkentette.

A rekatalogizálás pontos távlati tervének kidolgozásához felmérés készült a teljes periodikaállomány mennyiségi és minőségi összetételéről. A felmérés számadatait vette figyelembe az a Vezetői Tanácsi előterjesztés, amely a rekatalogizálás perspektíváival, módszerbeli variánsaival, gépesítési lehetőségeivel, idő- és munkaigényével foglalkozott. A végrehajtás végleges formáiról a könyvtár vezetősége 1978 során dönt.

Az ISBN (kiadói) katalógus továbbszerkesztése mellett az ISSN rendszer bevezetésével új feladatként jelentkezett az ISSN (időszakos) kiadványok katalógusának szerkesztése. Ez utóbbinál a vártnál nagyobb feladatot jelentett a sorozati ISSN bevezetése miatt szükségessé vált címléírasi javítások elvégzése, mivel a sorozati címváltozások, valamint a tipológiai határok új értelmezése miatt nem elegendő az ISSN mechanikus feltüntetése.

A katalógus-rekonstrukciós munkák közül az olvasói katalógus részleges rekonstrukciója és a sorozati katalógus rekonstrukciója tovább folytatódott.

A *szakkatalógus* rekonstrukciós munkálataira 1976-ban csak igen kevés idő maradt. A következő évben azonban sikerült újra a kitűzött tervnek megfelelően folytatni a munkát. A rekonstrukció kérdése számos elvi, főként a szakjelzetek folyamatos módosulásával összefüggő problémát vetett fel, amelyekkel többszöri munkahelyi vita után a könyvtár Vezetői Tanácsa is foglalkozott. A döntések alapján kidolgozott terv a rekonstrukció befejezését 1978-tól kezdődően 3 évre ütemezte.

A *Magyar Folyóiratok Repertórium*a alapján készülő cikkszakkatalógus 1965–1970 közötti — korábban elmaradt — korszakának szerkesztése befejeződött, de hely hiányában nem lehetett az olvasók rendelkezésére bocsátani. A további évek lemaradásait is sikerült behozni s így a tájékoztatás számára biztosítani tudtuk a legfrissebb cikkek katalógusát.

1977-ben új feladatként jelentkezett a washingtoni Library of Congress megosztott katalógizálási programjába való bekapcsolódásunk. E ténynek könyvtárunkban hosszú előtörténete van. Magyarország már a program meghirdetését követő évben, 1966-ban a nemzeti könyvtárak bécsi értekezlete után csatlakozni kívánt a programhoz. Az általunk pontosan kidolgozott javaslatok ellenére sem sikerült azonban eredményt elérni, elsősorban a könyvtári elképzelésekkel nem találkozó külkereskedelmi szempontok miatt. A több ízben megszakadt tárgyalások végül is 1976-ban vezettek eredményre. A Library of Congress 1977-re a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal kötött szerződést, a Kultúra ezzel egyidőben a Széchényi Könyvtárral. A szerződés értelmében hetenként eljuttatjuk a Kultúrához a kötelesepdányokból való válogatás alapján és a Library of Congress kívánságainak megfelelően a beszerzésre javasolt művek bibliográfiai leírásait. A Kultúra a műveket beszerzi és a címleírással együtt továbbítja Washingtonba. Sikerült elérni, hogy a könyv megjelenése utáni három héten belül a címleírás, szakjelzetekkel ellátva, a kongresszusi könyvtárban van. A program beindulásának első évében a Kultúra 1833 monografikus kiadvány beszerzését intézte, további 1455 beszerzésre nem javasolt mű megjelenéséről pedig — ugyancsak általunk készített — bibliográfiai leírás formájában tájékoztatta a kongresszusi könyvtárat.

A *különggyűjteményekben* folyó feldolgozó tevékenység — annak ellenére, hogy a létszám évek óta stagnál — említésre méltó eredményekkel járt. A Kézirattárnak sikerült számottevően emelnie a fond-feldolgozás teljesítményét, s ezzel az állomány feldolgozási lemaradását folyamatosan csökkenteni. Előrehaladtak a BARTONIEK-féle kódexkatalógus kiegészítő kötetének munkálatai is. A Régi Nyomtatványok Tárában befejezéshez közeledik az antikvakatalógus kiadásra való előkészítése. A Zeneműtárban felállításra került a *Bártfai Gyűjtemény* és a HAYDN-analektagyűjtemény első cédulakatalógusa, valamint a zenei hanglemezek szakkatalógusa is. A térképek, kinyomtatványok és színházi dokumentumok terén is sikerült — a kurrens gyarapodás feldolgozása mellett — egyes régebbi anyagrészek feldolgozását, ill. rekatalogizálását elvégezni.

Bibliográfiák

Kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatok

A magyar nemzeti bibliográfia rendszerébe tartozó kurrens időszaki kiadványok folyamatosan megjelentek; címükben, szerkezetükben és gyűjtőkörükben azonban több változást történt.

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* számítógépes előállításához szükséges könyvtári előkészítés és programozás befejeződött. Az input és output berendezések késése miatt azonban a próbaüzemeltetésre és a kurrens füzetek új technikájú előállítására 1976-ban nem kerülhetett sor. E nehézségek ellenére, az 1976-os impresszumú könyvek és az élő sorozatok számítógépes feldolgozása részben kísérleti célokra, részben pedig a kumuláció céljaira 1976-ban mégis megkezdődött. A számítógépes adatlapokra a feldolgozás már a nemzetközileg elfogadott szabványhoz az ISBD/M-hez igazodik.

A nemzeti bibliográfia számítógéppel készített próbaszámai mind a kurrens, mind a kumulatív bibliográfia szerkezeti változataiban 1977-ben jelentek meg. Ebben az évben befejeződött az MNB rendszer próbaüzemlése, melynek keretében 6 kísérleti füzet és e füzetek kumulációja készült el. A teljes 1976-os anyag számítógépes feldolgozása megtörtént, az 1977-es kiadványok adatlapos feldolgozása folyamatos volt. Mindezen eredmények ellenére a kurrens bibliográfia üzemszerű számítógépes előállítása az 1978-as impresszuma kiadványok feldolgozására halasztódott, mert a külső kiadványok adatlapos feldolgozása folyamatos volt. Mindezen eredmények ellenére a kurrens bibliográfia üzemszerű számítógépes előállítása az 1978-as impresszuma kiadványok feldolgozására halasztódott, mert a külső partnerek a határidőket nem tartották be, illetve vállalásaikat csak a részfeladatok megoldása szintjén teljesítették. Ez utóbbi nemcsak az átállás időpontjának módosítását jelentette, hanem tetemes — nem tervezett — többletmunkát okozott (hibaelemzések, javító futások ismételt javítása stb.).

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* 1977. évi 16. füzetétől címet változtattott és *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája* címen kerül kiadásra.

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek bibliográfiája* folyamatosan került kiadásra.

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Térképek bibliográfiája* megindítására külön kiadványként nem került sor. A térképek leírásainak közlése továbbra is a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek bibliográfiája* feladata lesz.

A *Magyar Folyóiratok Repertóriumának* új címe az 1977. évi 15. füzetétől *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki kiadványok repertórium*a. Gyűjtőköre — a címváltozással egyidőben — kibővült az évkönyvek és nem folyóirat jellegű időszaki kiadványok tanulmányainak közlésével. Megtörtént a szakcsoportfelosztás és a szerkezeti szabályzat revíziója is. Az 1976 végéig érvényben volt területi korlátozás miatt összegyűlt leírások egy kb. 12 000 tételt tartalmazó különszámban kerülnek 1978 elején kiadásra.

A két kurrens hungarika bibliográfia címével együtt 1977-től szintén módosította gyűjtőkörét. A *Külföldi Magyar Nyelvű folyóiratok Repertó-*

riuma új címe *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok*, a *Hungarica. Külföldi folyóiratszemle* új címe *Hungarika Irodalmi Szemle*. Mindkét kurrens bibliográfia a cikkeken és recenziókon kívül 1977-től közli a magyar nyelvű, illetve tartalmilag magyar vonatkozású könyvek leírásait is. A könyvek és folyóiratok lefolyására vonatkozó adatokat kiegészítő információként tartja nyilván.

Jelentősen előrehaladtak a kurrens magyar időszaki kiadványok bibliográfiájának munkálatai is. Az 1976-ban megjelent magyar időszaki kiadványok bibliográfiai leírása már az új nemzetközi szabvány (ISBD/S) alapján folyt. A feldolgozás — a nemzetközi tipológiai egységesítés és a tiszta gyűjteményhatárok fokozatos kialakítása érdekében — kiterjedt a könyvtár gyűjteményeiben azelőtt könyvként kezelt nem folyóirat jellegű periodikumokra is. Az 1978-ban megjelenő első kötet a teljes értékű feldolgozást kapó periodikumok leírásait tartalmazza, mintegy 1250 tételt. Ezzel párhuzamosan készült a 2. kötet, mely az egyszerűsített feldolgozással regisztrált időszaki kiadványokat tartalmazza majd, mintegy 1500 tételt.

1976-ban a takarékoság jegyében megtörtént a kurrens bibliográfiák előállítási és tipográfiai felülvizsgálata: ennek eredményeképpen e kiadványok teljes példányszámára vetítve a terjedelemcsökkenés, azaz megtakarítás 1,9 millió lap.

Magyar Könyvészet

A *Magyar Könyvészet* éves kumulációi közül az 1971-es és az 1972-es kötet jelent meg. A jelentékeny lemaradást a számítógépes előállításra való áttéréskor sikerül majd behozni: a már számítógépes adatfelvétellel készült 1976-os év anyaga 1978-ban kötet formájában megjelenhet.

A *Magyar Könyvészet. Tankönyvek* 1971—1972-es kötete, *A magyar bibliográfiák bibliográfiája* 1971—1973-as kötete jelent meg 1977-ben.

A *Magyar Könyvészet* 1961—1975-ös ciklusának *Irodalomtudomány, Nyelvtudomány* c. kötete szerkesztése befejeződött, a nyomdai kézirat előkészítése megkezdődött. A földrajzi és történelmi anyagot magában foglaló rész szerkesztése folyamatosan történik. A *Magyar Könyvészet. Külföldi magyar nyelvű könyvek 1961—1970* két kötete (Csehszlovákia, Románia) kézírata szintén elkészült.

A *Magyar Könyvészet* 1921—1944 c. retrospektív bibliográfia mintegy 150 000 tételének szakozása befejeződött. Megkezdődött az anyag szakcsoportok szerint való rendezése — ez már a leendő kötetek kialakítását jelenti. A szerkesztési munkák előrehaladását tekintve remény van arra, hogy a kiadványsorozat első kötete 1980-ban nyomdába kerül.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 2. kötetének (1601—1635) lektorálása megtörtént, a javaslatok feldolgozása folyamatban van. A tízféle mutató közül hat már részben elkészült. A harmadik kötet munkálatai megkezdődtek.

A 18. századi hazai nyomtatványok számbavétele eredményesen folytatódott: 1976-ban további 22 000, 1977-ben 18 000 példányt regisztráltak s így a nyilvántartott példányok száma ma már közel 90 000. A belföldi gyűjtés lényegében lezárult s befejezéshez közeledik a kutatás a szomszéd

országok területén is (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország). Sajnálatos, hogy romániai kutatásokra eddig nem nyílt lehetőség.

Az egyházközségi könyvtárak muzeális értékeinek számbavétele folytatódott. A közel négyezer gyűjteménynek már mintegy háromnegyed részében a munka befejeződött.

Szakkibliográfiai munkálatok

A magyar irodalmi és irodalomtudományi szakkibliográfia próbafüzete 1976-ban elkészült és széles körben megvitátást nyert. 1977-ben a bibliográfia szerkesztősége nagyobb létszámmal és szervezettebben végezhette munkáját. Ennek eredményeképpen lezárult az 1976. évi kötet anyaggyűjtése és megkezdődött szerkesztése. Befejeződtek a végső formát kialakító és a szabályzatokkal kapcsolatos elméleti munkák is.

1976-ban megjelent a *Magyarországi irodalom idegen nyelven 1945—1968* c. bibliográfia, amely a Szerzői Jogvédő Hivatal megbízásából készült. Az összeállítás a hazai írók külföldi jogvédelménél máris hasznos segéd-eszköznek bizonyult, ugyanakkor tanulságos képet ad a magyar irodalom külföldi elterjedéséről. A második kötet (1969—1979) bibliográfiai anyaggyűjtése rendszeresen folyt.

Az *OSZK mikrofilm-jegyzékei. Új sorozat* keretében 1976-ban megjelent az *Időszaki kiadványok* kötete. A jegyzék az 1970—1973 között fényképezett időszaki kiadványok adatait közli. Más könyvtárak megrendelésére bármelyikről készíthetünk pozitív olvasófilmet — könyvtárunk ezzel az új központi szolgáltatással is elő kívánja segíteni egyrészt a könyvtárak állománykiegészítő munkáját, másrészt a gyakran csak egy példányban meglevő sajtótermékeket máshol is, pl. vidéken hozzáférhetővé kívánják tenni.

A Színháztörténeti Tár közreműködött a Magyar Színházi Intézet kiadásában megjelent *Barokk, klasszicista és romantikus díszlettervek Magyarországon* című bibliográfia összeállításában. Ez a teljes hazai anyagot felölelő kataszter egyúttal a Színháztörténeti Tár legrégebbi szcenikai anyagának (1762—1843 körül) katalógusa is egyben.

Nemzetközi bibliográfiai munkálatokban való részvétel

A RISM (Répertoire International des Sources Musicales) munkák keretében folytatták a hazai gyűjteményekben fellelhető zenei kéziratok bibliografizálását és egyrészt a nemzetközi RISM Központba való továbbítását, másrészt — a magyar—osztrák—csehszlovák cédulacsere keretében — a partnerek igényeinek kielégítését. E téren fontos esemény volt az a háromoldalu tanácskozás, amely 1977 őszén Budapesten zajlott le s megállapodást hozott létre a további és kölcsönös információcseréről a zenei patriotica anyag vonatkozásában. Megkezdődött az eddig megjelent RISM-kötetek magyarországi vonatkozású közléseinek adatkiegészítése, a hibák kijavítása. A RISM főszerkesztősége a magyarországi munkát kiemelt elismerésben és köszönetben részesítette.

Az időszakos kiadványok nemzetközi bibliográfiai nyilvántartása terén mind a KGST együttműködés (IKARSZ), mind pedig a világméretű ISDS (International Serials Data System) keretében teljesítettük vállalt kötelezettségeinket. A párizsi nemzetközi ISDS központba és a rendszer

moszkvai regionális központjába az ISSN-el ellátott hazai időszakos kiadványok feldolgozása, gépi kódolása, jelentése folyamatosan megtörtént.

A nemzetközi könyv- és könyvtártörténeti bibliográfia (*International current Bibliography of the History of the printed Book and Library*) részére a magyar anyagot folyamatosan szolgáltattuk.

Használat

Könyvtárunkat 1976-ban 67 262, 1977-ben 66 534 olvasó kereste fel és 510 483, illetve 431 740 könyvtári egységet használt.

A használt egységek száma évek óta csökkenő tendenciát mutat, különösen kiugró ez az 1977-es évben. A csökkenés részben a könyvek használatában, részben pedig a különgyűjteményi dokumentumok (kisnyomtatványok, zeneművek, színházi anyag) forgalmában mutatkozik. A hírlapok, folyóiratok igénybevétele viszont emelkedő. A mikrofilmen olvasott hírlapok aránya a teljes forgalomnak 17 százalékát tette ki 1977-ben. A beiratkozott olvasók száma nem változott lényegesen (kb. 13 000), s nincs jelentősebb ingadozás az évi látogatások számában sem.

A központi olvasószolgálat munkáját az évek óta fennálló rossz és egyre romló körülmények között látja el. Továbbra is csak nagy nehézségek árán tudtuk — hosszas várakozás és előrendelés útján — az olvasói igényeket kielégíteni. Ennek ellenére sikerült az alapvető működési feltételeken valamit javítani s az 1975-ös év nagyarányú személyi fluktuációját megállítani. A kiszolgálás fejlettebb színvonalának biztosítására jól bevált a könyvolvasótermi önálló csoport szervezése és a létszám emelése. A gyorsabb kiszolgálást segítette elő a mikrofilm-leolvasó gépek számának növelése is a hírlap-olvasóteremben. Az általános olvasóterem kézikönyvtárát — az anyag felfrissítésével, cseréjével, illetve — a helyhiány miatt — gyűjtőköri módosításokkal, sikerült jobban használhatóvá tenni. A nyilvánosszolgálati szabályzatot naprakésszé tették.

A tudományos tájékoztatás személyzete kooperációs kapcsolatban állt a más osztályokon dolgozó szakértőkkel. Elsősorban a Gyarapítási Osztály és a Kézirattár dolgozóival, valamint a régi nyomtatványokkal foglalkozó magas felkészültségű munkatársakkal. Az együttműködés azonban — amely egyébként már hagyományos — továbbra sem kapott szervezeti formát. Ennek oka a szakemberek saját szűkebb munkakörükben való túlterheltsége.

Az Olvasó- és Tájékoztató Szolgálat által adott *írásbeli tájékoztatások*, irodalomkutatások, cikkek kikeresésének száma 1976-ban 513, 1977-ben 587 volt. Hazai intézménynek 338, külföldi intézménynek 164, hazai magánszemélynek 304, külföldi magánszemélynek 294 esetben szolgáltunk felvilágosítással. Gyakran állított össze a Tájékoztató Szolgálat adott témához kapcsolódó könyv, cikk és képanyagot a televízió és különböző kiadók számára. Mint általában, ezúttal is az intézmények kérései voltak a magasabb színvonalúak, sokszor elmélyült irodalomkutatást, témabibliográfia összeállítását igényelték; a magánszemélyek megkeresései között tudományos érdekek mellett egyéni, nem közérdekű, időnként csupán családtör-

téneti érdekességekre törekvők is akadtak. A fontosabb és tipikus kérdések voltak: SÁNTA Ferenc-bibliográfia; HERDER Magyarországon; Iránra vonatkozó munkák; MAY Károly magyar kiadásai; a magyar gyermekirodalom eredeti és fordított munkáinak aránya; KOSSUTH-bibliográfia; DICKENS-bibliográfia; a Magyar Postatakarék Pénztár története; BRUNSZVIK-levelekhez történeti adatok; Perbál község helytörténete; Peter CORNELIUS verseinek magyar forrásai; August MAJORRA vonatkozó cikkek; a lengyel kultúra tükröződése a magyar tömegkommunikációban stb. Az 1977-es év írásbeli tájékoztatásai közül néhány bibliográfiai összeállítást emelünk ki: OSZTROVSZKIJ műveinek magyar fordításai; a képfestő ipar Magyarországon; KÁDÁR János művei idegen nyelven; magyarországi antifasiszta megmozdulások; a maja írás; börtönügy és börtönépítészet Magyarországon stb.

A különgyűjtemények olvasóforgalma 1977-ben valamivel alacsonyabb volt a szokottnál, de ez részben magyarázható átépítés miatti zárvatartással (Színháztörténeti Tár). A különgyűjtemények is számos értékes írásbeli tájékoztatást szolgáltatottak; különösen nagy számú volt ez a Zeneműtárban és a Kézirattárban.

A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján az Igazgatási Osztály 42 esetben készített hiteles másolatot. Színlapok és más források segítségével 115 színész kapott — nyugdíja megállapításához — igazolást.

A könyvtárat felkereső látogatók — tanulmányi és szakmai csoportok, egyéni bel- és külföldi látogatók — részére rendszeresen végeztünk vezetéseket, bemutatásokat. Bár örültünk az intézmény iránti érdeklődésnek, a szűk elhelyezésben (Kézirattár, RNYT stb.) ennek hátrányait is éreztük.

1976-ban három *emlékkiállítást* rendeztünk: 150 éves a Matica Srpska, BERZSENYI Dániel születésének 200 éves évfordulója, JANKÓ János múlt századi karikatúrista halálának 80. évfordulója. A Matica Srpska-ról szóló emlékkiállítás a Széchényi Könyvtár legjobb hagyományait idézte fel: a szomszédnépek kultúrájának megbecsülését, írásos emlékeinek őrzését, s rajta keresztül a baráti kapcsolatok ápolását. A kiállítást, melynek megnyitása egybeesett a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett tudományos ülésszakkal, újvidéki testvérintézményünk, a Matica Srpska könyvtárának vezető munkatársai is megtekintették.

Könyvtárunk értékeit 1977-ben is számos *kiállításon* mutattuk be. Ezek közül kiemelkedik a Széchényi Könyvtár 175 éves jubileuma alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeummal közös kiállítás, amelynek rendezésében az intézmény szinte minden részlege nagy lelkesedéssel működött közre. Saját olvasótermi előterünkben is megemlékeztünk e nevezetes évfordulóról. Ezen kívül még további — igen színvonalas — kiállításokat tekinthettek meg látogatóink: BUDAY György 70. születésnapja alkalmából életét és művészetét mutattuk be, ADY Endre életművét idéztük születésének 100. évfordulóján. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom emlékére nemcsak a főépületben, hanem a Pollack Mihály téri díszteremben is rendeztünk kiállítást.

Ugyanitt került sor két másik nagyarányú kiállítás felállítására: az egyik a szocialista nemzeti könyvtárak szakértőit ismertette meg a hazai bibliográfiai munkálatok eredményeivel, a másik a 100 éve született DOHNÁNYI Ernő pályáját, művészetének sokoldalúságát világította meg.

Saját kiállításainkon kívül számos esetben adtuk kölcsön értékeinket más intézmények által rendezett kiállításokra. A Kisnyomtatványtár plakátjai többek között a Magyar Nemzeti Galéria *Történelmi sorsfordulók a falragaszokon és plakátokon* c. kiállításán, a Berlinben rendezett *Szecesszió Magyarországon* c. kiállításon és Párizsban, az 1900-as évek magyarországi művészetét bemutató kiállításon szerepeltek. Kiemelkedő jelentőségű volt a Magyar Színházi Intézettel Sopronban közösen rendezett díszlettörténeti kiállítás. Ennek keretében a legrégebb hazai és magyar vonatkozású szcenikai anyagot tártuk először nyilvánosság elé. A Régi Nyomtatványok Tára többek között sok dokumentumot kölcsönzött a jubileumi RÁKÓCZI-kiállításra s három olyan, magyar vonatkozású grazi nyomtatvánnyal szerepelt a Steiermarkische Landesbibliothek által rendezett *Literatur in der Steirmark* c. kiállításon, amelyek egyetlen osztrák könyvtárban sem találhatóak. Több Magyarországon megjelent és Iránra vonatkozó művet küldtünk egy Teheránban megrendezésre kerülő nemzetközi kiállításra, amely reprezentatív seregszemléje volt az elmúlt ötven év iranica-irodalmának. 1977-ben anyagot adtunk a *Négyszáz éves Egyetemi Nyomda* Petőfi Múzeumban rendezett kiállításához, *Apollonius kódexünkben* pedig a New York-i Metropolitan Museum of Art kiállításán gyönyörködhetett a műértő közönség.

A Gyöngyösi Bajza József Műemlék Könyvtár — átköltözés miatt — 1976 közepétől zárva tartott. A zirci Reguly Antal Műemlék Könyvtár nagy látogatottságnak örvendett: míg 1976-ban 49 150 vendéget fogadtak, addig 1977-ben 56 900 érdeklődőnek mutathatták be termeiket és értékeiket. Nagy sikert aratott a könyvtárról kiadott képes ismertető is. Gondok azonban itt is jelentkeztek: bár az elmúlt években az épület gombásodása miatt már számos intézkedés történt, 1976-ban újabb helyeken észlelték a gombásodást. Ezért a veszélyeztetett állományrészeket biztonságba kellett helyezni, majd a könyvtár olvasótermét és folyóiratszobáit fűdémcseré miatt kellett kiüríteni.

Raktározás

A raktári helyzet a régi épületekben uralkodó szűkös elhelyezés, a szétszórt-ság, az állandó anyagmozgatás és a szállítási, szervezési nehézségek miatt a legkevésbé sem kielégítő. Ez az állapot az utóbbi időben oly mértékben súlyosbodott, hogy az olvasók ellátásának zavartalanságát is veszélyeztette. A várbeli raktárak működésével, üzemeltetésével kapcsolatos gazdasági, pénzügyi feltételeket biztosítottuk ugyan, de a szükségmegoldásként kialakított munkafeltételeken nem sikerült javítani.

A vári toronyraktárakba 1976-ban mintegy 3700 pfm. anyagot telepítettünk át. Ennek eredményeképpen valamennyi külső raktárban őrzött, valamint ládákban tárolt gyűjteményrész átszállítása, felállítása és rendezése befejeződött. Az 1975-ben fellepett s a megfelelő intézkedésekkel megszüntetett gombafertőzés nyomainak eltávolítására az egész vári állomány portalanítását és vegyszeres fertőtlenítést végeztük el. A nagy volumenű munkában könyvtárunk egész kollektívája részt vett, a munka legnagyobb részét a törzsgyűjteményhez tartozó osztályok dolgozói vállalták. A fertő-

zési veszély végeleges elkerülését a raktárak légtechnikai állapotának műszaki szakértői vizsgálatával biztosítottuk.

A különgyűjtemények anyagának vári elhelyezése is folytatódott. A Kisnyomtatványtár a hivatalos és használati nyomtatványokat költöztette a várba. A továbbiakban már folyamatosan kell végezni az évi mintegy húszeszes nagyságrendű anyagrészt várba szállítását és helyszíni beosztását. A hivatalos és használati dokumentumok vári raktározásával mód nyílt a tárban levő anyag biztonságosabb és áttekinthetőbb elhelyezésére. Változtatlanul probléma viszont a grafikai plakátok és metszetek elhelyezése. A korszerűtlen tárolás árt az anyagnak és nehezíti a hasonlítás, feldolgozás munkáját. Hasonló a helyzet az exlibris-gyűjteménynél is. A Színháztörténeti Tár anyagából is számos dokumentumot a vári raktárakba kellett szállítani. Komoly tárolási nehézségekkel küzdött a Térképtár. Az új térképtároló szekrények többszörös javításra szorultak, aminek következtében a gyűjtemény nagy része több mint egy éven át máglyázottan állt és hozzáférhetetlen volt. 1977 végére sikerült a teljes állományt a táron belül megnyugató módon elhelyezni.

A vári toronyraktárak üzemelésével kapcsolatban változatlanul súlyos problémákkal kellett szembenézni. A toronyraktárak felvonói még mindig nem működnek, így már negyedik éve mind a betelepítés, mind a kiszolgálás az állomány épségét is veszélyeztető kézi szállítással történik. 1977 végéig hiányzott a várral a telefon-összeköttetés, a szállításhoz szükséges gépkocsis-ellátás állandóan akadozott, ezért az olvasók kiszolgálása késedelmes és időpontja bizonytalanná vált. Nem került megoldásra az ideiglenes szellőzés rendszere sem. A vári ún. nyugati raktárrész megépítése is évek óta húzódik és ez a hírlapraktári állomány elhelyezésében és forgalmazásában egyre nagyobb gondot jelent.

1977-ben súlyosan érintette a könyvtár működését az az átépítési munka, amely a Rosenberg házaspár utcai épületben — a betelepített raktárban is — az év közepén megkezdődött. Az itt elhelyezett alapvető fontosságú magyar hírlapanyagot hosszú időn keresztül nem lehetett az olvasók rendelkezésére bocsátani.

A könyv- és periodikaraktárban folyamatosan végeztek különböző rendezési, átcsoportosítási és számrevíziós munkákat. Mindez a raktári rend belső megszilárdulását segíti elő. A rutinmunkák mellett új feladatokat is meg kellett oldani: 1977-ben bevezették az időszaki kiadványok és az egyszerűsített feldolgozású (azelőtt csoportos) periodikumok új jelzetrendszerét. A folyamatos raktári munka — a lehetőségekhez mérten — eredményesen és tervszerűen folyt. A központi raktárak forgalma 133 179 kötet könyv, 111 105 kötet hírlap, illetve folyóirat és 149 918 füzet kurrens időszaki kiadvány volt. Ebből 24 283 kötet könyvet és 31 777 kötet periodikumot külső raktárakból kellett az olvasótermekbe szállítani!

A Főlépítési Központ Rokolya utcai és Beloiannisz utcai raktárainban 1976-ban végrehajtott rekonstrukció biztonságosabb raktári feltételeket teremtett. A Rokolya utcai raktár 50 000 kötetes állományában a raktári revíziót is elvégezték.

Sajnálattal, és a nemzeti könyvtár állománya iránti felelősséggel kell megállapítanunk, hogy a rossz elhelyezés, a szállítások gyakorisága és a többi

körülmény nemcsak a raktári dolgozók terhelését fokozza, hanem az amúgy is megviselt könyvtári állomány további rongálódásához vezet és a védelem kötelező érvényesítését gátolja. Amikor a könyvtár a legnagyobb erőfeszítést fejt ki állománya megóvása érdekében, ugyanakkor szinte tehetetlen a további rongálódás elkerülésében. A jelenlegi raktári helyzet nemcsak a gyűjtemények állapotát veszélyezteti, hanem a megőrzés biztonságosságát is kérdésessé teszi. A súlyos problémákkal — amely jórészt rajtunk kívül álló körülmények vetületei — az elkövetkező időkben szembe kell nézni.

Állományvédelem és reprográfia

A könyvek és időszak kiadványok köttetése a belső kapacitás által meghatározott mértékben történt. A külső kötészetben köttetett egységek száma az előző évekéhez képest visszaesett, mivel a rendelkezésre álló pénzügyi fedezet bizonytalansága a rendszeres megrendelői kapcsolatok kiépítését akadályozza (1976: 3818, 1977: 1569). Saját kötészeti üzemünk termelését 1977-ben a szokásosnál jóval magasabb számú könyvtári kiadvány kötése is terhelte. Az állományból 1976-ban 9410, 1977-ben 9037 egység került be-kötésre.

1977 folyamán megtörtént a könyvkötő üzemek munka- és anyagel-számolási rendszerének véglegesítése. Az önköltségszámítás bevezetésének lehetőségére már 1976-ban folytak vizsgálódások, a következtetések levonására, intézkedések meghozatalára azonban még nem kerülhetett sor.

A különböző üzemek munkáját mind a két évben erősen hátráltatták olyan objektív tényezők, amelyek a munkák leállítását vagy csökkentett ütemű végzését eredményezték. A Rosenberg hp. utcai épületben 1976-ban a kazánok leromálása és ennek következtében a fűtés megszűnése hosszabb időre megbénította a Hírlapállományvédelmi Üzem és a Mikrofilmtár működését. 1977-ben ugyanitt különböző átépítések késleltették a rendszeres termelést. Átépítés és felújítás miatt volt kénytelen átcsoportosítani munkatérőit a Restauráló Laboratórium is 1977-ben. Komoly problémát jelentett 1976-ban az állományvédelmi mikrofilmezés részére a nyersanyaghiány.

A restaurálási munkák középpontjában évek óta a mikrofilmezés előtti hírlapjavítás áll. Ennek során 1976-ban 40 975, 1977-ben 40 510 lapot javítottak. A laminált lapok száma 1977-ben már két és félezer volt.

A Restauráló Laboratórium a különgyűjtemények és a műemlékkönyvtárak állományából 1976-ban 4283, 1977-ben 2070 állományi egység restaurálását, ill. konzerválását végezte el. Ezen kívül — az átépítés ideje alatt — 1977-ben különböző egyházi könyvtárakban 3297 kötet javítását végezték el.

A restaurálási munka technikai fejlesztése érdekében komoly erőfeszítések történtek. Ezek közül legfontosabb a papírhasítás módszerének bevezetésére való felkészülés.

Nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy a restaurálásra szoruló anyag mennyisége és a restaurálás kapacitása között olyan ellentét mutatkozik, amely állományunk szinten tartását, további romlásának megakadályozását kérdésessé teszi. Nem arról van ma már szó, hogy gyűjteményeink állaga — a

különben rendkívül igényesen végzett javító és restauráló tevékenység következtében — javulna (nem az egyes kiadványokat, hanem az egészet tekintve), hanem arról, hogy a jelenlegi létszámmal anyagunk — az évek során — még rosszabb állapotba is kerülhet. Olyan feszültség ez, amelybe nem lehet belenyugodni és amelyet nehéz helyzetünkben is feltétlenül fel kell tudni oldani.

A magyar hírlapok retrospektív állományvédelmi mikrofilmzését tovább folytatjuk. 1976-ban 1,2 millió negatív mikrofilmkocka készült 2,3 millió hírlapoldalról. A következő évben az átépítések miatt a teljesítmény csak mintegy 400 ezer mikrofilmkocka volt, mintegy 800 ezer hírlapoldalról. Az itt felszabaduló munkaidőt a már korábban lefénképezett hírlapok mikrofilmjeinek feldolgozására, állományba vételének előkészítésére fordították. A két év alatt kb. 2 és fél millió kocka diaposzítív olvasófilmet állítottak elő.

A különgyűjteményi dokumentumok állományvédelmi mikrofilmzése 1976-ban kétszerese volt a tervezettnek, a következő év — a fényképezés kényszerű leállása miatt — csak szerény eredményeket hozott. Elsősorban a színházi dokumentumok közül sikerült nagyobb mennyiséget mikrofilmre venni.

Helyszíni mikrofilmzést végeztünk — állománykiegészítési céllal — az Esztergomi Főszékesegyház könyvtárában és Jugoszláviában. Szolgáltatásként — más könyvtárak és magánszemélyek részére — a két év alatt mintegy 160 ezer negatív és 1,8 millió pozitív mikrofilmkocka, valamint 43 ezer fotóreprodukció és fotónagyítás készült el.

Az 1977 végén megérkezett Pentakta mikrofilmlap gépsor munkába állítása megtörtént, a kísérleti filmzés is lezárult. A mikrofilmlap-készítés könyvtári szabályzata kidolgozás alatt van, az üzemszerű termelés 1978-ban kezdődhet.

A Sokszorosító Üzem 1976-ban még kielégítette a jelentkező igényeket, a következő évben azonban — részben a megrendelések rendszertelen érkezése, részben munkaerőgondok miatt — az anyag torlódott s a teljesítések a következő évre csúsztak át. A két év alatt összesen 25 és fél ezer xerox-felvétel készült lemezre, a rotaprint sokszorosítás nyomószáma 24 és fél millió volt. Szolgáltatásként mintegy 270 ezer xeroxmásolatot készítettünk.

1976-ban a könyvtár vezetősége megtárgyalta és jóváhagyta a Mikrofilmtár országos könyvtári mikrofilm központtá való továbbfejlesztésének hosszú távú tervét. A Széchenyi Könyvtár már most megfelelő gépparkkal és könyvtári háttérrel rendelkezik ahhoz, hogy a magyarországi könyvtárak számára ezt a szolgáltatást fokozatosan kifejlessze.

K Ö Z P O N T I S Z O L G Á L T A T Á S O K

Kötelespéldány szolgálat

A könyvtári rendszer megújítását célzó könyvtárpolitikai intézkedések sorában 1977 végén jelent meg a kötelespéldány rendelet módosítása, az 5/1977. K. M. sz. rendelet és az 1/1977. K. F. sz. irányelv. Így a végre-

hajtásban leginkább érdekelt Kötelesspéldány Szolgálat tevékenysége a beszámolási időszakban csak az előkészítő munkákra szorítkozhatott. Többek között elkészült a *Tájékoztató a sajtótermékek tudományos célú kötelesspéldány szolgáltatásáról* című útmutató, és azt a kiadók, nyomdák és sokszorosítók megkapták; az 1976-ban megkezdett nyomdaviszsgálatok folytatódtak és a kötelesspéldány szolgáltatására kötelezett nyomdák és sokszorosítók nyilvántartásba vétele rendszeressé vált; az új elosztási rendszer előkészítése (pld. az új nyilvántartások kialakítása, a szállítás megszervezése stb.) megtörtént.

A beérkezett kötelesspéldányok mennyisége — az 1976-os átmeneti visszaesés után, mely nyilván a papirtakarékosság eredménye volt — 1977-ben a korábbi évekhez viszonyítva ismét növekedett (1976: 1 022 698, 1977: 1 070 025 egység). A kötelesspéldányokból az OSZK részesedése 160 170, ill. 164 571 db volt, a hazai könyvtáraknak a két év alatt összesen 1 091 589 db jutott. Fölőspéldánynak bizonyult 676 393 db.

Elkészült és 1977-ben megjelent *A magyarországi nyomdák és sokszorosítók jegyzéke és kötelesspéldány szolgáltatásuk az 1974—1976. években c. kiadvány.*

A nemzetközi szabványos könyvszámozás (ISBN) rendszere megszilárdult. Az ISBN alkalmazása csaknem teljessé vált: 1976-ban a hivatásos kiadók 98,1 1977-ben 97,3 százaléka ISBN-számmal ellátva jelentették meg kiadványaikat. A rendszer kiépítése érdekében felülvizsgálatra került az ISBN gyűjtőszámok alá sorolt, nem hivatásos kiadók tevékenysége és a nagyobb mértékben publikáló intézmények önálló kiadói számot kaptak. A nem hivatásos kiadók ISBN-számmal ellátott kiadványainak aránya 58,7, ill. 67,2 százalék volt. A közös kiadásban megjelenő, külföldön előállított magyar nyelvű könyvek ISBN-számmal való ellátásának érdekében az újvidéki Fórum Könyvkiadó Vállalattal eredményes tárgyalásokat folytattunk.

1976 végén a Kötelesspéldány Szolgálat keretében megkezdte működését a Magyar ISSN Iroda, azaz megindult a belföldi időszaki kiadványok szabványos (ISSN) számozása is. A hosszú elméleti előkészítést — kiadványtipológiai vizsgálatok stb. — kívánó munka eredményeképpen 1977 végén már közel másfélezer hazai időszaki kiadvány rendelkezett ISSN-számmal.

Központi katalógusok

A Könyvek Központi Katalógusa reformjának előkészítése jellemezte az 1976-os évet: ezen a téren számos vizsgálatot, elemzést végeztek. A katalógus új gyűjtőköri tervezetét és a racionálisabb munkamenet bevezetését 1977 elején hagyta jóvá a könyvtár vezetősége. Ennek értelmében meg kell kezdeni mind a jelentő könyvtárak körének, mind a nyilvántartott anyagnak csökkentését. A tematikai csökkentést csak fokozatosan lehet végrehajtani: pl. az időszaki kiadványok átirányítását a folyóiratok központi katalógusába, vagy a régi, 1800 előtti hazai kiadványok nyilvántartásának átadását a könyvtár más részlegének. A tájékoztatás meggyorsítására a beérkezett cédulákból azonnal használható „előkatalógus” építését kezdték el, így az

eddiggi szakaszos feldolgozás helyébe a folyamatos és komplex munkamenet lépett.

A Könyvek Központi Katalógusának 1976-ban 156, 1977-ben 151 (98 budapesti és 53 vidéki) könyvtár küldte el bejelentéseit, közel 400 ezer cédulát. A beosztott katalóguslapok száma kb. 280 ezer, az előkatalógusba 50 ezer karton került. Az adott tájékoztatások száma évről évre emelkedik (1976: 18 871, 1977: 19 428).

Új szolgáltatásként indult útjára 1976-ban a *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* c. lelőhelyjegyzék, mely ezentúl évi két számban, későbbiekben pedig kumulálva tájékoztat a magyarországi könyvtárakban található külföldi kézikönyvekről a társadalomtudományok köréből. E kiadvány címelírásaiban használták Magyarországon először az ISBD/M egy egyszerűsített változatát. A kiadványban közölt címanyag és mutatók céduláiból az osztály katalógust szerkesztett.

A Clearing-állomás 1976-tól már rendszeresen folytatta a központi katalógusba küldött cédulák másoltatását és a szak szerint illetékes tájékoztató központokhoz való továbbítását. A cédulákat mindenütt a szaktájékoztatás követelményeinek megfelelően használták fel, a kooperációs megoldás tehát helyesnek bizonyult. A 19 partner-intézmény közül 9 saját jegyzékében publikálta a címeket, 10 pedig központi katalógusába építette. (A szétküldött cédulák száma 1976-ban 47, 1977-ben már 61 ezer volt.)

1976-ban megjelent és széles körben terjesztésre került a központi katalógusról készült tájékoztató. 1977 folyamán a Könyvek Központi Katalógusához telepítették a Könyvtári Kataszter munkálatait. A kialakítandó nyilvántartás célja az egyes könyvtárak tevékenységéről, ill. a könyvtári rendszer egészének működéséről nyújtandó tájékoztatás. Az év során javaslat készült az adatszolgáltatással, ill. a nyilvántartással kapcsolatos jogszabály szövegére és elkészült az adatlapok tervezete is. Az operatív munkák előfeltétele a jogszabály megjelenése.

A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában 150 185 bejelentett adat nyilvántartásba vételét végezték el. Az adott tájékoztatások száma 1976-ban 12 231, 1977-ben 13 409 volt.

1976-ban megjelent a *Kurrens küldölni időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban 1974/75* c. lelőhelyjegyzék. A kiadvány gyűjtőköre kibővült: az időszaki kiadvány fogalmát korszerűen értelmezve, a közölt címek száma jelentősen megnőtt (16 500). A jegyzék — ezúttal először — a könyvtárakban meglévő állomány adatait közli, ellentétben a régi gyakorlattal, amely a könyvtárak megrendelésein alapult. (Az elvégzett összehasonlítás a kettő között 25 százalék eltérést mutatott.) A lelőhelyjegyzék 1976/77-es kötetének munkái is előhaladtak és így az 1978-as megjelenés biztosított.

1977 elején került a Vezetői Tanács elé a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa osztályának 1976-os felülvizsgálatáról készült jelentés, amely megállapította, hogy az 1960-as MM utasítás kellőképpen végig nem gondolt előírásai szülték a jelen problémáinak nagy részét. A kb. 50—60 000 címet tartalmazó katalógus tükrözi mind az OSZK, mind a jelentő könyvtárak munkájában bekövetkezett változásokat, a változó elveket és elvi tisztázatlanságokat. Mind a könyvek, mind a folyóiratok központi katalógusainak egyik alapproblémája, hogy a jelentő könyvtárak túlságosan nagy száma

ellentétben van a könyvtárak megőrzési és szolgáltatási lehetőségeivel, és ezáltal a dokumentumok nyilvántartása igen sok esetben értelmét veszti. Ezért vált szükségessé a retrospektív folyóirat lelőhelyjegyzék kiadása érdekében a nyilvántartott állományadatok verifikálása országosan körözött preprintek formájában. A tapasztalat azt mutatta, hogy 25–30 százalékos a régi nyilvántartásban szereplő adatok bizonytalansága, azaz a preprintek nyomán az adatok közel egyharmada módosul.

A beszámolási időszakban a cím- és állományszerkesztés a retrospektív katalógus mindkét sorozatának (általános és szláv) címanyagából folytatódott. Lényeges eredményként könyvelhető el a preprintek megjelentetésének rendszeressé válása: 1977-ben hat jegyzék szerkesztése és ugyancsak hat füzet megjelentetése és köröztetése történt meg. Az igazolt adatokból készítenő új katalógus felállítás helyett a régi katalógusok felújítására került sor. A katalógusépítéssel és szerkesztéssel párhuzamosan megtörtént a bejelentő könyvtárak körének felülvizsgálata is.

A központi szolgáltatások új jogi megalapozása érdekében elkészítettük a központi katalógusokra vonatkozóan kiadandó KM utasítás tervezetét.

Könyvtárközi Kölcsönzés

A Könyvtári Kölcsönzés munkája az elmúlt időszakban átalakulóban volt. Ez a folyamat két vonatkozásban is érvényesült; a belső munkák jobb szervezése és folyamatos ellenőrzése révén sikerült a korábbi lemaradásokat megszüntetni és a zökkenőmentes ügyintézését biztosítani. Ugyanakkor nagyobb gondot fordított az osztály országos feladatainak jobb megoldására. Több módszertani körlevelet küldtek ki az érdekelt hazai könyvtáraknak a külföldi szabványok kölcsönzéséről, az amerikai egyetemi disszertációk beszerzéséről és tájékoztatást adtak egyes nagyobb külföldi könyvtárak szolgáltatásairól is. Erőfeszítések történtek annak érdekében, hogy a könyvtárak kooperatív szolgáltató készsége növekedjék. Ezt szolgálja az a konzultatív bizottság is, amely a terület legjobb szakembereiből tevődik össze s feladatai között számos, a könyvtárközi kölcsönzés megjobbítását és meggyorsítását célzó terv és gyakorlati intézkedés kidolgozása szerepel. Könyvtárunk lépéseket tett a külföldi könyvtárközi kölcsönzés decentralizálásának előmozdítására is. Részt vettünk a könyvtárközi kölcsönzés új jogszabálytervezetének kidolgozásában, amelytől e szolgáltatás korszerűsítését és szervezettebbé válását várjuk.

A könyvtárközi kölcsönzés forgalma az előző évhez viszonyítva 4,7, s 1977-ben újabb 9,3 százalékkal nőtt. (A beérkezett kérések száma 1976-ban 25 060, 1977-ben 27 000 volt.) A növekedés a belföldi kéréseknél jelentkezik, a külföldi megkeresések száma egyre csökkenő tendenciát mutat — feltehetően a már megindult közvetlen kölcsönzések következtében. A külföldi kéréseket 85, ill. 82 százalékban sikerült kielégíteni; az anyag nagyobb részét másolat formájában juttattuk ki. A belföldi kérések közel felénél csak közvetítő tevékenységet láttunk el: bibliográfiai ellenőrzés, adatkiegészítés és lelőhely-megállapítás után a kéréseket közvetlen elintézésre az illetékes belföldi könyvtárnak adtuk át. A kérések másik részét külföldi

könyvtárakhoz küldtük ki: kielégítésük az év végéig 71,3 százalékos volt.

A külföldről kért anyagért térítésként felhasznált devizális kiadásaink évről évre emelkednek. A másolatokra 1976-ban 380 000, 1977-ben 400 000 forintot, portókötségekre 33 600, ill. 34 000 forintot fizettünk ki. Ennek oka részben az áremelkedés, részben az a tény, hogy a kért anyag egyre nagyobb százalékát gyorsan és sikerrel csak a nagy központi szolgáltató könyvtáraktól tudjuk beszerezni, amelyek nagy forgalmukra való tekintettel meglehetősen drágán adják szolgáltatásaikat.

A szocialista országok közül legfontosabb partnerünk a Szovjetunió: az 1976-os adatok szerint az összes beérkező anyag közel 10 százalékát kaptuk tőlük. A mi ellenszolgáltatásunk ennek csupán egyheted része volt. Az NDK is többet küldött, mint amennyit kért, míg Csehszlovákiának mi adtunk lényegesen többet a kapottnál. A többi szocialista országgal a forgalmunk kiegyenlített, számszerűleg nem túl jelentős. A szolgáltatások kölcsönösen díjmentesek.

A tőkés országok közül legfontosabb partnerünk az NSZK, 1976-ban a külföldi anyag közel 30 százaléka érkezett tőlük. Mivel könyvtárközi kölcsönzésük decentralizált, igen sok, mintegy 130 NSZK-beli könyvtárral állunk kapcsolatban. Ezek nagy része díjtalanul kölcsönöz és másol nemcsak német, hanem idegen anyagot is. Második legnagyobb partnerünk Anglia a Boston Spa-i központ révén. További jelentős partnerek még Svédország, Franciaország és Svájc.

1977-ben 43 ország könyvtáraival álltunk kölcsönzési kapcsolatban. A legtöbb könyvet és másolatot az NSZK-ból, a Szovjetunióból, Angliából, Svédországból, Svájból, Hollandiából és Franciaországból kaptuk.

A legtöbbet küldtünk az NSZK-ba, Csehszlovákiába, a Szovjetunióba, Jugoszláviába, Angliába, az Egyesült Államokba és Ausztriába.

Nemzetközi Csereszolgálat

A Nemzetközi Csereszolgálat a hungarikabeszerezésben kiemelkedő eredményeket ért el. A külföldről kapott anyag nagy részét — elsősorban a nem magyar vonatkozású dokumentumokat — a gyűjtőkörileg illetékes könyvtáraknak osztotta szét. A két év alatt beérkezett összesen 41 711 könyv, 21 583 db hivatalos nyomtatvány és 3674 évfolyam időszaki kiadvány, amelyek mintegy negyötöd részben más könyvtárak állományát gazdagították.

A külföldre küldött anyag jelentős része a szocialista országokba került, részben a kultúregyezményekben meghatározott automatikus kiadvány-csere formájában, részben pedig támogatásként a szomszédos országokban működő magyar képviseltek, ill. magyar érdekeltségű intézmények hazai könyvekkel való ellátása érdekében. Ez a támogatás — amelynek finanszírozására a költségvetésben biztosított anyagi eszközök mellett a Kulturális Minisztériumtól külön hitelkeretet is kaptunk — az érintett intézmények hatásosabb tevékenységét és a határokon kívül élő magyarság anyanyelvi kultúrájának ápolását egyaránt elősegítik. A más országokba küldött anyag

a teljes kiküldött mennyiségnek mintegy egyötödét teszi ki. (Kiküldés 1976-ban: 31 356 könyv, 4277 évf. időszaki kiadvány, 1977-ben: 34 906 könyv, 4280 évf. időszaki kiadvány.)

Főlépéldány Központ

A Főlépéldány Központ a két év alatt mintegy 125 hazai könyvtárnak 47 140 könyvtári egységet juttatott. Nemzetközi csere és értékesítés céljára 10 479 kötetet adtak át. A könyvtáraktól átvett főlépéldányok száma egyre kevesebb: a két év alatt 73 493 könyvtári egységet vettünk át. A Központ megfeszített ütemben folytatja feldolgozó munkáját, ennek ellenére ma már nyilvánvaló, hogy a még mindig kb. 500 m³-nyi, pincékben tárolt anyag felszámolására — az 1981-ben meghatározott időpontra — alig van lehetőség, részben a személyzeti nehézségek, részben a tárolási lehetőségek szűkös volta miatt. Mindemellett a feldolgozás jelentős részeredményeket ért el: az 1501—1660 között megjelent idegen nyelvű kiadványok feldolgozása befejeződött és sikerült befejezni az 1711 és 1850 között megjelent hungarikakiadványok feldolgozását is. Ezzel az állomány legértékesebb részének feldolgozása befejezést nyert. Ezek az eredmények jelentős részben köszönhetők a jobb, racionálisabb munkaszervezésnek.

Az országos tároló könyvtár programját 1976-ban felsőbb szinten jóváhagyták s röviddel ezután megkezdődött a tároló könyvtár gyűjteményének tervszerű gyarapítása. 1977 végén már 25 081 kötet volt a tároló könyvtár állományába jelölt dokumentumok száma, amelyek leltározásra, szükség szerint katalogizálásra, ill. kardex-nyilvántartásra kerültek. Ezzel párhuzamosan megkezdtük a tárgyalásokat a jelentősebb budapesti nagykönyvtárakkal a könyvtárak megőrző tevékenységéről — a tároló könyvtár kidolgozás alatt álló gyűjtőkörével összefüggésben.

A Főlépéldány Központ raktározási feltételei jelentősen javultak a Rokolya utcai és a Beloiannisz utcai raktárak rekonstrukciójával.

TERVEZÉS, FEJLESZTÉS, SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉS RÉSZVÉTEL AZ ORSZÁGOS ÉS NEMZETKÖZI INFORMÁCIÓS RENDSZEREK BEN NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS

Tervezés, fejlesztés

A könyvtár az elmúlt ötéves periódusban (1971/75) a Művelődésügyi Minisztérium által elfogadott tízéves (1971/80) távlati terv első öt évére kidolgozott részletes terv alapján meghatározott feladatok végrehajtásán dolgozott. E tervperiódus végén az eredmények mérlegelése, a népgazdaság ötödik ötéves tervének beindulása, az intézmény életében bekövetkezett számos változás, végül a vári új épület beruházási munkálatainak elhúzódása arra kötelezték az intézményt, hogy a tízéves fejlesztési tervbe foglalt

feladatokat revízió alá vegye s az 1976/80-as tervidőszak feladatait újra meghatározza. Az ily módon elkészült és a főhatóság által is jóváhagyott 1976/80-as feladatterv körültekintően és reálisan határozta meg a könyvtár legfőbb feladatait az elkövetkező tervidőszakban. A feladatterv által kitűzött főbb célok közül az alábbiakat emeljük ki: 1. a szocialista nemzeti könyvtári funkciórendszer kialakítása a kor megnövekedett igényei szerint; 2. a munkaszervezet, a munkafolyamatok értékelő elemzése, ideértve az irányítás és vezetés korszerűsítését, a könyvtári munka gépesítésének ütemét; 3. a könyvtárban folyó tudományos munka előbbrevitele és elmélyítése, elsősorban a hungarikakutatások terén, 4. a nemzeti könyvtári alapfunkciók közül elsősorban az állományszervezés és a nemzeti bibliográfiai rendszer fejlesztése; 5. előbbrelépés a szakkönyvtári funkcióból következő feladatok teljesítése terén; 6. a központi szolgáltatások magasabb szintre emelése; 7. fokozott részvétel a hazai szakirodalmi információs rendszer tevékenységében, ill. annak összehangolásában, többirányú bekapcsolódás a nemzetközi információs rendszerekbe.

Számítógépesítés

A számítógépesítés terén az MNB rekordok további hasznosítása érdekében a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája* próbafüzeteinek tételeiből a katalóguscédula formátumra való kiíratások megtörténtek.

Az időszaki kiadványok számítógépes regisztrálásához szükséges adatelemzés a periodika feldolgozási szabályzat kísérleti alkalmazásával párhuzamosan haladt. Hasznosítására előre láthatólag a kurrens adatok regisztrálási rendszerében kerül sor.

Az 1977-es brüsszeli IFLA Gépesítési Szekciójának szemináriumán FÜGEDI Péterné ismertette a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* számítógépes rendszerét és a nemzeti bibliográfiai rekordokra alapozott nemzetközi információcserében való részvételünk lehetőségeit.

Kapcsolat az országos és nemzetközi információs rendszerekkel, nemzetközi együttműködés

Hazai viszonylatban könyvtárunk több szakértője vett részt az országos szakirodalmi információs rendszer, valamint a társadalomtudományi információs rendszer fejlesztésével foglalkozó előterjesztések előkészítésében, ill. vitájában.

Nemzetközi viszonylatban a KGST-tagországok együttműködésén alapuló NTMIR-ben (Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszerben) való munkánk továbbra is kiemelkedő jelentőségű volt. A szabványosítás terén munkatársaink a két év alatt öt szakértői tanácskozáson vettek részt, magasszintű elméleti tevékenységük — FÜGEDI Péterné és SZÜCS Jenőné vezetésével — jelentősen hozzájárult e munkák eredményességéhez. A több éves munka eredményeképpen 1977-ben elfogadásra került a MEKOF—2 kommunikációs formátum. A rendszer moszkvai központjával való szoros szakmai kapcsolatainkat erősítette

V. A. SZKRIPKIN-nek, a NTMIK szabványosítási osztálya vezetőjének látogatása, aki egy hétig könyvtárunk vendége volt. Az IKARSZ, ill. 1977-től IKARR (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere) keretében is igen aktív és konstruktív volt közreműködésünk. A rendszer legfontosabb eseményei 1976-ban az IKARSZ—ISDS kompatibilis adatlap-kihelyezési szabályzat létrehozása és az első, terjesztésre szánt kiadvány moszkvai megjelenése volt. Az elméleti munka két moszkvai tanácskozásán voltunk jelen. 1977-ben részt vettünk az IKARR—3 kísérleti szakaszában és az ehhez kapcsolódó elméleti előkészítő, ill. véleményező tevékenységben. Munkánk komoly elismerést váltott ki, a szovjet fél a legkonstruktívabb támogatást a magyar résztvevőktől kapta. Szakértőnk, SZILVÁSSY Zoltánné 1977-ben Moszkvában részt vett az IKARR Rendszertanács első ülésén.

Egyre szorosabbá válik kapcsolatunk az ISDS (International Serials Data System) párizsi nemzetközi központjával. Az itteni számítógépes adatnyilvántartás 1976-ban már több mint 50 000 tudományos színvonalú időszaki kiadvány adatait dolgozta fel. Könyvtárunk, mint az ISDS nemzeti központja, folyamatosan jelenti Párizsba a magyarországi időszaki kiadványokat. 1976 októberében zajlott le az ISDS első közgyűlése Párizsban, ahol elfogadták a Nemzetközi Központ működésére vonatkozó alapszabályzatot és megválasztották a központ irányítására az ISDS Adminisztratív Tanácsát. A szocialista országok komoly sikerként könyvelhették el, hogy a 9 tagú Tanácsban 3 szocialista ország képviselői kaptak helyet. (Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország részéről SZILVÁSSY Zoltánné.) A Tanács 1977 folyamán még kétszer ülésezett Párizsban: napirenden szerepelt többek között az ISDS költségvetése és jövőbeni szolgáltatásainak megvitatása. Előkészítették az ISDS-rendszer kiterjesztését a fejlődő országokra is. Fontos esemény volt 1977-ben az ISDS-rendszer nemzeti és regionális központi vezetőinek a tanácskozása, amelyet a párizsi központ az NTMIK-nek — a rendszer regionális központjának — meghívására Moszkvába hívott össze. Magyarországot könyvtárunk részéről SZILVÁSSY Zoltánné képviselte.

A magyar tájékoztatásügy szempontjából jelentős eredményként kell értékelnünk, hogy könyvtárunk — melynek keretében a hazai ISDS Központ működik — 1977 végén, a Kulturális Minisztérium jóváhagyásával csatlakozott az ISDS alapszabályaihoz és ezáltal a nemzetközi információs rendszer teljes értékű tagjává vált. Ez a meghatározás azt jelenti, hogy munkánkért cserében mágnesszalag és a teljes software (programcsomagok) ingyenesen állnak rendelkezésünkre.

Az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel (Universal Bibliographic Control), azaz az UBC-program munkájába szintén bekapcsolódtunk. A londoni UBC-Iroda (International Office for Universal Bibliographic Control) által irányított munkacsoportok közül az időszakos kiadványok bibliográfiai leírásával foglalkozó ún. ISBD/S Working Group-ban SZILVÁSSY Zoltánné vett részt, aktívan közreműködve a munkacsoport 1976-os brüsszeli és Lausanne-i ülésein. A csoport által kidolgozott tervezetet az IFLA 1976-os Lausanne-i közgyűlésén fogadták el. Szakmai kapcsolatainkat mélyítette el Dorothy ANDERSONNAK, az UBC Iroda vezetőjének budapesti látogatása, aki öt napig volt könyvtárunk vendége. Ugyancsak ebben az évben láttuk vendégül Michael GORMAN-t, a londoni British Library

vezető munkatársát, akinek a különféle ISBD-k kidolgozásában vezető szerepe volt. Mindkét vendégünk nagy érdeklődéssel kísért előadást is tartott a magyar könyvtárosok részére. D. ANDERSON az UBC-programot és a Nemzetközi Iroda tevékenységét ismertette, míg M. GORMAN előadásának az adott különös hangsúlyt, hogy az előadó itt ismertette először nyilvánosság előtt az ISBD/G-re, a bibliográfiai leírás általános szerkezetére vonatkozó tervezetét. Az egész magyar könyvtárórstársadalom számára nagy fontosságú eseménynek könyvelhetjük el, hogy alkalmunk volt a szakma e két nemzetközi szintű képviselőjével való találkozásra s így első kézből értesülhettünk szakmánk jelenlegi legfontosabb, aktuális kérdéseiről.

Az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel megvalósítása érdekében az UNESCO és az IFLA közös rendezésében tartották meg Párizsban 1977-ben a Nemzeti Bibliográfiák Nemzetközi Kongresszusát (International Congress on National Bibliographies, szept. 12–15.), amelyen könyvtárunkat FÜGEDI Péterné és SZŰCS Jenőné képviselték. A kongresszuson elfogadott ajánlások meghatározzák a nemzeti bibliográfiák egységesítésének alapvető követelményeit (kötelempéldány-szolgáltatás, a minden nemzeti bibliográfiában kötelezően feldolgozandó dokumentumtípusok, a leírásokban az ISBD kötelező alkalmazása stb.) és kijelölik a nemzeti bibliográfiai feldolgozásra alapítandó további szolgáltatásokat (központi katalógus, cédula-ellátás, mágnesszalagos információcsere stb.).

1977-ben az ISO londoni ülésén Szűcs Jenőné vett részt a bibliográfiai hivatkozás (ISO/690) szabványának revíziós munkájában.

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése a legutóbbi martini, 1975-ös igazgatói konferencián meghatározott irányban és keretek között folyt, a hangsúly a már előző években megkezdett szakértői tanácskozásokra esett. A nemzeti könyvtárak állománygyarapításával foglalkozó munkabizottság 1976-os lipesei ülésén a kötelempéldány-szolgáltatásból eredő állománygyarapodással, 1977-es berlini ülésén a nemzetközi csere útján történő állománygyarapítás kérdéseivel foglalkozott. Ez utóbbira a magyar referátumok a könyvkereskedelmi forgalomba nem kerülő kiadványok beszerzésének kérdéseivel és az 1979-ben Budapesten megrendezendő konferencia tematikájával foglalkoztak. E munkabizottságban könyvtárunkat dr. HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes és dr. FERENCZY Endréné fősztályvezető képviselik. A nemzeti bibliográfiák szakértői 1976-os martini találkozójukon a kurrens nemzeti bibliográfia gyűjtőköri kérdéseit vitatták meg. A nemzeti bibliográfiák kérdéseinek 4. tanácskozása 1977 júniusában Budapesten zajlott le, könyvtárunk rendezésében. Ennek fő célja a párizsi nemzeti bibliográfiai világkongresszusra való felkészülés volt: a résztvevő szocialista országok egyeztették álláspontjukat. Részt vettek könyvtárunk munkatársai a központi katalógusok és a könyvtárközi kölesőzés problematikájáról tartott szófiái konferencián, ahol eredményesen működtek közre a határozatok kialakításában. Megindult a kooperációs munka a könyvtárügyi tudományos kutatások terén is, ahol elsőként a nemzeti könyvtár modelljének a fejlett szocialista társadalomban való kidolgozásán munkálkodnak.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója tiszteletére 1977-ben Moszkvában rendezték meg a szocialista országok könyvtárügyi

állami vezetőinek és a nemzeti könyvtári igazgatóknak konferenciáját, melyen a Széchényi Könyvtárat dr. JÓBORÚ Magda főigazgató képviselte. A tanácskozáson elfogadott ajánlások több éves távlatban megszabták a további együttműködés útját és formáit.

IGAZGATÁS, VEZETÉS, KÖZPONTI FELADATOK

Szervezeti és személyi változások

1976. január elsejével a Katalogizáló Osztályt és Hírlapfeldolgozó Osztályt egységes szervezeti keretbe vontuk össze. Az újonnan megalakult Katalogizáló Osztály ettől kezdve mind a könyvek, mind a periodikumok feldolgozását magában foglalja. Az osztály új vezetője Kovács Ilona.

A Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya az 1975 áprilisában az OSZK keretében életrehívott Társadalomtudományi Információs Titkárságot 1976. augusztus elsejével megszüntette. Munkatársai a KMK-ban kaptak új beosztást.

A könyvtár szervezetének már régóta napirenden levő korszerűsítése 1977-ben nem haladt olyan ütemben, ahogy az várható volt. A munkafolyamatok rendszerszervezési felülvizsgálásával a minisztérium által megbízott külső szakértők vizsgálati eredményei 1977 végén még nem váltak ismertté.

Az 1976-os könyvtári törvényerejű rendelet és minisztertanácsi rendelet az OSZK-t érintő, további szabályozást kívánó kérdéseivel az intézetvezetés foglalkozott, ill. jogszabály-előkészítő tevékenységet fejtett ki.

Súlyos veszteség érte könyvtárunkat dr. SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes elhunytával. Betegsége következtében már 1975 őszétől kivált a vezetésből, s 1976. április 5-én bekövetkezett halála után helye sokáig betöltetlen maradt. A Kulturális Miniszter 1977. február 1-i hatállyal ZIRCZ Pétert, a KM Könyvtárügyi Osztálya helyettes vezetőjét az OSZK főigazgató-helyettesévé kinevezte. Röviddel ezután megtörtént a főigazgató, a főigazgató-helyettesek és a főigazgató közvetlen felügyelete alatt működő igazgatók igazgatási és funkcionális feladatainak meghatározása, az új bizottsági rendszer kialakítása. A korábbihoz képest elvszerűbb munkamegosztás jött létre, az egymással rokon funkciócsoportok értelemsebébb összefüggésbe kerültek.

A főigazgató-helyettesek a főigazgató által rájuk ruházott hatáskörben a főosztályok feletti felügyeletet látják el. A törzsgyűjtemények dr. HAVASI Zoltán, a központi szolgáltatások ZIRCZ Péter felügyelete alá kerültek.

A főigazgató-helyettesek az igazgatási hatáskörükbe tartozó feladatokon túl funkcionális teendőket is ellátnak. Dr. HAVASI Zoltán foglalkozik a gyűjteményszervezési, a hazai társadalomtudományi szakinformációs és a tudományos ügyekkel, ZIRCZ Péterhez tartoznak a fejlesztési, központi szolgáltatási, szabványosítási, rendszerszervezési, hazai népgazdasági és nemzetközi információs és számítógépesítési teendők.

A főigazgató és a főigazgató-helyettesek igazgatási és funkcionális teendőinek ellátását és döntéseik előkészítését bizottságok és alkalmi

szervezésű munkabizottságok segítik. Az újonnan alakult állandó bizottságok:

A Tudományos és Közművelődési Bizottság dr. HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes irányításával az OSZK tudományos munkáját, kiadványi tevékenységét vizsgálja, és a kutatást mind a könyvtáron belül, mind országos vonatkozásban koordinálja. Az intézmény egészére érvényes elveket dolgoz ki — döntéselőkészítő jelleggel — a gyűjteménygyarapítás, a hungarikakordináció, a retrospektív bibliográfiai és a kurrens szakbibliográfiai munkálatok tudományos kérdéseiben. Hatáskörébe tartozik a könyvtár közművelődési feladataival való foglalkozás, az e téren való kezdeményezés és irányítás. E bizottság munkáját támogatja a már régebben működő és 1976 októberében újjászervezett Hungarika Koordinációs Bizottság.

A Könyvtártechnológiai és Fejlesztési Bizottság ZIRCZ Péter főigazgató-helyettes vezetésével két szekcióban működik. „A” tagozata a bibliográfia, információ, gépesítés, a nemzetközi bibliográfiai információs rendszer kérdéseivel foglalkozik; „B” részlege pedig a tárolókönyvtár és Főlépé- példány Központ problematikáját hivatott kidolgozni.

A régebbi alapítású bizottságok közül továbbra is folytatta munkáját a Vári és Beruházási Bizottság (korábban: Várbizottság), az Ifjúsági Bizottság és a Nyelvpótlék Bizottság.

1977. május 12-én a volt III. főosztály — feladatkörének kibővítésével — Beruházási és Könyvtári Üzemi Igazgatósággá alakult át. Ezt a szervezeti változást a Budavári Palotával és a Tárolókönyvtárral összefüggő beruházási feladatok bővülése, és a munkálatok könyvtáron belüli koordinálásának fokozása tette szükségessé. E részleg feladatai közé tartozik a könyvtár gépbeszerzéseinek tervezése és koordinálása, valamint a könyvtári üzemek (mikrotechnika, reprográfia, restaurálás, kötészet, sokszorosító) működtetése és fejlesztése. Az új részleg — közvetlenül a főigazgatónak alárendelve — ÓVÁRI Sándor igazgató vezetésével végzi munkáját.

Ugyancsak 1977 májusában a Gazdasági Hivatal Gazdasági Igazgatósággá szerveződött át.

A könyvtár vezető munkakörében is több változást történt. 1976 végén nyugalomba vonult KOSTYÁL István, a Főlépé- példány Központ vezetője. Utóda GYULAI Árpád osztályvezető. 1977 februárjában nyugalomba vonult dr. FAJCSK Magda, az Olvasó- és Tájékoztató Szolgálat vezetője. Az osztály vezetését dr. BIKICH Györgyné FALTA Rosemarie vette át. TAMÁS Pétert — saját kérésére — az intézet felmentette a Könyvtárközi Kölcsönzés vezetése alól. Az osztály vezetőjévé FEJES Józsefnét nevezték ki. Ezenkívül a következő munkatársak kaptak 1977-ben vezetői besorolást, részben a szeptemberi új besorolási és bérrendezési rendelettel összefüggésben: ÓNÓDY Miklóst (Beruházási és Könyvtári Üzemi Igazgatóság) főosztályvezető-helyettesé, dr. BORSA Gedeont (RMNY), KASTALY Beatrixot (Hírlapállományvédelmi Üzem), ROSTA Lajosnét (Sokszorosító Üzem és Kötészet) osztályvezetővé nevezte ki a főigazgató.

1976 végén nyugalomba vonult dr. BERLÁSZ Jenő tud. főmunkatárs, az OSZK történetének kutatója és írója.

1976-ban fiatalon, alkotó ereje teljében hunyt el dr. KURCZ Ágnes kandidátus, a Régi Nyomtatványok Tára tudományos főmunkatársa.

Vezetői tanácsulések, ellenőrzések

A Vezetői Tanács 1976-ban négy, 1977-ben nyolc alkalommal ült össze és öt, ill. tizenhat előterjesztést tárgyalt meg.

A Kulturális Minisztérium Terv- és Pénzügyi Főosztálya szokásos kétévenkénti ellenőrzését 1976-ban tartotta meg. E költségvetési revízió nyomán készült intézkedési terv megvalósításának mértékét a belső revízió ellenőrizte.

1976-ban a szakmai belső ellenőrzés munkája megélenkült. Az intézet-vezetés megbízásából külön szakértői bizottságok vizsgálták felül a könyvtárban folyó hungarikamunkákat, a könyvtártörténeti kutatással foglalkozó munkatársak tevékenységét, valamint a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusát. A gazdasági belső ellenőrzés 1976-ban jól működött, a következő évben azonban a munka tervszerű végzését objektív körülmények (helyettesítések stb.) akadályozták.

A Kulturális Minisztérium megbízásából a Munkaügyi Minisztérium Számítástechnikai Intézete 1976/77-ben felülvizsgálta az OSZK-ban, valamint az OSZK-nak szerződésben dolgozó Számítástechnikai Koordinációs Intézetben folyó és az MNB számítógépesítését célzó munkálatokat. A vizsgálatokat az OSZK komplex gépesítésének perspektívájában végezték, kiterjesztve az elemzést az OSZK munkaszervezeti kérdéseire is.

A szakmai ellenőrzés körébe tartozik az Oktatási, ill. a Kulturális Minisztériumnak az a döntése, amely a Keszthelyi Helikon Könyvtárnak az OSZK szakfelügyelete alá helyezését írta elő.

Személyzeti munka, munkaügyi helyzet, munkakörülmények

A személyzeti munka kiemelt feladatai közé tartozott a személyi minősítések elkészítése és letárgyalása, az egyes főosztályok káderfejlesztési terveihez — az intézmény vezetősége és a társadalmi szervek közreműködésével történő — megvitatása, a főosztályok káderfejlesztési és képzési terveihez egyesítése, összehangolása.

A Személyzeti Osztály 1976/77-ben kb. 450 fő státusban levő dolgozó és kb. 120 szerződéses munkatárs ügyeit intézte. Új feladatként jelentkezett az 1976-ban megjelent rendelet értelmében a megbízásos munkák, mellékfoglalkozások, másodállások engedélyezése, az ezzel kapcsolatosan megkövetelt ellenőrzés biztosítása. Az egyetemet végzetek újonnan bevezetett pályázati rendszerében a Személyzeti Osztály feladata a pályázók köréből a megfelelő új munkatársak kiválasztása és elhelyezése. Támogatta az osztály a dolgozók továbbtanulását, intenzív nyelvi képzését is.

A létszám- és munkaerőhelyzetben javulás mutatkozott atekintetben, hogy az előző évekhez viszonyítva lényegesen rövidebb ideig voltak betöltetlen állásaink. Az üresen álló státusok számát sikerült az összlétszámhoz viszonyított és megengedett határra leszorítani. A szakemberhiány változatlanul fennáll s ez valamennyi könyvtárat egyformán sújtja. A fluktuáció valamelyest csökkent, de még így is voltak nehéz helyzetbe került osztályok. (Pl. a Hírlapállományvédelmi Üzem, ahol 8 státuson 15 dolgozó fordult meg

1976 folyamán.) Az elvégzendő feladatokhoz mérten létszámhiány elsősorban a különgyűjteményekben mutatkozik. A hiányzások miatti létszámkiesések változatlanul magasak: különösen megérik ezt a termelőüzemek.

Az 1977-es év legjelentősebb eseménye volt az a bérrendezés, amelyet a 4/1977. (VII. 27.) KM—MüM sz. rendelet írt elő a közművelődési intézmények dolgozóira vonatkozóan. Ez az utasítás meghatározta az adott terület alkalmazottainak új besorolási módját és az arra épülő bérezését. A könyvtárunkat is érintő intézkedés nemcsak a fizetések jelentős emelését biztosította, hanem ennek révén a könyvtári munka megbecsülését is kifejezésre juttatta. A bérrendezés mind dolgozóink egyéni érdekeit tekintve örvendetes, mind az intézmény egésze szempontjából is jelentős. Azt remélhetjük, hogy nagyobb anyagi lehetőségeink révén az utóbbi évek súlyos személyi fluktuációját sikerül majd jelentősen csökkenteni. (1977-ben 41 fő távozott a könyvtárból — közülük 33 áthelyezéssel, az új státusalkalmazottak száma 54 volt.)

1977-ben a könyvtár „fiatalítása” nagymértékben folytatódott. Ezt a tényt örömmel könyvelhetjük el, hiszen a színvonalas utánpótlás biztosítását kiemelt feladatként kezeljük. De nem lehet elhallgatni az előremutató fejlődés pillanatnyi árnyoldalait sem: azt, hogy az ifjú munkatársi gárda betanítása komoly terheket ró az osztályokra, s hogy a fiatal munkatársakra még sokáig csak az egyszerűbb feladatokat lehet bízni. Ezért a közép- és idősebb korosztályra még sokáig aránytalanul több fog a problémamegoldó feladatokból hárulni. A fiatalítással együttjáró gondok közé tartozik a gyermekgondozási segély igénybevétele miatti távollevők magas száma, akiknek szakszerű pótlása, ill. helyettesítése nem megoldható. (1977 végén a könyvtár dolgozói közül 225 volt a 35 éven aluli.)

A fiatalok mielőbbi betanulása, szakmai ismereteik fejlesztése, jó munkahelyi közérzetük megteremtése a szakvezetők, a régebbi dolgozók, a KISZ-szervezet és az említett követelmények megvalósítása, összehangolása érdekében tevékenykedő Ifjúsági Bizottság feladata. Ezt a célt szolgálják a kétévenként megrendezésre kerülő Ifjúsági Parlamentek is. Az 1976-os Ifjúsági Parlament határozatai alapján az Ifjúsági Bizottság 1977-ben különös súllyal foglalkozott a továbbtanuló dolgozókkal kötött tanulmányi szerződések módosításával és a fiatal diplomások bérhelyzetével. Jelentős fejlemény volt a fiatalok testedzésének és sportolásának támogatását célzó önálló sportkör megalapítása, amelyet az Ifjúsági Bizottság kezdeményezett az ifjúságpolitikai célkitűzésekkel összhangban.

1977-ben elkészültek és kiadásra kerültek a jutalmazási rendszer központi irányelveire, valamint a törzsgárda tagsági irányelvekre vonatkozó új intézményi rendelkezések.

A tervszerű felújítások következtében több osztály munkakörülményei javultak, a munkahelyek kulturáltabbak lettek. (Nemzetközi Csereszolgalat, a Főlép példány Központ Kálmán Imre utcai és Beloianisz utcai részlege, Restauráló Laboratórium.) Súlyos helyzetbe kerültek — fűtési nehézségek miatt — a Rosenberg házaspár utcai épületben dolgozók. (Mikrofilmtár, Hírlapállományvédelmi Üzem.) Az itt megkezdett felújítási munkálatok sok munkaidő-kiesést okoztak.

Tudományos kutatómunka, kiadványi tevékenység, könyvtárpropaganda

A könyvtárban folyó tudományos munkákra az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet fordít az intézet vezetősége. Míg 1975-ben sikerült a nemzeti könyvtárra háruló tudományos feladatokat körvonalazni, addig 1976/77-ben több területen történt érdemi előrelépés.

1976 elején elkészült a könyvtár kutató- és tudományos munkájának öt éves terve, amely a feladatokat a jelenlegi lehetőségeket figyelembe véve jelölte ki.

Ezzel a tervezés korszaka nem zárult le, továbbra is keressük azokat a módokat, amelyek segítségével a könyvtár tudományos tevékenysége az eddiginél jobban beépülhet az országban folyó könyvtári kutatások — és ezáltal a hazai tudományosság — egészébe. Áttekintve azokat az igényeket, amelyek az országos kutatási tervek feladatainak szétosztásakor velünk szemben megnyilvánulnak, figyelembe véve könyvtári tevékenységünk technikai fejlesztésének lehetőségeit, úgy érezzük, hogy jó irányba indultunk és tudományos tevékenységünk végleges megfogalmazása, az országos kutatási rendszerbe való szerves beépülése felé haladunk.

Már 1975-ben tisztában voltunk azzal, hogy a hazai tudományos kutatás a magyar nemzeti múlt emlékeinek számbavételét és feltárását egyre nagyobb súllyal állítja be központi feladatai sorába. Ennek nyomán kezdődött meg 1976-ban a hungarika kérdéskörrel való intenzív foglalkozásunk, a hungarikagyűjtés és -regisztrálás kívánalmaival és lehetőségeivel való elvi és gyakorlati elemzéseink egész sora. 1976 első felében egy alkalmi bizottság előzetes felmérő munkája nyomán kialakítottuk a hungarikum fogalom könyvtári definícióját, majd 1977-ben a Hungarika Koordinációs Bizottság közreműködésével és az MTA—KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságával való szoros együttműködés keretében megtörtént — az utóbbi testület számára — a hungarikakutatás keretterve első részének kidolgozása. Ezzel a tevékenységgel — amely 1978-ban tovább folytatódik — hozzájárulunk azon feladat megalapozásához, amelyet a KM Tudományos Koordinációs Munkabizottsága és az MTA illetékes szervei már körvonalaztak.

A hungarikakutatás problematikája nemcsak elvi síkon foglalkoztatja könyvtárunkat, hanem tettekre is serkenti. Az elmúlt két évben elsősorban a feltárás és az állománygyarapítás terén léptünk előre. Folytatódott a hazai egyházi gyűjtemények értékeinek számbavétele, a régi magyar zenei kéziratok, a színházi dokumentumok regisztrálása (és mikrofilmzése), a külföldön lappangó magyar vagy magyar vonatkozású könyvtári dokumentumok felkutatása, másolatban való megszerzése. Munkánk intenzitását jelzi az az adat, hogy 1976-ban tizenhat munkatársunk 19 alkalommal, 1977-ben tizennyolc munkatársunk 22 alkalommal utazhatott ki hungarikakutatás (beszerzés, mikrofilmzés) céljából külföldre. A lehetőségek megnövekedését mutatja, hogy a két év alatt szocialista országokban 403 napot, tőkés országokban négy és fél hónapot töltöttek munkatársaink hungarika-kutatással.

A hazai kulturális emlékek feltárásának összefoglaló témakörében a részfeladatok legszélesebb skálája tárul elénk: a cédulakatalógusokon kezdve a nyomtatott katalógusokig, a nemzeti bibliográfiai kiadványoktól a

szakbibliográfiai tevékenység, a dokumentumok faksimile kiadványokban való közrebocsátásától egyes irodalmi, történeti, művelődéstörténeti témák tudományos feldolgozásáig.

A most folyó munkálatok közül a latin kódexek BARTONIEK-féle katalógusának kiegészítése, az antikva katalógus szerkesztése, az RMNY 2. és 3. kötetének kiadása, a két háború közötti korszak bibliográfiájának nyomdai előkészítése, az irodalmi és irodalomtudományi bibliográfia közreadása érdemel — többek között — külön említést.

E szerteágazó terület kézbentartására, a feladatok koordinálására, a kutatás és a kiadványi tevékenység összehangolására, a tudományos és közművelődési feladatok kívánalmainak egyeztetésére felmerült igény tette szükségessé 1977 folyamán a Tudományos és Közművelődési Munkabizottság életrehívását. Ez a testület máris több elvi kérdésben (kiadványi javaslatok elbírálása stb.) foglalt állást.

Nem kevésbé fontos az előzőekben vázoltaknál az a munka, amelyet kutató-fejlesztő tevékenység néven illetünk. Ennek segítségével biztosíthatjuk a könyvtári munkafolyamatok korszerűsítését, ez teszi lehetővé a hazai és nemzetközi információs rendszerekbe való beépülésünket, azt, hogy saját tudományos eredményeinket a világ tudomására hozzuk és ennek fejében a külföldi publikációkról a legmodernebb technika révén tudomást szerezzünk.

A kutató-fejlesztő munka az elmúlt évben is nagy intenzitással folyt. Szakértőink eredményesen dolgoztak az MNB gépesítésével, a rendszer továbbfejlesztésével és hasznosításával összefüggő területen. Ennek során szem előtt tartották a nemzetközi követelményeket, együttműködtek a külföldi, elsősorban a szocialista országok információs rendszereivel (NTMIR). Az e körbe tartozó feladatok irányítását egyéb elvi munkái mellett a Könyvtártechnológiai és Fejlesztési Bizottság látja el.

Azok a kutatások, amelyek az ún. kutatónapokon realizálódtak — a két kutatási ág egyikéhez vagy másikához kapcsolódnak, és a tervbe beépített elvi, tudományos munkákkal szerves egységet alkotnak. Ez a tudományos tevékenység részben közvetlenül támogatja, illetve megalapozza a tervfeladatok megoldását, másrészt bázisként szolgál a jövőben egyre jobban kibontakozó tudományos jellegű tevékenységnek (pl. a hungarikakutatásnak), harmadsorban pedig közvetett módon — az egyéni irodalmi, történeti stb. kutatás révén — növeli az intézmény működésének hatékonyságát és színvonalát.

1976-ban 59, 1977-ben 57 munkatársunk kapott 62, ill. 58 téma feldolgozására heti 8 (néhány esetben heti 4) óra kutatóidőt. A könyvtár-tudományi témák száma 35, ill. 31 volt.

A tudományos kutatómunka szervezettségére, a hatékonyság fokozására törekvő irányzat az eddigieknél jobban érvényesül a kutatónapon tevékenység elbírálásában is. A kutatónapok engedélyezése egyre szigorúbb kritériumok alapján történik. Az előfeltételek közé nemcsak a tudományos munkára való alkalmasság, hanem a publikációkban bizonyított kutatói elkötelezettség is hozzátartozik. Az engedélyezett kutatások hatékonyabb ellenőrzését szolgálta a könyvtártörténeti témákra vonatkozó felülvizsgálat 1976-ban.

Kutatói tevékenységünk eredményeiről munkatársaink publikációi is tanúskodnak. Ezek saját kiadványainkban, és a legkülönbözőbb hazai és külföldi folyóiratokban, tanulmánykötetekben, önálló monográfiákként kerültek közreadásra.

Kiadványi tevékenységünk a terveknek megfelelően folyt. Legrangsabb kiadványunk, a könyvtár évkönyve munkatársaink tudományos működésének beszédes bizonyítéka; fogadtatása és visszhangja a hazai tudományos közéletben is egyre kedvezőbb. Sajnos, a hosszú nyomdai átfutási idő miatt megjelenése egyre jobban kitolódik. 1976-ban az 1973-as évkönyv jelent meg, az 1974/75-ös kötet csak 1978-ban lát majd napvilágot.

1976-ban elkészült az OSZK képes tájékoztatója angol és német nyelvű második kiadása, 1977-ben megjelent a zirci Reguly Antal Műemlék Könyvtár képes tájékoztatója.

Sor került a Kiadványtár teljes átrendezésére is. Az 1971 óta ládáokban tárolt 14 500 kötetet sikerült a várban polcra helyezni. A Kiadványtár teljes állománya — részleges selejtezés után — részben a Pollack Mihály téri raktárban, részben a várban rendezetten került felállításra. A két helyen levő állomány a szolgáltatás menetét természetesen nehezíti.

Kiadványaink terjesztésével csak 1977-től sikerült aktívabban foglalkozni. Ennek eredményeképpen új kiadványaink nagyrészt elkelték, kis példányszámban maradtak csak raktáron.

A könyvtárpropaganda általánosabb területén a közönségkapcsolatok megjavítását, ezen belül is a tömegkommunikációs eszközök aktívabb tájékoztatását a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által szervezett akció keretében sikerült megvalósítani. A KMK által félévenként közzétett témajavaslatokhoz könyvtárunk részéről is rendszeresen biztosítottunk információs anyagot.

A könyvtárpropaganda lehetőségeit a könyvtár alapítása 175. évfordulójával kapcsolatban igyekeztünk maximálisan kihasználni. A Nemzeti Múzeummal közösen rendezett kiállítás (ahol képes tájékoztatónkat is árusítottuk), házi kiállításunk, számos rádió-, TV- és sajtóközlemény, cikk és tanulmány hívta fel a nemzeti könyvtár jelentőségére és munkájára a hazai és külföldi érdeklődők figyelmét.

Továbbképzés

A szakmai továbbképzés egyrészt összkönyvtári szinten, központi továbbképzésként, másrészt decentralizáltan, osztályok, főosztályok szervezésében, harmadsorban pedig könyvtáron kívüli lehetőségek felhasználásával valósult meg.

A központi továbbképzési formák közül elsősorban a fiatalok, ill. az új dolgozók számára adnak tájékozódási lehetőséget az OSZK-ismereti körök szemináriumszerű foglalkozásai. Sajnos e képzési forma különböző akadályok miatt (betegség stb.) nem tudott lépést tartani az igényekkel s az is bebizonyosodott, hogy formája és tartalma kibővítésre szorul.

A központi továbbképzés ma már egyre inkább a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által szervezett tanfolyamokra alapozott. Ezek

közül megemlítjük az 1976-ban szervezett vezetőképző tanfolyamot, melyet 11 vezető beosztású dolgozónk végzett el. Többen vettek részt az osztályozási, a kapcsolatszervezési és a számítógépesítési tanfolyamon. 1976-ban jelent meg az oktatási miniszter rendelete a középfokú könyvtáros szaktanfolyamot végzettek részére a főiskolai végzettség megszerzésének lehetőségéről. Ennek megfelelően 1977-ben sokan látogatták a KMK szervezésében megindított államvizsga-előkészítő tanfolyamokat.

Rendszeres továbbképzés folyt a könyvtár különböző részlegein is. Ezek elsősorban az új feladatokra való felkészülést, a napi munka elméleti alátámasztását szolgálták.

Egyre nagyobb mértékben élünk a könyvtáron kívüli továbbképzési lehetőségek felhasználásával. A Magyar Könyvtárosok Egyesülete szakmai előadásait rendszeresen hallgatják dolgozónk s egyre nagyobb részt vállalnak az MKE szakbizottságainak munkájában. Különösen nagy érdeklődés mutatkozott az 1976 végén újjáalakult Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottság, valamint ennek Könyvkötéstörténeti Albizottsága által rendezett magas színvonalú és sok munkatársunk érdeklődését felkeltő előadások, bemutatók és látogatások iránt.

Az 1976/77-es tanévben 34 fő, az 1977/78-as tanévben 19 fő végzett felsőfokú tanulmányokat esti vagy levelező tagozaton. Nagy számban vettek részt dolgozónk az ideológiai oktatásban. Külön ki kell emelni a Marxista—Leninista Egyetemre járók magas számát: 1976/77-ben, illetve 1977/78-ban 16 fő végezte vagy fejezte be itteni tanulmányait.

A nyelvi képzés, továbbképzés általában egyéni alapon történt, eredményességét azonban a letett nyelvvizsgák bizonyították. Intézeti érdekből több dolgozónk számára lehetővé tette a vezetőség a féléves intenzív nyelvtanfolyamok elvégzését (1976-ban 5 fő, 1977-ben 4 fő). A KISZ által szervezett házi nyelvtanfolyamok is eredményesen járultak hozzá a fiatal dolgozók nyelvi továbbképzéséhez.

Vári építkezés, gazdasági munka

A Vár-bizottság — 1977 májusa óta: Vári és Beruházási Bizottság — időszakonként egybehívott ülésein tárgyalta az új épülettel összefüggő kérdéseket és a szükséghez képest intézkedett, vagy megfelelő előterjesztéseket tett. Állandó közvetlen kapcsolatot tartott a várépítési ügyeket intéző Kommunális Beruházási Vállalattal és a tervezési feladatokat végző Középülettervező Vállalattal, valamint esetenként a kivitelező vállalattal is — a könyvtár Beruházási és Könyvtári Üzemi Igazgatósága útján.

A vári építkezés láthatóan lassú üteme továbbra is kétségessé teszi a jelenleg érvényben levő, hivatalosan is többször megerősített 1980. december 31-i határidő betartását. A kulturális beruházások elhúzódása országosan is komoly problémát jelent — a folyamatban levő beruházások közül kétségkívül a Széchenyi Könyvtáré a legrégebbi. A közel húsz éve folyó építkezés negyedszázaddal ezelőtti tervek és elképzelések alapján indult s ma már egyre világosabbnak látszik, hogy az új épület nem lesz képes befogadni a mai intézmény egészét.

1977-ben az építkezés legjelentősebb eredménye az volt, hogy teljesen befejeződtek az épület korábban megépített, de hibásnak bizonyult üveg-beton födémeinek 1976 őszen megkezdődött átépítési munkálatai. Megnyugtatóan megoldódott az új épületben létesítendő korszerű könyvszállító berendezés 1972 óta húzódó kérdése is: a Beruházási Vállalat megrendelte a „Telelift” GMBH müncheni cégtől a teljes berendezést. Elkészült a könyvtár várbeli részletes, egyes szervezeti egységekre bontott elhelyezési terve is.

A könyvtár gazdasági munkája megfelelően biztosította az intézmény működési feltételeit és a gazdálkodási keretek minél hatékonyabb felhasználását. A költségvetési előirányzat — az évközi módosítások után — 1976-ban 50,9, 1977-ben 54,6 millió volt. A felhasználás 50, ill. 53,7 millió.

Nemzetközi kapcsolatok

A nemzetközi együttműködés keretében végzett munkálatok ma már beépültek az egyes részlegek tevékenységébe, egybeolvadtak saját feladataikkal és azoktól nem különíthetők el. Így ismertetésükre a szakmai jellegüknek megfelelő helyen térünk ki.

Az IFLA 42-ik, Lausanne-i kongresszusán 1976-ban a hivatalos magyar küldöttségben nem szerepelt az OSZK. Az IFLA 1977. évi brüsszeli kongresszusán a hivatalos magyar delegációt dr. JÓBORÚ Magda főigazgató vezette. A szervezet 50 éves fennállásának alkalmából előadások hangzottak el többek között a könyvtárak és a nevelés-oktatás kapcsolatáról. A témával foglalkozó munkacsoportban az elnöki tisztség betöltésére dr. JÓBORÚ Magdát kérték fel.

Az AIBM-munkák keretében tovább folytatódott az AIBM Magyar Nemzeti Bizottsága Titkárságának tevékenysége, amely a nemzetközi főtitkársággal és a szocialista országok nemzeti csoportjai vezetésével való kapcsolattartáson túl a Nemzeti Bizottság üléseinek előkészítésében és lebonyolításában, a nemzetközi kooperációban folyó szakmai munkák (RISM, RILM, MIC, magyar zeneműkiadó- és nyomdatörténet stb.) koordinálásában, külföldi látogatók fogadásában, a kiutazások szakmai előkészítésében nyilvánult meg. Az AIBM 1976. évi bergeni (Norvégia) konferenciáján könyvtárunk nem képviseltette magát. A szocialista országok AIBM Nemzeti Bizottságai második szimpoziumán két fővel vettünk részt. (Lengyelország, Katowicze.) 1976 folyamán fogadtuk az NDK AIBM-csoportjának háromtagú küldöttségét és néhány napos tartózkodásra vendégül láttuk Franz GRASBERGERT, az Österreichische Nationalbibliothek zenei gyűjteményének igazgatóját, az ausztriai RISM-munkálatok vezetőjét.

1977-ben lemondott tisztségéről az AIBM Magyar Nemzeti Bizottsága elnöke, dr. KECSKEMÉTI István, a Zeneműtár vezetője. A Nemzeti Bizottság új székhelye a tisztújítás után a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Könyvtára lett. Az AIBM keretében folyó RISM stb. munkák folyamatosságára azonban továbbra is fennmaradt.

1977-ben könyvtárunk új nemzetközi szervezet tagja lett: beléptünk az IADA (Internationale Arbetisgemeinschaft der Archiv-, Bibliotheks-

und Graphikrestauratoren) szervezetébe, ahonnan a jövőben folyamatosan kapjuk az új restaurálási eljárásokat ismertető szakmai kiadványokat.

Könyvtárunk több ízben képviseltette magát a szocialista országok testvérintézményeinek jubileumi ünnepein. 1976-ban az újvidéki Matica Srpska 150 éves, 1977-ben a prágai Státni Knihovna 200 éves jubileuma adott erre alkalmat.

A szocialista országokkal való intézményközi kapcsolatok is tovább fejlődtek, az államközi kulturális munkatervek, ill. a közvetlen együttműködési megállapodások adta lehetőségeken belül. A személycserébe bevont intézmények száma 1976-ban újra gyarapodott: a krakkói Egyetemi Könyvtárral ezúttal először nyílt lehetőség személycserére. A kiutazások jelentős része a tervszerű hungarikakutatásokat szolgálta, több kiutazás segítette a nemzetközi kiadványcsere-kapcsolatok fejlesztését. A rendelkezésre álló keret kisebb hányadát a különféle tapasztalatcsere jellegű kiutazások képezték. Partnereink közül szintén sokan foglalkoztak patriotikakutatásokkal, az egyes szakterületek közül a legnagyobb érdeklődést a katalógizálás, különös tekintettel az ISBD alkalmazására, a nemzeti bibliográfia és gépesítés, az ISBN-rendszer, állományvédelem és reprográfia váltotta ki. 1977-ben a kulturális minisztérium a szomszéd államok területén végzendő hungarikakutatásokra terven felül még további lehetőségeket biztosított.

A tőkés országokba 1976-ban néhány ösztöndíjas kiutazás tett lehetővé igen eredményes tanulmányutakat. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű volt dr. VÍZKELETY András tud. főmunkatársnak egy hungarikakutatásra felhasznált háromhónapos NSZK-tanulmányútja, mely ritka irodalomtörténeti becsű felfedezésekkel szolgált. 1977-ben nem nyílt lehetőség ösztöndíjas kiutazásokra.

Munkatársaink 1976/77-ben 68—68, összesen tehát 136 alkalommal utaztak külföldre, szocialista országokba 57, ill. 56, tőkés országokba 11, ill. 12 alkalommal. A szocialista országokba való kiutazások közül 39—39 volt különféle egyezmények keretében, 1, ill. 5 kiutazás egyezményen kívül, konferencián való részvételre 17, ill. 12 esetben került sor.

A személycserék keretében, valamint egyezményen kívül a szocialista országokból 1976-ban 33, 1977-ben 36 könyvtárost fogadtunk. A fogadónapok száma 230, ill. 243 volt, egy vendég tehát átlagosan 6,9, ill. 6,7 napot töltött nálunk. A tőkés országokból 1976-ban három szakembert láttunk vendégül, együttesen 15 napra. Ezen kívül még számos külföldi látogatót fogadtunk, akik egy-egy napot vagy csak néhány órát töltöttek könyvtárunk meglátogatásával, ill. szakmai tájékozódással.

1976-ban hivatalosan voltak külföldön: a) szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Bulgáriában ORVOS Mária; Csehszlovákiában BATÁRI Gyula, BERLÁSZ Piroska, BORSA Gedeon, BUTOR Veronika, GÁL Ágnes, HELTAI János, SIPOS Márta, SUSÁNSZKY Zoltánné, TÓTH Lajos, VÁSÁRHELYI Judit, VAVRINECZ Veronika, VEISSE Istvánné, ZSIGMONDY Árpádné; Jugoszláviában BALOGH György, BOR Kálmán, BORSA Gedeon, ECKSTEIN Tibor, HERVAY Ferenc, KONDOR Imréné, NAGY László, ÓNÓDY Miklós, ÓVÁRI Sándor, RÁCZ Aranka, VÁSÁRHELYI Judit, VAVRINECZ Veronika, VEKERDI József;

Lengyelországban NÉMETH Mária, ÓVÁRI Sándor, VÁSÁRHELYI Judit; NDK-ban SOLTÉSZ Zoltánné, SOMKUTI Gabriella, SZÉLL Marianne, ÜRÖGDI Györgyné, WOLF Magdolna; Szovjetunióban B. KOZOCSA Ildikó, TAMÁS Péter. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati államokban: SPIRA Györgyné Ausztriában, CSILLAG Lászlóné, MARKOVITS Györgyi és NAGY Zsoltné Franciaországban; VÍZKELETY András NSZK-ban; SOLTÉSZ Zoltánné Olaszországban. c) Nemzetközi kongresszuson, ill. szakértői konferencián vettek részt: Csehszlovákiában FÜGEDI Péterné és GAJTKÓ Éva (Martin, szoc. országok nemzeti könyvtárai szakértőinek értekezlete a nemzeti bibliográfia kérdéseiről); Lengyelországban KECSKEMÉTI István és VAVRINECZ Veronika (Katowicze, szoc. országok AIBM csoportjainak értekezlete); az NDK-ban FERENCZY Endréné (Lipce, szoc. országok nemzeti könyvtárai szakértőinek értekezlete az állománygyarapítás kérdéseiről); a Szovjetunióban BARABÁS Katalin, FÜGEDI Péterné három ízben, KUNSZT Zoltánné két ízben, SZILVÁSSY Zoltánné három ízben, SZÜCS Jenőné, TARR Lászlóné két ízben (Moszkva, NTMIR-értekezlet); Belgiumban SZILVÁSSY Zoltánné (Brüsszel, ISBD/S munkacsoport ülése); Franciaországban SZILVÁSSY Zoltánné (Párizs, ISDS-ülés); Olaszországban MELCZER Tibor (Róma—Firenze, Nemzetközi Leopardi-szeminárium); Svájcban SZILVÁSSY Zoltánné (Lausanne, ISBD/S munkacsoport ülése). e) Egyéb kiutazások: FERENCZY Endréné (Jugoszlávia, Újvidék, részvétel a Matica Srpska jubileumi ünnepségein); RÉVAY Rita (Szovjetunió, Harkov, nyelvtanfolyam); FERENCZY Endréné (Svájc, Hollandia, NSZK, könyvszállító berendezések tanulmányozása).

1977-ben hivatalosan voltak külföldön: a) szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Bulgáriában NÉMETH Mária; Csehszlovákiában BERCZELI Károlyné, HERVAY Ferenc, KARSAY Orsolya, KOROKNAI Ákosné, KÖPECZI-NAGY Gáborné, MÁRTONFFY Attila, MURÁNYI Róbert, NAGY László, SZAU-
DER Józsefné, VÁSÁRHELYI Judit, WIX Györgyné; Jugoszláviában ANTÓNIA Zuzsa, BALOGH György, BOR Kálmán, BORSA Gedeon, HELTAI János, KASTALY Beatrix, NAGY Zoltán, SOLTÉSZ Zoltánné, STROH Tamásné, SUSÁNSZKY Zoltánné, ÜRÖGDI Györgyné, TÓTH Lajos, ZÁGONYI Iлона; Lengyelországban BORSA Gedeon, DIVÉNYI Pálné, SOMKUTI Gabriella; NDK-ban BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HORVÁTH Gyuláné, MALOMSOKI János, NAGY Lajosné, SIPOS Márta; Romániában BORSA Gedeon; Szovjetunióban WITTEK Lászlóné; b)–c) Nemzetközi kongresszuson, ill. szakértői konferencián vettek részt: Bulgáriában FEJES Józsefné és GYÓRINÉ KISS Éva (Szófia, szoc. országok nemzeti könyvtárai szakértőinek tanácskozása a központi katalógusokról és a könyvtárközi kölcsönzésről); az NDK-ban FERENCZY Endréné és HAVASI Zoltán (Berlin, szoc. országok nemzeti könyvtárai szakértőinek értekezlete az állománygyarapításról); Szovjetunióban JÓBORÚ Magda, BACSI Lajos (Moszkva, szoc. országok nemzeti könyvtárai igazgatói és könyvtárügyi vezetői értekezlete), BARANYI Olga, FÜGEDI Péterné két ízben, KUTASI Éva, SZILVÁSSY Zoltánné két ízben, SZÜCS Jenőné (Moszkva, NTMIR szakértői értekezletek); Angliában Szücs Jenőné (London, ISO-szabványértekezlet); Ausztriában FALLENBÜCHL Zoltán (Bécs, Coronelli Weltbund der Globusfreunde konferenciája), ÓVÁRI Sándor

(Bécs, Európai Mikrofilmkongresszus); Belgiumban JÓBORÚ Magda (Brüsszel, IFLA-kongresszus), FÜGEDI Péterné (Brüsszel, IFLA Gépesítési Bizottsága szimpoziuma); Franciaországban FÜGEDI Péterné és SZÚCS Jenőné (Párizs, Nemzeti Bibliográfiai kongresszus), SZILVÁSSY Zoltánné két ízben (Párizs, ISDS-tanácsülés); NSZK-ban VIZKELETY András (Bamberg, kodikológiai konferencia). e) Egyéb kiutazások: KEMÉNY G. Gábor (Csehszlovákia, Martin, Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság ülése), ZIRCZ Péter (Csehszlovákia, Prága, Státni Knihovna jubileumi ünnepe), KEMÉNY G. Gábor (Jugoszlávia, Újvidék, tud. ülészakon előadás), VEKERDI József (Románia, Bukarest és Marosvásárhely, ajándék könyvtuldemény átadása), ZIRCZ Péter (Szovjetunió, Moszkva, magyar könyvtárügyi kiállítás megnyitása), ZÖLDI Péter (Szovjetunió, Moszkva, továbbképzés), WIX Györgyné (Egyesült Államok, New York, kiállítási anyag kísérése), FERENCZY Endréné (NSZK, München, könyvszállító berendezés vételéről tárgyalás).

*

Könyvtárunk dolgozói közül 1976/77-ben többen részesültek kitüntetésben. A Munka Érdemrend ezüst fokozatát kapták FAJCSÉK Magda, FARAGÓ Lászlóné és HERNÁDY Dénes osztályvezetők. A Munka Érdemrend bronz fokozatát kapta MILHOFFER Alajos osztályvezető.

Az Erkel Ferenc-díj II. fokozatával tüntették ki KECSKEMÉTI István osztályvezetőt.

Szabó Ervin-emlékéremmel tüntették ki WIX Györgyné osztályvezetőt.

Szocialista Kultúráért kitüntetést kaptak: BACZONI Tamásné, BIBOR Jenőné, BIKICH Györgyné, BOR Kálmán, BORSOS Józsefné, CSÁKVÁRI Elekné, DÁRDAI Miklósné, DUBOIS Sarolta, FARAGÓ Lászlóné, GAJTKÓ Éva, HORVÁTH Lajosné, JUHÁSZ Lászlóné, KÁDÁR László, KIS Elemérné, KOSTYÁL István, LINCZÉNYI Adorjáné, MALEK Magdolna, MÁRTYÁN Gyuláné, MÉSZÁROS Pálné, MURÁNYI Róbert, ORVOS Mária, SIPOS Márta, VIZSOLYI Gyuláné, V. WINDISCH Éva.

Kiváló Dolgozó kitüntetést kaptak: BALÁZS Ferencné, BALOGH György, BARNAFÖLDI Gábor, BELENCSEK Lajos, BEREI Béla, BURIÁN Ignácné, BUTOR Veronika, CZIEGLER Mária, DEBULAY Imréné, FARKAS Ottó, FODOR Béla, GERÖLY Józsefné, HAJÓS Csabáné, INOTAI István, JÁNKA Józsefné, KAUSSY Tiborné, KLÁGER István, MAGYAR Erzsébet, MAYER János, MONOSTORY Jenő, MUZSLAY Lászlóné, NAGY Zsigmond, NÉMETH Jánosné, NÉMETH Károlyné, PÁL Ágnes, PÓCSI Árpádné, RADICS Lajos, ROTHMEISEL Károly, SAMKÓ Ferencné, SCHMIDKA Ferenc, SEFCSIK Gyuláné, SZENDE Aladárné, TÁBORI Györgyné, TIBOLYA Istvánné, VISSY Gézáné.

Miniszteri Dicséretben részesültek: DEMÉNY Ottóné, FERENCZY Endréné, FROEMEL Károlyné, GÁLOS Gáborné, IBY Kálmánné, KONDOR Imréné, MENCSEK Pál, NAGY LAJOSNÉ, NAGY Zsoltné, NEMESHANYI Hubáné, PAPP Ferencné, SZABÓ Istvánné, ZÖLDI Péter, WOLF Magda.

Összeállította: Somkuti Gabriella

*Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói
1976-ban és 1977-ben**

A) Könyvtár

<i>7001 Főigazgató</i>		Kastaly Beatrix
Dr. Jóború Magda		1976/7421-től 7006;
a neveléstudományok doktora		Dr. Kecskeméti István
<i>7002 Főigazgató-helyettesek</i>		Dr. Komjáthy Miklósné
Dr. Havasi Zoltán		Dr. Kondor Imréné
az irodalomtudományok kandidá-		Kostyál István 1976/nyugd.
tusa		Kovács Ilona 1976/7006
Dr. Sebestyén Géza		Kovács József
1976/meghalt		Dr. Markovits Györgyi
Zircz Péter/1977		az irodalomtudományok kandidá-
		tusa
<i>7002 Igazgató</i>		Milhoffer Alajos
Óvári Sándor 1977/7003		Dr. Németh Mária
		Ónódy Miklós
<i>7003 Fősztályvezetők</i>		Dr. Patay Pálné
Dr. Ferenczy Endréné		Dr. Ráduly Márta
Fügedi Péterné		Soltész Zoltánné dr.
N. Rác Aranka		Somkuti Gabriella
Dr. Pajkossy György		Szilvássy Zoltánné
<i>7005 Osztályvezetők</i>		Dr. Szűcs Jenőné
Dr. Berczeli Károlyné		Tamás Péter 1977/7021
Dr. Bikich Györgyné		Tőkés Lászlóné
1977/7006		V. Dr. Windisch Éva
Dr. Fajcsek Magda		a történelemtudományok kandidá-
1977/nyugd.		tusa
Fejes Józsefné		Dr. Vekerdi József
1976/7021-ből 7006;		a nyelvtudományok kandidátusa
		Dr. Wittek Lászlóné
		Dr. Wix Györgyné 1976/7006

* 1977. szeptember elsejével a 4/1977. (VII. 27.) KM – MűM számú rendelet alapján új besorolási rend lépett életbe. Ezért a névsor az 1977. augusztus 31-i állapotot tükrözi – természetesen az 1976. január 1. óta történt változások jelzésével. Következő évkönyvünkben az új nomenklatúrára való áttérés időpontjáig visszatekintve közöljük dolgozóink névsorát.

7006 Osztályvezető-helyettesek

Bacsoni Tamásné 1976/7021
Bor Kálmán 1976/7022
Csillag Lászlóné
Gajtkó Éva
Gyulai Árpád
Dr. Hegedüs Károly
Karácsonyi Rózsa
Schneller Károly
Dr. Ürögdi Györgyné

7021 Könyvtári csoportvezetők

Dr. Balogh György
Bence Dénesné
Berlász Piroska
Botka Ferencné
Divényi Pálné
Froemel Károlyné
Futala Tiborné 1976/nyugd.
Gyimesi Pál
Horváthné Izsó Lívia
Karakas Péterné 1977/7024
Kunszt Zoltánné
Malek Magdolna
Mártován Gyuláné
Miklóssy János
Miklóssy Jánosné
Nagy Zoltán 1976/7025
Dr. Nagy Zsoltné
Orbán Emőke
Orvos Mária 1976/7022
Papp Ferencné 1977/7023
Rohács Ervin/1976
Sipos Márta 1976/7023
Dr. Szabad Györgyné
Szabó Ervin
Zágonyi Ilona
Zöldi Péter

7022 Tudományos főmunkatársak

Dr. Berlász Jenő
1976/nyugd.
Dr. Borsa Gedeon
Dr. Borsos Józsefné
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Galamb Györgyné
Hervay Ferenc/1976
Dr. Kelecsényi Gábor

Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidá-
tusa

Kiszely Olivér
Kunszabó Ferenc/1976
Dr. Kurcz Ágnes/1976
meghalt
a történelemtudományok kandidá-
tusa

Mikó Lajosné
Murányi Róbert Árpád
1977/7023

Nagy Lajos
Pap Zoltán
Dr. Spira Györgyné
Dr. Szauder Józsefné
Dr. Szigethy Jolán
Dr. Vízkelety András
1976/7006
az irodalomtudományok kandidá-
tusa

7023 Tudományos munkatársak

Dr. Batári Gyula
Dr. Beck Ivánné
Dárdai Miklósné
Dömötör Lajosné
Dr. Faragó Lászlóné (NCS)
Dr. Fried István
az irodalomtudományok kandidá-
tusa

Grallert Izabella
Dr. Horváth Istvánné
Illyés Katalin 1977/7024
Dr. Jeszenszky Géza
1976/áth.
a történelemtudományok kandidá-
tusa

Juhász Lászlóné 1977/7024

Dr. Karsay Orsolya
a nyelvtudományok kandidátusa
Dr. Kindlovits Kálmán
1977/nyugd.
Dr. Kiszely Olivérné 1977/7024
Lengyel Istvánné
Dr. Melczer Tibor 1976/7025
Néray Judit 1976/áth.
Sándor Ernő/1976; 1977/7024
Somogyi Pálné

Sövényházy Csilla/1977
KMK-tól
Tóth Sándorné/1977
Vavrincez Veronika
Dr. Wojtilla Gyuláné
1976/7025; 1977/7021
Zsigmondy Árpádné

7024 Főkönyvtárosok

Appel Károlyné 1976/7025
Balogh Judit 1977/7025
Dr. Bardócz Antal 1976/áth.
Dr. Bánáti Istvánné
Dr. Bene Sándorné 1976/áth.
Beniczky György
1976/nyugd.
Béri Gézáné 1977/áth.
Dr. Bibor Jenőné
1976/nyugd.
Bókay Béláné
Dr. Bolgár Ferencné/1976
Dr. Burián Ignácné
Butor Veronika 1976/7025
Darabos Pálné
Deli Györgyné
Demény Ottóné
Dr. Dubois Sarolta
1976/nyugd.
Fallier Erika
Földy Istvánné 1976/7025
Gabányi Gézáné 1977/7025
Gazdag Miklósné
Gál Ágnes
Hoffer Rezsőné
Horváth Gyuláné 1976/7025
Horváth Tiborné
Indali György 1977/áth.
Ispánki Ferenc 1977/7025
Kaibinger Károlyné
1976/7025
Kamondi Antal
Kausay Tiborné 1976/7025
Kálóczy Lajosné/1977
Kis Elemérné
Kis Jenőné
Kiss Dénesné 1976/7025
Kovács Istvánné

Ligay Éva 1977/7025
Linczényi Adorjáné
1976/nyugd.
Dr. Losonci Andrásné
Dr. Maróthy Jánosné/1976
Muzslai Lászlóné 1977/7025
Nagy Lajosné 1977/7025
Nemeshanyi Hubáné
1977/7025
Palotás Endréné
Patay Lászlóné
Pálincás Györgyné/1977
Pásztor Rezsőné 1976/7025
Pócsi Árpádné
Dr. Rózsa Miklósné/1977
Sándor Erzsébet
Dr. Simon Miklósné/1977
Dr. Susánszky Zoltánné
Szász Andrásné
Szegedy-Maszák Mihályné
1976
Szinyákovics Györgyné
1976/áth.
Szóts Endréné
Tomits Ottilia
Tolnai Lászlóné 1976/7025
Dr. Tornya Alice
Tóthné Székely Ágnes
1976/7025
V. Ecsedy Judit
Velich Sándorné
Vizsolyi Gyuláné
Wolf Magdolna 1977/7025

7025 Könyvtáros I.

Acél Zsuzsanna
Antónia Zsuzsa
Arday Borbála 1976/meghalt
Babucsik Péter
Bacsi Lajos/1976
Barabás Katalin 1977/áth.
Baranyi Olga/1976
Bán Katalin
Bihari Anna/1976
1976/megsz.
Bóday Pálné 1977/áth.
Borsányi Ferenc

Borsányi Ferencné
Borza Ferenc 1977/7462
Buzás János
Czékli Béla 1976/áth.
Csajkovits Józsefné
1977/7026
Csákvári Elekné 1977/nyugd.
Dr. Csecserits Istvánné/1976
Dobay Miklósné
Falvainé Szabó Edit/1976
Farkas Ágnes 1977/7026
Farnady Lívia 1976/7026
Gál Júlianna
Glavina Zsuzsa
Gyórfi Erzsébet 1976/7026
Gyóriné Kiss Éva
Dr. Gyurján Istvánné
1977/7026
Haydené Kiss Zuzsa/1977;
1977/7026
Heltai János
Hernádi Lászlóné
Hollósy Erzsébet 1976/megsz.
Horváth Borbála/1976
Hübner Katalin 1977/áth.
Ily Lászlóné
Dr. Jáky Lászlóné 1977/7026
Kasánszky Zsombor
1977/7026
Keresztúrné Jónás Mária
1977/7462
Koffán Zsófia
Kopcsay Zsuzsa
Dr. Koroknai Ákosné
Kovács Árpádné 1977/áth.
Kovács Eszter 1976/kilépett
Köpecsi-Nagy Gáborné/1976
Kricsfalussy Lászlóné
1977/7026
Laczkó Katalin 1977/megsz.
Láng Tiborné 1976/7026
Dr. Lichtmann Tamás
Magyar Miklós Györgyné
1977/7026
Marillai Zsuzsa
Melegh Elek
Miszoglád Gábor/1976;
1977/részf.

Márai György 1976/7026;
1976/áth.
Morvai Zsuzsanna
Nagy László
Nagy Mária/1976
Nemeskürty Harriet
1976/áth.
Neumayer Katalin 1977/7026
Németh Borbála 1977/áth.
Németh Gabriella/1976
Németh Károlyné 1976/7026
Németh S. Katalin
Németi Andrásné/1977
Óvári Gézáne
Papp Andrásné 1977/7026
Pál Ágnes
Prepeliczay Györgyné
Révai Zsuzsa/1977
Révay Rita 1976/7026
Sajtós Endre
Sánta Mária 1976/áth.
Sárkány Mihályné/1976
Simon Jánosné
Sonnevend Péterné
Soós István/1976; 1976/áth.
Szalay G. Erzsébet/1976
Szónyi Éva 1977/7026
Takács Béláné 1977/7026
Dr. Tóth Lajosné
Vásárhelyi Judit
Veisse Istvánné 1977/7026;
1977/áth.
Velencei Katalin
Veöreös Enikő
Vissi Gézáne
Vona Katalin

7026 *Könyvtáros II.*

Ábry Béláné
Bali Judit
Balogh Andrásné
Balogh Márta/1977
Bangha Katalin
Dr. Barankay Bertalanné
Bálint Nagy Tünde
Bánfi Szilvia/1976
Belencsik Lajos
Bobik Zsuzsa 1977/megsz.

- Bodó Katalin
 Bozzay Éva
 Börzsönyi Judit/1976
 Eckstein Tibor 1976/megsz.
 Fajt Györgyi/1977
 Fellner Márta
 Gömbös Lajosné
 Gyorgyevics Tamásné
 Haász Erzsébet/1976
 Heimlich István
 Herboly Miklósné
 Herke Péter 1977/7462
 Homor Ferenc/1976
 Horváth Orsolya/1976
 Jáger Judit
 Jávör Judit
 Kocsy Lászlóné
 Komornik Zoltánné
 Korber Károlyné
 Kovács Adrienne
 Kovács Katalin/1976
 Kuczka Heléna/1977
 Kutasi Éva/1976
 Lauf Judit 1976/megsz.
 Liska Terézia 1976/kilépett
 Mártonffy Attila
 Nagy Sándorné
 Németh Zsuzsanna
 Nyilas Hajna/1976;
 1977/megsz.
 Dr. Pál Albertné
 Pehartz Lőrinc 1976/megsz.
 Ravasz Erzsébet
 Rácz Noémi/1977
 Sándor Istvánné
 Silber Iván
 Siklósi Györgyike
 Somorjai Olga
 Sopronyi János 1977/7462
 Sóvári Ferenc
 Szalay Márta
 Szatmári Beatrix/1977
 Szilágyi Péter/1976
 Tibolya Istvánné
 Tóth Árpád 1977/7462
 Török Sára/1976
 Turi Katalin
 Dr. Vajda Tádéné
- Vajnai Sándorné
 Vargha Zsoltné
 1976/nyugd.
 Ventura Eduárdné
 1976/nyugd.
 Zölde Kornélia
- 7029 *Könyvrestaurátor I.*
 Dr. Szabados Györgyné
 1977/7030
 Széll Marianne 1977/7030
- 7030 *Könyvrestaurátor II.*
 Czigler Mária
 Fodor Vincéné
 Gálos Gáborné
 Holtzinger Gáborné
 Hörömpöli Andrásné
 Koczka Katalin 1976/7469
 Krizka Györgyné 1977/7463
 Szenási Lászlóné
 Tábori Györgyné
- 7402 *Gazdasági igazgató I.*
 Fábry György
- 7403 *Gazdasági igazgató II.*
 Dr. Hernády Dénes
 1976/7404
 Szkladányi József/1976
- 7404 *Gazd. admin. osztályvezető*
 Mészáros Pálné
 Rakovszky Istvánné
- 7421 *Csoportvezető*
 Beöthy Bertalanné
 1976/7426
 Debulay Imréné 1977/7426
 Jávör Péterné
 Dr. Lakatos Lászlóné
 Malomsoki János
 Mayer János
 Mürschberger Ferencné
 1977/7468
 Radics Lajos

Rosta Lajosné
Samkó Ferencné 1977/7468

7422 *Főelődó I.*

Dr. Erényi Ivánné
Görgeyné Kovács Katalin
Mihály Józsefné
Monostory Jenő 1976/7426;
1977/nyugd.
Savanyó Rezsőné
Reisenleitner Lajosné

7423 *Főelődó II.*

Jánka Józsefné
Kiss Györgyné 1977/nyugd.
Nemere Zoltánné
Dr. Nyáry Gálné 1977/7424
Pintér Antalné
Tölgyesi Lászlóné 1977/7025
Vén Tiborné

7424 *Elődó*

Biegelbauer Pál
Bolgár Tamásné
Gaál Mária
Holló Csaba/1977
Járvás Andrásné/1977
Jenei Anna
Juhász Márta
Kléger István 1976/7462
Kling Jánosné 1976/meghalt
Kovács b. Istvánné
Dr. Kovács Mihályné
Kozák György
Kozma Endréné 1976/megsz.
Dr. Lugosi Andorné
Mohr Kálmán/1977
Pap Béláné/1977
Paulik Gyula/1976;
1977/felm.
Rákóczy Csabáné
Szemők Gabriella 1977/felm.
Szilvássy Istvánné
1976/7461
Tormási Istvánné
1977/megsz.
Zölde Istvánné

7425 *Műszaki ügyintéző I.*

Balassa Jenőné 1976/7426
Mencsik Pál

7461 *Könyvtári raktárvezető*

Barsin József
Bartok Péter
Benkő József/1977
Hegy Andrásné
Inotai István 1976/7462
Kassai Lajos 1976/7472
Kádár László
Kurecz Antalné
Nagy Zsigmond
Németh János 1976/nyugd.
Sefcsik Gyuláné
Szóke Józsefné
Tatai András

7462 *Könyvtári raktáros*

Balázsovits Mihály
Both Magdolna
Chapó Gertrúd/1976
Deák Sándor/1976
Előd Béla
Fráter Zoltán/1976
Greguss Sándor 1976/felm.
Hódy János
Holtzinger Gábor 1976/megsz.
Járfás Bálint/1977
Kalácska József/1977
Kiss József 1977/felm.
Koczkás Zoltán
Palkó István
Perjési István/1976;
1977/megsz.
Rásy Árpád
Sasfi Csaba 1976/megsz.
Somogyvári Gyula
Strupka József
Szpluvák István/1977
Tóth József 1977/felm.
Várszegi Róbert/1976

7463 *Könyvtári segédrestaurátor*

Beleznai László
Földessy Péter/1976

Horváth Pál/1976
Kálmán Péterné
Magyar Erzsébet

Vörösváry Hajnalka
Zséli Lászlóné

7468 *Kiemelt termelő szakmunkás*

Balázs Ferencné 1977/7469
Demjén Andrásné 1976/7469
Deutsch Dávid
Fodor Béla
Farkas Ottó
Gáspár Pál 1976/7469
Geröly Józsefné
Gyenge Sándorné 1976/7469
Horváth József
Horváth Miklósné 1976/7469
Németh Jánosné 1976/7469
Pápay Lajos
Reczetár Kálmán
Rothmeisel Károly
Schmidka Ferenc
Szabó Istvánné 1977/7469
Szendi Emma 1976/7469

7469 *Szakmunkás*

Fazekas Gáborné/1977
Hajdu Erzsébet
Halász Iván 1976/megsz.
Hollós János
Kalocsai László
Klenczner Lászlóné
Koncz Józsefné
Lohn Ágostonné 1977/áth.
Mayer Jánosné
Mazula Károlyné
Mirki Erzsébet
Molnár Csabáné 1976/megsz.
Molnár János/1977
Murányi Mihályné/1976;
1977/7471
Porpácsi József 1977/megsz.
Rónay Éva
Selmeczi Ferencné 1976/megsz.
Stroh Tamásné
Szigetváry Lászlóné
Szombathelyi Judit/1977
Szuchovszky Zoltán
Urbányi Vilmos

7471 *Kisegítő I.*

Barnaföldi Gábor
Dr. Bartók György
Kaszás István
Selig Attila 1977/7472;
1977/kilépett
Sinkó Pálné
Szárász György
Szilágyi József
Tiszai István
Trencsényiné Varga Katalin
1977/7472

7472 *Kisegítő II.*

Balla Béláné/1976
Berey Béla
Berey Béláné/1976
Boda Józsefné
Boros Lajosné/1976
Chapó Márkné
Debreczeni Károlyné
Fogd Józsefné
Fordán Lajosné 1976/megsz.
Gajai Jánosné
Hajdu Sándorné
Hajós Csabáné 1976/7475
Horog Istvánné 1976/megsz.
Horváth Józsefné/1977
Horváth Lajosné 1976/megsz.
Horváth Péterné/1976
Husi Kálmánné
Korsch Zoltánné 1976/kilépett
Kuczog Lajosné
Kuti Jánosné/1976
Mészáros Mihályné
Mirki Györgyné
Molnár Béla
Molnár János 1976/nyugd.
Pálincás Istvánné
1976/megsz.
Piller Antalné
Pomothy László/1976;
1977/áth.

Pulai Károlyné
Pusztai Ervin/1977
Pusztai Istvánné
Rázga Emma 1977/megsz.
Rosta Jánosné/1976
Sutka Istvánné/1976
Szabó Károlyné/1977
Szerdai Tiborné 1976/7475
Szép Sándorné
Tóbiás Jánosné/1976
Urbauer Lászlóné/1977
Varga Sándorné

Gépkocsivezetők

Gera Antal 1976/kilépett
Kajári Endre/1976;
1976/megsz.
Ormos Péter/1977
Rétháti János
Rokolya Sándor 1976/felm.
Simon István/1976
Tokics Miklós/1976;
1977/felm.
Tózsér László

B) Könyvtártudományi és Módszertani Központ

7002 Igazgató II.

Papp István

7003 Főosztályvezető

Sallai István 1976/nyugd.

7005 Osztályvezetők

Bereczky László
Dr. Geró Gyula 1976/áth.
Horváth Tibor
Dr. Kamarás István
Dr. Katsányi Sándor
1977/7022
Pelejtej Tibor 1976/7006
Sárdy Péter
1977/áth. KM-hoz
Szente Ferenc
Vadász Ferencné 1976/nyugd.

7006 Osztályvezető-helyettes

Győri Erzsébet/1976,
1977/áth. KM-hoz

7021 Könyvtári csoportvezető

Gebri Mária 1976/áth.
Szinai Tivadarné 1976/7025,
1977/7024
Tremkó Györgyné/1977

7022 Tudományos főmunkatársak

Bereczky Lászlóné
Fodor András
Dr. Károlyi Zsigmondné
Dr. Kövendi Dénes
Dr. Tarr Lászlóné
Dr. Urbán László
Dr. Urosevics Daniló
a történelemtudományok
kandidátusa
Dr. Vargha Balázs 1977/áth.

7023 Tudományos munkatársak

Fogarassy Miklós
Gereben Ferenc/1977
Körtés Júlia
Dr. Nagy Attila
Nyakó István

7024 Főkönyvtárosok

Benkő Attiláné
Bobok Györgyné 1976/7026,
1976/áth.
Cholnoky Győző 1977/áth.
Csapó Edit/1976
Csoboth Attila
Dr. Czinner Tiborné
Havas Katalin
Kende Ferike 1977/nyugd.
Kiss Edit

Kovács Lászlóné/1977
Lakatos András/1977
Mándy Gábor 1976/7025
Dr. Meleg Antalné 1977/7025
Dr. Merényi Ferencné
1976/7025
Pintér Márta 1976/áth.
Sonnevend Péter
Török Sarolta
Vajda Kornél 1976/7025
Varga Ildikó/1977 OSZK-tól

7025 Könyvtáros I.

Cavalloni Gyöngyi 1976/7026
Hegyközi Ilona/1977
Jávori Ferencné
Jordán Katalin 1976/7026
Kulcsár-Szabó Ernő
Moór Istvánné
Pál Tiborné
Pásztor Györgyi

Sarlós Veronika
Szende Lászlóné 1977/7026

7026 Könyvtáros II.

Bertalan Béla/1976,
1976/áth.
Burda Melinda/1976,
1976/megsz.
Endrei Magdolna/1976,
1976/megsz.
Freisinger Jenő/1977
Kozákovics Endréné
Mikolai Ágnes/1976
Polgár Ernő 1976/megsz.
Sándor Éva/1976
Szabó Gáborné

7424 Előadó

Kovács Árpádné
Dr. Pákh Tiborné

A KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

	Állomány 1975. dec. 31.	1976/1977. évi gyarapodás ²	1976/1977. évi fogyaték	Állomány 1977. dec. 31.
Könyv ¹	1 798 932	79 107	6 007 ⁵	1 872 032
Időszaki kiadványok	195 711	9 509	59	205 161
Kézirat	462 518	46 369	—	508 887
Zenemű	99 567	6 731	—	106 298
Térkép	173 316	1 103	—	174 419
Kisnyomtatvány	2 060 148	102 404	37 834	2 124 718
Szabvány	49 052	3 054	—	52 106
Szabadalmi leírás	10 553	4 368	—	14 921
Kép, metszet	225 150	8 546	—	233 696
Mikrofilm neg. (címl. egység) ...	54 560	6 094 ³	—	60 654
Mikrofilm poz. (címl. egység) ...	46 016	5 284 ⁴	—	51 300
Dokumentációs neg. és diafilm ...	11 688	130	—	11 818
Hanglemez, hangszalag	6 073	862	—	6 935
Egyéb	17 930	53	—	17 983
Összesen:	5 211 214	273 614	43 900	5 440 928

Jelmagyarázat:

¹ Könyvtárunk „nagyállományaként” ismert könyvraktárában, így az állományi adatokban is, a könyvek, brosrák, jegyzetek, különlenyomatok egy egységben vannak és „könyvek” címen szerepelnek.

² A gyarapodás adataiban sem a műemlékkönyvtárak, sem a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárának adatai nem szerepelnek.

³ 2 409 187 mikrofilmkocka.

⁴ 3 117 932 mikrofilmkocka.

⁵ Ebből könyv 654, csoportos feldolgozású nyomtatvány 5353.

AZ 1976—1977. ÉVI GYARAPODÁS A BESZERZÉS MÓDJA SZERINT

Dokumentum	Vétel	Csere	Ajándék	Kötelespéld.	Saját előállítás	Összesen
Könyv	7 338	6 959	3355	60 998	457	79 107
Időszaki kiadvány	1 334	1 557	543	6 075	—	9 609
Kézirat	44 960	2	1385	—	22	46 369
Zenemű	874	107	983	4 750	17	6 731
Térkép	91	21	20	971	—	1 103
Kisnyomtatvány	6 133	3 095	1265	91 911	—	102 404
Szabvány	—	—	—	3 054	—	3 054
Szabadalmi leírás	—	—	—	4 368	—	4 368
Kép, metszet	6 965	171	547	863	—	8 546
Mikrofilm neg. (címl. egység)	1	1	26	—	6 066	6 094
Mikrofilm poz. (címl. egység)	1	2	23	—	5 258	5 284
Oktató diafilm (címl. egys.)	—	—	—	130	—	130
Hanglemez, hangszalag	374	138	16	334	—	862
Egyéb	—	—	53	—	—	53
Összesen:	68 071	12 053	8216	173 454	11 820	273 614

A GYŰJTEMÉNYEK HASZNÁLATA 1976—1977-BEN

Olaszótermek forgalma	Használók száma	Használt egységek száma
Beiratkozott olvasók	26 587	
Napi jeggyel olvasók	486	
Központi olvasótermek		
Könyvek	78 105	255 261
Időszaki kiadványok	44 203	162 818
Különgyűjtemények		
Kézirattár	3 257	68 252
Régi Nyomtatványok Tára	2 205	8 901
Kisnyomtatványtár	300	264 523
Színháztörténeti Tár	838	146 690
Térképtár	349	5 284
Zeneműtár	2 266	17 114
Zárolt Kiadványok Tára	2 273	13 380
Összesen:	133 796	942 223

A KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

1976 folyamán jelentek meg:

a) Önálló kiadványok

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár. A Magyar Nemzeti Könyvtár.* [Illusztrált tájékoztató.] (Szerk.: NÉMETH Mária.) 2. kiad. Bp. 1975 [1976]. Egyetemi ny. 46 l., 28 t. B/5 méretben, 1990 példány.
— Ua. orosz nyelven 500 példányban, angol nyelven 1500 példányban, német nyelven 1500 példányban és francia nyelven 600 példányban.
2. *Magyar könyvészet 1971. A Magyarországon megjelent könyvek és térképek szakosított címjegyzéke.* 1—2. köt. (Fel. szerk.: RAJOS Ferencné.) Bp. 1974 [1976]. 1246 l. A/4 méretben, 1500 példány.
3. *Magyarországi irodalom idegen nyelven. A hazai szépirodalom fordításainak bibliográfiája. 1945—1968 közötti kiadások.* (Szerk.: FAJCSÉK Magda, SZILVÁSSY Zoltánné.) Bp. 1975 [1976]. OMKDK

soksz. 798 l. B/5 méretben, 1800 példány. E kiadványunk a Szerzői Jogvédő Hivatal közreműködésével készült.

4. *Kurrens külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban. Lelőhelyjegyzék 1974–75.* Bp. 1976. 1089 l. B/5 méretben, 900 példány.
5. BÉRI Gézáné: *Tájékoztató a Könyvek Központi Katalógusáról.* Bp. 1976. 30 l. B/5 méretben, 500 példány.
6. *Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm jegyzékei. Új sorozat.* Szerk. ÓNÓDY Miklós. *Időszaki kiadványok I.* Összeáll.: B. LAKATOS Éva. Bp. 1975 [1976]. 99 l. A/4 méretben, 520 példány.

b) *Időszaki kiadványok*

7. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Bibliographia Hungarica.* 31. évf. 1–24 szám. 918 l. A/4 méretben, 1300 példány.
8. *Magyar Zeneművek Bibliográfiája. Bibliographia Notarum Musicarum Hungaricarum. A Magyarországon megjelenő zeneművek és zenei hanglemezek címjegyzéke.* A Magyar Nemzeti Bibliográfia melléklete. 7. évf. 1–4 szám. 87 l. A/4 méretben, 1300 példány. Az éves betűrendes mutató a 4. számmal egybekötve.
9. *Magyar Folyóiratok Repertórium. Repertorium Bibliographicum Periodicorum Hungaricorum.* 31. évf. 1–24 szám. 1176 l. A/4 méretben, 1150 példány.
10. *Magyar Folyóiratok Repertórium. Repertorium Bibliographicum Periodicorum Hungaricorum. (Betűrendes mutató) 1974.* Bp. 1976. 309 l. A/4 méretben, 1150 példány.
11. *Hungarica Külföldi Folyóiratszemle. (Hungarica. Repertorium Bibliographicum extra Hungariam.)* 6. évf. 1–4 szám. 270 l. A/4 méretben, 650 példány.
12. *Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertórium. Repertorium Bibliographicum Periodicorum extra Hungariam lingua Hungarica Editorum. A külföldi magyar nyelvű folyóiratokban megjelenő cikkek és recenziók válogatott, annotált címjegyzéke.* 5. évf. 1–4 szám. 194 l. A/4 méretben, 600 példány. Az éves betűrendes mutató külön füzetben, 52 l.
13. *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos gyarapodási jegyzék.* 1975/1 szám. 290 l. A/4 méretben, 260 példány.
14. *OSZK Híradó.* 19. évf. 1–12 szám 5 füzetben. 216 l. A/4 méretben, 600 példány.

1977 folyamán megjelent kiadványok:

a) *Önálló kiadványok*

1. *A zirci Reguly Antal Múemlék Könyvtár.* [Illusztrált tájékoztató.] Bp. 1977. Révai ny. 24 l. Hajtogatott kivitelben, 20 000 példány. — Ua. német nyelven, 5000 példány.

2. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973.* (Főszerk.: NÉMETH Mária.) Bp. 1976 [1977]. Egyetemi ny. 342 l., 8 t. B/5 méretben, 600 példány.
3. *A magyar bibliográfiák bibliográfiája. Bibliographia Bibliographiarum Hungaricarum. 1971—1973.* Fel. szerk.: GAJTKÓ Éva. Bp. 1977. Egyetemi ny. 436 l. A/5 méretben, 1200 példány.
4. *Magyar könyvészet 1972. A Magyarországon megjelent könyvek és térképek szakosított címjegyzéke.* 1—2. köt. (Fel. szerk.: RAJOS Ferencné.) Bp. 1977. 1089 l. A/4 méretben, 1550 példány.
5. *Magyar könyvészet. (Tankönyvek.) A Magyarországon megjelent tankönyvek, egyetemi és főiskolai jegyzetek szakosított jegyzéke 1971—1972.* (Fel. szerk.: BANGHA Katalin.) Bp. 1976 [1977]. 296 l. A/4 méretben, 860 példány.
6. *Az Országos Széchényi Könyvtár híradójának története és repertórium 1958—1974.* Összeáll.: HORVÁTH Viktor. Bp. 1977. 231 l. A/4 méretben, 200 példány.
7. *A magyarországi könyvkiadók, nyomdák és sokszorosítók jegyzéke és kötelespéldányszolgáltatásuk az 1974—1976. években.* Összeáll.: FARKAS Ágnes, GYORGYEVICS Tamásné. Bp. 1977. 168 l. B/5 méretben, 270 példány.
8. *Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm jegyzékei. Új sorozat.* Szerk.: ÓNÓDY Miklós. *Időszaki kiadványok 2.* Összeáll.: ORBÁN Emőke. Bp. 1977. 129 l. A/4 méretben, 800 példány.

b) *Időszaki kiadványok*

9. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Bibliographia Hungarica.* 32. évf. 1—24 szám. A 16. számtól kezdődően új cím: *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája.* 573 l. A/4 méretben, 1300 példány.
10. *Magyar Zeneművek Bibliográfiája. Bibliographia Notarum Musicarum Hungaricarum. A Magyarországon megjelenő zeneművek és zenei hanglemezek címjegyzéke. A Magyar Nemzeti Bibliográfia melléklete.* 8. évf. 1—4 szám. A 3. számtól kezdődően új cím: *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája.* 121 l. A/4 méretben, 1300 példány. Az éves betűrendes mutató a 4. számmal egybekötve.
11. *Magyar Folyóiratok Repertórium 32. évf. 1—24 szám. A 15. számtól kezdődően új cím: Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium 32. évf. 1—24 szám. A 15. számtól kezdődően új cím: Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium.* 1254 l. A/4 méretben, 1150 példány.
12. *Hungarika Irodalmi Szemle. Külföldön, idegen nyelven megjelent magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája.* 7. évf. 1—4 szám. 380 l. A/4 méretben, 650 példány. Előzmény: *Hungarica Külföldi Folyóirat szemle. (Hungarica. Repertorium Bibliographicum Periodicarum extra Hungariam.)*
13. *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok. Külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája.* 6. évf. 1—4 szám. 256 l. A/4 méretben, 600 példány. Az éves betűrendes

- mutató külön kötetben, 48 l. Előzmény: *Külföldi Magyar Nyelvi Folyóiratok Repertórium. Repertorium Bibliographicum Periodicorum extra Hungariam lingua Hungarica Editorum.*
14. *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos gyarapodási jegyzék.* 1975/2 szám, 1976/1 szám és 1976/2 szám. 627 l. A/4 méretben, 350 példány.
 15. *OSZK Híradó.* 20. évf. 1—12 szám 6 füzetben. 276 l. A/4 méretben, 750 példány.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМЕНИ СЕЧЕНИ ЗА 1976/77 ГОДЫ

За истекший двухлетний период библиотека продолжала осуществление тех реформ, подготовка которых была начата ещё в начале 70-ых годов и завершение которых намечается на конец десятилетия. В результате в 1978 году уже налажен регулярный выпуск составляемой на ЭВМ на основе системы ЮНИМАРК национальной библиографии. Осуществление этих реформ обеспечит рационализацию традиционных библиотечных процессов, а также подключение к международным информационным системам посредством принятия международных стандартов.

В 1977 году наша библиотека праздновала 175 годовщину своего основания. В 1802 году граф Ференц СЕЧЕНИ своим частным собранием заложил основу не только национальной библиотеки, но и венгерских музеев, с национальным музеем во главе. В сентябре 1977 г. Государственная библиотека им. Сечени и Венгерский национальный музей торжественно отметили свой общий юбилей и организовали совместную выставку.

В 1976 году с кончиной заместителя главного директора доктора Гезы ШЕБЕШТЬЕНА нас постигла тяжёлая утрата. На протяжении своей почти 20-летней деятельности в Национальной библиотеке он не раз был инициатором работ, явившихся поворотным пунктом в жизни библиотеки, таких как, например, автоматизация библиотечных процессов. В лице Гезы ШЕБЕШТЬЕНА Венгрия потеряла своего наиболее выдающегося библиотечного специалиста, которого хорошо знали и на международных форумах и кто неустанно трудился ради сотрудничества библиотек в международных масштабах.

Организация и комплектование фондов

Таблицы 1 и 2 содержат данные по комплектованию фондов.

Всё больше внимания уделялось одной из фундаментальных задач национальной библиотеки — сбору хунгарикумов. Была разработана инструкция по сбору документов-хунгарикумов, определённые усилия были направлены на пополнение пробелов в ретро-спективных материалах. В настоящее время перерабатывается „Инструкция по профилю“ библиотеки.

Поступление обязательных экземпляров обеспечило сбор отечественной печатной продукции. Зарубежный материал — согласно профилю библиотеки —, помимо хунгарикумов, состоял прежде всего из фундаментальных общих настольных книг и справочников, а также справочных трудов по общей истории, литературоведению и истории книгопечатания.

Фонд рукописей удалось пополнить тремя средневековыми кодексами, а также значительным числом рукописных источников нового времени, в том числе рукописи, письма из наследия выдающихся венгерских учёных и писателей 19 и 20 века. Наиболее значительной музыкальной рукописью явился до сих пор не известный автограф Моцарта. Собрание старых печатных изданий пополнилось двумя произведениями.

За двухлетний период фонды библиотеки пополнились 79 107 книгами, 9509 годовыми комплектами периодических изданий, 46 369 рукописями и 138 629 другими документами, то есть всего 273 614 библиотечными единицами.

Вскрытие содержания, каталоги

Новые задачи, вытекающие из модернизации рабочих процессов, из сотрудничества в рамках страны и прежде всего из международного библиотечно-информационного сотрудничества, ставят новые требования перед традиционной деятельностью по обработке текущих книг и периодических изданий. В 1976 году в единых организационных рамках была объединена обработка книг и периодических изданий, что потребовало значительного числа организационных реформ. В этом же году началась рекаталогизация полных фондов журналов и газет, уже на основании новых, унифицированных в международном порядке правил (ISBD/S). Для национальной библиографии с 1976 года производилась двойная обработка книг: помимо традиционного описания данные заносились на рабочие листы ЭВМ, также согласно ISBD/M. С введением системы стало непрерывным построение каталогов в порядке номеров ISBN и ISSN. Продолжались работы по реконструкции старых каталогов библиотеки.

С 1977 года наша библиотека подключилась к Library of Congress Shared Cataloguing Program. Библиотека им. Сечени взяла на себя работу по отбору и каталогизации книг, эти книги поставляются в Вашингтон через внешнеторговое предприятие „Культура“.

Результатами проводимых в специальных собраниях работ по описанию фондов пользуются прежде всего при обработке текущего комплектования, но ведутся работы и по составлению печатных каталогов, содержащих фонды этих собраний. Собрание рукописей подготавливает новый том каталога латинских кодексов, а Собрание старых печатных изданий работает над выпуском каталога собрания „антиква“.

Библиографическая работа

Регулярно выпускались периодические издания из системы „Венгерской национальной библиографии“, хотя в их названии, структуре и содержании произошли определённые изменения, обусловленные частью переходом на машинную обработку, частью новыми правилами разграничения монографий и периодических изданий. Было расширено и содержание текущих библиографий, регистрирующих зарубежные хунгарикумы.

Приближается к завершению автоматизация национальной библиографии на основе системы ЮНИМАРК, в 1977 году были изданы пробные выпуски, и в будущем году будет осуществлена полная автоматизация. Новая система улучшит главным образом положение с кумуляциями, где в последнее время наблюдалось уже значительное отставание. (В указанный период были выпущены номера за 1971 и 1972 гг. годичной „Венгерской библиографии книг“. В настоящее время подготавливаются дальнейшие тома, а также кумуляция за 1961—1970 гг.)

В области ретроспективных библиографий продвинулись работы по подготовке цикла за 1921—1944 гг., на 1980 год намечено начало выпуска приблизительно 10-томной серии. Успешно продолжался учёт изданий 18 века, за два года в Венгрии и за границей было зарегистрировано 40 000 экземпляров. (Всего к концу 1977 года было взято на учёт почти 90 000 экземпляров.) Заканчивается и редакция 2 тома *Старых изданий Венгрии* (1601—1635 гг.).

В качестве специальной библиотеки венгерского литературоведения Библиотека им. Сечени взяла на себя издание годичной библиографии литературы и литературоведения. Первым появится материал за 1976 год в 1978 году.

Наша библиотека продолжала участвовать в международных библиографических работах (RISH, IBNB и т. д.). В области международного библиографического учёта сериальных изданий мы также выполняли свои обязательства по отношению к парижскому центру ISDS и московскому региональному центру АСРПИ, через наших специалистов активно участвуя в развитии этих систем.

Обслуживание читателей, справочная служба

Нашу библиотеку посещает почти 65 000 читателей в год; им выдаётся приблизительно 4—500 000 библиотечных единиц. (Большое число приходящегося на одного читателя библиотечных единиц возникает в результате того, что отдельные листки Отдела плакатов

и малых печатных изданий и Отдела рукописей считаются библиотечными единицами.) В год записывается примерно 13 000 читателей.

Обслуживание читателей становится всё более затруднительным: то, что почти половина фондов размещена в уже готовых складах нового здания, замедляет обслуживание, а в частых перевозках материал портится.

Задачей Справочной службы является прежде всего информирование читателей относительно национальной литературы, составление библиографий в этой области. Было дано значительное число качественных справок как отечественным, так и зарубежным учреждениям и частным лицам.

Размещение и охрана фондов, репрография

Продолжалась перевозка фондов в уже готовые склады нового замкового здания библиотеки. В результате этого расставлены по полкам все документы, до сих пор хранившиеся во внешних складах в неблагоприятных условиях. В настоящее время перевезена почти половина фондов, и эта часть с комплектованием будет продолжать увеличиваться. Связь между функционирующей в центральном здании читательской службой и замковыми складами представляет всё большую трудность при обслуживании читателей.

Охрана фондов (переплёт, реставрация, микрофильмизация) в количественном отношении принесла более скромные результаты, чем в предыдущие два года, чему причиной была проводившаяся реконструкция помещений, которая затрудняла непрерывную работу. С целью охраны фондов было снято на микрофильм 3,6 миллионов страниц венгерских газет (1,6 негативных кадров), было сделано 0,6 миллионов снимков с материала специальных собраний (рукописей, музыкальных изданий и т. п.). Всего было сделано 2,9 миллионов читательских позитивов. Значительно возросло число сделанных в качестве услуги — по заказу — микрофильмов (За два года было сделано 1,8 миллиона кадров читательских позитивов.) Значительно и число прочих репрографических услуг (размножение, копии на ксероксе, фотокопии и т. д.).

Межбиблиотечные (центральные) службы

В конце 1977 года в Венгрии вышел новый указ об обязательных экземплярах, в разработке которого активно участвовали специалисты нашей библиотеки. Вступающий в силу в 1978 году указ принесёт изменения прежде всего в распределении обязательных экземпляров, делая упор на снабжение соответствующих отраслевых библиотек, и прежде всего нестоличных. В 1976/77 гг. из поступивших более, чем двух миллионов обязательных экземпляров более одного миллиона было разослано другим библиотекам.

Упрочилась система ISBN, в 1977 году профессиональные издательства уже 97,3% своих изданий снабдили ISBN. В 1977 году была введена и международная стандартная нумерация сериальных изданий (система ISSN).

В Сводном каталоге книг было начато проведение различных реформ (разграничение профиля, организационные усовершенствования и т. п.). В настоящее время почти 100 будапештских и 50 провинциальных библиотек постоянно присылают в состоящий из приблизительно 3 миллионов карточек каталог библиографические данные материала, поступившего к ним из-за границы. В качестве новой службы был начат в 1976 году выпуск справочника местонахождения под названием *Зарубежные общественно-научные книги*, два раза в год информирующего о новых поступлениях в венгерские библиотеки.

В содержащем почти 60 тысяч названий Сводном каталоге зарубежных журналов было зарегистрировано 150 000 дополнительных данных. В 1976 году был опубликован справочник *Текущие зарубежные периодические издания в венгерских библиотеках 1974/75* сообщающий о местонахождении почти 16 с половиной тысяч зарубежных изданий. Продолжались работы по подготовке ретроспективного справочника местонахождения зарубежных периодических изданий.

Служба Межбиблиотечного абонемента стремилась ускорить делопроизводство посредством усовершенствования и усиления контроля внутренних рабочих процессов, чтобы лучше отвечать всё возрастающим требованиям. Были приняты меры к децентрализации заграничного межбиблиотечного абонемента, опять-таки направленные на ускорение обслуживания. Оборот службы в 1976 году возрос на 4,7, а в 1977 году — на 9,3%.

В службу Международного обмена за два года поступила 41 тысяча книг, 21 тысяча официальных публикаций и 3600 годовых комплекта периодических изданий. Почти пятая часть материала осталась в фондах Библиотеки им. Сечени, остальные издания были разос-

ланы в отечественные библиотеки по профилю. Были достигнуты значительные результаты в приобретении через международный обмен зарубежных материалов, относящихся к Венгрии (хунгарикумов).

Центр лишних экземпляров за два года поставил 125 отечественным библиотекам почти 47 тысяч библиотечных документов. Приблизительно 10 тысяч документов было передано на международный обмен или на продажу за границу. Начат сбор материала для центрального книгоохранилища.

В качестве новой задачи библиотека взяла на себя построение и ведение библиотечного кадастра страны.

Планирование, развитие, автоматизация

На основании десятилетнего (1971—1980) перспективного плана развития библиотеки был разработан пятилетний план-график на период 1976—1980 гг. На этот же период имеется и план проводимых в библиотеке научно-исследовательских работ. В 1976 году вышел и новый закон о библиотеках, уделяющий особое внимание задачам национальной библиотеки.

В области автоматизации, во время подготовки машинного выпуска Венгерской национальной библиографии уже приступили к решению проблемы центрального снабжения библиотек каталожными карточками. Описание будет производиться на основании записей национальной библиографии. Проводятся эксперименты и в области решения текущей машинной регистрации периодических изданий.

В 1976/77 гг. в библиотеке с помощью внештатных специалистов была проведена разносторонняя экспертиза, результаты которой помогут в разработке планов развития. В процессе этой экспертизы было проведено исследование и оценка традиционных рабочих процессов библиотеки в перспективе комплексной автоматизации.

Участие в международных информационных системах Международные связи

Мы по-прежнему активно участвовали в работе Международной системы научной и технической информации стран-членов СЭВ-а. Теоретическая работа наших сотрудников в большой мере содействовала в заложении методических основ отдельных областей (стандартизация, обменный формат). В рамках Автоматизированной системы регистрации периодических изданий (АСРПИ) мы выполнили взятые на себя обязательства, внося конструктивный вклад в дальнейшее развитие системы.

Стали более тесными наши связи с парижским международным центром ISDS (International Serials Data System). Наша библиотека в качестве национального центра непрерывно передаёт парижскому центру библиографические данные венгерских серийных изданий. Мы и непосредственно участвуем в руководстве этой системой: в 1976 году наш сотрудник был избран членом Административного совета ISDS. В 1977 году Венгрия через Библиотеку им. Сечени и официально примкнула к ISDS.

Мы также подключились к работе программы Universal Bibliographic Control. Специалист нашей библиотеки участвовал в Рабочей группе ISBD/S, активно выступая на её заседаниях в Брюсселе в 1976 и в Лозанне в 1977 году. Два сотрудника представляли нашу библиотеку на парижском заседании Международного конгресса по национальным библиографиям в 1977 году, которому предшествовало совещание специалистов социалистических стран по национальным библиографиям в Будапеште. Наш сотрудник представлял Венгрию на заседании ISO в 1977 году в Лондоне. На юбилейном брюссельском конгрессе IFLA Библиотека им. Сечени была представлена главным директором доктором Магдой ЙОБОРУ.

Во всё более тесном сотрудничестве национальных библиотек социалистических стран наибольшее внимание уделялось совещаниям специалистов, проведение которых было начато уже в предыдущие годы. Мы участвовали в заседаниях рабочих комиссий по комплектованию фондов библиотек, национальным библиографиям, сводным каталогам и межбиблиотечному абонементу, своей теоретической и методической деятельностью внесли наш вклад в их работу. Началась работа по кооперированию научных работ в области библиотекосведения, где в первую очередь разрабатывается модель национальной библиотеки в развитом социалистическом обществе. Наша библиотека участвует в работах, координируемых московской Библиотекой им. Ленина.

Мы продолжали участвовать в работе AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales), особенно в библиографических работах организации (RISM, RILM,

МІС). В 1977 году руководство Венгерской национальной комиссией АІВМ перешло из Музыкального собрания нашей библиотеки в Библиотеку Консерватории, и таким образом уменьшился круг нашей организационной деятельности и сократилась наша роль. Осенью 1977 года в Будапеште на трёхстороннем австрийско-чехословацко-венгерском совещании было принято решение о более тесном сотрудничестве этих стран в рамках RISM.

В 1977 году Библиотека им. Сечени стала членом новой международной организации, IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliotheks- und Graphikrestauratoren).

Продолжали развиваться непосредственные связи с библиотеками социалистических стран, за исключением Румынии. В 1976 году снова возросло число учреждений, с которыми практикуется обмен стажёрами (Краков, Библиотека Университета им. Ягелло). Большинство командировок с нашей стороны организовывалось с целью розыска и учёта находящихся за границей хунгариков.

Шесть наших сотрудников получали стипендии для работы в странах Западной Европы. За два года наши работники приняли участие в 49 международных совещаниях, в 35 случаях в соседних социалистических странах, в 14 случаях в странах Западной Европы. Общее число заграничных поездок в 1976/77 гг. было 136, из этого в социалистические страны — 113. На более длительное пребывание за два года из-за границы было принято 72 библиотекаря.

THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY IN THE YEARS 1976—1977

In the past two-year period the Library continued the implementation of the reforms started in the early 1970s, whose conclusion is expected by the end of the present decade. As a result from 1978 the national bibliography is to appear regularly in a computerized form, based on the UNIMARC system. The completion of these reforms will lead to the modernization of traditional library work, to compliance with international standards and consequently to participation in the various international information systems.

The year 1977 was the 175th anniversary of the foundation of the Library. It was in 1802 that Count Ferenc SZÉCHÉNYI presented his private collection to the nation so that it could form the basis of a larger collection of nationwide significance. In this way 1802 is not only the foundation date of our library, but the birth of all the Hungarian museums, and primarily of the National Museum, is connected with this donation. In October 1977 the National Széchényi Library and the Hungarian National Museum jointly celebrated the anniversary and marked it with a joint exhibition.

The death of Dr. Géza SEBESTYÉN, Deputy Director-General of the Library, in 1976 was a very serious loss for the institution. During the nearly two decades of his activities in the Library he initiated and started many programmes, including mechanization and computerization, which represent milestones in the life of the national library. Dr. SEBESTYÉN was an outstanding personality and expert in Hungarian librarianship, who was also well-known and estimated on the international scene, and was an indefatigable worker in the cause of inter-library co-operation.

Acquisitions, the augmentation of the holdings

The numerical details of the increase in the holdings are supplied in Tables 1 and 2 respectively.

We are laying increasing stress on one of the basic functions of the Library, the collection of *Hungarica*. We have elaborated guidelines for their collection, and have

made efforts to fill in the existing gaps. In this respect the Regulations of the Sphere of Collection is under review.

The delivery of deposit copies ensures that the printed production of the country will reach the Library. Foreign acquisitions other than *Hungarica* centred on reference works of a general nature and on basic works in history, literature, library and book history.

The Department of Manuscripts increased its holdings with three mediaeval codices and with a large number of modern manuscript sources, mainly the literary legacies (papers) of outstanding Hungarian authors and scholars from the 19th and 20th centuries. From the new musical manuscripts an unknown autograph of Mozart stands out. Our collection of incunabula increased with two pieces.

During this two-year period the holdings grew with 79.107 books, 9.509 volumes of periodical publications, 46.369 manuscripts and 138.629 other documents, all together with 273.614 library units.

The presentation of the holdings. Catalogues

The traditional way of the procession of modern books and periodicals is not free from the impact of modernization. New tasks, and especially the requirements of inter-library and international co-operation are responsible for the changes, for the additions. In 1976 we united the processing of books and periodicals in a common organizational framework, combining it with a number of reforms in the work-process. In the same year the recataloguing of the complete holdings of newspapers and periodicals was commenced, already in accordance with the new, unified international standards (ISBD/S). From 1976 the processing of books which appear in the national bibliography was performed parallelly: in the traditional way and on a data sheet suitable for use by a computer, in compliance with the standard ISBD/M. With the introduction of the ISBN system we have set up catalogues in the order of the ISBN and ISSN numbers respectively. The reconstruction of the older catalogues of the library continued.

In 1977 the Library joined the shared cataloguing program of the Library of Congress. We are selecting and cataloguing the books, which are then sent to Washington D.C. by the Kultura Foreign Trading Company.

In the case of the special collections most of the work is taken up by the processing of the current acquisitions, but preparations are under way for the production of printed catalogues, which would make the material more accessible. The Department of Manuscripts is preparing the next volume of the catalogue of Latin codices, while the Department of Old Books is to publish a catalogue of its *antiqua* collection.

Bibliographical work

The current periodic publications that make up the system of the Hungarian National Bibliography appeared regularly, but there were changes in their titles, structures and contents. These were necessitated partly by the approaching switch to a computer produced bibliography, and partly by the new regulations for distinction between monographs and periodical publications. The material dealt with by the current bibliographies registering foreign *Hungarica* was increased in scope.

The computerization of the national bibliography based on the UNIMARC system is nearing completion. The first machineproduced bibliographies, still experimental, came out in 1977, and full automatization is to be achieved by 1978. The first beneficial effects of the new system will appear in the field of cumulations: here the time-lag has become considerable and the yearly volumes of the National Bibliography for 1971 and 1972 appeared only in 1976 and 1977 respectively. The next volumes, as well as the cumulation for the period 1961-1970 are under preparation.

The retrospective national bibliography for the period 1921-1944 is in an advanced stage, the publication of the series (planned for ten volumes) is to start in 1980. The registration of the 18th century publications continued and the number of copies registered grew from 50,000 to 90,000. The second volume of the *Old Hungarian Prints* is also near completion.

The National Széchényi Library acts as the special library for Hungarian literature. In accordance with this function it has decided to publish a yearly bibliography on that subject. First the volume covering 1976 will appear in 1978.

The Library continued its participation in the various international bibliographical undertakings, e.g. RISM, IBHB, etc. We have also met our obligations for the international registration of periodical publications (both for the ISDS centre in Paris and the regional ASRPI centre in Moscow. Our specialists are also contributing to the further development of these systems.

Reference Service

On average the Library is used by 65,000 readers yearly, who use about 4–500,000 units. (The high number of units used by a person is explained by the nature of the collections at the Departments of Posters and Small Prints and of Manuscripts resp., where many one-leaf units are used.) The number of readers registered in a year is about 13,000.

The serving of the readers is becoming more and more difficult, as about one half of the complete holdings is stored on the stacks of the new building under construction. This fact slows down service and does damage to the material.

The Reference Service considers its primary duty to give information and bibliographical advice on the literary production of Hungary. A number of high-quality answers are being sent to institutions and individuals both at home and abroad.

Storage, conservation and reproduction

The stacks in the new building of the Library in the *Vár* (Castle) are being put into use. All the books which had been kept in various stop-gap storing places under unfavourable conditions (making up nearly 50 per cent of the complete holdings), are now on shelves. But transport between the central reading rooms and the stacks in the new building is becoming increasingly difficult.

The numerical data on conservation (binding, restoration, microfilming) falls behind the figures of the previous years, since the reconstruction and modernization of the premises hindered work. Under the programme of the protective microfilming of the Hungarian newspapers 3.6 million newspaper pages were filmed on 1.6 million negative microfilm frames. Another 0.6 million frames were taken from the material of the special collections (manuscripts, musical notes, etc.). 2.9 million positive frames were prepared for the readers' use. Microfilming on orders also increased and 1.8 million positive frames were made during the period. The other reproduction services (multiplication, Xeroxing, photocopying) also reached considerable proportions.

Inter-library (central) services

At the end of 1977 a new law was passed regulating the delivery of deposit copies. The specialists of the Library played a not inconsiderable part in its drawing up. The new law, which comes into force in 1978, makes changes mainly in distribution and provides better supply for the special libraries, mainly for those outside Budapest. In 1976/77 out of more than two million deposit copies we distributed more than one million between the various other libraries.

The ISBN system was consolidated and 97.3 per cent of the publications of the professional publishing houses appeared with an ISBN. In 1977 the system of international identification numbers was extended to the periodical publications as well (ISSN).

A series of reforms got under way in the Union Catalogue of Books, e.g. the delimitation of its terms of reference, the reorganization of the work, etc. To-day about 100 libraries in Budapest and 50 from the countryside place the bibliographical data of their foreign acquisitions at the disposal of this central service, which now contains about three million cards. In 1976 a new service was introduced, the publication of a location list entitled *Foreign Works of Reference in the Social Sciences*, whose yearly two issues give current information on the new works falling under this category, which reach the various Hungarian libraries and institutions.

The Union Catalogue of Foreign Periodicals contains about 60,000 titles. During the period covered it entered 150,000 additional data into its registers. A location list entitled *Current Foreign Periodicals in the Hungarian Libraries, 1974/75* came out in 1976, which gives information on about 16,500 titles. Work on a retrospective location list of foreign periodicals in the Hungarian libraries continued.

The Inter-Library Loan Service tried to speed up work by reorganizing its internal administration in order to meet the increasing amount of demands better. Steps were taken for the decentralization of loans (and borrowings) from and to abroad, which will also contribute to a more rapid service, to the settling of the requests. The turnover of the service in 1976 increased by 4.7 per cent and by another 9.3 per cent in 1977.

During these two years the International Exchange Service received 41,000 books, 21,000 official prints, and 3,600 volumes of periodical publications. About one fifth of this material was kept by the Széchényi Library, the rest was distributed between the relevant special libraries. The Service had good results in obtaining documents of Hungarian concern (*Hungarica*).

The Excess Copies Centre forwarded about 47,000 library units to 125 Hungarian libraries in the two years. The number of works made available for international exchange and foreign sale was about 10,000. The collection of the material for the national storage library was started.

A new task was accepted by the Library in the decision to set up a national register of all the libraries of Hungary and to keep it up-to-date.

Planning, development, computerization

On the basis of the ten-year long term development plan of the library (1971–1980) the operative plan for 1976–1980 was prepared. For the same period a five-year plan for research and scholarly activity was also drawn up. 1976 was the year when the new Library Law was enacted, which assigns important tasks to the national library.

In connection with the work on a machine-produced national bibliography we have started to tackle the problem of the central distribution of catalogue-cards. The records made for the national bibliography will serve as basis for the descriptions. There are experiments also for the current registration of periodical publications by computer.

The elaboration of development plans will be greatly facilitated by the results of the large-scale survey carried on in the library in 1976–1977 by outside experts. It has made a critical evaluation of the traditional work processes of the Library from the perspective of overall mechanization and computerization.

Participation in international information systems. International relations

Our active participation in the International Scientific and Technological Information System of the C.M.E.A. (Comecon) countries continued. Members of our staff made an important contribution especially in the field of theory and methodology (e.g. standardization, communication format). We have met our obligations under the Automated Registration system for Periodical Publications (ASRPI) and took part in the further development of the system.

Our relations with the international centre of the ISDS (International Serials Data System) in Paris have become closer. The Library acts as national centre for the ISDS and regularly sends the bibliographical data of the Hungarian periodical publications to Paris. We are also directly involved in the management of the system: a staff-member of the Library was elected member of the Administrative Council of the ISDS in 1976. In 1977 Hungary (represented by the National Széchényi Library) officially joined the ISDS.

We have also joined the programme of the Universal Bibliographic Control. An expert from our Library took part in the ISBD/S Working Group and attended its 1976 Brussels and 1977 Lausanne session. We sent two representatives to the 1977 Paris session of the International Congress on National Bibliographies. Previous to that experts of the socialist countries on national bibliographies had a meeting in

Budapest. The Hungarian representative of the 1977, London sitting of the ISO was also from our Library. The National Széchényi Library was represented on the 1977 jubilee congress of the IFLA in Brussels by the Director-General, Dr. Magda JÓBORÚ.

The increasingly close cooperation of the national libraries of the socialist countries was manifested in the continuation of the meetings of working groups on acquisitions in the national libraries, national bibliographies, union catalogues, and interlibrary loan. Cooperation also started in the field of research. The first subject is the model of the national library in advanced socialist society. Research is directed by the Lenin Library in Moscow, and the Széchényi Library is collaborating in it.

We continued to participate in the work of the AIBM (Association Internationale des Bibliothèques Musicales), especially in its organized bibliographical undertakings (RISM, RILM, MIC). From 1977 the direction of the Hungarian national committee of the AIBM was handed over by the Music Collection of our Library to the Library of the Academy of Music, consequently our organizing work and role decreased. In the autumn of 1977 there was a Czechoslovak—Austrian—Hungarian conference where agreement was reached on the closer cooperation of the three countries in the field of RISM.

In 1977 the National Széchényi Library joined a new international organization, the IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliotheks- und Graphikrestauratoren).

Direct bi-lateral contacts with the fellow-institutions of the socialist countries showed further development, with the exception of Rumania. In 1976 we agreed upon personal exchanges with the Library of the Jagello University in Cracow. Our foreign visits aimed mainly at locating and registering *Hungarica* materials.

Six members of our staff received scholarships for research in Western European countries. During the two years representatives from the Library attended 49 international meetings, 35 in the neighbouring socialist countries, 14 in Western European ones. Taken together in 1976/77 136 journeys were made on behalf of the Library, 114 to socialist countries. During the period we received 72 librarians for longer visits.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1976—1977-ben

Eltérően az előző ötéves tervciklustól, 1976-tól kezdődően új szerkezetben számolunk be végzett munkánkról, mégpedig igazodva éves tervünk rendjéhez, amely mögött ismét egy középtávú, az 1980-ig terjedő időszak fő tevékenységi irányait tartalmazó terv áll.

Sok nehézséggel küzdöttünk az elmúlt években személyzeti okokból következően. Több munkatársunktól kellett megválnunk, akik más munkahelyet választottak, de a műhely egyik feladata, hogy mások számára is neveljen; számos munkatársunk folytat levelező egyetemi tanulmányokat és sikerült több helyet szerezni az intenzív nyelvtanfolyamokon, de mindez tekintélyes munkaidő kiesésével járt; s egy intézmény sem viselte volna el könnyen olyan munkatársai nyugdíjba vonulását, mint SALLAI István és VADÁSZ Ferencné. Illendőnek tartjuk, hogy nekik itt, a hivatalos beszámolóban is köszönetet mondjunk a magyar könyvtárügy érdekében kifejtett fáradozásaikért.

Nemzetközi kapcsolataink erősödtek. Mint már korábban is jelentettük, mind fontosabb szerepet játszanak a közös munkálatok, a magyar könyvtárügy eredményeinek külföldi propagálását célzó vállalkozások, a nemzetközi konferenciákon, szervezetekben való aktív közreműködés.

Végül két szervezeti változást kell rögzítenünk. 1978 derekán visszatért a KMK kereteibe a Társadalomtudományi Információs Titkárság, s ugyanebben az évben Kapcsolatszervezési Osztályt állítottunk fel, hogy tudatosabb és tervszerűbb tevékenységet fejthessünk ki e fontos területen.

1. A K Ö N Y V T Á R É S T Á R S A D A L M I K Ö R N Y E Z E T E

Könyvtárpropaganda — kapcsolatszervezés

Az Olvasó Népért mozgalom ez években is jó kerete volt a különféle akciónak, s eredményesnek bizonyult a Hazafias Népfronttal és a Magyar Írók Szövetségével kialakított jó kapcsolat. Több könyvtárból beérkezett javaslatok alapján újabb listákat állítottunk össze a mozgalom ajánlott könyveiről; ezeket először a *Könyvtáros* c. lapban publikáltuk, majd kibővítve és

annotációkkal ellátva önálló kiadvány formájában tettük közzé 20 ezer példányban. A könyvtárosok visszajelzése szerint a kiadvány hasznosnak bizonyult, különösen a fiatalok és a munkások körében folytatott könyvpropagandában. Közreműködésünkkel hirdette meg a Magyar—Szovjet Baráti Társaság tizenöt partnerével együtt a „Kell a jó könyv 77” c. olvasópályázatot a szovjet irodalom népszerűsítésére; a mi hatáskörünkbe tartozott a könyvtári feladatok kidolgozása és a pályázati feltételek megállapítása.

Gondoztuk az Olvasó Munkásért pályázatot: konzultációk, helyszíni tanácsadás és tapasztalatgyűjtés, a sajtó tájékoztatása, és több mint 1200 nevező nyilvántartása stb.

Részt vettünk az Ünnepi Könyvhét országos szervező bizottságának munkájában. Az összefoglaló jelentés szerint: „Az Ünnepi Könyvhét szervezőmunkájában ezúttal is jelentős részt vállaltak és első helyen állnak a könyvtári terület munkatársai.” Tapasztalataink és a könyvtárosok véleménye szerint a jövőben a rendezvények szaporítása helyett minőségük megjavítására kell nagyobb gondot fordítani. Ugyancsak segítségére voltunk a Műszaki Könyvnapok szervező bizottságának: vállaltuk a beérkezett pályázatok értékelését. Szorgalmaztuk, hogy a közművelődési könyvtárak bekapcsolódjanak a Tájak—Korok—Múzeumok elnevezésű mozgalomba.

A könyvtári propagandamunka fejlesztése érdekében tanulmányoztuk az egyes könyvtárakban kezdeményezett hatásvizsgálatokat és felméréseket (Salgótarján, Cellőmölk, Veszprém, Sátoraljaújhely stb.), tájékozódunk a gyermekkönyvtárak tájékoztató- és propagandaapparátusáról.

Tanfolyamot (55 óra) rendeztünk a közönségkapcsolatok elméleti kérdéseiről és könyvtári alkalmazásáról. Figyelemre méltó, hogy e tanfolyam iránt igen nagy volt az érdeklődés (52 fő), s nemcsak a közművelődési, hanem a felsőoktatási és a szakkönyvtárakból is jelentkeztek. A résztvevők néhány lapos záródolgozatot készítettek a tanultak alkalmazásáról.

Megerősítettük eddig meglehetősen esetleges kapcsolatainkat a tömegkommunikáció intézményeivel.

A könyvtárügy számára a legnagyobb haszonnal talán az a két téma-javaslat-gyűjtemény járt, amit februárban és augusztusban küldtünk el mindkét évben a szerkesztőségekhez, a Rádióhoz, a Televízióhoz, az MTI-hez és a magyar Filmhíradóhoz; 250 újságíró személyre szólóan megkapta javaslatainkat. Ezen túlmenően további információs anyagokkal is elláttuk őket. Megállapíthattuk, hogy a könyvtárakkal foglalkozó sajtóközlemények száma nőtt és színvonaluk emelkedett.

Folytattuk sikeres külföldi kiállítássorozatunkat, amelyen a magyar könyvtárügyet mutatjuk be elsősorban a szakmabelieknek, de az érdeklődő nagyközönségnek is. (1976: Varsó, 1977: Bécs, Moszkva.)

Kutatások — kísérletek

Megvitattuk szakértői körben, majd átdolgoztuk és nyomdába adtuk a könyvtárhasználat és a könyvtáron belüli interperszonális kapcsolatok hatását vizsgáló kutatás második fázisáról szóló jelentést. Ezzel több éves

kutatómunka végére tettünk pontot, de a témát nem gondoljuk lezártnak. Föltételezhetően néhány év elteltével vissza kell térnünk hozzá.

Összegeztük a könyvtárakban működő klubokról rendelkezésünkre álló tapasztalati és dokumentumanyagot azzal a szándékkal, hogy a közösségi művelődés ezen formáit hogyan építhetnénk be még szervezesebben a könyvtárak napi életébe.

Befejeződtek az olvasás, a könyv és a könyvtár szerepét egy nagyüzemben vizsgáló kutatás feldolgozó munkálatai. Már elkészült és megjelent ugyan egy résztanulmány, de a kutatási jelentés megírása 1978-ra maradt.

Előkészítettük a magánkönyvtárak összetételére és funkciójára vonatkozó vizsgálatot. A kutatás koncepcióját publikáltuk, s rendelkezésünkre áll egy műhelytanulmány, amely a könyveket a lakásban mint a környezet-kultúra elemeit vizsgálja képzőművészet-szociológiai módszerekkel.

A használók szokásait és érdeklődését kívántuk tanulmányozni négy közművelődési könyvtárban. Kidolgoztuk a vizsgálati módszert, megállapítottuk az 1200 fős mintasokaságot, megtörtént az adatfelvétel és megkezdődött az adatok feldolgozása.

Külső munkatárs irányításával folyt a könyvtár információközvetítő szerepére vonatkozó elővizsgálat, amelynek során a közművelődési könyvtárakban feltett referenzkérdéseket és a rájuk adott válaszokat rögzítettük. A kutatási jelentés elkészült.

Közreműködtünk a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont távoktatási kísérletében. Utánnnyomásra volt szükség az e célra készült könyvtárhasználati és szakirodalmi kalauzból, s tájékoztató füzetet jelentettünk meg a dunántúli nagyobb közművelődési könyvtárak szolgáltatásairól a kísérletben részt vevő levelező hallgatók részére.

A könyvtárosi pálya pszichológiai vizsgálatával foglalkozó kutatás adatainak feldolgozását, különösen a pszichológiai tesztek értékelését folytattuk, s a már megállapítható eredményekről résztanulmányt készítettünk. Tanulmány készült még a könyvtárosok jövőképéről és értékrendjéről is.

Befejeztük az egyéves olvasószolgálati tanfolyam első félévét. A jelentkezők magas létszámára való tekintettel párhuzamosan két tanfolyamot indítottunk, az egyiket az FSZEK-val közös szervezésben. A korábbi olvasószolgálati tanfolyamot végzetek részére kétnapos „felfrissítő” konferenciát rendeztünk. E továbbképzéseken igen nagy mértékben támaszkodtunk kutatásaink és kísérleteink eredményeire.

2. AZ OLVASÁS FOLYAMATA

Alapozó vizsgálódások

Az olvasás folyamatát mindig is szélesebb összefüggésekbe ágyazottan igyekeztünk vizsgálni. Ezért kapcsolódtunk készségesen a Népművelési Intézet és az MTA Szociológiai Intézete kutatásához, amely a műveltség, ízlés és értékrend összefüggéseit kívánja feltárni a munkások különböző rétegeinél.

Az olvasmányok összefüggéseit vizsgáltuk hosszú ideje folyó, sok mellékágot növesztő kutatásunkban, amelynek tárgya az olvasmány szerkezet és az ízlésképlet. Ki kellett bővítenünk az anyag gazdagsága miatt a kutatás koncepcióját, s ezért az összegező tanulmány megírása halasztást szenvedett. Elkezdtük viszont a könyvtáros könyvajánló munkájához segítséget adó táblázatgyűjtemény kiadásra való előkészítését. (Résztanulmányok a sci-fi olvasásáról, az életkor és az olvasottság összefüggéseiről, valamint a mai magyar irodalom fogadtatásáról állnak rendelkezésre.)

Folytattuk a könyvtárhasználó fiatal munkások irodalmi ízlésének formálására irányuló kísérletünket tizenként közművelődési könyvtárban. Kapcsolódva a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete kutatásához, azokat a novellákat alkalmaztuk kísérleti olvasmányként, amelyekről rendelkezésünkre állt az irodalmárok és más szakemberek értékelemzése. Az olvasók és a társadalomtudományi szakemberek értelmezéseinek összevetéséről tanulmányt készítettünk. E kísérlethez kapcsolódik módszertani irányításunkkal külső munkatársunk önálló vállalkozása, amelynek során az olvasási-műbefogadási készségek alakíthatóságát vizsgálja.

Megkezdődött az a hosszú időre szóló vizsgálatsorozatunk, amely a gyerekek olvasási kultúrájának a helyzetével, az olvasási szokások kialakulásával foglalkozik. Elkészült az első szakasz (a 10–14 éves gyerekek olvasási kultúrájának szociológiai vizsgálata) kutatási terve és lebonyolítottuk az adatfelvételt.

A fiatal korosztályok történelmi olvasmányainak és történelmi ismereteinek, illetve tudatának összefüggéseivel foglalkozó kutatásunk zárójelentése elkészült.

A hosszabb ideje, és néhány szocialista ország olvasáskutatási műhelyének közreműködésével folyó összehasonlító vizsgálat (modern irodalmi művek befogadása) adatainak feldolgozását egyeztetttük a prágai olvasáskutatási szemináriumon, és további résztanulmányokat jelentettünk meg.

Ide tartozik még az ELTE Eötvös Kollégium Művelődéskutatási Szakkollégiumával közösen lefolytatott kutatás is, amely egy Róbert Károly körúti ház lakói művelődési szokásait kívánja megismerni.

Tanulmányt jelentettünk meg a szakirodalmi igény- és szükségletvizsgálatokról.

Kutatási jelentéssel zártuk le a pedagógiai szakirodalomban lefolytatott hivatkozásvizsgálatot.

A könyvtári gyakorlat támogatása

Irányítottuk az országos propagandabizottság és az *Eseménynaptár* szerkesztőbizottsága munkáját, elkészítettük a lapterveket és cikkekről gondoskodtunk a módszertani rovat számára. Megjelentettük az *Események — évfordulók* 1977. és 1978. évi füzetét, s javaslatot tettünk a kiemelendő évfordulókra.

Ez irányú munkánk középpontjában az olvasótáborok támogatása állott. Először is útmutatót készítettünk az olvasótáborok megrendezéséhez,

és több könyvtárnak nyújtottunk módszertani támogatást vállalkozásához. A Gyöngyösön, de különösen a Bakonyoszlopon 1976-ban és 1977-ben tartott táborhoz a szokásosnál jóval több segítséget adtunk. Bakonyoszlopon nemcsak a tervezésben működünk közre, hanem a csoportok vezetését is vállaltuk. Módszertani tanulságai hasznosítása végett a tábor krónikáját és dokumentumait sajtó alá rendeztük és a veszprémi Megyei Könyvtárral közös kiadványban közzétettük. Átfogó felmérést készítettünk a Hazafias Népfront és a KISZ megbízásából és anyagi támogatásával az 1977-ben szervezett olvasótáborokról. Folyik az adatok feldolgozása és elemzése.

Öt tájértekezletet tartottunk a gyerekkönyvtárosok részére az aktuális olvasásmódszertani kérdésekről. Az értekezletek tematikáját a helyi igényekhez igazítottuk és számos helyi előadót vontunk be. Bekapcsolódtunk a Magyar Úttörők Szövetségének „A művészetek vándorútján” elnevezésű akciója előkészítésébe. Két bibliográfia elkészítését kezdeményeztük, az egyiket a Budapesti Úttörő Szövetség, a másikat az *Úttörővezető* c. lap számára.

A nemzetiségi lakosokat ellátó könyvtárak és könyvtárosok olvasószolgálati munkájának támogatására új sorozatot indítottunk *Könyv — Könyvtár — Olvasás* címmel. A módszertani tanácsadó első füzeté jelent meg, a második kézírata elkészült. Rétságon — a szentendrei és a salgótarjáni Megyei Könyvtár közreműködésével — továbbképzést szerveztünk a nemzetiségi könyvtárosok részére, s előkészítettük a magyarországi délszláv könyvtárosok utazását az újvidéki szemináriumra, amit az 1975-ös hasonló rendezvény ellentételeként rendezett a Matica Srpska.

3. A KÖNYVTÁRI RENDSZER FEJLESZTÉSE

Az ágazati felügyelet támogatása

Mindenekelőtt a Kulturális Minisztérium általános és szakfelügyeleti vizsgálataiban való részvételünket említjük, mint ami számunkra is a tájékozódás, a területtel való kapcsolattartás egyik legfőbb eszköze. Az adatgyűjtés és helyszíni vizsgálódás feladataiba nemcsak az érdekelt osztály munkatársai kapcsolódtak be, hanem több más szervezeti egységből is, ami nagyon hasznosnak bizonyult a résztvevők szakmai látókörének tárgulása szempontjából. A Színház- és Filmművészeti Főiskola Könyvtárában — a KM megbízásából — önállóan bonyolítottuk le 1977-ben a vizsgálatot.

Erőnktől telően a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya rendelkezésére álltunk a könyvtári ágazati felügyeletből adódó tennivalók elvégzésében. Statisztikai elemzést és nyersanyagot adtunk az Országos Közművelődési Tanács elé terjesztett, a közművelődési könyvtárakkal foglalkozó jelentéshez. Részt vettünk a KM és az Oktatásügyi Minisztérium tárcaközi bizottsága munkájában a komplex oktatási-közművelődési intézmények szervezeti és működési modelljének kidolgozására. Javaslatot terjesztettünk elő arra vonatkozóan, hogy a Kulturális Alap mely könyvtári feladatok megoldását részesítse támogatásban.

Teljes körűen összegyűjtöttük a két éve működő megyei szakfelügyelvek tapasztalatait, amelyeket a KM rendelkezésére bocsátottunk. Az összegezés munkáját elvégző külső munkatársunk tanulmányát publikálta.

Az ifjúsági és iskolai könyvtári szakfelügyelők részére konferenciát rendeztünk. Munkájuk támogatására módszertani tanulmányokat írtunk, amelyek közzétételét jövőre tervezzük.

Az új könyvtári törvényerejű rendelet és végrehajtási utasítása megjelenésével csak elkezdődött egy hosszabb jogszabályalkotási folyamat: szükség szerint közreműködtünk a kiadandó további jogszabályok tartalmi kialakításában.

Gondoztuk a Kiváló Könyvtár címért folyó pályázat ügyeit, többször konzultáltunk az érintett hálózati központokkal.

Ez években csak néhány száma jelent meg a *Könyvtár és Művelődés* c. szabadlapos tájékoztatóknak, amelyet a könyvtárpolitikai irányításért és a könyvtárak fenntartásáért felelős szervezetek küldtünk meg.

Fejlesztési munkálatok

Erőfeszítéseink zömét a lakosság általános ellátását végző könyvtárakra irányítottuk. Közreműködtünk a tanácsi könyvtárak meglévő kapacitásának intenzívebb hasznosítását célzó tervezet kidolgozásában. Részt vettünk az Oktatásügyi Minisztérium és a Kulturális Minisztérium közös intézményfejlesztési munkabizottságában, amely a kistélepek komplex iskolai-közművelődési intézményének szervezeti és működési koncepcióját alakítja ki, s ülteti át a gyakorlatba néhány kísérleti helyen. E horizontális integráció elengedhetetlen párja a vertikális integráció, azaz a kis szolgálati pontok magasabb szintű ellátó egységekhez való csatlakoztatása. Ennek érdekében együttműködve a veszprémi Megyei Könyvtárral kidolgoztuk az ellátási rendszer programját, szervezeti kereteit és pénzügyi-technikai feltételeit.

A fentiekben elmondottak miatt szerencsés időben került sor a szovjet—magyar centralizációs szemináriumra, amelyen a szovjet kollégák nyomatékosan hangsúlyozták a könyvtárügyön belüli integrációt, mint a magasabb színvonalú szolgáltatások és a racionalizálás egyetlen lehetőségét. Nemcsak az előkészítő-szervező munkákat végeztük el a szemináriummal kapcsolatban, hanem közreadtunk e témakörben egy dokumentációs kiadványt is, s egy másik kézirat sokszorosítás előtt áll. A szocialista országok könyvtártudományi és módszertani központjainak varsói tanácskozásán — ahová két referátumot vittünk — ugyancsak ez volt az egyik fő témakör.

A közművelődési könyvtári ellátás fejlesztése érdekében konzultációkat folytattunk a B típusú könyvtári modell kialakításán dolgozó munkabizottság tagjaival, megvizsgáltuk a nagyobb tanácsi könyvtárak nyitvatartási idejét, javasoltuk az Országos Közművelődési Tanácsnak, hogy nyújtson anyagi támogatást a fővárosi átkölcsönző szolgálat és a fizikailag hátrányos helyzetű lakosok ellátása megszervezéséhez (ez utóbbinál támaszkodhattunk a kórházi betegek és a szociális otthonok lakói könyvtári ellátására vonatkozó felmérésünk adataira).

1976-ban konferenciát rendeztünk Szolnokon a gyerekkönyvtári hálózat kérdéseiről a megyei gyerekkönyvtárak vezetői és szakfelügyelői számára, s 1977-ben országos gyerekkönyvtárosi értekezletet tartottunk, amelyen 44 kolléga vett részt. Napirendjén az új tantervekből adódó feladatok és a nemzetközi gyermekév teendői szerepeltek. Felelevenítettük a régóta húzódó gyerekkönyvtárosi kézikönyv ügyét; ha egy minden részletkérdést feldolgozó kézikönyv nem is, de egy hasznos tanulmánygyűjtemény várhatóan 1978-ban nyomdába mehet.

Sok figyelmet fordítottunk a közművelődési könyvtárak, illetve a gyerekkönyvtárak és az iskolai könyvtárak kapcsolatára. Felmértük a közös fenntartású könyvtárak helyzetét, s javaslatokat tettünk a további teendőkre. Összefoglalást készítettünk az iskolai oktató-nevelő munka és a közművelődési könyvtári tevékenység egymásra való kölcsönös hatásáról, egymásrautaltságáról, együttműködésük továbbfejlesztési lehetőségeiről.

A SZOT illetékes osztályával folytatott megbeszélések alapján megfogalmazódtak rövid távú feladataink a szakszervezeti könyvtárügy területén. Megkezdtük a távlati fejlesztési tervek időarányos megvalósulásának felmérését; a jelentések feldolgozása folyamatban van.

Munkakapcsolatban álltunk a Honvédelmi Minisztérium illetékes osztályával; felkérésükre részletes szakvéleményt adtunk a honvédségi könyvtárak szabályzatának tervezetéről.

Statisztikai adatgyűjteményt és elemző tanulmányt jelentettünk meg 1976-ban a nemzetiségi lakosság könyvtári ellátásának alakulásáról a vonatkozó irányelvek kiadása óta eltelt időszakban, s országos konferenciát tartottunk 1977-ben a nemzetiségi báziskönyvtárosok részére az ellátási rendszer működési kérdéseiről.

Napirenden tartottuk továbbra is a könyvtárak audiovizuális dokumentumgyűjteményeinek és szolgáltatásainak fejlesztését. Ennek érdekében megbeszélést szerveztünk 1977-ben a győri Megyei Könyvtárral karöltve a megyei könyvtárigazgatók részére, az Országos Közművelődési Alap és a Kulturális Alap e célra adott összegeinek felhasználását figyelemmel kísértük, megvizsgáltuk a közművelődési könyvtárak zenei részlegeinek munkaszervezetét és szakemberrel való ellátottságát s a zenei könyvtárosok részére megindítottuk — a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Zenei Szekciójával együtt — négy féléves továbbképző tanfolyamunkat. Az audiovizuális részlegek műszaki tudnivalóit rövid dolgozatban foglaltuk össze. Közreadtuk 1976-ban a zenei részlegek és a zeneoktatási intézmények könyvtárai cím- és adattárát (az adatok jól tükrözik a fejlődést, ha összevetjük őket az 1972-ben megjelent hasonló kiadvány tartalmával), valamint az irodalmi hanglemezek diszkográfiáját.

Előterjesztést készítettünk a Kulturális Minisztérium számára a szakterületi együttműködés fejlesztési lehetőségeiről a társadalomtudományok területén.

A társadalomtudományi információs rendszer fejlesztése érdekében több tanulmányt dolgoztunk ki, s bocsátottunk a kijelölt szakközpontok rendelkezésére, illetve terjesztettünk a Társadalomtudományi Információs Munkabizottság elé. Fenti munkálatokat szoros kapcsolatban végeztük az Országos Szakmai Információs Rendszer kialakítását előkészítő vállalko-

zással, amelyben több munkatársunk is közreműködött. Bekapcsolódtunk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete kebelében megalakuló társadalomtudományi szakkönyvtári szekció előkészületeibe, mert úgy véljük, elősegíti kapcsolataink kiépülését különösen a kisebb és hálózaton kívüli szakkönyvtárakkal.

Munkabizottságot szerveztünk 1976-ban az egyetemi könyvtárak működési és fenntartási irányelveinek kidolgozására. Az alakuló ülésen a legfontosabb szakirodalmat a tagok rendelkezésére bocsátottuk. A munkabizottság 1977 folyamán négy munkaulést tartott. Elkészültek az egyes egyetemi típusok könyvtári helyzetéről képet nyújtó résztanulmányok, majd a munkabizottság tagjai a leendő irányelvek fejezetei szerint vállalták az előkészítő dolgozatok megírását. Ezek közül ezidáig az állományról és állománygyarapításról, valamint a központi szolgáltatásokról szóló írások vitájára került sor.

Kidolgoztuk a múzeumi könyvtárak fejlesztési irányelveit, s a Múzeumi Restauráló és Módszertani Központ által szervezett konferencián (1976) a múzeumi könyvtárosokkal megvitattuk. A módosított tervezetet azzal adtuk át az MRMK-nak, hogy ő továbbbítja a Kulturális Minisztérium érdekelt osztályaihoz.

Tervet dolgoztunk ki a levéltári szakkönyvtárak helyzetének felmérésére és fejlesztési koncepciójára irányuló munkálatok tartalmára és lebonyolítására. Megalakítottuk a levéltári könyvtárosok munkabizottságát, amely megkezdte a program végrehajtását.

Az egyházi könyvtárosok számára 1976-ban és 1977-ben egy-egy továbbképző konferenciát tartottunk az őket érintő aktuális kérdésekről.

Statisztika

Előkészületként az 1977-ben kidolgozandó új könyvtárstatisztikai szabványhoz lefordítottuk az UNESCO statisztikai ajánlásait és összeállítottuk a vonatkozó hazai statisztikai definíciók jegyzékét.

A statisztika racionalizálására vonatkozó országos program keretében javaslatot dolgoztunk ki a könyvtárstatisztika racionalizálására. Elkészítettük az 1977. évi egyszerűsített statisztikai adatszolgáltatás jelentőlapjainak, összesítőinek és kiadványainak tervezetét. Az Egyetemi Számítóközpont számára elkészítettük a statisztikai tájékoztató kiadványok revízióját és javaslatot adtunk az 1976. évi adatgyűjtés jelentési rendszerére és összesítőire.

Közreműködtünk a könyvtárak 1977. évre vonatkozó egyszerűsített statisztikai adatfelvételében.

Előterjesztést nyújtottunk be a KM Terv- és Statisztikai Főosztályához az 1978-as gyűjtésre vonatkozóan. A statisztikai szabványtervezet elkészítése 1978-ra húzódott át.

Megjelentettük a *Településeink könyvtári ellátása* c. sorozat 1975. és 1976. évi kötetét, s kiegészítettük a működési feltételek és a teljesítmény összefüggésének egy fontos metszetével, kimutatva, hogy egyenes arány van az alapterület és az igénybevétel között.

Tervezetet készítettünk a kétezer dolgozónál többet ellátó szakszervezeti könyvtárak statisztikai adatainak a megjelentetésére.

Közreadtuk az A és B típusú közművelődési könyvtárak címjegyzékét, majd egy külön füzetben a szakszervezeti hálózatok központi, körzeti és önálló könyvtárainak címjegyzékét. A fontosabb felsőoktatási és szakkönyvtárak címjegyzéke szerkesztés alatt áll, megjelenése 1978-ban várható.

Az országos könyvtári nyilvántartás fölfektetésének feladata átkerült tőlünk az Országos Széchényi Könyvtár illetékes főosztályához.

4. A DOKUMENTUMBÁZIS FEJLESZTÉSE

Állománygyarapítási tanácsadás

Sajnálattal kellett regisztrálnunk 1976-ban, hogy az *Új Könyvek* c. állománygyarapítási tanácsadó folyóirat szerkezetében ismét változás állt be: a Könyvértékesítő Vállalat egyoldalúan megszüntette az idegen nyelvű könyveket tartalmazó sorozatot, s helyette saját szerkesztésében ad ki kereskedelmi jellegű tájékoztatókat. Bár tényleg semmi beleszólásunk nem volt az *Új Könyvek* szerkezetének ötletszerű megváltoztatásába, mint szerkesztők mégis szegyenkezünk miatta.

Az *Új Könyvek* törzssorozatában 1976-ban 27 szám jelent meg, összesen 2437 tétellel. (A nemzetiségek anyanyelvi irodalmát tartalmazó sorozat 418 szlovák, 52 román, 99 szerb-horvát és 124 német tételt ismertetett.) Minden eddigi évfolyamnál több könyvet tartalmazott az *Új Könyvek* 1977-es évfolyama, összesen 2766 tételt. (A nemzetiségi sorozatokban 133 német, 251 szlovák, 140 román és 72 szerb-horvát művet ismertettünk.) Nélkülözhetetlen szolgáltatásról van szó, mégis sok akadállyal kellett megküzdenünk, hogy a megjelenése zökkenőmentes legyen. Rengeteg energiát kötött le mindez, aminek következménye az volt, hogy egyéb feladatok teljesítése elmaradt, illetve lelassult. Mégis elkészült az *Új Könyvek* 1970–1975-ös évfolyamainak betűrendes, valamint az 1964–1976-osok tárgymutatójának a kézírata.

Saját kiadásunkban jelentettük meg az *Új Külföldi Kézikönyvek* c. sorozatot (évi 4 szám, kb. 250–300 tétel), elsősorban a nagyobb közművelődési könyvtárak tájékoztatására. Tovább nőtt e szolgáltatásunk iránt az érdeklődés: a megrendelő könyvtárak száma tekintélyesen emelkedett.

Évente négy-négy szám jelent meg az *Új Hanglemezek*-ből (505, ill. 895 tétel) és az *Új Kották*-ból (201, ill. 185 tétel). Kísérletképpen az előbbi kiadvány harmadik számában már külföldi lemezeket is szerepeltettünk, amelyeket a Rózsavölgyi Könyvesbolt bocsátott rendelkezésünkre.

A vizuális dokumentumokat tartalmazó állománygyarapítási tanácsadó próbaszáma még nem készült el; egyelőre csak a kapcsolatokat vettük fel a MOKÉP-pel és a Diafilmgyártó Vállalattal.

Sikeresnek bizonyult a nem hivatásos kiadóknál megjelnet kiadványokat tartalmazó próbaszám. A könyvtárak hasznosnak ítélik ezt a szolgáltatást, s rendszeressé tételét kérik, ám az anyagi és személyi feltételek hiánya miatt egyelőre nem gondolhatunk a rendszeres megjelentetésére.

Kéziratban elkészült a nagyobb közművelődési könyvtáraknak beszerzésre javasolt külföldi folyóiratok annotált jegyzéke. Jelenleg lektorálása folyik.

Azok a nehézségek, amelyekre már 1975-ben felhívtuk a figyelmet, 1976-ban sem csökkentek a könyvtárak könyvvvel, könyvtári kötéssel és katalóguscédulával való ellátása terén. A Kulturális Minisztérium rendszeres tájékoztatása mellett kénytelenek voltunk a széles közvélemény elé tárni a bajokat.

Némi javulást hozott 1977 e téren: a könyvtárosok fellépése nyomán különféle intézkedések történtek. Végrehajtásukból mi is kivettük a részünket. A Könyvértékesítő Vállalat rendelési munkáját segítő a KM létrehívta a Könyvtári Könyvminősítő Bizottságot, amely a kiadói tervek alapján előzetes minősítő jellel látja el a műveket és javaslatokat tesz a szükséges példányszámra; a Bizottság elnöki és titkári tisztét munkatársaink látják el.

Tanulmányok — vizsgálódások

A nagyobb közművelődési könyvtárak állománygyarapítást végző munkatársainak konferenciája (1976) megvitatta a még 1975-ben elkészített tanulmányokat, továbbá az állománygyarapítás minőségi kérdéseinek vizsgálatára vonatkozó távlati kutatási tervet.

Az állománygyarapítás pénzügyi oldalának feltárására elkészültek az *Új Könyvek*-ben ismertetett kiadványokra épülő árkalkulációk. Ezek azonban csak kiindulópontul szolgálhatnak az egyes könyvtártípusokra vonatkozó modellekhez. Az összegezés 1978-ra húzódott át.

Javaslatot dolgoztunk ki a közös iskolai és gyerekkönyvtárak gyűjtőkörére. A lektori észrevételek alapján átdolgoztuk és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum közreműködésével kiadtuk.

Kidolgoztuk a közművelődési és iskolai könyvtárakat átfogó ellátási rendszerek gyarapítási szabályzatának tervezetét.

Megvizsgáltuk a nemzetiségi könyvek gyarapítását néhány könyvtárban. Mind a rendelésben, mind a kiszállításban tapasztalható negatívumokról tájékoztattuk az érintetteket, s javaslatot tettünk a szükséges intézkedésekre. Az Állami Gorkij Könyvtár ismét folyamatosan rendelkezésünkre bocsátja az importálandó művek jegyzékeit, s mi továbbítjuk őket a Könyvértékesítő Vállalathoz.

Tanulmányt készítettünk a közművelődési könyvtárak szakrészlegesítésének kérdéseiről. A dolgozatot további elméleti munkák és gyakorlati kísérletek kiindulópontjául szánjuk, s elsősorban azoknak a könyvtáraknak a segítségére számítunk, amelyekben máris aktuális vagy a közeljövőben válik aktuálissá e problémakör megoldása. A békéscsabai Megyei Könyvtárban rendezett konzultáción vitattuk meg e tanulmány megállapításait, s a tervezett új könyvtáráépületben kialakítandó állományi és működési modellre tett két, alternatív javaslatunkat.

Megbízásokat adtunk a társadalomtudományi szakrészlegbe tartozó egyes állománycsoportok gyűjtőköréről és törzsanyagáról szóló tanulmá-

nyok megírására. 1977 végén konzultációs megbeszélésen vettünk részt a kaposvári Megyei Könyvtárban, ahol a szakrészleges rendszer helyi változatát vitattuk meg.

5. ÁLLOMÁNYFELTÁRÁS, BIBLIOGRAFIZÁLÁS

Részt vettünk szakértői minőségben a könyvek bibliográfiai leírásának szabványa tárgyalásain. „Háttéranyagként” megjelentettük a könyvek nemzetközi szabványos bibliográfiai leírásának fordítását, s eljuttattuk a nagyobb könyvtárakba, valamint a könyvtárosképző intézetekbe. E témakörben megbeszélést rendeztünk az A típusú könyvtárak katalogizálói és a tanárképző főiskolák szaktanárai számára; a megbeszélés célja részben tájékoztatás, részben az új szabvány alkalmazásával kapcsolatos problémák felderítése volt.

Szabályzattervezetet dolgoztunk ki a mozgófényképek és néhány más vizuális dokumentum (művészi nyomat, reprodukció, grafikai plakát, falitérkép, képeslap) leírására. A nem hagyományos dokumentumok bibliográfiai leírásával foglalkozó külföldi szabályzatokat összegyűjtöttük és részben lefordítottuk. Kétnapos tapasztalatszerét szerveztünk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete zenei szekciójával együttműködve Szigetvárott a zenei dokumentumok feldolgozásáról és kezeléséről.

Együttműködve az Országos Széchényi Könyvtárral szerződéses munka keretében folytattuk a hazai és külföldi hanglemezek katalóguscéduláinak előállítását. Meg kell állapítanunk, hogy az érdeklődés egyre növekszik ezen szolgáltatásunk iránt, amely már külföldi lemezeket is tartalmaz.

Nyomdakész állapotban van a *Szakkatalógusszerkesztés csoportképzés alapján a közművelődési könyvtárakban* c. kiadvány második, átdolgozott kiadása; az elhúzóadás oka az volt, hogy a kéziratba bedolgoztuk az ETO-ban az utóbbi években bekövetkezett változásokat is. Külön kiadványban tettük közzé az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ együttműködésével az ETO táblázataiban 1966–1975 között bekövetkezett módosításokat. Befejeztük az 1975-ben indított osztályozói továbbképző tanfolyamot, és a sürgető igényeknek eleget téve 1976 őszén újabbat indítottunk.

Előrehaladt az *Új Könyvek* első tíz évfolyamának kumulációja, mégis újabb késedelemről kell számot adnunk, de reméljük, ezt ellensúlyozza majd a gazdagabb végeredmény. Ugyanis a debreceni Megyei Könyvtárral folytatott tárgyalások eredményeképpen a kumuláció kibővül az 1945–1964-es időszak válogatott anyagával, amit a Megyei Könyvtár kollektívája állít össze. Fontos és hasznos vállalkozásnak ítéljük ezt a válogatott és annotált bibliográfiát, amely a felszabadulás utáni harminc év magyar könyvtermését fogja át. Tekintve, hogy más-más körülmények között indult e két intézményben a munka, egyik területen egyik, másik területen a másik tart előbbre. Eddig egyedül a gyerekirodalmat tartalmazó fejezet (ez azonban csak az 1964–1975-ös évkört öleli fel) készült el.

Rövidesen megjelenik (ugyancsak a debreceni Megyei Könyvtár közreműködésével) a közművelődési könyvtárak kézikönyvtári mintajegyzékének első kötete, amely a magyar nyelvű műveket tartalmazza. A végső simítások

vannak hátra a második kötet (külföldi társadalomtudományi referenzmunkák) kéziratán, s lezárult a harmadik kötet (külföldi természettudományos művek) anyaggyűjtése.

Nyomdába adtuk a hazai időszaki kiadványok repertóriumainak retrospektív jegyzékét. Reméljük, hasznos műszernek fog bizonyulni a tájékoztató munkában.

Folyamatosan szerkesztettük a *Látóhatár* c. folyóirat cikkbibliográfiai rovatát, a *Nagyvilág* repertóriumát. Szerződéses munka keretében az Akadémiai Kiadó számára szerkesztettük a lexikonban nem szereplő szerzők adattárát.

Szerény mértékben, de igyekeztünk koordinálni a könyvtárak bibliográfiai tevékenységét. Közzétettük az 1976. és 1977. évi bibliográfiai munkálatok terveit. Részt vettünk és referátumot tartottunk az MKE bibliográfiai bizottsága által szervezett értekezleten, amely a társadalomtudományi információs rendszer és a bibliográfiák kérdésével foglalkozott. Szakvéleményt adtunk az Állami Gorkij Könyvtár (*Világirodalmi Híradó*) és az Országos Széchényi Könyvtár (*A magyar irodalom kurrens bibliográfiája*) szakirodalmi tájékoztató kiadványairól.

Előkészítettük az 1978-ra tervezett bibliográfiai továbbképző tanfolyamot. Szinopszist írtunk tizenkét előadóval, s megbízást adtunk a jegyzetek kidolgozására.

6. INFORMÁCIÓTÁROLÓ ÉS VISSZAKERESŐ RENDSZEREK

Részt vettünk a hazai és nemzetközi szabványosítási munkálatokban. Véleményt formáltunk vagy javaslatokat tettünk az országnevek, valamint a nyelvek kódjairól szóló szabványokkal kapcsolatban, kidolgoztuk a magyar nyelvű információkereső teauruszok szerkesztésére és formájára vonatkozó szabványtervezetet; a Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszer keretében készülő szabványok közül véleményyeztük az egynyelvű teauruszok, a több nyelvű teauruszok és a legfelső szintű rubrikátor tervezetét.

Elkészültek a teauruszpépítés módszereivel és a teauruszpépítés számítógépes programjaival foglalkozó kéziratok. A két kiadvány szerkesztési munkálatai folyamatban vannak.

Hosszú előkészületek után végre sikerült nyomdába küldenünk a teauruszok elméletével és gyakorlatával foglalkozó munka kéziratát.

7. HELYISMERETI GYŰJTEMÉNYEK

Erősödtek kapcsolataink a Hazafias Népfrent illetékes osztályával. Részt vettünk annak az előterjesztésnek az előkészítésében és vitájában, amely a Hazafias Népfrent elnöksége és az Országgyűlés Kulturális Bizottsága számára készült a periodikumok visszamenőleges feltárása ügyében. Szerkesztőbizottsági tagságot vállaltunk a *Honismeret* c. folyóiratnál, s kurrens,

annotált bibliográfiát készítettünk e folyóirat négy számához a helyismereti publikációkról.

Folytattuk a helyismereti konferenciák sorozatát, mégpedig a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Bizottságával közös szervezésben: 1976-ban a képi ábrázolásokról, 1977-ben a helyismereti gyűjtemények általános kérdéseiről volt szó. A konferenciák anyagát közzétettük, illetve sajtó alá rendezzük.

Nyomdába küldtük a levéltárakat a helytörténeti kutatás szempontjából ismertető kötetet, és szerződést kötöttünk a könyvtárak helyismereti gyűjteményeit bemutató munka elkészítésére.

A helytörténeti kutatás módszertanával foglalkozó kötetből még egy tanulmány hiányzik; kár lett volna nélküle kiadni, ezért tartottuk vissza az elkészülteket is. Szinopszis készült a helyismereti gyűjtemények módszertani kézikönyvéhez, és megbeszélést folytattunk a kiszemelt szerzőkkel. A helyismereti bibliográfiák köteteinek elkészülése szubjektív okok miatt késedelmet szenved.

Szemináriumot rendeztünk 1976-ban Szegeden jugoszláv és magyar könyvtárosok részvételével az egymás könyvtáraiban levő helyismereti gyűjtemények megismertetésére, a munka koordinálására.

Elsősorban a helyismereti gyűjtemények munkatársai vettek részt azon a kutatómódszertani egyhetes tanfolyamon, amelyet a történeti témákon dolgozó kutatók számára rendeztünk. A tanfolyam anyagát kiadványban is megjelentettük, segédletül a kezdő kutatók számára.

8. A KÖNYVTÁRI MUNKA GÉPESÍTÉSE

Megindultak a munkálatok az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács kebelében a könyvtárügy műszaki fejlesztési irányelvei új változatának kidolgozására. Három résztanulmányt — tézisgyűjteményt — terjesztettünk a kiküldött bizottság elé megvitatásra, majd kidolgoztuk a könyvtárak műszaki fejlesztési irányelveinek tervezetét, két változatban, s felterjesztettük a KM-be. Napirenden tartottuk továbbra is a kölcsönzésgépesítés kérdését, de egyelőre nem jutottunk túl a tárgyalások szakaszán.

Közreműködtünk az Országos Széchényi Könyvtár gépesítési programjának felülvizsgálatában. Javaslatot dolgoztunk ki az OSZK központi szolgáltatásainak koncepciójára, továbbá a vizsgálatot vezető Számítástechnikai Intézet számára tömörített fordításokat, referátumokat, kivonatokat, bibliográfiát készítettünk e témakörben.

Lezártuk a számítógépek könyvtári alkalmazásával foglalkozó egyéves továbbképző tanfolyamunk első félévét. A hallgatók létszáma 35 fő.

A reprográfusok továbbképzését előkészítendő megkezdtük a megyei és városi könyvtárak reprográfiai helyzetének felmérését.

Az NTMIR keretében működtettük az információs és könyvtári munka gépeiről, eszközeiről és berendezéseiről szóló tájékoztató szolgáltatásunkat. Prospektusgyűjteményünket a kötelempéldányokból, a kiállításokon begyűjtött anyagokból és külföldi cégektől kért dokumentumokból fejlesztettük. Állományunk jelenleg 2000 egységből áll. A tájékoztató rend-

szerhez szükséges rubrikátort (nem részletezett osztályozási séma) szakértőkkel megvitattuk, majd átdolgoztuk és oroszra fordítottuk. Megjelenttük jeladó információs szolgáltatásunk első számait, egyelőre a reprográfia, a szervezéstechika és a mikrofilm területén. Több mint nyolcvan címzettnek küldtük meg; az orosz, angol és magyar nyelvű szabadlapos szolgáltatást általában kedvezően fogadták.

9. K Ö N Y V T Á R O S K É P Z É S

A könyvtárosképzésben kibontakozó reform nyomán 1976-ban lezártuk a könyvtárosképző szaktanfolyam általunk működtetett társadalomtudományi szakkönyvtári tagozatát. (Egyelőre még műszaki, orvosi és honvédségi területen indultak új tanfolyamok.) Nem a mi feladatunk méltatni e képzési formának a könyvtárügyben betöltött szerepét; itt csak a Kulturális Minisztérium elismerését nyugtázzuk: tanfolyamunk tíz közreműködője kapott miniszteri dicséretet, s számosan könyvjutalmat.

Közreműködtünk a könyvtárosképző szaktanfolyamon, valamint a tanítóképző intézetek népművelő—könyvtáros szakát végzetek főiskolai államvizsgájának előkészítésében. Megjelenttük a vizsgatételek tematikáját, irodalmát, továbbá a szakdolgozattal kapcsolatos tennivalókat tartalmazó füzetet. Megbeszélést tartottunk a szakdolgozatok konzulensei részvételével és megszerveztük a szakdolgozati konzultációk technikai és anyagi lebonyolítását. Mi szerveztük meg az OSZK-ban dolgozó jelentkezők számára a 36 előadásból álló vizsgaelőkészítő konzultációs sorozatot és szorgalmaztuk hasonló szervezését nagyobb könyvtárakban és hálózati központokban. Figyelemmel kísértük az államvizsgára való jelentkezéseket és a vizsgák lebonyolítását.

Erőnktől telhetően támogattuk a gimnáziumokban indított fakultatív gyűjteménykezelői tanfolyamokat: végiglátogattuk a képző intézményeket, s négy új jegyzet kéziratát gondoztuk az Oktatásügyi Minisztérium megbízásából. A tanárok részére értekezletet szerveztünk, amelyen tantervi, oktatásmódszertani és szervezeti kérdéseket beszéltünk meg, különös tekintettel az első záróvizsgákra. A záróvizsgák tapasztalatairól összefoglaló jelentést készítettünk az OM Gimnáziumi Osztálya számára.

E tanfolyamnak a nagykönyvtárakban és hálózati központokban szervezendő változatára tervet dolgoztunk ki, amelyet az OKDT Képzési és Továbbképzési Szakbizottsága megvitatott. A tanfolyam anyagának általánosan kötelező részét nyomdába adtuk. E jegyzet megjelenésétől és a jogi szabályozás megtörténtétől függően megindulhat a már munkában állók oktatása is.

Új koncepció alapján készült el a tiszteletdíjas községi könyvtárosok új alapfokú tankönyvének kézírata, amely jelenleg nyomdában van.

Felmértük a különféle típusú könyvtárak igényeit a központi továbbképzés iránt. A beérkezett válaszok alapján alakítottuk ki a következő néhány év programját. Figyelemmel kísértük a közművelődési könyvtárakban folyó továbbképzést, több ízben tettünk javaslatot a tematikára és az előadók személyére.

10. K Ö N Y V T Á R É P Í T É S

Széles körű anyaggyűjtés alapján készült el 1976-ban az egyetemi és főiskolai könyvtárak építési kérdéseivel foglalkozó műhelytanulmány. A dolgozatot megvitatta az Egyetemi Könyvtárigazgatók Tanácsa és kisebb észrevételekkel egyetértőleg foglalt állást. Megjegyzendő, hogy az építési normatívák kialakításához számos működési és ellátási normatívát, adatot, továbbá szervezeti és technológiai megoldást is figyelembe kellett venni, s ezért e munka hasznos adalék az egyetemi könyvtárak fejlesztési irányelveinek kidolgozásához is.

A gyakorlat alapján foglalkoztunk a komplex nevelési intézmények építési kérdéseivel. Állandó munkakapcsolatban vagyunk a Debrecenben létesülő 48 tanulósoportos nevelési központ tervezőjével; a munka most a kiviteli tervek stádiumában tart. Ezt a modellt 16 tanulósoportos változatban is kidolgoztuk és javasoltuk a Földesen és Szentmártonkátán tervezett intézményeknél alkalmazni. Több más esetben is segítettük konzultációval nevelési központok tervezését, s elvégeztük a nevelési központ épületében működő könyvtár tervezéséhez szükséges statisztikai felmérést, továbbá kidolgoztuk a nevelési központ egészére vonatkozó technológiai tervnek egy változatát.

Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, valamint a Kulturális Minisztérium által B típusú közművelődési könyvtár tervezésére kiírt pályázat lebonyolításában közreműködtünk, a bírálóbizottságban szakértőként vettünk részt. Igen gyors átfutással, a tatabányai Megyei Könyvtár közreműködésével megjelentettük a díjnyertes terveket.

Szakmai támogatást nyújtottunk Békés megye illetékes szerveinek az egész megyére kiterjedő építési program meghirdetéséhez. Nagy örömkre szolgál, ha bármily szerény mértékben is, de hozzájárultunk az országosan példamutató kezdeményezés kibontakozásához.

Minden lehető segítséget megadtunk a Bútorért képviselőinek azon fáradozásukhoz, hogy a hazai könyvtárak bútorrellátásának javítása érdekében kooperációt hozzanak létre a svéd Bibliotekstjänst és néhány magyar vállalat között. A svéd cég által kifejlesztett, Allmedia nevű bútorrendszer budapesti bemutatóján közreműködtünk a szervezésben és termékismertető előadásokat tartottunk.

Ezekben az években sem csökkent építési és berendezési tanácsadó szolgálatunkhoz érkezett kérések száma. Új beruházások és átépítések, bővítések és átrendezések tervezésénél álltunk közművelődési és iskolai könyvtárak, tudományos és szakkönyvtárak rendelkezésére konzultációval és technológiai programmal, kiviteli tervvel és beruházási javaslattal, szükség, igény és lehetőség szerint.

11. A K Ö N Y V T Á R I É S I N F O R M Á C I Ó S T E V É K E N Y S É G G A Z D A S Á G T A N A

Összeállítottuk néhány megyei könyvtár munkanormajegyzékét, s felkértük az érdekelteket, hogy vizsgálják felül az értékeket. A jegyzékek a Könyvtártudományi Szakkönyvtárban hozzáférhetők.

Elkészültek az orvosi, mezőgazdasági és ipari szakkönyvtárak részletes modelljei.

Két vezetői tanfolyamot is szerveztünk 1976-ban, az egyiket a nagy szakkönyvtárak vezető beosztású munkatársai, a másikat a B típusú könyvtárak igazgatói részére. Az utóbbit megismételtük 1977-ben azok számára, akik az elsőre nem fértek be.

A korábbi években rendezett vezetői tanfolyamok (A típusú könyvtárak; szakkönyvtárak) résztvevői közül elég kevesen adtak be záródolgot, következésképpen csak nekik adhattunk oklevelet: 67 közül 21 főnek. Az arra érdemes tanulmányok publikálását szorgalmaztuk.

Az állományvédelmi rendelet — 3/1975. (VIII. 17.) KM—PM — alkalmazását elősegítendő kiegészítő értelmezéseket fűztünk az egyes intézkedésekhez, s a Kulturális Minisztérium rendelkezésére bocsátottuk ezt az összeállítást.

Az OSZK felkérésére közreműködtünk a könyvtárközi kölcsönzés új rendszerével kapcsolatos nyomtatványtervezetek, munkanaplók kidolgozásában.

12. K Ö N Y V T Á R I P R O G N O S Z T I K A

Egyelőre előkészítő munkálatok folytak; áttekintő tanulmányt dolgoztattunk ki a könyvtárügy nemzetközi fejlődési tendenciáiról, amelyet 1977-ben meg is jelentettünk.

13. K Ö N Y V T Á R Ü G Y I É S I N F O R M A T I K A I S Z A K I R O D A L M I S Z O L G Á L T A T Á S O K

Szakkönyvtár

A sok személyzeti nehézség ellenére Könyvtártudományi Szakkönyvtárunk igyekezett kifogástalanul ellátni a nagy felfutás (1975) után is lassan tovább növekvő olvasótábort.

A Könyvtártudományi Szakkönyvtárnak az év végén 1067 beiratkozott olvasója volt, akik egy év alatt 4666 esetben használták szolgáltatásainkat (a helyben használt dokumentumok száma 9444, a kölcsönzötteké 3600). A főiskolai államvizgára készülők észrevehetően emelték a könyvtár forgalmát. Valamit javult az állománygyarapítás rendszeressége, de folyamatosságán és tervszerűségén van még mit fejleszteni. A hiányzó munkaerő miatt a feldolgozó munkában megtorpanás mutatkozott, például szünetelt a katalógusok korrekciója. De néhány példányban lesokszorosítottuk a folyóiratok kötetkatalógusát, ami iránt élénk érdeklődés mutatkozott, elkészült az 1968—1974 között lefordított anyagok kötetkatalógusa betű-, tárgyszó- és földrajzi mutatóval ellátva, előrehaladt az újtjelentésekről készülő repertórium, feldolgoztunk mintegy 150 nem publikált dokumentumot, befejeződött a könyvtárismertetők, prospektusok, könyvtári aprónyomtatványok rendezése.

A monográfiákat naprakészen feldolgoztuk, de a katalóguscédulák műszaki akadályok miatt nagy késéssel készülnek el. Az IFLA-dokumentumok feldolgozása befejezés előtt áll, a nem publikált dokumentumok 70%-át írtuk le. Az útijelentés, a fordításgyűjtemény feldolgozása naprakészen áll.

1977-ben 2720 oldalt fordítottunk (szemben az 1976-os 1475 lappal) és figyelőszolgálatunk is szépen fejlődött (1975: 450 értesítés, 1976: 624, 1977: 712).

Kiadványok

A hazai könyvtári és tájékoztatási szakirodalmat regisztráló, kurrens nemzeti szakbibliográfia (*A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája*) rendszeresen megjelent. (1976: 1355 tétel; 1977: 2049 tétel.) Nemcsak az 1975-ös és 1976-os év betűrendes és tárgyszómutatója jelent meg, hanem elhagyták a nyomdát az 1965—1969-es évkör kumulált mutatói, sőt sikerült az 1970—1974-es mutatókat is kiadni. Annál is fontosabb, hogy rendelkezésre áll a visszakeresési apparátus, mivel a kiadvány iránt — amióta pénzért terjesztjük — rendkívül megnőtt a kereslet; ezért a példányszámot 300-ról 700-ra kellett emelnünk.

Növekedett az érdeklődés a magyar szakirodalom javát tartalmazó, orosz és angol nyelvű referáló lapunk iránt: az orosz verzió példányszámát 100-ról 150-re, az angolét 300-ról 400-ra emeltük. Igen hasznos csereanyagnak bizonyult e kiadvány, s esetenként már a benne közölt eredeti dokumentumokra vonatkozó kérések is befutnak.

A külföldi szakirodalmat referáló lapunk (*Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom*) évi négy száma mintegy 900 tételt (ennek mintegy fele csak címfordítást kapott) tartalmaz, de cikk-katalógusunkba több mint kétezer tétel kerül be évente, tárgyszavazva és címfordítással ellátva.

Hosszan elhúzódó szerkesztőváltás akadályozta a *Könyvtári Figyelő* rendszeres megjelenését. Ezért összevont számok kiadására került sor. Végül a hazai anyag szerkesztését is mi vállaltuk, s remélhetőleg a jövőben ismét a szabályos periodicitás lesz jellemző a lapra. Elkészült a lap első húsz évét feltáró repertórium kézírata, s megkezdődtek a kéziraton a technikai munkák. Reméljük, hogy mind tartalmilag, mind módszertanilag jól használható eszközt tudunk a szakma rendelkezésére bocsátani.

Eredetileg azzal a céllal indítottuk a könyvtári és tájékoztatási tárgyszórendszer munkálatait, hogy Könyvtártudományi Szakkönyvtárunk és különféle dokumentációs kiadványaink részére egységes tartalmi feltárást biztosító segédlet álljon rendelkezésre. Menetközben merült fel az igény, hogy a gyűjtött tárgyszavaknak tezasztruktúrát adjunk. A munka eredményét nem tekintjük véglegesnek; tisztában vagyunk azzal, hogy számos változtatásra van még szükség, mégis célszerűnek gondoltuk a szélesebb szakmai közvélemény elé bocsátani ideiglenes tezasztruktúrát, hogy minél többen megtehessek észrevételeiket.

14. KUTATÁSSZERVEZÉS

Elláttuk az OKDT kutatáspolitikai szakbizottsága titkársági teendőit. Begyűjtöttük a könyvtárak ötéves kutatási terveit; az összesítésüket tartalmazó kiadványt megjelentettük. Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy éppen legjelentősebb könyvtáraink sora nem küldte meg kutatási tervét az OKDT elnöke felhívására.

Folyamatosan vezettük a kutatások nyilvántartását; feldolgoztuk az 1975. és 1976. évi bejelentéseket. A központi nyilvántartás alapján a legfontosabb hazai kutatásokról tájékoztattuk az UNESCO kutatás-nyilvántartási szolgálatát (ISORID), valamint a FID-et.

A kutatások nyilvántartásán és a nemzetközi szervezetekhez való bejelentésen túl kutatásszervező tevékenységünk a napi munkakapcsolatok formájában nyilvánul meg, illetve konferenciákon való részvételben (prágai olvasáskutatási konferencia, brémai könyvtárápítási szeminárium, nagyszombati szimpózium a szakmunkástanulók olvasásáról, salgótarjáni nemzetközi szabadidő-konferencia stb.) és a rokonszervekkel való kapcsolattartásban (MKE Olvasáskutatási és Pedagógiai Bizottsága, MTA Művelődéskutatási Bizottsága, KM Tudományos Koordinációs Bizottsága, MTA—KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága, MTA Informatikai és Matematikai Nyelvészeti Munkacsoportja stb.).

Összeállította: Papp István

A KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT KIADVÁNYAI

1976

a) Öndálló kiadványok

ARATÓ Antal

Állománygyarapítás egy városi-járási könyvtárban. Bp. 1976. 60 p.

BÉNYEI Miklós

Helyismereti munka a magyarországi könyvtárakban. Bp. 1976. 36 p.

Osrežvičesajnuj zakon prezidijuma vengerszkoj narodnoj reszpubliki o bibliotekah
No. 15/1976. Bp. 31 p.

CURCIC, Marija

A helyismereti gyűjtemények problémái és a Matica Srpska Könyvtár helyismereti gyűjteménye. Bp. 1976. 12 p.

CVENCEV, Viktorija—SZENTGYÖRGYI István

Helyismereti gyűjtemények a Vajdaságban. Bp. 1976. 7 p.

Az Egyetemes Tizedes Osztályozás táblázataiban 1966—1975 között bekövetkezett módosítások. Összeáll. BABICZKY Béla. Bp. 1976. 232 p.

The Hungarian library law. Bp. 1976. 27 p.

Iszszledovanie cstenija v szocialiszticeszkih sztranah. Budapest, 15—18. oktjabrja 1974 g. Szokrasennüe dokladü i vüsztuplenija konferencii. Bp. 1975. 204 p.

KAMARÁS István

Az irodalmi értékek esélye lektorolvasóknál. Kilenc olvasóportré. Bp. 1975. 114 p.
Két állománygyarapítási felmérés tanulságaiból. Vitaanyag az állománygyarapítók

1976. évi konferenciájára. Bp. 1976. 11 p.
Klubfoglalkozások a könyvtárakban. Összeáll. HAVAS Katalin. Bp. 1976. 78 p.
Könyv, könyvtár, olvasás. I. Nemzetiségi módszertani tanácsadó. Bp. 1976. 44 p.
Könyvtári centralizáció a Szovjetunióban. Szerk. SZINAINÉ LÁSZLÓ Zsuzsa. Bp. 1976. 76 p.
Könyvtári és tájékoztatói tárgyszójegyzék. Tézaurusz tervezet. Bp. 1976. 200 p.
A Könyvtártudományi és Módszertani Központ ötéves terve 1976–1980. Tervezet. Bp. 1975. 40 p.
A közművelődési könyvtárak zenei részlegei és a zeneoktatási intézmények könyvtárai. Cím- és adattár. Összeáll. GYIMES Ferenc. Bp. 1976. 34 p.
- MÁNDY Gábor
A közművelődési könyvtárak állományépítésének minőségi szempontú kutatásához. Bp. 1976. 23 p.
- NAGY Attila
Influence of education based on library use. Bp. 1976. 13 p.
Néhány szempont a Debrecen-Újkert-i oktatási és művelődési intézmény tervezéséhez. Bp. 1976. 10 p.
- PÉTER László
Helyismereti munka Csongrád megye könyvtáraiban. Bp. 1976. 7 p.
- PÓCSINÉ MUNKÁCSI Gabriella
Irodalmi hanglemek Magyarországon. Bp. 1975. 150 p.
Reading research in the socialist countries. Abridged papers and minutes of a conference. Budapest, 15–18, October, 1974. Bp. 1975. 200 p.
- SALLAI István
Egyetemi és főiskolai könyvtárak építési kérdései. Vitaanyag. Bp. 1976. 73 p.
- SEVER, Bela
A muravidéki helyismereti gyűjtemények és a magyar nemzetiségi könyvtárak a Szlovén SZK-ban. Bp. 1976. 8 p.
- SURJÁN Miklós
Helyismereti munka Baranya megyében. Bp. 1976. 7 p.
- SZÉKELY György
A helyismereti munka tárgya és általános kérdései Magyarországon. Bp. 1976. 21 p.
- TAKÁCS Miklós
A szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár helyismereti gyűjteményéről, valamint a szlovéniai könyvtárakhoz fűződő kapcsolatairól. Bp. 1976. 16 p.
- UROSEVICs Daniló
A magyarországi nemzetiségek könyvtári ellátása. Bp. 1976. 33 p.
Válogatás a könyvesbolti forgalomba nem kerülő kiadványokból. Próbaszám. Összeáll. és vál. MÁNDY Gábor. Bp. 1976. 35 p.
- VARGA Balázs
Tájékoztató az olvasótáborokról a könyvtárak számára. Bp. 1976. 27 p.
- VUKOVIC-MOTTL, Srna
A Horvát Szocialista Köztársaság helyismereti gyűjteményei. Bp. 1976. 12 p.
- b) *Időszaki kiadványok*
- Események—évfordulók 1977.* Összeáll. PELEJTEI Tibor. Bp. 1976. NPI. 48 p.
Eseménynaptár. Bp. 1976. 1–4. sz. NPI.
Hungarian Library and Information Science Abstracts. Bp. 1976. 1–2. sz. OSZK—KMK.
Könyvtár és Művelődés. Bp. 1976. 1–4. sz. OSZK—KMK.
Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. Bp. 1976. 1–4. sz. NPI.
Könyvtári Figyelő. Bp. 1976. 1–6. sz. NPI.
A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1976. Bp. 1976. OSZK—KMK.

- A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája.* Bp. 1976. 1–4. sz. NPI.
Mutató 1965–1969. Bp. 1975. NPI. 148 p.
Index 1965–1969. Bp. 1975. NPI. 148 p.
Mutató 1970–1974. Bp. 1976. OSZK–KMK. 175 p.
Index 1970–1974. Bp. 1976. OSZK–KMK. 178 p.
Településeink könyvtári ellátása 1974. Bp. 1975. NPI. 49 p.
Településeink könyvtári ellátása 1975. Bp. 1976. NPI. 50 p.
Új Hanglemek. Bp. 1976. 1–4. sz. OSZK–KMK.
Új Kották. Bp. 1976. 1–4. sz. OSZK–KMK.
Új Könyvek. Bp. 1976. 1–27. sz. Könyvért. V.
Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Német. Bp. 1976. 1–4. sz. Könyvért. V.
Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Román. Bp. 1976. 1–2. sz. Könyvért. V.
Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Szerb-horvát. Bp. 1976. 1–3. sz. Könyvért. V.
Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Szlovák. Bp. 1976. 1–9. sz. Könyvért. V.
Új Külföldi Kézikönyvek. Bp. 1976. 1–4. sz. OSZK–KMK.
Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike. Referativnij zurnal. Bp. 1976. 1–2. sz. OSZK–KMK.

1977

a) Önálló kiadványok

BENKŐ Attiláné

Javaslat a közös iskolai és gyermekkönyvtárak gyűjtőkörére. Bp. 1977. OSZK–KMK; OPKM. 51 p.

GYIMES Ferenc

Magyar nyelvű zenei könyvek a közművelődési könyvtárakban. (Ajánló jegyzék.) Bp. 1976. 344 p.

HALÁSZ László–NAGY Attila

Hatásvizsgálat a könyvtárban. 2. Kutatási jelentés. Bp. 1977. 122 p.

ISBD(M) A könyvek nemzetközi szabványos bibliográfiai leírása. Bp. 1977. 64 p.

Iszszledovanie cstenija v Vengrii (1960–1977). Bibliografija. Bp. 1977. 30 lev.

KAMARÁS István–KISS Endre–SOMORJAI Ildikó

A Makra és 116 olvasója. Bp. 1977. 100 p.

KERTÉSZ Gyula

A magyar sajtó repertóriumainak annotált bibliográfiája. (Egyedi repertóriumok.) Bp. 1977. 208 p.

Könyv, könyvtár, olvasás. 2. Nemzetiségi módszertani tanácsadó. Bp. 1977. 27 p.

KÖNYVES TÓTH Lilla

Bemutatom a könyvtárat. Bp. 1976. 35 p.

A könyvtárak műszaki fejlesztésének irányelvei. 1. Számítástechnika. Vitaanyag. Készítette az OKDT Műszaki Fejlesztési Szakbizottsága. Bp. 1977. 33 p.

Könyvtári centralizáció a Szovjetunióban. 2. (Szerk. SZINAINÉ LÁSZLÓ Zsuzsa.) Bp. 1977. 83 p.

A Könyvtáros Egyesületek és Intézmények Nemzetközi Szövetsége (IFLA) alapszabálya. Bp. 1977. Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 20 p.

Középfokú közművelődési könyvtár. Tervkatalógus. Szerk. URBÁN László. Bp. 1977. 75 p.

Kutatási tervek 1976–1980. Összeáll. Kovács Katalin. Bp. 1976. OKDT. 57 p.

A megfelelő könyvet a megfelelő olvasónak. Segédanyag az olvasószolgálati továbbképző tanfolyamhoz. Bp. 1977. 69 p.

Melléklet Veres András: Új irodalmi tantervek című előadásához. Az olvasószolgálati továbbképző tanfolyam segédanyaga. Bp. 1977. 13 p.

Az Olvasó Népert mozgalom ajánlott könyvei 1977. Szerk. PELEJTEI Tibor. Bp. 1976. 41 p.

Olvasótábor Bakonyoszlopon. Összeáll. HAVAS Judit, HAVAS Katalin stb. Bp. Veszprém. 1977. Eötvös Károly Megyei Könyvtár; OSZK—KMK. 175 p.

Reading research in Hungary (1960—1977). Bibliography. Bp. 1977. 34 lev.

Reading research in the Centre for Library Science and Methodology 1968—1977. Bp. 1977. 97 p.

Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása. Szerk.

VAJDA Kornél. Bp. 1976. 115 p.

A szakrészlegesítés néhány kérdése. Összeáll. MÁNDY Gábor. Bp. 1977. 57 p.

Szemponatok a közművelődési könyvtárak tervező munkájához. Bp. 1977. 15 p.

Tájékoztató a Dunántúl jelentősebb közművelődési könyvtáiról. Bp. 1977. 23 p.

Tájékoztató a 2/1976. (IX. 14.) OM számú rendelet alapján szervezett tanárképző főiskolai könyvtáros államvizsgához. Bp. 1977. 59 p.

TEREBESSY Ákos

Igényvizsgálat — szükségletkutatás. Szakirodalmi szemle. 1977. 118 p.

Az Új Írás repertóriumra 1961—1973. Összeáll. KOLOZSNÉ KOVÁCS Gizella. Bp. 1975. NPI. 467 p.

Az UNESCO ideiglenes deskriptorjegyzékének magyar fordítása. Szerk. a Népművelési Intézet Szakkönyvtára Tezauruszbizottsága. Bp. 1977. 109 p.

VARGHA Balázs

Tájékoztató az olvasótáborokról a könyvtárak számára. Bőv. kiad. Bp. 1977. 31 p.

VÉRTESY Miklós

Könyv- és könyvtártörténet. Módszertani útmutató kezdő kutatók számára. Bp. 1977. 55 p.

b) Időszaki kiadványok

Események — Évfordulók 1978. Bp. 1977. NPI.

Eseménynaptár. Bp. 1977. 1—4. sz. NPI.

Hungarian Library and Information Science Abstracts. Bp. 1977. 1—2. sz. OSZK—KMK.

Információ a könyvtári és információs munka eszközeiről és berendezéseiről. Bp. 1977. 1—3. sz. OSZK—KMK. Angol és orosz nyelven is.

Könyvtár és Művelődés. Bp. 1977. 1—2. sz. OSZK—KMK.

Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. Bp. 1977. 1—4. sz. NPI.

Könyvtári Figyelő. Bp. 1977. 1—6. sz. NPI.

Könyvtárügyi témajavaslatok tömegkommunikációs célokra. Bp. 1977. 1—2. sz. OSZK—KMK.

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei 1977. Bp. 1977. OSZK—KMK.

A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája. Bp. 1977. 1—4. sz. OSZK—KMK.

Új Hanglemezek. Bp. 1974. 1977. 1—3. sz. OSZK—KMK.

Új Kották. Bp. 1977. 1—4. sz. OSZK—KMK.

Új Könyvek. 1977. 1—30. sz. Könyvért. V.

Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Német. Bp. 1977. 1—3. sz. Könyvért. V.

Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Román. Bp. 1977. 1—4. sz. Könyvért. V.

Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Szerb-horvát. Bp. 1977. 1—2. sz. Könyvért. V.

Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. Szlovák. Bp. 1977. 1—6. sz. Könyvért. V.

Új Külföldi Kézikönyvek. Bp. 1977. 1—4. sz. OSZK—KMK.

Településeink könyvtári ellátása 1976. Bp. 1977. NPI.

Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike. Referativnij zurnal. Bp. 1977. 1—2. sz. OSZK—KMK.

Работа Центра библиотековедения и методических работ за 1976—1977 гг.

Отчёт излагает работы Центра библиотековедения и методических работ за два года по следующим разделам:

1. библиотека и её общественное окружение (включая организацию связи, исследования, эксперименты);
2. процесс чтения (исследования и помощь библиотечной практике);
3. развитие системы библиотек (исследования для ведомственного руководства, отдельные задачи развития, статистика);
4. развитие документальной базы (консультативная служба, исследования);
5. библиографическая деятельность;
6. информационные системы;
7. местные исторические собрания;
8. автоматизация;
9. образование;
10. библиотечные здания и оборудование;
11. экономика библиотечной деятельности;
12. библиотечные прогнозы;
13. информационное обслуживание в библиотековедении;
14. организация научных работ.

The Activities of the Centre for Library Science and Methodology in 1976—1977

Work in the Centre in 1976/77 concentrated on the following subjects:

- 1) The library and its social environment (research, experiments, and the organization of contacts)
- 2) The process of reading (research and practical help for libraries)
- 3) The development of the Hungarian library system (help for supervision from a professional point of view, concrete projects, statistics)
- 4) The development of the documenta base (advisory services, investigations)
- 5) Bibliographical activity
- 6) Information systems
- 7) Collections on local history
- 8) Mechanization and computerization
- 9) Education
- 10) Library construction and equipment
- 11) The economy of library activities
- 12) Library prognostics
- 13) Information and reference services in library science
- 14) The organization of research

II.

**AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL
ÉS TÖRTÉNETÉBŐL**

*A nemzeti könyvtár hazánk tudományosságában
és közművelődésében
Az Országos Széchényi Könyvtár alapításának
175. évfordulója alkalmából**

HAVASI ZOLTÁN

1.

Ha a múltunk jelenig történő meghosszabbításának vonalán visszafelé utazunk az időben 1802-ig, kicsit itt elidőzünk és mai ismereteinkkel széttekintünk, azt fogjuk megállapítani, hogy az egész magyar társadalmi fejlődés szemszögéből nézve is, de a magyar művelődés, kultúra történetében különösen fontos állomáson, csomóponton állunk.

Az évszám persze jelképes, jelképossé avatja egy alapítólevél dátuma. Az alapítólevél, gróf SZÉCHÉNYI Ferenc elhatározása, megyeti a magyar kultúra értékeinek feltárására, feldolgozására és megismertetésére hivatott intézmény, majd intézményrendszer alapját. Országos könyvtárat alapít, de a „kedves hazája használatára bocsátott gyűjteményben” a könyveken és kéziratokon kívül a kultúra más tárgyi emlékei is megtalálhatók, így a magyar múzeumügy, a magyar közgyűjtemények is erre az adományozásra vezethetik vissza eredetüket.

Ma már tudjuk, bár közgondolkodásunkban helyenként még mindig hézagos a felismerés, hogy a gazdasági, a politikai és kulturális működési terület egymástól el nem választható dialektikus egységet alkot. Vagyis, hogy a kultúra — annak elsősorban a közművelődési ága — nemcsak igazodik a gazdasági-politikai követelményekhez, hanem a követelmények szabta feladatok megoldásának feltételeként is tekintendő.

Ha az 1802-es év kövénél állunk (vagy általánosabban a 19. század hajnalán) és a magyarországi tudati viszonyokra tekintünk (amelyek a lényegyet tekintve nem nagyon térnek el az általános kelet-európai helyzettől), szembeszökő, hogy a megnyilatkozások a gazdasági kérdésekről kevesebbet szólnak még, sokkal többet a nemzeti kultúráról. A nemzeti megújulás korszakában csak a kiemelkedő személyiségek látták meg a nemzeti fejlődés hátterét, a gazdasági és társadalmi kérdéseket, a tőkés rendszerre áttérés követelményét, a „polgárosodás” teendőit. Így a kultúra társadalmi funkciójának vonulata időközönként erőteljesebben kezdett kidomorodni a 18. század végi és a 19. század eleji Magyarország tudati térképén.

A társadalmi tevékenykedésben, cselekvésben a kultúrára hárult egyfajta tevékenységi ágakat összeegyeztető történelmi szerep. Pontosabban fogalmazva: a gazdasági, politikai és kulturális törekvések közül időnként

* 1977. október 14-én elhangzott előadás alapján.

a kulturális emelkedésért folytatott harc nyomulhatott jobban előtérbe. Még egyes személyiségek életútján belül is megfigyelhető a különböző fő tevékenységi ágak váltakozása. SZÉCHÉNYI Ferenc, aki igen fiatalon került közéleti posztokra és vállalt politikai szerepet, tíz évi szolgálat után visszavonult, a politikai közélettől önként eltávolodva, tevékenységét egy időre a kulturális élet területére összpontosította. Vagyis egész életvitelén belül ebben az időben e köré szerveződött más jellegű törekvése is.

A kultúrának ez a tevékenységet koordináló szerepe valósul meg a társadalmi fejlődés horizontális összefüggés-rendszerében. A kultúrának azonban — azontúl, hogy filozófiai értelemben csak történetiségében fogható fel — a társadalmi funkciója szerint nemcsak hogy vertikális összefüggés-rendszere is van, hanem térbeli és időbeli viszonylatain belül az időben teljesedik ki inkább, és egyaránt érvényesül az általános viszonyokat igenlő, alátámasztó és azokat bíráló szerepe. Így válik a hagyományok őrzőjévé és a jövő alakítójává.

Itt érkezünk el SZÉCHÉNYI Ferenc könyvtárat, nemzeti gyűjteményt alapító tettének jelentőségéhez, a magyar művelődéstörténeti vonulatban a 19. század eleji csomópont megragadásához. A felvilágosodás eszméitől is serkentett nemzeti megújulás kezdetén adódott lehetőség arra, hogy az addig töredezett magyar gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés viszonyai között szükségszerűen többször megszakított kulturális fejlődési vonal folyamatossága érdekében lépések történjenek. Itt van az a pont, amikortól kezdve mód nyílna a szisztematikus visszatekintésre, a kultúra retrospektív építésére, az adott kulturális jelen megváltoztatására, a perspektivikus kulturális építésre, a jövő alakítására.

Ha vázlatosan is, de bizonyítani szeretnénk, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc nem pusztán a szellemi javak gyűjtésén fáradozott, nem a nagyvonalú mecénás szerepében akart tetszelegni, hanem közéleti aktivitásra akart serkenteni, a társadalom közműveltségének színvonalát kívánta emelni, az alkotó emberek körét szándékozott bővíteni, a jövő alakítását tűzte ki célul.

Ne tekintsük őt egyszerűen csak nagylelkű alapítónak, ne csak a gesztust lássuk adományozó tetteiben, hanem az alkotni vágyó embert idézzük, aki pályafutása során gyakran vívódásra, tépelődésre kényszerült. Ha tette, tisztségeit nemes célokra kívánta felhasználni; ha elháríthatatlan akadályt látott, inkább visszavonult a közélettől; többször a megalkuvás kényszere is körbefogta, gyakran érték kudarcok, máskor elismerésekkel halmozták el. Élete végén az elégedetlenség és a megnyugvást vágyó lelki béke váltakozásaiban gondolt vissza életére és tetteire. Tettei egyikének eredménye maradandónak bizonyul.

2.

Jövőt alakító jelenünk érdeke kívánja, hogy — mai tudományos és közművelődési céljaink erősítése szándékával — vessük össze a 175 évvel ezelőtti kezdeményezéseket mai törekvéseinkkel. Könyvtártörténetészeinktől származó jelentős részeredmények ma már lehetővé teszik néhány művelődéstörténeti és művelődéspolitikai tanulság megfogalmazását.

Az egyik tanulság az, hogy a tudomány és a könyvtárak, múzeumok, vagyis a kutatás és nemzeti közgyűjtemények között — mind a történeti fejlődésben, mind az intézmények jelen funkcióit tekintve — jóval szervezesebb összefüggés van, mint ahogy azt a köztudat vagy akár a mai kutatásszervezési gyakorlat tükrözi. A művelődéstörténeti és tudománytörténeti összefoglalások mindmáig csak kevéssé mutatták be a nemzeti könyvtár és a nemzeti múzeum alapításának a magyar tudományos közelet kialakulásában, a magyar tudományos akadémia létesítésére irányuló törekvésekben játszott szerepét. A hazai köztudat alakítására és a külföld tájékoztatására kiadott összefoglalás, amely magyarul *Hazánk, Magyarország* címen jelent meg, a külföldiek számára *Information Hungary* címen válhatott ismertté, a tudományos életről szóló fejezetében rögzíti: „A 19. század elején kritikus szellemek nem ok nélkül panasztolták a feudális társadalom közönyét, a tudományos munkafeltételek hiányát. Mégis ebben az időben alkotta meg Széchényi Ferenc a tudományos élet eljövendő új centrumát a Magyar Nemzeti Múzeum és vele a későbbi Országos Széchényi Könyvtár alapításával, 1802-ben.” E megfogalmazásból — amelyben egyébként bizonyos logikai töredezettség, továbbá félreérthető intézménytörténeti információk is észlelhetők — nem tűnik ki, hogy mintegy két évtizeden át a Múzeum töltötte be a még nem létező tudományos akadémia szerepét.

Ennél még meglepőbb, hogy az akadémia 150 éves jubileuma alkalmából készült és kiadott monográfia is (*A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975*. Bp. Akad. Kiad. 1975.), bár sok tekintetben kiválóan és nagyszerű tömörséggel szól az 1825 előtti, tudós társaság létesítésére irányuló törekvésekről, éppen az 1825-i országgyűlés előtti évtizedeket nagyolja el — tehát a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának közvetlen előzményeit. Alapítványokról és pályázatokról ugyan szól, arról is, hogy a pályázatokat kitűző és elbíráló bizottság a Nemzeti Múzeumban működött, sőt nem hallgathatja el: „1812-ben az országgyűlés kimondta, hogy a Nemzeti Múzeum a Tudományos Társaság nélkül csonka”. Mégis úgy érezzük, hogy eddig méltatlanul feledésbe merült az első magyar nemzeti közgyűjtemény alapításának a tudományos élet fejlesztése szempontjából belátható pótolhatatlan szerepe, tudománytörténeti jelentősége. Továbbá a szintézisek mind ez ideig nem ölelték fel azokat a kutatási eredményeket, amelyek SZÉCHÉNYI Ferenc tudománypártoló tevékenységét mutatták be meggyőzően.

Kétségtelen: a felvilágosodás tudományos törekvéseinek kedvező, 1790 után kibontakozó politikai mozgalmak hamar elbuktak, így a tudományos akadémia létesítésére irányuló törekvések is lehangoltak. Igaz az is, hogy bár az 1790-i országgyűlés a felállítandó Tudós Társaság ügyét egy irodalmi bizottság gondozásába helyezte, ám a bekövetkezett francia fegyveres támadások miatt előterjesztés az ügyben tárgyalásra nem kerülhetett. Tagadhatatlan továbbá, hogy a köznemesség többsége a francia forradalom hírére — és következményeivel számolva — a tudományos haladás elöl is egy időre meghátrált.

Ilyen körülmények között különösen becsülendő azoknak az akár csak lassan is kibontakozó új értelmiséghez tartozóknak, a polgári literátoroknak az érdeme, akik társadalmi és kulturális törekvéseikben következetesek

maradtak, vagy azoknak a közéleti személyiségeknek a tettei, akik az adott viszonyokat is a tudománypártolásra, a közműveltség fejlesztését szolgáló aktivitásra tudták fordítani. Az utóbbiak közé tartozott SZÉCHÉNYI Ferenc. Az országos könyvtárat alapító levélben kötelezte magát arra, hogy a nemzetnek ajándékozott gyűjteményét nyomtatott jegyzékekben tárja a nyilvánosság elé. Másfél évtizeden át (1799—1815) személyesen irányította a katalógusok sorozatának kiadását. A gondosan szerkesztett kötetek bizonyítják: „Széchényi az Országos Könyvtárt nemcsak könyvmúzeumnak szánta, hanem kiváltképpen műhelynek a hazai tudományosság művelői számára.”¹

Tudománytörténeti jelentőségűnek, bizonyos értelemben tudományos alapvetésnek kell tekintenünk SZÉCHÉNYINEK azt az elhatározását is, amellyel a gyűjteményét megalapozta, meghatározott irányban fejlesztette, amely lehetővé tette elvszerű nemzeti gyűjtemény katalógusokban történő közreadását, törekvéseinek a hazai és nemzetközi köztudatban történő meggyökerezését. Nem tagadható: hatottak felfogásának kialakítására a hazai értelmiség legjobbjainak (HAJNÓCZY József, KOVACHICH Márton György és mások) szaktanácsai, de úgy ítéljük meg, hogy ki-ki a saját tudományos érdekeit tartotta jobbra szem előtt. SZÉCHÉNYI viszont egyfajta teljességre gondolt a gyűjtésben, „beleértve a szépirodalmat, a humán- és természettudományokat, sőt a vallási, politikai, gazdasági stb. jellegű, sokszor efemer értékű kinyomtatványokat is. Mindarra tehát, amit Magyarországon valaha kinyomtatnak, vagy amit hazai szerzőktől külföldön kiadtak. Ehhez járult még a külföldi magyar vonatkozású irodalom gyűjtése. (Mindez nemcsak a nyomtatványok, hanem a kéziratok vonatkozásában is.) Ezek az elvek lényegében a nemzeti könyvtár gyűjtőköré mai koncepciójának felelnek meg, gyakorlati megvalósulásának ilyen korai példája figyelemreméltó.”²

De sok terv, plán, program, kiáltvány született, fogalmazódott meg a 18. század folyamán egy hazai tudományos központ létesítése érdekében BÉL Mátyástól (1735) BOD Péteren (1756) és KOLLÁR Ádámon át (1763) BESSENYEI Györgyig (1778). BATHYÁNY Ignác (1786), RÉVAI Miklós (1790), ARANKA György (1791) és sokan mások kívánták a Tudós Társaságot, amelynek célja legyen — BOLYAI Farkas szavai szerint (1806) — „Hazánknak volt, jelenvaló s leendő voltát megesmérni”.

A magyar tudós társaság létrehozásán SZÉCHÉNYI is fáradozott. „Midőn pedig 1790-ben a Magyar Tudós Társaság létesítésének eszméje foglalkoztatja az embereket, egy főrangúakból és írókból álló előkelő társaság az ő házánál tartja ez ügyben tanácskozásait” — írja KOLLÁNYI Ferenc 1905-ben, KAZINCZY Ferenc — VÁCZY János által — 1891-ben kiadott levelezésére hivatkozva. Számos más, a tudományos életet fejlesztő mozgalomba, vállalkozásba bekapcsolódott. Nehezen számolható azoknak az íróknak a száma, akiket anyagilag és erkölcsileg támogatott.

1. BERLÁSZ Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt?* — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963—1969.* 57. l.
2. SOMKUTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye.* — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971.* 181. l.

Nem tartotta azonban elégségesnek tervezetek fogalmazását, az egyes kutatók esetenkénti támogatását. *Átfogó* jellegű vállalkozásba kezdett, „az egész nemzeti kultúrát ölelte fel”, elhatározta, „hogy összegyűjti mindazt, a mi hazánkra, annak történetére, irodalmára stb. vonatkozik, legyen az magyarul vagy idegen nyelven, hazai vagy külföldi író által írva, legyen az nyomtatvány vagy kézirat”.³ Nem tartotta elégségesnek tervek kovácsolását, hanem felvilágosult és Európát járt főúrként a *cselekvést* választotta. Megelőzve a reformkort, előtte járt az építők nemzedéke, a „hass, alkoss, gyarapíts” csak később megfogalmazott jelszavát alkalmazta, az építés szándéka vezette őt is, az építésé, amely fia: SZÉCHENYI István tevékenységében teljesedett ki az egész ország gazdasági fejlődésére kiható arányokban.

3.

A cselekvés újat építést jelentett. Újjáépítést a kultúrában. Nem sokkal azután, hogy Johann Gottfried HERDER, német költő és történetfilozófus a magyaroknak közeli véget jósol, ez a cselekvés segíti a nemzet fennmaradását, újjászületését is, segíti a társadalmi haladás vonalába való felzárkózást, mert a nemzet megszületésével alakulhat ki az a keret, amelyben a társadalmi haladás kibontakozhat.

A cselekvés megújulásra, újrakezdésre buzdít. Az újrakezdés igénye, követelménye többször felmerült a magyar művelődés történeti alakulásában. Magyarország ugyanis nem a 18—19. század fordulóján jutott el először a hazai kulturális értékek gyűjteményekbe foglalásának szándékáig és megvalósításáig.

A magyarországi könyvhasználatnak, az írott emlékek, könyvek gyűjteményekbe szervezésének a 11. századig visszanyúló előtörténete ismeretes előttünk. A kolostorok, káptalanok, székesegyházak és királyi kancelláriák középkori virágzó könyvkultúrájának előzményeiből, meg a humanizmus hazai meghonosodásából fejlődhetett csak ki a 15. század második felére MÁTYÁS király világhírű könyvtára, a Bibliotheca Corviniana és mellette a királlyal vetélkedő humanista főpapok számos értékes gyűjteménye. Hogy ezek a gyűjtemények, egyben művelődési központok, hogy királyi könyvtárunk nem a semmiből, nem máról holnapra keletkeztek, arról I. (NAGY) LAJOS király udvarának kultúrája, ebben az udvarban készült fejedelmi kódexkincsünk, a *Képes Krónika* meggyőzően tanúskodik. Kódexirodalmunk mellett az első egyetemalapítási kísérletek (Pécsett 1367-ben, Óbudán 1389-ben, Pozsonyban 1467-ben), továbbá a királyi udvar közelében megnyílt első könyvnyomtató műhelyünk működése — amelynek első nyomtatványától, az 1473-ban megjelent *Budai Krónika*-tól számítjuk a magyarországi könyvnyomtatás kezdetét — mind-mind virágzó középkori műveltségéről beszélnek.

Ez az udvari kultúra azonban, amely nálunk is kiindulópontja lehetett volna egy nemzeti könyvtár és nemzeti múzeum létesítésének — ahogy ez az

3. KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802—1902*. I. köt. Bp. 1905. 14. l.

európai országok némelyikében történt —, sajnos a 16. század közepén (1526 után) néhány évtized alatt — a Magyarországot pusztító török hadjáratok és az ezekkel járó állapotok következtében — szétfoslott, elenyészett. A másfél évszázadig tartó török uralom és a Habsburgok önkénye hosszú időre visszavetette a magyar gyűjtemények fejlődését. Ezekben az évszázadokban a hazai kultúra fenntartása és továbbfejlesztése az államhatalom helyett a társadalomra hárult. Ez az alulról történő kultúraépítés egészséges, ám mégis csak lassú folyamatnak tekintendő. Három évszázadnak kellett eltelnie, amíg a reformáció és ellenreformáció, majd a felvilágosodás társadalmi-szellemi mozgalmaiban állandó, máig élő egyetemünk — az 1635-ös alapítású — és középfokú iskolarendszerünk úgy kialakulhatott, hogy ennek a művelődéstörténeti fejlődésnek a következtében a társadalom középső rétegei is a műveltség birtokába juthattak.

Ennek a fejlődésnek a végbemenetele után, a 18. század végén érkezett el az az idő, hogy az ország kulturális termésének összegyűjtését és megőrzését, amely feladatot évszázadokon át a királyi könyvtárnak kellett volna elvégeznie, visszamenőlegesen is a társadalom teljesítse.

A felvilágosodás eszméi elérték a magyar társadalmat, s az arisztokrácia, valamint a jobb módú nemesség bizonyos körein túl főként az új világi értelmiségben találtak visszhangra. A többségükben paraszti, polgári vagy kisbirtokos nemesi származású papok, tanárok, orvosok, mérnökök, ügyvédek, gazdatisztek, megyei és állami hivatalnokok fáradoztak a magyar tudomány fejlesztésén. Egyre erősödött azonban a felismerés, hogy a rendszeres tudományos tevékenység kibontakoztatásának akadálya a hazai tudományos irodalom, illetve a kutatáshoz szükséges forrásanyag közös gyűjtőhelyének hiánya. SZÉCHÉNYI Ferenc érdeme az, hogy — a magyarországi felvilágosodás és a közelgő reformkor törekvéseinek szellemében, továbbá személyes külföldi tapasztalatai birtokában — a régi nemzeti kulturális értékeket, a magyar múlt írott és nyomtatott emlékeit ország-szerte felkutatta, anyagi áldozatvállalással és személyes szellemi irányító munkával szerves gyűjteménnyé egyesítette és közhasználatra bocsátotta.

4.

A közhasználatra bocsátás módja figyelemre méltó. Tudományos alapvetésre vall. A gyűjtemény, a források tudományos feltárásának módszere máig hasznosítható példa. A tudományt és közművelődést együttesen szolgáló törekvésünk számára ma is eligazító gondolatokat adhat.

SZÉCHÉNYI Ferenc nem az egyetlen a főurak között, aki magánkönyvtárat hoz létre. Az ESZTERHÁZYAK például ritka értékes könyvtárat teremtenek, azt a nyilvánosság előtt is megnyitják, amelyben azonban magyar könyv nem található. RÁDAY Gedeon viszont hungarikákban gazdag gyűjteménye a tudósok munkáját közvetlenül támogatta. Ismeretes, hogy SZÉCHÉNYI könyveinek használatával is számos magyar kutató ért el eredményt. A könyvtáralapítók közül többen gondoltak arra, hogy gyűjteményük megvetheti egy tudós társaság létrehozásának alapját. Ez a törekvés vezette BATTHYÁNY Ignác erdélyi püspököt, aki 1789-ben Gyulafehérvárott

alapította meg könyvtárát, vagy TELEKI Sámuel erdélyi kancellárt, aki 1796-ban alapozta meg a Teleki-tékát.

SZÉCHÉNYI Ferenc tudta azonban megvalósítani legkövetkezetesebben, hogy könyvtára a köz használatára szánt gyűjtemény legyen. Nem csupán országos könyvtárat alapító tettével, hanem az országot mozgósító, a külföldet tájékoztató, a gyűjteményt részletesen bemutató publikálással, tudományos propagandamunkával, az értékek nyomtatott katalógusokban történő feltárásával. BERLÁSZ Jenő mutatta be igényes tanulmányában: „Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt?”. A tanulmány meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a katalógusok nem igénytelen segédeszközök, hanem a kor tudományosságának színvonalán álló, szakszerű bibliográfiai követelmények szerint készült sokoldalú jegyzékek voltak. Megküldte katalógusát külföldre, mindenhova, ahol nézete szerint szükség volt rá, hogy az illetékesek konkrét, reális fogalmat alkothassanak Magyarországról és népeiről, különös tekintettel a magyar kulturális teljesítményekre. Katalógusai dokumentálták a világ előtt, hogy Magyarország — a HERDER-féle megítéléssel szemben — évszázadok óta cselekvő részese az egyetemes kultúrának, az európai művelődésnek.

Ahogy pedig a katalógusok belföldi szétküldését megszervezte, az — kissé triviális aktualizálással — megfelel a mai fogalmaink szerinti művelődésszociológiai felmérésnek vagy igénykutatásnak, de felér egy alaposan átgondolt igényfelkeltéssel, sőt a társadalmi erőknek a közművelődés fejlesztésére irányuló felhívásával. Gondolt a közéleti előkelőségek tájékoztatására, figyelme kiterjedt az egyháziak iránt, mérlegelte a nemességet, felismerte a városok jelentőségét, számolt az új értelmiséggel.

Ez volt tehát az a cselekvés, amelyet mi többnek tartunk a tudós társaság létesítésére irányuló, általánosságokat tartalmazó törekvéseknél, felhívásoknál.

Így válik érthetővé, hogy az új intézmény létrejövetelét a kortársak történelmi jelentőségű eseménynek érezték. KÓKAY György írta Nemzeti Könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli magyar sajtóban c. tanulmányában⁴: „... felvilágosult világnézetű íróink, tudósaink a Corvinára emlékezve többször hangot adtak annak a követelésnek, hogy a jelenben is szükség van egy nagy, nyilvános könyvtárra. És amikor Széchényi Ferenc felajánlotta gyűjteményét a nemzetnek, a hazai sajtó híradásai és kommentárjai nyomán még többen ismerték fel egy ilyen könyvtár jelentőségét: a társadalom különböző rétegeiből egymás után jelentkeztek felajánlások, melyekkel a nemzeti könyvtár gyűjteményét akarták kiegészíteni. És miként a korabeli sajtóhangokból is kiderül: szinte ugyanolyan tisztelettel beszéltek az újonnan létesített Nemzeti Könyvtárunkról, mint ahogy régebben Mátyás király egykori híres könyvtárára emlékeztek vissza. Ez a tisztelet ... az alapító Széchényi Ferenc mellett, a nemzeti művelődésben és tudományos életben jelentős szerepre hivatott gyűjteménynek is szólt.”

4. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962.* 277–278. l.

Hamarosan látni való volt, hogy az adomány nemcsak könyvtáralapításra való, hanem a nemzetnek felajánlott gyűjtemény megveti alapját a nemzeti közgyűjteményeknek, tehát a múzeumoknak is. A könyvtár első öre, MILLER Jakab Ferdinánd pedig már azon fáradozott, hogy az 1808-ban törvényesen is létrehozott Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudós Társaság „egy és ugyanazon alapon létesíttessék”. A Tudós Társaság még mindig nem szerveződött meg. Ugyanakkor már a század elején létesültek alapítványok annak céljaira. Alapítványt létesített SÁNDOR István író és bibliográfus 10 000 forinttal és értékes gyűjteményeivel, a MARCZIBÁNYI-család 50 000 forinttal. Az alapítványok hasznosítása: pályázatok kitűzése és elbírálása, jutalmak megállapítása és kiosztása a Magyar Nemzeti Múzeumban működő bizottság hatáskörébe tartozott.

De nemcsak az e téren kifejtett működéssel pótolta az első magyar közgyűjtemény a még nem létező tudományos akadémia funkcióját, hanem tudományos publikációi sorozatának megindításával is. A Múzeumi Akták (*Acta litteraria Musei Nationalis Hungarici*) kiadásának fő célját abban látták, „hogy az ország lakosai közelebbi felvilágosítást nyerjenek ezen irodalmi intézet tulajdonát képező kiadatlan kéziratok közzététele által, valamint az érmészet, régészet és természettudomány köréből vett értekezések révén, a magyar irodalom újabb gyarapodást nyerjen. Minél nagyobb elterjedésnek örvend az ily mű, minél közismertebbé válnak a benne foglaltak, annál hasznosabbnak bizonyul az országra és polgáira.”⁵

SZÉCHÉNYI Ferenc kezdeményező lépéseinek szerves folytatását láthatjuk ezekben a fejleményekben. A tudomány művelésének szándéka így párosult a közművelődési gondolattal az intézmény életének már első évtizedeiben.

Nem lenne teljes és hiteles a kezdeti idők, az első évek képe, ha csak a szépre, csak a haladó mozzanatokra figyelnénk. Az alapító okirat JÓZSEF nádorra bízta a gyűjtemény feletti felügyeletet. Példásan tett eleget kötelezettségének. Gondosan fáradozott a fejlesztésen. „Gondoskodása” mindenre kiterjedt. „De míg . . . a nádor a nagyközönség használatába bocsátotta a Széchényi-országos-könyvtár gazdag anyagát, addig másrésztől az akkori idők szellemének megfelelően arról is gondoskodott, hogy az engedélyezett szabadság révén, visszaélések ne történhessenek és veszedelmes tanok, államellenes eszmék stb. ez úton ne terjesztessenek” — írja KOLLÁNYI Ferenc, az intézmény első éveinek szorgalmas krónikása. A fennmaradt iratok kronológiai feltárása során feljegyzi, hogy a nádor 1807. augusztus 14-én felhívta MILLER Jakab Ferdinánd figyelmét: hitelt érdemlő helyről értesült, hogy az országos-könyvtárban őrzött, több oklevelet és kéziratot kiadás céljából lemásoltak. MILLER tegyen jelentést, így áll-e a dolog és a jövőben minden másolatot közlés előtt neki mutassanak be. MILLER hűséges alattvalóként napokon belül felterjesztésben számolt be, hogy mi minden található a kéziratok között és milyen eljárást követtek eddig

5. KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802—1902*. I. köt. Bp. 1905. 384. l.

azoknak a használatában. „A mi a használatot illeti, eddig is az volt az eljárás, hogy ismeretlen egyének csak kívülről tekinthették meg a kéziratokat, bővebb betekintés céljából pedig csakis olyanok kapták meg, a kiket hivatalos eskü fűzött az uralkodóházhoz, vagy pedig oly tudósok, akiknek jelleme, gondolkodása felől legendő biztosítékot nyújtott irodalmi munkásságuk. Az ő tudomásával nem is adtak ki lemásolás céljából olyan iratokat, a melyekről feltételezhető volt, hogy közzétételükből az országra valami kár háramlanék. Igaz, hogy nemrég megjelent nyomtatásban Berzeviczy Gergely értekezése a parasztság állapotáról, ámde ebben a könyvtárnak mi része sem volt. Ide ugyanis nem egy oly kézirat is bejutott, a melyet már előzőleg több példányban lemásoltak. Legutóbb maga az alapító is több országgyűlési iratot vett ki térítvény ellenében, de róla bizonyára nem lehet feltételezni, hogy ezekkel vissza fog élni.”⁶

Azért idéztük hosszabban KOLLÁNYI könyvéből e sorokat, mert meggyőzően példázza az alapító szándékai és a közhasználat gyakorlata közötti ellentmondást, továbbá az alapító által kijelölt első ór nádortól való függőségét, már-már az alapító törekvéseitől történő elszakadását.

6.

SZÉCHÉNYI, akinek „mindenkor az volt leghőbb kívánsága, hogy a Széchenyi-országos-könyvtárnál mindig valóban irodalmi múlttal bíró egyének alkalmaztassanak”, még életében tapasztalhatta, hogy vannak és lesznek művének folytatói és továbbfejlesztői a könyvtárosok körében. Ilyennek tarthatta HORVÁT Istvánt, akinek döntő szerepe volt az úgynevezett második könyvtáralapítványra vonatkozó elhatározás kialakulásában. SZÉCHÉNYI soproni palotájában keletkezett könyvgyűjteményről van szó, amely a cenki gyűjteménnyel szemben külföldi munkákból álló bibliotéka volt.

Jelen tanulmányunkban két olyan szempontra hívjuk fel a figyelmet, amelyet HORVÁT István képviselt, amelyek jelenünk számára is okulásul szolgálhatnak.

HORVÁT a külföldi művekből álló gyűjteményt az országos könyvtár segédkönyvtára számára kívánta megnyerni. Amikor azt vallotta, hogy az összes tudományok legszorosabb kapcsolatban vannak egymással, a mi fogalmaink szerinti interdiszciplinaritásra gondolt. Ő maga nagyon kívánatosnak tartotta „a hazai dolgok búvárlatát” a nemzeti könyvtár hazai anyagára támaszkodva, de nem kevésbé óhajtotta, hogy végre olyan magyar ember is legyen, aki az összes tudományokban kitűnik munkáival. Lehet, időszerűtlen igény volt tőle a magyar polihisztorokra várni, de abban igaza volt, hogy a magyar tudományosságnak sokoldalúbban képzett, az európai szinthez közelítő tudományművelőkre volt szüksége. Meggyőződése szerint: „a magyarok tudományos előrehaladását, a Széchenyi-országos-könyvtár létrejötté előtt sem az erre való tehetségnek, mint inkább a nélkülözhetetlen segédeszközöknek hiánya gátolta”.

Másik figyelemre méltó gondolata az volt, hogy vétek lenne ugyan a múzeumot és a könyvtárt nemzeti jellegétől megfosztani, ám nem tartja elegendőnek a magyarok Magyarországról írt műveinek gyűjtését. „Apáink munkái, akik minden nagyobb irodalmi segédeszköz híjával dolgoztak, csupán töredékei a nemzeti törekvéseknek és csak a legtrikábban szolgálnak forrásokul.” Szilárdabb alapokra épüljön a hazai irodalom, a hazai kultúra bemutatása. „Az ehhez szükséges anyagot, kivált a régebbi századokra vonatkozólag, számtalan külföldi munkából kell összegyűjtenünk, a melyekhez íróink csak a legtrikábban tudnak hozzáférni.”

Ezek a gondolatok példázzák: az első országos közgyűjteményünk alapítása idején már és az alapítást követő első évtizedekben szinte valamennyi olyan feladatkört felöleltek elődeink, amelyeknek érvénye máig él, olyan célokat tűztek ki, amelyeknek megvalósítása újra és újra programba kerülhet.

Csak a legutóbbi években is, a legközelebbi múltban kezdtük el egy olyan feladatterv kidolgozását, amelynek a keretében kell majd megvalósítani a még külföldön lappangó nemzeti értékek felkutatását és nemrégiben alakult meg a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, amelynek az a célja, hogy számontartsa a magyar nyelvészettel, irodalomtörténettel és etnográfiaiával kapcsolatos kutatásokat végző szakemberek tevékenységét s annak eredményeit széles körben ismertesse és népszerűsítse. Ennek a törekvésnek megvannak a nyilvánvaló könyvtári kihatásai, illetve feltételei.

7.

Tudományosan vizsgálendő még a jövőben az az alapítói szándék, amely az eredetileg nemzeti könyvtárnak létesített intézményt országos könyvtárnak nevezte el. BERLÁSZ Jenő mutatott rá erre a fontos formai mozzanatra. „Az a tény, hogy a kezdődő magyar nyelvmozgalomnak ezekben az éveiben — amikor már a tudományok megmagyarosításának programja is hangot kapott —, az Országos Könyvtár katalógus-sorozatát Széchényi Ferenc latin nyelven jelentette meg, bizonyára nem volt véletlen. Okát nyilván nem abban kell keresni, mintha Széchényi a magyar nyelvet valami intellektuális göggel lenézte volna, vagy éppen elvi ellenzője lett volna Bessenyeiék programjának, hiszen ő arisztokráciánknak ama kevesei közé tartozott, akik a magyart anyanyelvként sajátították el, és gyermekkorukban hazai falusi környezetben gyakorolták. A latinítás itt minden bizonnyal más célra irányult: valószínűleg arra, hogy kifejezésre juttassa azt az alapítói szándékot, mely szerint az Országos Könyvtár mint kultúrkinccs és kultúreszköz nemcsak született magyaroknak van szánva, hanem a magyar korona minden népének. Erre látszik vallani különben az új könyvtárnak Bibliotheca Regnicolaris elnevezése is, amely a Bibliotheca Nationalis ellenében rövid időn belül általános érvényre jutott.”⁷

7. BERLÁSZ Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt? — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—1969.* 58. 1.

A katalógusok latin nyelve magyarázható egyszerűen azzal, hogy azok külföldi terjesztésére is eleve gondoltak. A könyvtár nevének megváltoztatása mögött azonban valóban lehetséges olyan gondolatot feltételezni, hogy ha a régi Magyarország több nép történelmének és kultúrájának színtere volt és a különböző nemzetiségek szoros társadalmi, kulturális kapcsolatban éltek egymás mellett, akkor a nemzeti kiemelése helyett az országos elnevezés a megfelelőbb.

Érdeemes a kérdést tovább vizsgálni, mert jelenünkben ugyan az Országos Széchényi Könyvtár vitathatatlanul ma nemzeti könyvtárunk, ám mi annak a nemzeti kultúrának fejlesztésére vagyunk hivatottak, amelyben ugyan kifejeződik a más nemzetektől megkülönböztető, mégis ugyanakkor azokkal összekapcsoló, kapcsolatot teremtő jelleg. Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményének 175 éves gyarapodása jól, megbízhatóan, meggyőzően tükrözi, hogy történelmünk és kultúránk számos megnyilvánulása egyszerre több nép öröksége. Ezek ismeretében is, de jelen felfogásunk, világnézetünk szerint is a történelmi tradíciókat akkor értelmezzük helyesen, ha nem a más nemzetektől távolító, befelé forduló, hanem a más nemzetekhez közelítő vonásokat hangsúlyozzuk.

8.

Az Országos Széchényi Könyvtár történetének eddig eltelt 175 éve alatt röviden nem vázolható, igen nagy változások történtek a világban, hazánkban, az intézmény életében is. Ha a jubileum alkalmából felidézünk az alapítás körülményeiből és a könyvtár kezdeti korszakából néhány jeleniséget és mozzanatot, nem azért tettük, mert úgy véljük: minden mai feladatunk visszavezethető a 19. század eleji törekvésekhez. A mégis fellelhető konkrét szakmai tanulságok felmutatásán túl azt is érzékeltetni kívánjuk, hogy a nemzeti hagyomány a szocialista hazafiság eleven tényezője, szerves része, hogy a társadalom politikai, gazdasági, ideológiai-kulturális történelme egyben a szocialista jelen előtörténete is.

Talán arra is vetődött kevés fény, hogy a történelmi örökség egymás ellen ható, de ugyanakkor egymást feltételező folyamatok összessége, hogy a haladó hagyományokat és a negatív tapasztalatok tanulságait együttesen kell számon tartanunk.

A könyvtári munka fejlődésének perspektíváját tekintve pedig érdemes ügyelnünk: ne akarjunk történelmietlenül mindent magunk felfedezni, de ne ragaszkodjunk görcsösen a már túlhaladotthoz se. Intézményünk alapítóinak, a művet folytatóknak a példáiból az alkotni vágyást emeljük ki, a korunk és belátható jövőnk igényei szerinti folytatást vállaljuk. Láttuk, hogy a könyvtár alapfeladatainak sok lényeges kérdése már a kezdeteknél együttállt, látnivaló lenne, hogy végig az intézmény egész történelmi fejlődése során újra és újra felvetődnek még az alapkérdések is.

A mi mai társadalmi viszonyaink és életviszonyaink is felteszik újra a kérdéseket, amelyekre nekünk kell választ adni a cselekvő szocialista hazafiság és — az ettől elválaszthatatlan — a jelent, valamint a távlatokat feltáró nemzetköziség jegyében, a felvilágosultság mai igényei szerint.

Национальная библиотека в науке и культуре Венгрии По случаю 175 годовщины основания Государственной библиотеки им. Сечени

3. ХАВАШИ

1802 год явился важной вехой в общественном и культурном развитии Венгрии. В период проникнутого идеями просветительной философии национального обновления стали возможны определённые шаги в интересах непрерывности до той поры неравномерного экономического и общественно-политического развития Венгрии. Одним из таких значительных событий было основание Ференцем СЕЧЕНИ национальной библиотеки.

Много уроков можно извлечь при изучении истории 175-летней Государственной библиотеки имени Сечени, хотя до сих пор в работах по истории науки и культуры лишь в малой мере освещалась роль национальной библиотеки и национального музея в научной жизни Венгрии, в стремлении к созданию венгерской академии наук, а также деятельность покровителя наук Ференца СЕЧЕНИ.

СЕЧЕНИ внёс большой вклад в науку не только создав собрание и развивая его в определённом направлении, но и решив с помощью каталогов ознакомить отечественную и зарубежную публику с его фондами, а также с его целеустремлениями.

Собрания книг и других письменных памятников в Венгрии восходят к XI веку. В результате роковых исторических событий, последствия которых не изживались веками, культурное развитие Венгрии не было равномерно. Лишь в эпоху просвещения стало очевидно, что отсутствие общего собрания отечественной научной литературы, источников научных исследований препятствует развёртыванию систематической научной деятельности. Заслуга Ференца СЕЧЕНИ заключается в том, что он разыскал по всей стране старые национальные культурные ценности, венгерские рукописные и печатные памятники прошлого, которые под своим личным руководством и на свои средства объединил в органическое собрание к предоставил в публичное пользование.

Предоставление собрания в публичное пользование свидетельствует о его устремлении способствовать совместному развитию науки и народного просвещения. Ференц СЕЧЕНИ не был единственным представителем высшего дворянства, создавшим частную библиотеку. В 18 веке возникло много подобных собраний. Но Ференц СЕЧЕНИ был первым дворянином, предоставившим свою библиотеку в распоряжение читающей публики. Он послужил обществу поступком создания государственной библиотеки, мобилизацией страны, информацией за границы, подробно знакомящими с собранием публикациями, вскрытием ценностей в печатных каталогах.

СЕЧЕНИ не только основал библиотеку, но и заложил основы для национальных публичных собраний, то есть музеев. Во время основания Венгерского национального музея в 1808 году ещё не существовало Венгерское научное общество, позднее Венгерская Академия наук. И таким образом, музей основывал фонды, объявлял научные конкурсы. Но не только в этой области первое венгерское публичное собрание выполняло функции ещё не существующей научной академии, но также положив начало серии научных публикаций.

СЕЧЕНИ при жизни довелось увидеть, что у него есть и будут последователи, которые продолжают его дело. К их числу принадлежит Иштван ХОРВАТ (1784—1846), выгравший решающую роль в основании так называемого второго библиотечного фонда. Он считал, что отечественное собрание необходимо дополнить богатой вспомогательной библиотекой, состоящей из зарубежных произведений. Он не считал достаточным собрание произведений, написанных венграми о Венгрии, но всячески способствовал собранию нужных зарубежных источников.

Много важных вопросов из основных задач библиотеки стояло на повестке дня уже во время её создания. Условия нашего общества и нашей жизни поднимают вопросы, соответствующие требованиям нашего времени. Не будем слепо цепляться за отжившее, но из примера основателя нашей библиотеки и его последователей выделим жадную творчества и соответственно требованиям нашего времени и ближайшего будущего примем на себя продолжение их дела!

La Bibliothèque Nationale dans la vie scientifique et culturelle de la Hongrie

À l'occasion du 175ème anniversaire de la Bibliothèque Széchényi

Z. HAVASI

L'an 1802 est une date remarquable au point de vue du développement de la culture hongroise. C'est que sous l'influence des idées du siècle des lumières pénétrées déjà dans notre pays, qu'on a pu commencer à faire des pas en avant dans toutes les domaines, dans la vie économique, sociale et politique dont le développement était jusqu'à cette époque très inégale. C'est la grande importance de la fondation de la bibliothèque et des collections nationales par Ferenc SZÉCHÉNYI.

Les recherches de l'histoire de la Bibliothèque Nationale Széchényi a beaucoup d'enseignements et beaucoup de devoirs. Les recapitulations de l'histoire de la culture et de l'histoire de la science montraient jusqu'à présent très peu du rôle de la Bibliothèque Nationale et du Musée National sur le développement de la vie scientifique hongroise, de l'influence sur la fondation de l'Académie Scientifique et de l'importance de l'activité de Ferenc SZÉCHÉNYI en protégeant les sciences.

Ce n'est pas seulement la fondation des collections, leurs orientations dirigées par Széchényi, qui est d'une importance pour l'histoire des sciences mais aussi sa décision de faire publier les catalogues des collections dans le pays et à l'étranger.

L'histoire du livre et d'autres documents écrits, des collections des livres, des bibliothèques rudimentaires est connu depuis XIe siècle. À cause des événements fatales de l'histoire de la Hongrie, le développement culturel n'est pas courant. Ce n'était seulement dans l'époque des lumières qu'on reconnut que le développement de l'activité régulière dans la science fut empêché à cause de manque d'un endroit où les sources et matériaux pour les recherches sont collectés. C'est le mérite de SZÉCHÉNYI qui a fait rechercher toutes les mémoires écrites et imprimées dans tout le pays et sous sa directions une grande collection se forma qui fut puis présentée au public.

En faisant sa bibliothèque publique il a servi la science et la culture du peuple en même temps. Ferenc SZÉCHÉNYI n'était pas le seul parmi les aristocrates qui avaient une bibliothèque.

Pendant le XVIIIe siècle de nombreux bibliothèques se formaient en Hongrie. Mais Ferenc SZÉCHÉNYI était le premier qui offrit sa bibliothèque au public. Avec la fondation de la bibliothèque nationale, la publications des catalogues que informaient non seulement la Hongrie mais l'étranger aussi, il servit la communauté, non seulement sa passion aristocratique.

En offrant à la nation ses collections ainsi que ses livres, il est le fondateur du Musée National aussi. Dans l'an de la fondation du Musée National, en 1808, l'Académie Scientifique n'exista pas encore. C'était le devoir du Musée d'établir des fondations, de créer des concours scientifiques. En outre tous cela, le Musée lança une publication scientifique. (Acta litteraria Musei Nationalis Hungarici.)

Pendant la vie de SZÉCHÉNYI se trouvaient déjà des personnes dignes de continuer et développer l'œuvre commencée. Parmi eux était István HORVÁTH (1784—1846) qui avait un rôle important dans le fait qu'une seconde bibliothèque fut fondée. HORVÁTH disait que près de la collection des livres écrits par des hongrois de la Hongrie, il est absolument nécessaire d'avoir une bibliothèque auxiliaire contenant les sources scientifiques d'origine étrangère aussi.

Beaucoup de problèmes et questions concernant les devoirs principaux de la bibliothèque existaient déjà à l'époque de la fondation. Notre vie d'aujourd'hui, nos circonstances produisent aussi des problèmes. Il ne faut jamais s'attacher spasmodiquement à ce qui n'est plus conforme à l'époque. Mais l'esprit et l'envis créative du fondateur de notre bibliothèque et de ses successeurs nous doit servir comme exemple en resolvant nos problèmes selon notre époque en même temps digne d'eux.

*A velencei Franceschi-cég és Matteo Pagano
nyomdásznev nélkül kiadott, 16. századi, ritka nyomtatványai*

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi külföldi nyomtatványairól készülő katalógus munkálatai során két olyan szempontra is igyekszünk kiterjeszteni kutatásainkat, amelyek fontos részfeladatai a régi könyvgyűjtemények korszerű tudományos feltárásának. Egyrészt nyilvántartást vezetünk a nemzetközi szakirodalomban kevés példányban ismert könyvritkaságokról, másrészt megkíséreljük felderíteni az impresszum nélkül közreadott művek megjelenési körülményeit. Mindkét szempont következetes érvényesítése széles körű szakirodalmi tájékozódást és a kérdéses nyomtatványok beható vizsgálatát igényli s bár lehetőségeink korlátozottak, mégis eredményesen folytatható. Magyar könyvtártörténeti szempontból elsősorban azért szükségesek e munkálatok, mert csak ezek eredményeképpen nyerhetünk áttekintést a nemzeti könyvtár világviszonylatban is kimagasló értékű könyvritkaságairól, valamint az azokat megszerző egykori magyar könyvgyűjtők olvasói igényeiről, irodalmi tájékozottságáról. Az impresszum nélkül közreadott nyomtatványok kiadóinak, megjelenési körülményeinek felderítése pedig az egyetemes nyomdatörténet számára szolgáltat értékes adalékokat. Jelen sorokban egyetlen 16. századi kötetünkre vonatkozó eddigi megállapításaimat kívánom sommáznai.

Az Ant. 7065 jelzetű, nyolcadrétű kis kötet 81 olasz nyelvű, 16. századi kiadványt foglal magában. Olyan kivételes könyvritkaságokat egyesít e kötet, amelyek a kiadott katalógusok tanúsága szerint Európa nagy múltú könyvtárainak régi állományában sincsenek meg. STOLL Béla olasz könyvtárakban folytatott kutatásai alapján úgy tűnik, hogy e korai népkönyv jellegű kiadványok ma már abban az országban sem hozzáférhetőek, ahol egykor közreadták őket.¹ Pedig a 16. század második felében már általában magas példányszámban kerültek forgalomba az ilyen típusú, széles körben terjesztett és kedvelt, nemzeti nyelvű, szórakoztató olvasmányok.

Hogy hogyan került ez a változatos tartalmú kötet Magyarországra, arra vonatkozóan maga a könyv semmiféle támpontot nem nyújt. A legérdekesebb kérdések egyike pedig éppen az lenne e kötetrel kapcsolatban,

1. STOLL, Béla: *Stampe popolari Veneziane del secolo XVI nella Biblioteca Nazionale Széchényi di Budapest*. Venezia, 1969. (Estratto da „Ateneo Veneto” A. VI. N. S. Vol. 6. N. 2. — Luglio-Dicembre 1968).

hogy ki gyűjtötte egybe ezeket a különböző években és más-más olasz városokban közreadott népszerű munkákat.² STOLL Béla feltevése szerint talán egy paduai egyetemi hallgató hozta haza magával az itáliai tartózkodása alatt megvásárolt és szívesen olvasott műveket.³ Kötetbe egyesítésük mindenképpen tudatos gyűjtőtevékenységre vall. Korábbi őrzési helyükre, a váci piarista könyvtárba, már könyvalakban kerülhettek e nyomtatványok. Ellenkező esetben ugyanis nemcsak az első mű, hanem valamennyi nyomtatvány címlapjára bejegyezték volna, hogy a kis munka a váci piarista rendház könyvtárának tulajdona.⁴

A kötetbe egyesített 81 mű közül csupán kettő nem tartozik az olasz szakkifejezéssel „*stampe popolari*”-nak nevezett, népszerű munkákhoz. E két mű — Luigi PASQUALIGO *Il fedele* című komédiája⁵ és Diomisso GUAZZONI *Quintilia* címen, 1579-ben Mantuában kiadott tragikomédiája — a többiekénél lényegesen terjedelmesebb s számos könyvtárban meglevő nyomtatvány.⁶ A kötet egykori tulajdonosa azonban éppoly féltve őrizte őket, mint a pár leveles s így könnyen elkallódó, korai „ponyvakiadásokat”. A többi nyomtatvány igen változatos műfaji megoszlást mutat. Többségük világi témájú prózai vagy verses elbeszélés. A kifejezetten szórakoztató, rövid novella jellegű művekhez hasonlítva, feltűnően kevés a vallásos tárgyú kiadvány: összesen hét ilyen jellegű munka van a kötetben.⁷ Három vers a törökök elleni harcok eseményeit örökíti meg s így a könyv egykori tulajdonosának aktuális politikai érdeklődéséről tanúskodik.⁸

Nem kétséges, hogy ezek a 16. században Európa-szerte, de különösen Olaszországban számos példányban meglevő, füzetszerű kis nyomtatványok Magyarországon csak azért maradhattak fenn, mert egykori tulajdonosuk előrelátóan kötetbe egyesítette őket. Maguknak a műveknek irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét e helyen szükségtelen lenne elemezni. Könyvtörténeti értékükre vonatkozóan is elégséges csupán STOLL Béla bibliográfiai leírásaira hivatkozni, amelyek alapján az egyes művek népszerűsége s a kérdéses kiadvány ritkasága egyaránt lemérhető.

E ritka nyomtatványok kötetbe egyesítésének ténye azonban még egy szempontból figyelmet érdemel: jelentősen megkönnyíti ugyanis a többségükben impresszum nélkül kiadott nyomtatványok összehasonlítását, közvetve tehát közreadójuk felkutatását. Ez a tény pedig egyértelműen

2. Fenti munka az egybekötött művek sorrendjében közli a nyomtatványok leírását s a munkák más kiadásaira vonatkozó irodalmat.
3. I. e. 355. l.
4. Az első nyomtatvány címlapján „*Biblioth. Vaciensis Schol. Piar.*” bejegyzés, az első kötetábla belsején pedig a következő szövegű nyomtatott *ex-libris* jelzi, hogy a kötet a váci piarista rendház tulajdona volt: „*A váci kegyes-tanítórendi ház könyvtára.*”
5. A 96 levél terjedelmű mű 1579-ben Francesco ZILETTI velencei nyomdájában jelent meg. Kötetünk 10. darabja. Bibliográfiai leírását közli: *Short-title catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Museum.* London 1958. (Továbbiakban: BMC Italian) 491. l.
6. A 119 számozott levél terjedelmű nyomtatványt Giacomo RUFFINELLO adta közre. Kötetünk 11. darabja. Bibliográfiai leírását ld. BMC Italian 319. l.
7. Koll. 2–8.
8. Koll. 1, 9, 49.

azt a régi könyvtári gyakorlatot igazolja, mely szerint nem célszerű szétbontani az egykori tulajdonosok által kötetbe egyesített nyomtatványokat. Az eredeti állapot alapján ugyanis nemcsak az egybekötött művek könyvés és művelődéstörténeti jelentősége szembetűnőbb, hanem az egykori tulajdonos olvasói igénye, könyvgyűjtő tevékenysége is pontosabban értékelhető.

A 81 nyomtatvány közül mindössze 29 közli a megjelenés helyét és idejét s csupán négy a nyomdász nevét is. A magukat megnevező nyomdászok közül a velencei Francesco de TOMMASO DI SALO, valamint az ugyancsak velencei Pietro de' FRANCESCHI 1-1 munkát (koll. 6, illetve 38), Giacomo GHEDINI velencei sajtója pedig két kis füzetet (koll. 2. és 68.) hozott forgalomba.

ALQVANTE STANZE
DELL'ARCIBRAVO
VENETIANO.

NELLE QVALI EGLI NARRA
*coſe oltra modo terribili, & grandi, non
mai piu intefe, della ſua deſtrezza,
gagliardia, & fatti.*

Coſa noua, curioſa, & di gran ſpaſſo.

In Venetia, In Frezzaria al Segro della Regina.
M D L X X V I I I.

A nyomdásznev nélkül közreadott művek közül tizennyolc nyomtatvány azonos szövegezésű — „In Frezzaria al Segno della Regina” — impresszummal jelent meg. E nyomdajelölés nem szerepel a 16. századi olasz nyomdászlexikonban,⁹ de a velencei nyomdászokat és kiadókat ismertető PASTORELLO utal az idézett szövegű impresszum használójára,¹⁰ a velencei FRANCESCHI-cégre. PASTORELLO adatai szerint Domenico és Pietro dei FRANCESCHI használta ezt az impresszumot, az Ant. 7065 jelzetű kötetünkben is van egy olyan nyomtatvány (koll. 38), amelyben 1576-ban Pietro dei FRANCESCHI neve mellett olvasható azonos impresszum. Az „In Frez-

9. ASCARELLI, Fernanda: *La tipografia cinquecentina Italiana*. Firenze, 1953.

10. PASTORELLO, Ester: *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*. Firenze, 1924. 28. l. 144¹ sz., 29. l. 146¹ sz.

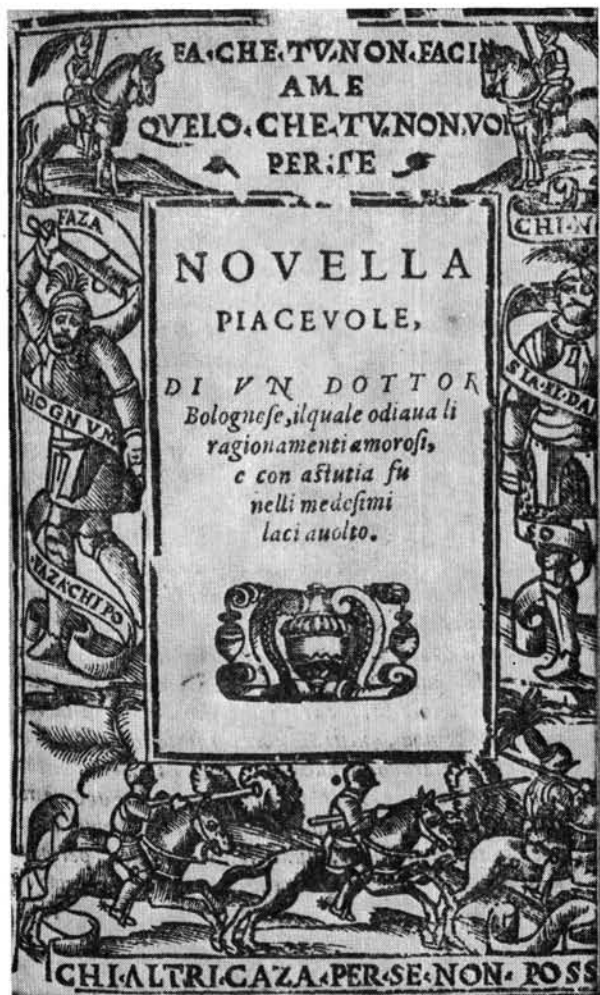
zeria al Segno della Regina” impresszummal kiadott nyomtatványaink tehát a velencei FRANCESCHI-cég kiadványai.¹¹ (1–5. kép).

Az említett tizennyolc nyomtatvány alaposabb összevetése kötetünk többi darabjával arra a megfigyelésre vezetett, hogy a FRANCESCHI-cég nyomdai anyaga más impresszum nélkül megjelent füzetünkben is előfordul. A *Vita miserabile* (koll. 50) című költemény címszövegét ugyanaz a figurális

díszű, fametszetes keret zárja magába, mint a *Frottola d' vna cingana* címkezetű, 1578. évi kis füzetét (koll. 59.), amely az „al segno della regina” impresszummal jelent meg (6. kép). A *Vita miserabile* nyomdai kiállítása egyértelműen arra vall, hogy ez a kis mű is a velencei FRANCESCHI-cég kiadványa.

11. A nyomtatványok címét a dolgozat végén a nyomdászkiadók betűrendjében közöljük, a FRANCESCHI-cég megjelöléssel.

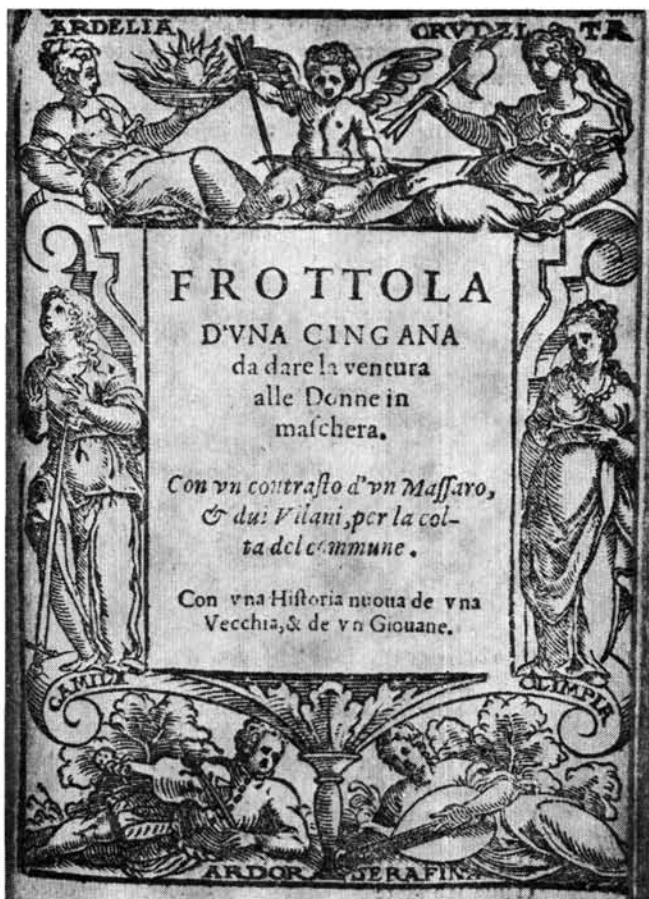

Két másik impresszum nélküli nyomtatvány — az *Vna nova canzone* (koll. 12), valamint az *Opera nova* (koll. 58.) — címlapját egy igen kezdetleges kivitelű keret élénkíti, amelyben növényi motívumok váltakoznak apró figurákkal. A kötetbe egyesítésnek köszönhető, hogy ezt a jellegtelen, különösebb figyelmet nem érdemlő keretdíszít egy olyan harmadik nyomtatványban sikerült felismerni, amely 1578-ban az „al segno della regina” impresszummal jelent meg.¹² Az azonos nyomdai dísz tanúsága szerint tehát az *Vna nova canzone*, valamint az említett *Opera nova* is a velencei FRANCESCHI-cég kiadásában került a közönség elé.

12. *Scudo d'amanti*. (Koll. 80.)

A kötetünk 27. darabja, a *Canzon piacevole* című négy leveles költemény semmiféle adatot nem tartalmaz megjelenési körülményeiről (7. kép). Nyomdászának meghatározásához ismét a címlapkeret adott kiindulópontot. A fehér stilizált levelekkel és arabeszkos motívumokkal díszített keret alsó lécében egy latin kereszt két oldalán D f betűjel látható. A 16. századi nyomdászok eléggé elterjedt gyakorlatát ismerve, ez a jel inkább fogható fel nyomdászjelvénynek, mint a fametsző szignójának. A 16. századi nyomdászjelvényeket ismertető munkák azonban ilyen jegyű nyomdászt nem tartanak nyilván. Ismét a kötetbe egyesített művek együttes vizsgálata vezetett arra a feltevésre, hogy a két betű a „stampe poplari”-kat különösen kedvelő Domenico dei FRANCESCHI névjelének is felfogható. A rendelkezésünkre álló olasz szakmunkák azonban nem nyújtottak semmiféle útbaigazítást arra vonatkozóan, hogy Domenico dei FRANCESCHI használt-e ilyen jelvényt. ANGELERI *Bibliografia della stampe popolari* című munkája azonban képet közöl a *La Gigantea* című 16. századi

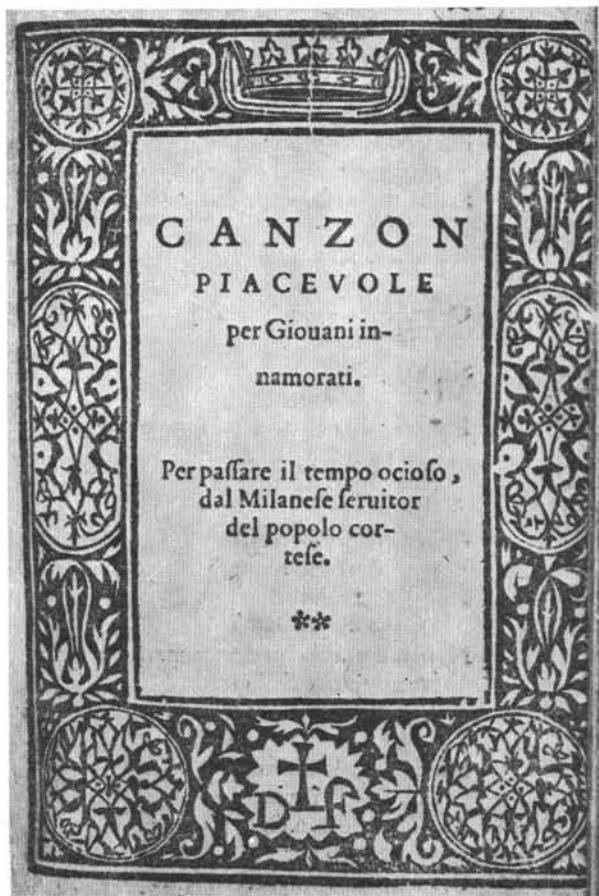

nyomatványról, amely ugyanezzel a címlapmetszettel — s hasonlóképpen impresszum nélkül — jelent meg Domenico dei FRANCESCHI kiadványaként.¹³ E nyomdászjelvény tanúsága szerint tehát kötetünk *Canzon piacevole* című darabja is az ő sajtóján készült.

További három nyomtatványt a *Canzon piacevole* címlapdíszével csaknem azonos dekorációjú fametszetes keret díszít kötetünkben. E metszeten azonban az alsó keretléc közepén, a latin kereszt két oldalán M P betűkből álló nyomdászjelvény látható. A csaknem azonos dekoráció ellenére tehát ez a fametszet nem készülhetett a velencei Domenico dei FRANCESCHI számára. A szakirodalom alapján ez a nyomdászjelvény sem azonosítható. A keret további elemzése során tűnt fel, hogy a felső lécben elkülönítve ábrázolt motívum — egymásba kulcsoló két kéz alatt Fede

13. ANGELERI, Carlo: *Bibliografia delle stampe popolari e carattere profano*. Firenze, 1953. 126. l. 170. sz.

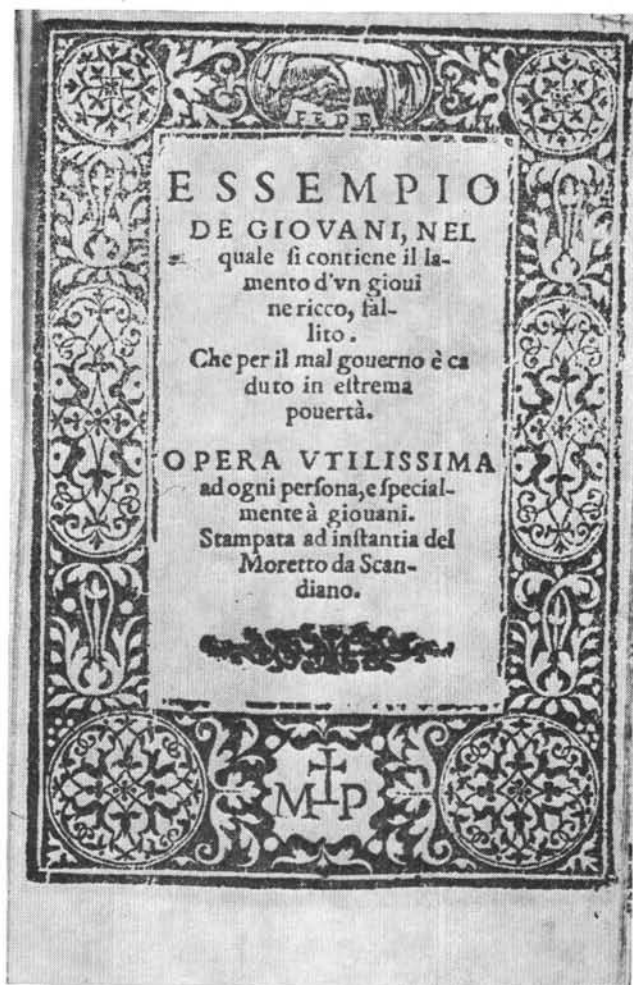
felirat — nemcsak általános humanista szimbólumnak fogható fel, hanem a kiadóra, nyomdászra is utalhat. E szimbólum ugyanis azt is jelezheti, hogy a fametszet olyan nyomdász számára készült, aki kiadványait „al segno della fede” impresszummal hozta forgalomba. A PASTORELLO-féle velencei nyomdászlexikon Fede címszó alatt Matteo PAGANO velencei

nyomdászra utal.¹⁴ Matteo PAGANO nevének kezdőbetűi is megegyeznek a keretben ábrázolt nyomdászjelvény betűivel. A felismerés után már csak azt kellett bizonyítani, hogy Matteo PAGANO rendszeresen használta-e az „al segno della fede” impresszumot. ASCARELLI és PASTORELLO egyértelmű állásfoglalásán kívül ezt igazolja ANGELERI említett munkája is, amely Matteo PAGANO két kiadványának „al segno della fede” szövegű impresszumát közli.¹⁵ Kötetünkben az M P jegyű keretdíszsel közreadott

14. PASTORELLO i. m. 35. l.

15. ASCARELLI i. m. 200. l. — PASTORELLO i. m. 63. l. — ANGELERI i. m. 210, 273. sz.

három nyomtatvány (koll. 13, 19, 79) tehát Matteo PAGANO velencei sajtójából került forgalomba (8. kép).

Az elmondottakban kötetünk nyomdásznév nélkül kiadott 77 nyomtatványa közül 25 mű megjelenési körülményeit tisztáztuk. Minthogy valamennyi nemzetközi becsű könyvritkaság, az alábbiakban a közreadásukat vállaló nyomdászkiadók szerint közöljük az Ant. 7065 jelzetű kötet immár nyomdásznévhez kapcsolható 25 nyomtatványának rövidített címléírását:

A velencei Franceschi-cég:

1577.

1. *Lo alphabetto delli villani con el Pater noster.* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria all' Insegna della Regina. MDLXXVII. (Koll. 17.)
2. *Questa si e la canzon laqual dice...* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria all' Insegna della Regina. MDLXXVII. (Koll. 20.)

3. *Historia dilettevole di doi amanti.* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria all' Insegna della Regina. MDLXXVII. (Koll. 21.)

1578.

4. *La canzone di Giambrownaccio col Macivilla.* — In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 25.)
5. *El vanto della cortegiana Ferrarese.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 34.)
6. *Opera nova nella quale si contiene la laude di macaroni.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 41.)
7. *Disgratie del Zane.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 42.)
8. *Frottola d'vna cingana.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 59.)
9. *Opera nova dove si contiene quattro capitoli in lingua Venetiana.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 60.)
10. *El vero e infallibile Pronostegho.* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria al Segno della Regina, MDLXXVIII. (Koll. 65.)
11. *Alquante stanze dell' arcibravo Venetiano.* — In Venetia, in Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXVIII. (Koll. 72.)
12. *Scongioro amoroso, nel quale tu potrai costringere la tua innamorata.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria al Segno della Regina, 1578. (Koll. 76.)
13. *Scudo d'amanti.* — In Venetia, in Frezzaria al Segno della Regina. 1578. (Koll. 80.)

1580.

14. *Novella piacevole.* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXX. (Koll. 14.)
15. *Egloga pastorale di lilia.* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXX. (Koll. 15.)
16. *Il triumpho et la comedia fatta nella nozze di Lipotoppo con Madonna Lasagna.* (In fine:) In Venetia, in Frezzaria al Segno della Regina. MDLXXX. (Koll. 40.)

Év nélkül

17. *Oratione devotissima de Santo Michael archangelo.* (In fine:) In Venetia, In Frezzaria all' Insegna della Regina. (Koll. 4.)
18. *Vna nova canzone in lingua rustica sv Paere di S. Herculano.* (Koll. 12.)
19. *Vita miserabile che fanno li poueri forzati de le Galere.* (Koll. 50.)
20. *Opera nova dove si contiene stantie in lingua Ciciliana.* (Koll. 58.)
21. *Pronostico verissimo sopra l'anno presente, composto per... Gratiano dalle codeghe.* — In Venetia, al Segno della Regina. (Koll. 64.)

Domenico dei Franceschi:

22. *Canzon piacevole per Giouani innamorati.* (Keretdszben kereszt mellett D f betűk. — Koll. 27.)

Matteo Pagano:

23. *Comedia di Ricino e di M. Gratiano. Composta per Andrea Volpino.* (Címlapkeretben kereszt mellett M P betűk. — Koll. 13.)
24. *Opera nova nellaquale si contiene la canzone della Tripera.* (Címlapkeretben kereszt mellett M. P. betűk. — Koll. 19.)
25. *Essempio de Giovani... Stampata ad instantia del Moretto da Scandiano.* (Címlapkeretben kereszt mellett M. P. betűk. — Koll. 79.)

*The 16th century popular prints of the Franceschi printing office
and Matteo Pagano's press, published without the printer's name*

E. SOLTÉSZ

The volume (Ant. 7065) held by the National Széchényi Library in Hungary contains eighty-one 16th century popular prints. The book is made up of such rarities which are not to be found either in many largest libraries of Europe or in the towns where they were published. Most of them are narratives in prose or in verse dealing with lay subjects. Seven of them are on some religious theme, while three shorter ones cover the events of the wars against the Turks.

Of these 81 prints only 29 give the place of the publication, and only 4 the name of the printer. Of the latter four the Venice printers Francesco de TOMMASO DI SALO and Pietro dei FRANCESCHI brought out one each, while the printing office of Giacomo GHEDINI in Venice produced two booklets.

In the present article the author identifies the printer or publisher of further 25 popular prints. 18 publications have identical imprints: "In Frezzaria al Segno della Regina". They were the productions of the Venice firm FRANCESCHI, published by Domenico and Pietro dei FRANCESCHI respectively.

The work entitled *Vita miserabile* (Piece 50) was also brought out by the FRANCESCHI printing office, as its woodcut border on the title page is identical with one of the print *Frottola d'vna cingana* (Piece 59), published by FRANCESCHI with the above mentioned imprint. The same firm must have been the publisher of the works *Vna nova canzone* (Piece 12.) and *Opera nova* (Piece 58.) as both have the same frontispiece-frame as the booklet *Scudo d' amanti* (Piece 80) carrying the imprint "Al Segno della Regina".

The 27th piece of the volume, *Canzon piacevole*, is the print of Domenico dei Franceschi. Its woodcut border — showing the monogram D f — is identical with that of *La Gigantea*. (See: ANGELERI op. cit. Nr. 170.)

Three further prints have the same woodcut border showing the monogram M P and a symbol (two joining hands with the subscription Fede), which must refer to the Venice printer Matteo PAGANO, who sometimes used the imprint "Al Segno della Fede". Consequently pieces 13, 19 and 79 in the volume (Ant. 7065) must be the publications of Matteo PAGANO.

Thus out of the identified 25 prints 22 were published by the Venice printers Domenico et Pietro dei FRANCESCHI, and three valuable other popular prints were brought out by Matteo PAGANO. The article lists the short titles of the identified 25 prints in alphabetical order of the publishers.

Trenk Frigyes 1790. évi politikai röpiratai

DR. WIX GYÖRGYNÉ

Üssük fel akár BALLAGI Géza monográfiáját a politikai irodalomról Magyarországon, akár KOSÁRY kézikönyvét, akár a Magyar Tudományos Akadémia új nagy irodalomtörténetét: nem Friedrich Freiherr von der TRENCK-ről fogunk olvasni, hanem báró TRENK Frigyesről. Hogyan lett a porosz Freiherrből magyar báró? Alig hihető, hogy sokat emlegetett magyarországi birtokjoga magyarosította volna meg nevét. De még a múlt században oly divatos magyaros névhasználat vagy JÓKAI *Két Trenk*-je sem magyarázhatja elfogadhatóan ezt a névalakot. Sokkal korábbi annak eredete: TRENKnek a „magyar polgárjog”-ot az 1790. évi diéta idején játszott szerepe, írásainak népszerűsége, politikai-világnézeti hatása szerezte meg hazánkban.

Ezt bizonyítja, hogy akár a felvilágosodás eszméinek magyarországi terjedéséről, akár az 1790/91. évi országgyűlésről, akár a 18. század paszkvilus-irodalmáról — de még számos témát említhetnénk, nem utolsó sorban a magyar jakobinusok kérdéskörét — írt valaki tanulmányt vagy monográfiát, TRENK nevét és szerepét mindenképpen említenie kellett. Mégis, jelentőségéhez mért terjedelemben és mélységben a magyar irodalomban még nem ismertették tevékenységét és hatását. Holott már a korszak kiváló ismerőjének, ECKHARDT Sándornak is az volt a véleménye, hogy TRENK sokkal érdekesebb és jelentősebb szerepet játszott a magyar eszme-történetben, „mint ahogy azt az eddigi történetírás feltüntette”.¹

A könyvtáros, aki sem nem történész, sem nem irodalomtörténész, nem vállalkozhat többre TRENK jelentőségének megvilágításában, mint hogy összefoglalja magyarországi publikációs tevékenységét, s megkísérleje a kiadástörténeti háttér felvázolását, az írások időrendjének megállapítását. Ha pedig a meglehetősen terjedelmes bibliográfia ismertté válik, reménykedhetik abban, hogy összeállításával impulzust ad egy hozzáértőbbnek TRENK magyarországi szerepének elmélyültebb vizsgálatához.

1. ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 122. l.

1. TRENK ÉLETE

Munkásságának tárgyalása előtt, mintegy előljáróban szólnunk kell TRENK életéről és jelleméről. Írói működésének pusztán mennyiségi oldalát vizsgálva ugyanis nem lehetne megérteni olvasóira gyakorolt hatását. TRENK népszerűségének elsődleges forrása kalandos élete, amely önéletírása nyomán széles körökben vált ismertté. Az ún. „in tyrannos”-irodalom a kor kedvelt műfaja volt — SCHILLER egyik ifjúkori drámájának éppenséggel ez volt a jelmondata. Számos regényt és drámát alkottak zsarnokellenes célzattal, ezek között TRENK önéletírása — szenvedéseinek történeteként szerette emlegetni — az egyik legolvasottabb volt, olyannyira „best seller”, hogy a bécsi WUCHERER, TRENKnek magának is kiadója, CASANOVA emlékiratait névtelenül ilyen címmel hozta ki: *Der zweite Trenck oder Geschichte meiner Entweichung aus dem Gefängnisse zu Venedig*. Az előbeszéd is a TRENKkel való párhuzamot hangsúlyozta, elmondva, hogy az itt olvasható történet szerzője joggal nevezheti magát második TRENKnek, mivel éppen úgy, mint az, ártatlanul és kihallgatás nélkül szenvedett a börtönben.² Márpedig a 18. század utolsó harmadában a magyarság is zsarnoki börtönben sínylődő ártatlan rabnak érezte magát, s ez lehetett az oka, hogy TRENKET „Magyarországon... nemzeti hősként ünneplik, életrajzára több előfizető jelentkezik, mint az osztrák tartományokban”.³

Ez az önéletírás (Báró TRENK Fridrik életének emlékeztetőre méltó históriája) olyan TRENKet mutat be nekünk, akinek hatását szerzője látni és láttatni szerette volna: meg nem alkuvó szabadsághóst, az igazság retenthetetlen, érchomlokú bajnokaként küzdő író, kiváló filozófust, akit azonban a zsarnoki önkény és a környezet törpesége egyaránt elnyom. Akinek a dicsekvés nem kenyerere, annál inkább az egyenes beszéd, az igazmondás.⁴ Ez a TRENK azonban sohasem létezett, az eszmény megvalósításához hiányoztak a képességek. Szabadsághősnek illet legkevésbé, mert a becsületnél jobb szerette a pénzt. Jakobinusnak túlságosan gögös arisztokrata volt, írónak pongyola, filozófusnak zavaros és illogikus, igazság bajnoka helyett kardjával handabandázó krakéler, még kalandornak is kisstílusú volt. Egyetlen egyben mondott magáról igazat: a klérus zsarnokságát haláláig gyűlölte s kitartóan harcolt ellene. Önmagának idealizált képén azonban sikerrel dolgozott: mindmáig önéletírását vették készpénznek s a bio-bibliográfiák is az abban foglaltakat közölték (még az Allgemeine Deutsche Biographie sem kivétel). Csak legújabbban váltak ismertté életének levéltári forrásokkal is bizonyítható valós tényei. Az alább következőkben Walter GRAB *Friedrich Freiherr von der Trenck. Hochstapler*

2. „Der Mann, der hier dem Publikum seine Entweichungsgeschichte vorlegt, kann sich mit Recht den zweiten Treck nennen, da er unschuldig und unverhört, wie dieser im Gefängnis geschmachtet...”
3. HALÁSZ Gábor: *Magyar kalandorok a XVIII. században*. — *Tükör*. 1939. 807. l.
4. *Nachtrag zur Lebensgeschichte Friedrichs Freyherrn von der Trenck*. 4. und merkwürdigster Band. Frankfurt u. Leipzig 1793. 229. l. „Prahlsucht war nie mein Steckenpferd“. 236. l.: „Gott, der mich bisher bey tausend Gefahren die Rolle eines ehrlichen Mannes und ächten Wahrheits-Märtyrers spielen liess, beschütze und stärke mich...” stb.

und *Freiheitsmartyrer* (Kronberg 1977.) c., a legújabb kutatásokat és szakirodalmat is figyelembe vevő tanulmánya alapján állítjuk szembe TRENK életének valódi eseményeit az életrajzában elmondott, „idealizált” emlékezéssel.

Friedrich Freiherr von der TRENCK 1726-ban született a poroszországi Königsbergben. Tábornok atyjának meglehetősen ferde nevelési elvei — és persze TRENK alaptermészete — eredményeképpen már egészen fiatal korában egyaránt keltett feltűnést lexikális ismereteivel és krakéler, öntelt jellemével. Tizenhárom esztendősen a königsbergi egyetem hallgatója, tizenhat évesen katona, s tizenhét esztendő, amikor már II. FRIGYES kedvelt gárdatisztje és egy igen előkelő hölgy (TRENK sejtetni enged, hogy AMÁLIA hercegnő, az uralkodó húga) titkos szerelmese. TRENK nem TRENK volna, ha ezzel a hódítással nem dicsekednék, s így a viszony híre rövidesen II. FRIGYES fülébe jut. Egy szerencsétlen véletlen kiváló alkalmat szolgáltat a nem kívánatos szerető félreállítására: TRENK nagybátyja, a híres pandúr-őbester háborús ellenfélként harcoló unokaöccsének magyar lovakat küld ajándékba. TRENKünk ezt a gesztust levélben köszöni meg, s rosszakaratú tisztársai a levél tartalmát elferdítve ismertetik meg az uralkodóval. Ennek következtében az ifjú gárdatiszt rövidesen Glatz várában, fogságban találja magát. Így láttatná TRENK első elfogatásának, kegyvesztettségének körülményeit. A valóság kevésbé romantikus: egyszerűen dezertálni próbált. Az ifjút valószínűleg elkápráztatták a pandúr TRENK fényes haditetteiről és még fényesebb hadizsákmányairól közzsájon forgó történetek, s maga is pandúrnak kívánt beállni. Titkos levele került II. FRIGYES kezébe, s 1745. június 28-án az uralkodó kiadatta ellene az elfogatási parancsot.

1746-ban, igen kalandos körülmények között megszökött fogságából, s Bécsbe menekült. Nagybátyja pártfogását remélte itt fellelni, ehelyett azonban kegyvesztett, árulóként életfogytiglani fogságra ítélt rabot talált. Ennekutána TRENK reményvesztetten elhagyta a császárvárost, hogy orosz szolgálatba lépjen. Ismét előkelő hölgy — vagy hölgyek — pártfogásával sikerül karriert csinálnia, s megint csak a pandúr TRENK hozza életébe a balszerencsés fordulatot, ezúttal halálával és végrendeletével. Fantasztikusnak híresztelt vagyont, szlavóniai birtokait ugyanis unokaöccsére hagyja, feltéve, hogy az katolizál. (Ezt a feltételt a katolikus klérus szenedélyes bírálója sietve teljesíti is.) Mivel pedig TRENKnek amúgy is ég a talaj a lába alatt Oroszországban — osztrák kémnek vélik —, sürgősen Bécsbe utazik öröksége átvételére. 1749-et írunk, s ettől kezdve „hősünk” életének egyik vezérmotívuma örökösödési jogának érvényesítése — mindhiába! TRENK szerint örökségének gondnokai nyereszkeskednek vagyonán, s ezért nem engedik, hogy jogos birtokát elfoglalja. Valószínűbb azonban, hogy GABELHOFERnek van igaza, aki TRENK-ellenes röpiratában arról beszél: a szlavóniai hitbizományt a porosz unokaöccs nem örökölheti.

Hogy legyen miből magát fenntartania, MÁRIA TERÉZIA Rittmeisternek nevezi ki: TRENK sokszor és élvezettel hivatkozik odaadó katonai szolgálataira. Ezek azonban éppen olyan valódiak, mint AMÁLIA hercegnő örök szerelme; TRENKnek soha sem kellett katonai szolgálatot teljesítenie. Ezzel

szemben öröksége címén bizonyos megváltást kapott a kincstártól, s ebből birtokot vásárolt magának 1753-ban az alsó-ausztriai Zwerbachban.

1854-ben, édesanyja halálhírére TRENK az akkor lengyel fennhatóság alatt levő Danzigba utazik. Itt a — porosz törvények által igen szigorúan büntetett — dezertálást nem felejtő II. FRIGYES csellel ismét elfogatja. Ez alkalommal a magdeburgi várbörtön a „Leidensgeschichte” újabb állomásának színhelye. Itt szenved nedves pincében, falhoz láncolva, sanjargatva, de töretlenül.⁵ Menekülési kísérletei sorra kudarcba fulladnak, míg nem a hétéves háború befejeztével MÁRIA TERÉZIA kieszközölteti szabadon bocsáttatását. (Voltak kortársak, akik TRENKtől magától úgy tudták, AMÁLIA hercegnő, a régi kedves, arannyal telt keze ért el Bécsig, így téve lehetővé, hogy érdekében eljárjanak a porosz udvarnál.)⁶

1764-ben került vissza TRENK Bécsbe, de minthogy nem az uralkodónó kedve szerint viselkedik, hamarosan Aachenbe költözik, ahol írásaival és magyar borokkal kereskedik. Meg is nősül: a helybeli polgármester egyik leányát veszi feleségül. Mintegy 15 év után Aachenből is távoznia kell, üzleti ügyeiből és írásaiból fakadó kellemetlenségek következtében. Feleségével és szépszájú családjával Zwerbachban telepszik le. Írja önéletírásának kötetét és várja, hogy mikor kezdhetné ismét a szlavóniai TRENK-birtokért folytatott pereket. II. FRIGYES halála után engedélyt kap arra, hogy Poroszországba utazzék — sőt: az új uralkodó személyesen is fogadja. Látogatása a porosz udvarnál később erkölcsi tőkének bizonyul: szeret célozni arra, hogy az ő kapcsolatai egyengették a reichenbachi megegyezés útját. Feltehetően ez lehetett egyik oka annak is, hogy Magyarországon többen is keresték barátságát. A másik ok: 1789 végén Párizsba utazott, ahol állítólag nagy lelkesedéssel fogadták, s ahonnan röviddel a forradalom kitörése előtt tért vissza Ausztriába. Ettől kezdve azzal kérkedik, hogy a forradalom szemtanúja volt.⁷

Bár már igazán nem mondható fiatalnak (70 esztendő, de eleven magas öreg s igen vividus — jellemzi KERESZTESI József naplójában⁸), az 1790-es évet megkísérli karrierje megalapozására fordítani: elnyerni az új uralkodó kegyeit, s ezzel együtt a szlavóniai birtokokat, továbbá írásaiból minél több pénzt kicsiholni. Feltehetően többre is vágyik ennél: politikai babérokra pályázik. Mindez biztatóan is indul, de féktelen természete, saját kiválóságába vetett rendíthetetlen hite, no meg képességeinek elégtelensége most már végleg vesztét okozzák. 1791-re már odáig jut, hogy helyzete mind Magyarországon, mind Ausztriában tarthatatlanná válik. Előbb az írást kell beszüntetnie, amire a LIPÓR által életbe léptetett szigorú cenzúra és egy kényszerű reverzális arról, hogy nem publikál többé, egyaránt kötelezi.

5. GRAB, Walter: *Friedrich von der Trenck Hochstapler und Freiheitsmartyrer und andere Studien zur Revolutions und Literaturgeschichte*. Kronberg/Ts 1977. 12—15. l.

6. THIÉBAULT 1807-ben megjelent *Mémoires*-jai szerint TRENK Párizsban beszélt neki szabadulásának körülményeiről. Idézi GUGITZ G. (*Trencks Merckwürdige Lebensgeschichte...*) Hrsg. v. Gustav GUGITZ. München-Leipzig 1912. Bd. 1. 15. l.

7. Erről bővebben: GRAB, W.: *Trenck*. 25—30. l.

8. KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*. — — egykorú eredeti naplója. Pest 1868. 293. l.

Majd, mikor a szigorú tilalom ellenére ismét Magyarországra utazik, s ott osztrákellenes manipulációk gyanújába keveredik, nyugdíját is megvonják tőle, tartalékos tiszti rangjáról is le kell mondania.

Mindez arra készíti, hogy külföldön próbáljon szerencsét. Először a liberális, dán fennhatóság alatt álló Altonában telepszik le. (Itt jelent meg önéletírásának 4., a magyarországi eseményekkel foglalkozó kötete is,⁹ amelyben igyekezett magát egyfelől jelentős személyiségnek, másfelől jellemes, de sorsüldözött mártírnak feltüntetni.) *Trencks Monatsschrift*, majd *Proserpina* címmel radikális lapot is publikált, amelyet azonban végül még a szabadgondolkodó dán hatóságok is megsokalltak. TRENK még mindig nem csügged: 1793-ban Párizsba költözik. A forradalmi Párizs azonban nem alkalmas vadászterület a korábbi érdemeire hivatkozó agg kalandor számára. Végül is — *Lebensgeschichte*-beli kalandjait messze felülmúló élmények után, s részben éppen 1790. évi magyarországi szerepe következményeként — osztrák kémként börtönbe kerül. Hosszú hónapok szenvedése után 1794. július 25-én a guillotine alatt fejezte be életét.¹⁰

2. TRENK MAGYARORSZÁGI SZEREPLÉSE

Amennyire ellentmondásos az élettörténete, annyira zavarosak és eltérőek a magyarországi működésére vonatkozó vélemények is. Egyesek porosz ügynöknek vélik. 1790-ben ugyanis, II. JÓZSEF halálával Magyarországon számosan kétségbevonták a Habsburg-ház trónöröklési jogának folytonosságát. A „*filum successionis interruptum*” elvének szellemében voltak, akik titkon új uralkodót kerestek, s ezért Poroszország felé fordultak. Mások ugyanitt garanciát kértek a Habsburg-ház ősi ellenségétől a magyar törvények és nemesi jogaik tiszteletben tartására. TRENK-ről úgy vélték, hogy befolyásos ember a porosz udvarnál, s ő ezt a vélekedést nem sietett megcáfolni. GRAGGER Robert¹¹ egy gróf FORGÁCH Miklóshoz írott levelét idézi, amelyben a reichenbachi egyezség létrejötté kapcsán befolyásos titkos tanácsadónak tünteti fel magát.

ECKHARDT Sándor álláspontja az,¹² hogy ugyanez a gróf FORGÁCH Miklós, a nemesi ellenállás egyik vezéralakja, mint ismert antiklerikális publicistát hívta meg TRENK-et Magyarországra azzal a céllal, hogy a diéta idején írásaival a klérus ellen lázítson. Mindenesetre vannak levéltári adatok, amelyek arra utalnak, hogy FORGÁCH TRENK pártfogójának számított.¹³

9. Vö. 4. jegyzet. (Altonában is megjelent 1792-ben.)

10. Altonai és párizsi tartózkodásáról részletesen GRAB, W.: *Trenck*. 42—68. l.

11. GRAGGER Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berlin—Leipzig 1923. 149. l.

12. ECKHARDT S.: *A francia forradalom...* 82. l.

13. ECKHARDT S.: *A francia forradalom...* 131. l. és BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai* (a továbbiakban MJI) 1. köt. *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Bp. 1957. 513—514. l.

TRENK maga egészen másképpen motiválja Pestre jövetelét:¹⁴ „Alig-hogy a császár trónralépett, máris siettem hozzá. Beléptemkor megragadta kezemet és így szólt: ‚Kedves Trenkem! Mennyire örvendek, hogy életben látom. Meghatottan olvastam élettörténetét,‘¹⁵ nagy szégyen Bécsre, hogy ez nyilvánosságra került...’ Csak annyit beszéltem, amennyit ilyenkor egy magamfajta férfiú szükségesnek vél elmondani. Még sohasem hallottam ilyen nyíltszívű kijelentéseket, egy nemes érzület illetően megnyilatkozásait egy uralkodó szájából... Egész valóm felriadt elvekre épült királygyűlöletéből; szeretetem, bizalmam Lipót iránt az enthusiasmusig fokozódott, jogaimra vonatkozó reményeim fényesnek tűntek, s elhatároztam, hogy életem utolsó napjait csak neki szentelem.”

A zsarnokgyűlöletet felváltó újszülött királypártiság lelki motivációját így módon megelve, TRENK „ennek az érzésnek első mámorában” hazatért és azon nyomban papírra vetette *Trencks Empfindung bei seiner ersten Audienz* című versét. Ez nem egyéb vaskos hízelgésnél:

„Der Fluch verwandelt sich in Segen,
Wo Gott uns solche Herrscher schickt” stb.

Meg is nyerte vele az uralkodó tetszését, s ettől kezdve „két- vagy három ízben hetenként mentem hozzá, anélkül, hogy valaha elutasított volna... a legfontosabb ügyekben is megkérdezte véleményemet, amellet annyi megbízatást kaptam írásbeli kidolgozásra, hogy gyakorta éjszaka írtam meg azt, amit következő nap átnyújtottam...”¹⁶

Egyébként TRENK egyike lehetett az első írástudóknak, akiket az új uralkodó körébe vont. Március 23-val keltezi ugyanis az első audiencián támadt érzelmeit, LIPÓT pedig nem egészen két héttel korábban, március 12-én érkezett a Hofburgba.¹⁷

Egy ilyen alkalommal azután az uralkodó így szólt volna TRENKhez — mintegy mellékesen, fontos államügyek vele való megbeszélése kapcsán —: „Trenk! Tudom, hogy önnek számos barátja van Magyarországon, hogy ismer minden elégedetlenkedőt, minthogy sajátmagának is van oka

14. *Nachtrag*... 159. l.: Kaum hatte der Kaiser Leopold den Thron bestiegen, so eilte ich zu ihm. Bei dem ersten Eintritte nahm er mich bey der Hand und sagte: Mein Trenk! es freuet mich, dass ich sie noch im Leben finde. Ihre Geschichte habe ich mit viel Gefühl durchgelesen, und es ist eine Schande für Wien, dass sie bekannt gemacht wurde... Ich sprach nur, was in solcher günstigen Gelegenheit ein Mann meiner Gattung sprechen soll. Noch nie hatte ich dergleichen offenherzige Ausdrücke, solche Merkmale eines edlen Gefühls aus dem Mund eines Monarchen gehört... Meine ganze Seele erwachte aus ihren bereits durch Grundsätze gebildeten Fürstenhasse; bis zum Enthusiasmus erhob sich meine Liebe, mein Vertrauen für Leopold, die Aussicht für mein Recht schien glänzend, und ich entschloss, meine letzte Tage ganz für ihn zu leben.“

15. Ez kétségkívül igaz. TRENK önéletírása még LIPÓT toscanai szeretőjének könyvtárában is megvolt. (WANDRUSZKA, Adam: II. *Leopold*. Wien 1965. 2. 167. l.)

16. *Nachtrag*... 164. l. „Nun gieng ich wenigstens zwey und drey mal in der Wochen zu ihm, ohne jemals abweisen zu werden. Sahe und fand Vertrauen und Achtung, wurde auch in den wichtigsten Gegenständen befragt, und erhielt so viel Aufträge zu verschiedenen schriftlichen Ausarbeitungen, dass ich manche Nacht für ihn schrieb, und am folgenden Tag schon fertig übergab...”

17. WANDRUSZKA, A.: II. *Leopold*... Bd. 2. 252. l.

az elégedetlenségre. Mi volna, ha a most kezdődő országgyűlésre magán-emberként Budára utazna és ott legjobb szándékaim értelmében tevékenykedne és írna?"¹⁸ TRENK „boldogan és azonnal” vállalkozott erre, de kérte, hogy minden kéziratát bemutathassa az uralkodónak elbírálásra, mielőtt azok nyomtatásban megjelenének. Mindjárt be is mutatott egyet, a *Der Trenk an alle redliche Ungarn* címűt — amit egyébként a kinyomtatott röpirat első lapján is közöl olvasóival, no meg a cenzúra hiánya miatt esetleg akadékoskodó hatóságokkal.

Az uralkodó azonban nemcsak elolvasta a röpiratot, hanem — annak ellenére, hogy az valójában a zsarnokság ellen emelt szót („weil sie wirklich gegen den Despotismus geschrieben war”), ismét csak TRENK szerint — véleményét, tetszését ezekkel a szavakkal fejezte ki: „Így kellene írnia minden becsületes embernek. Most siessen Budára, és gondoskodjék arról, hogy minél gyorsabban kinyomassák. Az időpont ehhez éppen most a legalkalmasabb.”¹⁹ TRENK kérdésére, hogy LIPÓT a kéziratra ráírta-e az „Imprimatur”-t, az meglepődve válaszolta: „A ma még teljesen szabad cenzúra ilyen hazafias írás ellen csak nem fog kifogást emelni...” Majd, amikor TRENKnek mégis nehézségei támadtak a cenzúránál, maga LIPÓT vetette fel, hogy nem lehetne-e a röpiratot cenzúra nélkül kinyomtatni.

Ez a titkos uralkodói megbízatás elsőre éppoly kevésbé tűnik hihetőnek, mint sok más Trenkiáda. De ha TRENK stiláris kacskaringóit leszámítjuk, az általa elmondottak teljesen párhuzamossá válnak olyan LIPÓT-féle hasonló megbízatásokkal és titkos kapcsolatokkal, amelyekre levéltári bizonyítékokat is ismerünk. Hogy a legismertebbet említsük: Leopold Alois HOFFMANN *Babel*-je és *Ninive*-je LIPÓT utasítására íródtak. Amikor pedig a cenzúra az újonnan megjelent *Babelt* elkobozta, maga az uralkodó intézkedett a broszúra mielőbbi terjesztése érdekében.²⁰

Olvassuk csak el HOFFMANN emlékezéseinek²¹ megfelelő passzusát, s máris kevésbé fogunk kételkedni TRENK állításaiban: „A kegyes sors úgy hozta, hogy II. Lipót császár — már 1790. júniusában — s igen előnyös

18. TRENK: *Nachtrag*... 165. l. Trenk! Ich weiss, dass Sie viele Freunde in Ungarn haben; dass sie alle unzufriedene kennen, weil sie selbst Ursach haben, missvergnügt zu seyn: wie wär es, wenn sie bey dem jetzt angehenden Landtage nach Ofen reisen, und daselbst für meine beste Absichten arbeiten und schreiben?
19. *Nachtrag*... 166. l. So sollten alle ehrliche Männer schreiben. Eilen sie nur nach Ofen, und besorgen den schleunigen Druck. Es ist eben der rechte Zeitpunkt dazu. Ich frug:... haben Ew. Majestät das I m p r i m a t u r dabey gesezt?(!) Der Monarch stutzte, und erwiderte:... Die noch ganz freye Censur wird ihnen bey einer so patriotischen Schrift gewiss keine Einwendung machen...
20. SLAGI, Denis: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München 1961. 70—71. l.
21. HOFFMAN, Leopold Alois: *Höchst wichtige Erinnerungen zur rechten Zeit, über einige allerersthaftesten Angelegenheiten dieses Zeitalters.* Wien 1795—1796. Bd. 1. 289—290. l.: Ein günstiges Geschick wollte, dass ich dem Kaiser Leopold II. schon im Junius 1790. auf eine vortheilhafte Art bekannt wurde, und in der Folge seine ausgezeichnete Gnade erhielt... Mit einem vorzüglichen Vertrauen beehrte mich Leopold in der Absicht meines Schriftstellertalents. Er trug mir verschiedene Arbeiten auf; las das Manuskript, welches ich im Concept bringen musste, selbst durch, und gab mir hie und da Verbesserungen an, die ich gleich auf seinem eignen Schreibtisch machen musste. Der Erfolg einiger dieser Arbeiten schien ihm so ausgiebig, dass er mir von Zeit zu Zeit mehrere anbefahl...

módon megismert, majd megjutalmazott kegyeivel...” De nemcsak az uralkodó kegyét nyerte el, hanem megbízásait is: „Lipót kitüntetett bizalmával, éppen írói talentumom következtében. Különböző munkálatokkal bízott meg, elolvasta kéziratomat, amelyet fogalmazvány formájában kellett magammal hoznom, imitt-amott javításokat javasolt, amelyeket azonnal, az ő íróasztalánál kellett elvégezniem. Néhány ilyen munka sikere annyira kielégítőnek tűnt szememben, hogy időről időre újabbakat parancsolt rám.”

Lapozunk csak vissza TRENK hasonló soraihoz: különbség csupán az öndicséret fokában és — igen érdekes! — a megbízások időpontjában van. TRENK május végén hagyta el Bécsset vagy június elején, hogy a pesti diétára utazzék, HOFFMANN pedig júniusban szegődött LIPÓTHoz tollforgatónak.

A HOFFMANN-féle uralkodói megbízás is hasonlít TRENK pesti megbízásához: TRENK a rendek egymás elleni, HOFFMANN a magyarországi polgárság és parasztság rendek elleni fellázítását kapta feladatul, történiék az akár szóban, akár írásban.²²

LIPÓT életéről, uralkodásáról olvasva, szembeötlő jellemének kettősége: amilyen szívesen fejtette ki minél szélesebb körben uralkodói elveit, ugyanolyan előszeretettel koholt titkos terveket, alapított titkos társaságokat. Ezek felvilágosult, sőt forradalmi eszmék hirdetésével, terjesztésével, a forrongó Magyarországon olyan hangulatot kívántak teremteni, hogy a diétán vég nélkül tanácskozó ellenzéki urak, mintegy rengeni érezzék lábuk alatt a földet, s így kénytelenek legyenek az ősi „juss”-ot körülbástyázó terveiket feladni, a monarchikus rend helyreállításába belenyugodni. Ezeket a terveket azután LIPÓT — céljait elérve — megvalósítóikkal együtt egyre-másra elejtette. Így történt ez HOFFMANN esetében, s így ejthette el TRENK-et a reichenbachi megegyezés, de legkésőbb a koronázás után.

TRENK, és első pesti kiadója, STROHMAYER levelezése²³ is alátámasztani látszik, hogy a Pestre jövetel háttérében uralkodói megbízatás állt. TRENK folyvást pénzt kér kiadójától: minden levelében újabb és újabb neveket jelöl meg, olyan személyeket, akik Pestre utazásához a szükséges pénzt kölcsönöznék. Szerepel LACZKOVICS, HORVÁTH (Ádám?), aztán JEZER-NITZKY (KERESZTESI egy „nyitrai ablegátus”-t emleget naplójában²⁴), GYULAY generális stb. stb. Aztán, váratlanul, a májusi levelekben már azzal dicsekszik, hogy elnyerte az uralkodó kegyeit, s bár utolsó — május 27-i — bécsi levelében arról ír, hogy soha még nem volt ilyen kritikus anyagi helyzetben, a levelezés hirtelen megszűnik. Szeptemberig nincs újabb levél, s az is még Pestről íródott: TRENK tehát júniustól szeptemberig Pesten tartózkodott, s anélkül, hogy a sokat sürgetett kölcsönt megkapta volna. Pestre jövelele és az önéletírás szerint uralkodói rendelésre írt *An alle redliche Ungarn* LIPÓT általi jóváhagyásának dátuma szinte egybeesik, s ez

22. WANDRUSZKA, A.: *Kaiser Leopold II.* Bd. 2. 285. l. passim, de főképpen: SILAGI, Denis: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis*... amely egészében ennek a témának szentelt monográfia.
23. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Jelzete nincs. Lelt. sz.: 1899/21. sz.
24. KERESZTESI J.: *Krónika*... 265. l.

alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy utazása megbízatás volt, amelynek költségeit a megbízó fedezte.

Érvként bizonyít TRENK és az uralkodó kapcsolata mellett az a tény, hogy LIPÓT valóban kapott beszámoló jelentést TRENKTŐL.²⁵ Feltehető, hogy az általánosságokat és nagyképű szövirágokat tartalmazó TRENK-féle jelentéseknek nem lehetett sok hasznát venni (STROHMAYER, GABELHOFER és más pest-budai besúgók sokkal konkrétabb értesüléseket jelentettek), mégis az egykorú közvélemény is kémnek tartotta írójukat. Eleinte ugyan — akárcsak az uralkodó — lelkesedtek TRENKÉRT, hogy aztán felismerve benne a szájhős kalandort, az udvar bérencét, csalódottan elforduljanak tőle. KERESZTESI József naplójában már augusztus 20-án ezt jegyzi fel: „D. 20. mentem reggel tiszt. professor Sinai úrhoz... Báró Trenckről, kivel egy szálláson volt, beszéltette, hogy ő a bécsi udvarnak Pesten lévő emissariusza és kémje, és hogy a Bilanx nevű könyveskének készítéséről Bécsben vett subsidiumot, és csak szembekötés, hogy sub poena rhfl. 50 meg van tiltva. Ő neki éjjel is szabad admissiója van Leopold királyhoz.”²⁶ Mindezek ellenére lehetséges, hogy a beszámoló leveleket TRENK csak az uralkodói kegy elnyerése érdekében, spontán írta, s hogy az udvari „emissarius”-ság is az ő hatóságokat megfélemlíteni kívánó koholmánya volt. Hiszen a pesti utazással ügyesen össze lehetett kapcsolni a kellemest a hasznossal: a diétai zavarosban halászva kísérletet lehetett tenni a szlávóniai birtokok visszaszerzésére, s főképpen pénzt lehetett szerezni a röpiratok révén. WALDAPFEL József TRENK-et a „politikai irodalom legnagyobb üzletemberének és nemzetközi kalandorának” aposztrofálta, hozzátéve „magyar embernek még jó ideig nem jutott eszébe, hogy a könyvírás üzlet is lehetne”. S hogy nem jutott ilyesmi magyar ember eszébe, de éppen megvetendőnek minősült, arra TRENK legismertebb ellenlábásának, SZEITZ Leónak egy lábjegyzete utal,²⁷ aki ezzel nyilvánvalóan TRENK jellemtelenségéhez kívánt adalékot nyújtani: „Ja Trenck scheint wirklich um Geld zu schreiben; ist auch nicht zu bewundern, indem ja sonst der arme Tropic schon längst müßte beteln (!) gehen.” — Úgy tűnik, TRENK valójában azért ír, hogy pénzhez jusson; ezen nem is lehet csodálkozni, különben már rég koldulnia kellene!

Termékenységé, pesti írói tevékenysége szempontjából tulajdonképpen közömbös, mi volt ideutazásának háttere. A lényeg az, hogy júniustól legalább szeptemberig itt tartózkodott, s ontotta a röpiratokat: verset, prózát vegyesen. Önéletírása szerint mindent figyelembe véve („in allen”) 13 röpiratot írt, amelyeket ekkor publikált. Lehet, hogy kifejezetten a diétával, a magyarsággal kapcsolatban valóban ennyit írhatott, de Magyarországon ebben az évben összesen 19 német eredeti munka került neve alatt forgalomba, ez a magyar és latin fordításokkal együtt 32 címre növekedett. Ehhez még 9 kiadásváltozat járul, tehát Ausztriában és Magyarországon

25. MJI 1. köt. 268. l.

26. KERESZTESI J.: *Krónika...* 314. l.

27. WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830.* Bp. 1935. 68. l.

és

[SZEITZ Leó]: *Der entlarvte Trenck...* Pesth 1790. 10. l.

1790-ben 41-féle TRENK-kiadvány került sajtó alá, amelyek között alig van nem hazai nyomtatvány. Ha ezt a statisztikát összevetjük BALLAGinak azzal a nézetével, hogy Magyarországon 1790-ben és 91-ben „körülbelül 500 politikai irat jelent meg”,²⁸ akkor némi ámulattal kell adóznunk TRENKnek, amiért egymaga ennek jelentős hányadát produkálta. Nem is szólva az általa kiváltott, személyével és írásaival foglalkozó, támadó és pártoló paszkvillusokról, amelyek ugyancsak szép számmal kerültek ki a sajtó alól vagy forogtak közkézen kézirat formában. Mindehhez még vegyük hozzá TRENK igen kapós önéletírását, továbbá gondoljunk arra, hogy bizonyos írásai 1790-ben csak kéziratban váltak ismertté, mert senki sem volt elég merész kinyomatni őket. (Bizonyosság erre az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött Oct. Germ. 347. jelzetű kéziratkötet, amelybe a csak később, összes művei 10. kötetében kinyomtatott, *Excommunication oder Anathema proecliert gegen den Trenck im bischöflichen Concilio in Pest* c. gúnyiratát is bemásolta tulajdonosa.) Ily módon érthető — tartalmi és mennyiségi okokból egyaránt —, hogy tevékenységének, eszméinek feltétlenül hatással kellett lennie a magyar közvéleményre.

A nagy példányszámban forgalomba hozott, sokféle röpiratot bizonyára sokan vásárolták, bár az árak igen borsos volt: 3 krajcártól 70 krajcárig terjedt. Ha számításba vesszük, hogy „az Arany Sasban az étel egy személyre kr. 24, bor kr. 8, hálás (felső szoba) kr. 18, egy findzsa kávé 6 kr. vala”,²⁹ akkor el kell ismernünk, hogy a röpiratokért valóban „nem győzött az ember fizetni, minthogy eleinte igen drágák és kapósak voltak”.³⁰

3. TRENK 1790. ÉVI ÍRÁSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

A következőkben megkíséreljük TRENK 1790. évi írásainak teljes bibliográfiáját adni. A bécsi megjelenésűeket is felsoroljuk, mivel egyrészt ide tartoznak tematikailag, másrészt — magyarországi forgalmazásuk vagy hazai nyomdában készült más kiadásuk révén — kiadástörténeti jelentőséget tulajdonítunk nekik. A címek betűrendjében haladva, a címlapok hű visszaadására törekedve közöljük a leírásokat, függetlenül attól, hogy eredeti német művek, latin vagy magyar fordítások. A kiadó nevét szögletes zárójelben adjuk meg ott, ahol az vagy az egykori sajtóban megjelent hirdetések, vagy a kiadás helye alapján kikövetkeztethető volt. A felsorolt művek jelentős hányada már Gustav GUGITZ és Max von PORTHEIM TRENK-bibliográfiájában³¹ is szerepelt; ezt G.—P. szigla és a bibliográfia tételszáma jelzi. Közöljük továbbá az egyes kiadványok lelőhelyét is: szinte valamennyi megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár állományában. Ahol OSZK-példányt nem ismerünk, ott a bécsi Stadtbibliothek jelzetét adtuk meg, amelyben Max von PORTHEIM gyűjtéséből mintegy 80 TRENK által, ill.

28. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 283. l.

29. KERESZTESI J.: *Krónika*... 243. l.

30. Ugyanott 278. l.

31. GUGITZ, Gustav—PORTHEIM, Max von: *Friedrich von der Trenck, ein bibliographischer und ikonographischer Versuch*. Wien 1912.

róla írt mű található. Végül közöljük, hogy az *Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten* (ill. annak melléklete) könyvkereskedői hirdetési között mikor fordul elő először az adott mű címe.

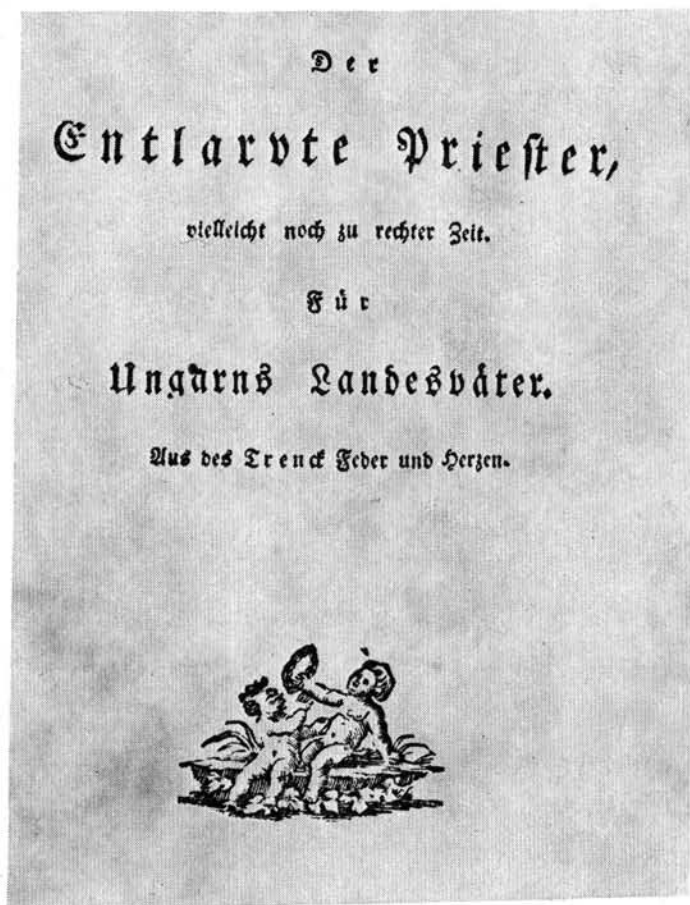
Erre a bibliográfiára is áll természetesen, amit GUGITZ és PORTHEIM a maguk összeállítására vonatkoztattak: „Kézenfekvő, hogy ez a munka nem lehet abszolút értelemben teljes: minden bibliográfia az emberi gyengeség tükröképe.”³²

Meg kell említenünk, hogy TRENK munkásságára vonatkozóan a magyar gyűjtemények mellett a prágai Egyetemi Könyvtár SZÉLL-gyűjteményét, a pozsonyi Egyetemi Könyvtár állományát és a British Library katalógusát is ellenőriztük, s a bécsi Stadtbibliothek-ét is: a legteljesebb gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár állományában található.

- 1) *Abbitte und Ehrenerklärung an alle, welche ich etwan durch meine Schriften beleidiget habe. Aus dem 3ten Bande meiner Lebensgeschichte ausgeschnitten, welche mit Wiener Censur gedruckt wurde. Als Beilage zur Bilanz.* Wien 1790, ny. n. 8° (Címlapja hazai nyomás.)
A *Lebensgeschichte* 3. kötetének különnyomata, egyúttal a *Bilanz* 2. pótfüzete.³³
Az egyetlen TRENK-féle kiadvány, amelyen nem szerepel a szerző neve a címben.
OSZK 223.990 (Koll. 10.) Terj.: 221–314. l.
225.686 Terj.: 221–320. l.
225.692 (Koll. 6.) Terj.: 221–320. l.
G.—P. nem közli.
Hirdetése nem volt.
 - 2) *Az áll-ortzából ki-bújtattot pap, talám még nem későn a magyar haza atyjaira nézve a Trenck szívéből s pennájából. [Der entlarvte Priester...]* H. n. 1790, ny. n. 24 l. 8°
OSZK 194.157; 801.095
G.—P. 142.
Hirdetése nem volt.
 - 3) *Der Trenck An alle redliche Ungarn, eine Epistel für den Landtag.* [Hermannstadt?] 1790, [Hochmeister?]. 72 l. 8°
OSZK 213.455; 223.990 (Koll. 1.); 801.087
G.—P. 147. [Hermannstadt]
Az impresszum feloldásához még: WURZBACH 48. Bd. 149. l.; TRENK: *Lebensbeschreibung*... Hrsz. v. G. GUGITZ. 2. Bd. 174. l. (GUGITZ jegyzete.); PETRIK VI. köt. 506. l.
— Magyar fordítása: *A nemes-szívű magyarokhoz*...
WEINGAND hirdette aug. 14.
 - 4) *Antwort an den elenden Entlarver des Trenck.* Pest und Ofen 1790, ny. n. [Weingand]. 16 l. 8°
OSZK 216 274; 223.990 (Koll. 5.); 801.097
G.—P. 119.
WEINGAND hirdette aug. 21.
 - 5) *Bilanz inter potestatem imperantis et ecclesiae prout illam Trenck ponderat. Cui cum fine adnectitur Sacerdos delarvatus opportuno fortassis adhuc tempore pro patriae patribus in Hungaria ex ejusdem calamo et animo. [Bilanz... — Der entlarvte Priester...]* [Hermannstadt?] 1790, [Hochmeister?]. 64 l. 8°
32. GUGITZ—PORTHEIM: *Trenck*... 9. l. „Dass auch diese Arbeit nicht die absolute Vollständigkeit vorweisen kann, liegt auf der Hand: jede Bibliographie ist das Bild der menschlichen Schwäche selbst.“
33. BALLAGI G.: *Politikai irodalom*... 673. l.

- OSZK 171.976 (Koll. 2.); 204.776 (Koll. 5.); 224.134; 225.692 (Koll. 1.)
G.—P. 121.
Az impresszum feloldásához: WURZBACH Bd. 48.150.1.; *British Museum Library Catalogue* vol. 241. 160. h.
WEINGAND hirdette aug. 14.
- 6) *Bilanz zwischen des Monarchen und der Kirchen-Gewalt so wie sie der Trenck abwägt. 1790. im Jul. Cape tibi hoc.* [Hermannstadt?] 1790, [Hochmeister?]. 56 l. 8° (Antikva!)
OSZK 216.228; 223.990 (Koll. 2.); 225.692 (Koll. 2.)
G.—P. 120. [Hermannstadt]
Az impresszum feloldásához még: PETRIK VI. köt. 248. l.
WEINGAND hirdette aug. 14.
— Magyar fordítása: *Mérb-serpenyő...*; latin fordítása: *Bilanz...*
- 7) *Trencks Denkmahl und Trauerrede bei dem Grabe unsers geliebten Loudons. Feldmarschall aller Oesterreichischen Kriegsheere. Pest den 22. Juli. H. n. 1790, ny. n. 24 l. 8°*
OSZK 201.456 (Koll. 3.); OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 123.
Hirdette: WEINGAND júl. 24., LINDAUER júl. 28., mindketten *Pest den 22. Juli* alcímmel.
Megjegyzendő, hogy LINDAUER aug. 14. és aug. 25. egy *Trauerrede bei dem Grabe unsres geliebten Loudons...* *Pest den 22. Juli* címűt is hirdet.
- 8) *Trencks Denkmahl und Trauerrede bei dem Grabe unsers geliebten Loudons...*
Pest und Ofen 1790, ny. n. [WEINGAND]. 24 l. 8°
OSZK 223.990 (Koll. 9.)
G.—P. nem közli.
PETRIK V. köt. 528. — tévesen 23. l. terjedelemmel.
WEINGAND hirdette aug. 14-én „1790” alcímmel.
- 9) *Trencks Denkmahl und Trauerrede bei dem Grabe unsers geliebten Loudons...*
Ofen und Wien 1790.
Példány ismeretlen.
G.—P. 124. Terjedelem nélkül, WURZBACH-ra hivatkozva. WURZBACH Bd. 48. 150. l.
- 10) *Trencks Denkmahl und Trauerrede bei dem Grabe unsers geliebten Loudons. Feldmarschall aller österreichischen Kriegsheere. Pest den 22. Juli. H. n. 1790, ny. n. 16 l. 8°*
Példány nem található
G.—P. nem közli.
PETRIK 3. köt. 683. l. M (OSZK) lelőhellyel közli.
A 9. és 10. tételek több mintvalószínűleg tévesek.
— A *Denkmahl* magyar fordítása: TRENK *Emlékeztető-jele...*
- 11) *Friedrichs Freyherrn von der Trenck Dichter Gedanken in Ungarn für die Ausbreitung der Wahrheit.* H. n. 1790, ny. n. 13 l. 8°
OSZK 82.780 (Koll. 12.); 223.990 (Koll. 8.); 225.750; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 126.
Hirdetése nem volt.
- 12) *Trenk Emlékeztető-jele és halotti beszédgye a mi kedves Loudonunknak, az egész austriai hadi-sereg leg-főbb vezérjének sirja felet [!]. [Denkmahl und Trauerrede...] Pesten, 22dik Juliusban.* Pesten és Budán 1790, Weingand I. M. Könyvárosnál.
32 l. 8°
OSZK 307.450
G.—P. 125.
WEINGAND hirdette júl. 31.

- 13) *Trenks Empfindung bei seiner ersten Audienz. Den 23sten März.* Pest, Ofen und Kaschau bey Ignaz Anton von Strohmayer 1790. [8] l. 8°
OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. nem közli.
STROHMAYER hirdette ápr. 21.
- 14) *Trenks Empfindungen bei seiner ersten Audienz. Den 23sten März.* Wien 1790, gedruckt und zu finden bey Johann David Hummel. [6] l. 8°
G.—P. 127. (Max von PORTHEIM példánya alapján, amelynek jelzete a Wiener Stadtbibliothekban A 75.455.)^{33a}
- 15) *Der entlarvte Priester, vielleicht noch zu rechter Zeit. Für Ungarns Landesväter. Aus des Trenck Feder und Herzen.* Pest, im Juli 1790. ny. n. 13 l. 8°
A címlap-vignetta 2 ülő puttót ábrázol, az egyiknél virágkoszorú.

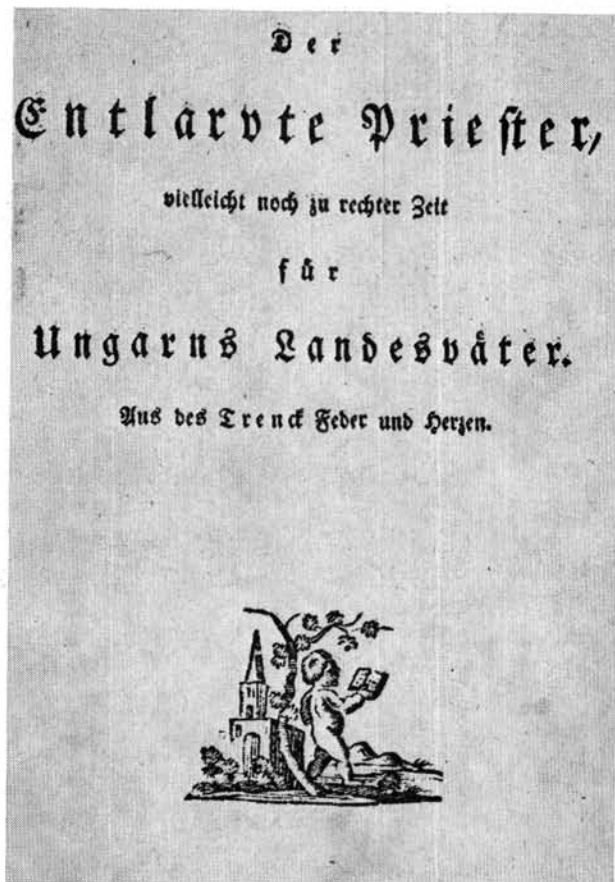

33a WERNIGG, Ferdinand: *Bibliographie Österreichischer Drucke während der „erweiterten Pressefreiheit“ (1781–1793).* Wien—München 1973. Ez a kiadvány a bibliográfia 1942. sz. tétele. A terjedelem valószínűleg a címlap nélkül értendő.

OSZK 197.900; 223.990 (Koll. 3.); 801.096; P. O. Germ. 3180; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 141.

- 16) *Der entlarvte Priester, vielleicht noch zu rechter Zeit für Ungarns Landesväter. Aus des Trenck Feder und Herzen.* Pest, im Juli 1790. ny. n. 12, [1] l. 8°
— A 13., számozatlan lap üres!

A címlap-vignetta álló puttót ábrázol, kezében nyitott könyvvel, mellette torony és fa.

OSZK 82.780 (Koll. 13.)

G.—P. nem közli.

Ezt a címet két cég hirdette; nem állapítható meg, hogy ki melyik variánst:
LINDAUER júl. 28., WEINGAND aug. 14.

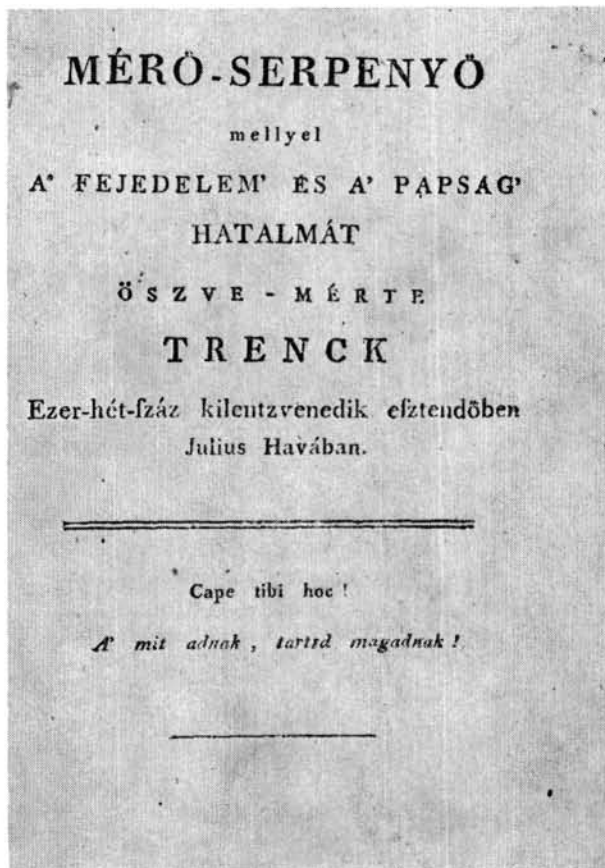
— Magyar fordítása: *Az áll-ortzából kibűjtatott pap...* Latin fordítása: *Sacerdos delarvatus...* (Csak a *Bilanz*-hoz nyomva jelent meg.)

- 17) *Der Furchtsame Kadet im Türkenkriege. Ein Original-Lustspiel in 3. Akt. von Trenk.* Pest und Ofen é. ny. n. [1790, Weingand.] 95 l. 8°
OSZK 317.627
G.—P. 138. (1780.)

- 18) *Gebet der ungrischen Landstände in Ofen. Von Trenck. Im Juli 1790.* H. ny. n. 14 l. 8°
OSZK 213.489; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 128.
WEINGAND hirdette aug. 14.
- 19) *Gebet, welches vermuthlich ein großer Theil der ungarischen Bischöfe und Geistlichkeit gegenwärtig im Geheim, aber gewiß nicht laut beten wird. Aus des Trenks Gebet-buche, Seite 60 und 90 treu copirt.* H. é. ny. n. 16 l. 8°
G.—P. 129. [Pest?]. Max von PORTHEIM példánya alapján, amelynek jelzete a Wiener Stadtbibliothekban A 49.037.
Hirdetése nem volt.
- 20) *Gebet, welches vermuthlich ein großer Theil der ungarischen Bischöfe und Geistlichkeit gegenwärtig in Geheim, aber gewiß nicht laut beten wird. Aus des Trenks Gebet-buche, Seite 60 und 90 treu copirt.* Pest 1790, ny. n. 16 l. 8°
OSZK 94.886; 122.434 (Koll. 7.); 267.516; 801.089 (Koll. 8.); Polem 5805; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 130.
Hirdetése nem volt.
— E címek magyar fordítása: *Könyörgés...*
- 21) *Glückwunsch an die Ungarn von Friedrich Freyherrn von der Trenck.* Pest, Ofen und Kaschau, 1790. in Kommission der v. Strohmayerischen Buchhandl. 12 l. 8°
OSZ 317.628; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 132.
STROHMAYER hirdette márc. 10.
— Magyar fordításai: *Jó szerencse kívánása...
A nemes magyarokhoz...
Szerentséltetés...
Szerentsét kívánó versek...*
- 22) *Halotti beszéd és hazafiai gondolatok II-dik Jósef római tszaszárnak [!] sírja felett Báró Trenck Friderik által. [Trauerrede und patriotische Gedanken am Grabe Joseph II.]* H. n. [Pest, Buda, Kassa] 1790, ny. n. [Strohmayer]. 32 l. 8°
OSZK Germ. 5845
G.—P. 136.
STROHMAYER hirdette márc. 20.
- 23) *Jó szerencse kívánása a magyarokhoz Báró Trenck Frideriknek. Szint annyi sor Magyar Versekre foglalva, a hányba Németül van. — Glückwunsch an [!] die Ungarn von Friedrich Freyherrn von der Trenck.* Budán A királyi Akadémiának betűivel. 1790. 15 l. 8°
OSZK 195.351
G.—P. 133.
LINDAUER hirdette máj. 15.
Ford. SZABÓ SÁRAY Sámuel. (V.ö. ItK. 1928. 118 l.)
- 24) *Könyörgés melyet kétség kívül a Magyar Országi Püspököknek és Papoknak nagy része most titkon és bizonyosan nem fel-szóval fog imádkozni, mely Trenk imádságos könyvének 60dik és 90dik Leveleből hiba nélkül ki-irattatott. Mostan pedig Köz Haszonra Németből Magyarra fordítatott. [Gebet, welches vermuthlich...]* Én M. Trenk az árrát [!] kiszab. 7 kr. H. é. ny. n. [16] l. 8°
OSZK 818.866
G.—P. 131.
Hirdetése nem volt.
- 25) *A matzedóniai vitéz melyet tíz esztendő-béli magdeburgi fogságában méltóságos báró Friderik Trenk ezer hétszáz hatvanodik esztendőben először német nyelven írt most penig magyar nyelvre fordította egy magyar nemes lovas regementben lévő Fő Tiszt,*

s haza fi L...k...ts. J...os [Der matzedonische Held.] Nyomtatott 1790.
Eszterházyban. H. ny. n. 59 l. 8°
OSZK 803.738; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 84.
Hirdette LINDAUER júl. 24.
Ford. LACZKOVICS János. (V.ö. 803.738 jelzetű példány, amelyen a fordító nevét
JANKOVICS Miklós kézirással kiegészítette.)

- 26) *Mérő-serpenyő mellyel a fejedelem és a papság hatalmát össze-mérte Trenck ezer-
hét-száz kilentzvenedik esztendőben Július Havában. [Bilanz.] H. é. ny. n. 72 l. 8°*
Címbe „mellyel” nem verzális. 72. l. utolsó sorának kezdete: „akar tsalat-
tatni...” Végén záródiszként egyszerű kis virágfüzér.

OSZK 183.175; 204.776 (Koll. 3.)
G.—P. 122.
Hirdetése nem volt.

- 27) *Mérő-serpenyő mellyel a fejedelem és a papság hatalmát össze-mérte Trenck Ezer-hét-
száz kilentzvenedik esztendőben Július Havában. H. é. ny. n. 52 l. 8°*

MÉRO-SERPENYÖ

MELLYEL

A' FEJEDELEM' ÉS A' PAPSÁG'

HATALMÁT

ÖSZVE-MÉRTE

TRENCK

Ezer - hét - száz kilentzvenedik éfztendőben
Julius Havában.

Cape tibi hoc !

A' mit adnak, tartsd magadnak!

Címbeben „mellyel” verzális. A szedés más. Az 52. l. utolsó sorának kezdete: „nem akar tsalattatni”. Egyébként a nyomtatvány a 40. laptól más betűtípussal szedett, mint addig, így lett mindössze 52 lap terjedelmű. Végén nincs záródísz, csak egy egyenes vonal.

OSZK 225.692 (Koll. 4.)

G.—P. nem közli.

Hirdetése nem volt.

- 28) *Die mit Sehnsucht wartende Unterthanen auf die Ankunft Ihres neuen Herrn in Ungarn. Von Friedrich Freyherrn von der Trenck.* Pest, Ofen und Kaschau, bey Ignaz Anton von Strohmayer. 1790. 14 l. 8°

OSZK Kisnyomtatványtár

G.—P. 149.

STROHMAYER hirdette ápr. 3.

- 29) *Nachtrag zur näheren Beleuchtung der Bilanz zwischen Fürsten und Priestergewalt. Zweites Heft. Von Friedrich Freyherr von der Trenck.* [Hermannstadt?] 1790, [Hochmeister?]. 94 l. 8°

- OSZK 25.513/2; 223.990 (Koll. 7.); 225.692 (Koll. 3.)
G.—P. 139.
Az impresszum feloldásához: *British Museum Library Catalogue* vol. 241. 168. h.
Hirdetése nem volt.
2. Heft, mert az 1. Heft maga a *Bilanz*.
- 30) *A nemes magyarokhoz írt idvezlése b. Trenck Frideriknek. [Glückwunsch an die Ungarn.]* H. n. 1790, ny. n. [8] l. 8°
OSZK 801.093
G.—P. nem közli.
Hirdetése nem volt.
- 31) *Trenck A nemes-szívű magyarokhoz egy az ország napjához illő levélben. [Der Trenck An alle redliche Ungarn.]* H. n. 1790, ny. n. 77 l. 8°
OSZK 212.182
G.—P. nem közli.
Hirdetése nem volt.
- 32) *Nota der hiesigen löblichen Statthalterey an das königliche Generalcommando, die Confiscation meiner Bilanz betreffend, und meine Antwort und Verantwortung. Im September 1790, Friedrich Freiherr von der Trenck.* H. n. 1790, ny. n. 8 l. 8°
OSZK 216.894; 223.990 (Koll. 6.); 801.094; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 140.
Hirdetése nem volt.
- 33) *F[riedrich] Freyherr v[on] d[er] Trenck: Rede als Oesterreichisches Mitglied der Landstände am Huldigungstage Leopolds II. als Herzog von Oesterreich. Den 6ten April 1790.* Wien é. n. gedruckt und zu finden bey Joh. David Hummel, bei Hrn Rehm unter den Tuchlauben und bei Hrn Wallishauser auf dem Kohlmarkt. 24 l. 8°
OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 143.
STROHMAYER hirdette ápr. 21.
- 34) *Szerentséltetés a magyarokhoz Báró Trenck Friderik által. [Glückwunsch and die Ungarn.]* Pesten, Budán és Kassán 1790. Strómájr könyv-árosnál Commissióban. 12 [helyesen 10] l. 8°
OSZK 195.431
G.—P. 135.
STROHMAYER hirdette márc. 20.
Ford. VERSEGHY Ferenc. (V.ö. ItK 1928. 118. l.)
- 35) *Szerentsét kívánó versek a magyarokhoz, melyeket német nyelven írt B. Trenck Friderik és magyar, de más forma versekbe foglalt Gy—Cs.—I. [Glückwunsch an die Ungarn.]* H. n. 1790, ny. n. [Komárom? Weber?] [8] l. 8°
OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 134. [Pest?]
Hirdetése nem volt.
Fordította GYÖRGYFALVI CSÉPÁN István. (V.ö. SZINNYEI 2. köt. 271. h. Ugyanott Komárom a megjelenés helye.)
- 36) *Szomorú beszéd és haza-füüi gondolatok a Második Jósef római császár sírja felett, melyeket Német nyelven írt Báró Trenck Friderik, Magyarra pedig fordított Gy—Cs.—I. [Trauerrede und patriotische Gedanken...]* H. n. 1790, ny. n. 24 l. 8°
OSZK 234.325; OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 146.
Hirdetése nem volt.
Ford. GYÖRGYFALVI CSÉPÁN István. (V.ö. SZINNYEI 2. köt. 271. h. Megjelenési helyet SZINNYEI sem közölte.)
- 37) *Trauerrede bei dem Grabe Joseph des Zweyten Römischen Kaiser von Friedrich Freyherr von der Trenck.* Wien den 20. Februar 1790. Wien, 1790, gedruckt und zu finden bey Johann David Hummel. 24 l. 8°

OSZK Germ. 5845ⁱ (A címlapon egykorú kézírással: „Editio Ima”.)
G.—P. 144.

Hirdetése nem volt.

WERNIGG³⁴ a Wiener Stadtbibliothek állományából egy „Cattich, Prag 1790. Hummel, Wien 1790.” impresszumú kiadványt közöl, amelynek jelzete A 98.597.)

- 38) *Trauerrede bei dem Grabe Joseph des Zweyten Römischen Kaiser von Freyherr Friedrich von der Trenck.* Wien, den 20. Febr. 1790. Wien 1790, ny. n. 24 l. 8°
OSZK 318.225

G.—P. nem közli.

LINDAUER hirdette aug. 14.

- 39) *Trauerrede und patriotische Gedanken bei dem Grabe Joseph des Zweiten römischen Kaisers von Friedrich Freiherr von der Trenck.* H. n. 1790, ny. n. 8°

E műnek azonos nyomdában, de különböző tördeléssel, sőt szedéssel készült két variánsa van. Noha szövegük sem azonos, címleírásban teljességgel megkülönböztethetetlenek.

a) változat

Joseph unser Kaiser ist todt. Schwerer Gegenstand, da, wo man den Lobredner erwartet! der weder schmeicheln noch tabeln will. . . Kunstwörter zur Schminke findet der leicht, welcher nur von der guten Seite siehet. Sie fehlen aber da, wo der ehrliche Mann auch von Monarchen die Wahrheit sagen soll. . . Ich schwieg auch bei dem Grabe des großen Friedrichs nicht, wo unsere besten Schriftsteller wetteiferten Licht und Schatten so zu vermischen, daß man den letzten so wenig als möglich bemerken

a 2

34. WERNIGG, F.: *Bibliographie*... 4326. sz. tétel.

a₂ lapon barokk fejléc, szabadkőműves szimbólummal.
Terjedelme 31 l.
OSZK 318 216
G.—P. 145.

b) változat:

Joseph unser Kaiser ist todt. Schwerer
Gegenstand, da, wo man den Lobredner
erwartet! der weder schmeicheln will noch
tadeln darf. . . Kunstwörter zur Schminke
eines gekünstelten Lobes findet der leicht,
welcher nur die gute Seite beleuchten will.
Sie fehlen aber da, wo der ehrliche Mann
auch von Monarchen die Wahrheit sagen
soll. . . Ich schwieg auch bei dem Grabe
des großen Friedrichs nicht, wo unsere bes-
ten Schriftsteller wetteiferten Licht und
Schatten so zu vermischen, daß man den

a 2

a₂ lapon barokk fejléc urnával.
Terjedelme 32 l.
OSZK Germ. 5845^a
G.—P. nem közli.

Az a) változat cenzúrázott, a b) változat cenzúrázatlan szöveget tartalmaz.

Hirdette 1) STROHMAYER márc. 10.

2) LINDAUER márc. 13.

Nem állapítható meg, ki melyik variánst.

— Magyar fordítás: *Halotti beszéd és haza-fiúi gondolatok*
Szomorú beszéd és haza-fiúi gondolatok

- 40) *Friedrichs Freyherrn von der Trenck Triumphlied und Gedanken am Namens und Krönungstage Leopold II. Römischen Kaisers als Erb-König in Ungarn.* Pest und Ofen den 15 Novemb, 1790. ny. n. 12 l. 8°
OSZK 201.401; 226.117 (Koll. 8.); OSZK Kisnyomtatványtár
G.—P. 148.
Hirdetése nem volt.

*

Bibliográfiánknak mintegy függelékéül, hogy TRENK 1790. évi magyarországi publikációinak ismertetését teljesebbé tegyük, még három kiadvány adatait közöljük. Az egyiknek koncepciója — és részben tartalma — még 1790. folyamán keletkezett:

- 41) *Des Freyherrn Friedrich von der Trenck sämtliche Gedichte und Schriften.* Bd. 1—8. 8°
Bd. 1. Leipzig 1786.
Bd. 2—8. H. n. 1786, ny. n.
Friedrich Freyherrn von der Trenck sämtliche Schriften. Bd. 9—10. Strassburg 1791, ny. n. 2, 344; 2, 366 l. 8°
OSZK Bd. 1—8. Opp 733a; Bd. 9—10. Opp 733
G.—P. 104. [Ofen, bei Landerers Witwe jelent meg a Bd. 9—10.]
WURZBACH Bd. 48. 147. l.: Wien 1787, WUCHERER impresszummal is megjelent a Bd. 1—8.

A második mű, amelyet még szükségesnek tartunk ebben a bibliográfiában leírni, TRENK emlékezéseinek — népszerűsége forrásának — magyar nyelvű kiadása:

- 42) *Báró Trenck Friderik emlékezetre méltó életének históriája. Íratott magától, az ollyann emberek számára tanító könyvül, kik valóban boldogtalanok, avagy még mindenféle történetekben a követésre való jó példa nélkül szükölködnek.* 1—3. köt. Pozsony 1788, ny. n. XXXII, 304; 304; 231 l. 8° Mindegyik kötetben 1-1 rézmetszet.
OSZK 211.748
G.—P. 38.
Ford. UNGI Pál hírlapíró. (V.ö. SZINNYEI 14. köt. 670. h.)
Kiadta TÁLLYAI Dániel Pozsonyban. (V.ö. „Jegyzék” c. előfizetési felhívás az 1. kötet végén.)

Végül — úgy véljük — szerepelnie kell ebben a bibliográfiában még egy olyan röpiratnak is, amelyet tévesen sokszor tulajdonítanak TRENKnek:

- 43) *Hungarns Aufklärung unserer Zeiten in Gegeneinanderhaltung mit dem gegenwärtigen Landtage. Ein patriotischer Beitrag pro Incremento Bonae Fidei, Unice salvificae.* Erlau 1790, ny. n. 43 l. 8°
OSZK 196.557; 801.114 (HATVANI István könyvtárából)
G.—P. 137.
Szerzője HATVANI István váradi iskolaigazgató.

TRENK művének tulajdonítják, tévesen — feltehetőleg a *Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi* Tom. 1. Pars 2. 480. l. leírása alapján — pl.: GUGITZ és PORTHEIM bibliográfiájukban; WURZBACH Bd. 48. 199. l.; azután újabban WERNIGG 4082. sz. tétele; PETRIK 6. köt. 106. l. stb.

HATVANI szerzőségére, ill. a szerző nevének helyesbítésére: KOSÁRY 2. köt. 332. l.; Magyar Könyvszemle 63. (1939.) 188. l.

4. KIADÁSTÖRTÉNETI VÁZLAT

A. Trenk pesti kiadói, bizományosai

Brosúrák kiadása, bizományosi terjesztése az 1790-es évek elején, amikor a „sok apró munkák . . . mindennap jöttek s bújtak ki mint a gombák . . .”³⁵ jó keresetet biztosíthatott.

DECSY Sámuel a *Magyar Kurír*-ban arról panaszkodott,³⁶ hogy a könyvkötők és könyvkereskedők 25–30%-os haszonnal dolgoznak, a jó könyveket „másfélszer annyi áron adják, mint a szerző megállapította”. BENDA Kálmán arról közöl levéltári adatokat,³⁷ hogy LANDERER 1792-ben bizományba átvett LACZKOVICSTól 250 példányt *A keresztény vallásban magát oktattatni vágyódó utazó ember*-éből, példányonként 6 krajcár haszonra. Ez pedig az eladási ár 35%-a volt, mert a kiadványt 21 krajcárért árulták.

Ilyen körülmények között nem lepődhetünk meg azon, hogy három pesti könyvkereskedő is vállalkozott TRENK írásainak kiadására, bizományi terjesztésére. STROHMAYER, WEINGAND és LINDAUER jelzik nevükkel azokat a broszúrákat, amelyeket egyáltalán jelezni mertek. Ugyanők hirdetik is ezeket, meg egyéb, náluk bizományban levő TRENK-féle röpiratokat a könyvhirdetéseket rendszeresen közlő *Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten*-ben.

Röviden őket is bemutatjuk: nélkülük a TRENK-féle röpiratok jelentős része feltehetően meg sem jelent volna. LINDAUER Jánosnak 1790-ben már csupán Pesten volt könyvkereskedése, mivel a korábbi DIEPOLD és LINDAUER cég kettévált és DIEPOLDÉ maradt a budai üzlet. Müncheni származású volt. Boltját főképpen testvére, a Münchenben élő József látta el könyvekkel, de tartott szép számmal magyar nyelvű munkákat is, szép irodalmat és politikai irodalmat. A LACZKOVICS fordításában megjelent *Matzedóniai vitéz*-t például csak ő terjesztette. Üzletének bukását is a sajtószabadság eltörlése okozta: 1795-ben nyitottak csődöt ellene.³⁸

Mint hogy csak Pesten volt könyvesboltja, a csak „Pest” jelzésű röpiratoknak ő lehetett kiadója.

WEINGAND János Mihály az első pesti könyvkereskedés tulajdonosának, MAUKS Gellértnek üzletét vette át KÖPFF János Györggyel együtt, de KÖPFF halála után, 1786-ban megosztozott az üzleten KÖPFF özvegyével. Virágzó cég volt pesti, budai (és egyidőben kassai) boltokkal. Számos katalógust is jelentetett meg, amelyekből kiderül, hogy az akkori körülményekhez képest hatalmas raktára volt, bőséges választékkal. 1790-ben Pesten és Budán tartott fenn boltot. Azok a vásárlók, akik korábban külföldről hozatták szellemi táplálékukat, az ő üzleteiben találhatták meg a keresett komolyabb munkákat. TRENK antiklerikális röpiratait is ő hirdeti leginkább.

35. KERESZTESI J.: *Krónika*... 278. l.

36. Idézi GULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. 3. köt. 161. l.

37. MJI 1. köt. 392. l.

38. Bővebben: GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. — *Magyar Könyvszemle* 1927. 275. l. passim

és

WALDAPFEL József: *Ötven év*... 43–44. l.

Egyébként a WEINGAND cég volt a leghosszabb életű a 18. századi könyvkereskedések között, majd 1800-ban átkerült az EGGENBERGER család tulajdonába.³⁹

Pesten és Budán lévén boltja, a Pest und Ofen jelzésű röpiratok kiadójának őt tekinthetjük.

STROHMAYER Ignác Antal TRENK első pesti kiadója, bizománya — és bizalmasa. Maga is kalandor, a TRENKÉNél sötétebb fajtából. 1782-ben bukkan fel Pesten, s mire megvásárolja az özvegy KÖPFFné üzletét, már meglehetősen gyanús üzelmek állnak mögötte. Szabadkőműves páholyt alapított például (amelyet több ízben feloszlattak), s szabadkőművesi mivoltát rendőri besúgóként kamatoztatta.⁴⁰

KÖPFFné pesti üzletét 1788-ban vette át, pénz nélkül, részletre, a kassait meg úgy, hogy házvezetónője hitelezett számára. A vételi szerződés szerint a KÖPFF cég nevét még egy évig megtarthatta. 1789-től használja saját nevét a cég megjelölésére. Üzlete jól indul; három helyen van lerakata: Pesten a Kígyó utcában, Budán a Fő utcában és Kassán, özv. BARKÓCZYNÉ házában. Neve rövid idő alatt ismertté válik. WALDAFFEL szerint a *Leipziger Messe-Catalogban* számos kiadványát szerepelteti.

Működése a kezdeti sikerek ellenére igen dicstelenül, csőddel zárul, s olyan sötét körülmények között, hogy 1793-ban bekövetkezett halálakor öngyilkosságra gyanakodtak. Tartozása óriási: házvezetónője kölcsönét nem adta meg, főkönyvelőjének — aki, úgy látszik, kiadói üzletét virágzónak tartotta és bízott főnökében — éveken át nem fizetett. Ezen felül sikkasztott is, többek között SZLOVATSEK temesvári nyomdász hagyatékának kezelőjeként a rábízott 22 000 forintot nem fizette ki az örökösöknek, hanem saját céljaira használta fel.⁴¹

TRENKkel való levelezésének 1787-től vannak bizonyítékai. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő levelezés egy része a KÖPFF céggel folytatottként van elhelyezve 1787. május 10-től 1790. február 8-ig, s csak a későbbi levelek szerepelnek STROHMAYER neve alatt. De STROHMAYER kiadóvá válása előtt ágensként tartotta fenn magát, s KÖPFFNÉnek is ágense volt. 1788-tól meg éppenséggel már ő maga állt a KÖPFF cég mögött. A „Freund” megszólítás, amellyel TRENK megtiszteli, kétségtelenül neki és nem KÖPFFNÉnek szól. A kezdetben baráti levelek az idő múlásával egyre gyanakvóbbá válnak s joggal, mert STROHMAYER „barátjával” sem számol el, s TRENKnek úgy tűnik, hogy mindig kevesebb röpiratát adja el, mint győri, komáromi vagy soproni bizományosai. Ettől függetlenül TRENK komplikált cenzúramegkerülési műveleteit csakúgy STROHMAYERRE alapozza, mint kölcsönfelhajtási manővereit, vagy azt, hogy a diéta idején

39. Bővebben GÁRDONYI Albert, *Magyar Könyvszemle* 1926. 291. l. passim és

WALDAFFEL J.: *Ötven év...* 42. l.

40. MJI 1. köt. BENDA K. bevezetése L. l. stb. (Mindenütt, ahol II. LIPÓT politikai rendőrségéről szó esik (ECKHARDT, SILAGI stb.), STROHMAYER is a besúgók névsorában szerepel).

41. Bővebben GÁRDONYI A. *Magyar Könyvszemle*. 1926. 301. l. passim és

WALDAFFEL J.: *Ötven év...* 42—43. l.

túlzsúfolt városban lakást foglaljon neki és inasának. Hogy kiadója jóindulatát megnyerje, e levelekben TRENK gyakran hangsúlyozza: Magyarországon ő az egyetlen bizományosa, miután HOCHMEISTERTől Nagyszomból visszakapta (vette?) könyveit.

Mindemellett STROHMAYER neve csak TRENK 1790 elején megjelent írásait jelzi. Hogy mi okból szakadt meg közöttük az írói-kiadói kapcsolat, az a levelezésből nem derül ki. Mindenesetre TRENK utolsó levelében, 1792-ben már arra céloz egykori barátjának, hogy a magyart hálátlan és aljas nációnak tartja, amely megérdemli sorsát; STROHMAYER is együtt nevetett a nevetőkkel, mikor ő szerencsétlennek tűnt, ám végül győz az igazság, s ha STROHMAYER nem fizet, ő sem lesz különb a többi magyarnál.

B. Az egyes írások kronológiája, kiadásuk háttere

TRENK 1790-ben megjelent írásainak időrendjéhez és kiadástörténetéhez négy forrásból lehetett adalékokat meríteni:

- *Nachtrag zur Lebensgeschichte Friedrichs Freyherrn von der Trenck*. Vierter und merkwürdigster Band. Frankfurt und Leipzig 1793. 153—236. l.
- TRENK és STROHMAYER (ill. a KÖPFF cég) levelezése (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár).
- Könyvkereskedői hirdetések az *Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten* 1790. évi évfolyamából.
- Magukból a röpíratokból kivilágító dátumok és egyéb időpontbeli stb. jelzések.

E források alapján kíséreljük meg az egyes írások hátterének a kiadás időrendjét követő bemutatását.

1. *Trauerrede und patriotische Gedanken bei dem Grabe Joseph II.*

Ezt a gyászbeszédet TRENK első ízben január 20-án említi levelében: „József cselekedetei kézírata kész. Barátom! semmi más, csak az igazság... S annak itt nem szabad nyilvánosságra kerülni...”⁴² Majd február 17-én, némi sajnálkozással, hogy a császár még mindig csak agonizál, azt írja: „Mellékelten küldöm Gondolataimat József sírjánál. Tegnap készítettem, s holnap már kísérletet teszek az itteni cenzúránál. Közben nyomassa ki Magyarország számára, cenzúrával vagy anélkül, ahogy önnek megfelel.”⁴³ Ha Bécsben nem menne át a cenzúrá, 100 példányt fog kérni STROHMAYERtől ottani terjesztésre.

Egy dátum nélküli levélben, amely azonban február 20-án, II. JÓZSEF halála napján íródott, a szerencsés időzítésnek örvend: lám, az uralkodó

42. Ich habe Josephs Thaten im Manuscripte fertig. Aber Freund! nichts als Wahrheit... Und diese darf hier nicht öffentlich auftreten...

43. Hierbey schicke ich Ihnen meine Gedanken bey Josephs Grabe. Gestern hab ichs gemacht und Morgen probiere ich die hiesige Censur. Indessen lassen Sie es für Ungarn drucken, mit oder ohne Censur, so wie Sie es thunlich finden...

végre meghalt, s ő éppen elküldte már Pestre a kéziratot. STROHMAYERnek jó lesz sietnie.⁴⁴ A bécsi cenzúrának is bead azon melegében egy példányt, de kétli, hogy engedélyt kapna rá. Tehát rögtön kér 100 példányt levélpostaként, vagy — ha a túlságosan nagy csomag gyanút kelthetne, csak 10 példányt KURZBÖCKHöz, a bécsi könyvkiadóhoz. Ezt a kis paksamétát biztosan nem cenzúrázzák. S még egy utóirat, kapkodva a levél végén: „Éppen a cenzúráról jövök. Gyászbeszédem... nem ment keresztül... Magyarország most szabadabb...”⁴⁵

Négy nappal később, február 24-én STROHMAYERhez újabb levél megy. TRENK örömmel tudatja, hogy kevéske változtatással („mit geringer Abänderung”) mégis engedélyezte a cenzúra a gyászbeszédet, s az a következő nap Bécsben meg is jelenik. Így hát nem kéri Pestről a 100 példányt, sőt újabb két nap múlva, február 26-án a helybeli cenzúra által jóváhagyott szöveget is megküldi Pest-Budára.

Március 2-án, nyilván mivel még semmi jelét nem látja annak, hogy kiadója az aktualitás miatt olyannyira kedvező időpontot kihasználná, sürgetően érdeklődik. Miért nem jelent meg a Gyászbeszéd? Még mindig nehézségek lennének a cenzúránál? Hiszen a bécsi engedélynek már STROHMAYER kezében kell lennie! Ha akarja, a bécsi kiadásból küld példányokat. Majd március 8-án ismét ír a *Trauerrede*-ről. Hangsúlyozza, hogy egyetlen példányt sem küldött a bécsi kiadásból Magyarországra (így emeli ki STROHMAYER egyedárusítási monopóliumát), ugyanakkor Bécsben már 2000 példányt vásároltak fel „mit grossem Applause”. (Mint hogy ugyanakkor állandóan azon könyörög STROHMAYERnek, szerezne valahonnan kölcsönt számára, ezt a példányszámot, amely komoly anyagi haszonnal járt volna, semmiképpen sem kell komolyan vennünk.)

Március 16-án újabb csalódott hangú levél indul Pest-Budára. „Barátom, 14-i levele villámcsapásként ért” (war ein Donnerschlag für mich). Hitt STROHMAYER biztatásának, hogy 2000 példány is elfogyhat Magyarországon broszúráiból, most pedig szó sem esik arról, hogy akár csak egyetlen példány elkelt volna. Pozsonyból, Győrből, Komáromból 400-at kértek tőle, ő meg egyet sem küldött, „mert Ön vette át egyedül Magyarországot”.⁴⁶

Ha elszámolást nem is küldött STROHMAYER, a *Trauerrede*-t azért megjelentette. Február 17-én került postázásra a kézirat, s március 10-én már szerepel STROHMAYER hirdetése az újságban; 15 krajcárért kapható boltjában a TRENK gyászbeszéde. S bár az előbb idézett levél szerint STROHMAYER az egyedárus, három nappal az ő hirdetése után, március 13-án már LINDAUER is hirdeti a *Trauerrede*-t. S hogy a tört még mélyebbre döfje konkurense hátába, imígyen: „statt 15 kr. wird es für 10 kr. abgegeben”, egyharmaddal olcsóbban tehát, mint STROHMAYERNél.

Mint a bibliográfiai részben már említettük, a *Trauerrede und patriotische Gedanken*-nek két változata van. Mindkét variáns azonos nyomdából

44. Nun ist Joseph todt, heute früh 6 Uhr. Und eben Gestern schickte ich Ihnen das Manuscript zu einer Trauerrede. Also zur Arbeit eilfertig.

45. Soeben komme ich aus der Censur. Meine Trauerrede... ist nicht passiert... Ungarn ist jetzt freyer...

46. ... weil Sie allein Ungarn übernommen haben...

került ki (feltehetőleg TRATTNER nyomdájából), de szövegük nem azonos. Az egyik a cenzúrázatlan változat, a másik az, amelyet a bécsi cenzúra hagyott jóvá. Legalábbis erre következtethetünk, ha a két szöveget figyelmesen olvassuk. TRENK azt írja a cenzúrázott változatról (március 2. levél): „Itt azon csodálkoznak, hogy megkaptam a cenzúra engedélyét. Az nem járult hozzá, s így az államtanácsához küldtem kéziratomat. Ott megkaptam az »Imprimatur«-t, némi változtatással ahhoz képest, amelyet Önnek küldtem.”⁴⁷ S mint tudjuk, el is küldte Pestre a cenzúrázott változatot is. A két szöveg között a különbség valóban csekély, szinte alig észrevehető, mégis megváltoztatja a mondanivalót. Csak egy példa erre, mindjárt a szöveg elejéről, ahol TRENK arról ír, hogy rendkívül nehéz ez a téma, ha a dicsőítő szónoklatot várják: „Schwerer Gegenstand, da, wo man den Lobredner erwartet! der weder schmeicheln will, noch tadeln darf...” (eredeti szöveg), illetve „... der weder schmeicheln, noch tadeln will...” (cenzúrázott változat). Csak egy szó maradt ki, mégis micsoda különbség! Hiszen nem mindegy, hogy valaki „nem akar hízelegni, de bírálnia nem szabad” vagy „sem hízelkedni, sem gyalázni nem akar” (mint GYÖRGYFALVI CSÉPÁN István fordításában olvashatjuk).

Még a megszelídített gyászbeszéd hangja is kritikus maradt. „Valami Trink nevű (bizonyosan álnév) osztrák író szemére veti Trenknek, hogy kétes dicséretivel a valóban nagy József császár emlékét meggyalázza. Megbotránkozását fejezi ki a felett, hogy Trenk azt írja, hogy József szándékai talán jók voltak; továbbá, hogy József megérdemli a részvétet — tehát csak részvétet, s nem egyszersmind elismerést és bámulatot érdemel alattvalói részéről...” írja BALLAGI.⁴⁸ Magyarországon ezzel szemben ez a kritikus hangvétel csak kevesek fülét sérthette, s így nem meglepő, hogy két vállalkozó is akadt, akik magyarul tolmácsolták TRENK mondanóját: CSÉPÁN István a *Szomorú beszéd...*-ben és egy ismeretlen fordító a *Halotti beszéd és hazafiúi gondolatok*-ban. Ez utóbbit feltehetőleg STROHMAYER adta ki, mert ő hirdeti már március 20-án, tehát 10 nappal később, mint a németet. Azonos nyomdában is készült a két nyomtatvány. A CSÉPÁN István fordításának sem kiadóját, sem nyomdáját nem ismerjük, bár lehetséges, hogy a budai LANDERER műhelyt dicséri a csinos kis füzet.

Érdekes, hogy ez az egyetlen STROHMAYER által forgalomba hozott TRENK-röpirat, amelyre nem került kiadási impresszum. Nem tudni azért-e, mert STROHMAYER félt a cenzúrától, s a cenzúrázatlan változatot hozta forgalomba, vagy egyszerűen azért, mert így bécsi nyomtatványnak állíthatta, ha miatta felelősségre vonják.

A II. JÓZSEF feletti gyászbeszéd egyébként még egyszer megjelent, ez alkalommal *Trauerrede bei dem Grabe Joseph des Zweyten* címmel. Ennek ismerjük egy bécsi kiadását HUMMEL impresszumával, egyet bécsi és prágai közös impresszummal, végül egyet bécsi helymegjelöléssel, kiadó nélkül. Szövegük nagyjából azonos, de a *Trauerrede bei dem Grabe...* kezdetű

47. Man erstaunt hier, dass ich die Censur erhalten habe. Diese bewilligte nicht. Schickte mein Manuskript zum Staatsrathe. Dort erhielt ich das Imprimatur mit wenig Abänderung vom ersten Manuskript das ich Ihnen schickte.

48. BALLAGI G.: *Politikai irodalom...* 489. l.

mintha nyelvtanilag jobban fésült volna. Magyarországon mindenesetre később került forgalomba, mint az első változat: LINDAUER hirdette augusztus 14-én, mégpedig a kiadó nélkül.

2. *Glückwunsch an die Ungarn*

TRENK, a magyarországi könyvkiadás történetében elsőként, jó riporter módjára mindig tudta, mi a kelendő téma. A korona hazatérése alkalmából írt szerencsekívánása esetében a siker felől eleve biztos lehetett. Írja is STROHMAYERnek (március 8-i levelében), hogy ezzel barátokat fog itt szerezni.

Hogy pontosan mikor írta a verset, nem állapítható meg, valamint az sem, hogy mikor küldte el Pestre. Több levelében említi, hogy „etwas für ganz Ungarn” készen áll, s ahogy II. JÓZSEF meghal, elküldi STROHMAYERnek. Említett március 8-i levelében viszont már arról ír, hogy a bécsi cenzortól visszakapta, reméli, Magyarországon approbálták. S valóban, a magyar cenzúra jóváhagyta: március 10-én már hirdeti STROHMAYER, s minden bizonnyal hivatalos jóváhagyással, mert a nevéz is adja hozzá.

Német kiadása több nem is volt; miért is lelkesedett volna érte más, mint aki magyar anyanyelvű? E téren nem is volt hiány elismerésben: csak nyomtatásban négy fordítása jelent meg, öt kiadásban Egyet, feltehetően a legkorábbi ismét STROHMAYER publikálta, ez a *Szerentséltetés...*, melyet 10 nappal a német eredeti után már meg is hirdet. Fordítója VERSEGHY Ferenc volt, nyomdásza feltehetőleg TRATTNER (mint általában a STROHMAYER által jelzett nyomtatványoknak).

Jó szerencse kívánása... címmel SZABÓ-SÁRAY Sámuel (KAZINCZYNAK később védőügyvédje a jakobinus perben) fordította le. Ez a fordítás két ízben jelent meg: az Orpheus 1790. évi májusi füzetében, DARVAS Ferenc *Hazafiúi intés* c., az 1790. évi országgyűlésre írott versével együtt, továbbá ugyancsak májusban, s feltehetően LINDAUER kiadásában, az Egyetemi Nyomda szép kiállításában. A két szöveg nem teljesen azonos. Az Orpheus-beli címe *Szerentse-kívánás a magyarokhoz*, s első két sora így hangzik:

„Magyarok! nemes nép! imé, Koronátok
Pompa s ditsőség közt tér vissza hozzátok...”

míg a *Jó szerencse kívánása a magyarokhoz*-ban helyesírási változtatások mellett, amelyek az Egyetemi Nyomda következetes ortográfiáját dicsérik, a szöveg is jobb:

„Nemes nép! Magyarság! A ti Koronátok
Pompa s dicsőség közt tér vissza hozzátok...”

Mindkét fordítás mellett párhuzamosan szerepel a német eredeti is, bizonyosságul annak, hogy „szintannyi” szóból áll a magyar fordítás, mint a német alapszöveg.

Nem tudni, mikor jelent meg CSÉPÁN István *Szerentsét kívánó versek...* c. fordítása. A csinos kis nyomtatványról SZINNYEI azt állítja, hogy Komáromban készült, ez esetben WEBER volt nyomtatója. Ez — már amennyire a 18. századi nyomtatványok esetében, amikor a nyomdászok már kliséekkel dolgoztak, megállapítható — megfelelhet a tényeknek.

Végül, ugyancsak igen tetszetős kivitelben *A nemes magyarokhoz...* címmel is megjelent egy fordítás, ezt még JAKAB Károly sem ismertette.⁴⁹ Ugyanabban a nyomdában készült, mint TRENK önéletírásának magyar fordítása, feltehetően Pozsonyban.

A visszahozatalt ünneplő versek, a koronát fogadó megyei bandériumokhoz írt köszöntők között a TRENK szerencsét kívánó zöngicsélése csak egy volt a sok között, viszont kiemelkedett aulikus hízelgésével:

„Ama szent Koronát híven tisztellyétek,
Mellyet Zalogul vitt ez Isten közéték;
De azt a' gyalázat lepje-meg éltébe,
A' ki irigységet táplál kebelébe
A' kik ellenségi hegyes Ausztriának,
Lest hánynak még ma is mint mindég hányának
És azt beszélgetik, hogy a' Magyaroknak
Nem tettzik a' terhe idegen jármoknak.
Ha Béts Zászlóival álltok eggyesülve
Az irigység hátra esik meg-rémülve...”

(Csépan István fordítása.)

3. *Die mit Sehnsucht wartende Unterthanen...*

Március 8-i levelében említi STROHMAYERnek TRENK első ízben ezt a LIPÓT jövetelére fabrikált verset: „mellékeltlen küldök egy verset Lipót megérkezésére. Használja fel Magyarországon is...”, majd egy későbbi bekezdésben: „A mellékelt költeményt a cenzúra visszadobta. Egyetlen értelmes ember sem találhat benne egyetlen hibáztatnivaló szót, és ez mégis megtörtént.”⁵⁰ — (A kéziratári rendezéskor ugyan mellékletként ehhez a levélhez a *Trencks Empfindung bei seiner ersten Audienz* kéziratát csatolták, ez azonban nyilvánvaló tévedés: LIPÓT csak március 12-én érkezett Bécsbe, 8-án még TRENK sem ömlengetett a nála való kihallgatásról.)

STROHMAYER feltehetően meg is kapta a magyar cenzúra jóváhagyását, mert nem egészen egy hónappal e levél után, április 3-án az újságolvasók már arról olvashattak, hogy az általa kiadott vers 12 krajcárért kapható. A nyomda ez esetben is ugyanaz, mint a többi STROHMAYER-féle TRENK-röpiraté.

A röpirat nem annyira magyarokhoz szól, mint LIPÓTHoz: Ausztria Titusa boldogságot hoz Magyarországnak; végre jön az aranykor, a „goldne Zeit”. Ilyen körülmények között érthető, hogy a szerző, nyilván megfelelő személyek közötti szétosztás céljából a kézirat megküldésekor már pár példányt kér „a legfinomabb papírra nyomva”, majd március 16-án már 100 példányt „par Diligeance” azzal, hogy a bécsi cenzúra semmit sem enged át.

Sikere nem igen lehetett itthon ennek a kiadványnak: megjelenése időpontjában alig hihette valaki, hogy az új uralkodó hozza meg Magyar-

49. JAKAB Károly. ItK 1928. 118. 1.

50. Hiebei folgt ein Gedicht auf Leopolds Ankunft. Machen Sie auch in Ungarn Gebrauch davon... Beikommendes Gedicht ist mir von der Consur zurückgeschickt worden. Kein vernünftiger Mann kann ein Wort davon tadeln. Und dennoch ists geschehen...

ország aranykorát. Ugyanígy nem bizonyulhatott kapósnak az időrendben következő újabb, még lojálisabb vers:

4. *Trencks Empfindung bei seiner ersten Audienz...*

Emlékezései szerint (*Nachtrag...* 159—160. l.), TRENK röviddel azután, hogy LIPÓT „den Thron bestiegen”, sietett az uralkodót felkeresni. A címlapon az audienciát március 23-ra keltezi, ez valóban közvetlenül LIPÓT Bécsbe érkezése után volt. Hogy a kéziratot mikor küldte el pesti kiadójának, a levelezésből nem deríthető ki. Mint imént említettük, az autográf egy március 8-án kelt levélhez van csatolva, de semmiesetre sem lehetett az abban említett, cenzúra által visszadobott írásmű. Ebben a — kizárólag az uralkodó nagyságát, no meg TRENK újraeledő reményeit emlegető — versikében még a bécsi cenzorok sem igen találhattak kivetnivalót. Meg is jelent nemcsak Pesten, de Bécsben is, HUMMEL kiadásában. STROHMAYER április 21-én hirdeti első ízben (6 krajcárért, tehát jóval olcsóbban, mint az eddigieket). Az átlag átfutási idő TRENK levélbeli jelzése és a pesti megjelenés között nem egészen egy hónap a többi írásműnél, így itt is elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy valóban csak március 23-a után küldte Pest-Budára kéziratát a szerző.

A tartalmilag teljesen érdektelen írást, a trónhű érzelmek szóvirágokkal díszített kinyilatkoztatását, háttérükben TRENK szlavóniai birtokainak felfelbukkanó délibábjával, senki nem érdemesítette arra, hogy magyarra fordítsa. Még érdektelenebb lehetett Magyarországon TRENK következő röpirata:

5. *Rede als Oesterreichisches Mitglied der Landstände...*

Ezt a Pesten ugyancsak április 21-én először hirdetésre kerülő „beszéd”-et TRENK április 6-ra keltezte. Feltehetően ez a „meine letzte Rede”, a legutóbbi beszéde, amelyből április 10-i levelével egyidőben 200 példányt küld STROHMAYERnek, s mint írja, 150-et Pozsonyba és Győrbe. Ennek a közlésnek két érdekessége is van. Az egyik az a tény, hogy a 6-ra keltezett szöveget 10-én már kinyomtatva postára adhatta, a másik, hogy olyan érdeklődést remélt írásai iránt, amely 350 példány Magyarországra küldését indokolta. S mindezt annak ellenére, hogy mint írja STROHMAYERnek, a *Broschüre*-jei iránti érdeklődés olyan csekély Magyarországon, hogy nem érdemes itt nyomatnia.

Mégis, egyetlen szempontból, van jelentősége ennek a „beszédnek”. TRENK, a francia forradalom híve, akit később, amikor összes műveiben kiadja párizsi tapasztalatait, lelkes hangvétele miatt meg is vádolnak, ebben a szónoklatban a forradalom borzalmas következményeiről („fürchterliche Folgen einer Revolution”-ról) szónokol hosszasan, s azoktól óvja az örökös tartományok képviselőit.

Ebből a beszédből, amelyet igen tetemes áron, 20 krajcárért árult STROHMAYER, magyar kiadás nem került forgalomba. Nem így az időrendben következő, nagyobb lélegzetű TRENK-írásműből, amelyet bizonyosan érdeklődéssel forgattak mind a TRENK-rajongók, mind a TRENK-gyűlölők.

6. *Der Trenck an alle redliche Ungarn...*

Ezt az írást, amelyben programot kívánt adni a magyaroknak, TRENK első ízben egy 1788. májusi levelében említi, amikor az akkor még KÖPFF-cégnek (valójában STROHMAYERnek) öt kész írását ajánlja. Ezek között sorrendben az első egy *Der Trenck an die Ungarn, eine Epistel*. 4 Bogen... Confisciert. Feltehetően, amikor LIPÓT, híven ahhoz az elvéhez, hogy bármi lett legyen is véleménye a tollforgatóról, céljait szolgáló írásokat kért tőle, TRENK-et is felkérte, írnia számára valamit, ő elővette fiókjából ezt a röpiratot. A 4 ívhez még további kettőt toldott, az új uralkodó ízléséhez igazodni kívánó részekkel. Mindenesetre április 10-én már azt írja kiadójának, „A koronázásra szánt figyelemreméltó íráson dolgozom, amely a magyarokhoz szól, s 6 íves”,⁵¹ majd május 13-án közli, hogy a „figyelemreméltó írás”, a *Der Trenck an die Ungarn. Ein Sendschreiben für den Landtag* készen van, s a király maga lesz cenzora. 16-ra vissza is fogja kapni tőle a kéziratot. A király igen meg is dicsérte munkáját, állítja (ahogy erről az életrajzi részben részletesen beszámoltunk). Ez május 16. táján lehetett tehát, s ekkor ő azonnal be is nyújtotta a kéziratot a cenzúrának. 23 nappal később kapta vissza — saját feljegyzései szerint — „Non admittitur” megjegyzéssel.⁵² Az uralkodó ekkor maga javasolta, hogy a cenzúra megkerülésével hozza írását nyilvánosságra.⁵³ Erre TRENK még aznap Pest-Budára utazott volna (feltehetőleg a királytól kapott útiköltségen), s négy nappal megérkezése után átadta volna ezt az *Epistel*-t „allen Buchhändlern zum öfentlichen Verkaufe”,⁵⁴ tehát már nem kizárólag STROHMAYERnek, hanem valamennyi könyvárusnak.

Ha naptárral kezünkben utána számolunk TRENK adatainak, akkor június 8. táján érkezhettek Pestre, s június közepén már meg is jelenhetett volna az üzletekben az *An alle redliche Ungarn*. Valójában már korábban, május 23-án megküldte STROHMAYERnek a kéziratot, azzal, hogy a német

51. Für die Krönung arbeite ich an einer merkwürdigen Schrift an die Ungarn von 6 Bogen...
52. TRENK *A nemes-szívű magyarokhoz...* Elő-tudósítás. Ezen írást én a mi Királyunknak Leopoldnak saját kezeibe adám által. Ő azt maga el-olvasta, és kegyelmes helybe-hagyása után azzal a parantsolattal vissza-is adta, hogy annak közrebotsáttását mennél hamarabb elő-mozdítanám. Én tőle azt kérém: „Fel-írta-e Felsőged reá az Imprimaturt?” Ő viszontag el álmétkodott rajta, hogy Bétsben egy illy hazafiúi írás-darabnak még Censurára-is volna szüksége. Én véle a Bétsi Censura despotismussát meg-esmértettem... Ő pedig azt parantsolá, hogy ezt a munkát Báró Swietenhez vigyem. Meg is tselekedtem 16. Májusban... Kéz-írásom tsak 26 napok múlva jött vissza, ama kegyetlen non admittiturral meg-béllyegezve. — Ismét a Királyhoz vittem. — Feletébb tsudálkozni látszott. — S azt kérdezte, mitsoda okát adták legyen, s mit törültek ki... Az én feleletem ebből állott: A Bétsi Censura mindenható... A literatúrabeli állapotokban semmi ok-yetéssel nem él, semmi jobbítást nem akar... — Erre a Király is el hallgatott. Én pedig az egész dolgot magamra veszem, és ezt a kézírást valamennyi nemes-szívű Magyarokkal nyomtatásban nyilvánosan közlöm, és ítélettyeket el-várom.
53. *Nachtrag...* 167. l. ... ob ich dieses Werk nicht ohne Censur könne drucken lassen? Wie willkommen war mir diese Frage von meinen Landes-Fürsten. Ich sagte freudig ja...
54. *Nachtrag...* 167. l.

szöveget kinyomatva ő maga hozza majd Bécsből, de STROHMAYER a kéziratot „eifertigt” fordíttassa le magyarra és latinra, és nyomssa ki. Hogy ez valójában megtörtént-e, hogy a magyar fordítást („A nemes szívű magyarokhoz egy az ország napjához illő levélben”) még STROHMAYER intézte-e, már nem lehet megállapítani. A fonál, amelyre eddig TRENK műveinek kronológiáját felfűzhettük, itt megszakad, a levelezés érdemben megszűnik; a későbbi levelek már nem egyebek hivatalos hangvétellű fizetési felszólításoknál. Az sem állapítható meg, készült-e latin fordítása is ennek az írásnak, ismerni mindenesetre nem ismerünk ilyent. Megjelenése mögött azonban már bizonyosan nem STROHMAYER állt, ő áprilisban hirdet utoljára TRENK-féle munkát. TRENK Bécsben még nem tudja, hogy kiadója nem kíván vele többé közösséget vállalni, s egyre írogat neki. „Egyszerre csak megszűnt köztünk a levelezés” — panasolja május 24-én, hiába küldte el minden röpiratát 10 nappal korábban STROHMAYERnek, semmint bárki utánnymohatta volna, ő mégis hallgat arról, hogy mi történt ezekkel. Pedig az ilyen röpiratok éppen az első nyolc napban a legkapósabbak, amikor aktuálisak. Egyedül Pozsonyból 200 példányt kértek tőle, s ő — STROHMAYERre való tekintettel — nem küldött semmit. Az meg tíz nap óra nem jelentkezik. Holott „ich verliere die Zeit, da ich am meisten Geld brauche”, elvesztegeti az időt, pedig most volna leginkább pénzre szüksége. Meg is biztatja (vagy tán fenyegeti?) „Az új monarchánálkilátásaim a lehető legjobbak...” Május 27-én újabb levél, még keserűbb: „Helyzetem még sohasem volt ilyen kritikus”, írja, de csupán mert az emberi jószágra bízta magát. De most minden jóra fordul, az uralkodó bízik benne, a remény napja felsütött (der Hoffnung Sonne geht mir auf), amiről rövidesen ország-világ meggyőződhet.

Ezzel vége a levelezésnek, most már TRENK részéről is. Hősünk Pestre érkezik, és hosszabb időre itt száll meg. STROHMAYER ekkor közli vele, hogy nem kíván közösséget vállalni írásaival,⁵⁵ s TRENK emiatt kénytelen más könyváruhoz fordulni.

Mi készíthette STROHMAYERt a szakításra, nem tudni. Az események vagy meggondolások rekonstruálásakor csak feltevésekre szorítkozhatunk. Tény, hogy 1790. „május 24-én beidéztek a budai és pesti könyvnyomtatókat a helytartótanácsához”. Figyelmeztették őket, vigyázzanak a cenzori rendelkezések pontos megtartására, ne nyomassanak semmit approbatio előtt; aztán sűrűn következtek hasonló figyelmeztetések, egyre szigorúbb büntetések kilátásba helyezésével”.⁵⁶ Lehetséges, hogy STROHMAYERnek ennyi elegendő volt ahhoz: ne vállalja TRENK eme kényes írását, s emiatt a személyes találkozáskor összekülönböztek. Ez azonban meglehetősen valószínűtlen: egyfelől TRENK több későbbi levélben hangsúlyozta, hogy attól még barátok maradhatnak, ha a kiadói kapcsolat meg is szűnt, másfelől meg STROHMAYER forgalmazott a TRENK-nél lényegesen aggályosabb írásokat is, így a LACZKOVICSÉIT, az időközben még inkább megszigorított ellenőrzés ellenére. Érdesem itt megemlíteni, hogy éppen LACZKOVICS alkalmazta újra a TRENK-féle eljárást a cenzúramegkerülési vádak elhárí-

55. 1790. szeptember 2-i levél.

56. WALDAFFEL J.: *Ötven év...* 110. l.

tására. MARTINOVICS *Oratio ad proceres...*-ének magyar fordítása, *A Magyar-ország gyűlésiben egyben-gyűlt ... rendekhez 1790-ben tartatott beszéd ügyében állította azt, hogy az uralkodó látta a kéziratot és elragadtatottan nyilatkozott róla.*⁵⁷

STROHMAYERnek minden oka megvolt arra, hogy ne bízzék ebben a varázsszövegében: az uralkodó messze volt, a helytartótanács annál közelebb. Mégis a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a HOFFMANN Lipót Alajos titkos machinációiba éppen ez idő tájt már bekapcsolódott STROHMAYER⁵⁸ azért nem kívánt TRENNKkel tovább a nyilvánosság előtt közösséget vállalni, mert korábbi levelezésükből igen jól tudta, hogy TRENNK magyarországi baráti köre az udvarral szemben legellenségesebb, a besúgók által legjobban megfigyelt személyekből áll. Így például GYULAI generális, akiről TRENNK azt írta, hogy csak összes műveire 140 előfizetőt gyűjtött (márc. 16.-i levél) s II. LIPÓT a „megbízhatatlan” személyek közé számította,⁵⁹ azután ORCZY László, a Magyar Kamara alelnöke, aki az elégedetlenek egyik vezéralakja volt;⁶⁰ végül s nem utolsósorban a két LACZKOVICS fivér, akikkel TRENNK már régóta baráti kapcsolatban állhatott.⁶¹

A dolgok ilyenén való állása következtében TRENNKnek mindjárt Pestre érkezése után új kiadó után kellett néznie. Ahogy ő maga fogalmazta, Pesten 14 nap alatt csodákat művelt, széttaposta a papság magyarországi darázs-fészkét; ehhez azonban semmi esetre sem lett volna elegendő, sem megfelelően jövedelmező, írásait csupán kéziratban forgalmazni, ki kellett azokat nyomtatnia.

Három legterjedelmesebb, s egyszersmind itthoni hatása szempontjából legjelentősebb politikai mondandóival terhelt művét, az *An alle redliche Ungarn-t*, a *Bilanz-ot* és annak *Nachtrag-ját* bibliográfiai források szerint egy helyen, Nagyszébenben nyomatta ki.

57. MJI 1. köt. 113. l.

58. SILAGI, D.: *Ungarn...* 80. l.

59. MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. 1926. 17. és 386. l.

60. MJI 1. köt. XLIX. l. és 624. l. Egyébként az Országos Széchényi Könyvtár 210.974 raktári jelzésű kötetében, amely Johann Gottfried BREMER névtelenül megjelent, és tévesen GABELHOFERnek tulajdonított *Etwas über die Beleuchtung der Trenckischen Lebensbeschreibung* (Berlin 1788.) és Julius GABELHOFER ugyancsak névtelenül publikált *Beiträge, Beleuchtungen und rechtliche Urkunden zu Trencks Lebensgeschichte* (Wahrheitsburg — [Wien] — 1793.) c. műveit tartalmazza, érdekes bejegyzést olvashatunk TRENNK és ORCZY László barátságáról. A bejegyzés JANKOVICS Miklóstól, a neves gyűjtőtől származik, s arról szól — többek között —, hogy TRENNK egy topázköves gyűrűt adott ORCZYNAK. Az F. T. monogrammal és „Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae” idézettel díszített gyűrűt a bejegyzés keltkor JANKOVICS tulajdonában, gyűjteményében volt.

61. MJI. 1. köt. 508. l. BENDA Kálmán itt tévesen vélekedik úgy, hogy „Laczkovics Pesten, az országgyűlés idején ismerkedhetett meg Trenckkel, akinek az uralkodói és papi zsarnokság elleni híres művét, A matzedóniai vitét lefordította magyarra...” A TRENNK-STROHMAYER-féle levelezés 1788. május 4-i, kívül még a KÖPFF-céghez címzett darabjában már mindkét LACZKOVICS fivéről olvashatunk: az alispán LACZKOVICSNAK TRENNK valamilyen bizományba adott könyveit kell átvennie „für mein ordre”, míg egy idegen kézírás erre a levélre jegyezte fel, hogy H. Oberst LACZKOVITS 1788. május 13-án 205 kötet TRENNK-könyvet adott át — nyilván a bátyja helyett.

7—8. *Bilanz zwischen des Monarchen und der Kirchen-Gewalt...*

és

Nachtrag zur näheren Beleuchtung der Bilanz...

TRENK emlékiratai szerint (169. l.) az *An alle redliche Ungarn* című *Epistel*-t azonnal követte a *Bilanz* és annak utóhangja, a *Nachtrag*. Ezt a három kiadványt — a feltételezett nagyszzebeni nyomdahely mellett — több körülmény is összekapcsolja.

Így mindjárt az első összekötő kapocs az, hogy szerzőjük is együtt emlegeti őket, azzal a — nem tudni melyekre vonatkozatható — megjegyzéssel, ő maga fordította latinra, egy barátja pedig magyarra. Összesen 12 400 példány került belőlük forgalomba az országban és „általános volt a siker és lelkesedés (Beyfall und Zujauchzen wurden allgemein)”. Itt némi fenntartással kell élnünk TRENK szavahihetőségét illetően: egyfelől a hihetetlenül magas példányszám, másfelől a fordítások kérdésében. A *Bilanz*-nak valóban van latin és magyar fordítása (*Bilanx* és *Mérő-serpenyő* címmel), csak magyar fordítása ismert az *An alle redliche Ungarn*-nak (*A nemes-szívű magyarokhoz...*), míg a *Nachtrag* csak német nyelven maradt fenn. TRENK latin tudománya felől amúgy is támadhatnak kétségeink, miután németsége is ugyancsak pongyola. Ha ő lett volna a fordító, nemcsak a mondanót hánytorgatták volna fel ellenfelei, hanem a stíláriis hibákat is (amint ez német szövegei esetében meg is történt).⁶² Ez azonban mellékes kérdés. Ami talán megérdemelne némi kutatást, az a magyar fordítást készítő barát kiléte. TRENK tollforgató barátja ugyanis, aki a magyar fordítást készítette, lehetett LACZKOVICS János is. A *Matzedóniai vitéz*-t ő fordította, s TRENKkel régről baráti kapcsolatban állt, leveleztek, írásainak terjesztésében segédkezett stb., így még TRENK Pestre jövetele előtt kézhez kaphatta a német kéziratokat.⁶³ Hozzáértő stíluskritikai elemzés esetleg vissza tudná vezetni LACZKOVICSHOZ a magyar fordítások szerzőségét.

A három nyomtatványt Nagyszzeben nyomdahely feltételezésével közlik általában a könyvészeti szakmunkák. Kérdéses, hogy nem abból következtek-e a nagyszzebeni nyomásra, hogy a lipcsei vásár *Messe-Catalog*-jaiban HOCHMEISTER hirdette ezeket a műveket? A KAYSER-féle *Bücher-Lexicon*⁶⁴ mindenesetre ugyancsak Hermannstadtban jelöli meg az *An alle redliche Ungarn* és a *Bilanz* nyomdahelyét, WURZBACH bio-bibliográfiája még a *Bilanx*-ot is ide teszi, de a *Nachtrag*-ot már egyik sem. Ám a KAYSER-és HEINSIUS-féle *Bücher-Lexicon*ok, a kor nemzeti bibliográfiát pótló össze-

62. [GABELHOFER, Julius:] *Beiträge, Beleuchtungen...* (V.ö. 60) jegyzet 364. l. passim: TRENK-et 1791-ben többek között azzal vádolták, hogy két lázító tartalmú Magyarországon név nélkül megjelent brosúra szerzője. E vádpont alól azért mentették fel, mert bebizonyosodott, hogy a kérdéses röpiratokat más írta. „Ein Mann vom Literarfache“ szakértőként azt mondta: „Das Buch ist in strengstem Zusammenhange geschrieben; die Begriffe sind bis zur Klarheit entwickelt, und deutlich vorgetragen; der Verfasser schweift nicht aus; kömme niemals aus dem Geleisse; der Styl ist gebildet, die Sprache rein, der Ausdruck gedrängt, und immer auch im Affekte gemässigt; folglich kann diese Schrift keineswegs aus Trencks Fabrike kommen.“

63. V.ö. 61 jegyzet; de a STROHMAYER—TRENK levelezésben másutt is említi LACZKOVICS nevét.

64. KAYSERS *Bücher-Lexicon* 1750—1832. 3. Bd. 469. l.

állításai, hirdetésekéből dolgoztak, s bizományos nyilván éppen úgy akadt a hirdetőik között, mint kiadó. HOCHMEISTER lehetett tehát csupán erdélyi bizományos, de kiadó és nyomdász is.

HOCHMEISTER fennmaradt könyvjegyzékei ezeket a TRENK-írásokat nem tartalmazzák. Minthogy azonban csupa nem inkriminált TRENK-írást közölt jegyzékeiben, könnyen lehet, hogy raktáron ugyan volt ezekből a röpiratokból is nála, de ezt nyilvánosan nem hirdethette.

Annyi bizonyos, hogy a *Bilanz*, a *Bilanx* és a *Mérő-serpenyő* 72 lapos változata egy és ugyanazon nyomda terméke. De hogy melyik az a nyomda, azt már igen nehéz meghatározni. Kétségkívül HOCHMEISTER is lehetett, hiszen egy időben ő volt TRENK bizományosa, mint ez a STROHMAYER—TRENK-féle levelezésből is kitűnik. Így hát elképzelhető volna, hogy hősünk, a számára kedvező országgyűlési konjunktúra által sürgettetve, első gondjában ismét megkereste. Erdélyből esetleg olyasféle cenzúramegkerülési manipulációt is lebonyolíthatott volna, mint amilyenről STROHMAYERnek két kényesebb kéziratával, a nyakláncsetről és a párizsi forradalmi tapasztalatairól írottakkal kapcsolatban írt. Ezekkel ugyanis az volt a terve, hogy Pesten kinyomatja, cenzúra nélkül természetesen, majd onnan („laut meiner Vorschrift”) kicsempésznék Németországba, esetleg Lengyelországba, míg végül TRENK Passauból visszajuttatná Pestre egy idegen címre. E hosszú machináció végén mint külföldi nyomtatványok az akkori cenzúra-előírások szerint megkapnák a forgalomba hozatalra jogosító „Toleratur”-engedélyt. Ennek előfeltétele, a külföldi helynév azonban nem szerepel ezeknek a nyomtatványoknak impresszumában, meg aztán ez igazán időigényes eljárás lett volna, TRENK pedig bizonyára nem akart időt vesztegetni. A *Bilanz* júliusban kézről kézre járt már, tehát nehezen képzelhető el, hogy kézírata előbb Pestről Erdélybe utazott, a terjedelmes írásokat kinyomtatták, majd ismét visszajuttatták oly sebesen, hogy KERESZTESI naplójába már július 15-én bejegyezhesse⁶⁵ „Ez nap beszéltem legelőször ama híres báró Trenckkel... A diéta alatt a papok ellen »Bilanx« nevű könyvét kiadván, sokféle írásokra és civakodásokra szolgáltatott okot.” Ráadásul a *Bilanx* valamivel később kerülhetett ki sajtó alól, mint német eredetije, mert már a *Der entlarvte Priester* latin fordítását is tartalmazta.

A vitairatok gyors megjelenéséhez és elterjedéséhez pesti nyomda vagy budai kellett tehát, s ez vagy a pesti vagy a budai LANDERER nyomda volt, amelyek a legtöbb merész TRENK-írás gyanítható előállítói. Pest-Budára utal a *Nota der hiesigen löblichen Statthalterey* bevezetése is, amely szerint a *Der entlarvte Priester*-t és a *Bilanz*-ot „hier, mit Censur des Comitats”, helyi cenzúrával nyomatta ki TRENK.

Alföldi nyomda (Vác, Ambró?) mellett szól viszont, nem pedig a LANDEREREK nagy és jól felszerelt nyomdáira utal, az a tény, hogy a *Bilanz*-ot nem gótt betűkkel szedték. Ez a 18. század végén, II. JÓZSEF németesítő törekvései után, szinte egyedülálló, mert olyan nyomdára vall, melynek nem lett volna fraktúr betűkészlete. Olyan fokon nem, hogy még az ún. scharfes S-t is ss-nek kellett szednie. Végső fokon azonban ez is lehetett valamiféle fedőakció, annál is inkább, mert a szöveg szinte hibátlan

65. KERESZTESI J.: *Krónika*... 293. l.

szedése — TRENK igen rosszul olvasható gót betűs kézírása alapján — feltétlenül a németben legalábbis gyakorlott szedőre utal.

Annak ellenére, hogy WEINGAND első ízben augusztus 14-én tett közzé hirdetést, amelynek értelmében egy sor TRENK-féle röpirat, köztük a fent felsoroltak, kaphatók boltjában, mégsem szabad azt hinnünk, hogy ezek a nyomtatványok csak akkor lettek készek. Azok július elején (címlapjukon „Im Juli” és „Július havában” stb. szerepel) készen voltak, de mint KERESZTESI a már idézett passzusban írja, „a fels. Ltiale consiliumtól 50 rhf. megtiltatott, hogy a bibliopolák ne árulják”.

Ekkor történhetett, hogy TRENK Bécsbe utazott s az uralkodótól kihallgatást kért,⁶⁶ amelyen szerinte LIPÓT így nyilatkozott: „Trenk! Magát már bepanaszolták nálam, de én nem haragszom magára. Maga túlságosan durva és ágyúval ló verebekre. . . én nem tudom magát a nyilvánosság előtt védelmembe venni. Ön csak tudja, milyen a papok bosszúja.” Erre TRENK: „Felséged elégedetlen magyar írásaimmal és viselkedésemmel?” Mire a válasz: „Nem, ellenkezőleg, én önnek le vagyok kötelezve, de megvédeni nem tudom. . .”

Ha hihetünk valamennyire TRENKnek, akkor feltételezhetjük, hogy az uralkodó a kulisszák mögött mégis közbelépett és a helytartótanácsnál elérte, hogy TRENK írásait szabad legyen terjeszteni. Így történt ez HOFFMANN már említett *Babel*-jével, amelynek elkobzott kiadását az uralkodó Fiuméből jövő egyenes intézkedésére volt szabad forgalomba hozni. S mi mással volna magyarázható, hogy július végétől egycsapásra mind LINDAUER, mind WEINGAND elkezdik hirdetni TRENK röpiratait?

A *Mérő-serpenyő*-nek egyébként — amely magyarul volt olvasható, így legkelendőbb lehetett — két variánsa is van; lehet, hogy egyik mögött LINDAUER, másik mögött WEINGAND állott kiadóként? Az egyik a *Bilanz*-cal egyidőben, s azonos nyomdában készült, a másik ezzel szemben, az 52 lapos, kétségkívül LANDERER Mihály nyomása. Ide LACZKOVICS ajánlhatta, akinek *A keresztény vallásban magát oktattatni vágyódó utazó ember* c. írását ugyancsak LANDERER nyomta, azonos formában.⁶⁷

9. *Der entlarvte Priester* . . .

Ez az élesen antiklerikális, s ugyanakkor királypárti írás közvetlenül követte a *Bilanz*-ot. A német röpiratnak két kiadásváltozata is volt, azonos nyomdából. Két kiadó is hirdette, LINDAUER és WEINGAND. Magyar fordítása, *Az állortzából kibújtatott pap*, és a *Bilanz*-ba beépült latin fordítása, a *Sacerdos delarvatus* egyidejűleg jelenhettek meg. A merész LINDAUER már július 28-án nyíltan is árulta ezt a röpiratot, de TRENK szerint csak a *Bilanz* után készült, noha az uralkodó ezt is olvasta és jóváhagyta, s így ezt is még Bécsben fogalmazhatta. „Die Pfaffen spien Gift und Galle”,

66. *Nachtrag* . . . 181. (171.) l. „Trenk! Sie sind schon bey mir angeklagt, aber ich bin nicht böse auf sie. Sie machen es zu grob und werfen mit Prügel unter die Sperlinge . . . ich kann sie öffentlich nicht schützen. . . Sie kennen Pfaffenrache.“ Ich frug: . . . Sind Ihre Majestät unzufrieden mit meinen ungarischen Schriften und Betragen? . . . Nein, gegentheils war die Antwort: Ich bin ihnen Verbindlichkeit schuldig, aber schützen kann ich Sie nicht. . .

67. MJI 1. köt. 110—111. l.

a klérus kénkövet fújt, TRENK szerint, ezt azonban az uralkodó minden bizonnyal nem nehezményezte, mivel az írás legfőbb mondandója, hogy a magyar szabadságot nem a király, hanem az egyház ellen kell a magyar-ságnak megvédeni. Mint több más július végi, augusztus eleji TRENK-röpirat esetében, itt is a budai LANDERER Katalin nyomdáját gyaníthatjuk a német szövegnél, míg a magyar mintha gondosabb kézből került volna ki.

10. *A matzedoniai vitéz...*

Ez a hosszabb lélegzetű költemény már jóval korábban ismert volt németül, s Magyarországon is kapható volt. SZEITZ Leó például a német szövegből idézett *Der entlarvte Trenck*-jében. Első kiadása 1771-ben jelent meg, jegyzetek nélkül, a második, amelyből a fordítás készült, 1786-ban. LACZKOVICS megtoldotta egy bevezető költeménnyel *A magyar hazához*, s a jegyzeteket is kissé átírta. Feltehetőleg a pesti LANDERER nyomda nyomta, s kiadása mögött LINDAUER állhatott, aki egyedül hirdette, már július 24-én. SZEITZ augusztusra datált *Der entlarvte Trenck*-jében utóiratként írja, hogy most került a kezébe a magyar fordítás „nunc recens editus” s mindjárt felháborodottan idéz is belőle egy passzust, amely szerint minden zsarnok, így DÁVID is (hiszen ő is király volt) éppoly gazember, mint az útonálló KARTUS [CARTOUCHE].

11. *Trenks Denkmahl und Trauerrede bei dem Grabe unsers geliebten Londons...*

LAUDON, a híres hadvezér feletti „gyászbeszéd” négy, bibliográfiákból ismert variánsából csupán kettőt támasztanak alá fennmaradt példányok. E kettő mögött feltehetően ismét két kiadó áll: a Pest und Ofen-nel jelzett WEINGAND adhatta ki, míg a csupán 1790-nel jelzett LINDAUER utánnyomása lehetett. Ez annál is valószínűbb, mert magyar fordítására, a *Trenk Emlékeztető-jele és halotti beszédgye...* című kiadványra WEINGAND ki is tette cégjelzését. A német eredetit, amelyet szerzője július 22-re datált, július 24-én már árulja WEINGAND, s július 28-án LINDAUER is. A magyar fordítást ezzel szemben csak WEINGAND hozta forgalomba.

LAUDON halála TRENK számára arra nyújtott jó alkalmat, hogy a magyar vitézséget dicsérje. Egyszersmind azonban saját magának is igyekezett súlyt adni, úgy emlegetve a nagy hadvezért, mint akinek házához bejáratos volt. S megint csak hihetünk a szájhősnek kikiáltott TRENKnek, mert valóban már Aachenben megismerkedtek, s LAUDON akkor sokat tartózkodott TRENK társaságában.⁶⁸

12. *Gebet der ungrischen Landstände...*

Ez a röpirat ugyancsak júliusi keltezésű. Feltehetőleg a legkésőbbi a júliusban íródottak között, mert WEINGANDnál — aki egyedül hirdette — csak augusztus 14-től kapható. Ez LIPÓTNak a magyarországi rendek

68. GRAB, W.: *Trenck*... 15. 1.

szájába adott dicsőítése. Hangjából és tartalmából ítélve már július legvégén, a július 27-én megkötött reichenbachi egyezmény ismeretében íródott, s azt hangsúlyozza, hogy ilyen kiváló személyiséget akkor is királya választana a magyarság, ha nem volna örökösödési joga. Úgy tűnik, hogy a nyomtatvány a budai LANDERER-nyomdában készült, mint a WEINGAND-féle nyomtatványok nagy része.

13. *Antwort an den elenden Entlarver...*

Ez az időrendben utolsó TRENK-féle írás, amely még könyvesbolti forgalomba került. WEINGAND adta ki, csak az ő boltjában kapható, méghozzá már augusztus 21-én. Ez gyors munka lehetett, hiszen a támadó pamflet, SZEITZ Leó *Der entlarvte Trenck*-je, augusztusban jelent meg.

TRENK-et általában „durván” antiklerikális hangúnak aposztrofálták, SZEITZ otromba írása mellett azonban inkább szellemesnek tűnik ez a pamflet, mint durvának. — TRENK természetesen elsősorban a protestáns olvasók elismerésére számított. Írja is emlékezéseiben, szerénységgel éppen nem vádolható fogalmazásban, hogy írásai hatására a protestánsok magasabban hordták fejüket...⁶⁹

A röpirat nyomdászaként ebben az esetben is a budai LANDERER nyomda valószínűsíthető.

14. *Dichter Gedanken in Ungarn...*

Keletkezésének időpontjára már csupán tartalmából következtethetünk, hirdetni ugyanis egyetlen könyvárus sem hirdette. Ily módon biztos, hogy már a TRENK írásainak terjesztését eltiltó rendelkezés után került ki sajtó alól. Tartalmából kiderül, hogy a reichenbachi konvenció aláírása után készült, sőt augusztus 21. után. Ekkor történt ugyanis, hogy az uralkodó a magyar kamarának utasítást adott: indítson eljárást — egyelőre nevek megjelölése nélkül — mindazok ellen, akik a porosz udvarral hazaáruló módon kapcsolatokat tartottak. A neveket, amelyeket ismer, majd ő maga fogja megadni. Ez az uralkodói intézkedés mindazok számára, akik magukat érintve érezték, érthető módon villámcsapásként hatott:⁷⁰

„Nun stutzt des Königs Feind: bebt vor verdienter Strafe,
Der Rache Donnerstrahl wekt ihn vom Sünden Schlafe...”

fogalmazza meg TRENK a *Dichter Gedanken*-ben.

A reichenbachi egyezés azonban csak az uralkodó helyzetét szilárdította meg, a TRENK-et meggyengítette. Többé nem volt rá szüksége az udvarnak, s így a botrányai miatt már amúgy is népszerűtlenné váló kalandort el is ejtették, áldozatul dobva a sokszor megsértett rendeknek. Először BARCO tábornok kereste fel és „barátilag” ajánlotta neki, hogy ne publikáljon többet, legalábbis Magyarországon ne. A baráti tanács egyszersmind a Hofkriegsrath utasítása is, közölte.⁷¹

69. *Nachtrag*... 170. l.: Die Protestanten hobten den Kopf empor...

70. SILAGI, D.: *Ungarn*... 75. l.

71. *Nachtrag*... 172. l.

Írásait nem árusíthatják többé: augusztus 25-én jelent meg utoljára olyan könyvkereskedői hirdetés, amelyben TRENKnek valamilyen írásműve szerepelt. Szeptember 2-án — még Pestről — azt írja TRENK STROHMAYER-nek, hogy a jövőben maga lesz a kiadója is a saját írásainak. A *Dichter Gedanken* megírásakor még nem ez volt a szándéka, a következő röpiratnak már ő maga a kiadója és árusítója is egyszemélyben; ez a

15. *Gebet, welches... Bischöfe... nicht laut beten ... werden...*

Az imádság formájú gúnyirat, meg fordítása, a *Könyörgés* talán TRATTNER nyomdájában készültek, de mindenképpen már TRENK általi házi árusításra szánva. Ez derül ki a címlap feliratából: Én, M. Trenck az árrát kiszab. 7. kr.

Mint a *Nota* megjelenésével kapcsolatban visszaemlékezéseiben írja,⁷² amikor a helytartótanács, a magyar törvények megsértésével a helybeli könyvkereskedőknek megtiltotta a TRENK-féle íráskészítését, akkor ő, TRENK közhírré tette, hogy lakásán a szolgájától mindenki megvásárolhatja azokat. S ez — állítja — minden akadály nélkül meg is történhetett, mivel tartottak azoktól, akik mögötte álltak. TRENK ugyan korábban is árulta saját műveit, hiszen KERESZTESI is magától a szerzőtől vásárolta meg a *Bilanz*-ot,⁷³ de most már valószínűleg némi külön hasznot is lefölözött abból az alkalomból, hogy ő lett az egyedárusító. Több olyan példányt is találni az Országos Széchényi Könyvtár állományában, amelyekre a címlapon piros írónnal valaki rájegyezte az árat. TRENKre gyanakodhatunk, aki inasának nyilván előírta, mit mennyiért adhat. Ezek az árak azonban minden olyan esetben, amikor az eredeti könyvkereskedői árat is ismerjük, annál magasabbak. Így az *Empfindung bei seiner ersten Audienz* 6 krajcár helyett 14, a *Die mit Sehnsucht wartende Unterthanen* 12 krajcár helyett 20, a *Gebet der ungrischen Landstände* 8 krajcár helyett 20 stb. Ez a *Gebet* is 20 krajcár-ba került, s minthogy igen szép számmal adhatunk belőle példányokra, feltehetően kapós is volt. A papság szájába adott ima nemcsak TRENK fejére könyörög szörnyű sorscsapásokért, de az uralkodó hatalmának csökkentéséért, a haladó gondolkodású elmék elképzeléseinek balsikeréért is fohászkozik.

16. *Nota der hiesigen löblichen Statthalterey...*

Ezt a — valószínűleg ismét Budán, LANDERER özvegyénél nyomtatott — feljegyzést TRENK gróf CSÁKY József alkancellár a *Nota*-ban is kinyomtatott szeptember 7-i rendelkezésére írta válaszul. Nem nyugszik bele a *Der entlarvte Priester* és a *Bilanz* elkobzásába, minthogy ezek cenzúrázott, lojális, az uralkodó érdekeit szolgáló, magas személye által jóváhagyott íráskészítések. Általában pedig azért publikál cenzúra nélkül, mert nem bocsátja írásait olyan cenzorok elé, akik az osztrák uralkodóház ellen izgató, annak örökösödési jogát kétségbe vonó műveket (HORÁNYIRA, SZÉITZRE stb. hivat-

72. *Nachtrag...* 173—174. l.

73. KERESZTESI J.: *Krónika...* 314. l. (Szept. 20-i feljegyzés)

kozik) engedélyeznek. S magát meg nem tagadva, néhány szót arról is ejt, hogy ő sose bújt a névtelenség mögé, hanem „emelt homlokkal” áll a harcmezőn, készen az igazságért küzdeni.

Szeptember eleje és november közepe között több TRENK-féle írás nem látott napvilágot. Szeptember 13-án ugyanis II. LIPÓT „József egyik legfontosabb elvének érvényét szüntette meg azzal, hogy minden hatósági intézkedés bírálatát megtiltotta s a legnagyobb szigorúságot rendelte el minden olyan irat vagy kijelentés ellen, amely csökkenti a feltétlen engedelmességet, egyenetlenséget szít, tévelygést terjeszt vagy bármely szempontból veszélyezteti a köznyugalmat”.⁷⁴ Ezzel a rendelettel, bár „a szervezet maradt olyannak, amilyennek azt II. József kiépítette, szelleme... megváltozott... cum in Republica suprema lex sit conservatio communis tranquillitatis’...”⁷⁵

A közösség nyugalmanak megőrzése pedig nem tartozott TRENK írásainak célkitűzései közé. Erre már csupán egyetlen verse bizonyult alkalmasnak, az utolsó, amely 1790-ben Magyarországon megjelent:

17. *Triumphlied und Gedanken am Namens und Krönungstage Leopold II. ...*

TRENK ezt a koronázási ódát november 15-re datálta. LIPÓTnak kívánt vele nem csupán hódolni, hanem kegyeit is visszanyerni. Már jelmondata is erre utal: „Post nubila Phoebus.” Önéletírása szerint⁷⁶ ekkor állt pályája csúcán, „mit Ruhm und Ehre gekrönt”, s november 17-én mindenki szeme láttára vonult az uralkodóhoz magánkihallgatásra, majd a primás pozsonyi palotájában rendezett balon — az uralkodó jelenlétében — kiosztott egy antiklerikális írást, amely papi átok formájában íródott, sőt még magának a primásnak is adott belőle egy példányt. (Ez az írás lehetett a már leírt *Gebet*, de lehetett az összes műveiben megjelent *Excommunication oder Anathema proiectiert gegen den Trenck, im Bischöflichen Concilio in Pest* c. is.)

TRENK úgy tünteti fel emlékezéseiben pozsonyi tartózkodását, 1790. évi magyarországi szereplésének utolsó állomását, mint diadalának bizonyosságát. Valójában azonban ez volt számára a vég kezdete, egy hosszú élet szálnalmas befejezésének első állomása, amelyet előbb az írásról való lemondást tartalmazó reverzális, a tiszti rangról való lemondatás, majd Ausztriából való dicstelen távozása követett. Ellenfele és legfőbb bírálója GABELHOFER, aki — feltehetően hivatalos megbízásból — minden lépését figyelemmel kísérte,⁷⁷ azt írja, hogy nem is járt ekkor Pozsonyban.

Ami magát a verset illeti, amely GABELHOFER szerint egy falusi kántor írásainak színvonalán áll, igen mutatós kiállításban jelent meg. Pest und

74. WALDAFFEL J.: *Ötven év...* 110. l.

75. SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1833*. Bp. 1938. 10. l.

76. *Nachtrag...* 174–175. l.

77. [GABELHOFER, J.:] *Beiträge, Beleuchtungen...* 338. l.: Ich war die ganze Zeit des Landtages in Pesth, ich hatte Gelegenheit alles zu sehen und zu hören, und besonders den Baron Trenck auf jeden Schritt zu beobachten...

Ofen impresszuma arra utal, hogy WEINGAND állt kiadása mögött, nyomdásza talán TRATTNER lehetett.

Volt TRENKnek még egy írása, amely Pesten forgalomba került: a *Bilanz*-hoz utóiratként csatolt

Abbitte und Ehrenerklärung...

Ez nem eredeti mű, hanem a *Lebensgeschichte* 3. kötetéből kiemelt megfelelő lapok elé Pesten nyomtatott címlappal ellátott különnyomat. Valószínűleg ezt is szeptemberben hozta forgalomba. Erre abból következtethetünk, hogy egyrészt ezt szánta — gunyoros értelemben — bocsánatkérésnek mindazok számára, akiket megbántott itt Magyarországon, s eredetileg korábbi megjelenésekor Aachenben, másrészt mert a címlap verzőjén levő pesti nyomtatású szövegrészben hangsúlyozza, hogy ezt az írást a bécsi cenzúra annak idején jóváhagyta, tehát itt is terjeszthető.

A bibliográfiában az 1790. évi magyarországi kiadványok közé számítottuk a *Der furchtsame Kadett im Türken-Kriege* c. színdarabot is, amely valójában datálás nélkül jelent meg. Ez egyébként TRENK egyik legkorábbi írása, amely 1754-ben már készen volt,⁷⁸ de nyomtatásban ezen a kiadáson kívül csupán az 1791-ben kiadott *Sämmtliche Schriften*-ben jelent meg. Azért keltezzük 1790-re a nyomtatvány megjelenését, mert minden valószínűség szerint a TRENK-konjunktúra idején lehetett érdemes az egyébként érdektelen írást önálló nyomtatványként kiadni. Igaz ugyan, hogy STROHMAYERnek már 1788-ban azt írta, hogy „neu herausgegeben”, de a többi e levélben felsorolt írása is csak később jelent meg. Pest und Ofen impresszuma WEINGAND kiadói tevékenységére utal, aki kizárólag 1790-ben hozott ki TRENK-féle írásokat.

1790 után Magyarországon már csak összes műveinek Strassburg-i impresszumú 9. és 10. kötete jelent meg: *Sämmtliche Schriften Bd. 9. és Bd. 10.*

A két kötet számos érdekes írást tartalmazott. A 9. kötetben van a *Die französische Revolution, als Augenzeuge* című, amelynek a forradalommal rokonszenvező hangvétele a TRENK elleni vádak egyik legfőbb pontja volt. Ugyanebben a kötetben szerepel a MARIA ANTONIA-féle nyakláncstória: *Die Halsbandgeschichte, so wie sie wahrhaft aus Originalstücken erwiesen ist*. Erre nem volt panasz, sőt a történet előadásmódjával még GABELHOFER, a legfőbb kritikus is meg volt elégedve. Mindkét írását megküldte még 1790-ben, vagy tán 1789 végén STROHMAYERnek, kiadás végett, de az nem publikálta egyiket sem.

A 10. kötetben vannak a *Satyrische Gebeter ganz besonderer Art*, amelyek már korábban a *Neue Art zu beten* c. 1788-ban kiadott és sokat sérelmezett könyvében is szerepeltek, megtoldva a két diétai *Gebet*-tel, amelyek 1790-ben önállóan is megjelentek, valamint az *Excommunication oder Anathema... gegen den Trenck* c., TRENK pozsonyi tartózkodásával kapcsolatban már említett írással. Ugyanitt szerepelnek különböző *Trauerrede*-jei, s a *Der furchtsame Kadett*.

TRENK ennél a két kötetnél valósította meg azt a cenzúramegkerülési eljárást, amelyet korábban STROHMAYERnek ajánlott: a külföldi impresszum

78. GRAB, W.: *Trenck*... 16. l.

révén importált könyvként való szerepeltetést, amely az akkori rendelkezések szerint — valójában II. JÓZSEF cenzúrendelete értelmében — lehetővé tette, hogy terjesztését megtűrjék. Hogy még hihetőbb legyen a külföldön nyomtatás története, TRENK az *Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten* 1791. évi január 21.-i számának mellékletében „Ankündigung”-ot közöl. Ennek értelmében decemberre ígérte volt (nem tudni, 1790 vagy 1791 decemberét gondolja) összes műveinek négy [!] új kötetét. A távoli Strassburgban való nyomtatás, a cenzúra stb. nehézségei miatt terve elhúzódik. Ha elképzeléseinek keresztülvitele lehetetlenné válna, akkor — írja némi keserűséggel — kevéske magyarországi előfizetője, kiknek pénze a költségeknek még tizedrészét sem fedezi, nyugtája ellenében visszakapja befizetett dukátjait. Decemberig tehát vagy a könyveket vagy a pénzét mindenki megkapja „dieses verspricht öffentlich auf Ehrenwort Friedrich Freyherr von der Trenck”.

A nyomtatás nem húzódtott el nagyon. A nyomdász, aki GABELHOFER *Beiträge, Beleuchtungen...* c. TRENK-ellenes írása szerint⁷⁹ a budai LANDERER Katalin volt, kémjelentései szerint azonban a pesti LANDERER Mihály, aki zugnyomdász hírében állt,⁸⁰ már 1791 nyarára kinyomtatta a két kötetet. GABELHOFER, aki TRENK második, 1791. júliusi pesti tartózkodása idején is szaglászott a gyanús lázító után, megkérdezte tőle, hogy ugyan nem Pesten nyomták-e a strassburgi köteteket. A gyanútlan TRENK erre, jót nevetve saját ügyességén, bevallotta, hogy valóban így játszotta ki a cenzúrát.

A két ominózus tartalmú kötetet hamarosan elkobozták, noha GABELHOFER szerint 168 példányt TRENK már eladott vagy elajándékozott. TRENK a *Magyar Jakobinusok Irataiban* idézett 1791. október 22-i levelében⁸¹ LACZKOVICSnál az iránt érdeklődik, megtalálták-e LANDERERNél két kötetének példányait. Ha sikerült volna jól elrejtetni őket, írja, talán titokban, féláron lehetne eladni belőlük. GUGITZ-PORTHEIM bibliográfiája szerint a két betiltott kötet rendkívül ritka, s valóban az Országos Széchényi Könyvtár birtokában levőn kívül más példányról nincs tudomásunk. Ez a tény a teljes készlet lefoglalása mellett tanúskodik.

Az elkobzási históriával zárul TRENK magyarországi írásainak története. Itteni tevékenységével kapcsolatban még egy adalékot azonban érdemes megemlíteni. Ez is a STROHMAYER-féle levelezés anyagában szerepel, címe *Auszug eines Schreibens von dem berüchtigten Baron Trenck*, s idegen kéz írása. Ebben a feljegyzésben — valójában szerencsétlenül, nyomorogva — TRENK egy ismeretlen pesti levelezőtársának azzal dicsekszik, hogy NAGY KATALIN cárnő őt kérte fel életrajzának megírására, s már ki is utalt számára 2000 rubel útiköltséget, hogy Szentpétervárra utazhassék. A franciák is felkínálták neki egy „anschauliche Armée” parancsnokságát, ezt egyelőre visszautasította. (Hasonló levelét már korábbról ismertük: 1791 novemberében írt ilyenfajta terveiről LACZKOVICSnak.⁸²)

79. GABELHOFER, J.] *Beiträge, Beleuchtungen...* 58. l.

80. ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom...* 123—124. l. és ugyanő: *De Sicambria à Sans-Souci...* Budapest—Paris 1943. 232—233. l.

81. MJI. 1. köt. 512. l.

82. MJI. 1. köt. 514. l.

STROHMAYER rendőrkémi minőségében juthatott a levélkivonathoz és két olyan passzusa miatt láthatta jónak megőrizni, amelyekkel bármikor zsarolhatta volna írójukat, ha az esetleg továbbra is pénzt követelt volna rajta. Az egyik az a részlet, amelyben TRENK arról ír, hogy Bécsből Berlinbe utazott, ahol a király kegyesen fogadta. TRENK átadta az uralkodónak fiatalabb fiát, akit az azonnal fel is vett a porosz huszárregimentbe. „Kívánom — írja —, hogy ő legyen az a férfi, aki egykor a tőlem Magyarországon elrabolt birtokokat fegyveres kézzel hódítja vissza.”⁸³

A másik részlet, amiért STROHMAYER érdemesnek látta e feljegyzés megőrzését, a befejező mondat: „Indess bin ich gänzlich entschlossen, meine Tage in Frankreich zu schliessen” — „Elhatározott szándékom, hogy életem Franciaországban fejezzem be”: profétikus mondás, s egyszersmind bizonyíték lehet TRENK jakobinus érzelmeire.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában ez a kópia az utolsó STROHMAYERhez intézett levél melléklete, dátuma 1792. január 30. És ezzel — jelképesen — az a kör is bezárul, amelyet a pesti rendőrökérek vontak a szerencsétlen kalandor köré. GABELHOFER kémjelentései között szerepel ugyanis egy ismeretlen pesti polgárhoz címzett azonos dátumú, s azonos szövegű levél.⁸⁴ Ezek szerint STROHMAYER átadhatta a neki címzett írást GABELHOFERnek — egyik rendőrökém a másiknak —, az meg talán éppen az „Auszug”-ot adta érte cserébe. Így hát TRENK szempontjából van némi igazság itt leírt véleményében: „Csak azt sajnálom, hogy olyan sokat tettem egy hálátlan, aljas nemzetért, amely megérdemli, hogy a papok királyságában csússzon-másszon, s ahol a szív nemessége kihuny”⁸⁵.

Mindent összegezve: TRENK magyarországi működése pozitívabb elbírálást érdemelne, mint amilyenben az utókor eddig részesítette. TRENK egyéniségét és írói munkásságát KAZINCZY jellemezte legtalálósabban, az ő véleményét fogadhatjuk el igaznak: „Egy festőnél töltvén időmet [Bécsben], egy szálas, piros stabalis tisztet láték belépni hozzánk, oly fehérre öszült hajjal mint kabátja. Az Trenek vala, kit Fridrich kínos fogságban tartott. Kérdé, ha olvastam-e tőle valamit, s kedve telve hallá, hogy Macedo bajnokját. Kapott volna tömjénemen, de én azt az ő firkálásának, annak a vadnak, nem gyűjthattam, s minthogy magát festeté, fogsága történeteire vontam el poetai mázolásától. Engede kérésemnek, s hosszasan beszéle mit szenvedé. Csaknem hihetlen dolgok; de hányszor nem esik önmagunkon vagy másokon szemünk előtt, a mit hinni nem mernénk, ha nem láttuk volna.

Sok ízben ebédelék vele közasztaloknál, de szívem a feszes és ragyogni szerető ember felé soha nem tudta vonzódni. Kereste a veszedelmeket, míg a guillotín Párisban véget vete lovancoskodásainak.”⁸⁶

83. Ich wünsche, dass aus ihm einst der Mann werden möchte, welcher meine in Ungarn entrissenen Güter mit gewaffneter Hand erobern solle...

84. MJI 1. köt 514. l.

85. Es thut mir nur Leid, dass ich soviel für eine undankbare, niederträchtige Nation that, die im priesterlichen Königreiche zu kriechen verdient, und bey denen der Adel des Herzens erloschen ist...

86. KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiad. ABAFI Lajos. Bp. 1879. 85. l.

Die politischen Flugblätter des Friedrich Freiherrn von der Trenck aus dem Jahre 1790

B. W I X

Friedrich Freiherr von der TRENCK, der berühmte Abenteurer und bekannte Freiheitsheld, hielt sich im Sommer des Jahres 1790 in Pest auf, und publizierte hier zahlreiche Flugblätter. Seine Beziehungen zu bekannten ungarischen Persönlichkeiten (Führer der ungarischen Unzufriedenen, spätere Jakobiner usw.), wie auch der Widerhall seiner Schriften deuten darauf hin, dass er eine nicht unbedeutende Rolle in der ungarischen Ideengeschichte gespielt hatte.

Der Aufsatz gliedert sich in vier Teile. Der erste Teil schildert kurz den abenteuerlichen Lebenslauf TRENCKs auf Grund seiner eigenen Lebensbeschreibung und stützt sich hauptsächlich auf die Monographie von Water GRAB (*Friedrich Freiherr von der Trenck, Hochstapler und Freiheitsmartyrer und andere Studien zur Revolutions- und Literaturgeschichte*. Kronberg/Ts. 1977, Scriptor Verl.).

Der zweite Teil befasst sich mit TRENCKs Aufenthalt in Pest. Die Verfasserin ist der Meinung, dass TRENCK als Agent LEOPOLDS des Zweiten nach Ungarn kam, um die ungarischen Stände mit seinen Schriften für den Herrscher, gegen den hohen Klerus zu beeinflussen, und im ungarischen Landtag Zwietracht zu stiften, ohne dass er dabei seine eigene scharf antiklerikale und gelegentlich antifeudale Auffassung verschwiegen hätte. Dabei trachtete er auch für sich selbst materielle Vorteile zu gewinnen. Wegen seinen aufrührerischen Beziehungen wurde er von Geheimagenten verfolgt, und schliesslich (nach der Reichenbacher Konvention), da LEOPOLD seine Dienste nicht mehr benötigte, vom König einfach fallen gelassen.

Der dritte Teil ist eine Bibliographie der TRENCK'schen Werke aus dem Jahre 1790, die insgesamt 40 Posten enthält, und zugleich auch einen Standort für jede angeführte Publikation angibt. (Die Zahl der Titel ist beträchtlich grösser, als die in der TRENCK-Bibliographie von Gustav GUGITZ und Max von PORTHEIM angegebene.) Der vierte Teil stellt dem Leser die Herausgeber der Flugschriften in einer kurzen Skizze vor, um dann ausführlicher über die Chronologie und die Publikationsgeschichte der einzelnen Schriften zu berichten.

Auf Grund der hier angeführten Daten scheint TRENCKs Rolle bei den ungarischen Ereignissen dieses Jahres, oder vielmehr der Einfluss, den er in Ungarn ausübte, wichtiger zu sein, als dies von den ungarischen Historikern bisher geschildert wurde.

Egy kiadatlan Jókai-kézirat

NEMESKÉRI ERIKA

A JÓKAI-filológia gazdag, a kritikai kiadás tanúsítja. Bősséggel maradtak fenn JÓKAI-autográfok is. Sokat írt Jókai, s amit megírt, azt meg is jelentette. Nem kutatunk tehát kiadatlan művek után, mert talán már nincsenek is olyanok. De a véletlen gondoskodik a meglepetésről.

Nincsen együtt JÓKAI irodalmi hagyatéka, de országos kézirati gyűjteményeink gazdag autográf anyagot őriznek. Azt is tudjuk, hogy magánkézen még mindig jelentős mennyiségű JÓKAI-kézirat rejtőzik. Egy részéről tudomása is van a gyűjtemények őreinek, más részük lappang. A kegyelet és a tudományos érdek azt diktálja a közgyűjteményeknek, hogy a fölbukkanó kéziratokat megvásárolja. Így jutott hozzá az OSZK Kézirattára is egy lappangó kézirat-kollekcióhoz. Az író első korszakából származó autográf kéziratait vásárolhatta meg 1975-ben.

E művek a következők: Egy 1848–49-es tárgyú címtelen munkája, *A kétszarvú ember*, *Erdély aranykora*, *Török világ Magyarországon*, a *Janiczások végnapjai* és *A magyar nemzet története*. A regényeket a kritikai kiadás szerkesztői, kézirat híján, az első kiadás meg a többi összevetése alapján kiadták; a regényes történelem is megjelent kritikai gondozásban.¹ A megvásárolt, eddig lappangó regénykéziratokat a kritikai kiadás gondozói nem ismerhették, alapszövegnek is csak részben használhatták volna őket, mert hiányosak, töredékesek. Csak az *Erdély aranykora* teljes a kollekcióban, de a többi hiányos autográf is adhat még feladatot a JÓKAI-filológiának. A kéziratok közt van egy, amelynek ismertetésére azért vállalkozunk, mert JÓKAI egyik emlegetett munkájának kézírata az *Emléksorok 1848–49-ből* című, nyomtatás közben elkobzott művének töredéke.

VLADÁR ERVIN, a caracasi Magyar Ház egykori elnöke levelet írt az Országos Széchényi Könyvtár Vezetőségének, hogy családja hagyatékaként JÓKAI-kéziratok vannak a birtokában. „Egy barátunk² felhívta figyelmünket arra — írja a többi közt —, hogy Önöket érdekelhetnék Jókai legelső munkáinak a kézíratai, amelyeket a múlt század közepe táján ő maga adott hálából nagyanyámnak, akinek a házában tardonai bujdosása idejében

1. *A magyar nemzet történetének* töredéke (12 f.) 1912 óta a Kézirattár tulajdona (Q. Hung. 2026.). A többi mű kéziratából nem volt eddig töredékünk sem.

2. NAGY Péter, irodalomtörténész.

sok időt töltött és török időkről szóló munkáiban felhasznált adatokat részben az ottani könyvtárban levő régi könyvekben találta.”³ A levél szűkszavú közlése természetesen nem igazíthat el bennünket. Kérdés az is, vajon ki lehet az a nagyszülő, akinek JÓKAI a kéziratokat ajándékozta. Ismertek ugyan más forrásokból a személyek, akikkel JÓKAI Tardonán kapcsolatban volt. JÓKAI maga is főlelegeti őket, s életrajzírói is megemlékeznek róluk.⁴ Tardonai tartózkodásának kezdete augusztus közepe nagyvenkilencben. Emlékeiben leírta, hogy felesége segedelmével, Róza asszony egyik színészkollégája, TELEPY György tanácsára menekült áruházban Tardonára az összeomlás után. Útja utolsó szakaszán KOSSUTH titkára, RÁKÓCZY János segítette a menekülőt. A korábbi ellenfél, Tardonán pedig CSÁNYI Benjámint földbirtokos házában lelt menedékre. CSÁNYI Benjámint felesége TELEPY György rokona volt, a vendégszerető házat tehát LABORFALVI Róza színészkollégája szerezte számára. JÓKAI Tardonán december végéig időzött. RÁCS Endre lelkész KOVÁCS János nézve kiállított útlevelel végéig vág neki az útnak, hogy visszatérjen Pestre, mikor már felesége menlevelet biztosított a nevére.⁵

Valamivel több, mint négy hónapot töltött JÓKAI Tardonán, s minthogy bujdosó volt, kapcsolatai feltehetően néhány személyre korlátozódtak. Így tudja ezt a JÓKAI-filológia is. Eszerint JÓKAI, aki tardonai tartózkodásának nyomát sokszor följegyezte, a VLADÁR-családot soha nem említette, és azt sem, hogy a család valamelyik tagjának kéziratát odaajándékozta volna. VLADÁR Ervin szóbeli közléséből ismertük meg a megajándékozott nagyanya nevét. Aki a kéziratokat kapta, özvegy VLADÁR Józsefné, született LÓNYAI Karolina — a családi hagyomány olykor Saroltának is emlegeti — volt; az időben a Tardonával szomszédos Bánfalván — ma Bánhorvátin — élt. A VLADÁR család emlékezete szerint JÓKAI kimozdult Tardonáról a bujdosás hónapjaiban, meglátogatta a bánfalvai kastély magános asszonyát, s használta az értékes családi könyvtárat.

CSORBA Zoltán KAZINCZY Gáborról írt életrajzi munkájában említi:⁶ „A kastély előtti parkrészen gyönyörű fák állhattak valamikor. A száz év előtti időkből ma már csak egy hatalmas akác, két óriási krisztustövis fa és egy pompás alakú vadgesztenye fa áll. Ez utóbbit a néphit Jókai fájának tartotta. A mende-monda szerint ugyanis Jókai 1849-ben, ha Tardonán keresték, ide menekült, ha itt keresték, Tardonán bujkált.” CSORBA a „mende-mondát” az elmúlt évtizedben gyűjtötte. Itt tehát csak annyit mondhatunk, hogy a VLADÁR-család emlékezete és a néphit szerint JÓKAI 1849 végén is járt a bánfalvai kastélyban.

Az özvegy baráti kapcsolatot tartott KAZINCZY Gáborral, aki viszont — mint ismeretes — JÓKAI elvbarátja volt a debreceni napokban. Később

3. VLADÁR Ervin levele Caracasból 1974. december 18-án. OSZK Irattára.
4. HEGEDŰS Sándorné Jókay Jolán: *Jókai és Laborfalvi Róza*. — — emlékiratai. 1927.
MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai élete és kora*. I—II. 1907.
NAGY Miklós: *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. 1968.
ZSIGMOND Ferenc: *Jókai*. 1924.
JÓKAI Mór: *Az én életem regénye*. 1912.
5. OSZK Kézirattár, Fond V/775.
6. CSORBA Zoltán: *Kazinczy Gábor*. 1970. 68. l.

is tartott — és kitartott — a barátságuk. VLADÁR Pál (VLADÁR Ervin fia) közlése szerint a családi hagyomány azt is megőrizte, hogy KAZINCZY Gábor is Bánfalván tartózkodott JÓKAI tardonai időzése hónapjaiban. KAZINCZY életrajzának adatai a VLADÁR-émlékezetnek ugyan ellentmondani látszanak. KAZINCZY Gábort éppen az őszi, koratéli hónapokban idézték bíróság elé, tartották vizsgálati fogságban. Igaz, hogy közben néhány napra családi okokra hivatkozva távozást nyert.⁷ Azt azonban semmi nem bizonyítja, hogy e néhány napot a bánfalvi kastélyben töltötte volna. Találkozott-e JÓKAI-val 1849 őszén-telén Bánfalván vagy Tardonán? — nincsen rá pozitív válasz.

Mikor ajándékozta vajon JÓKAI a fentnevezett kéziratokat özvegy VLADÁRNÉNÁNAK, arra se tudunk pontos választ adni. A kézirat-ajándékozás emléke azonban valószínűsítenie látszik egy későbbi összeköttetést. Ha ugyan nem pusztán csak legenda, hogy a kéziratokat JÓKAI ajándékozta LÓNYAI Karolinának, mert hiszen kerülhettek azok más úton is a VLADÁR-család tulajdonába. Néhány adat mégis JÓKAI és a VLADÁR család összeköttetését valószínűsíti. KAZINCZY Gábor az ötvenes évek elejétől Bánfalván élt (1850—1864). Ebből arra is következtethetünk, hogy a VLADÁR-családhoz KAZINCZY Gábor juttatta a JÓKAI-kéziratokat, amennyiben kézenfekvőbb, hogy JÓKAI KAZINCZYNAK odaadta 1850 és 1854 közt írott műveinek kéziratait. De azért nem zárhatjuk ki a VLADÁR-család ismerettségét sem JÓKAI-VAL. Ha negyvenkilencben nem is, az ötvenes évek derekán járhatott JÓKAI Bánfalván. TOMPA Mihály KAZINCZY Gáborhoz írott egyik leveléből olvasható, hogy JÓKAI 1860 májusában Bánfalván járt, s ott meglátogatta a címzettet. Szemrehányóan említi ezt a tényt TOMPA, mert JÓKAI nem vette a fáradságot, és nem ment át a Bánfalvához közeli Hanvára.⁸ JÓKAI tehát járt Bánfalván, ha tardonai időzésekor nem is látogatta meg a kastély özvegyét. Járhatott később is. KAZINCZY Gábor halála után (1864) az Akadémia megbízta JÓKAI-t: vegye át KAZINCZY Ferenc és Gábor irodalmi hagyatékát Bánfalván.

Ereklyeként őrizte a VLADÁR-család a JÓKAI-kéziratokat, s mikor a második világháború kitörése után Svájcba költöztek a familia élői, s onnan pedig a messzi Caracasba vándoroltak, magukkal vivén az ereklyéket, 1975-ben VLADÁR Ervin gondoskodott arról, hogy a nagy utat tett JÓKAI-kéziratok visszakerüljenek az országba. S akár JÓKAI-tól, akár KAZINCZY Gábortól jutott a család birtokába ez a gyűjtemény, megőrizték és visszaszolgáltatták azt, amiért köszönettel tartozunk VLADÁR Ervinnek.

A VLADÁR-gyűjtemény kéziratai közt egyetlen van, ami nyomtatásban nem jelent meg. A címtelen kézirat még kiadatlan. Keletkezési idejét is meg kell állapítani. A filológia annyit tud, hogy JÓKAI nem dolgozott 1850 októbere után a szabadságharc témakörében, mert a megszervezett cenzúra betiltott sok folyóiratot és könyvet, amely 48—49 emlékéit idézte. A SAJÓ álnéven megjelent *Forradalmi és csataképek* után azonban volt még egy kísérlete JÓKAI-nak az emlékidézésre, s annak kinyomtatására. *Az én életem regénye* első fejezetében — ez az *Emlékek a szabadságharcról* (1899) —

7. CSORBA Z.: i. m. 65. l.

8. Tompa Mihály levelezése. Szerk. BISZTRAY Gyula. 1964. 478. sz. levél.

találjuk az alábbi lapalji jegyzetet: „Azt kérdezhetné valaki, hogy miért nem írtam én meg ezeket a dolgokat előbb? Hiszen megírtam én az emlékeimet még 1851-ben; ki is nyomtatott belőlük Heckenast tizenöt ívet, de Protzman úr lefoglalta az egészet s betapostatta papírmachének. Gyerekjátékot öntöttek belől.”⁹ A könyv elkobzásáról megemlékezik JÓKAI az *Egy magyar nábob* előszavában is. (A magyar nábob megköltése.) Itt is azt emlegeti, hogy a kiadó tizenöt ív kész munkáját, amit a szabadságharcos időkről szólt, „betapostatta papírmachének”.¹⁰ Édesanyjához írott, 1851. április 14-én kelt levelében pedig ez áll az ominózus tényről: „A múlt hetekben a politika megtiltotta ezentúl forradalmi tárgyáról írnom, amikről már különben sem írtam October óta, hanem azért két kötetnyi hasonló tárgyú művemet *Sírkövek* cím alatt, ami régebben be volt nyújtva, ugyanakkor megengedték kiadni. Most egy Emléksorok 1848—1849-ből című munkám van vizsgálat alatt. Ezzel már nem tudom, mi fog történni?”¹¹ E levélből annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy az *Emléksorokat* JÓKAI nem 1851-ben írta meg, ahogy az *Emlékek a szabadságharcból* lábjegyzetében megjegyzi, mert akkor már kísérletezett a mű kiadásával. Az anyjához írott levélben — egykorúan! — világosan rögzíti, hogy az *Emléksorokat* 1850 októbere előtt írta. Kézirattárunk őriz egy JÓKAI-noteszt, a *Műveim jegyzéké*-t. A 47-es tétel címe: *Emléksorok*; a cím mellett ez olvasható: „nem jelent meg”.¹² Eszerint már 1850 végén elkészült a kézirat, mely a szabadságharcot idézte, s amiből HECKENAST 1851 elején 15 ívet kiszedett, de a művet végül a cenzúra betiltotta, „Protzman úr” a kiszedett szöveget „betapostatta”.

A JÓKAI-kutatók azonban nem találták a JÓKAI-emlegette munka kéziratát. Óvatosan kell bánni JÓKAI emlékezéseivel — gondolták, mint annyiszor, ha tényre hivatkozott, hogy ő a realitások híve.¹³ A szabadságharcos múlt mitizálására gyanakodtak a kutatók, és úgy ítélték, hogy JÓKAI nem írt az ötvenes évek elején semmit a szabadságharc napjairól a *Csataképeken* és a *Bujdosó naplóján* kívül. A fent említett hivatkozásait pedig olybá vették, mint nem egy regénye elő- vagy utószavát, mikor egyikben-másikban valóságtiszteletére hivatkozik.

A hatvanas években beköszöntött az alkotmányosabb időszak, lehetséges volt már szabadságharcos témafeldolgozásokat is közreadni. JÓKAI rövidebb cikkeket közölt negyvennyolc-negyvenkilencről. A *Vasárnapi Újság* 1861-es évfolyamán találjuk az *Életem legszomorúbb napjai*-t, az *Ústökös* 1861. évfolyamának elején olvasható a *Visszaemlékezések 1489-re* című írása. 1867-ben az *Igazmondó* közli *Adatok a magyar szabadságharc történetéből* című főljegyzéssorozatot. 1875-ben megjelent *Jókai Mór Forradalom alatt írt művei. 1848—1849* (Szerző tulajdona, Budapest, az Athenaeum R. Társ. Nyomdája). A kiegészítés nyolcadik esztendejében ez végre lehetséges, de természetesen az is megemlítendő, hogy JÓKAI e gyűjteményébe

9. JÓKAI Mór: *Hátrahagyott művei*. 1912. 5. k. 37. l.

10. JÓKAI Mór: *Egy magyar nábob*. J. K. K. 2. k. 259—260. l.

11. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2261. 181 f.

12. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 698. 4. f.

13. JÓKAI Mór: *Politikai divatok*. J. K. K. 1963. 490—492. l.: SZEKERES László tanulmánya.

csak azokat az írásait vette föl, amelyeknek hangneme, tényanyaga nem sértette a monarchia politikai érzékenységét. A megbékélés szellemében írja a kötet bevezetőjét: „Mind azt, a mi jelen könyvemben e két év alatt írt műveimből benn nem foglaltatik, megsemmisítettnek nyilvánítok: a mihez joga egyedül a szerzőnek van. . . De a mit a költészet és a szépműtan ítétele alá merek bocsátani, bárha merész hangja a mai korra szokatlan is, azt mind felvettem e könyvbe.” S megjegyzi még: „Több cikkét e korunkbeli működésemnek jegyzeteim kísérik, felvilágosítva a helyzetet, mely azokat előidézte. A mi bennük magánügy, s egyes emberekre vagy egy magamra vonatkozik, azt mind eltemettem.”¹⁴

Még egyszer visszatér a szabadságharc krónikájára. 1899-ben írta meg az *Emlékek a szabadságharcból* című visszaemlékezéseit.¹⁵ „Megkísérlem az átélt tapasztalatokat emlékezéseim, feljegyzéseim nyomán rendbe-gyűjteni, elkezdve ott a midőn Jellachich betört Magyarországra a reactio hadseregével s hatolt ellenállás nélkül Budapest felé.”¹⁶ E legutolsó kísérlete a szabadságharc történetének megörökítésére azt is jelenti, hogy JÓKAI sosem szakadt el a nagy idők emlékétől, egész életén át kísértette a téma, amelyet regényeiben (*Politikai divatok, A kőszívű ember fiai*) is fölhasznált. Személyes emlékei elevenek maradtak, és ha negyvennyolc-negyvenkilencet valamiképp idézte, úgy e kiadatlan maradt följegyzéssor az a forrás, amelyet a későbbiekben mindig felhasznált.

Mielőtt kéziratunkat bemutatnánk, azt is el kell mondani, hogy a kutatás közben rábukkantunk a „Protzman úr” által „betapostatott” szöveg töredékére. Kézirattárunk egyik vegyes JÓKAI-gyűjteményéből került elő a nyomtatványtöredék, mely a tárgyalt ismeretlen kézirat néhány fejezetét tartalmazza.¹⁷ A két ívnyi — 49—96 számozott oldal —, nyolcadrét alakú tördelt korrektúra tartalmazza kéziratunk XIV. fejezetének végét, továbbá a XV., XVI., XVII., XVIII. fejezetet és a XIX.-nek kétharmadnyi elejét. A különbség első benyomásra annyi, hogy a nyomtatvány számozása eggyel különbözik. A korrektúra fejezeteinek számozási rendje: A XIII. fejezet utolsó lapjai, a XIV., XV., XVI. és XVII. fejezet, valamint a XVIII. első kétharmada. A nyomtatványtöredékből nem lehet megállapítani a számozási eltérés okát, de valószínűsíthető, hogy a kézirat valamelyik előbbi két fejezetét JÓKAI összevonta. Ám az is megengedhető, hogy a nyomdában más kézirat került, mint ami most fölbukkant. De ha két kézirat volt is, a most fölbukkant és a még lappangó, amely a nyomtatás alapja volt, alig különbözik egymástól az előkerült nyomtatványtöredék tanúsága szerint.

14. JÓKAI Mór *Forradalom alatt írt művei 1848—49.* 1875. 3—7. l.

15. JÓKAI Mór: *Az én életem regénye.* 1912. 3—138. l. Az említett 1899-ben megjelent munka megjelenése előtt 1898-ban a Nemzeti kiadás 100. kötetének utószavában JÓKAI ezt írja: „Kötetet tesznek ki a 48/49-iki naplóm ívei, melyek hajdan elkoboztattak s melyeket újból megírni nem kívánok.” — Utószó összes költői műveim gyűjteményéhez: JÓKAI M.: N. K. 100. k. 232. l.

16. JÓKAI Mór: i. m. 3. l.

17. OSZK Kézirattár, Analekta 11348. A Révai Kiadó örökösaitól vásárolta a töredéket Kézirattárunk. Mind ez ideig mint azonosíthatatlan mű szerepelt. A töredék 49. oldalán, feltehetően RÉVAI Mórné kézírásával, ez áll: „Szilágyi Sándor állítása szerint Jókai confiskált műve. 1885. Aigner ajándéka.”

A kézirat és a nyomtatványtöredék összehasonlítását elvégeztük. A fejezetek számozási eltérése mellett találtunk más különbözőséget is. A kézirat vonatkozó szövege teljesebb, mint a nyomtatványtöredéké. A nyomtatott szövegből kimaradt, a kéziratban meglévő szövegrészek nincsenek áthúzva vagy zárójellezve. Ebből következtetünk arra, hogy a nyomdába mégis egy másik kézirat kerülhetett, s az máig lappang valahol vagy elpusztult. A szövegösszevetés alapján kigyűjtött kézirat szövegrészek azonban beszédesek. A legérdekesebbek a kézirat XVII. fejezetéből (a nyomtatott szövegben ez a XVIII. fejezet!) kerültek elő. KOSSUTH a békepárti küldöttel beszélget a párt formálódó programjáról. A beszélgetést a nyomtatott szövegben jelentősen megkurtítva találjuk a kézirathoz képest. Hiányzik a nyomtatványból KOSSUTH csongrádi eltévedésének a leírása is, és ami a legérdekesebb, kihagyta a nyomtatott szövegből a szerző KOSSUTH jellemének elemzését, amely a kéziratban így hangzik: „Kossuth nem volt az az ember, amivé őt környezete tevé. Természeténél fogva igénytelen, lemondó, környezete által lón nagyravágyó, követelő. Természeténél fogva bizalmas, nyílt szívű; környezete által gyanakodó, féltékeny. Természeténél fogva egyszerű polgár, környezete által udvari nimbuszba zárt Lama. Természeténél fogva határozott character, környezete miatt ingatag, következtelen s végre környezete által személyes bátorsága daczára annyiszor kislelkű.” — A fölbukkant kézirat szövegén a nyomtatásakor JÓKAI enyhített, változtatott, ha ugyan a nyomtatás alapja ez a kézirat, s nem kell föltételeznünk egy tisztázatot. Akárhogy volt is, a nyomdai töredék és a fölbukkant kézirat szó szerinti egyezése minden különbség mellett is arra utal, hogy az annyit emlegetett *Emléksorok* és a VLADÁR-kollekcióból előkerült címtelen kézirat azonos.

63 folio terjedelmű a kézirat, a lapok mérete 290×230 mm. JÓKAI megszámozta a lapokat, amelyeknek mindkét oldalára írta szövegét. Az oldalszámozás azonban némelykor megszakad. A kézirat elejéről hiányzik az 1—4. oldal. A hiányzó 1—2—3—4 oldalakon lehetett a kézirat címe és bevezetője. Az 5-ik oldalon kezdődik a szöveg, s ez minden bizonytalansággal a mű első fejezete, amely megállapítható a fejezetszámozásból. Az első három fejezetet ugyan nem jelölte JÓKAI, de a negyediket már igen (utólagos ceruzajelzéssel!), s a negyedik fejezet előtt három van, tehát az 1., 2., 3. Az egyes fejezetek élére láthatóan — a tinta mutatja — utólag írta oda a szerző a fejezetek tartalmi kivonatát. Ha ezeket a kivonatokat leírjuk, bemutatjuk általuk a kézirat tartalmát. Azt is meg kell jegyezni még, hogy miként az első három fejezet sorszámjele hiányzik, az utolsó — a XXIX. és XXX. — fejezeté is lemaradt, továbbá a folyamatos lapszámozás menete rögzítendő: 5—8. és 11—84., továbbá 1—25., a következő egységben nem az oldal, hanem a lap számozott: 1—4. — e rész tehát 8 oldal, és a következő két fejezet — a XIX. és XXX. — az előző számozás folytatása: hasonló módon csak a lapokat számozza a szerző: 5—11. — e rész tehát 14 oldal. — A kézirat oldalainak száma így 126.

Közöljük tehát a kézirat fejezeteinek, JÓKAI írta vázlatos tartalmát, a fejezetek rendjében (a fejezeteket jelölő római számokat zárójelbe téve, ahol a kéziratról lemaradtak).

- [I.] A móri csata. A császáriak tervei. Elfogott térkép. A csatavesztés okai.
- [II.] Haditanács, haditervek. Görgei nem fogadja el a terveket.
- [III.] Kossuth nem akarja Pestet elhagyni. Fiának víziói. Testvére római jellemvonása. Családi szakadás.
- IV. A kormány nem ad intenciókat eltávoztával senkinek. Pestvárosi tisztikar. Nyári.
- V. Népfelkelést akarnak tartani Pesten. Csányi megakadályozza.
- VI. Egy képviselőt félreértésből majd felakasztanak.
- VII. Első országgyűlés Debreczenben. Kossuth beszédei. Nyári clausulája.
- VIII. A honvédelmi bizottmány szerkezete. Genezise.
- IX. Népgyűlések, népfelkelés. Kossuth. Besze.
- X. Perczel levele a bizottmányhoz, vádjai. Haditervei. Győzelmei.
- XI. Kiss Ernő elhívatik a hadseregtől. Royalista.
- XII. A Görgeyt terhelő vádak Januárban. Azoknak mentsége. Elfogató parancs Kossuthtól. Nyári visszaveszi.
- XIII. Kassai csatavesztés. Mészáros a csatatűzben. Honvédtisztek. Szemere buzgalma. Klapka föltételei a vezérség elvállalásakor. Hadi tacticája. A don Miguelek. A csata megfordul.
- XIV. A kormány kísértetei. Két ellenkező hír Aradról, Szegedről. Bem felől aggasztó hírek. Poroszlón a császáriak megjelenése. Kossuth fel akarja szedetni a sajtót. Duschek, Nyári ellenállnak.
- XV. A magyar hadsereg alkatrészei. Proclamatiók a külföldön állomásozókhöz. A huszárok honvágy miatt halnak. Az elvitt vőlegény. Az őrmester. Lopresti huszárok. Kossuth lovagok. István herceggeli összetűzés. Szalay csikósai. Rózsa Sándor amnestiája. A testőrvaszok. A másodezredes. Lengyel vörös sipkások. Boeckai huszárok. Kiss Ernő és a fogolytiszt. Ujházi. Guerillák. Nemzetőrök.
- XVI. Dembinszki megérkezése Debreczenben. Fáklyás zenéje. Az alárendelt vezérek. Lengyelek miatti aggodalom. Bécs eleste miatti vádak. Azoknak felvilágosítása.
- XVII. A martiusi forradalom kezdetén szocialis mozgalom. Kossuth és Vasvári. Dicsőséges nagyurak hát hogy vagytok. Deák az úrbériségi törvényekkel. Deák anecdotája a napi parancsról.
- XVIII. Kossuth és a békepárt programja, Kossuth szobája. Regényes kalandja a csongrádi pusztán. Kifogásai a program ellen. Mentsége a hírelt gabonamérgezésnek. A félig nyílt ajtó. Az 1848-ki törvények non plus ultrája. Kossuth és a küldött párbeszéde. Görgeiről véleménye. Békülési szándéka. Resignatiója. A békepárt hivatalos működése. Ennek megszakadása.
- XIX. Dembinszki és Görgei közti viszályok. Schlick tábornok megszabadulása Kmetty és Bulharin. . . Dembinszki találkozása Görgeivel. Kápolnai csata. A magyar had képe csata előtt. Az előcsapat viadala, az elvett lovasüteg. Dzsidasokkali viadal. Dembinszki ostrommal veszi be Kápolnát személyesen. Görgei az elfoglalt ágyúkat visszaveszi. Kmetty elkésik. Dembinszky visszavonulást parancsol. Görgei dühe emiatt. Zanini-czred elvesz. Donmiguél megszabadul. Visszavonulás a mocsárok közt. Görgei elfogatja Dembinszkyt. Kossuth, Dembinszki és Görgei együtt. Görgei vádjai. Görgei Klapkát ajánlja vezérnek. Kossuth Görgeit nevezi ki. Két nap múlva kinevezi Vettert. Megszidja az újságokat. Szolnoki csata. Dembinszki felfedezi tervét. Ennek hiányai. Kossuthnak ír kikelő hangon. Vettert Damjanics vexálja. Vetter sárgaságba esik. Vécsey be akarja bizonyítani; hogy a szolnoki csatát ő nyerte meg. Egy lengyel legionárius szavai Dembinszky mellőztetése után.
- XX. Legitimista követek Pesten és Debreczenben. Coup d'etats-k. Martialis törvények. Követi epuratio. Kizárt képviselő. Debreczenbe szökött képviselő onnan ismét visszaszökik. Nagy Kállói vészbírótság egy fuvarost halálra ítél s ezért feloszlatik. Nyári Széchenyiről. Széchenyi örült jóslata. Mostani lélekállapotja.
- XXI. Érdemrendek kiosztása. Guyon, Mészáros, Kiss Ernő különféle sajtáságú föllépései. Lenn az utcán. Fenn a Cabinetben. Kossuth a megjelenőket hogy fogadja? Mészárossali tréfák. A sáros ember a parasztkocsin. Görgei

belépte az elfogadó terembe, viselete. Kossuth az érdemjeleket feltűzi. Jelmondatok az egyes vezérekhez. Imposant jelenet Kossuth és Görgei közt?

- XXII. Jellemvonások a magyar nép életéből. Zalai parasztkövetek. A szöktető lélekjelenléte. A furfangos polgármester. A sánta koldus. Az önkéntes zseb-redugott kézzel. A k...i gyermekek, a magnatur csata. A rabbi, Messias neve 666. Nőkatonák. A Schwehāti markotányosné. Czakó anyja.
- XXIII. Politikai pártok Debreczenben. Enthusiasták. Democrata-republicanusok. Flamingók. Girondisták — békepártiak. Nyári — Kovács — Kazinczi. A békepárt elemei.
- XXIV. Nyári és Kossuth környezete. Nyári elleni intriquák. Hír Kossuth megmérgeztetési tervéről. Ál-tudósítás Pestről. Megbukott buktatási kísérlet. Egy esemény Battyányi életéből.
- XXV. Komárom. A nemzetőrparancsnok és a poloskák. A felszedett híd. Majthényi. Legenda Mackról. Komárom veszélyei. Új városparancsnok iránti gondok. Ajánlat Meszlényire. Görgei és Guyon közti feszültség. Örömhír, amit Guyon nem köszön meg. Guyon Komáromba jutása. Lakoma az ágyúk torkában. A bennszülött.
- XXVI. Debreczeni pártcsaták.
- XXVII. A pártok egyezkedése.
- XXVIII. Agitatioik az országgyűlés feloszlására. Katonák ellenszenve a politicalai férfiak iránt. Egy párt izgatása a másik ellen a hadsereg közt. Kossuth levele a békepárt ellen. Klapka levele mellette. Ennek eredménye. Nyári elleni ingerültség. Nyári politicalai jelszava.
- [XXIX.] April 13. A hónapok 13-ik napjai. Battyányi Lajos István herczeggel. Ijesztgetés a decheanceal. Mészáros levele herczeg Windischgraetzhez. Kriegsminister der Rebellen. A „königlicher” szó. Kossuth legelőször kisebbségben marad a kormányon. Appellál az országgyűlésre. A győzelmek kárai. A békepárt szétbomlik. Kossuth beszéde april 13-kán a titkos ülésben. Fény és árnyoldalai. Ironikus üzenet a seregből az országgyűléshez egy győzelem után. Veronai congresszus. Nyári beszéde. Elfogott levelek az orosz consultól. Ezek feletti viták. Európai háború hite. Kilátás polgárháborúra. Pázmándi emlékezetes szavai.
- [XXX.] April 14. Két béna huszár. Gyűlés a templomban. Ferdinánd király és a komáromi intendáns. A király mezőhegyesi csikóssal. Metternich és a király. István nádor és a komáromi küldöttség. Kossuth rábeszélő ereje. A republikanus programm. Beöthi véleménye. Brown. Egy magyarhoni angol szavai.

A fejezetek elejére tett kivonatokból kikerekedik a kézirat vázlatos tartalma. S e vázlatból is kitűnhetik, hogy JÓKAI különösen ott dolgozik részletesen, ahol a szabadságharc története fordul, a debreceni kormányzás idejét festi bőséggel. Informáltabbnak látszik a debreceni politikai események dolgában, mint a korábbi hónapokra nézve. Ez érthető, hiszen követte a kormányt Debrecenbe, újságíróskodott a téli időszakban. Közeli látta az eseményeket és embereket. Esetlegességükben érzékelt a történéseket.

Ahogy a válság súlyosbodik, az események torlódnak, s kialakul a békepárti ellenzék erősödő kritikája a baloldallal — főként MADARÁSSzal és társaival — szemben, egyre közelebb kerül NYÁRÉKHOZ JÓKAI, s leginkább tőle tudja az eseményeket. S már maga is, mint szerkesztő e körbe tartozik.

1875-ös kötetében számos lábjegyzetet találunk. Ezek a megjegyzések a közlött cikkek körülményeit magyarázzák. Nem nehéz észrevenni, hogy a lábjegyzetek az *Emléksorok* kéziratosszövegén alapszanak. A *Magyarhon*

népei című nevezetes cikkéhez¹⁸ különösen sok megjegyzést illeszt. „Ezen cikk megjelenése egy hétig folyó országgyűlési vitára adott alkalmat. Ez volt az a cikk, amiért engem a ‚békepárt’ — a kiegyenlítésre hajló párt — szóvivőjének kiáltottak ki, s megtámadtak hírlapban és országgyűlésben.” Az *Emléksorok*... XVIII. fejezete taglalja e cikk viharos utóhatását. A nyomtatványtörödékek ez a XVII. fejezete. Kossuth hivatali helyiségében történik a találkozás. Mind a kézirat, mind a nyomtatványtörödékek ugyanazt a leírását tartalmazza e találkozásnak; az egyezés a két szövegben szóról szóra való. Érdekes azonban, hogy JÓKAI e leírásban még a *küldött* és Kossuth találkozásáról beszél. Hogy ki a *küldött*, az majd csak az ugyancsak egyező 1875-ös kötet említett jegyzetéből tűnik ki. A *küldött* maga JÓKAI. S ezt a találkozást ugyancsak saját szereplésével megírja az 1899-es *Emlékek a szabadságharczól* — című kései visszaemlékezésében is. Érdeemes kiemelni a találkozás egyik feszült helyzetét. A kézirat és nyomtatványtörödékek azonos szövege így szól:

(Kossuth szavával kezdődik a párbeszéd):

— Másik pont, — monda a *küldöttnek*, — mely ellen kifogásom van, — s ez már a nagyobb kifogás, — a fentebbi, „a magyar nemzet csak törvényeiért küzd, azontúl semmiért.” — ezt én nem akarom kimondani.

— Ne beszéljen ön Görgeiről! kiálta fel Kossuth indulatosan.
 — Engemet nem is ő érdekel, hanem az az 20 ezer ember, a ki vele van.
 — Görgei áruló!
 — Be volna ez bizonyítva?
 — Testvére, Görgei Guido a bécsi cabinetben hivatalnok.

Az 1875-ös kötet nevezetes lapalji jegyzetében viszont ezt olvashatjuk:¹⁹

Az volt a kifogása (Kossuthnak), hogy miért mondtam én ki (tehát a „*küldött*” Jókai!), hogy a magyar nemzet csupán alkotmánya helyreállításáért küzd...
 — Azért, mert már kimondta más: s arra igent vagy nemet kell mondanunk.
 — Kicsoda?
 — Görgey.
 — Görgey áruló! — monda ekkor Kossuth indulatosan s okait előadta, a mik e meggyőződésében megerősítették.

Ugyanezt a jelenetet az 1899-es kiadású *Emlékek a szabadságharczról* című visszaemlékezés is megörökíti.²⁰

— A Sürgönybeli cikkek miatt hívtam önt (már nem tegezett.) Kinek a sugalmazására írta ön azokat a cikkeket?
 (Azt várta tán, hogy Nyáryra fogok vallani?)
 — A saját hazaszeretetem sugallatára írtam. Azt hittem, hogy ezzel szolgálatot teszek nemzetemnek.
 — De mégis, mi indoka volt önnek, hogy ezeket írja?
 — Az indokokat megmondhatom: hadseregünkben tömérdek régi katonatiszt szolgál, a kik rangjukat a „magyar király” kezéből fogadták el. Ezek most kétségben vannak az iránt, hogy mi a célja az ő fegyverviselésüknek. Ezeknek a megnyugtatóására adta ki Görgey fővezér is a váczai napiparancsát.

18. JÓKAI Mór: i. m. 80. l.

19. JÓKAI Mór: i. m. 80—81. l.

20. JÓKAI Mór: *Az én életem regénye. Emlékek a szabadságharczól* (1899) 1912. 33. l.

Kossuth hangosan ütött öklével az asztalra:
— Görgey áruló!
Én nyugodtan válaszoltam:
— Tettei az ellenkezőt bizonyítják.
Erre bosszúsan elfordult tőlem.

Ítélje meg akárki, hogy mit változott JÓKAI emlékezete 1850-től 1899-ig. Nem annyit, ahogy az *Emléksorok* híjával a szakirodalom azt állította. Az 1899-es előadás kétségtelen kerekítéssel terhes, de oly hosszú idő után ennyi természetes volna akkor is, ha az *Emléksorok* egyébként is nem kényszerülne a tényyszerűsége, s ha az 1875-ös szöveget nem határozná meg lábjegyzetjellege. A jelenet lényegében ugyanaz maradt. S itt az is fontos, hogy JÓKAI nem pusztán az emlékezetére támaszkodott utóbb, de 1875-ben is, 1899-ben is az *Emléksorok* 1850-es szövegére.

Mert nemcsak az idézett helyek egyeznek, mint olvasható. *Az én életem regénye* valamennyi szövegét érdemes szembesíteni az *Emléksorok* kéziratával. A RÓZSA Sándor történet is szerepel az *Emléksorok*ban, s miként a KOSSUTH-tal való találkozás leírásában, a RÓZSA Sándorhoz menesztett követ névtelen, csak utóbb tetszik elő, hogy ez a követ ugyancsak JÓKAI. Az *Emléksorok* szerzője magát kívülrekeszti a történeteken, s ennek nemcsak rejtőzködése az oka, ami nagyon is ésszerű 1850-ben, hanem előadásának szándékos tárgyilagossága, objektivitása. De *Az én életem regényében* még számos hely van, ami a kézirattal tényyszerűen egyezik. A bécsi küldetés, az „összetépett papírrongyok”, mely PÁZMÁNDY Dénestől hallott történet, s arról szól, hogy PÁZMÁNDY a bécsi angol nagykövetség képviselőjének és KOSSUTH találkozásának nyomát, egy eltépett papírt a találkozás után összeszedte, majd összerakta. A papír az angol kormány ajánlatát tartalmazta, amelyet KOSSUTH nem fogadott el. Az ajánlat Magyarország és Ausztria kiegyezése esetére az angolok magyarokat illető függetlenségi garanciája volt. A szolnoki napok is az *Emléksorok* alapján került *Az én életem regényébe* csakúgy, mint BROWN angol diplomatának a *Függetlenségi Nyilatkozat* elleni agitációja, és még számos ilyen egyezést sorolhatnánk. A lényeg azonban az, hogy az egyezések bizonyítják: JÓKAI 1899-es emlékezéseivel használhatta hajdani följegyzéseit.

Már megkíséreltünk válaszolni arra, hogy a kézirat mikor íródhatott. Idéztük JÓKAI édesanyjához írott levelét. De a kézirat szövegében is vannak utalások az írás idejére nézve. A [III.] fejezet a kormány Pestről való távozását taglalja. Benne írja: „S úgy hisszük: hogy 1850-ben bátran érdemül róhatjuk fel a tisztelt férfiúnak: hogy e készletek legnagyobb része csakugyan itt is maradt s a császári fővezér kezébe jutott.” (MADARÁSZ Lászlóról beszél itt JÓKAI, reá hátríván a felelősséget a hadi-pénzügyi készletek nem elszállításáért. A KOSSUTH-iratok erre vonatkozóan mást mondanak: A szállításra többszöri utasítást CSÁNYI László kormánybiztos kapott, és DUSCHEK „felejtette” Pesten a készleteket.)²¹ A kézirat XV. fejezetében, ahol a magyar hadsereg „alkatrészeiről” van szó, a híres LENKEI-huszárokról mesél JÓKAI egy epizódot. LENKEI éppen lagziját készült megülni, mikor jelentették, hogy csapata hazaindult. LENKEI rögvest fölkerekedett, s menyasszonyának

21. *Kossuth Lajos összes művei.* (Kiad. BARTA István és SINKOVICS István) 1951—1957. 14. köt.

azt mondta: „csak egy pillanatra!” „Azóta két év folyt le már — írja JÓKAI —, és a vőlegény elméjétől megfosztottan ül az örültek házában, búsan ismételve e szavakat ‚csak egy pillanatra’. E vőlegény Lenkei.” S ugyanezen fejezetben találunk még egy, a keletkezési dátumra fényt vető passzust: „Ezek voltak a magyar hadsereg alkatrészei múlt évi Martiusban.” — Ennyi teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy JÓKAI az *Emléksorok* autográf kéziratát 1850-ben írta. Fentebb idéztük anyjához írott levelét — kelt 1851. április 14-én —, amelynek tanúsága szerint forradalmi tárgyról nem írt már „October” óta. Szükségképpen 1850 októbere óta. De ugyanez a levél említi, hogy egy *Emléksorok 1848—1849-ből* című munkája „van vizsgálat alatt”, amelyet aztán PROTTMANN elkobzott.

A levéltári kutatás alátámasztotta az előbb feltárt helyzetet. A kiadó HECKENAST Gusztáv egy SAJÓ álnév alatt írt munkát mutatott be a pesti cs. kir. kerületi katonai parancsnokságnak. E hatóság továbbküldte a korrektúrapéldányt a cs. kir. magyarországi és erdélyi [III.] hadseregparancsnokság rendőri osztályához. 1851. április 6-án a rendőri osztály megkapta az *Emléksorok Napló 1848—1849-ből, írta Sajó 1-ső kötet* című művet cenzori elbírálásra. Az iktatókönyv szerint valóban PROTTMANN volt a bíráló, de jelentése az igen hiányos iratanyagban nem maradt fenn.²²

Sajátságos munka az *Emléksorok*, s ennek JÓKAI is tudatában van. Mikor április 13-i krónikáját kezdi, ezt írja bevezetésképp: „Elmondom, a mit e tárgyról tudok. Minden körülményeit én sem ismerem, a mit megírtam az nem história, csak adatok a históriához.” A trónfosztás napjának krónikáját JÓKAI NYÁRY Páltól és PATAYTól tudta, mint sok egyéb tényt is főként tőlük tudhatott meg. Az előadásmód jegyzetszerűsége, a tények közlésére szorítkozása, ugyanakkor anekdóták, életképek, epizódok előadása — ez jellemzi az *Emléksorokat*, s talán nemcsak azért, mint Zsigmond Ferenc gondolta *A gyémántos miniszterrel* kapcsolatban,²³ hogy ez JÓKAI írói jelleméből így következhetett, hanem azért is, mert azon frissen és oly időben ezt a szerző másként nem is tehetette.

Fölmerül a kérdés, hogyan gondolkozott JÓKAI 1850-ben az elbukott történelmi vállalkozásról? A szakirodalom ítélete szerint JÓKAI „később alaposan meghamisította egykori forradalmi szereplését, és az ‚arany közép-út’ szószólójának igyekezett magát feltüntetni.”²⁴ Az *Emléksorok* kéziratának előbukkanása, az 1851-es nyomtatványtöredék föllelése kérdésessé teszi, hogy meghamisította volna JÓKAI egykori szereplését. És fölhívja a figyelmet JÓKAI egyik elbeszélésére, *A gyémántos miniszterre*. A JÓKAI-monográfiák kicsit tanácstalanul állnak szemben evvel a novellával. Valamennyi keresi az életműben e novella hangnemének hátterét, de az *Emlék-*

22. OL (Országos Levéltár) — D 37. k. k. (III.) Armee Commando für Ungarn und Siebenbürgen: Polizei Section (A cs. kir. magyarországi és erdélyi [III.] hadsereg parancsnokságának rendőri osztálya) 1849—1851, Általános iratok. — 21. kötet. Az 1851. évi iktatókönyv 15525. ikt. sz. alatti 1851. április 6-i bejegyzése: „Eingelangt von k. k. Milit. Districts Commando in Pesth 5./4. 1851. Z. 3244. übermacht das vom Gustav Heckenast überreichte Werk: «Emléksorok Napló 1848—1849-ből, írta Sajó 1-ső kötet» zur Begutachtung“.

23. ZSIGMOND Ferenc: *Jókai és Debrecen*. 1925. 17. l.

24. *A magyar irodalom története. 1848—1905*. 1965. 287. l.: NAGY Miklós: *Jókai Mór*.

sorok híjával ez a háttér nem látszik. SÓTÉR István, aki e bonyolult időszakot — a bukás utáni félévtizedet a legösszettebben szemléli, azt írja a nevezetes elbeszélésről: „A gyémántos miniszter Jókai oly ritka satírai hangjának egyik érdekes példánya. Aki ezt a novellát megírta, valószínűleg nem tett le a szándékról, hogy akár a legszigorúbb bírálattal illesse a szabadságharcot s a legendás vállalkozás mögött felfedezze annak fonákját.”²⁵ És valamennyi monográfia keresi a hiányzó láncszemet, *A gyémántos miniszter* satírai hangjának tapasztalati anyagát. Az *Emléksorok*... ezt az anyagot adja elő. *A gyémántos miniszter*hez ugyancsak jegyzetet fűz JÓKAI 1875-ben, a *Forradalom alatt* című kötetben.

„Ez a naplószerű vázlat (az elő és utószó kivételével) még a forradalom alatt íratott; de csak a forradalom után jöhetett ki a Szilágyi Sándor szerkesztette Emléklapokban, mely folyóirat a katonai rémuralom alatt, mint egy kimagyarázhatatlan lélektani talány, a legnagyobb censurátlan sajtószabadságot élvezve, közlé valamennyi „forradalmi csataképeket” miket „Sajó” álnév alatt írtam. Csak később a polgári kormány jött rá, hogy mit tartalmaznak a füzetek? s azonnal elkoboztatta a fennmaradt példányokat és betapostatta. A mi forradalmi elbeszéléseim az ideig könyvalakban egyesítve meg nem jelentek, azokat már csak travestálva lehetett közönség elé hozni... Ez a vázlat azonban mindenképen kimaradt. Ennek csak úgy van értelme, a hogy meg van írva. Ennek is helyet kell foglalnia jelen gyűjteményemben. Ez illusztrálja az Esti Lapokban elfoglalt álláspontomat. Élesen van írva; de meg van írva, ki is volt már nyomtatva, s — „quod scripsi, scripsi”.²⁶

Van *A gyémántos miniszter*ben egy ditirambikus betét, amelynek szaggatott előadásmódja mintegy kiegészíti a többi rész vázlatos előadását. A satíraban a ditirambus jól kifejezi JÓKAI 1849-es eseményszemléletét. A katonai küzdelem áldozatos és hősieles mivoltának szól a ditirambus, a debreceni mindennapok politikai huzavonáit követi a satirikus vázlatosság. JÓKAI békepártisága vitathatatlan, de akármilyen rövid ideig tartott a debreceni időszak, mégis két részre bontható a békepártiság szempontjából. Április 13-ig JÓKAI úgy vélte, mint a békepárti vezetés, hogy meg lehet egyezni a Habsburgokkal. Az *Esti Lapok Pro memoria* című írásának befejezése így szól: „Mi a harcot nem kezdtük, mi a harcot nem dicsvágyból fogadtuk el: mi megtámadott alkotmányos jogainkat védni fogtunk fegyvert, s mihelyt azok nem leendnek megtámadva többé, megszűnünk áldozni e nép vérével.”²⁷ De mikor kitetszett, hogy a Habsburgok semmi hajlandósággal nincsenek a megegyezésre — kiegyezésre! — JÓKAI és a békepárti álláspont megváltozik.

„Az osztrák fél minden hajlamot a békülésre következetesen kiirtott. Megmásíthatatlan tényekkel zárta le az alkotmányos kiegyenlítés lehetőségét; elvégre az orosz intervenció felhívásával teljesen lehetetlenné tett minden kísérletet a magyar nemzet és Ausztria közötti viszálynak békés megoldására. Az eddig legóvatosabban működő alkotmányos pártnak, mely vezetői közé egy Nyáry Pált, Szacsvayt, Kazinczy Gábort, Szemere Bertalant, Almássy Pált, Csengery Antalt, Kemény Zsigmondot számítá, nem maradt semmi egyéb választása, mint

25. SÓTÉR István: *Jókai Mór*. 1941. 74. l.

26. JÓKAI Mór: i. m. 231. l.

27. JÓKAI MÓR: i. m. 119. l.

az események élére állni s az előre látható catastrophát legalább úgy közelíteni meg, hogy ha minden elvész is, a nemzeti becsület meg legyen mentve a bukásban. Ezt előre látta mindenki s illúzióink nem voltak. Az április 13-iki képviselői előértekezleten Nyáry minden rábeszélő tehetségét elővette, hogy a trónvesztés kimondását megakadályozza, s midőn a többséget maga ellen találta, akkor arra kérte elvbarátait, hogy hallgassanak el hát; legyen a holnap tény egyhangúlag elfogadva, s ha kell bukjunk el együtt; és ne vesszünk össze.”²⁸

Ezt az álláspontot vállalta JÓKAI is, magatartását ez magyarázza. Becsületből kitartani — ő is úgy véli, de ez biztosít számára lehetőséget MADARÁSZ László olyan megítélésére, ami *A gyémántos miniszter* egyik és erőteljesebb hangszíne. A másik — az említett ditirambikus hang — a katonai helyzet megítéléséből következik. „Bem altábornagy, mikor a végzetes határozatot megtudta: így nyilatkozott: ‚jetzt ist alles verloren, wir schlageu (sic!) uns noch, als gute Soldaten, aber für Ungarn können wir nichts mehr thun‘. Ezt Nyárytól és Pataytól hallottam. Valamint azt is, hogy a nagysarlói ütközet után Nagy Sándor tábornok azt mondá az izenetet vivő küldöncznek: ‚meg ne mondja ön a debreczenieknek, milyen nagyszerű volt a diadal, melyet ma kivívtunk; mert azok képesek lesznek akkor még két nagy hatalomnak háborút üzeni‘.”²⁹ JÓKAI álláspontja a debreceni időben előbb az alkotmányos megoldás, utóbb a „catastrophá” tudatában a becsületes kitartás.

MADARÁSZ Lászlóval ő nem egyezik, s huszonöt év után így ítéli meg elbeszélése hőseit:

„Magára az episod hőisére nézve pedig, most már huszonöt év távolán keresztül nézve a történeteket, kénytelen vagyok kimondani, hogy a történeteket ugyan agyonhallgatni nem lehet; de annak indokait én nem keresem aljas kapzsiságban, hanem inkább politikai kicsiny hitűségben. A republikánus párt e kiváló férfija hitem szerint, e fatalis ügyben nem ‚bűnt‘ követett el; hanem annál nagyobbat: ‚hibát‘. Ki hagyta az események vezetését venni az addig feljülállott párt kezéből. S a békepárt, mely őt megbuktatta: még rádúplázott erre a hibára, mert a mint feljül került, nem saját elveit adta az új kormányszatnak: hanem ő vette át a republikánus irányt a régítől, a hogy ezt az új kormányelnök Szemere republikánus programja, Csengery új ‚Respublica‘ című lapja, és saját republikánus cikkeim is constatálják.”³⁰

JÓKAI azonban huszonöt év után is azt állítja, hogy bár ez is hiba volt, nem lehetett másként cselekedni. A békepárt programját lehetetlenítette az udvar makacssága, s az intervenció után már képtelenség volt mást tenni, mint csak elbukni, s ezzel hasonlóvá lenni azokhoz, akik a harcokban naponta kockára vetették életüket. A katasztrófatudat ott van JÓKAIban folyton-folyvást a debreceni időben, különösen pedig április 13. után.

Már ekkor kezdte volna írni *A gyémántos minisztert*? Ezt állítja maga, s az *Emléksorokkal* frissen szerzett tapasztalat szerint ezt az állítást kétségbe nem vonhatjuk. *A gyémántos miniszter* azzal fejeződik be, hogy a bukott MADARÁSZT a trónfosztás menti meg. Ebben a megoldásban benne van JÓKAI negyvenkilenc áprilisi ítélete. Az *Emléksorok* hangvétele ugyanezt

28. JÓKAI Mór: i. m. 127. l.

29. JÓKAI Mór: i. m. 128. l.

30. JÓKAI Mór: i. m. 233. l.

az ítéletet sugározza. Vagyis a szabadságharc kritikai elemzésére törekedett JÓKAI; számvetést csinált, nem krónikát írt. Nem hamisította meg utóbb egykori szerepét, mert 1850-ben is úgy szemlélte az eseményeket, mint utóbb.

Az *Emléksorok* — a kézirat — a móri csatavesztés leírásával kezdődik, és a *Függetlenségi Nyilatkozat* kimondásával ér véget. A móri csata 1848. december 30-án volt, a *Függetlenségi Nyilatkozatot* 1849. április 14-én mondták ki. A kéziratból ugyan nem állapítható meg, hogy ez volna a teljes mű, a JÓKAI emlegette 1851-es kiadványkísérlet egész terjedelmének hiányában ezt nem is lehet megállapítani. Ám a kézirat tartalma, kompozíciója az egész benyomását teszi az olvasóra.

Az *Emléksorok* a válságos hónapokat tárgyalja. Két százból fonja a történetet JÓKAI. A harcéri eseményeket és a politikai történéseket egymást megvilágítani hívja elő, és gondolatmenetét eleve meghatározza a későbbi esemény, a *Függetlenségi Nyilatkozat*, amelyet — szerinte — nem kellett volna az országgyűlésnek elfogadnia. Ez békepárti álláspont. De JÓKAI azt is konstatálja, hogy a MADARÁSZ bukásával fölénybe került békepártnak már nem lehetett más programja, mint csak kitartani, vagyis ugyanazt akarni és vállalni, amit a republikánusok tettek. Egyetlen pártnak sem volt kikristályosodott programja. Ahogyan nem volt a hagseregnek egységes vezetése. Az *Emléksorok*-ban erőteljesen szóhoz jut KOSSUTH működésének kritikája. Oly erős ez a bírálat, hogy már a kézirathoz képest enyhíti azt JÓKAI, midőn a szöveget nyomtatni kezdik. KOSSUTH személyes kvalitásait ugyan elismeri, de KOSSUTH környezetét, s e környezet hangadóját, a feleséget úgy ítéli meg, hogy erősen befolyásolták KOSSUTHOT, és ez a befolyás kedvezőtlen volt, KOSSUTH pedig könnyen engedett. JÓKAI azonban nem akart elfogultan ítélni, csak keserű volt, csak azt látta, hogy az események alakulására már senkinek sincs befolyása. A hadvezetésben egyénileg kiváló emberek voltak, de egymással torzsalkodtak, féltékenykedéseikkel sok hibát vétettek. A katonák — a hadvezérek — gyanakodtak a polgári vezetésre is. KOSSUTH hadat tudott toborozni, de hadsereget vezetni nem. A polgári vezetésben viszont a pártoskodás örölte az energiákat. A pártok különben is a személyi erők pusztá eszközei, harci területei voltak. Az *Emléksorok* — a kézirat — XXVII. fejezetében írja JÓKAI: „Mindkét párt különös gyarlósága volt az: hogy céljai elérésének semmi egyéb akadályát nem látta mint az ellenpárt törekvését s azt hívé: hogy ha azt megbuktatá győz. Minden a pártvezéri intrikák következtében történt.” Békepárti körből szerzett tudomása volt végül JÓKAINAK az is, hogy az európai nagyhatalmaknak nem célja az 1815-ös bécsi kongresszus létrehozta európai „súlyegyent” fölborítani. Hivatkozik az *Emléksorok* BROWN-ra, az angol követre, ki a *Függetlenségi Nyilatkozat* visszavonásáért agitált a debreceni országgyűlési körökben. „Többször elment a girondisták gyűléseibe s tanácsla nekik: hogy az országgyűlés függetlenség nyilatkozatát meg kell semmisíteni. . . Nem az a nagyobb baj, úgymond az angol, hogy az orosz be fog jönni, hanem az: hogy Európa nem fogja önöket segíteni e határozatt miatt. Nem az hiba, hogy ellenségeik kezét felszabadították: hanem az: hogy barátaikét megkötötték.”

De csak a hadvezetés egyenetlenkedéseit, a bel- és külpolitika kapkodását marasztalta el. A nép lelkes, önfeláldozó harcokészségét, a katonaság áldozatoságát méltányolta. Mikor e méltánylásról van szó az *Emléksorok*-ban, akkor nemegyszer életképpé kerekedik a különben vázlatos szöveg. Az anekdotikus történetek egy része már negyvenkilencben megjelent, később pedig többször is fölhasználta őket JÓKAI. A kézirat XXII. fejezetéből például — s ez a *Fejezetek a magyar nép életéből — A szanta koldus, Az önkéntes zsebredugott kézzel, A k...-i gyermekek, a mignatur csata, Messiás neve 666* már a Charivari-rovatban megjelentek. Az 1850-ben papírra rótt *Emléksorok* ezeket változatlan formában fogadta magába. JÓKAI értékeit a hadvezetés és a politika eseményeire vonatkoztak. S van még egy vonása az *Emléksorok*nak a később kiadott szövegekhez képest, ez pedig önmaga szerepének a teljes háttérben hagyása. Az *Emléksorok* írója magáról nem beszél.

Szövegén közvetlenül a nyomtatás előtt bizonyíthatóan enyhített. Enyhített ott, ahol túlságos negatív színben tüntetett föl történetet vagy személyt. Főként KOSSUTH személyiségének rajzán változtatott, de nyilvánvalóan azért, mert békepárti hangoltsága a kormányzó valódi vagy vélt hibáit túlzásig kinagyította.

JÓKAI az *Emléksorok*ban a tényszerű és tárgyilagos hangvételre törekszik. Nem történelmet ír, hanem adalékokat a történelemhez. Munkája vázlatos, némely eseményt csak érint, nem magyaráz. Bizonyos kérdésekben azonban elragadja indulata, így a flamingó-párt, azaz a republikánus párt megítélésében. Ilyenkor egyértelműen lelepleződik forrása — NYÁRY Pál és köre — és pártállása. A vázlatos előadásmód azonban váltakozik az anekdotikus hanggal: egyes történeteket kikerekít, életképi formává alakít (*Fejezetek a magyar nép életéből* XXII. fej., *A magyar hadsereg alkatrészei* című XV. fej.).

Kéziratunk, az *Emléksorok*, az elkészült munka töredéke. E napló, visszaemlékezés kiforratlan mű benyomását kelti, nemcsak vázlatos, hanem stílusa is egyenetlen. Lendületessé olyankor lesz, ha indulatát önti ki vagy személyesen megélt mozzanatot rögzít; ilyen például KOSSUTH-tali beszélgetése. Ne feledjük azonban: a szerző ekkor még csak 25 éves!

A hadi, bel- és külpolitikai események dolgában jegyzetszerű a kézirat. A vezető személyiségek megítélése tézis-tömörű. De akármilyen is az ítélete, sose feledkezik meg a bírált személyek nemes vonásainak, erkölcsi tulajdonságainak méltánylásáról. Még MADARÁSZ Lászlót — *A gyémántos miniszter* hőst — sem ítéli el JÓKAI egyértelműen. A novella nem a hősré kihegyezett, hanem megint csak a szituációra. Az *Emléksorok* tanulsága szerint 1849 március—áprilisától kezdve nyilvánvaló volt már a közeli katasztrófa, de a becsület mindenkit a veszett ügryhöz kötött, s attól elszakadni senki nem akart.

Az *Emléksorok* kiadásának megakadályozása JÓKAIT arra bírta, hogy hallgasson a szabadságharc közvetlen kifejezéséről, de mikor később — a hetvenes évek közepén — már könyvbe gyűjthette a szabadságharc két esztendeje alatt írott cikkei, bár nem emlegette, mégis használta — jegyzeteihez — az *Emléksorok* ötvenes években írott, kiadni is megkísérelt följegyzéseit. Húsz év után csupán annyi a változás, hogy JÓKAITól az ese-

mények messzebbre kerültek. Kimeríthetetlen példatárává vált a szabadságharc néhány hónapja a hősi helytállásnak, emberi és katonai példamutatásnak. Nem arról van szó, hogy az eseményeket objektíven mérlegelte-e vagy sem, hanem arról, hogy közvetlenül a bukás után — az *Emléksorok* a tanú rá! — látta a vállalkozás nemzeti nagyságát, de látta a küzdelem kilátástalanságát is. Később regényeinek légkörét megfényesítette a vállalkozás nagyságának emléke.

Ein unpubliziertes Jókai-Autograph

E. NEMESKÉRI

Die Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek Széchényi hat im Jahre 1975 autographie Handschriften aus der ersten schriftstellerischen Periode von Mór JÓKAI erworben. Die Handschriften sind mit Ausnahme der Handschrift des Romanes *Die goldene Zeit in Siebenbürgen* (Erdély aranykora) unvollständig. Die gekauften Handschriften sind die folgenden:

Ein Werk ohne Titel über die Jahre 1848—49

Der Mann mit den zwei Hörnern (A kétszarvú ember)

Die goldene Zeit in Siebenbürgen (Erdély aranykora)

Türkenwelt in Ungarn (Törökvilág Magyarországon)

Die letzten Tage der Janitscharen (A janicsárok végnapjai)

Die Geschichte der ungarischen Nation (A magyar nemzet története)

Der vorliegende Aufsatz beschäftigt sich mit dem beim Druck in Beschlag genommenen Werke über 1848—49, das bis zu dieser Zeit nur aus den Andeutungen und Briefen des Schriftsteller bekannt war. Der Titel lautet: *Gedenkzeilen aus 1848—49*. (Emléksorok 1848—49-ből.)

Die Handschrift kam aus Caracas (Venezuela) aus dem Besitz der dort lebenden Familie VLADÁR nach Hause. Laut der Familientradition hätte diese Handschrift Frau Carolina VLADÁR geborene LÓNYAI (Frau von József VLADÁR) von JÓKAI erhalten. JÓKAI konnte zu der Zeit seiner Flucht, als er verborgen in Tardona lebte (in den Herbst- und Wintermonaten vom Jahre 1849) mit Frau VLADÁR in Verbindung geraten sein, deren Schloss in Bánhorváti und darin die reich ausgestattete Bibliothek eine Anziehungskraft auf JÓKAI ausüben konnte. Da bis jetzt über ihre persönlichen Verbindungen keine schriftlichen Beweise aufgefunden wurden, ist der Zeitpunkt des Schenkens auch nur anzunehmen.

Das Vorhandensein des Werkes *Gedenkzeilen aus 1848—49* hat die JÓKAI-Philologie bezweifelt und JÓKAI'S Andeutungen auf dieses Werk in seinen späteren Schriften für eine Legende gehalten.

Die Handschrift des Werkes enthält 63 Folio, die Mase der einzelnen Blätter sind 290×230 Millimeter. Es besteht aus dreisig kurzen Abschnitten, die ersten drei und die beiden letzten Abschnitten sind unnummeriert, die Paginierung ist nicht fortlaufend, sie bricht ab und beginnt wiederholt von Neuen. Am Anfang der einzelnen Abschnitte gibt der Schriftsteller ausführliche inhaltliche Auszüge, welche im vorliegenden Aufsatz auch publiziert sind um einen inhaltlichen Übersicht über den Inhalt der Handschrift zu geben. Die dreissig Kapitel behandeln die Ereignisse der Revolution vom 30. September 1848 (Tag der Schlacht bei Mór) bis zum 14. April 1849 (Proklamation der Dethronisierung der Habsburg-Dynastie).

Wir können nicht behaupten, dass das Werk vollständig ist, sei es aber auch nur ein Fragment, so ist es doch etwas Vollständiges und beschreibt aufeinander folgende Ereignisse. Besonders ausführlich wird im Werk die schwere Lage der Regierung, der Armee und der Parteien zur Zeit ihres debrecener Aufenthaltes besprochen.

Es ist ein eigenartiges Werk von JÓKAI. Tagebuch, Erinnerung, Abrechnung mit den Ereignissen. Die Vortragsweise ist skizzenartig, hie und da anekdotisch. Der Schriftsteller fällt über die Beteiligten der historischen Ereignisse ein hartes Urteil, doch bleibt er binnen der Grenzen der Objektivität.

Das Auftauchen dieses Werkes von Mór JÓKAI, welches Grundtext aller seiner späteren Erinnerungen an die Zeit des Freiheitskrieges ist, bildet das von der JÓKAI-Forschung so sehr vermisste Kettenglied, die Abrechnung mit den Ereignissen der Revolution.

Unter den Werken des Schriftstellers war bisher nur ein einziges satyrisches Portrait bekannt, *Der Diamantenminister* (A gyémántos miniszter) vom Jahre 1851, wo der Schriftsteller seiner Verbitterung und Zweifel Ausdruck gibt.

Die Atmosphäre der späteren JÓKAI-Romane über den Freiheitskrieg wurde von dem Andenken an die Grösse des nationalen Unternehmens geprägt.

Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár

HARASZTHY GYULA

„E ritkán szálló szó, e rémület
ez volna hát a termő férfikor?”

Radnóti Miklós¹

GYERMEKKOR, TANULMÁNYOK

A magyar esszé egyik legnagyobb mestere, az Országos Széchényi Könyvtár egykori kiváló munkatársa, HALÁSZ GÁBOR, 1901. július 4-én született Budapesten. Esszéirodalmunk ama „hegyvonulatába” tartozott, amit többek között KEMÉNY Zsigmond, GYULAI Pál, PÉTERFY Jenő, BABITS Mihály és NÉMETH László neve, munkássága jelez. A nagyvonalúan induló pálya a férfikor delén tragikus véget ért: a fasizmus szörnyűsége korán sirba döntötte a magyar irodalom e könyvtáros kiválóságát.

Apja református vallású hivatalnok, anyja zsidó származású tanítónő volt. Közös háztartásban éltek, majd 1908-ban házasságot kötöttek. Az édesanya és gyermeke ezután nemsokára felvették a református vallást.²

A család Óbudán lakott, a Selmeci utca 25. szám alatt, szoba-konyhás lakásban, a legszerényebb körülmények között, a SZERB Antal által később emlegetett „óbudai remeteség”-ben.

Gyermekkorának alakulásáról nem tudunk. Első hiteles életrajzi adatunk a gimnáziumi éveket idézi. 1916 és 1920 között a méltán híres budapesti Lónyai utcai református gimnázium növendéke volt. Végig színjeles tanuló, tandíjmentes és az „Egyesült budapesti Takarékpénztár” alapítványából kapott négy éven át ösztöndíjat (ezt a gimnázium értesítője szerint „szegénysorsú, jóerkölcsű, és tanulmányaiiban jeles előmenetelű” tanuló nyerve el).

Vajon mit hozhatott magával az ifjú HALÁSZ GÁBOR ebből az iskolából? Mindenesetre a gimnáziumra jellemző demokratikus magatartást, kálvinista puritánságot, ellenzékiiséget, de bizonyos konzervativizmusra való hajlandóságot is, s az iskola hagyományának megfelelően az angol nyelv és irodalom iránti vonzódást.³

1. RADNÓTI Miklós e sorai 1937-ben írt *Ez volna hát...* című verséből valók. HALÁSZ GÁBOR idézte e mindkettőjükre jellemző, tragikus hangulatú sorokat *A század gyermekei* című tanulmányában.
2. A családi áttérési adatokat szándékosan emeljük ki most is, később is, mert sorsdöntőek HALÁSZ GÁBOR életének alakulására.
3. GÁL István (*Bartóktól Radnótiig*. Bp. 1973. Magvető, 333. l.) megállapítása szerint a Lónyai utcai iskola híres tanárai között „a magyarországi angol szakértők ki-magasló alakjai” tanítottak.

„Hitéleti buzgalmat”, vallásosságot — s ez nemcsak HALÁSZRA volt jellemző — nem kaphatott egy életútra örökségül a híres gimnáziumtól. 1931-ben — éppen a *Protestáns Szemlében*, a protestantizmus hivatásáról vitáztán, így írt erről:

„Sűrűn hallottuk mi is diák korunkban, miben különbözünk, ritkán, hogy milyenek vagyunk. Jóleső dac élt bennünk (protestálni — gerinces ér-

zés), négyszáz év sérelmeit panaszoló, és a reformátorok céljaiból, gondolataiból, munkásságából alig ismertünk meg valamit. Az iskolai vallásoktatás egyháztörténet címen politikai eseményekkel ismertetett meg bőven, részletesen, a protestáns élet szemléletét, belső fejlődését csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta... ugyanakkor vértelen erkölcsi szabályok, a formalisztikus etika örökségének ismételtetésére esztendőket fordított. Így

nőttek nemzedékek, akiknek lelkében elsorvadt a protestáns gondolat és hitetlenekké váltak, mert nem volt miben hinniük.”⁴

A kitűnően sikerült érettségi vizsga után a budapesti egyetem bölcsész évei következtek, HALÁSZ Gábor magyar és francia irodalmat, filozófiát és történelmet hallgatott. A húszas években sok kiválóság tanult a pesti bölcsészkaron,⁵ köztük többel baráti és pályatársi kapcsolatba került (HEVESI András, KERECSENYI Dezső, SZERB Antal). De BISZTRAY Gyula, majd KOZOCSA Sándor is baráti köréhez tartozott, annyival is inkább, mert ők is a könyvtárosi pályát választották élethivatásul.

Doktori értekezése B. FONTENELLE esztétikájáról szólt: témája összekapcsolta az értelem feltétlen tiszteletével, a francia felvilágosodással, a klasszicista ízléssel.

Diplomájának megszerzése után 1925–26-ban Párizsba utazott állami ösztöndíjjal (közben Olaszországban is járt). Franciaországban megerősödött és szinte egy életre szóló eszményévé vált a felvilágosodás, VOLTAIRE és DIDEROT műveinek tanulmányozása és adaptálása. Párizsban nemcsak a felvilágosodás gondolkodói voltak útjának „szellemkísérői”, de itt vált még szorosabbá barátsága SZERB Antallal is, aki szintén ösztöndíjasként tartózkodott Franciaországban.

A 18. századi klasszikusok műveinek tanulmányozása mellett módszert is tanult külföldi útja során: e területen SAINT-BEUVE lett az eszménye. Tőle az irodalmi portréfestés művészetét sajátította el.

P Á L Y A, M U N K A, É L E T A N E M Z E T I K Ö N Y V T Á R B A N

Akik a húszas évek végén, a harmincas években s a negyvenes évek elején megfordultak a Széchényi Könyvtárban, soha nem feledhetik el azt a magas, karcsú, fehérköpenyes, mindig választékosan, de valamiféle konzervatív szigorral öltözködő könyvtárost, aki HALÁSZ Gábor volt: „a meredek ember”, aki kissé „biccentgetve járt, mint a tudós madarak a mesében”.⁶ „Nagyon jól állt neki a Széchényi Könyvtár” — írta róla visszaemlékezésében Cs. SZABÓ László.

Mindenki, aki szót váltott vele, szinte legendákat mesélt a fiatal könyvtáros tudásáról, széles körű műveltségéről. BABITS mondta róla: ha valaki nem tud valamit, kérdezze meg HALÁSZ Gábort... Műveltségének egyik

4. *Néhány szó a nagy vitáról.* = *Protestáns Szemle.* 1931. 1038–1040. l. — Sajnos HALÁSZ Gábor fiatal éveiről nagyon keveset tudunk. KERESZTURY Dezső is felhívta a figyelmet a rá vonatkozó források szinte egyedülálló hiányosságára: pályaképének kutatója nagyrészt HALÁSZ Gábor írásaira, rejtett utalásaira támaszkodhatik. — GÁL István i. m. mellett ld. még: DEME Zoltán: *Halász Gábor élete és munkássága.* Szolnok. 1966. Szolnok Megyei Verseyhy Könyvtár. 25. l.

5. GÁL István idézett műve szerint többek között ezekben az években tett doktori szigorlatot BISZTRAY Gyula, HEVESI András, KERECSENYI Dezső, LIGETI Lajos, MÁLYUSZ Elemér, PAIS Dezső, PROHÁSZKA Lajos, SZERB Antal, TAMÁS Lajos, TÓTH Aladár, WALDAPFEL József, ZSIRAI Miklós. Maga a puszta felsorolás is szinte valóságos tudománytörténet!

6. Cs. SZABÓ László: *A Meredek ember.* = *Új Magyarország.* 1946. nov. 18.

alapja nyelvtudása volt: az európai irodalmat nem fordítások útján, hanem eredetiben ismerte meg, élte át.

Merrefelé tartott ez a magányába zárkozó „óbudai remete”? Mit tett a Nemzeti Könyvtárban működésének tizennyolc éve alatt?

Talán bizonyítani sem kell, hogy erre az anyagiakban, karrierlehetőségben igen szerény pályára a könyv szeretete vonzotta („gyermekkorom óta állandó kísérőim a könyvek” — írta később KŐHALMI Bélának).

A fiatal tudós 1927 novemberében került az Országos Széchényi Könyvtárba ún. önkéntes gyakornokként.⁷ Az erről szóló hivatalos iratot HÓMAN Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum akkori főigazgatója intézte LUKINICH Imréhez, az OSZK igazgatójához:

„... dr. Halász Gábor urat önkéntes gyakornoki minőségben alkalmaztam és szolgálattételre az Országos Széchényi Könyvtárhoz osztottam be. Nevezettet alkalmazásáról egyidejűleg azzal értesítettem, hogy szolgálati idejét napi négy órában állapítottam meg.”⁸

Az újonnan alkalmazott önkéntes gyakornok szakmai körökben már nem volt ismeretlen ember, hiszen mögötte volt a párizsi ösztöndíjas év, és 1925-től kezdve a *Napkelet* c. folyóirat kritikai rovatában dolgozott.⁹

Könyvtári szolgálatba lépésekor az általa annyira szeretett Kézirattár munkatársa, szinte „mindenese” lett: kéziratokat szerzett meg a könyvtár számára, értékelte ezeket, katalogizált, naplózott, tájékoztatott.

LUKINICH Imre igazgató jelentése az OSZK 1927. évi tevékenységéről már megemlékezett a kezdő — de kiváló — gyakornok munkájáról, aki KOMJÁTHY Jenő és herceg ODESCHALCHI Artúr hagyatékát dolgozta föl, majd megkezdte a KORONGHI LIPPICH-hagyaték feltárását és a THALLÓCZY-hagyaték rendezését.¹⁰ E csaknem 8000 darabra rúgó levelezés- és kéziratanyag cédulázását 1929-ben fejezte be.¹¹ Még ebben az évben hozzákezdett a PULSZKY-hagyaték rendezéséhez,¹² majd nekilátott PULSZKY Ferenc és rokonai hagyatékának földolgozásához, a kéziratok és analekták katalogizálásához.¹³

1931-ben a raktárrendezés kapcsán előkerült állományrészek (KERTBENY Károly, PODMANICZKY Frigyes, HAYNALD Lajos, THALLÓCZY Lajos) iratainak, naplóinak rendezését, naplózását, szakkatalógusba való bevezetését végezte el,¹⁴ s befejezte a PULSZKY—HAMPEL—KERN-hagyaték fel-

7. A húszas—harmincas években a könyvtárosi pálya rendszerint önkéntes gyakornokként, majd ADOB-osként (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) kezdődött. Az így alkalmazottak fizetése havi 75 pengő volt. Aki már díjnoki vagy gyakornoki kinevezést kapott — már a lépcső alsó fokain kezdett „fölfelé” indulni.

8. 552/1927. nov. 25. OSZK Irattár. HALÁSZ-szal együtt kezdte meg szolgálatát az OSZK-ban HEVESI András író is, aki a második világháborúban mint a francia hadsereg tagja hősi halált halt a németek elleni harcokban.

9. HALÁSZ és a *Napkelet* kapcsolatára később még visszatérünk. Itt csupán a tényről rögzítettük.

10. *Magyar Könyvszemle.* 1928. 93—107. l.

11. 352/1929. és 516/1929. OSZK Irattár.

12. 182/1929. OSZK Irattár.

13. 248/1930. OSZK Irattár.

14. 2/1931. OSZK Irattár.

dolgozását, a már cédulázott anyagot naplózta és katalogizálta. Ugyanebben az évben fontos kéziratári munkába kezdett: APPONYI Sándor levélhagyatékát rendezte és katalogizálta, majd a következő évben folytatta és be is fejezte ezen állományrész számbavételét.¹⁵

A nagy munkabírású kéziratáros további feladatokat is vállalt: rendezte és katalogizálta PONORI THEWREWK Emil háromlányi levél- és kéziratanyagát, továbbá MORVAY Győző kézirati és levelezésanyagát is feldolgozta, a Kézirattár akkori arcképgyűjteményét az újabban megszerzett darabok katalogizálásával egészítette ki.¹⁶

Talán legszebb szakmai munkája az volt, hogy vezetői megbízásából részt vehetett az *Admonti-kódex* megszerzésére vonatkozó tárgyalásokban, és az ősnymtatványanyag ezzel kapcsolatban álló átnézésében.¹⁷ Az 1934. szeptember 4-én (20 000 Pengőért) megvásárolt *Admonti-kódex* (Szent ISTVÁN törvényeinek 16 hártyalapon írt 12. századi kéziratának) átvételében a Kézirattár részéről ő működött közre, s FITZ József főigazgató „a Kézirattár növedékinaplójába való bevezetés végett átadja dr. Halász Gábor múzeumi segédörnek” a nagybecsű decretumot, és ő azt a 71/1934. sz. alatt írta be a növedéki naplóba.¹⁸

Közben folytatta napi munkáját: a Quart. Hung. kötetek kolligátumainak átnézését és katalogizálását, a FRAKNÓI—IPOLYI—RÓMER-levelezés még feltáratlan anyagának feldolgozását,¹⁹ KERTBENY Károly autográfgyűjteményének, továbbá SCHÖNHERR Gyula kézirati hagyatékának rendezését és cédulázását.²⁰ A következő években HORVÁTH Mihály emigrációs anyagának, s gróf BRUNSWICK Teréz kézirati hagyatékának átvételét intézte.²¹

A Kézirattár inventáriumainak egész sorában bukkanunk annyira jellegzetes kezeírására: többek között — és a már említetteken kívül — HAMPEL József, HAMPELNÉ PULSZKY Polyxena, KRÚDY Gyula, HAYNALD Lajos, FRAKNÓI Vilmos, GRÜNWARD Béla kéziratós műveit naplózta.

Tevékenysége nem merült ki a kéziratári szerzeményezési és feldolgozási munkában. Részt vett a tájékoztatásban, a könyvtár kiállításainak rendezésében is. Emlékezetes volt a Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményeinek (1919—1928) kiállításában való közreműködése JAKUBOVICH Emil, ISOZ Kálmán, RÉDEY Tivadar, BARTONIEK Emma, PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán és CZOBOR Alfréd társaságában.^{22a} Látogatókat vezetett, sőt az igazgató megbízásából adminisztrációs teendőket is végzett. Kiváló francia nyelvtudását fordításokra, referenciákra is felhasználták. Bibliográfiai feladatokat is megoldott: másodmagával (KOZOCSA Sándorral) összeállította

15. 191/1931., 324/1931., 422/1931., 28/1932. OSZK Irattár.

16. 422/1931., 28/1932. OSZK Irattár.

17. U. o. 422/1931. okt. 6.

18. 128/1934. OSZK Irattár.

19. 28/1932. OSZK Irattár.

20. 218/1932. OSZK Irattár.

21. 20/1934., 264/1935. OSZK Irattár.

22a LUKINICH Imre: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1928. évi állapotáról.* = *Magyar Könyvszemle.* 1929. 99—117. l. — E vezető munkatársak nevei arról is tanúskodnak, hogy a fiatal HALÁSZ Gábor egyenrangú munkatársként dolgozott társaságukban.

Budept, 1930 júní 23

Fyrir höfðinu þínu!

F. hó 13. vil þelt kvæðin fylgja þér þessu með
höfðinu, þessu & hvernig þessu hversu þessu, þessu hvernig þessu
höfðinu með þessu hvernig þessu (þessu hvernig þessu hvernig þessu
þessu) þessu hvernig þessu hvernig þessu 1850" um þessu slappi
& hvernig þessu:

A. Mathias Þinnu þessu" c. m. 2. þessu uttali þessu.

"Þi miltþessu þessu & hvernig þessu þessu"

A 3. þessu:

"Þessu þessu þessu þessu þessu þessu!"

Þessu þessu & hvernig þessu þessu þessu þessu?"

Þessu þessu & hvernig þessu þessu þessu þessu?"

Þessu þessu þessu þessu þessu þessu?"

Þessu þessu þessu.

Budept, 1930 júní 23

Þessu þessu

Þessu þessu

Þessu þessu
þessu

Þessu þessu

és egyedül franciára fordította pl. az 1925-ös év történeti irodalmának bibliográfiáját, a Comité International des Sciences Historiques kiadásában megjelenő *Annuaire Internationale de Bibliographie Historique* számára.²² Sokoldalú könyvtáros, mai kifejezéssel élve, kiváló „szakreferens” volt.

Gyakorlati könyvtárosi munkájával párhuzamosan szakmájának elméleti kérdéseivel is foglalkozott.

A bibliográfiai munkáról, annak nemzeti és nemzetközi hasznáról egy recenziójában lényeges elvi megállapítást tett:²³

„A háború után a szellemi együttműködés jegyében Európa-szerte módszeres és nagyarányú bibliográfiai munkásság indult meg, amelyben az egyes nemzetek számot adnak kulturális erejükről és egyúttal elősegítik a szakkörök nemzetközi tájékozódását. A közös munkából kiveszi részét a magyar tudományosság is, hiszen nekünk sokszorosan érdekünk, hogy az itthoni eredményeket a külföld is megismerje. Pasteiner Iván ... merészen nagyvonalú kezdeményezéssel a magyar szellem- és természettudományos termelés minden ágára kiterjedő bibliográfiai sorozatot indított meg. Ha e sorozat elkészül, az utolsó negyedszázad tudományos életének monumentális emlékműve lesz és megbecsülhetetlen szolgálatot tesz majd az eljövendő kutatóknak.”

A hungarika bibliográfiáról (FERENCZI Miklós: *Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1928. év...* Cluj — Kolozsvár, 1929. c. munkájának ismertetése kapcsán) így nyilatkozott:

„... A kisebbségi sorsra ítélt magyarság minden erejét megfeszítve fenn kell hogy tartsa a magyar nyelvű irodalmi munkásságában megnyilvánuló kulturális színvonalát, mert a könyvekkel nemzetiségi önbizalmát és létét is védelmezi.”

Kézirattári elvi — immár oktatói szinten — végzett munkája egy feledhetetlen előadássorozatban kapott nyilvánosságot: a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének 1937-ben rendezett tanfolyamán az újkori kéziratokról adta elő tíz évi munkájának elméleti és gyakorlati összefoglalását.²⁴

Ennek fennmaradt jegyzetében bevezetésként megállapítja, hogy a kéziratok meghatározása nem tartozik a könnyű feladatok közé, hiszen sokszor nincs címük. Kérdés az is, hogy a kéziratok eredetiek-e, másolatok-e, mi a tárgyuk? Minderre választ csak a kézirat tartalmának tanulmányozása révén lehet adni. Ezután a kézirat újkori szerepéről szól, a kéziratgyűjtés hazánkbeli helyzetéről, az OSZK Kézirattárának fejlődéséről, a 16—19. századi kézirat típusokról, a kéziratok, valamint a levelek feldolgozásáról, majd a kézirattári ügyrendről, a vételről és a becslésről, végül a kézirattár és a tudományos kutatás kapcsolatáról. — Az előadásokat szakmai tudás, világosság, tiszta értelem jellemzi.

22. *Köszöntjük Kozocsa Sándort.* = *Élet és Irodalom.* 1974. szept. 21. 8. l.

23. HALÁSZ Gábor: *A magyar tudományos irodalom bibliográfiája.* = *Magyar Könyvszemle.* 1929. 236—237. l.

24. A FITZ József főigazgató, egyesületi elnök által szervezett tanfolyam egyik kitűnő előadása HALÁSZ Gáboré volt: *Kéziratmeghatározás (Új kor)* 15 l. Ma is jónak, hasznosnak, tanulságosnak tartjuk HALÁSZ előadásának vázlatát, amely sokszorosításban is megjelent.

Pedig közben a főigazgató rendelkezésére több évre abba kellett hagynia a kézirattári munkát,²⁵ hogy az 1936-ban meginduló nagy könyvtári reform egyik megvalósítója legyen. Rá azért volt szükség, mert GORIUPP Alisz mellett ő volt az, aki külföldön is tanulmányozta az adréma rendszert. FITZ főigazgató hivatalos megbízása így szól erről a kiküldetéséről:²⁶

„Alulírott hivatalosan igazolom, hogy dr. Halász Gábor múzeumi segédő az Országos Széchényi Könyvtár igazgatóságának megbízásából — angliai tanulmányútról, melyet egy társasutazás keretében hajt végre, visszatérőben — a nürnbergi Staatsarchivban magyar vonatkozású anyag után kutat és a frankfurti városi könyvtárban a katalogizálásnál alkalmazott Adréma-szisztémát tanulmányozza. Fitz s. k. igazgató.”

Ezután — 1936-ban — került át a GORIUPP Alisz vezette Nyomtatványtárba (később: a Nyomtatott Könyvek Tára), először mint beosztott tisztviselő, 1937-től pedig mint az osztályvezető helyettese dolgozott.²⁷ Munkája itt is többretű volt:

— újjá kellett szerveznie, korszerűvé tennie az olvasóterem kézikönyvtárát, katalógusait,

— tájékoztató munkát és revíziós feladatokat látott el,

— az akkor felállított tizedes rendszerű szakkatalógus irodalom, történelem, sőt egy éven át a társadalomtudományok (8, 9, 3 főosztályok) céduláinak beosztását, a szakok megfelelő tagolását és a vonatkozó szakok betűrendes tárgymutatójának vezetését kellett elvégeznie;

— különféle, a főigazgató esetenkénti megbízása alapján ráháruló feladatokat is megoldott.²⁸

A Könyvtár és a Múzeum vezetői — az akkori igen nehéz viszonyokhoz mérten — igyekeztek kifejezést adni HALÁSZ Gábor iránti megbecsülésük-

25. Érdeklődése — mint már jeleztük — továbbra is erőteljesen kötötte a kézirattári munkához. Ld. erre vonatkozóan még a következő publikációját: *Justh Zsigmond ismeretlen naplói és más kéziratai. A Széchényi Könyvtár új szerzeménye.* = *Magyar Könyvszemle.* 1939. 159—164. l.

26. 121/1935. OSZK Irattár. (Magyar és német nyelven fogalmazott hivatalos okmány.)

27. Ld. ezekre vonatkozóan az OSZK 1936—41. évi beszámoló jelentéseit. 1942-ben nem közöltek részleteket a munkatársak beosztásáról; az 1943. évben történt változásokra később visszatérünk.

28. Pl. 1930-ban a Párizsban tartott lengyel kiállítás magyar vonatkozású anyagának (BEM és PETŐFI, BAJZA, DEÁK, KÖLCSEY, VÖRÖSMARTY, WESSELÉNYI stb.) forgatókönyvét ő írta meg (364/1930. OSZK Irattár.), szakértőként őt is kirendelte az igazgatóság egy perben, amelyben LANTOS Adolf antikvárius alperesként szerepelt (111/1939. OSZK Irattár.) Talán legérdekesebb volt az a szakértői munkája — DEZSÉNYI Bélával közösen — aminek eredménye FITZ főigazgatónak a VKM számára küldött, kortörténeti szempontból is igen érdekes állásfoglalása volt.: „A magyarországi könyvfogyasztás mértéke, miként a kiadóvállalatok és sajtótermékek állandó szaporodásából is látható, oly nagy, hogy a külföldi művek fordításainak kiadását, tekintettel arra, hogy a magyar írók nem tudnak annyit írni, amennyit közönségünk olvasni szokott, nem lehet jelentősen korlátozni... Nem szabadna a fordításokat korlátozni, illetőleg olyan elveket felállítani, amelyek konzekvenciáikban *szellemi izoláltságot* (kiemelés tőlem, H. Gy.) idézhetnének elő. A külföldi irodalomra nagyon is rászorulunk.” (51/1944. I. 8. OSZK Irattár.) — DEZSÉNYI, FITZ és HALÁSZ tehát egyértelműen tiltakozott 1943/44-ben a „szellemi gettó” ellen s a fordítások szorgalmazásával munkaalkalmat óhajtottak biztosítani az üldözött írók számára.

nek. 1927/28-ban főigazgatói előterjesztésre a vallás- és közoktatásügyi minisztérium neki és az akkoriban szintén az OSZK-ban gyakornokoskodó HEVESI András írónak 1000 Pengő kutatási ösztöndíjat engedélyezett.²⁹ HÓMAN Bálint nemzeti múzeumi főigazgatónak komoly tervei voltak HALÁSZ foglalkoztatásával, mert 1928-ban ezt írta LUKINICH könyvtár-igazgatónak:³⁰

„Szerencsém van . . . szíves tudomására hozni, hogy Halász Gábornak belföldi kutató ösztöndíjjal való ellátására a folyó 1928/29. tanévre is előterjesztést tettem s előreláthatólag annak lejárta után módomban lesz öt díjas gyakornokként alkalmazni.”

Az akció sikerrel járt, s HALÁSZ belföldi kutatói ösztöndíjának adományozását az 1929/30. tanévre is meghosszabbították.

Mindez azt bizonyítja, hogy HALÁSZ-t a Nemzeti Könyvtár vezetői valóban nagyra értékelték. Első „hivatalos” minősítését LUKINICH Imre igazgató a következőképpen fogalmazta meg:³¹

„Halász Gábor 1927 nov. 25 óta teljesít szolgálatot a könyvtár kézirat-tárában. Ezen idő alatt megbízható, pontos és szorgalmas tisztviselőnek bizonyult, ki a kézirat-tár rendezési munkálataiban igen értékes munkát végzett és végez jelenleg is. Nyelvismerete, írói készsége és magasabb irodalmi és tudományos szempontok szerint igazodó készsége alapján a leghasznavehetőbb és legtehetségesebb tisztviselőim egyikének tartom.”

Ezekhez a sorokhoz csatoljuk még FITZ főigazgató jellemzésének egyik mondatát: „Nyelv- és irodalmi ismeretei a könyvtári szolgálatra kiválóan képesítik, a kézirat-tár újkori anyagának legjobb ismerője. Megbízható, szorgalmas, nagytehetségű tisztviselője a könyvtárnak.”³²

A HORTHY-korszak kitűnő fiatal diplomásainak előrehaladására igen jellemző, hogy HALÁSZ Gábor, társaival együtt a könyvtárosi „szamárlétra” fokait lassan mászta meg: 1930-ig működött önkéntes gyakornokként, az év elején lett ún. „szaknapidíjas”, 1934-ben múzeumi segédőr, 1938-ban múzeumi alkönyvtárnok, végül 1943-ban VII. fizetési osztályba sorolt könyvtárnok.³³

A végtelenül szerény HALÁSZ Gábor egész életében örült annak, hogy a Nemzeti Könyvtár tudományos tisztviselője lehetett s nemcsak mint a magyar esszé és kritika igazi mestere, hanem mint könyvtáros is szolgálhatta a magyar művelődés ügyét.

Igaz — és ez az érem másik oldala —, hogy munkáját egy kiváló kollektíva tagjaként végezhetette. Tudósok, írók, a könyvtárhoz magas fokon értő pályatársak vették körül. Sokat adott e közösségnek, de számára is nyújtott

29. 424/1928. OSZK Irattár.

30. 591/1928. OSZK Irattár.

31. 191/1929. OSZK Irattár.

32. 182/1938. OSZK Irattár. — FITZ HALÁSZ iránti emberi megbecsülésének minden alkalommal kifejezést adott. Édesanyja halála alkalmából (1934 október) anyagi gondjainak „némi” enyhítésére a minisztériumtól rendkívüli segílyt eszközölt ki HALÁSZ számára. (167/1934. OSZK Irattár.). — Édesanyja halála után HALÁSZ nagybátyjával élt a szegényes óbudai lakásban.

33. Ld. az OSZK Irattárának a következő számokon elhelyezett iratait: 42/1930., 98/1934., 111/1935., 182/1938., 224/1938., 50/1944.

ez az együttes valami nagy értéket: az emberi szolidaritásba és a szakmai önbecsülésbe vetett hitet.³⁴

HALÁSZ Gábor hivatali pályája az 1943. évben FITZ József főigazgató állásfoglalása eredményeként — minden baljós jel ellenére is — jó fordulatot vett. A főigazgató a *Kézirattári ügymenet vezetése* c. iratában³⁵ BARTONIEK Emma főkönyvtárnokot érdemei elismerése mellett felmentette a tár vezetése alól, s ezzel a munkával, valamint az ún. „Muzeális Nyomtatványok Tára” (ma: különgyűjtemények) munkájának irányításával HALÁSZ Gábort bízta meg.

BARTONIEK Emma a főigazgatótól a latin kéziratok önálló hatáskörben való katalogizálását kapta feladatul, HALÁSZ ügykörét pedig FITZ — osztályvezetői funkcióban — május 4.-én a következőképpen szabályozta:

„Dr. Halász Gábor alkönyvtárnok [nem sokkal később már könyvtárnok] hatásköre alá tartozik a Kézirattár és a Muzeális Nyomtatványok Tára gyarapodásának átvétele és feldolgozásra való szétosztása, az állomány őrzése és használatba bocsátásának ellenőrzése, vételre, áttételre és cserére vonatkozó javaslattétel, a Segédkönyvtár kiegészítése és rendezése, illetőleg a rendezés irányítása, a Tár felszerelésére és költségvetésére vonatkozó javaslatok előterjesztése és dr. Bartoniek Emma kivételével a Tárhoz beosztott tisztviselők és altisztek munkájának kiosztása, irányítása és ellenőrzése.

Különösen arra kérem, hogy gondja legyen a kutatók figyelmes kiszolgálására és az új szerzemények haladéktalan nyilvántartásba vételére, illetőleg katalogizálására.

A Kézirattár valamennyi katalógusának nyomtatásban való közzétételét tervezem.”

A főigazgató e rendelkezése, különösen ha annak dátumát tekintjük, igen elgondolkoztató:

— felmenti a Tárak vezetése alól a kétségtelenül kiváló, nagy tudású BARTONIEK Emmát,

— megbízza a Tár vezetésével az ún. „zsidótörvények” hatálya alá eső HALÁSZ Gábort.³⁶

Szakmai szempontból pedig szembeötlő az a mondat, amelyben az új osztályvezető figyelmét felhívja a kutatók figyelmes kiszolgálására.

34. Érdemes a harmincas évek közepe táján vele együtt dolgozott — fiatalabb és idősebb — pályatársak közül több nevet feljegyezni: BERCZELI A. Károly, BERLÁSZ Jenő, CSAPODI Csaba, DEÉR József, DERCSÉNYI Dezső, DEZSÉNYI Béla, FITZ József, GÁRDONYI Klára, GÁSPÁR Margit, GORIUPP Alisz, GRONOVSKY Iván, GYÖRKE József, HONTI János, HORVÁTH Magda, HUBAY Ilona, JÉKELY Zoltán, JOÓ Tibor, KNEZSA István, KOZOCSA Sándor, LAKÓ GYÖRGY, MAKKAI László, ORTUTAY Gyula, POSONYI Erzsébet, PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, RÉDEY Tivadar, SAJÓ Géza, SÁRKÁNY Oszkár, SASVÁRI Dezső, SZEMZŐ Piroska, SZENTIVÁNYI Béla, TAMÁS Lajos, TOLNAI Gábor, TRÓCSÁNYI Zoltán, VARJAS Béla, WALDAPPEL Eszter.

35. 115/1943. OSZK Irattár.

36. FITZ József főigazgató előterjesztésére a VKM 1943. dec. 31-én kelt 79.731/1943. IV. 3. sz. rendeletével dr. HALÁSZ Gábor alkönyvtárnokot a VII. fizetési osztályba könyvtárnokká nevezte ki.

Hogy a kutatók iránti megkülönböztetett bánásmód milyen fontos volt FITZ József számára, azt egy, BARTONIEK Emmához intézett, május 4-én megfogalmazott, aztán ceruzával áthúzott és végül is át nem adott irata (112/1943. OSZK Irattár) is bizonyítja: „Miután Nagyságod (= BARTONIEK Emma) az 1943 április hó 13-án kelt utasításomat 13 db. RMK-könyv visszatartására^{36a} nem teljesítette s ezzel a kutatónak adott közlésem hitelessé vált, a Kézirattár vezetése alól felmentem.”

Kétségtelen, hogy FITZ József HALÁSZ helyzetét — az osztályvezetői hatáskör ráruházásával — erősíteni kívánta. Mindent megtett a kiváló könyvtáros és író állami rangja elismertetésében, anélkül, hogy BARTONIEK Emma tudományos munkájának folytatását akadályozta volna.

A Z ESSZÉ ÍRÓ, A KRITIKUS

Nem e tanulmány feladata HALÁSZ esszéírói, kritikusi, irodalomtörténet-írói pályájának méltatása. Megtették ezt már írók, irodalomtörténészek és barátok.³⁷

De néhány tanulmányára, gondolatára mégis fel kell itt is hívunk a figyelmet, hiszen HALÁSZ írói munkásságának egésze a Széchényi Könyvtárban töltött tizennyolc évére esett, emberi arculata, magatartása, jelleme itt formálódott.

Irodalmi munkásságát a két világháború közti kaotikus korszakban az állandóan fénylő értelem és a világosság jellemezte: a harmincas években az irracionális divatjakor, az „új mítoszok” hirdetése idején a ráció, a humanizmus szenvedélyes híve és tisztelője volt. Már pályakezdése is eltért az akkoriban szokásostól: sem a szellemtörténet, sem a nacionalista színezetű konzervatív pozitívizmus tábora nem vallhatta magáénak. Csak a műre, az alkotó egyéniség belső világára figyelt, úgy mondják, már fiatalon volt benne valamilyen — a szó jó értelmében vett — előkelő szellemi vonás, elkülönülés, tartózkodás a mindennapok harsány, harcias magatartási formáitól. „Vannak gyógyíthatatlan magányosok — írta 1936-ban — akik, mint Pascal az örvényt, remetebarlangjukat hurcolják magukkal.” Az óbudai remete a zajló bécsi élettől visszavonult bihari remetéről, BESSENYEI Györgyről így vallott: „Jó egyedül lenni, hiszen aki magányos, már azáltal különb a sokaságnál.”³⁸

36a Hogy ez valójában mit jelent, nem tudjuk. Nem maradt fenn más írásbeli nyom.

37. Ld. a későbbi jegyzeteket: 97., 101. számú hivatkozásunknál utalunk a vonatkozó irodalomra.

38. Kortárs költő volt ÁPRILY Lajos: *Bessenyei-szonettjének* első strófáját idézzük, HALÁSZ Gábor magatartását méltatva:

„Tornácon állt s a pusztára nézett:
keletre szállt az elzengett vihar.
Szökött felhőt hívta már a fészek,
a sziklából rakott öreg Bihar.”

HALÁSZ Gábor ezekben az években Óbudán nézte ilyen magányosan a nem elzengett, hanem a közeledő vihart. Írásainak hangulata is erről tanúskodik — a pokoli vihar később az ő törékeny alakját, szellemét is elsodorta.

Ez az önmagáról nem beszélő író és tudós tanulmányaiban — ha rejtetten is — de föltárta belső világát: megmondotta, hogy minden írás és tanulmány kicsit önvallomás is, nemcsak tétel, hanem egyúttal lelkiállapot, sikere attól függ, hogy „tárgyi igazát mennyire fűti át személyes izgalma, a meggyőzés igényét hogyan színezi a kifejeződés vágya”.³⁹

Az eszményeiben, stílusában is rendkívül finom és választékos esszéista — szinte antagonisztikus módon — a jobboldali *Napkelet* hasábjain kezdte meg írói pályáját s 1931-ig ki is tartott mellette.⁴⁰ Itteni munkásságának csúcspontja a *Kazinczy emlékezete* c. esszé-remeke volt. De józansága, humanista magatartása, értelmes, romantikától mentes gondolkodása megóvta őt a *Napkelet* másfajta szellemétől is. Természetesen más folyóiratok — *Magyar Szemle*, *Magyar Könyvszemle*, *Protestáns Szemle*, *Századok*, *Széphalom* — hasábjain is találkozhatott nevével az olvasó, hiszen műveltségére sokoldalú, alapos volt.

Esszéista pályájának szinte fordulópontja NÉMETH László 1931-ben megjelent, HALÁSZ Gábor munkásságát méltató cikke.⁴¹ Ebben elmondja NÉMETH, hogy HALÁSZ SZEKFÜ Gyula óta talán az egyetlen, akiben szerencsésen kereszteződött a tudós és művész természet. Erős egyéni ízlés, hatalmas tájékozottság, esztétikai fogékonyság jellemzi. Alapvető élménye a tizennyolcadik század felfedezése, „salaktalan” intellektualizmusa tereli VOLTAIRE és DIDEROT korához, fölfedezvén e kor olykor emlegetett cinizmusában a „diszkrét hősiességet”. Nagy érdeklődéssel kutatja föl — hívja fel rá a figyelmet NÉMETH László — az európai és amerikai irodalom rokonhangolású íróit. Legnagyobb és szinte érzékelhető kedvvel elemzi PROUST, JOYCE, GIDE, WOOLF regényeit; lényegében a regényforma fölényesebb, ötletesebb kezelése imponál neki.

Magyar földön a fiatal HALÁSZ KAZINCZYban találta meg az ideált. NÉMETH szavaival:

„... A mai ember, aki látta a valósághoz tapadó naturalizmus elaljasodását s a romantika egyéniség-kultuszát, ízlés zavaró újabb irányokat, megbecsüli Kazinczyt, aki a művészetben nem ismert más valóságot, csak az alkotását... Kazinczy, aki irodalmi tévelygésekert irtva lett irodalmi

39. Az esszéíró BABITSRól írta 1938-ban: „A magyar esszé, legnagyobb művelőinek a kezén, mindig lírai hevületű. A költőiség nálunk minden műfajt átszínez... Az ellenség neve antiintellektualizmus... Az irracionális szemlélet felelős... a végső robbanásért.” (*Válogatott írásai*, 402–404. l.)

40. Ismeretes, hogy a *Napkelet* c. folyóirat — címében és világnézetében is — a *Nyugat* ellenfele de egyúttal az elitművelődés egyik irodalmi színtere is volt. A sablonokat, az egyszerűsítéseket itt is el kell kerülni. Nem ártana felülvizsgálni a *Napkelet* irányát, íróinak, kritikusainak állásfoglalását. Egyáltalán nem dicsőítjük meg a TORMAY Cecile által szerkesztett folyóiratot, de érdemes munkatársai közül néhány névre felfigyelni: az írók, költők közül ÁPRILY Lajos, BERDE Mária, FALU Tamás, KOMÁROMI János, MAKKA Sándor, MARCONNAY Tibor, SÍK Sándor, SZENTKUTHY Miklós, TAMÁSI Áron írásai szerepeltek; az esszéisták közül HALÁSZ Gábor, KERECSENYI Dezső, NÉMETH László, RÉDEY Tivadar, SZERB Antal neveivel találkozunk hasábjain. A később is fontos szerepet játszó tudósaink írásait sem nélkülözzük: ECKHARDT Sándor, HAJNAL István, HORVÁTH János, MÁLYUSZ Elemér, PAIS Dezső, SZEKFÜ Gyula stb. neveivel elég gyakran találkozunk e folyóiratban.

41. NÉMETH László: *Halász Gábor. = Két nemzedék. Tanulmányok.* Bp., 1970. Magvető. 756 l.

törvényhozóvá, hitt ... a korok fölötti abszolút esztétikában... S épp ennek az abszolút esztétikának a közös tisztelete avatja Halászt Kazinczy kitűnő kommentátorává...⁴²

NÉMETH László „avató” írása után HALÁSZ a *Nyugat* kritikai és tanulmány-rovatának munkatársa lett, itt jelentek meg egymás után legfigyelemreméltóbb publikációi.⁴³ De — a *Napkelet* kivételével — folyóirataink egész sorát kereste fel írásaival (a már említettekén kívül az *Erdélyi Helikon*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Nouvelle Revue de Hongrie*, *Tükör*, *Apolló*, *Argonauták*, *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, *Magyarságtudomány* számára is adott cikkeket, bírálatokat).

A *Nyugat*-tal, illetve annak szerkesztőjével, BABITS Mihállyal (a „nemzedéki probléma” elvi vitájától eltekintve) HALÁSZ Gábornak egyetlen személyi jellegű konfliktusa volt. Az erről szóló dokumentumot azért közöljük e helyen, mert eredetijét az OSZK Kézirattára őrzi, s viszonylag kevésbé ismert. Ezt írta HALÁSZ BABITSnak 1937-ben:⁴⁴

„Kedves Mihály, ma értesítést kaptam róla, hogy cikkem egyelőre nem közölhető, mert véleményed eltér az enyémtől. A cikket, annál inkább, mert az antológiára várakozás miatt már úgyis késett egy hónapot,⁴⁵ nagyon szerettem volna már nyomtatásban látni... Belátom azonban, hogy mint szerkesztőnek teljesen méltányos és jogos az álláspontod. Arra kérek tehát, a cikket juttasd vissza hozzám és egyben légy szíves tudomásul venni elhatározásomat, hogy a *Nyugat* munkatársai közül kilépek.”

Szerencsére a nézeteltérés elsimult, s HALÁSZ a *Nyugat* megszűnéséig annak egyik vezető munkatársa maradt s BABITS-csal való együttműködése, jó barátsága nem szakadt meg.⁴⁶

42. U. o. 347. l. — Különbön olvasmányairól, ideáljairól később ő maga igen érdekesen vallott. KÖHALMI Béla: *Az új könyvek könyve* (Bp. 1937. Gergely R.) c. kiadványában: „Mértéktelenül olvastam és rendszertelenül, jót, rosszat vegyesen, ami azt hiszem, az egyetlen módja az ízlés nevelésének.” Elmondja, hogy a tizenyolcadik században volt igazán otthon, a franciáknál, angoloknál, és a felfedezés külön örömeivel az egykorú magyaroknál (KAZINCZY, BERZSENYI, CSOKONAI, BESSENYEI, SZÉCHENYI...) És a modernek közül a nagy ideál: PROUST. „Ő volt a mában feltámadt ancien régime, igazolta legmélyebb ösztönömet: konzervatív ízléssel válni korszerűvé...” I. m. 147–148. l.)
43. *Nemzedék problémák* (1933), *Magyar humanisták* (1934), *A regény feltámadása* (1934), *A fiatal Széchenyi* (1934), *Bacsányi* (1935), *Vázlat Óbudáról* (1935), *Egy ízlésforma önarcképe* (1935), *Nép és közösség* (1936), *A bihari remete* (1936), *A Proust-élmény nyomában* (1937), *Magyar századvég* (1937), *Szalay László* (1939), *Csengery Antal* (1939), *Trefort Agoston* (1939), *Két évforduló. Tolsztoj és Hardy* (1941).
44. HALÁSZ Gábor levele BABITS Mihályhoz. 1937. február 23, OSZK Kézirattár. Fond III/541.
45. Itt HALÁSZ Gábor valószínűleg a BABITS-csal együtt szerkesztett (tervezett) antológiára utal.
46. HALÁSZ Gábor: *Az Európai Irodalom Olvasókönyvéhez*. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 3015. — 1936. július 26-án írta BABITSnak: „Kedves Mihály, íme az első javaslatok”... 1936. augusztus 14-én folytatja filológiai-irodalomtörténeti munkájának újabb javaslatait: „... a barokk századokkal még nehezebb a dolog.” A fordítások vagy nagyon régiek és elavultak, vagy újak és rosszak.” Itt már a két nemzedék halad együtt HALÁSZ javaslataiban: feltűnnek a válogatás során DEVECSERI Gábor és VAS István fordításai, már egy WEÖRES Sándor fordítás is (GOETHE: *Cigánydal*), az OSZK Kézirattárában WEÖRES saját kezeirésével! — Így fogta át HALÁSZ a régebb és az akkor fiatal nemzedék költőinek életművét. Az „olvasókönyv” sorainak írásakor 1978-ban megjelent.

Budapest, 1937. feb. 23.

Kedves Mihály,

ma elkerült kezemről, hogy inkább egyelőre nem
közölhetők, mert véleményed eléri az értelemét. De inkább, az volt
inkább, mert az emberekre nézve mielőtt máris bizonyos kétségek
és hitet, nagyon kevesen volna máris nyugodtban látni. De
- igazán van minden igazán - talán még nem is tudom, ha
teljesen a magam ítéletét követem, és hogy az ember esetleg
megfogom-e, aránytalanul is lehet. Reményem van, hogy
a meggyőződésem hatására - az újság - nem tudok hinni
fáradság és reggeli hozak. Boldog vagyok, hogy mint nekem
teljesen méltóságos és jogos az álláspontod. Így lehet tehát,
a cikket juttasd vissza hozzám, ebben lesz némi tudomásul
venni elhatározásomat, hogy a Nyugat munkái képei sorából
kivétek.

Remélem barátságosan, amelyre nélkül az a legfőbb
épp oly kevesen fog nélkülözni előidézés, mint amilyen nélkülözni
magánodéval és közeledik reggel

hírszerű híved

Halász Gábor.

Halász Gábor levele Babits Mihályhoz. 1937. február 23. — Fond III/541

HALÁSZ már mint fiatal esszéista 1928-ban, *Áruló írástudók* című írásában⁴⁷ az értelem, a humánus mellett tesz hitet. Alig emlegetik ezeket a mondatait méltatói, pedig ezeknél lényegesebbekre nemigen akadunk életművében:

„Igen fontos a harc, mert harc nélkül nincs élet és szellemi élet; fontos a párt, mert az egyéniség fegyvermezését jelenti... és fontos a világnézet, mert nélküle nem ismerhetnők meg az igazságot sem... A világnézet fojtja el a kételkedést bennünk, adja meg az elfogultság bátorságát. Világnézet és párt, ezek az egyéni vélekedések, akarások fölé nőtt valóságok, egyenesbe fogják különben céltalan, tévelygő lelkünket... Nincsen szabadság megkötöttség nélkül... Nem vagyunk egyedül, és nem vagyunk

47. *Válogatott írásai*. Bp., 1959. Magvető 24. l.

magunkért; a múlt él tovább bennünk, család, osztály, nemzet nyugszik vállainkon.”

Senki sem kívánja azt mondani, hogy az értelem rajongójaként számon-tartott esszéista talán a marxizmus, a történelmi materializmus tanainak elemzője, vagy éppen híve lett volna: de hogy korának legjobb magyar gondolkodói közé tartozott, ezt nemcsak jogunk, hanem kötelességünk is megállapítani, annál is inkább, mert már 1928-ban arról vallott, hogy a magukra hagyott érzelmek, a gátlás nélküli ösztönök a valóban rombolók. A húszas-harmincas évek fordulója idején az anti-intellektualizmus szinte „száz lidéretűz” alakjában csalogatta a lelkeket az ingoványba. Ha ez így van — vallotta HALÁSZ —, akkor az ész vezetésére kell bízni a nemzedék sorsát! Még akkor is, ha kedvenc eszméi a harmincas évek közepetájt vissza-térnek néha: így pl. remek BESSENYEI-tanulmányában (1936), illetve annak egyik mottójában hajlandó a kort „magánügynek” tekinteni.

De csak néhány év kellett hozzá, hogy az egyén és kor kapcsolata más hangsúlyt nyerjen. Egyetlen, életében megjelent kötetének⁴⁸ 1938-ban írt előszavában már borong az árnyék:

„Várni kell türelemmel s kilesni az alkalmas pillanatot, mikor a magunk készsége megérett a szolgálatra... A változás időhöz kötött, a gondolat ugyan hamar kész, de az ösztönök természetes érését nem lehet siettetni.”

HALÁSZ Gábor is egyre világosabban látta a mindinkább szélsőjobbra tolódó korszak veszélyeit: a fasizmus egész egyéni világának, életművének, eddigi tevékenységének köreit kezdte átformálni; a hajdani ideálok új felismerésnek, más hősöknek adtak helyet: eljutott a tizenkilencedik század értékeléséhez, a régebben lenézett realizmus fontosságának felismeréséhez. A maguk méltó helyére teszi a tizenkilencedik—huszadik század nagy íróit, a valóság, a társadalom ábrázolóit: most már TOLSZTOJ, HARDY, BALZAC művei az értékmérők. Sőt STEINBECK, HEMINGWAY és G. GREENE írásait is felfedezi. A lélektani és esztétikai vonatkozások helyett egyre inkább a társadalmi problémák kezdik érdekelni, a belső dráma helyett a környezet köti le figyelmét. Pálfordulás ez? Nem; sokkal inkább a már régebben is elő-előbukkanó kétségek fölerősödése, új rendszerbe foglalása. Figyeljük csak meg: már 1929-ben *A líra halála* című értekezésében⁴⁹ így fogalmazott:

„A polgári világnézet ma válságba jutott; változatlanok hitt elvei üresen, tartalmatlanul úszkálnak lelkünkben, szavak csupán, értelmüket vesztett, szikkadt hangulatú, kihűlt szavak. És velük hülnek, korhadnak, válnak pusztá konvenciókká ízlésformáink is.”

Így jutott el az alkotást, a lélektant, az esztétikumot tisztelő író ahhoz a felismeréshez, hogy a kort nemcsak uralkodó áramai jellemzik, hanem a sok ezernyi vibráló kis erecske, amelyben életjelt ad magáról. Önmagát is — írói múltját — bírálattal illette: „Túlágosan hittünk előkelősködő szellemi divatoknak, szívesen engedtünk csábító újításoknak, melyeket hajlandók voltunk fejlődésként ünnepelni... Csak a lényeg érdekeljen bennünket.”

48. HALÁSZ Gábor: *Az értelem keresése. Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1938. Franklin-Társulat. 209 l. (*Kultúra és tudomány*).

49. U. o. 6. l.

A *Nyugat* megszűnése után az ILLYÉS Gyula által szerkesztett *Magyar Csillag* egyik vezető munkatársa lett.⁵⁰ Itt jelentek meg sorra az érett esszéíró legjobb tanulmányai: *Beköszöntő egy új rovathoz* (1941), *Magyar viktoriánusok* (1942), *Balzac példája* (1942), *Portré és tabló* (1942), *Huizinga* (1943), *Továbbjutni!* (1944), *Ferencjózsefi idők* (1944), *A tiltakozó nemzedék* (1944). — És WEÖRES Sándor, SÓTÉR István, MÁTRAI László, SZERB Antal, JÓZSEF Attila, SÁRKÖZI György, G. GREENE, HEMINGWAY, KERECSENYI Dezső, TURGENYEV, KOSZTOLÁNYI Dezső, HUIZINGA, HORVÁTH János, KARDOS Tibor, ORTEGA Y GASSET, J. GIRAUDOUX műveinek az esszé és kritika határán mozgó ismertetései, elemzései.⁵¹ Ezekben az írásaiban — utolsó tanulmányaiiban, az egyre sötétebb napokat világosító szavaiban — a lélekrajz helyett mindinkább a társadalmi vonatkozások érdekelték. Az ezek elemzésére sokkal alkalmasabb „tabló” lett a műfaja, módszertani mestere (ha francia példaképet idézünk) pedig H. TAINÉ lett, anélkül, hogy eszméileg azonosult volna vele. Az író, a tudós így indokolta döntését.⁵²

„Teltek az évek, az elméleti vita elült anélkül, hogy megoldódott volna, és a fiatalember is annak rendje és módja szerint öregedett. Talán lomhuló vérenek kell betudni, hogy kevésbé izgatja az arc, a lélek... mint a környezet, a háttér, kevésbé a nagy szimbolikus tett, mint az apró jellemző tények... kevésbé a belső dráma, mint a külső helyzet, kevésbé az egész önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevényvel, aminek a neve: társadalom... A portré után megint rátalál egy idegen szóra és tablónak nevezi el mai próbálkozásait.”

Az ekkor írt, világnézetileg és tartalmilag érett esszéikben, kritikákban HALÁSZ eddig igen finoman árnyalt, hajlékony stílusa is kopogóbbá, keményebbé, nem egyszer ridegebbé válik: ezzel is érzékeli a közeledő nemzeti és egyéni tragédiát. De még egyszer föllevenedik a felejthetetlen ifjúság; JUSTH Zsigmond naplójának általa gondozott kiadásában, a bevezető tanulmányban int vissza — stílusban és eszményeiben is — kissé rezignáltan a régi ideál.⁵³

Ez a tiszta jellem a negyvenes években még önmagát, a legkevésbé felelőst is szellemi kínpadra kényszeríti: csüggedésről szól, a mélyről, a valódiról, nincs helye már ötleteknek, játékos szavaknak. Nemzedékét és önmagát is elmarasztalja, mert — mint mondja — a valóság helyett mító-

50. Egyetértett ILLYÉS programjával: a *Magyar Csillag* „az irodalom függetlenségére alakuló szekértábor, úgy lehet, egy nép szellemiségének védvára lesz”.

51. A negyvenes évekre esik kiadványainak kitűnő sora: *Justh Zsigmond naplója* (1941), *Az angol irodalom kincsháza* (1942), *Madách Imre Összes művei* (1942), *Magyar századvég* (1945). Itt jegyezzük meg, hogy az OSZK (Fitz József főigazgató) ezekben a munkáiban is támogatta HALÁSZ Gábort. 44/1942. II. 14. (OSZK Irattár) sz. alatt FITZ a következő iratot intézte DROSZT Olgához, aki az OSZK akkori Eszterházy-utcai palotájának titkári feladatát látta el: „Madách Imre: Nápolyi Endre c. kéziratát azzal küldöm át, hogy azt ott hivatalos időben az Eszterházy palota földszintjén megfelelő helyiségben Gedeon Jolán úrnő dr. Halász Gábor részére gépelheti.”

52. HALÁSZ Gábor: *Válogatott írásai*. 1959. 647. l.

53. *Justh Zsigmond naplója*. Sajtó alá rendezte, bev. tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta HALÁSZ Gábor. Bp. (1941) Athenaeum. 429 l.

szokba menekült, „mesterséges díszletekkel vette körül magát, álomkasztélyokkal, Potemkin-falvakkal”.⁵⁴

A harmincas-negyvenes évek vívódásait, eszmeforrongásait nemcsak önmagában és önmagával harcolta meg, hanem barátaival és munkatársaival is sokat vitatkozott. A könyvtáron belüli és kívüli közösségek egyaránt formálták belső világát, alakították mondanivalóját és tematikáját.

A harmincas évek elején egyik alapító tagja volt annak a — „Hétfői Társaság” néven ismert — laza, de szellemileg szoros szövetségnek, mely a magyar és az európai (haladó!) irodalom korszerű ápolását, vitatását tűzte ki céljául. Ezt az együttest nemcsak HALÁSZ személye kapcsolta a Széchenyi Könyvtárhoz, hanem az is, hogy a Társaság alapító tagjai között volt HEVESI András író, az OSZK akkori munkatársa, továbbá IGNOTUS Pál, KERESZÉNYI Dezső, SÁRKÖZI György, Cs. SZABÓ László, SZERB Antal — valamennyien HALÁSZ barátai és a Nemzeti Könyvtár látogatói. Hétfői napokon jöttek össze vendéglők különtermeiben: vitatkoztak, előadásokat tartottak, egymás írásait elemezték szigorúan, tudásuk, műveltségük fényében.

HALÁSZ Gábor e baráti társaságban már korán felvetette saját esszé-folyóiratának tervét; az évnegyedes periodikumnak „Európa” lett volna a címe. Jővel később TOLNAI Gábortól tudtuk meg, hogy még 1944 rettenetes őszén is ez a cél, ez az ábránd foglalkoztatta.

Szerény és szegény életének legnagyobb külső sikere az 1932-ben nyert Baumgarten-díj volt. Ebből a pénzből külföldi tanulmányutat tett és tovább gyarapította szinte már híressé vált magánkönyvtárát.

JAKUBOVICH Emil, a Nemzeti Könyvtár igazgatója, a HALÁSZ Gábort igen nagyrabecsülő tudós, így gratulált az OSZK büszkeségének:

„Kedves Barátunk! Őszinte örömmel halljuk, hogy a Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány évdíjainak egyikével erre az esztendőre Téged fognak megjutalmazni.

Sietünk ezen a napon igaz, baráti örömünknek kifejezést adni. Szerezzel köszöntünk a kitüntetés és elismerés alkalmával, mely Könyvtárunkra is nagy tisztességet jelent. Meleg baráti érzéssel: Jakubovich Emil s. k. igazgató.”

A Nemzeti Könyvtár és annak kitűnő munkatársa, HALÁSZ Gábor, példás összhangban dolgozott együtt. Az intézet és az író valóban egymásra talált, a mű, az élet, a közösség, a környezet összefonódása szinte teljesnek mondható.

S midőn véget ért intézeti munkája, felszállt az óbudai villamosra, mely eldöcögött vele a Selmeci utcába, könyvekkel zsúfolt szobájába. Ő ugyan úgy fogalmazott, hogy „rohan” a villamos Óbuda felé, amelynek a Budapestté összeforrt három városból egyedül van meg a nemesi levele: a római alapítás. Erre volt büszke, erre a nagyvárosba átültetett vidékre, s annak „legérdekesebb lakójára”, nagy írójára, KRÚDY Gyulára.⁵⁵

Tegyük még hozzá: e nemzedék legjobbjai — viszonylag — az akkori időkhöz mérten „mindent” megkaptak (állás, ösztöndíjak, íráslehetőség,

54. *Válogatott írásai.* 548–549. l.

55. U. o. 241–249. l. (Vázlat Óbudáról.)

külföldi utak). Ugyanakkor képtelenek voltak elképzelni, hogy valamiféle szörnyűség majd velük is megtörténhetik. Filosz-mentalitás, szelíd elkényeztettség, az értelem, a tudomány légköre vette őket körül: HALÁSZT és barátait.

A K Á L V Á R I A

Már a harmincas évek közepén — 1935-ben — érzékelté HALÁSZ Gábor, hogy megváltozott az ellenség, s így meg kell változnia a harcmodornak is. „Nem a szellem függetlenségéről van szó többé helyi elnyomókkal szemben — írta —, hanem alapvető értékéről, vállalásáról vagy megtagadásáról, élet- és halál-kérdésekről egy világválságban... A mi bőrünkre megy a játék, akik még nem értünk rá megérni.”⁵⁶

Bár még nem sejthetett semmit személyes tragédiájáról, barátai és nemzedéktársai pusztulásáról, felismerte a veszélyt, az embertelen idők szinte tragikus pszichikai reflexeket keltettek benne.

Miután apja csak a hatodik életévén túl adoptálta s anyjával együtt ezután tért át a református vallásra, az ún. harmadik „zsidótörvény” hatálya alá esett. Így 1943 elején már a munkaszolgálatra való behívás fenyegette. FITZ főigazgató haladéktalanul megtette a szükséges hivatalos lépéseket s 1943. április 8-án⁵⁷ a következő felterjesztést intézte SZINYEI MERSE Jenőhöz, az akkori kultuszminiszterhez:

„Excellenciád 1943. jan. 11-én kelt 6386/943. O. M. számú rendeletével visszavonta az Országos Széchényi Könyvtárba kinevezett dr. Halász Gábor alkönyvtárnok s az ide szolgálattételre beosztott dr. Honti János gimn. h. tanár katonai munkaszolgálat alól való felmentését. Mivel mindkét tisztviselőnk a könyvtárban olyan munkakört tölt be, melyben jelenleg ... pótolhatatlanok ... és kénytelen lennék egyes munkaköröket szüneteltetni, ami esetleg bizonyos munkálatok végleges abbahagyását jelentené, arra kérem Nagyméltóságodat, hogy ezen határozattól méltóztassék eltekinteni s mindkettőjük felmentését engedélyezni.”

Ezután néhány hónapi csend (amennyire ez annak volt nevezhető) következett. De 1943 nyarán folytatódott a küzdelem: FITZ József főigazgató vidéken tartózkodott, s a helyettesítésével megbízott GORIUPP Alisz haladéktalanul írt a főigazgatónak,⁵⁸ mondván, hogy a könyvtárat újabb „öröm” érte, mert HALÁSZ Gábort július 19-ére behívták. A további felmentésre vonatkozó iratot sürgősen írja alá FITZ József — kérte GORIUPP —, hiszen a kultuszminisztérium záradékolása feltétlenül kell a halasztáshoz. A jól tájékozott és emberséges GORIUPP azt is közölte a főigazgatóval, hogy a most behívott korosztályokra nem fogadnak el halasztási kérvényeket... „Neubauernak kellene az adott írást záradékkal ellátnia. Erre lelkebben némi szkepszis támadt.”⁵⁹

56. U. o. 280. l. („Személyes kérdésben” — válaszul Babitsnak.)

57. 99/1943. OSZK Irattár.

58. OSZK Kézirattár, Fond 45/210.

59. GORIUPP Alisz kétkedése több mint jogos volt: az idézett NEUBAUER Konstantin miniszteri tanácsosként a VKM-ben 1943-ban és 1944-ben katonai felmentési ügyekben intézkedett (osztályának jelzete: XV. om (országmozgósítás) volt). HALÁSZ Gábort és a magyar irodalom kiválóságait „országmozgósította” NEUBAUER Konstantin — a megsemmisítésig, a halálig.

A könyvtár HALÁSZ felmentésére irányuló kérvényét FITZ főigazgató 1943. július 16-án a „M. kir. I. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj Pótkeret” parancsnokságához intézte:⁶⁰ indoka az volt, hogy a Nemzeti Könyvtár pótolhatatlan értékeinek mentési munkálataiban HALÁSZ Gáborra feltétlenül szükség van.

Nemcsak a főigazgató és akkori helyettese, hanem KOZOCSA Sándor, az OSZK egyik vezető munkatársa és HALÁSZ barátja is mindent megtett a kitűnő könyvtáros megmentése érdekében. HALÁSZ Gábor 1943. július 18-án KOZOCSA Sándor útján juttatta el a felmentésre irányuló kérvényt KOZOCSA nagybátyjához, NAGYBACZONI NAGY Vilmoshoz,⁶¹ aki 1943. június 8-ig honvédelmi miniszter volt, de németellenes beállítottsága és humanista magatartása miatt lemondott miniszteri állásáról.⁶² Annyi befolyása azonban még volt, hogy a hozzá érkezett kérvényeket — így a HALÁSZ Gáborét is — el tudta juttatni utódjához, CSATAY Lajoshoz. Mindezen akciók következtében HALÁSZ Gábort 1943 őszén „leszerelték” s újra dolgozhatott a Nemzeti Könyvtárban, s írhatta nagy művét, *Egy magyar század élet-ét*.

1943 hátralevő hónapjaiban — nyugtalankodva bár — de végzi szokásos könyvtári munkáját. Mint osztályvezető irányítja a Kézirattárat, bírván a főigazgató teljes bizalmát, támogatását. Teljesíti a már szükségessé vált intézeti légoltalmi szolgálatot, hivatali esküteleknél FITZ főigazgató megbízottja.⁶³

1944 elején — nem véletlenül — a főigazgató szinte demonstrációszámra menő kiállítás szervezéséhez fogott s ugyancsak *nem véletlenül*, HALÁSZ Gábort bízza meg e fontos kiállítás szervezésével: KOSSUTH Lajos 1894. március 20-án halt meg Turinban s az ötvenéves évforduló és a közelgő március 15-e adott alkalmat arra, hogy a Nemzeti Könyvtár az akkori időkben tüntetésszámba menő kiállítással hívja fel a társadalom figyelmét 1848-ra és KOSSUTH személyére, politikájára. Mindennél többet mond erről, ha az *Esti Kis Újság* 1944. január 19-i számából idézünk néhány mondatot:⁶⁴

60. 175/1943. OSZK Irattár.

61. HALÁSZ levele KOZOCSA Sándorhoz: „Kedves Barátom! 1943. júl. 18. A kérvényt megpróbáltam beadni, de még nem fogadták el; most kerülő úton egy meglevő összeköttetés segítségével lehet talán eljuttatni egy mindjárt magasabb helyre. Válasz tehát egyelőre nincs, esetleg nem is lesz, ha lenne mindenesetre el fogják hozzád juttatni. Addig is arra kérek, a behívó adatai alapján szorgalmazd a dolgot, ha nem esik nehezedre. Tehát: 47. számú behívójegy, júl. 19-re. Albrecht laktanya (Aréna út 49.) Azonossági szám feltüntetve, születési év, hely: Budapest 1901, Rosenfeld Róza. Minősítés: hadiszolgálat. Állomástest: I. honvédszázlój... Mégegyszer köszönetet mondok fáradtságodért és maradok sok baráti üdvözlettel Halász Gábor.” — Ezen a helyen mondok köszönetet KOZOCSA Sándornak, hogy segített HALÁSZ Gábor emlékét földézni, dokumentumait rendelkezésemre bocsátotta.

62. NAGYBACZONI NAGY Vilmos: *Végzetes esztendőnk. 1938–1945.* (Bp. 1957). Körmeny. 172. l.

63. Pl. 1943. dec. 31-én egy új alkalmazott eskütételénél POSONYI Erzsébet, a titkárság vezetője mellett ő a másik tanú.

64. Az (e.)-vel jelzett cikk címe ez volt: *Mit mond a nagyvilág Kossuth Lajosról? Magyarányi kiállítás Kossuth halála ötvenedik évfordulójára az Esterházy-palotában.*

„Ma, amikor folyóiratainkban és lapjainkban egyre több írás jelenik meg a magyarság önvizsgálatának szükségességéről és a külföld rólunk való tájékozottságának pontos leméréséről — egyenesen a szellemi közélet szótlan kívánságára rendeztet demonstratív kiállítást a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának főigazgatója, dr. Fitz József Kossuth halála ötvenedik évfordulójára. Az Esterházy palota⁶⁵ régi, szép márványterme és húsz teljes kiállítási tárlója áll rendelkezésre a Kossuth-kiállítás március 15-i megnyitására.

Dr. Fitz József a kiállítás sokoldalúvá és alaposabbá tétele érdekében a Széchényi Könyvtár tisztviselői karát mozgósította és az előkészítéssel Halász Gábort bízta meg...

... A kiállítás elé rendkívüli figyelemmel tekint az egész ország.”

1944 januárjában HALÁSZ Gábor nagy energiával látott hozzá a kiállítás szervezéséhez. Mivel a főigazgató a kiállítást nemcsak az OSZK „helyi” ügyének szánta, hanem a nemzeti önismeret jegyében más intézetek KOSSUTH- emlékeit is az ország elé akarta tárni, a nagy társintézményeket, azok vezetőit (Országos Levéltár, Országos Magyar Történeti Múzeum, Éremtár, Növénytár, Országgyűlési Múzeum) is felkereste leveleivel, kérve, hogy megbízottjának, HALÁSZ Gábornak adják át a kiállítás céljára, kéthavi időtartamra legfontosabb KOSSUTH-relikviáikat.⁶⁶ Ez meg is történt. HALÁSZ a kiállítást a megnyitásra előkészítette s március 10-én FITZ főigazgató jelenthette az illetékes minisztereknek,⁶⁷ hogy az OSZK az Eszterházy utca 30. szám alatti helyiségeiben KOSSUTH Lajos-emlékkiállítást rendezett, melyet 1944. március 15-től április 23-ig minden érdeklődő díjtalanul megtekinthet. „Névre szóló meghívókat nem bocsátottunk ki,⁶⁸ ünnepélyes megnyitás nem lesz, a kiállításra csupán sajtóközleményekben hívjuk fel a közönség figyelmét.”

Alig nyílt meg azonban a nagy érdeklődéssel várt kiállítás, a március 19-i náci invázió máris véget vetett a „nemzeti önismeret” eme nagyszerű megnyilvánulásának.⁶⁹ Így szolt erről az OSZK 1944-ről szóló jelentése:

„Kossuth Lajos halálának 50. évfordulója alkalmából, március 15-én még gondosan rendezett emlékkiállítást mutathattunk be a sajtó képviselőinek; a közönség élénk érdeklődéssel szemlélte a saját anyagunkon kívül az Országos Levéltár, az Országos Magyar Természettudományi Múzeum és Országgyűlési Múzeum szívességéből rendelkezésre bocsátott tárgyakat, a közbejött események és a folytonos légi veszély miatt azonban az április 23-ig tervezett kiállítást váratlanul be kellett zárunk.”

65. Ekkor a Nemzeti Könyvtár tulajdona, ma a Rádió birtokában van.

66. 23/1944. I. 28., II. 15. OSZK Irattár.

67. 83/1944. III. 10. OSZK Irattár.

68. Kivételek a két miniszter (SZINNYEI-MERSE Jenő és ANTAL István), valamint a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának tagjai voltak.

69. TOLNAI Gábor tudomása szerint (*Tanulmányok*. Bp. 1970. Akad. K. 437. l.) a KOSSUTH-rendezvény mögött ott állott a függetlenségi mozgalom, amiről persze sem HALÁSZ Gábor, sem pedig a Széchényi Könyvtárnak a kiállítás rendezésére utasítást adó főigazgatója nem tudott. Ugyancsak az ő visszaemlékezése szerint reggel a rádióban még viaszlemezre vették HALÁSZ Gábor tájékoztató szavait a rövidhullámú adás számára, a külföldi hallgatóknak; a kisugárzás azonban a jelzett okok miatt már elmaradt.

1944. március 19-ével nemcsak az ország életének, de a Nemzeti Könyvtár történetének legnehezebb fejezete kezdődött el: ezeket a szomorú hónapokat szinte végigkísérte a HALÁSZ Gábor mentésére irányuló hivatalos és baráti lépések egész sora.

TOLNAI Gábor, a jó barát, így idézi fel az első döbbenet óráit:⁷⁰

„A németek bevonulását követő napon bementem hozzá a Széchényi Könyvtárba. A könyvtár egyik földszinti ablakmélyedésében ültünk, tanakodva.

— Túléljük? — kérdezte Halász Gábor menyasszonya, aki ugyancsak jelen volt. — Elszánt bizakodással igennel válaszoltam, Halász kétkedve rázta a fejét. A német megszállás nyomasztó légkörében mintha leszámolt volna mindennel.”

Önkéntelenül eszünkbe jut e visszaemlékezés olvasásakor HALÁSZnak egy kategorikus, a rá jellemző határozottsággal fogalmazott, jövőt sejtő mondata, amit még 1935-ben írt le a BACSÁNYI-tanulmányában:

„Sohasem a körülmények döntik el sorsunkat, hanem az ellenállás, amit velük szembeszögezünk, az érzés, ahogy tudatunkban tükröződnek.”⁷¹

Az ún. „származási okmányok” akkor kötelező bemutatása után immár nem volt mentség. HALÁSZ nem vonult illegálitásba,⁷² s 1944. június 5-én katonai kényszermunkára hívták be. Jó barátai és íróársai, SZERB Antal és SÁRKÖZI György osztoztak sorsában. A 701/304-es kisegítő munkaszázadba osztva először Jászberénybe vitték őket, majd Budapestre kerültek a Hungária körút 140. szám alá.

Itt most bővebben adjuk át a szót az eddig nem publikált hivatalos iratoknak, részben, hogy HALÁSZ tragédiájának további állomásainak történetét megkíséreljük rekonstruálni, részben, hogy az OSZK vezetőségének — pontosabban FITZ József főigazgatónak — emberséges magatartását a valóságnak megfelelően ábrázoljuk.

Az új helyzetben már június első napjaiban megindult a hivatalos mentési akció. A főigazgató a következő működési bizonyítványt állította ki:⁷³

„Dr. Halász Gábor, a VII. fizetési osztályba sorolt nemzeti múzeumi könyvtárnok 1927. november 25.-e óta teljesít szolgálatot az Országos Széchényi Könyvtárban. Működése és magatartása mindenkor kifogástalan volt. Szakismerete és nyelvtudása is átlagon felüli s ennek megfelelően a könyvtár magasabb igényű tudományos állomásain teljesített szolgálatot, nevezetesen 1937-ig a Kézirattárban, a modern kéziratok meghatározásánál, majd a Nyomtatványtár katalógusosztályán, hol az osztályvezető helyettese volt, 1942 óta pedig ismét a Kézirattárban, ezúttal mint osztályvezető. Több nevezetes kézirat felkutatásával, megszerzésével és tudományos meghatározásával érdemeket szerzett. Tekintettel arra, hogy a Kézirattárnak Magyarországon igen kevés szakavatott és nehezen pótolható művelője van, működése nemzeti könyvtárunk számára különös jelentőséggel bír.

70. *Halász Gáborról = Irodalomtörténet.* 1970. 654–660. l. — Ez az írás később megjelent a szerző *Örökség és örökösök* c. kötetében is *Az óbudai remete* címen.

71. HALÁSZ Gábor: *Válogatott írásai.* 215. l.

72. D. SZEMZŐ Pirooska szíves közlése HALÁSZ akkori szavairól: „Én nem bújkálok, nem vagyok bűnös. Bújkáljanak a bűnösök.”

73. 134/1944. VI. 3. OSZK Irattár.

Budapest, 1944. június hó 3-án. Fitz József s. k. az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója.”

FITZ ezúttal megkerülte a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának és elnöki hivatalának adminisztratív útvesztőit s a HALÁSZ könyvtári szerepének jelentőségét jellemző iratát közvetlenül SZILÁGYI László miniszteri osztálytanácsoshoz küldte meg, hivatkozva annak eddig tapasztalt jóindulatára. A június 5-én elküldött levélben leírta még HALÁSZ egyéni tragédiáját („apja elmulasztotta a zsidó anyától származó fiút idejében megkereszteltetni, sőt iskolába íratni”), s kísérő levelében nyomatékkal tette hozzá, hogy HALÁSZ valóban kiváló ember, ezért őt

„Voinovich Géza, az Akadémia,⁷⁴ Ravasz László,⁷⁵ a Protestáns Irodalmi Társaság és magam a Nemzeti Múzeum könyvtára nevében ellátjuk működési bizonyítványokkal, melyeket tudományos kivételezettségéért folyamosó kérvényéhez csatol.”

HALÁSZ Gábor kérvényét a főigazgató a működési bizonyítvánnyal együtt — külön „megbízott” útján⁷⁶ küldte el SZILÁGYI osztálytanácsoshoz, majd 7-én RAVASZ László bizonyítványát is csatoltatta a folyamodványhoz.

Mivel e lépéseknek nem lett eredménye, FITZ újabb akcióba kezdett. A szolgálati utat megkerülve egyenesen az akkori belügyminiszterhez,⁷⁷ illetve a minisztérium II. a. közjogi alosztályához fordult (a levél különben július 20-án expressz ajánlva ment el,⁷⁸ két melléklettel).

Az egyik a Budapest-Óbudai ref. lelkési Hivatalának 1944. július 15-én kelt s KONTRA Aladár ref. lelkipásztor által kiállított hivatalos bizonyítványa volt,⁷⁹ mely szerint HALÁSZ Gábor Bp. III. Selmeci u. 25. sz. alatti lakos, könyvtáros, anyjának 1909. március 11-én történt kikeresztelkedése után 1909-ben, a budapesti székesfővárosi árvaszék 8288/2. 1909. sz. végzése alapján a református egyházba felvételét s bejegyeztetett az áttértek anyakönyvének 1909. évi 6. sorszáma alatt.

A másik melléklet HALÁSZ Gábor drámai hangvételű, önéletrajzi adatokat tartalmazó folyamodványa volt a német zsoldban álló szélsőjobboldali belügyminiszterhez. A megrázó, eddig szintén nem publikált dokumentumot teljes terjedelmében közöljük:

„Alulírott azzal az alázatos kéréssel járulok a Miniszter úr elé, hogy származásomnak különleges határesetét legkegyelmesebben elbírálni és mentesítésre méltatni kegyeskedjék.

Apai ágon alföldi református családból származom, anyai ágon pedig már a tizennyolcadik század végén Dunántúl (Kővágóörs) megtelepedett zsidó felmenőktől. Szerencsétlen körülmények folytán törvénytelennek

74. VOINOVICH Géza azokban az években az MTA főtitkáráként működött.

75. RAVASZ László a HORTHY-korszakban a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke s a levélben említett irodalmi társaság elnöke volt. HALÁSZ Gábor egyébként a társaság *Protestáns Szemle* c. folyóiratának munkatársaként is dolgozott.

76. A „külön megbízott” KOZOCSA Sándor, az OSZK főkönyvtárnoka volt.

77. Ez a hírhedt háborús bűnös JAROSS Andor. FITZ különben HALÁSZ Gáborért szánhatta rá magát erre a lépésre, mert az OSZK irattárának tanúsága szerint nem „levelezett” nyilas miniszterekkel.

78. 134/1944. OSZK Irattár.

79. A főigazgató által hitelesített másolat megmaradt irattárunkban.

születtem, s bár anyámmal közös háztartásban élő apám rögtön elismert, házasságkötésre és vele anyámnak és magamnak apám református vallásra való áttérésére csak életemnek 8.-ik esztendejében került sor. (Születésem dátuma: 1901. július 4. A házasságkötése: 1908. aug. 31. Anyám áttérése: 1909. március 11. Saját áttérésem a gyámhatósági engedély elnyerése után: 1909. május 9.)

A törvényben megszabott korhatárt tehát néhány hónappal átléptem. Apám oldalán azonban kezdettől fogva református szellemű nevelésben részesültem, iskoláztatásomat pedig egy évvel később kezdve meg, már az első elemiben év végére református vallásból osztályoztattam. A törvény szellemében tehát iskoláztatásom kezdetétől (1908—9. tanév) keresztyén hitben neveltettem. Pályám további során nyilvánosan számot adtam e szellemiségről, többek között a Protestáns Szemlében való rendszeres munkásságommal. A református gimnázium diákszövetsége ahol érettségiztem, választmányi tagjául is választott.

Közhivatali pályámat külföldi és belföldi ösztöndíjak elnyerése után a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárában kezdtem meg 1927 őszén: egy év előtt a kézirati és muzeális gyűjtemény kezelésével megbízva, felelős állásban legjobb tudásom szerint szolgáltam kultúránk ügyét. Hivatali működésemen túl állandó irodalmi és tudományos tevékenységet folytattam. Sajtó alá rendeztem többek között Madách Imre összes műveit, nagyrésztben kiadatlan kéziratokból, Justh Zsigmond századvégi irodalmi naplóját stb. Rendszeres működést fejtettem ki irodalmi és tudományos folyóiratokban, rádióelőadásokban. Jelenleg a Magy. Tud. Akadémia megbízásából Kánczzy költeményeinek kritikai kiadását készítem elő, a Franklin társulat számára pedig Shakespeare új, összes kiadását szerkesztem. *A magyar közösségből való kizárásom éppen a közösség érdekében végzett legtisztább szellemi munkát tenné lehetetlenné.* (Aláhúzás tőlem, H. Gy.)

Legyen szabad Miniszter urat legalázatosabban arra kérnem, néhány hónapi eltolódás miatt ne tegyen tönkre egy a jövőben is munkára és kultúránk szolgálatára szánt életet.”

Az akkori kegyetlen időkben a főigazgató támogatásával elküldött „kegyelmi” kérvény süket fülekre talált; az már szinte automatikusan következett be, hogy július 1944. július 26-án megérkezett a könyvtárhoz a kultuszminisztérium leirata, hogy a VKM július 11.-ével HALÁSZ Gábort nyugdíjazta.⁸⁰

HALÁSZ a munkaszolgálatból 1944. augusztus 6-án el tudott juttatni egy levelet FITZ Józsefhez:⁸¹

„Méltóságos Uram, bevonulásom percétől kezdve ismételten értesültem arról a buzgó fáradozásról, amellyel ügyemet személyesen is pártfogolni

80. A VKM 218.684/1944. VII. 11-i számú rendeletét SCHILLER Rudolf gazdasági igazgató közölte FITZ főigazgatóval. Itt — a dokumentumok alapján — pontosabban kell megfogalmaznunk VÉBER Károlynak (HALÁSZ Gábor: *Válogatott írásai*. Utószó. 768. l.) egy félreérthető mondatát: „...A Széchényi-Könyvtárból azonban elbocsájtják...”

A VKM nyugdíjazta HALÁSZT, az OSZK vezetői és munkatársai viszont állandóan küzdöttek szabadulásáért és életéért.

81. OSZK Kézirattár. Fond 45/235.

szíves volt. Most, hogy az elkerülhetetlen nyugdíjazást kézhez vettem, engedje meg, hogy megírom, milyen hálával és örömmel gondolok irántam tanúsított jóindulatára, mennyire jólesett hallanom, hogy a legmesszebbmenően, még egyéni kellemetlenségeket is vállalva, sietett segítségemre. Hivatalt működésem alatt is nemcsak a jó főnököt, hanem az igaz barátot ismertem meg Méltóságodban; az ott töltött évekre mindig jóleső lesz

2

1944. aug. 6.

Méltóságos Úrnak,

Bevalláson kívül sokra ismételték
éltékben arról a burzoi főnökségről, amelyet
nékem személyesen is felfogottai kéve volt. Most,
hogy az elkerülhetetlen nyugdíjazást kézhez vettem,
engedje meg, hogy megírom, milyen hálával és örömmel
gondolok irántam tanúsított jóindulatára, mennyire
jólesett hallanom, hogy a legmesszebbmenően, még egyéni
kellemetlenségeket is vállalva, sietett segítségemre.
Hivatalt működésem alatt is nemcsak a jó főnököt,
hanem az igaz barátot ismertem meg Méltóságodban; az
ott töltött évekre mindig jóleső lesz irántam tanúsított
jóindulatára, mennyire jólesett hallanom, hogy a legmesszebbmenően,
még egyéni kellemetlenségeket is vállalva, sietett segítségemre.
Hivatalt működésem alatt is nemcsak a jó főnököt,
hanem az igaz barátot ismertem meg Méltóságodban; az
ott töltött évekre mindig jóleső lesz irántam tanúsított
jóindulatára, mennyire jólesett hallanom, hogy a legmesszebbmenően,
még egyéni kellemetlenségeket is vállalva, sietett segítségemre.
Hivatalt működésem alatt is nemcsak a jó főnököt,
hanem az igaz barátot ismertem meg Méltóságodban; az
ott töltött évekre mindig jóleső lesz irántam tanúsított
jóindulatára, mennyire jólesett hallanom, hogy a legmesszebbmenően,
még egyéni kellemetlenségeket is vállalva, sietett segítségemre.

Somikar tanácsa is jóindulatát kérem és az általa
birtoklásában kielégítő és érdekeltek közötti közvetítés,
mindent Méltóságodnak

hűbéli leve

Felcsán Gábor

visszaemlékezni. Mostani készségéből talán szabad arra következtetnem, hogy munkámat nem végeztem rosszul s remélem, hogy a Könyvtárban nem voltam egészen haszontalan.

Amikor továbbra is jóindulatát kérem és az ottaniakat, elsősorban Alicet és Erzsébetet⁸² szívélyesen köszöntöm, maradok Méltóságodnak tisztelő híve Halász Gábor.”

A főigazgató e levél kézhezvételével csaknem egyidőben — augusztus 10-én írásban fordult⁸³ a „zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és gondozására kinevezett kormánybiztos”-hoz, CSÁNKY Déneshez,⁸⁴ leírván, hogy HALÁSZ lakását a lakásügyi kormánybiztosság bombakárosultak részére kiutalta s ennek következtében HALÁSZ Gábor „igen gondos válogatással gyűjtött világirodalomtörténeti könyvtárát az elkallódás veszedelme fenyegeti”. Mivel a könyvtár esetleges elvesztése nemzeti szempontból is károsodást jelentene, javasolja a könyvtár biztonságba helyezését.

A hivatal elfogadta FITZ érvelését s a könyvtárat, inkább annak valóban megmaradt részét, a kormánybiztosság Aréna úti helyiségébe szállíttatta.^{84a}

Egyes adatok szerint⁸⁵ barátai, hívei mindvégig ostromolták az akkori hatóságokat beadványaikkal, leveleikkel HALÁSZ mentesítése és kiszabadítása érdekében. Állítólag SZTÓJAY Döme miniszterelnök 1944. augusztus 24-én felmentő iratot írt alá, a svájci követség pedig azt igazolta, hogy csoportos útlevelében szerepel HALÁSZ neve. Minden hiába volt. A gyilkos gépezet kerekeit nem lehetett megállítani. Egyetlen menekülési lehetősége lehetett volna HALÁSZnak: amennyiben egy jó alkalmat kihasználva illegális útba vonul, hátat fordít potenciális gyilkosainak.

Barátai, kollégái — ha sikerült velük néhány percre találkoznia — állandóan biztatták, hogy szökjön meg (pl. BISZTRAY Gyula, BÓKA László, DEZSÉNYINÉ SZEMZŐ Piroska, GÁL István, KERESZTURY Dezső, TOLNAI Gábor), rejtőzködjék el. Erre lett volna alkalma, hiszen Zuglóban, a Hungária-körúton volt a „szálláshelye” SZERB Antallal és SÁRKÖZI Györggyel együtt, a „munkahelye” pedig Budán, a Vízművek Téglá-utcai (ma: Fényes Elek utca) telepén volt.

Válasza mindig így hangzott: „Én nem tudok törvényen kívül élni”,⁸⁶ „nem tudok bujdosni”⁸⁷ (mintha „törvények” lettek volna az őt és sors-

82. Itt GORIUPP Aliszról, a Nyomtatványtár, és POSONYI Erzsébetről, a Titkárság vezetőjéről van szó.

83. 131/1944. OSZK Irattár.

84. Akkoriban az Országos Szépművészeti Múzeum főigazgatója volt.

84a Az idézett mentő akció során mintegy 4000 kötetes könyvtárából 1947-ben 949 kötet könyve került az Eötvös Kollégium könyvtárába. Ahol ezeket elhelyezték, ott BERNÁTH Aurél róla készített portréja díszítette a termet. Könyveit később „beolvasztották” a könyvtár állományába, de több, neki dedikált példányt ma is külön őriznek.

85. VÉBER Károly i. m. 768. l.

86. KERESZTURY Dezső: *Emlékezés Halász Gáborra.* = OSZK Híradó. 1970. január–március. 4–5. l. KERESZTURY 1944 végén, a felrobbantott Margit-híd lejárójánál magával sodorta HALÁSZT a szigetre: rá akarta bírni, hogy ne menjen vissza. Hiába! Itt hangzott el idézett utolsó mondata a „törvény” értelmezéséről.

87. D. SZEMZŐ Piroska személyes közlése.

társait sújtó törvénytelenések!) — valójában a széttéphetetlen barátság szinte emberfeletti, halálos gesztusa vitte vissza naponta a Hungária körúti iskola-barakba: jó barátait, író társait, SZERB Antalt és SÁRKÖZI Györgyöt nem akarta „cserben hagyni”. A mindhalálíg hősies barátság, a humánus fénylő példája volt hármuk egymáshoz való viszonya és tartása.

És még valami: a reménytelenség sötétsége, a testi-lelki kínlódások közepette már derengett valami a láthatáron, a szabadság, a szabadulás immár nem volt ingoványon lengő csalóka lidércfény. Ha nagyon óvatosan is, de már kezdtek terveket szőni, csak nem akartak még semmit kockáztatni. De szóljanak most ismét kortársaik helyettünk.

TOLNAI GÁBOR 1944 október közepe táján a Thököly úti villamoson várta meg barátait, midőn budai munkahelyükre kísérték őket őrzőik. Valami „naiv optimizmus” kerítette őket hatalmukba — az egyetlen SÁRKÖZIT kivéve. „Ha túl leszünk mindenen” — ez volt az álmuk: SZERB Antal az egyetemen szeretett volna tanítani, HALÁSZ írni akart — és esszé folyóiratot szerkeszteni, mint 1848 után CSENGERY, majd GYULAI Pál tették.⁸⁸

Munkatársai, barátai mindig mögötte álltak.⁸⁹ BISZTRAY Gyula — aki maga is Budán rejtőzködött — a Tégla utcai „munkahelyen” találkozott HALÁSZ Gáborral és arra akarta rábeszélni, hogy fogadja el az ajánlott rejtékhelyet: édesanyja kőbányai lakását.⁹⁰

„Pontosan emlékszem Halász Gábor szavaira: a Szent István körúton vett ki egy albérleti szobát, s már hónapok óta fizeti a lakbért; a háziasszony szinte restelkedik is, hogy ugyan miért nem veszi igénybe a lakást? Gábor azzal nyugtatta meg az öregasszonyt, hogy vidéken vállalt állást, s amint ottani munkájával végez, tüstént beköltözik... Szerb Antalnak másutt szintén volt albérleti szobája.

Csak egy-két nappal előbb tudjuk meg — mondta nekem Gábor —, hogy mikor akarnak továbbvinni bennünket, akkor megszökünk, s pesti albérleti szobában bevárhatjuk a felszabadulást. Ha előbb szöknénk, s megtalálnak, felkoncolnak.”

Ha vállalták volna — mindhárman — a szökés kétségtelen kockázatát, talán megmenekülhettek volna.

GÁL István is találkozott 1944 novemberében HALÁSZ Gáborral: a légi-riadó egy Thököly úti ház pincéjébe sodorta őket: HALÁSZ a Hungária körúti szálláshelyére igyekezett. Beszélgettek. Gábor „tele volt bizakodással, hogy a szovjet csapatok már Soroksár alatt vannak... Nem volt hajlandó elszakadni Sárközitől és Szerb Antaltól.”⁹¹

Míg HALÁSZ Gábornak a méltatlan szenvedést, a megalázás hónapjait kellett elviselnie, messze mutató utolsó írásai jelentek meg a *Magyar Csillagban*: *Továbbjutni!*, *Jean Giraudoux*, *Ferencjózsefi idők*, *A tiltakozó nemzedék*.

88. TOLNAI GÁBOR: *Tanulmányok*. Bp., 1970. Akad. K. 437 l.

89. Az OSZK (a főigazgató) a munkaszolgálatba történt behívása után — különféle címeken — anyagilag is támogatta HALÁSZ Gábert.

90. BISZTRAY Gyula: *Könyvek között egy életen át*. Bp., 1976. Szépirodalmi K. 592. l.

91. GÁL István: *Bartóktól Radnótiig*. Bp., (1973.) Magvető. 333. 2. l.

A *Továbbjutni!* már nemcsak a realizmus elismerését jelentette az esszéista számára, annál is előbbre-törött: „... Szeretné (a kritikus), ha megint kőbor fiatalokkal találkozna a megülőök helyett, kiknek legfőbb vágya: továbbjutni!”⁹² Ki tudja ma már megmondani, hogy HALÁSZ Gábor merre ment volna, milyen csúcokra felmenve és onnan messze tekintve milyen távlatokat nyitott volna számunkra?

Utolsó nagy műve már nem jelenhetett meg, kézírata sem maradt ránk. Az *Egy század élete* (a tizenkilencedik század eszméi) az utolsó befejezett műve. A kézirat már nyomdakész állapotban volt — TOLNAI Gábor erre a tanú —, válogatást tartalmazott a múlt századi magyar politikai irodalomból, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel, arcképvázlatokkal.⁹³

A könyv kéziratát a német megszállás után HALÁSZ Gábor RÉDEY Tivadarnál, könyvtári munkatársánál, barátjánál helyezte el, vélt biztonságba. De a végzet ismét kiszámíthatatlan és kegyetlen volt: RÉDEYÉK lakását a Rózsadombon (a Buday László utcában) az ostrom alatt gyújtóbomba pusztította el, így a kézirat és sok más dokumentum is a lángok martaléka lett.

De nemcsak utolsó műve semmisült meg, élete, egyéni sorsa is egyre inkább a tragédiába zuhant.

A végzettel szembenező, de közben már lassan reménykedni kezdő humanista írók képtelenek voltak kiszámítani a barátok által oly sokszor ajánlott szökés pillanatát. Mint FENYŐ József, a véletlenül túlélő sorstárs írta:⁹⁴ 1944. november 26-án az esti takarodó után a munkaszolgálatosok ezreinek szállását csendőrök zárták körül, majd hajnalban a Józsefvárosi pályaudvarra terelték a szerencsétleneket, és embertelen körülmények között lezárt vagonokban nyugat felé vitték őket. Végül is — napok múlva — részben Fertőrákos, részben Balf községbe irányították a „szállítmányt”. Rabszolgaként tengették életüket, éhezve-fázva ún. erődítési munkákat végeztek. A tifusz, a végelgyengülés naponta tizedelte meg soraikat.

Mint FENYŐ József írta, a balfi deportáltak között 1944. december 15-én az a hír terjedt el, hogy Budapestről egy katonai autó érkezett, két hivatalos személlyel, hogy SZERB Antalt kiadassák, illetve megmentésük.

Valóban egy utolsó mentőakció drámája játszódott le Balfon: két kiváló katonatiszt — itt is írjuk le neveiket —, GÖRGEY Guido és TASSY Jenő hamisított nyílt paranccsal egy gépkocsival Balfra utaztak, hogy SZERB Antalt Pestre szállítsák. A tábor német parancsnoka ehhez hozzájárult, de SZERB Antal nem!

Kísértetiesen ismétlődött meg az őszi budapesti jelenet: akkor HALÁSZ Gábor nem volt hajlandó barátai nélkül illegálitásba vonulni, most pedig SZERB Antal tagadta meg a távozást HALÁSZ és SÁRKÖZI nélkül. Megkezdődött az alkudozás, az idő egyre inkább telt, az őrség gyanút fogott az okmányokat ismét átvizsgálták, a hamisítás kiderült, a két bátor tiszt kény-

92. *Válogatott írásai*. 1959. 745—750. l.

93. TOLNAI Gábor: *Tanulmányok*. Bp., 1970. Akad. K. 437. l.

94. FENYŐ József: *Mi történt Balfon, 1945. március 31-én?* = *Soproni Szemle*. 1968. 4. sz. 372—375. l.

telen volt az írók nélkül az országút felé rohanni. Az utolsó kísérlet sem sikerült, a halál környékezte már hőseinket...⁹⁵

A balfi „élet és munka” maga a pokol. Éhség, szenvedés, fázás, ember-telen hajsza. HALÁSZ Gábor 1945 januárjában levelet juttatott el — CSATKAI Endre emlékezése szerint — a szomszédos Csöngén lakó WEÖRES Sándorék-hoz. Megírta, hogy SZERB Antal az előző napon (1945. január 27-én) halt meg, s ha nem kapnak ételmet, ők is erre a sorsra jutnak. WEÖRES édes-
apja 500 pengőt juttatott el HALÁSZhoz. A kapott pénzen ételmet vásárolt valamilyen módon. Ettől kezdve már nem lehet rögzíteni a történeteket: tény, hogy előzőleg HALÁSZ Gábor is tifuszon esett át, s valószínűleg a kín-zás, a hideg végzett vele. Talán február 20-a táján halt meg.

Hazatért bajtársaitól tudjuk — idézi fel BOLDIZSÁR Iván —, hogy a megaláztatások és koplalás közepette, kiskabátban és takaró nélkül fa-gyoskodva is talált néhány olyan szót, amely a nyomorúságban is lelket öntött a többiekbe. Amíg élt, egy SHAKESPEARE-kötetet rejtegetett és olvas-gatott.

Századunk egyik legjobb esszéistája és könyvtárosa — SZERB Antallal és SÁRKÖZI Györggyel együtt — jeltelen sírba hantoltatott el.

A Z U T Ó É L E T

HALÁSZ Gábor egy tanulmányában — a legjobbak egyikében — így írt: „Profétának a kortársak kiáltanak ki, szentté az utókor avat.”⁹⁶

Ígaza volt — bár nem önmagára értette. Amíg élt és írhatott, szinte „profétának” tekinthette őt a kortárs író és olvasó. A martírium pedig csakugyan világi, humanista „szentté” avathatta volna, ha ilyen szertartás lenne.

Midőn 1945 tavaszán tragédiája ismeretessé vált, sorra jelentek meg a pályatársak, barátok megrendült nekrológjai: a férfikor legjobb alkotó éveiben eltávozott író, tudóst, könyvtárost siratták,⁹⁷ méltatták és jelölték meg helyét a század irodalmi életében.

Az *Értelem keresése* 1948-ban második kiadásban jelent meg.⁹⁸ KE-RESZTURY Dezső bevezető tanulmánya jelentőségének megfelelően mutatta be, elemezte HALÁSZ írói munkásságának lényegét, értelmét.

95. SZERB Antal írta: „... Az a hely, ahol most vagyunk Balf, átkozott hely és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk...” SZERB 1945. január 27-én halt mártírhálál.

96. *Válogatott írásai*. 1959. 172. l. Idézet a Széchenyi-tanulmányból.

97. BOLDIZSÁR Iván: *Búcsú Halász Gábertól*. = *Szabad Szó*. 1945. 31. sz. — KÓSA János: *Halász Gábor*. = *Magyar Nemzet*. 1945. 51. sz. — SÓTÉR István: *Halász Gábor*. = *Magyarok*. 1945. 85–89. l. — SZÁNTHÓ Dénes: *Magyar író élete és halála a munkatáborban*. = *Demokrácia*. 1945. 5. sz. — TOLNAI Gábor: *Az öbudai remete. Emlékezés Halász Gáborra*. = *Demokrácia*. 1945. 9. sz. — CS. SZABÓ László: *Halász Gábor*. = *Magyar mártír írók antológiája*. Bp., 1947. Cserépfalvi. 91–92. l. — KE-RESZTURY Dezső: *Előszó*. = *Magyar mártír írók antológiája*. Bp. 1947. Cserépfalvi. LENGYEL Balázs: *Halász Gábor útja a realizmusig* = *Csillag*. 1948. 13. sz. 310. l.

98. HALÁSZ Gábor: *Az értelem keresése. Irodalmi tanulmányok*. Bp., (1948. 2. kiad.) VII, 209 l.

Ezután — a személyi kultusz éveinek idején — csend, hallgatás vette körül HALÁSZT és életművét.⁹⁹ De a későbbi években írásainak új kiadásai és a munkásságát értékelő tanulmányok is sorra napvilágot láttak. Válogatott írásainak mintegy 800 oldalas kiadása — VÉBER Károly szerkesztésében —, KOZOCSA Sándor részletes bibliográfiájával, 1959-ben jelent meg.¹⁰⁰ A HALÁSZRÓL, illetve műveiről szóló írások összefoglaló kötetekben vagy folyóiratok hasábjain állnak rendelkezésünkre.¹⁰¹

Az utóbbi években BODNÁR György vállalta HALÁSZ eszmevilágának felújítását, folytatását:

„Nem tagadom, hogy a *Törvénykeresők*-kel voltaképpen Halász Gábor gondolatmenetének folytatását vállalom... Tanulmányai meggyőztek róla, hogy minden XX. századi irodalomnak meg kell kísérelnie az új egyensúlykeresést a válságok, forradalmi változások és avantgarde-ok után... S aligha kell bizonyítani, hogy Halász Gábor irodalom eszménye a mi történelmi fordulóink és válságaink után, a mi felgyorsuló korunkban is időszzerű.”¹⁰²

A kiváló esszéíróról és könyvtárosról emlékezett meg az Országos Széchényi Könyvtár halálának huszonötödik évfordulóján, midőn a Kézirattárban elhelyezett emléktáblával és emlékkiállításal idézte fel alakját, munkásságát. KERESZTURY Dezső emlékbeszédében mondotta róla: „humanista volt a szó modern értelmében, de szűkebb klasszikus értelmében is: az alkotó ember foglalkoztatta s alkotásainak mibenléte, eszközei, tárgyai”.¹⁰³

Válogatott műveinek második kiadása 1977-ben jelent meg.¹⁰⁴ Ez bár bővítettnek mondja magát, ugyanakkor sajnos szűkített is. Az új kiadásban tizenegy olyan tanulmány szerepel, mely az 1959-es válogatásban nem volt

99. Ma már felesleges magyarázni, hogy a polgári-humanista író — mártírúma ellenére is — nem volt elismert személyiség ebben a korszakban. Életműve, ennek jelentősége később nyert újabb — mondhatjuk — valódi elismerést.
100. A már idézett munka jelentősége az, hogy HALÁSZ írásainak eddigi legteljesebb gyűjteménye; az utószó — VÉBER tanulmánya — igen jól jellemzi az esszéista életművének jelentőségét, KOZOCSA bibliográfiája pedig nélkülözhetetlen minden, a HALÁSZ Gáborra vonatkozó további kutatásokhoz.
101. SÖTÉR István: *Játék és valóság. Tanulmányok*. Bp., 1946. Hungária K. 158 l. Cs. SZABÓ László: *Két part*. Bp., 1946. Révai. 297 l. — LENGYEL Balázs: *Halász Gábor útja a realizmusig.* = *Csillag*. 1948. — KERESZTURY Dezső: *Halász Gábor. (Bevezető tanulmány Az értelem keresése 1948-as kiadásához)*. — ILLÉS Endre: *A kristályszoza lakója* (Krétarajzok. Bp. 1956; majd e mű 2. bőv. kiadása: 1970. Magvető. 515, 3 l.). — B. ÜNGÁR Yvette: *Halász Gáborról.* = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1956. 458—470. l. — VÉBER Károly: *Halász Gábor.* (— — *Válogatott írásai*. Bp., 1959. Magvető. Utószó. 763—780. l.) DEME Zoltán: *Halász Gábor élete és munkássága*. Szolnok. 1966. 25 l. — BÓKA László: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966. Magvető. 1392. l. — BATÁRI Gyula: *Emlékezés Halász Gáborra, a könyvtárosra.* = *Könyvtáros*. 1968. 4. sz. 236. l. — TOLNAI Gábor: *Tanulmányok*. Bp., 1970. Akad. K. 437. l. — GÁL István: *Bartóktól Radnótiig*. Bp., (1973) Magvető. 332 l. — BODNÁR György: *Törvénykeresők*. Bp., (1976) Szépirodalmi K. 624. l. — BODNÁR György tudta legjobban megragadni *Halász Gábor* munkájának, írói fejlődésének lényegét.
102. BODNÁR i. m. 6. l.
103. KERESZTURY Dezső: *Emlékezés Halász Gáborra.* = *OSZK Híradó*. 1970. január—március. 4—5. l.
104. HALÁSZ Gábor: *Válogatott írásai*. 2. bőv. kiad. Bp., 1977. Magvető.

föllelhető, de harminchárom kritika és esszé — ami az 1959-esben olvasható volt — kimaradt belőle. Ezt a kritika joggal róttá fel az 1977-es kiadás hibájául.¹⁰⁵ Tegyük még ehhez hozzá azt a bírálatot, hogy a mostani válogatás nem tartalmazza VÉBER Károlynak az életművet értékelő tanulmányát (esetleg annak átdolgozott változatát), s ami igen súlyos mulasztás, KOZOCSA bibliográfiáját, annak továbbfejlesztett folytatását.

Az elmondottakból világosan következik HALÁSZ Gáborral kapcsolatos adósságaink: műveinek valóban teljes, „összes” kiadása, hiánytalan bibliográfiája, végül életrajzának, portréjának maradéktalan, minden hi-teles adatra támaszkodó föltárása. Amit ránk hagyott örökül, azzal élnünk kell. Tanulmányai szétszórtan találhatók a folyóiratok hasábjain, azokat a mai és jövő nemzedék számára összesíteni kell. HALÁSZ életműve nem múlhat el a tűnő idővel! Szükségünk van rá, a magunk hasznára és okulására.

Hogyan is fogalmazta meg — ILLYÉS Gyuláról szólván — a lehetséges megoldást?

„Csak a legnagyobb teljesítmény segít továbbjutni a lélek útvesztőiben.”

HALÁSZ Gábor ezt a teljesítményt a maga részéről nemcsak vállalta, hanem meg is valósította.

Gábor Halász et la Bibliothèque Nationale Széchényi

G Y. H A R A S Z T H Y

Dr. Gábor HALÁSZ fut un excellent collaborateur de la Bibliothèque Nationale Széchényi de 1927 à 1944. Il fit ses études à l'université de Budapest en suivant les cours de littérature hongroise, et française, de philosophie et d'histoire à la faculté de philosophie, s'occupant en même temps de la littérature anglaise et allemande. Après avoir fini ses études il partit pour Paris avec une bourse de l'état. C'était la littérature du siècle des lumières qui l'attirait : les œuvres de VOLTAIRE et de DIDEROT exercèrent une grande influence sur lui. Mais il s'intéressait aussi de la littérature anglaise du 18. siècle. Il devint un vrai écrivain humaniste, représentant de l'esprit et de la raison. Ses recherches dans le domaine de l'histoire de la littérature hongroise l'attachaient de même à l'âge des lumières. Revenant de France il devint collaborateur de la bibliothèque Széchényi travaillant à la section des manuscrits. Il s'y occupa des questions et problèmes pratiques, théoriques et méthodiques prenant également part à l'enseignement postscolaire des jeunes bibliothécaires.

Outre son travail de bibliothécaire il devint un des plus excellents représentants de la critique et de l'essai. Ses articles furent publiés successivement dans les périodiques du premier rang de l'époque, comme le *Nyugat*. Ses œuvres sont caractérisés d'une analyse psychologique et esthétique, d'un point de vue classique. Ce n'est pas par hasard que ses contemporains le regardaient comme un des plus remarquables essayistes du 20. siècle. Au près des écrivains et des philosophes de l'âge des lumières, il publia des articles profonds et analysantes de PROUST, JOYCE, WOOLF etc. Après 1940 il arriva de s'occuper des maîtres du réalisme comme TOLSTOI et BALZAC et puis il rendit hommage aux œuvres de HEMINGWAY et GREEN aussi.

105. (ALFÖLDY): *Szűkített bővítés.* = *Élet és Irodalom*. 1977. június 11.

Pendant ce temps il travailla infatigablement et fructueusement dans la Bibliothèque Nationale Széchényi. Il choisit le matériaux pour la salle reconstruite des lecteurs. Il prit part dans la modernisation du travail pour dépouiller des livres. En 1943 il devint le chef des collections anciennes.

À partir de la fin des années 1930 il était contraint de lutter pour sa vie, parce que sa mère était d'origine juive. Le fascisme hongrois sous la pression allemande l'avait déporté avec d'autres écrivains éminents, qui furent ses amis, dans un camp de travail. Malgré que le directeur chef de la Bibliothèque Széchényi le Dr. József FITZ, ses amis et ses collègues ont essayé tout ce qu'ils pouvaient pour sauver sa vie, tout était en vain. Les tortures, la maladie ont terminé la vie de cet excellent savant hongrois en février 1945 dans un village nommé Balf, près de Sopron.

Plusieurs volumes de ses écrits, l'estime des contemporains et des successeurs gardent le souvenir de cet éminent collègue collaborateur de la Bibliothèque Nationale. Ses essais, ses critiques, ses articles concernant le travail de la bibliothèque, vive a présent aussi et exercent grande influence sur notre génération.

III.

A MAGYAR KÖNYVTÁRÜGY TÖRTÉNETÉBŐL

A magyar könyvtárpolitika alapjai

(Vázlat)

ZIRCZ PÉTER

Talán csak az információ fogalmát emlegetjük könyvtárügyünkben oly gyakran — anélkül, hogy tartalmával számot vetnénk —, mint a könyvtárpolitikáét. Könyvtárpolitikán kedve szerint (vagy az adott szöveggörnyezet kényszerítő hatására) ki-ki azt érti, amit éppen akar: pártdirektívát, állami irányítást, a hangadó könyvtárosok nézeteit stb. Nem is hibáztathatók érte, hiszen — bármennyire is hihetetlennek tünik — jó néhány évtizede (közel egy évszázada) „csinálunk” könyvtárpolitikát, meghatározására kísérlet is csak elvétve történt. Kézikönyvünk, amellyel annak idején okkal büszkélkedhettünk, hisz olyan teljesítmény volt, amellyel kevés szocialista könyvtárügy dicsekedhetett, a SALLAI—SEBESTYÉN-féle „könyvtárosbiblia” e vonatkozásban ugyanúgy járt el, mint a hasonló külföldi monográfiák: megelégedett a felügyeleti-irányítási hierarchia szervezeteinek (esetleg jogosítványainak) leíró ismertetésével.

Pedig — túl egy definiálatlan fogalom okozta kényelmetlenségeken — a könyvtárpolitika fogalma meghatározásért „kiált” azért is, mert nélküle aligha fogalmazható meg *tudatosan* és alkalmazható *következetesen* egy adott könyvtárpolitika irányító-befolyásoló funkciójának a *tartalma* és *kiterjedése*. Mind a tudatosságot, mind a következetességet nyomatékosan hangsúlyozandónak tartjuk, nélkülük ugyanis azt kellene feltételeznünk, hogy könyvtárpolitika mindedig nem volt minálunk. Ez pedig a legsúlyosabb méltánytalanság lenne, mindenekelőtt azokkal szemben, akik — a szó legigazibb értelmében — elévülhetetlen érdemeket szereztek a magyar könyvtárügy felszabadulás óta végbement nagyarányú építómunkájában, mai egész könyvtári rendszerünk megteremtésében, működtetésében. Vannak azonban jelek (és fel-felbukkannak ilyen vélemények is), hogy — épp könyvtárpolitikánk vargabetűi miatt — a fejlődés nem volt egyenletes, visszaesésektől mentes.

Az elmondottak tükrében dolgozatom a következő fő kérdésekre igyekszik a választ megadni:

Van-e (volt-e) a magyar könyvtárügy hosszúnak igazán nem nevezhető történetében olyan szakasz, amelynek során meghatározott „filozófia” jegyében tudatosan és tervszerűen fejlesztették a könyvtárakat? Mi volt a jellegzetessége? Volt (voltage) ilyen szakaszok a felszabadulást megelőzően, s ha igen, mennyiben, milyen mértékig tekinthetők mai könyvtárpolitikánk előzményeinek? Azaz: mai, szocialista könyvtárpolitikánk me-

rőben új fejlemény-e vagy meghatározott hagyományokat, irányokat, nézeteket integrált-e?

Nem utolsósorban pedig: mit jelent, miből áll szocialista könyvtárpolitikánk lényege, vannak-e olyan sajátos jegyei, amelyek világosan és egyértelműen megkülönböztetik más társadalmi-gazdasági alakzatok könyvtárpolitikájától?

Módszerként előbb a könyvtárpolitika általános modelljének a felvázolására tettem kísérletet, a szocialista társadalom adottságaiból kiindulva, a szocialista sajátosságok kiemelésével. Ezt a modellt — mutatis mutandis — a magyar könyvtárügy századforduló körüli korszakára alkalmazva igyekeztem kimutatni: a) a modell általános érvényességét, b) a vizsgált könyvtárpolitikai korszakok főbb jellemzőit. Hozzá kell tennem, hogy vizsgálódásom során a fő figyelmet a közművelődési könyvtárak problematikjára fordítottam, aminek oka kizárólag az, hogy e kor tudományos könyvtárügyének tudománypolitikai megközelítésű vizsgálata nagy alaposággal megtörtént.¹

Munkám majdani — második — szakaszában ugyanezt a vizsgálódást a HORTHY-korszakra és — a lenini és szabóervini útmutatásokból kiindulva — könyvtárpolitikánk tanácsköztársasági és felszabadulás utáni korszakára tervezem elvégezni.

A K Ö N Y V T Á R P O L I T I K A T Á R G Y A

Politikai és könyvtárpolitika. A politika értelmezésénél — elkerülve az *Értelmező Szótár* ilyenkor már-már obligát használatát — a szó közkeletű marxista értelmezéséből induljunk ki. Ennek megfelelően politikán valamely társadalmi eszmének a társadalomban megnyilvánuló kifejeződését, a társadalomra való alkalmazását értjük. A politika — pontosabban egy-egy politikai ideológia — hordozói az egyes társadalmi osztályok, illetőleg ezek képviselői: a politikai pártok. Végso soron tehát, némi leegyszerűsítéssel a politika: az állam kormányzása valamely osztály, illetőleg annak vezető együttese — a politikai párt — által.

Szocialista államban a dolgozó osztályok legaktívabb tagjait egyesítő uralkodó párt ideológiája a marxizmus—leninizmus. A szocializmusban a társadalmi eszme az állami politika rangjára emelkedik, vagyis: a pártpolitika integrálja az állami politikát, az utóbbi eleme, része a pártpolitikának.

A könyvtárpolitika az állami politika része: céltudatos, állami tevékenység, mely a pártpolitika által determinált állami politikának azokat az elemeit közvetíti a könyvtárakhoz, amelyek az egyes könyvtárak által szolgált társadalmi tevékenységgel és a sajátlagos könyvtári tevékenység típusával függnek össze. A könyvtárpolitika tehát két fő irányban befolyásolja a könyvtárakat:

1. HAVASI Zoltán: *A könyvtár és a tudomány szerepe a társadalmi tudat alakulásában. Tudománypolitikai és könyvtárpolitikai irányzatok Magyarországon a XX. században (1890—1962)*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat.) 230. l. Benyújtás ideje: 1965. Védés időpontja: 1967. május 8.

a) a szolgált társadalmi tevékenységhez, annak várható fejlődéséhez való igazodás (iskolai könyvtár esetében: a közoktatás),

b) a könyvtárügy általános fejlődésén belül az adott könyvtártípus (az előbbi példát alapul véve: merre, hogyan kell fejlődniük az iskolai könyvtáraknak) vonatkozásában.

A kétféle orientáció nyilvánvalóan szorosan összefügg, kölcsönhatásban van egymással, minthogy azonban a könyvtár nem öncélú intézmény, az első (vagyis a társadalmi tevékenységhez, annak változásaihoz való igazodás) a domináns, a könyvtár működésének tökéletesedése is csak ezt szolgálhatja.

Politikamentes könyvtárpolitika? A polgári „könyvtárfilozófusok” gyakorta elhangzó tézise a könyvtárak, sőt általában a könyvtárügy egészének a politikamentességéről az előbb elmondottak tükrében elméletileg sem állja meg a helyét. Amit MCCOLVIN később, a harmincas években a public library funkciójával kapcsolatban megfogalmazott,² azt a magyar könyvtárügy hőskorában — a századforduló után — az első magyar könyvtárpolitikusok egyike, WLASSICS Gyula is hangoztatta,³ azzal tetéztve, hogy nála a politikamentesség nem csupán a baloldali, progresszív irodalom száműzését, hanem a jogos nemzetiségi kulturális igények merev tagadását is jelentette. („Én még e szót sem szeretem, hogy nemzetiségi politika. Én a magyar állam területén csak magyar állami és nemzeti politikát ismerek.” = *Az erdélyi magyarság és a nemzetiségi kérdés*. WLASSICS Gyula beszéde Nagyenyeden, 1909-ben.) A legnyíltabban GYALUI Farkas fogalmazott, aki épp WLASSICS kultuszminisztersége alatt kezdhette meg könyvtár-tudományi előadásait a kolozsvári egyetemen: „Minden könyvtárt egy-egy várnak tekintek, a nemzeti művelődés védelmére és terjesztésére.”⁴

A kor egyik legképzettebb könyvtárosa, a PETŐFI-kutató FERENCZI Zoltán, akinek könyvét⁵ KÓHALMI Béla méltán tartotta kitűnőnek, azt írja, hogy az új könyvtár legyen olyan: „... mely hasonlít egy nyájas bolthoz vagy éppen kellemes kávéházhoz, amelyben a jelszó legyen az, ami Amerikában: szabad tanulhatás, szabad olvasás, ingyen s lehetőleg a nap minden, de legalább is minden szabad órájában, még pedig mindenkinek. Ez volna a népoktatás igazi folytatása, a nép valódi egyeteme, melynek célja: az erkölcs és ismeret emelése a nemzet nagy tömegében s eszköze a nemes olvasmány, a tudás, mert a tudás más szóval vagyon, erő, szabadság. Ennek terjesztésében különös célzatunk csak egy legyen, hogy a tudás és

2. „A mi feladatunk könyvet adni az olvasónak és nem ítélni az anyag fölött. A könyvtárnak ne legyen véleménye, ne legyenek szempontjai, se vallása, se politikája, se erkölce.”
3. „...nem vagyok híve a kultúrpolitika területén általában és így a könyvtárpolitika terén sem olyan intézkedésnek, amely kisszerű rendszabályozásba vész el, mely nem a kultúra egyetemes céljait szolgálja, de sivár politikai irányzatok, akár radikális, akár a reakzionárius eszmeáramlatok mesterséges, sőt erőszakos terjesztésének szolgálatába szegődik”. = *Világnézetek harca és a jövő könyvtára a nemzetnevelésben*. WLASSICS Gyula beszéde Nagyváradon, 1911-ben.
4. GYALUI Farkas: *A könyvtártudományok célja és feladatai Magyarországon*. Kolozsvár, 1903. 25. l.
5. FERENCZI Zoltán: *A könyvtárak mint a nemzeti művelődés eszközei*. Bp. 1909. Stephaneum Nyomda R.T. 25. l.

erkölcs emelésén kívül ne legyen semmi *célzatunk* és vele az *egyetlen helyes elvünk, hogy zárjunk ki belőle minden szószerinti és bármely párt szolgálatába szegődő bármely irányú politikát.*"⁶ A csattanó választ erre MADZSAR József adta meg: „Pártatlan az, aki a pártomon van — és olyan író, akinek a pártatlanságát minden oldalról egyaránt elismerik, ritkább a fehér hollónál. De ha még akadna is ilyen könyv, bizonyára nem olvasná senki sem.”⁷

A századforduló központi könyvtárügyi szervének, az akkori hivatalos magyar könyvtárpolitika irányítójának, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának (amelynek FERENCZI Zoltán is tevékeny tagja volt) kudarca — mint a későbbiekből látni fogjuk — MADZSAR József igazát bizonyította.

A politikamentes könyvtárpolitika — akarva-akaratlanul — az uralkodó osztály szolgálatában áll. Politikamentessége tehát vagy illúzió vagy megtévesztés.

A KÖNYVTÁR POLITIKA DEFINÍCIÓI

Felmerülhetne — joggal — a kérdés, hogy miért nem meríték a könyvtárügy külföldi irodalmából, kutatók meghatározások után legalább a testvéri szocialista államok könyvtárpolitikai elméletében és gyakorlatában. Válaszom: mert ez óhatatlanul szükségessé tenné a magyar és az egyéb szocialista államok könyvtárpolitikájának az egybevetését. Ez viszont — ha munkámat „csak” a KGST-államokra is korlátozám, elkerülhetetlenül szétfeszítené jelen, vázlatnak és vitaalapnak szánt dolgozatom kereteit. Az igazság kedvéért meg kell jegyezmem, hogy ezt a munkát a *későbbiek során* elvégzendőnek tartom, annál is inkább, mert a testvérállamok könyvtárpolitikájának felületese ismeretében is megkockáztatom, hogy az ilyen fajta komparatív vizsgálódás a hasznos tanulságok sorával szolgálna. Az egyre mélyülő szocialista könyvtári-információs integráció pedig nélkülözhetlenné teszi, hogy kutassuk a szocialista fejlődésből következő közös, és a nemzeti adottságok által meghatározott specifikus könyvtárpolitikai trendeket.

Ismereteim szerint a magyar könyvtári szakirodalomban legelőször — a harmincas évek derekán — PASTEINER Iván kísérletezett a könyvtárpolitika fogalmának meghatározásával,⁸ eszerint: „Könyvtárpolitikán a kormányzatnak a könyvtárügyre vonatkozó tervszerű elgondolásait és tevékenységét értjük.” A PASTEINER szerint a „legújabb időből” származó fogalom e meghatározásából kiemelkedőnek látszik a könyvtárpolitikai tevékenység kormányzati — állami — volta, továbbá a „tervszerű elgondolás” és a tevékenység megkülönböztetése, amin mai szóhasználatunkkal a könyvtárügyi területen végzett tervező és ezzel összefüggésben végzett végrehajtó tevékenység értendő. Úgy tűnik, PASTEINER definíciója — minden sommássága ellenére — találó és ez nem véletlen, hanem az akkor már

6. FERENCZI Zoltán: *A könyvtárak mint a nemzeti művelődés eszközei*. Bp. 1909. Stephaneum Nyomda R.T. 25. l.

7. MADZSAR József: *Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára*. Bp. 1913. 239. l.

hagyományokkal rendelkező magyar könyvtárpolitika viszonylagos fejlettségére utal.

A második — általam ismert — definíció HAVASI Zoltán tollából,⁹ a hatvanas évek közepe tájáról származik: „A könyvtárpolitika — megítélésünk szerint — a társadalmi osztályoknak, az államnak, a társadalmi szervezeteknek a könyvtárak társadalmi funkcióját, a könyvtári munka irányát felismerő és meghatározó, a könyvtárelmélet alkalmazását és fejlesztését célzó tevékenysége, kifejezi a könyvtáraknak a gazdaságban, a társadalomban, a politikában, a művelődésben, a tudományos kutatásban betöltött szerepéről, a könyvtárak állami irányításáról és a néptömegek könyvtári kultúrárt teremtő tevékenységéről, a könyvtári munka tartalmáról, természetéről, a könyvtárosok feladatairól és képzéséről vallott nézeteiket.”

E mindenre kiterjedő, finoman árnyalt definícióval csak egyetérthetek. Ha vannak apróbb véleményeltéréseink — inkább hangsúlyeltolódások —, akkor ezek elsősorban arra vezethetők vissza, hogy a HAVASI-féle definíció megfogalmazása óta eltelt jó néhány év során nagyot fejlődött az állami irányítás, bővültek vele kapcsolatos ismereteink.

Véleményem szerint a könyvtárpolitika a következő főbb dimenziókban érvényesülhet:

- makroszinten: országos és nemzetközi síkon,
- mikroszinten: egy-egy intézmény — könyvtár síkján.

Dolgozatomban a makroszintű, az országos könyvtárpolitikával foglalkozom, amely mindenkor *állami feladat*, még akkor is, ha egyes országokban — például hazánkban — társadalmi szervezet (SZOT) irányításával több ezer könyvtárból álló hálózat működik. (Az állam koordinál és felügyeleti jogköre ugyanis itt is érvényesül.)

Ugyancsak az állami könyvtárpolitika (pontosabban az érte felelős állami szerv) feladata a könyvtárak funkciójáról, a könyvtári munka tartalmáról, természetéről, a könyvtárosok feladatairól vallott nézetek szintetizálása és *megfelelő* érvényesítése. A „megfelelő” jelzőt azért tartom kiemelőnek, mert az országos könyvtárpolitika döntéssorozatot magában hordozó folyamat. Mint minden más esetben, a döntéseket itt is mérlegelés előzi meg, annak vizsgálata, hogy az adott helyzet kritikai elemzésének birtokában és az elérendő cél ismeretében milyen döntés járhat optimális eredménnyel. A könyvtárpolitika ilyen értelemben szelekciós politika, melyben — mint erre korábban már utaltam — a pártpolitikai célkitűzések a dominánsak. Vagyis: a könyvtárügyet érintő döntéseket mindenekelőtt a politikai preferenciák határozzák meg.

E döntések kiterjedhetnek a könyvtárügy (könyvtári rendszer) egészére (pl. jogszabályok), a könyvtári rendszer működését befolyásoló intézmények (szolgáltatások) működésére (pl. központi szolgáltatások). A döntéskomplexum a könyvtárpolitika célrendszerében összegződik, amelynek egyes elemei egymással kölcsönhatásban állnak, egymást kölcsönösen befolyásolják.

8. PASTEINER Iván: *Magyar könyvtárpolitika. = A Magyar Könyvtárosok és Könyvkereskedők Évkönyve*. I. 1935–1937. (Szerk. BISZTRAY Gyula.) 5–12. l.

9. HAVASI Zoltán: I. m. 27–28. l.

(Például: egy országos feladatkörű könyvtár fejlesztése a rendszer jobb működésének irányába hat, ami viszont egy újabb — esetleg politikai — cél megvalósítására nyújt lehetőséget.)

A KÖNYVTÁR POLITIKA CÉL- ÉS ESZKÖZRENDSZERE

Célrendszer. A könyvtárpolitika célrendszerének sajátossága, hogy „idegen” — könyvtárügyön kívüli — célhierarchiák határozzák meg. A könyvtár nem önmagáért, hanem az olvasásért, a tájékozódásért való, éppúgy, mint az olvasás is a legkülönbözőbb tevékenységekkel összefüggő célokat (művelődés, kutatás, oktatás, szórakozás stb.) szolgál. A könyvtárpolitika e külső célokat a „könyvtárak nyelvére” fordítja le, úgy transzponálja őket, hogy a könyvtárak rendeltetészerű működésével elérhetőek, teljesíthetőek legyenek. Ez a megállapítás természetesen azzal a megszorítással érvényes, hogy az egyes típusú (közművelődési, iskolai, felsőoktatási stb.) könyvtárak kizárólag olyan feladatok elé állíthatók, amelyek megfelelnek működési területüknek. Mikroszinten: egy-egy könyvtár intézménypolitikáját fenntartója határozza meg, saját célrendszerének megfelelően.

A könyvtárpolitika azonban nem azonos az egyes intézmények (könyvtárak) célrendszerének a summázatával, hiszen mindenképp a pártpolitikát közvetítő állami politika, ezen belül elsősorban két „ágazati” politika: a közművelődéspolitikai és a tudománypolitika determinálják. E kettő meghatározó jelentőségéből következik a szocialista könyvtárpolitika immanens eleme, nevezetesen, hogy olyan könyvtárakat hoz létre és működtet, amelyek állományuk összetétele folytán, nevelő és tájékoztató tevékenységükkel *értékeket* közvetítenek használóikhoz. A szocialista könyvtárpolitikának ez az alaptörvénye nemcsak a közművelődési könyvtárakra, hanem valamennyi egyéb típusú könyvtárra is érvényes: értékközvetítés a feladata a szakkönyvtáraknak is (tudományos, információs értékeké).

A könyvtárpolitika célrendszerének tipológiai sajátosságai:

— a könyvtárak főfunkció („típus”) szerinti differenciáltságának megfelelően egyes könyvtártípusok vonatkozásában a közművelődési vagy a tudománypolitikai célok dominálnak, ugyanakkor

— a különböző típusú könyvtárak funkcióinak integrálódási tendenciája következtében valamennyi típusú könyvtárra közművelődési és tudománypolitikai feladatok egyaránt (de eltérő megoszlásban!) hárulnak, lévén, hogy a szakkönyvtár is betölt közművelődési funkciót, a közművelődési pedig tudományosat.

A könyvtárak különböző — szintű, intenzitású — társadalmi igényeket elégítenek ki. Ezek (elnagyoltan) a következők:

- meglevőek (eltérő olvasási, tájékozódási fokú használói csoportok),
- lappangóak.

E két jelenségnek két általános stratégiai cél felel meg:

— ébren tartani és továbbfejleszteni az olvasó, az irodalomhasználó kutató könyvtárhasználati igényeit (a minőségi igények fejlesztése);

— felkelteni és rendszeressé tenni a kezdő olvasó (kutató) olvasási-tájékozódási igényeit (a mennyiségi igények fejlesztése).

Szocialista társadalomban a népgazdaság szakadatlan fejlődése, a dinamikus kulturális-tudományos fejlődés állandóan növeli a könyvtárakkal szemben megnyilvánuló társadalmi szükségleteket. Ebből következik a szocialista könyvtárpolitika alapvető célja: a szakadatlanul növekedő szükséglet kielégítése a mennyiségi és minőségi igények aktivizálásával, a könyvtárak és szolgáltatásaik működési hatásfokának fejlesztése útján. Ez a legfőbb cél áll könyvtárpolitikánk hierarchikus célrendszerének a csúcsán s a belőle leágazó valamennyi egyéb cél ennek megvalósítását hivatott elősegíteni. Az állandó fejlődés és a rendelkezésre álló eszközök véges volta kényszeríti ki azt a stratégiát, amely a célok összességéből kiszelektálja az alapvető cél elérése szempontjából az adott időszakban kevésbé lényeges célokat s csupán a legfontosabb — reálisan teljesíthető — feladatokra korlátozódik.

A könyvtárpolitika céljai — irányultságuk szerint — különbözhetnek:

a) a társadalom osztályszerkezete szerint — kiemelt osztályok (például: fizikai munkások), rétegek könyvtári ellátásának nyomatékos fejlesztése,

b) tudományágak, tudományágazatok és tudományterületek (illetőleg népgazdasági ágazatok, alágazatok) szerint — ilyen például az Országos Távlati Kutatási Tervben előirányzott kutatási témák információellátásának a prioritálása,

c) az ország településszerkezete és fontosabb települeselemek (például: városi peremkerületek) szerint — ilyen például a középvárosok könyvtári ellátásának erőteljesebb fejlesztése.

A fenti, jórészt taktikai jellegű célok csoportjához sorolandó a rendelkezésre álló eszközrendszer oly mértékű fejlesztésének a feladata is, hogy az a kitűzött célok megvalósítására való alkalmasságát megőrizze, megerősödjön, illetőleg távolabbi célok elérésére is alkalmassá váljon.

Végso soron tehát a külső, de a könyvtárak sajátos jellegű tevékenységének megfelelően átfogalmazott követelményekből kiindulva, az adottságok és lehetőségek kritikai mérlegelése nyomán szelektív, az alapvető cél által meghatározott hierarchiájú célrendszer — könyvtárpolitikai koncepció — áll össze. A szocialista könyvtárpolitikai koncepció sajátossága, hogy a célrendszer kialakításához szükséges döntéseket olyan értékelések, ítéletek előzik meg, amelyek alapja a marxista—leninista párt politikai irányvonala, illetőleg a párt által megszabott állami politika.

Eszközrendszer. A koncepció — a könyvtárpolitikai koncepció is — arra való, hogy megvalósítsák. A kitűzött célok megvalósításához megfelelő eszközökre van szükség, nélkülük a legszebb célrendszer is csak vágyálom vagy — legjobb esetben — prognózis.¹⁰

10. „A tervnek elengedhetetlen velejárója, hogy ne csak célokat határozzon meg, hanem az eszközöket is, melyek a maguk összességében képesek biztosítani a tervben foglalt célok megvalósítását. Az olyan „terv” ugyanis, amely a kitűzött célok végrehajtására szolgáló eszközöket nem határozza meg, nem terv, hanem prognózis.” = *Az ötödik ötéves terv gazdaságirányítási feladatainak elemzése.* Bp. 1973. MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya. 110. l.

Az eszközenszer főbb elemei:

- az intézményi bázis (könyvtárak és irányítási-orientálási szervezeteik: hálózatok, együttműködési körök),
- direkt utasítások (felügyeleti jogkörben),
- általánosan kötelező normák (jogszabályok, szabványok),
- ágazati koordinálás,
- felügyeleti, ágazati vizsgálatok, céllenőrzések,
- általános, ágazati vagy meghatározott könyvtártípusra vonatkozó irányelvek, ajánlások, módszertani útmutatások,
- árszabályozás,
- központi kutatási fejlesztési programok, céltámogatások,
- központi (országos, szakterületi és területi) szolgáltatások.

A felsorolt eszközök sorában közvetlen és közvetett szabályozók egyaránt szerepelnek. Ennek oka az, hogy a szabályozó eszközök direkt—indirekt jellege egyes esetekben nehezen határolható el: a könyvtári rendszer működésének egészét befolyásoló központi intézménynek — például központi módszertani intézménynek, nemzeti könyvtárnak adott direkt utasítás esetenként az egész rendszer működését közvetve befolyásolhatja. Ez egyúttal arra is utal, hogy a célokhoz hasonlóan az eszközenszer is hierarchikus felépítésű.

A megfelelő jellegű (direkt—indirekt) eszközök megválasztását mindenekelőtt a gazdasági alakzat határozza meg: nyilvánvalóan nem azonosak a részben magántulajdonban levő tőkés könyvtárak és a főleg az állami (részben szövetkezetek, társadalmi szervezetek és egyéb jogi személyek) tulajdonában levő könyvtárak irányítási-orientálási lehetőségei. Szocialista államban azonban az eszköz kiválasztást a gazdaságirányítás módszerei is befolyásolják. Tervutasításos gazdálkodás esetében a könyvtárpolitika főleg a direkt eszközöket alkalmazza, a gazdaságirányításukat megreformált szocialista államokban — néhány éves fáziseltolódással — az indirekt eszközök alkalmazása kerül előtérbe (például: a központi szolgáltatások fejlesztése, központi programok finanszírozása stb.). Az indirekt eszközök merészebb használata egyúttal megnöveli a könyvtári rendszer központi — funkcionális — intézményeinek és szolgáltatásainak a jelentőségét, hiszen a kívánt szabályozási effektus jórészt ezek hatékonyságának növekedése útján várható.

Hasonló eltolódás figyelhető meg a „vegyes típusú” eszközkategórián belül is: a korábban aprólékos szabályozásra törekvő jogi normákat egyre inkább olyan keretjogszabályok váltják fel, amelyek teret adnak az intézmények döntési szabadságának (és egyúttal döntési felelősséget is rónak rájuk). Előtérbe kerül a „félobligatorikus” normák (például: irányelvek) használata, a legnagyobb, mindmáig kevésbé kihasznált lehetőséget azonban a központi pénzalapokból nyújtható, fejlesztésre ösztönző céltámogatások jelentik.

A KÖNYVTÁRI RENDSZER ÉS IRÁNYÍTÁSA

Rendszerszemléletű megközelítéssel a feladataikat egymással együttműködve, a tevékenységük elősegítésére létrehozott intézmények, vállalatok és tanácsadó testületek közreműködésével ellátó könyvtárak (vö. 1976. évi 15. sz. tvr. 3. cikkelye 1. bekezdése) együttese rendszerként fogható fel.

A könyvtári rendszer több dimenziós hierarchia szerint szervezett (alrendszerei: hálózatok, együttműködési körök, élükön egy-egy koordináló-vezető könyvtárral), bonyolult rendszer. Vertikális kapcsolatai az államigazgatási mintára szervezett hálózatok formájában nyilvánulnak meg, horizontális kapcsolatai két fő csoportba sorolhatók:

— tudományágak, tudományágazatok és tudományterületek (népgazdasági ágak, alágak) vagy

— közigazgatási egységek (megye, város, község) szerint csoportosíthatók.

Erősen centralizált államigazgatás esetében a vertikális kapcsolatok dominálnak. (Ez volt közismerten az ötéves évek elején, az 1956. évi 5. sz. tvr. — az első „könyvtári törvény” — és végrehajtási utasítása ezt a szellemet tükrözi, hiszen kizárólag a hálózatokat ismeri el a könyvtárak együttműködési szervezetének.) A túlzott centralizáció megszűnésével jelentősen megnőtt a könyvtárak szakterületi és különösen területi együttműködésének a jelentősége.

A szocialista könyvtári rendszer alapvető célja, hogy segítségével a használó számára szükséges könyvtári dokumentum (vagy a benne foglalt információtartalom) a rendszer bármely működő pontján elérhető, beszerezhető legyen. Ennek előfeltételei:

— a rendszer állandó fejlődése (a dokumentumok, ill. információk optimális mennyiségével és az ezek szolgáltatására alkalmas könyvtárak hatásfokának javulásával),

— a rendszer valamennyi elemének célszerű működése (a szükséges feltételek biztosítottasága alapján) és egymással való együttműködése;

— a könyvtári rendszer együttműködése a környezetét alkotó más rendszerekkel (a közművelődési, szakmai információs stb. rendszerekkel),

— a könyvtári rendszer nemzetközi síkú együttműködése más (elsősorban szocialista) államok könyvtári rendszereivel, nemzetközi rendszerekkel.

A könyvtári rendszer erőteljesen strukturált mivolta szükségessé teszi a rendszer folyamatos irányítását. Irányítási szempontból a könyvtári rendszer „nyílt” rendszerként értelmezhető: irányító, ellenőrző szervei az államigazgatási, tanácsigazgatási szférához tartoznak, a rendszernek nem tagjai, tevékenységüket a rendszeren kívül fejtik ki. Az államigazgatási szférában a könyvtári rendszer irányítását a „sokszektorúság” jellemzi: az országos könyvtárpolitika a hálózatok felügyeletét ellátó (hálózaton kívüli könyvtár esetében a közvetlen felügyeletet ellátó) főhatósággal, országos szervvel való véleményegyeztetés alapján érvényesül.

A területi szférában a megyei tanácsokkal való véleményegyeztetés alapján érvényesül az országos könyvtárpolitika. A tanácsi önkormányzat növekedésével párhuzamosan mind nagyobb jelentőségre tesz szert a területi (pl. megyei) könyvtárpolitika.

A MAGYAR KÖNYVTÁRPOLITIKA KEZDETEI

A wlassicsi korszak (1897—1914). A könyvtárpolitika fogalma akkor válik közhasználatúvá, amikor a könyvtárak fontos társadalmi ügyé kezdének válni. A „frontáttörés” az angolszász világban zajlik le: Nagy-Britanniában 1849-ben hozzák meg a világ első könyvtári törvényét („Ewert Bill”), majd a public library mozgalom az USA-ba is átültetődik és néhány évtizedig lenyűgöző gyorsasággal fejlődik. Az ezredforduló táján közel 7000 nyilvános könyvtár működik Amerikában, 55 millió kötetnyi állománnyal. Pedig CARNEGIE csak ezután hozza létre több millió dolláros, könyvtárfejlesztési alapítványát, DEWEY pedig nevezetes jelmondata szellemében („A legjobb könyveket a lehető legtöbb olvasónak, a legolcsóbb módon”) útnak indítja vándorkönyvtárait.

Az eredmények a 19. század második felében az álmosabb Közép-Európában is visszhangot váltanak ki, az északi államokból terjedő public library eszméje Németországot is fertőzni kezdi: „A régebbi könyvtárak egy része igyekszik alkalmazkodni a kor megváltozott követelményeihez és — anélkül, hogy tudományos jellegét feladná — állományának és igazgatásának népiesebbé alakításával («volkstümlichere Angestaltung») az Einheitsbibliothekhez, az angol—amerikai Public Library felé közeledik.”¹¹

A monarchiába kétségtelenül elsősorban német közvetítéssel jutottak el a „könyvtári forradalom” eszméi, éppúgy, mint a népfőiskola, a legkülönbözőbb nemzetnevelési, „társadalompedagógiai intézmények és szervezetek (népfőiskola, közművelődési egyesület stb.) létesítésének a láza. Választott tárgyamtól messze térítene (habár kétségtelenül a legszorosabban összefonódik vele) annak vizsgálata, hogy a public library, Einheitsbibliothek, népkönyvtár stb. — általában az akkori közművelődési könyvtár funkciója, állományösszetétele, működési területe körüli nézetkülönbségek milyen szorosan összefonódtak a legkülönbözőbb megnevezések alatt jelentkező közművelődéspolitikai felfogásokkal, amelyek — lévén a közművelődés Közép-Európában az akkor mind élesebbé váló osztályharcok színtere — a politikai harc eszközeivé is váltak.¹²

A mai magyar könyvtári irodalom a népkönyvtári elv mechanikus átvételét teszi felelőssé könyvtárpolitikánk múlt századi kezdeményeinek elvetélődéséért (sőt, végső soron a magyar közművelődési könyvtárak felszabadulás utáni funkciózavaraiért is). Kimondatlanul is ugyanezt a nézetet képviseli KÓHALMI Béla, aki mindmáig a legalaposabb — s nem utolsó sorban: marxista — kritikáját adta a korszak könyvtárpolitikájának. A népkönyvtár-elv¹³ mechanikus átvételének ellentmondani látszik az, hogy a kor vezető könyvtárosai (pl. FERENCZI, GULYÁS) lehetőséget kaptak mégpedig az annyira szűkkeblűnek tartott Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsától (MKOT) nyugat-európai tanulmányutakra, sőt a könyv-

11. Gottlieb FRITZ: *Das moderne Volksbildungswesen*. 1901. Leipzig, Teutner V. 154. l.

12. Az érdeklődő olvasó figyelmét a magyar közművelődéstörténet kitűnő résztanulmányaira kell felhívnom (TAR Károly, DURKÓ Máttyás stb. műveire).

13. A kortárs szakíró megfogalmazása szerint: „A népkönyvtárak alapításánál szinte végig abból a meggyőződésből indultak ki, hogy elegendő az ún. alacsonyabb néprétegek számára olvasási intézményeket létesíteni.”

tárpolitika akkori letéteményese — WCLASSICS Gyula — nyíltan hitet tett a public library eszméje mellett: „Az olvasó nevelés nagy lélektani feladata kezd előttünk óriási arányokban kibontakozni. E pedagógiai feladat útján halad az a mozgalom, mely a szabadtanítás központjába kívánja állítani a könyvtárakat. Amerika példája vonz itt is.”¹⁴ Az angol—amerikai szemlélet elfogadására utalnak egyéb — ma is korszerűnek ható — megállapításai, amelyekkel az oktatásra épülő közművelődési rendszer kibontakoztatása, a könyvtárra alapozó közművelődési tevékenység, a városi könyvtárnak a városodást erősítő szerepköre mellett tör lándzsát.¹⁵ Hasonló — szakszerűbben kifejtett és megalapozott nézetekkel találkozunk FERENCZI Zoltán, GULYÁS Pál és MIHALIK József (valamennyien a WCLASSICS vezette MKOT alkalmazottai) írásaiban.

Mind tudatosan hazudtak volna? A válasz részletesebb vizsgálódást igényel. Kezdjük a társadalompolitikai háttérrel: KÓHALMI Béla hívta fel a figyelmet, hogy az MKOT alapítása nem véletlenül esett egybe a nagy aratósztrájk időszakával (1897), minthogy az sem véletlen, hogy egy esztendővel később belügyminiszteri rendelet oszlatta fel a magyarországi földmunkás olvasóköroket. Az államilag szervezett és finanszírozott népkönyvtárügy kifejlesztésének elhatározása és a sztrájkmozgalmak agitációs központjaivá vált olvasókörok felszámolása közötti összefüggésből nyilvánvaló, hogy a politikamentesnek nyilvánított népkönyvtárakat az uralkodó osztály direkt politikai eszközként kívánta felhasználni. Mégpedig kettős céllal: egyfelől felváltani, közömbösíteni kívánták velük rövid távon a földmunkás olvasóköroket, hosszabb távon a rendszer által kártékonynak ítélt szakszervezeti könyvtárakat, másfelől pedig „minél tökéletesebb és minél tanulságosabb” (WCLASSICS) olvasmányokat igyekeztek a leendő olvasók kezébe adni. „Nem az a főkérdés — jelentette ki WCLASSICS —, hogy hányan olvassák népkönyvtárainkat, az a döntő, hogy hány olvasónál emelkedik az olvasás folytán az értelmi és erkölcsi, jellemi szilárdság.”¹⁶ Hogy ezek a minél tökéletesebb és „minél tanulságosabb” művekből összeállított és szerte az országban szétküldött állományok a valóságban mit jelentettek, arról SZABÓ Ervin számolt be a szabad tanítás 1907. évi pécsi kongresszusán,¹⁷ amikor „tiltakozott az olyan kormánypolitika ellen, amely a könyvet arra akarta felhasználni, hogy általa kioltsa a nép «lázado szellemét», és hogy erkölcsileg közelítse az uralkodó réteghez.”¹⁸

14. WCLASSICS Gyula: *Világnézetek harca és a jövő könyvtára a nemzetevelésben.* = WCLASSICS Gyula beszéde Nagyváradon, 1911.
15. „...nem vagyok híve a kulturpolitika területén általában és így a könyvtárpolitika terén sem olyan intézkedésnek, mely kisszerű rendszabályozásba vész el, mely nem a kultúra egyetemes céljait szolgálja, de sivár politikai irányzatok, akár radikális, akár a reakzionárius eszmeáramlatok mesterséges, sőt erőszakos terjesztésének szogálatába szegődik”. WCLASSICS: I. m.
16. *Kultur-socializmus.* WCLASSICS Gyula beszéde, Bp. 1906.
17. „Szabó Ervin itt már támadásba ment át az állami pénzből fenntartott és segélyezett népkönyvtári olvasópolitika ellen, amely visszaélve az igazi hazafiság, a nemzetvédelem és vallásosság jelszavával, az olvasó érdeklődését lagymatag, vizenyős, lapos stílusú erkölcsösködő ál-szépirodalommal közömbösítette, kiirtva a népkönyvtárak állományából a kor szociális problémáit és a modern természettudomány eredményeit ismertető műveket.” = KÓHALMI: I. m. 34. l.
18. TAR Károly: *Társadalom és művelődés. Tanulmányok.* Bp. 1976. NPI. 14. l.

De a közvetlen politikai szándék nemcsak a könyvtárak állományában, hanem a könyvtárak telepítési koncepciójában is kifejezésre jutott.

WLASSICS Gyula — aki úgy vélte: „senki se tagadhatja, hogy a magyar faj kultúrája bármely belföldi nemzetiség kultúrája fölött kimagaslik”¹⁹ és ... hazánk nagysága, jövője, dicsősége lényeges részben attól függ, mennyire leszünk képesek az ország minden részében belterjes közművelődési élettel bíró nagy magyar góccokat teremteni”²⁰ egyenlőségjelet tett a magyar kultúra egyébként régtől esedékes decentralizációja és a magyarosító közművelődés- és könyvtárpolitika közé. Ennek jegyében erőltette a nemzetiségek lakta területek népkönyvtárügyének az országos átlagnál erőteljesebb fejlesztését (olyan könyvtárakkal, amelyek állománya szintisztán magyar nyelvű, magyar szerzőktől származó könyvekből állott), olyannyira, hogy látván a nemzetiségi településeken működtetett népkönyvtárak minimális használatát, saját beosztottja is megsokallta.²¹ E könyvtárpolitika Trianon után tragikussá vált mérlege a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjének a beszámolójából vonható meg: az országos közgyűjtemény rangjára emelt (ami meghatározott működési színvonalat és szolgáltatásokat feltételezett) összesen 68 városi könyvtárból 43 a határokon kívülre került!²²

A wlassicsi könyvtárpolitikáról szólva nem hagyhatók említetlenül azok az eszközök sem, melyekkel az előbbieken vázolt célok megvalósítását voltak hivatva elősegíteni.

Viszonylag a legnagyobb lehetőség 1907 — az APPONYI Albert által benyújtott és az országgyűlésen elfogadott törvény hatálybalépte óta — a könyvtárakat is tartalmazó városi művelődési otthonok építésének támogatása terén nyílt. „1907-ben Apponyi Albert gróf, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter a koronázás negyvenedik évfordulója tiszteletére egy törvényt fogadtatott el a parlamenttel, mely a kormányt fölhatalmazza, hogy oly városok részére, melyek kultúrházat óhajtanak létesíteni, együttesen 500 000 korona erejéig terjedő segélyeket utalványozhasson. Ez alapvető összeghez járult újabb 50 000 korona, ami az eszme megvalósításának gyorsabb menetét van hivatva előmozdítani. A kultúrházak tudvalevőleg egyéb helyiségek mellett olvasótermeket is fognak tartalmazni, melyek modern felszerelésükkel kétségtávol nagyot fognak lendíteni a helyben olvasás terén. Az első kultúrház a vasvármegyei múzeummal kapcsolatban létesült Szombathelyen s az 1911. év végén adatott át a használatnak. Ugyanily célból Mármarossziget, Békéscsaba és Pécs kapott megfelelő államsegélyt s a közeljövőben előreláthatólag 8—10 vidéki városban fog létesülni ilyen kulturális alkotás.”²³

Az alap felhasználási elveiről és a további részletekről FRANKÓI ad tájékoztatást: „A Főfelügyelőség ugyanis azt az elvet állapította meg és

19. *A magyar felsőbbség.* WLASSICS Gyula beszéde. Temesvár. 1905.

20. Uo.

21. GULYÁS PÁL: *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése.* Bp. 1913. A MKOT és MKOF kiadása. 38—39. l.

22. FRANKÓI Vilmos: *Visszatekintés a MKOT és MKOF egy évtizedes munkásságára (1898—1907).* 1908. Stephaneum Nyomda Rt.

23. GULYÁS: I. m.

érvényesíti, hogy múzeumi (és értelemszerűen: könyvtári) építkezésekre csak oly föltétel alatt, ha a helyi tényezők saját erejükből és áldozatkészükből fedezik a költségeknek mintegy fele részét, helyezi kilátásba és eszközi az állami hozzájárulást. Ilyen módon készült el Szombathelyen a Vasvármegyei Múzeum palotája, melynek költségeire a kormány 80 000 koronát szavazott meg, úgyszintén az árvamegyei Alsó-Kubinban (40 000 korona állami segéllyel) a régi Csaplovics-könyvtár új épülete, miután a régi már romlásnak indult.

Az Aradon, Debreczenben, Pozsonyban és Temesvárt tervezett kultúrpaloták céljaira összesen 510 000 korona, a Békés-Csabán, Keszthelyen, Magyaróvárt és Sepsiszentgyörgyön tervezett múzeumépületek számára pedig összesen 234 000 korona van megszavazva.”²⁴

Ezzel párhuzamosan, a földművelésügyi minisztérium „gazdasági jellegű népkönyvtár” akciójának kiegészítéseként a földművelésügyi minisztérium a kisebb városok és községek részére „a kultúrházakkal sok tekintetben rokon” ún. népházak építését kezdeményezte. MIHALIK szerint: „E népházakban nyerne elhelyezést a mezőgazdasági munkások és családok segítőpénztára, a fogyasztási és hitelszövetkezet, a háziipari foglalkoztató műhely, a gazdakör s ami bennünket elsősorban érdekel: a népkönyvtár és az előadási terem gyanánt is felhasználható olvasószoba. Több községben, így Nádudvaron és Újfehértón, a népháza már elkészült s hasznos szolgálatot teljesít. Létesítésükhöz 4000 K-tól 10 000 K-ig terjedő államsegélyt ad a miniszter, évi 60 000 K erejéig.”²⁵ GULYÁS ugyanitt tesz említést a MKOT-nak arról a javaslatáról, hogy a teljesen osztott, hatosztályú elemi iskolák külön olvasóteremmel épüljenek. (A javaslat elbírálásáról nincs információ.)

Az MKOT költségvetésében külön összeg állott rendelkezésre a népkönyvtárak alapállományának biztosítására (a Tanács ötféle, 300, 400, 500, 1000 és 2000 korona értékű állományokat osztott szét, szekrényekkel együtt) és fejlesztésükre. KÓHALMI Béla rendkívül gyengének minősítette a Tanács e célra rendelt anyagi erőit, amiben — ha kizárólag a több millió koronával fenntartott állami ménések ellátottságával hasonlítjuk össze (mint ő tette), kétségtelenül igaza is volt. Vitathatóbb azonban már álláspontja akkor, ha részint több éves ciklus tükrében vizsgáljuk a Tanács rendelkezésére állott eszközök alakulását, részint pedig figyelembe vesszük rendeltetésüket is.

Alakulásakor a MKOT valóban jelentéktelen költségvetéssel gazdálkodott. „Vidéki múzeumok és könyvtárak (tudományos és nem tudományos) állami segélyezésre összesen 30 ezer korona állott rendelkezésére, amely azonban 1907-ben már 364 ezer koronára emelkedett.”²⁶ Ebből a népkönyvtárak létesítésére felhasználható összeg az első két évi 8000 koronáról előbb 40 ezerre, később 60 ezerre, 1913-ra pedig 140 ezer koronára emelkedett.

Ez az összeg sem túl jelentős, ha számításba vesszük, hogy 3 koronás kötetenkénti átlagárral számolva alig 50 ezer kötet beszerzésére volt alkal-

24. FRAKNÓI: I. m.

25. GULYÁS: I. m.

26. FRAKNÓI: I. m.

mas (gyakorlatilag azonban ennél kevesebbre futotta belőle, mert a szekrények költségei is ugyanezt az alapot terhelték). Lényegesen nagyobb azonban az összeg jelentősége akkor, ha figyelembe vesszük felhasználásának módját: segélyről volt ugyanis szó, amelyet a Tanács könyvállományok formájában akkor folyósított, ha a település maga is vállalt kötelezettségeket (állománygyarapítás, fűtés, világítás, a könyvtáros tiszteletdíja stb.). Megjegyzendő az is, hogy Európában ekkortájt — úgy tűnik — más államok hasonló akcióinak állami dotációja sem volt nagyobb. Az északi és nyugat-európai kis országok példája ezt látszik tanúsítani, GULYÁS Pál szerint Svédországban 60 ezer svéd koronát (1905 óta), Dániában 15 ezer dán koronát, Hollandiában 10 ezer holland forintot (1911 óta) használhattak fel évente a nyilvános könyvtárak segélyezésére.²⁷

További folyamatos emelkedést feltételezve (amire az első világháború kitörése után természetesen gondolni sem lehetett) a MKOT központi alapja — mert hiszen ezt a funkciót töltötte be a „javadalom” — előbb vagy utóbb betölthette volna hivatását, ha

— koncentráltabban használják fel (amire már akkor születtek elképzelések),²⁸

és — ez a legfontosabb — a települések eleget tettek volna vállalt hozzájárulási kötelezettségeiknek (esetleges túlteljesítésükről nem is szólva). A baj ugyanis az volt, hogy GULYÁS saját bevallása szerint „azokban a kisméretű állandó könyvtárakban, melyek évenkénti gyarapításra megfelelő fődőzettel nem rendelkeznek, új táplálék híján az olvasók érdeklődése 2—3 év múlva, sőt néha még előbb is, erősen csökken”.²⁹ A „gyarapodási fődőzet” helybeli megajánlására azonban országszerte kevés lelkesedés mutatkozott: „A Tanácsnak 1910-ben jelentést tett 696 könyvtár közül csupán 48, tehát alig 7% részesült a községek pénzbeli segélyében.”³⁰

Igy azután a népkönyvtárügy helyzetét GULYÁS joggal vázolhatta csüggedten (abban a könyvben, amelyet egyébként az MKOT megbízásából írt): „hazánk községeinek jó két harmadában nincs ingyenes népkönyvtár s a meglévők nagy része is elégtelen, vagy legalábbis állandó fejlesztésre szorulna. Az ekként mutatkozó óriási szükséglet kielégítésére az állam bármily bőkezű támogatása is merőben elégtelen. Igazi eredményeket csak akkor fogunk ezen a téren is elérni, ha az állam munkáját a községek, a társadalom s egyesek áldozatkészsége is támogatja.”³¹

GULYÁSnak igaza volt: központi eszközökből és központi beszerzéssel egyre nehezebb egy területileg ennyire szétszórt, sok száz tagkönyvtárból álló hálózatot gyarapítani. Az igazi baj azonban nem ezzel, hanem a MKOT könyvtárpolitikai koncepciójával volt; GULYÁS szavai ennek csődjéről árulkodnak. A kudarc oka semmiképpen sem a szakmai hozzáértés hiánya, sőt a helyi erőforrások állami támogatással való mobilizálásának szándékát máig is korszerűnek kell minősítenünk. A kudarcért véleményem

27. GULYÁS I. m.

28. *A magyar közművelődési könyvtárak szervezése.* MIHALIK József tervezete. Bp. Athenaeum Rt. 19 l.

29. GULYÁS: I. m.

30. GULYÁS: I. m.

31. GULYÁS: I. m.

szerint az eszközök elégtelenségét sem lehet felelőssé tenni, hanem a könyvtárpolitikai célokat, amelyek a pénzforrások növekedésének lehetőségeit is elvárták. A wlassicsi könyvtárpolitikát ugyanis saját koncepciója aknáztta alá: minden művészi és tudományos érték nélküli, gyermeketeg hazafias és „erkölcsnemesítő” álirodalommal tömte tele könyvtárait, amelyek nem vonzották az olvasókat, igénykeltésre pedig tökéletesen alkalmatlanok voltak. Minthogy társadalmi igény az ilyen könyvtárak iránt érthető módon nem keletkezett, az állományuk továbbfejlesztéséhez szükséges helyi erőforrások sem nyíltak meg. Az egyébként is alig forgalmazott könyvek használata — gyarapodás hiányában — fokozatosan tovább csökkent. Az MKOT — mentendő a menthetőt — vándorkönyvtár-akciókkal, egyszeri segélyekkel próbált életet lehelni halódó könyvtáraiba. Az akciók nem segítettek, viszont további összegeket vontak el az alaptól, amelyekkel új könyvtárakat lehetett volna létesíteni.

ОСНОВЫ ВЕНГЕРСКОЙ БИБЛИОТЕЧНОЙ ПОЛИТИКИ

(Наброски)

П. ЗИРЦ

Данная работа представляет собой первую часть более обширного труда и, исходя из определения библиотечной политики, пытается дать оценку первого этапа в истории венгерской (государственной) библиотечной политики.

Автор на основании социалистической действительности даёт определение общей модели библиотечной политики, выделяя характерные черты социалистического общества, подчёркивает важность единства политики и библиотечной политики, выявляет абсурдный и обманчивый характер „аполитичной“ библиотечной политики, затем даёт критический анализ встречающихся в венгерской специальной литературе определений отечественной библиотечной политики. Автор разграничивает функциональные уровни библиотечной политики (макроуровень — национальная и интернациональная, микроуровень — ведомственная библиотечная политика), подчёркивает как имманентный элемент социалистической библиотечной политики воспитательную и информационную деятельность библиотек, их роль посредников духовных ценностей, подробно разбирает совокупность целей и средств библиотечной политики и указывает на возможность системного подхода при анализе библиотечной системы.

Вторая часть работы занимается началом венгерской библиотечной политики (периодом от конца прошлого века до начала первой мировой войны) и доказывает, что в противоположность бытующему представлению, создателями пресловутой „системы народных библиотек“ руководил не профессиональный консерватизм, а непосредственно политические мотивы (классовые интересы и национализм), в результате чего их попытки были заведомо обречены на неудачу: из-за отсутствия интереса со стороны публики (и не в последнюю очередь со стороны учредителей!) „система народных библиотек“ провалилась уже до 1914 года.

A Teleki-téka pere

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár a múlt században

SOMKUTI GABRIELLA

*Hol nemzeti vagyronról van szó,
ott elnézésnek helye nem lehet.¹*

Orbán Balázs

1874. március 24-én szokatlanul éles hangú interpelláció hangzott el a magyar képviselőházban, TREFORT Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézve. ORBÁN Balázs, a székelyföldi választók ellenzéki képviselője a reá annyira jellemző igazságkereső szenvedéllyel és hazafias pátozzsal elmondott beszédében a vádlottak padjára küldte gróf TELEKI Sámuel erdélyi nagybirtokost, a könyvtáralapító TELEKI Sámuel unokáját. De jutott a vádaktól az erdélyi református egyháznak, pontosabban az egyházi főhatóságnak is. A következményeket illetőleg ORBÁN Balásznak nem voltak kétségei: „Amidőn ezt teszem, öntudatával bírok annak, hogy nagyon kényes kérdést feszegetek. Tudom, hogy nagy haragot zúdítok magam ellen; lehet, hogy üldözéseknek, megtámadásoknak leszek kitéve, miként voltak mindazok, kik e botránys ügyben a nemzet jogát védőleg, föl merték szavukat emelni; de elvégre is nem azért vagyunk e helyeken, hogy egyeseknek vagy testületeknek a nemzet rovására elkövetett vétkeik palástoljuk...” S elmondta híressé vált beszédét a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtár ügyében, a körülötte folyó „nemzetkárosítás” ellen, a nagybirtokos oligarcha ellen, aki „szentségtelen kezét emelt a nemzeti vagyonra, mely mindenütt a népfőnség védpajzsa alatt áll”.²

Amikor e szavak elhangzottak, a TELEKI-téka jogviszonyai már polgári per tárgyát képezték s féléve is elmúlt, hogy a sajtó leleplező cikkeiben számolt be a könyvtárral kapcsolatos eseményekről. Per folyt tehát, a szó jogi értelmében is, de pert folytatott a sajtó is a közvélemény nevében, a kormányzat népképviselői rendszere nevében a feudális előjogaira hivatkozó nagybirtokos osztály ellen, védve a közérdeket és a közvagyonot, támadva egy már meghaladott, de még mindig élő szemléletet. Célunk e küzdelmeknek s a hozzájuk vezető hosszú útnak bemutatása, felrajzolva mögöttük — hacsak vázlatosan is — a TELEKI-téka múlt századi történetét.

1. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest, 1870. 4. kötet. 143. l.

2. *Orbán Balázs országgyűlési beszédei 1872. nov. 29-től 1875. május 15-ig*. Hiteles lenyomat az országgyűlési naplóból. 2. füzet. Bp. Kiad. ORBÁN Balázs. 1875. 65–72. l.

A mindkét oldalról megnyilatkozó indulatok mögött megkíséreljük feltérképezni a tényeket s a valósághoz hűen megvonni az évszázados per mérlegét.³

TELEKI SÁMUEL VÉGAKARATA

A könyvtáralapító gróf TELEKI Sámuel erdélyi udvari kancellár 1822. augusztus 7-én hunyt el Bécsben. Könyvtára ekkor már húsz éve Marosvásárhelyen mint nyilvános könyvtár működött, alapítójának szándéka szerint. A közel 30 000 kötetből álló gyűjteményt TELEKI már kezdettől fogva nyilvános célra szánta. Vásárlásait is az vezette, hogy valamennyi tudományterületről a legjobb könyveket összegyűjtve, könyvtáralapításával hazájában a könyvek és könyvtárak hiányán enyhítsen.⁴ Sáromberki kastélyában elhelyezett könyvtárából már az 1760-as évek közepétől kölcsönöznek az erdélyi tudósok, később a Szebenbe költöztetett könyvtár hét éven keresztül — 1778—85 között — még szélesebb olvasói rétegek számára vált hozzáférhetővé. FESTETICH György már 1780-ban ezt írhatta TELEKINEK: „Votre belle Bibliothèque Monsieur Le Comte, étale vos vastes connaissances et donc le plus beau témoignage de Votre zèle pour le bien publique...” (Az ön szép könyvtára, gróf úr, mutatja ismereteinek széles körét s egyuttal legszebb bizonyítéka a közjó iránti odaadásának is)⁵ 1785 után a könyvek nagy része néhány évig beladázva pihent Szebenben, majd Marosvásárhelyen. Az 1790-es évek elején vitette fel azokat Bécsbe a már ekkor állandóan ott lakó TELEKI. A szüntelenül gyarapodó könyvtár első rendezése is Bécsben történt. A rendezést végző MIHÉLYES János 1794-ben megörökítette naplójában TELEKINEK ekkor már elhatározott szándé-

3. Jelen dolgozat a téma első ilyen igényű összefoglalása s így szükségképpen nem lehet teljes. További kiegészítések elsősorban újabb helyszíni levéltári kutatásokból várhatók.
4. TELEKI Sámuelre és a TELEKI-tékára vonatkozó irodalomból csak a fontosabbakat, valamint az újabban megjelenteket soroljuk fel: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója. 1759—1763.* Sajtó alá rend. BIÁS István. Bev. IMRE Sándor. Marosvásárhely, 1908. — GULYÁS Károly: *Az ismeretlen gróf Teleki Sámuel.* Bp. 1944. — KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi Cancellarius, gr. Teleki Sámuel Excell. Bibliothecaja. = Tudományos Gyűjtemény,* 1817. VII. 3—8. l. — BIÁS István: *Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez.* Marosvásárhely, 1901. — FODOR István: *Teleki téka.* Tg. Mures, 1938. — TELEKI DOMOKOS—CLAUSER Mihály—VARJAS Béla: *gróf Teleki Sámuel emlékünnepe.* Bp. 1940. — TELEKI Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* Cluj-Kolozsvár, 1931. — DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel. = Könyvtári Szemle,* 1973. 75—79. l. — uő. *A bibliofil Teleki Sámuel. = Művelődés,* 1975. 9. sz. 36—39. l. — *Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* A leveleket vál. bev. és jegyz. ell. DEÉ NAGY Anikó, Bukarest, 1976. — *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai.* Tg. Mures, 1971. — SOMKUTI Gabriella: *A marosvásárhelyi Teleki-theca. = A Könyv,* 1955. 10. sz. 464—466. l. — uő. *Grambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez. = Magyar Könyvszemle,* 1959. 200—202. l. — uő. *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében. = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1961/1962.* Bp. 1963. 291—302. l. — uő. *175 éves a marosvásárhelyi Teleki-téka. = A Könyvtáros,* 1978. 2. sz. 103—104. l.
5. *Festetich György levele Teleki Sámuelhez,* Zbaras, 1780. szept. 30. MOL, Teleki-család levéltára, Teleki Sámuel-osztály, Miss. 596.

kát: „Űexcellenciájának e helyen az a célja, hogy a bibliotheca fidei commissum mellett halála után légyen Maros-Vásárhelyt, a nagyobb szülött fiúnak gondviselése alatt; osztályra sohase menjen, hanem azt inkább mindig neveljék, szaporítsák; a könyveket belőle senkinek ki ne adják, hanem aki valamit akar tanulni, olvasni, oda menjen helybe...”⁶ 1797-ben utóljára keltek útra a könyvek: ekkor kerültek véglegesen Marosvásárhelyre.

TELEKI Sámuel még életében mindazt megtette, ami egy gyűjtemény könyvtárrá szerveződését s annak további fennmaradását, gyarapodását és használatát biztosíthatta. 1799—1802 között megépíttette Marosvásárhelyen a könyvtár épületét, ahol a könyvek elhelyezését 1802-ben, a megnyitás évében személyesen irányította. 1796—1819 között kiadta a könyvtár nyomtatott katalógusát, amelynek második kötete a könyvtár 1798-ból keltezett használati szabályzatát is közölte.⁷ Gondoskodott állandó könyvtárosról s végrendeletében bőségesen ellátta az intézményt azokkal az anyagi javakkal, amelyek a további gyarapodást, a nyilvános szolgálat fenntartását s a katalógusok pótköteteinek kiadását biztosíthatták. Ezek után haláláig nem szűnt meg könyvtárát tovább gyarapítani, ügyeivel személyesen foglalkozni. Egy évvel halála előtt, 82 évesen írta KELEMEN Mártonnak, marosvásárhelyi könyvtárosának: „... semmi sincsen inkább szívemen, mint Gyermekeimnek s Bibliothecamnak állapotjok; azokban kívánok holtam után élni és Hazámnak használni.”⁸

A könyvtár körüli bonyodalmak már a végrendelet ismertté válásával megkezdődtek. TELEKI Sámuel könyvtárával kapcsolatos végakarataát első ízben 1800-ban írt végrendeletében, másodízben e végrendelet kiegészítő codicillus-ában, 1811-ben nyilvánította ki. A végrendeletnek és a codicillusnak a könyvtárra vonatkozó részeit TELEKI egy külön iratban összefoglalva, kísérőlevéllel ellátva az erdélyi református egyház akkori legfelsőbb szervének, a főconsistoriumnak lepecsételve küldte el 1811. december 8-án a kéréssel, hogy azt halála után bontsák fel s az abban foglaltakat teljesítsék. Ez az a nevezetes végrendelet, amelyre a későbbiekben annyi hivatkozás történik s amelynek különböző értelmezése a TELEKI-család és a református egyház közötti ellentét alapjává vált. Erre a végrendeletre hivatkoznak mindazok, akik a TELEKI-könyvtár érdekében a század folyamán szót emeltek s ez a végrendelet lett iskolapéldája annak, hogyan válhat egy végrendelet nemes szándéka a jogi csűrés-csavarás áldozatául.⁹

6. *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. 202. l.

7. *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék*. Partes I—IV. Viennae, 1796—1819. — Az 1800-ban megjelent kötetben található a „Tabula legum bibliothecariorum”, 1798.

8. *Teleki Sámuel levele Kelemen Mártonhoz*, Bécs, 1821. május 25. *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. 155. l. Először kiadta FODOR István 1938-ban.

9. TELEKI Sámuel végrendelete 1800. október 14-én kelt Nagyvárad-Olasziban, az azt kiegészítő codicillus Bécsben, 1811. nov. 14-én. A könyvtárra vonatkozó részeket egyesítő végrendelet eredeti példányát a református főconsistorium kapta, de másolati példányait TELEKI még életében elhelyezte a TELEKI-tékában, a marosvásárhelyi református kollégiumban s későbbi közlések szerint még más helyen is. A végrendeletet a nyilvánossággal első ízben SZÁVA Farkas közölte 1857-ben.

A végrendeletben TELEKI világosan kimondja: „Ifjúságomtól fogva nagy költséggel, szorgalmatossággal és fáradsággal szerzett és ez után is amíg élek, Isten segedelmével szerzendő könyveimet, ezekhez kötvén boldogult kedves Feleségemnek Magyar-Könyv-Gyűjteményit is maga Kíván-sága és Rendelése szerint, Mineralogica Collectiommal együtt, hagyom és legálom, mint Házam- és Familiambeli örökös Fidei Commissumot, Maradékimnak és Successoraimnak gondviselések és jótállások alatt, a Tudományoknak Nemzetemben s Hazámban elő-mozdítottásokra...”¹⁰

Kötelességévé teszi utódainak és örököseinek, hogy a könyveket katalógusuk szerint nyilvántartva, az e célra emelt könyvtárápületben az ő neve alatt együtt-tartsák, gondját viseljék, egymás között soha el ne osszák s el ne adjanak egy darabot sem.

Akaratának végrehajtójául az egyenes ágon származó fiúutódok közül mindenkor az idősebbet jelöli ki, hogy „ezen Fidei Commissumnak Conservatora és Gondviselője” legyen. Az egyenes fiúág kihaltával az erdélyi református főconsistorium — a TELEKI-családdal egyetértésben — válaszszon az egyenes leányágból származó utódok közül, ezek kihaltával is a nem egyenes fiúág más tagjaiból olyant, „akit arra legalkalmasabbnak és érdemesebbnek ítél, és rendeljen ezen Fidei Commissumnak Administratort és Curatort, számadásnak és jótállásnak terhe, és a maga Superinspectioja alatt”.

A következő mondat a könyvtár épületének karbantartásáról intézkedik: „Az, akire ezen Rendelésem szerint száll a Fidei Commissariusság, bírja mindenkor és használja a megnevezett M.-Vásárhelyi egész Házamat, kerteivel együtt oly kötelességgel: hogy tartozzék minden Épületeket, Szobákat és kerteket a Bibliothecával együtt ép Státusban conserválni...” s ha azokban kár esnék, kötelessége azt saját költségén (és nem a könyvtár javadalmazására szánt ingatlanok jövedelméből) kijavíttatni.

A curatornak „legyen Jussa és kötelessége” a könyveket minden évben egyszer, a nyári időszakban, a főconsistorium által kirendelt két professzornak „mint tanúbizonyságoknak” jelenlétében a „Catalogusok és editiok szerint számba venni”. A könyvtár legyen nyitva hetenként háromszor, délelőtt és délután három-három óra hosszat. Az olvasók a könyveket csak helyben, elismervény ellenében, a könyvtáros jelenlétében használhatják. Könyvet a könyvtárból soha kivinni nem szabad. TELEKI csak fiúutódaival tesz kivételt: ők elismervény ellenében bizonyos időre kölcsönözhetnek könyveket, de azt már másnak tovább nem adhatják. A curator tartson egy állandó könyvtárost, „Aki Tudományára, erkölcsire és hívségére nézve azon kötelességre alkalmas legyen”. Számára a könyvtár épületében szabad szállást, évi 360 magyar forint fizetést, valamint 40 veder bort,

Későbbi szövegkiadások: *Az erdélyi református egyházkerület igazgató tanácsának jelentése a „Teleki-théka” ügyében.* Kolozsvár, 1912. (A további hivatkozásokban Igazg. jel. Idézeteink ebből a szövegkiadásból származnak.) FODOR István i. m. — *Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* Bukarest, 1976. — TELEKI Sámuel végrendeletének volt egy második codicillusa is, 1820. január 28-áról keelve. TELEKI ebben erdélyi és magyarországi református iskolák és templomok javára tett további alapítványokat.

10. Ez és a további idézetek: Igazg. jel. 1—6. l.

40 véka búzát és 6 öl tűzifát rendelt. A könyvtáron kívül tartani kell egy írnokot (fizetése 140 forint) és egy szolgát (fizetése 100 forint). Kiköti, hogy „... mindeniket a hívségre s maga kötelességire meg is esketvén”. A költségek fedezésére így rendelkezett: „... pro stabili fundo rendelem és legálom a Fidei Commissumhoz kötve, M.-Vásárhelyen a Piaczon egy-más-mellett levő két Házaimat, a rajtok fekvő épületekkel s minden Beneficiu-maival jövedelmeivel együtt; ami pedig a fizetésekből, [a könyvtári személyzet fizetésén kívül] és a Vendég-fogadónak szükséges Conservatiójára terjedő költségből meg-marad, esztendőnként fordítsa a Fidei Commissarius könyves Gyűjteményemnek tökéletesítésire, és hasznos új könyvekkel szaporítására.” TELEKI még arra is gondolt, hogy ha a vendégfogadó valamilyen elemi csapás következtében megrongálódna s jövedelme kimaradna, a mindenkori curátor köteles a könyvtári személyzetet saját vagyonából fizetni, a vendégfogadót helyreállíttatni, majd a jövedelemből saját ráfordításait utólag levonni.

Eddig szól az 1800-ban kelt végrendelet. Az 1811-es kiegészítés újabb javadalmakkal növeli a könyvtár vagyonát s újabb kötelezettségeket ír elő a curator számára: „Maros Vásárhelyen a Bibliothecamnak Conservatiójára és szaporítására állandó fundusul rendelt Házamhoz és Piaczi-Vendégfogadómhoz kötöm, és hagyom, mint Fidei Commissumot el-idegeníthetetlenül a nevezett Városban és ennek határában acquirált több fundusokat is, Szántóföldeimmal és szőlős-gyümölcsös-veteményes-kerteimmal s Réteimmal együtt a végre”, hogy a könyvtári személyzet fizetését a szükséghez képest emeljék, továbbá „2-do Könyves- és Köves-Gyűjteményem continuáltassék, szaporíttassék és ezeknek Conservatiojokra többségekhez képest, az Épület is jövendőben új hozzá-toldással tagasíttassák. 3-tio minden Épületeim jó Státusban conserváltassanak. 4-to azon Könyveknek Catalogussok, melyekkel a Bibliothecam szaporíttatik s nevededik, nyomtattassék ki Supplementumul, ... hogy a Publicum tudhassa a Bibliothecamnak állapottyát; ... Mind ezeket pedig kötelességiben teszem a Bibliothecam Curatorának.”

Mind a végrendelet, mind a codicillus számos alapítványt hagy különböző református intézmények (iskolák, templomok) javára. Ezek közül csak azt a 14 000 magyar forint tőkét említjük meg, melyet TELEKI „... állandóul mint Fidei Commissumot a Bibliothecamhoz közve, a Bibliothecam Curatorának Administratiója alá” rendelt azzal, hogy kamataiból az erdélyi református kollégiumok legjobb előmenetelű, ill. szegénysorsú diákjait jutalmazták, ill. segélyezzék.

TELEKI végrendeletében több ízben kitért a református egyház szerepére, hangsúlyozva, hogy végrendelete végrehajtásában az erdélyi református egyháznak, közelebbről a főconsistoriumnak, milyen szerepet szánt. Kísérőlevelében azt írja: „... tulajdon keresményemből hagyott Pium Legatumaimra, és Köz-használásra nagy költséggel sok fáradsággal szerzett Bibliothecamra nézve az erdélyi mlgos Reformatum Fő Consistoriumnak Superattentioját szükségesnek ítélttem ... Bízván azért a Mlgos Fő Consistoriumnak a közjóhoz való buzgóságában, említett Pium Legatumaimra, s Bibliothecamra nézve kinyilatkoztatott utolsó akaratomnak mindenekben tökéletes teljesíttetésit, és ahoz képest jó-végekre célozó

Institutumaimnak állandó pártfogásokat, fenntartásokat, az erdélyi Reformatum Mlgos Fő Consistoriumnak atyafiságosan ajánlom, és szívérére kötöm.” Az 1811-es codicillusban szándékát még egyszer megerősíti: „Kérem az Erdélyi Reformatum Fő Consistoriumot is Atyafiságosan és bizodalmasan: hogy valamint a köz-használásra rendelt Bibliothecamnak Institutumára nézve, úgy szintén a feljebb írt Pium legatumokra nézve is Superattentioval legyen, és azok iránt kinyilatkoztatott utolsó akaratomat minden részben teljesíttesse.”

Mind az 1800-as végrendelet, mint az 1811-es kiegészítés azzal zárul, hogy utódai közül azok, akik rendelkezéseit nem tartanák be, egyéb javaiból sem részesülhetnek. „Aki Gyermekeim és Successoraim közül, most vagy jövőendőben, feljebb írt hagyományaimat, rendelkezéseimet bontogatná vagy bontogatni kívánná, semminemű ingó és ingatlan keresményemben ne részesüljön, ne succedáljon.”¹¹ Súlyos szavak, TELEKI Sámuel ezzel kitagadja örökségéből utódait, ha azok nem teljesítenék a könyvtárra és egyéb alapítványaira vonatkozó végakarátát.

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ ERŐFESZÍTÉSEI A FŐFELÜGYELET GYAKORLÁSÁÉRT

Az erdélyi református egyház kötelessége teljesítéséhez, a főfelügyelet (superattentio) gyakorlásához idejében hozzákezdett. 1822. augusztus 17-én felolvasták TELEKINEK a főconsistoriumhoz küldött végrendeletét (a család megbízottjának jelenlétében), majd 1823. január 5-én a főconsistorium ülésén érdemben tárgyalták a kérdést. Határozatban szögezték le, hogy bár a főconsistorium „... meg vagyon győzöttetve ... Teleki Ferenc atyánkfíának nemes buzgóságáról, mindazon engedelmes tiszteletről, mellyel elfelejthetetlen emlékezetű édes atyja ... közhasznú rendelkezéseihz viseltetik”, mivel TELEKI Sámuel „rendelése kötelességévé tette főconsistoriumunknak azt, hogy a fidei commissumnak administratiojára superattentioval legyen, tehát elkerülhetetlenül szükséges, főconsistoriumunknak is azon fidei commissum állásának evidentiában való tartása végett időről-időre tudnia azt, hogy azon f. com. miképen administraltatik és testáns n. gr. úr eő excja e tárgybeli rendelkezéseinek miképen tétetik elég”. Álláspontjukat írásban TELEKI Ferencel is közölték és felkérték, hogy nyilatkozzék: miképpen szándékozik a fidei commissumot (hitbizományt) kezelni s ha erre nézve szükségesnek lát egy „állandó plánomot készíteni... mely valósággal nem is volna szükségtelen” közölje azt a főconsistoriummal.¹² Határozat született arról is, hogy a végrendelet teljes zövegét hiteles másolat formájában a TELEKI-családtól be kell szerezni. Ez azonban az egyháznak sohasem sikerült: a TELEKIEK a kérést nem teljesítették.

11. E részt az 1800-as végrendeletből idéztük. Közli DEÉ NAGY Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. 226. l.

12. Igazg. jel. 14–15. l.

TELEKI Sámuel általános örököse s így a fidei commissum első curatora fia, TELEKI Ferenc volt.¹³ Mint mérnök-katonatisztnek, aki leszerelése után az erdélyi birtokokkal foglalkozott, nem sok érzéke lehetett a humán tudományokhoz s talán tágabb értelemben a könyvekhez sem. A könyvtárban csak egy adminisztrálni való egységet látott, nyomát sem találjuk nála apja tudományos törekvéseinek, bibliofil hajlamának, mecénási buzgalmának. E tekintetben TELEKI Sámuel méltó utóda Domokos nevű fia lehetett volna, aki azonban fiatalon elhalt.¹⁴ Ha életben marad, bizonyára más sors vár a TELEKI-tékára.

TELEKI Ferenc a főconsistoriumhoz intézet válaszában azt írta, hogy apja még életében átadta neki a könyvtárat és a hozzá tartozó ingatlanokat vagyoni kezelésre. Ő az ingatlanokat bérbe adta, a jövedelmet külön kezelte, ebből a kiadásokat fedezte és „a könyvek vásárlására fundust szolgáltatott”.¹⁵ Mivel apja ezzel tökéletesen meg volt elégedve, ezért ő a jövőben is így fog eljárni.

TELEKI Sámuel Ferenc fia harmincadik születésnapjára valóban ilyen értelemben intézkedett egy fennmaradt feljegyzése szerint: „Hazámnak közhasznára szerzett Bibliothecamát mint Fidei Commissumot Kedves Fiamnak még életemben által adván, hogy Testamentaria Dispositione szerint, annak továbbá fő gondját viselje...”¹⁶

Ferenc gróf válasza nem elégíthette ki a főconsistoriumot. Újabb levelekben kifejtik, hogy a főconsistorium „a reá bízott superattentionis just feloldozhatatlan kötelességének tartja”, tehát nyilatkozzék a gróf a végrendeletben meghatározott évenkénti könyvtárvizsgálatra vonatkozólag.¹⁷

TELEKI Ferenc válaszlevelében hajlandónak mutatkozott a vizsgálóbiztosok fogadására 1823. július 8-tól. A főconsistorium ezután kijelölte a vizsgálóbiztosokat s értesítette erről TELEKI Ferencet. A könyvtári vizsgálatra ANTAL János és PÉTERFI Károly, a marosvásárhelyi református kollégium professzorai kaptak megbízást.¹⁸ Mindkettőjüket szoros személyi szálak fűzték a TELEKI-családhoz. A tudós és tekintélyes ANTAL János, a későbbi erdélyi püspök ifjúkorában TELEKI Sámuel sáromberki birtokán volt segédlelkész s az ottani papnak, PÉTERFI Lászlónak leányát, TELEKI Sámuelné „neveltjét” vette feleségül. Később TELEKI Sámuel Ferenc fia

13. gr. TELEKI Ferenc (1787—1861. dec. 11.) Katona-mérnök, cs. k. kamarás, a császári seregben teljesített szolgálatot, de egészségi okokból korán leszerelt és visszavonult a család erdélyi birtokaira.

14. gr. TELEKI Domokos (1773—1798) jogi tanulmányait Bécsben és Pesten végezte, majd hároméves külföldi tanulmányutat tett. Cs. k. kamarás, a marosvásárhelyi kir. tábla ülnöke. Jogi tanulmányain kívül foglalkozott még ásványtannal, történelemmel, néprajzzal. A jeni ásványtani társaságnak, melyet 1803-tól GOETHE vezetett, ő volt első elnöke. A TELEKI-téka ásványtani gyűjteménye tőle származik. ARANKA Györgyék nyelvűművelő mozgalomát aktívan támogatta. Életében megjelent nagyobb műve hazai utazásairól szóló útleírás.

15. Igazg. jel. 15. l.

16. TELEKI-könyvtár, néhai KÓNYA Imre könyvtáros szíves közlése.

17. Igazg. jel. 16. l.

18. ANTAL János (1767—1854) református lelkész, 1801—36 között kollégiumi tanár, 1836-tól püspök. — PÉTERFI Károly (1790—1873) ref. lelkész, 1818—1836 között kollégiumi tanár, később lelkész vidéken, 1855-től Marosvásárhelyen. Filozófus, a magyar nyelvű esztétikai irodalom úttörője, az MTA lev. tagja.

nevelőjéül válaszotta s 1802-től könyvtára ügyeiben is sokszor igénybe vette segítségét. ANTAL Jánost baráti szálak fűzték TELEKI Domokoshoz is. PÉTERFI Károly az említett sáromberki lelkész fia s így ANTAL Jánosnak sógora volt. Érthető, hogy egyikőjük számára sem volt kényelmes TELEKI Ferencel szemben mint vizsgálóbiztosnak fellépni. Nem is lett a vizsgálatból semmi, a főconsistorium többször megismételt sürgetése ellenére sem. Évek múltak el, végül 1829 májusában a főconsistorium az eddigi biztosok mellé újabbakat jelölt ki, hogy „a nevezett bibliothecat szorgalmasan megvizsgálják”. Ugyanakkor újra felkérték TELEKI Ferencet, hogy „a bibliotheca mostani állásáról, ennek az ő excja halálától való administratiojáról, könyvek nevedéséről sat., a testamentom teljes értelme szerint főconsistoriumunkat voltaképpen tudósítani ne terheltessék”.¹⁹ A gróf válaszában kijelentette, hogy ő ugyan számadással nem tartozik, de „rosszakarótól megtámadott s méltatlanul érdekelt becsülete védelmére” felvilágosítást ad.²⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy már viszonylag korán, két évvel az alapító halála után elterjedtek a hírek, hogy a könyvtár körül nem mennek rendben a dolgok s emiatt TELEKI Ferencet bírálatok is érték. TELEKI levelében felvilágosítást adott az ingatlanokról és azok jövedelméről, a könyvtári kiadásokról, a könyvtár gyarapodásáról és annak „legjobb rendben létéről”. Szerinte a könyvek száma már annyira növekedett, hogy alig fér el a könyvtárban és „nemsokára a bibliothecát tágosítani kényteleníttetem”. Ezekután reméli, „hogy a főconsistorium előtt némelyek által fölhozott gyanúsító vádak elhárította és miután a könyvtár administratiojáról, lelkiömeretén kívül, senkinek számolni nem tartozik, semminemű investigatióra commissiot el nem fogad”.²¹ Sajnos idézett forrásunk ennél bővebben nem tér ki a levél tartalmára, sőt egy más helyen közli, hogy az 1830-as évek idevonatkozó iratai az egyházi irattárban már nincsenek meg.²² Mindenesetre itt már világos megfogalmazást nyer TELEKI Ferenc elutasító álláspontja, nevezetesen az, hogy ő a református egyháznak számadással nem tartozik. Nem sokkal később egy másik levélben a vizsgáló bizottság fogadását is megtagadja azzal az ürüggyel, hogy őt az új vizsgálóbizottsági tagok kijelöléséről nem értesítették.²³ Pedig a református egyház ekkor már messzemenően igyekezett a TELEKI-család érzékenységét figyelembe venni: a kijelölt új biztosok közül kettő arisztokrata (gr. BETHLEN Sándor és gr. BETHLEN Domokos), ami teljességgel ellentétes a végrendelet intézkedéseivel.

A főconsistorium 1830. február 21-én újra foglalkozott a könyvtár ügyével. Mérlegelve a végrendelet szavait, de főképp annak „lelkét és célját”, ismételten leszögezték álláspontjukat, miszerint a végrendelet „főconsistoriumunknak az egyenesen való felvigyázás és teljesíttetés szoros kötelességét bizza és köti lelkére és ezen kötelességénél fogva tartozik főconsistoriumunk az érdekelt bibliothecának, az ő excja halálától fogva

19. Igazg. jel. 16. l.

20. Uo.

21. Igazg. jel. 17. l.

22. Az igazgató tanácsi jelentés ezt 1912-ben közli, — tény viszont, hogy az iratok 1874-ben még megvoltak, hiszen egy bizottság ekkor állított össze belőlük részletes jelentést a TELEKI-tékáról. Elképzelhető, hogy ma egy helyszíni kutatás eredménnyel járna.

23. „Ilyen forma bizottság revíziójának nem lehet helye.” Igazg. jel. 17. l.

mostanig való állását, fundusának t. i. mennyiségét, ennek esztendőről-esztendőre való jövedelmét, költségét s a könyvek szaporodását voltaképpen tudni, és ha ezen állásnak voltaképen való megősmérésében a fidei commissum curatora és conservatora által akadályoztatnék, ezen esetben ennek hivatalos vagy törvényes úton való eszközlésére is köteles”.²⁴ Ennek értelmében a bizottságot újból utasították feladata teljesítésére.

Erre a határozott hangra Ferenc gróf visszavonult. Késznek mutatkozott a vizsgálóbiztosok fogadására és ígérete szerint „valamint eddig, úgy ezután is, a mgs. főconsistoriumot, a bibliotheca adminisztrációjára nézve mindig evidentiában tartani és mindenről megvilágosítani kész, — jöllehet magát e részben a mgs. főconsistorium számadó tisztjének és subalternusának soha is meg nem ismerheti”.²⁵ A dolog lényegi megítélésének elvi különbsége tehát már ekkor nyilvánvaló: TELEKI Sámuel örökösei sem ekkor, sem később nem ismerték el a főconsistorium felügyeleti jogát és a számadási kötelezettséget jogaik megcsorbításának tekintették.

A kiküldött bizottság jelentése azonban egyre késett, Ferenc gróf a neki küldött további levelekre csak kitérőleg válaszolt. A vizsgálóbizottság is egyre több sürgetést kapott a főconsistoriumtól. Végre 1833-ban elkészült a jelentés. A bizottság elnöke gr. BETHLEN Domokos volt, akinek TELEKI Ferenc sáromberki kastélyában betekintést engedett a bevételekről és kiadásokról vezetett jegyzékekbe, sőt néhány napra oda is kölcsönözte azokat. A jelentés szerint az elszámolások „elég tisztáknak találtattak”. Az óvatos fogalmazás másra enged következtetni. Az ingatlanok ekkor évente mintegy 2566 forintot jövedelmeztek, a kiadások kb. 1930 forintot tettek ki. A katalógus bizonyossága szerint a könyvtárat gyarapították, de Ferenc gróf arról panaszkodott, hogy erre igen kevés pénz marad. (Nem minden ingatlant sikerül haszonbérbe kiadni, vannak haszonbérleti hátralékok is stb.) A bizottság megvizsgálta a könyvtári rendet s a katalógus alapján a könyveket is. A valóságos helyzetről valamivel többet árulnak el a bizottság javaslatai. Mivel úgy találták, hogy „a könyvtár épületei, fundusai, a gondozás híján, kárt szenvedvén, a curator gróf kéressék föl egy a könyvtár vagyónát felügyelő számtartó fogadására, kinek számadásai aztán rendesen mutatassanak be a főconsistoriumnak. . . . a jövőre nézve ne a könyvtár jövedelmeiből conserváltassék a théka épülete, mivel e terhet a végrendelet a fidei commissariusra nehezíti”.²⁶

E szavakban először — s tegyük hozzá: utoljára — szerepel írásos bizonyítékokra támaszkodó olyan megállapítás, hogy a könyvtár fejlesztésére szánt összeget más célra használták fel, nevezetesen a könyvtárépület fenntartási költségeire. (Ezt TELEKI Sámuel végrendelete világosan a curator magánvagyónának terhére rendelte el.) A század folyamán elhangzó számonkérések és vádak csak közvetett (telekkönyvi stb.) forrásokra támaszkodhattak, mert a TELEKI-téka pénzügyeivel kapcsolatos belső feljegyzésekbe kívülálló többé bele nem tekinthetett.

A főconsistorium ezután, okulva az eddigi tapasztalatokon, kinevezett egy újabb bizottságot, melynek feladata lett volna egy tervezetet készíteni

24. Uo.

25. Uo.

26. Igazg. jel. 18. l.

a könyvtár feletti felügyelet gyakorlásának helyes módjáról, figyelembe véve a végrendelet intézkedéseit. Ez a tervezet azonban soha nem készült el.

1840-ben a főconsistorium az évenkénti előírt nyári vizsgálatok végrehajtására (melyek, mint láttuk, korántsem voltak évenkéntiek) új vizsgálóbizottságot nevezett ki.²⁷ A bizottság jelentését 1843-ban nyújtotta be, de a vagyonekezelési adatokról nem szólt. Egy évvel később, 1844. július 1-én egy újabb jelentés erről számolt be, hogy a könyvtár gondozásában több hiányosságot fedeztek fel. TELEKI Ferencet a főconsistorium felkérte, hogy a hiányosságok megszüntetése érdekében tegye meg a szükséges intézkedéseket. 1851-ben TÖRÖK János vizsgálóbiztos jelentésére hivatkozva ismételtén arra kérték TELEKI Ferencet, hogy a könyvtárnak az új könyvtáros kezére való átadásakor kiderült több hiányát „elhárítani szíveskedjék”.²⁸

Ezzel gyakorlatilag véget is ért a főconsistorium felügyeleti tevékenysége, mely érdemi és hathatós soha nem volt. TELEKI Ferenc a további levelekre már nem válaszolt s a kialakult helyzetbe a református egyház is belenyugodott. 1859-ben az új könyvtárosnak még két kollégiumi tanár jelenlétében adták át a könyvtárat — ez azonban már csak formális ténykedés volt. Az évtizedes kötélhúzásban egyelőre az erősebb fél győzött: az erdélyi református egyháznak sem eszközei, s úgy tűnik, igazi elszánása sem volt a végrendeletben előírt jogainak, ill. kötelezettségeinek érvényesítésére. Erre érkei sem ösztönözték, sőt érkei ellen szólt, hogy az egyház egyik nagybirtokos tagjával s rajta keresztül a kiterjedt és befolyásos TELEKI-családdal ujjat húzzon.

SZÁVA FARKAS ELSŐ FELLÉPÉSE 1857-BEN

Amikor az egyház feladta a harcot, szerepét a sajtó vette át. Kezdetben ez a szerep csak egyetlen ember nyugtalan lelkiismeretére korlátozódott. Ez az ember SZÁVA Farkas volt, aki több mint két évtizeden át tanárként működött Marosvásárhelyen.²⁹ Jelentős hírlapírói és közéleti tevékenységet

27. Az előző bizottságból ANTAL János ekkor már négy éve erdélyi püspök, PÉTERFI Károly pedig vidéken lelkész. Az új vizsgálóbiztosok egyike TÖRÖK János (1806—1854), a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára, a függetlenségi harc vértanúja, akit az önkényuralom elleni összeesküvésben való részvételért Marosvásárhelyen kivégeztek.

28. Igazg. jel. 19. 1.

29. SZÁVA Farkas (1823—1892) Kolozsvárt és Marosvásárhelyen tanult, jogot végzett. A 40-es években Marosvásárhely közizgatásánál jegyző, majd szolgabíró. A szabadságharc után birtokán gazdálkodott és irodalmi működést folytatott. Később bekapcsolódott a nemzeti és társadalmi mozgalmakba, előbb gr. LÁZÁR Mór titkára, 1862-től a marosvásárhelyi katolikus gimnázium tanára. Itt — rövid gyulafehérvári megszakítással — 22 évig természettudományi, földrajzi és irodalmat tanított. 1884-ben vonult nyugalomba. Számos hírlapban és folyóiratban jelentek meg írásai, a *Székely Néplap*nak 1867-ben szerkesztője volt. Mint pomológus is nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Alapító tagja volt a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságnak, tagja az Erdélyi Múzeum Egyesületnek. Munkáinak tiszta jövedelmét jótékony célra hagyta. „A fölmerülő társadalmi kérdések fejtegetésénél tanúsított intellektuális tájékozottsága, meleg érdeklődése minden hazai és közérdekű ügy iránt nevét nagy körben ismertté és tiszteltté tette” — írták nekrológiájában. (*A marosvásárhelyi róm. kath. gymnasium értesítője az 1891—92-ik iskolai évről.* Mvh. 1892. 10—12. 1.)

fejtett ki, írásai harcos publicistára, hazafias érzelmű emberre vallanak. Közel húsz éven át harcolt a toll erejével a TELEKI-könyvtár érdekében, az eredménytelenség nem rajta múlt.

SZÁVA Farkas 1857-ben, a *Magyar Sajtó*-ban, az önkényuralom korának első ellenzéki szellemű hírlapjában tette közzé *Gróf Teleki Sámuel collationa-lissa és testamentuma, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár s több kegyes alapítványokra vonatkozólag, és egypár szó a könyvtár jelen állásáról* c. cikkét.³⁰ Ebben nyilvánosságra hozta TELEKI Sámuel végrendeletét, mivel, mint írja, úgy érezte: e becses okiratot kötelessége megismertetni a két haza minden buzgó és a tudományokat szerető fiával. Felszólította ugyanakkor a politikai lapok szerkesztőit — elsősorban az erdélyieket —, tegyék közzé ők is a végrendeletet.

SZÁVA Farkas TELEKI végrendeletéből nemcsak a könyvtárra vonatkozó intézkedéseket, hanem az egyéb alapítványokra tett rendelkezéseket is idézte. Tette ezt bizonyára azért, hogy TELEKINEK kulturális célokra áldozott s valóban igen nagy összeget kitevő hagyatékát a maga teljességében felmutassa.³¹ Majd pontosan felsorolta a TELEKI-tékához hitbizományként tartozó ingatlanokat és azok jövedelmét.³² A házak ekkor 2830 forintot, a haszonbérbe kiadott földek 412 forintot, összesen tehát 3242 forintot jövedelmeztek. Ez az összeg, a viszonyokkal ismerősök szerint, mint írja, 4–5000 forintra könnyen felvihető lenne.³³ A kiadások ezzel szemben: a könyvtári személyzet fizetésére 440 forint (és ingyen szállás), az épületek tatarozására legfeljebb évi 540–600, összesen tehát 980–1040 forint.³⁴ Megmarad így évente 2200 forint. SZÁVA Farkas — nehogy bárki is túlzással vádolhassa — csak évi 1000 forint tiszta jövedelemmel számolt, ami az alapító halála óta eltelt 34 év alatt 34 ezer forintot tett ki. Ezzel az összeggel „egy szép kis könyvtárt lehetne toldani a meglévőhöz, de ... a jövedelemből a könyvtár könyveinek szaporítására egy fillér sem fordított, — hacsak a betett magány használatra jártatott hírlapokat nem vesz-

30. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 8. 105. sz. 425–426. l. és máj. 9. 106. sz. 429–430. l.

31. TELEKI Sámuel protestáns iskolákra és templomokra összesen 14 és félezer forintot, valamint 40 800 forint alapítványi tőke kamatait hagyta. (Iskolák, templomok építésére, ill. újjáépítésére, lelkészek, tanárok fizetésének javítására, diákok segélyezésére és jutalmazására, iskolai könyvtárak gyarapítására.)

32. Egy kétemeletes, egy egyemeletes és négy földszintes ház Marosvásárhelyen. A kétemeletes ház a piac-téren TELEKI Sámuel által építtetett és 1820-ban elkészült ún. Apolló-ház. A földszinten üzletek, az emeleten vendégfogadó működött, a második emeleten étterem, színház- és bálterem volt. A múlt század folyamán a városban fellépő színtársulatok otthona ez az épület volt. E század elején építették át a termeket lakásokká. Az egyemeletes ház nyilván a TELEKI-téka épülete, melynek a könyvtár csak egyik szárnyát foglalta el. Földbirtokok: 19 hold 380 □-öl szántó, 34 hold 480 □ kaszáló a város határában.

33. Megemlíti, hogy pl. a házakban „kegy és ingyen” lakások is vannak.

34. A főkönyvtáros fizetésén kívül még egy kertet is kap, de szállásával együtt ezt is kiadta haszonbérbe. A SZÁVA Farkas által említett fizetések kisebbek, mint a végrendeletben megszabottak (240, 120, 80, összesen 440, míg a végrendelet szerint 360, 140, 100, összesen 600). A fizetést kiegészítő egyéb természetbeniekről nem történik említés; valószínű, hogy SZÁVA Farkas a fizetésekről nem szerezhetett pontos értesülést. Egykorú feljegyzés szerint MIHÁLY Gergelyt 1852. június 1-én alkalmazták írnoknak, járandósága évi 300 forint és szállás. A főkönyvtáros fizetése ennél magasabb kellett legyen. Későbbi adatok szerint a főkönyvtáros évi 400 forintot kapott.

szük ide...” SZÁVA Farkas kimondja a súlyos vádat: „... a könyvtárt és minden vagyonát mint magán vagyont ... úgy tekintik és kezelik”. Így akarták a telekkönyvbe is beíratni, „de ez nem sikerülhetett”. Megemlíti, hogy a kormány figyelme kiterjedt a TELEKI-tékára, s így a könyvtár néhány becses könyvhöz jutott. Senki másnak azonban nem jutott eszébe, hogy a könyvtárat adományával támogassa.³⁵

SZÁVA Farkas ezután a református főconsistoriumnak veti szemére, hogy a rábízott ügyet „... hidegen, közönyösen, számba sem véve, idáig menni engedte, mikor hatalmánál fogva minden másképpen lehetne, s most ott áll a Teleki-könyvtár ő miatta hogy a nemzet kincse mint magán örökség úgy akar tekintetni”. Az erdélyi országgyűléseken se szólalt fel soha senki ez ügyben, holott magánbeszélgetésekben éppen elég szó esett róla.

A könyvtár jelen állapota komoly aggodalomra ad okot: „A könyvtár épület bolthajtása egy pár év óta özvehasadoszva, s lehet tartani, hogy nem sokára lehull. ... a könyvekből is sok hiányzik. Lajstroma a régi hibákkal teljes, mely a kéziratokról keveset emlékezik. A néhai könyvtárnok 30 év alatt nem ért reá, hogy a hiányokat kiigazítsa, s nem tudjuk, mi rejtett kincsek vannak ott.”³⁶

Mi hát a teendő, teszi fel a kérdést SZÁVA Farkas. A főconsistorium nem tudott megfelelni a rábízott feladatnak. „Nyilatkoznia kellene a nemzetnek e tárgyban, mert ez az ő birtoka, kincse és nem egyes emberé...” Jogilag fellépni az ügyben a főconsistorium feladata lenne, „érdekileg sürgetni azon fellépést a nemzet kötelessége”. A nemzetnek azonban nem lévén képviselője (1857-ben vagyunk!), „ama magas szempontból, mellyel minden civilizált kormány alárendelt népeinek tudományos viszonyai iránt főtekintettel lenni szokott, valóban a magas kormány gondjától is várni lehetne, hogy a mlgs. ev. ref. consistoriumot mint a végrendelet executorát teendőire hathatósan figyelmeztetni méltóztatnék”. SZÁVA Farkas emlékeztet a Kolozsvárt elindult mozgalomra az Erdélyi Múzeum Egylet megalakulása érdekében, melyet a felség is „kegyesen pártol”, tehát az idő most különösképpen alkalmas a TELEKI-könyvtárral való törődésre is. Végül a nagy alapító érdemeire emlékeztetve zárja cikkét.

A nyilvános bírálat első ilyen megnyilvánulása a helyi körökben bizonyára nagy feltűnést keltett. A leginkább érdekelték azonban — a TELEKI-család és a református egyház — nem reagáltak. Egyedül a TELEKI-téka akkori könyvtárosa, SZÁSZ István tett közzé — valószínűleg a grófi család tudtával és egyetértésével — egy hírlapi cikket a könyvtár védelmében, pontosabban SZÁVA Farkas ellenében. SZÁVA Farkas erről később így emlékezett meg: „Azt mondá védelmeiben, [ti. SZÁSZ István] hogy a két hazában egyedül mi nyugtalankodunk, mi nem vagyunk megelégedve a könyvtár állása ügyével, mintha bizony gróf Teleki Sámuel egyedül reánk bízta volna ezen nagy fontosságú ügyet.”³⁷ A gunyoros hang SZÁVA Farkas lelkiismeretébresztő cikkét így próbálta lefokozni a fogadatlan prókátor kisszerű megnyilvánulásává.

35. 1854-ben a cs. k. minisztérium a ref. főconsistorium útján valóban néhány könyvet küldött a TELEKI-könyvtárnak. Vö. Igazg. jel. 19. l.

36. Az említett könyvtáros KELEMEN Márton, ld. 38. sz. jegyzetét.

37. SZÁVA Farkas: *A Teleki-könyvtár érdekében*. IV. = *Szekely Néplap*, 1867. dec. 7. 49. sz.

A KÖNYVTÁR BELSŐ ÉLETE
A TELEKI SÁMUEL HALÁLA UTÁNI
ELSŐ FÉLSZÁZADBAN (1822—1872)

A könyvtár belső életéről szóló vázlatos áttekintést a könyvtárosok bemutatásával kezdjük, mivel a régi korok patriarchális kezelésű könyvtáraiban a könyvtáros személyiségének erősen meghatározó szerepe volt. Viszonya a könyvekhez s rajtuk keresztül a tudományokhoz az olvasókkal való viszonyt is meghatározta, pozitív vagy negatív előjellel. E tekintetben a TELEKI-tékát vizsgált korszakunkban nem mondhatjuk szerencsésnek: könyvtárosai vagy nem álltak hivatásuk magaslatán, vagy a könyvtárosi tevékenység számukra csak mellékes foglalkozás volt.

A könyvtárosokat TELEKI Sámuel halála után a mindenkori curator TELEKI gróf nevezte ki, így azok a TELEKI-családtól függő, mintegy bizalmi embereknek számítottak. Sem a főkönyvtárnoki rang, sem a fizetés nem volt megvetendő: a végrendeletben megszabott évi 360 forint (nem számítva a természetbenieket) tekintélyes összeg volt, hiszen 1809 táján egy középrendű állami tisztviselőnek vagy középiskolai tanárnak 300—400 forint volt az évi jövedelme. (Ugyanebben az időben egy bécsi udvari tanácsos fizetése 3000 fr. volt.)

KELEMEN Márton³⁸ még az alapító életében, 1815. május 25-én, tizenkilenc éves korában lett a könyvtár írnoke. A marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, jogot végzett, majd TELEKI Sámuel akaratából és költségén egyéves külföldi tanulmányúton volt. Írnoksága idején SZABÓ András volt a könyvtáros, akit filozófiai írásaiért KAZINCZY Ferenc is nagyra becsült.³⁹ KELEMEN Márton semmiképpen sem mérhető őhozzá, sajnos mégis SZABÓ volt az, aki 1817 nyarán „holmi kedvetlen történetei miatt” otthagyta a könyvtárat.⁴⁰ Ekkor lépett elő könyvtárossá KELEMEN Márton. TELEKI Sámuelnek hozzá intézett leveleiből az derül ki, hogy abban az időben buzgón látta el feladatát s TELEKI meg volt vele elégedve. „Örömmre s megnyugvásomra vagyok — írja neki TELEKI —, hogy Bibliothecamban semmi kár nincsen, és teljes bizodalomom vagyok a Kegyelmed tapasztalt gondosságában és szorgalmatosságában, hogy továbbra is épségben, bátorságban conserváltatik és rendelésem szerint használtatik.”⁴¹ Ekkor még volt mit elvégezni a könyvtárban: TELEKI ládászám küldte

38. KELEMEN Márton, nagyernyei (1796—1851. márc. 2.) nemesi származású, Maroszék assessora. A marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, 1815. máj. 15-től 1817 közepéig a könyvtár írnoke, ezután haláláig annak könyvtárosa. Külföldi tanulmányútja alatt (1819. szept. 25.—1820. szept.) SZILÁGHY Sámuel helyettesítette. TELEKI Sámuelnek hozzáírt leveleit először kiadta FODOR István i. m., majd DEÉ NAGY Anikó a *Teleki Sámuel és a Teleki-téka* c. összeállításban. (Bukarest, 1976.)

39. SZABÓ András (?—1817. szept.) a marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, 1794-ben a kollégium könyvtárosa. Ezután TELEKI László fiainak nevelője. TELEKI László költségén három éven át Göttingenben tanult. 1809-től WESSELÉNYI Miklós nevelője. TELEKI László ajánlására lesz a TELEKI-téka könyvtárosa 1815 őszétől 1817 közepéig. Vö. IMRE Sándor: *br. Wesselényi Miklós ismeretlen nevelői.* = *Erdélyi Helikon*, 1930. 5. sz. 389—395. l.

40. DÖBRENTEI Gábor írja ezt KAZINCZY Ferencnek, idézi IMRE Sándor eml. cikkében.

41. DEÉ NAGY Anikó i. m. 154. l.

Bécsből az újabb és újabb könyveket, ezeket szakok szerint elrendezni, beszámozni, az ún. „revisorius catalogusba” beírni a könyvtáros feladata volt. Ezekben az években folyt a könyveknek exlibrissel való ellátása s még adott munkát az olvasó- és látogatóforgalom is. 1820-ban írta KELEMEN Márton TELEKINEK: „A könyvek száma a legnagyobb accuratioval meg számlálva mégyen mindöszveséggel 22 271 Darabokra.”⁴²

TELEKI halála után lecsökkent a gyarapodás, később az olvasóforgalom s megszűnt az a gondoskodó-számonkérő ellenőrzés is, amit TELEKI levelei még a távolból is jelentettek. Nem csoda, ha a könyvtáros buzgalma is alábbszállt s SZÁVA Farkas nyilván joggal tette meg már idézett elmarasztaló ítéletét. De volt ennél súlyosabb vád is. 1843-ban TELEKI Ferenc elbocsátotta SZAKÁTS Jánost, a könyvtár írnokát, erre az feljelentette KELEMEN Mártont, hogy több könyvet, okiratot, képet eltulajdonított s az írnokot régi okiratok másolására használta fel, majd azokat saját hasznára eladta. Feljelentését nemcsak a főconsistoriumhoz, hanem az erdélyi főkormány-székhez is eljuttatta. Lehet, hogy csak egyéni bosszúról volt szó, minden-etre a főconsistorium által a vizsgálattal megbízott kollégiumi professzorok azt jelentették, hogy „nagyobb mérvű” hűtlenséget ugyan nem derítettek ki, de a könyvtár gondozásában több hiányt fedeztek fel.⁴³

KELEMEN Márton működése idejéből ismerjük a TELEKI-tékának egy leírását, melyet 1826-ban állított össze KAZINCZY Ferenc kérésére.⁴⁴ Könyvtárossága alatt még rendszeresen vezették az olvasó-naplókat és a könyvtár gyarapodását is. Ő készítette el a helyrajzi naplót; a könyvek elrendezése még e század elején is ennek megfelelő volt. Jelenlegi ismereteink szerint ennél többet nem mondhatunk hosszú, 36 éves könyvtári szolgálatáról. Utódaival szemben megvolt az az előnye, hogy még közvetlen kapcsolatban állt TELEKI Sámuellel s személyes élménye volt a könyvtár aktív korszaka. Ő még főállásban látta el hivatalát, ellentétben utódaival, akik a kollégium tanárai voltak, s nem sok idejük maradt könyvtári munkára. Nem lévén viszont írógató, tudós ember, mint elődei — SZABÓ András és SZÁSZ József⁴⁵ — idejét nem használta fel elmélyültebb könyvtári munkára vagy akár egyéni búvárokodásra.

KELEMEN Márton könyvtárossága alatt vészeltte át a TELEKI-téka a szabadságharc viszontagságait. A harcokban Marosvásárhely többször gazdát cserélt.⁴⁶ Az osztrák császári csapatok bevonulását dűlás és foszto-

42. Kelemen Márton levele Teleki Sámuelhez, Mvh. 1820. nov. 4. Kolozsvár, RSZK Akadémiája Történeti Levéltár.

43. Igazg. jel. 19. l.

44. CLAUSER Mihály: *Nagy-Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékáról.* = *Magyar Könyvszemle*, 1940. 1. sz. 9—14. l. A rövid leírás lényegében a könyvtári terem berendezésének leírására szorítkozik.

45. SZÁSZ József, ilencfalvi (1782—1812. máj. 29.) A marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, ANTAL János ajánlására lett TELEKI első könyvtárosa 1802. okt. 8-án. 1807 okt.—1810 okt. között TELEKI költségén a bécsi és a jénai egyetemen tanult. CSOKONAI modorában írt verseit DÖBRENTÉI Gábor adta ki. (*Erdélyi Műzeum*, 1814/II.)

46. 1848. nov. 5-én az osztrák császári csapatok foglalták el, 1849. jan. 13-án BEM visszafoglalta, majd aug. 2-án a cári orosz hadsereg foglalta el, őket váltották fel az augusztus 16-án bevonuló osztrák csapatok. A könyvtár számára az 1848-as novemberi és az 1849. augusztus 16. utáni időszak volt kritikus.

gatás kísérte: a TELEKI-tékának nagy értékű fegyvergyűjteményét szét-hordták. A könyvek megmenekültek s ez részben egy osztrák altábornagynak, GEDEON Józsefnek köszönhető. GEDEON 1848. nov. 7-én kelt parancsában — egy altiszt vezénylete alatt — harminc katona beszállásolását rendelte el a könyvtár épületébe s utasította őket: gondoskodjanak arról, hogy ottlétük alatt az „értékes intézmény” kárt ne szenvedjen.⁴⁷

A következő könyvtáros, SZÁSZ István, 1851. szeptember 10-én, fél-évvel KELEMEN Márton halála után vette át hivatalát.⁴⁸ SZÁSZ István ekkor már kilenc éve a kollégium tanára, 1850-től ennek igazgatója volt. Éppen a legnehezebb éveken vezette a kollégiumot, az abszolutizmus első éveiben nagy küzdelmet vívott az iskoláért.⁴⁹ Érthető, hogy sem ideje, sem energiája nem maradt a könyvtár ügyeire, nem is lakott a TELEKI-téka épületében, ottani lakását, kertjét haszonbérbe adta. Róla írta SZÁVA Farkas: „a főkönyvtárnok egyszersmind tanári állomásban lévén, lakása távol van innen, s a könyvtárt látogatók sok járás-kelés után juthatnak a könyvtár megnézéséhez”.⁵⁰ Könyvtarossága alatt jelent meg a *Kolozsvári Közlöny*-ben egy híradás, mely szerint 1858. márc. 1-től a könyvtár használatát bizonytalan időre felfüggesztették. A főkönyvtárnok szerint erre azért került sor, mert az alkönyvtárnok lemondott hivataláról s amíg TELEKI Ferenc Bécsből haza nem jön, s nem nevez ki új alkönyvtárnokot, a könyvtár zárva marad. A nevét csak betűjellel jelző névtelen cikkíró felteszi a kérdést: „Vajjon ilyen fontos intézet élén álló főkönyvtárnok nem hazafias, és azon ügy iránt, mely után szép fizetését húzza, hű kötelességet teljesítene, ha eszközölne személyes fáradozásának kettőztetésével, hogy a tanulmányozni vágyó ily nem szabályos kizárásoktól mentve legyen? A Teleki-könyvtár a végrendelet világos és tiszta pontja szerint a nemzeté, s ennek élvezetétől havakra elzárni a tanulmányozni óhajtókat annyival kevésbé lehetne. Vajha a bizományos nemes gróf úr mielőbb intézkedni méltóztatnék ... mert a dicső végrendelet értelmében, ezen intézet nyilvánosságát ily bizonytalan időnkig megszüntetni nem szabad.”⁵¹ E sorokban világosan érzékelhető az a közhangulat, aminek első ízben SZÁVA Farkas adott hangot s a cikk ér-

47. BIÁS István: *Osztrák kegyelem.* = *Szekely Ellenzék*, 1907. márc. 15. BIÁS István megjegyzi, hogy a GEDEON parancsa nyomán kiadott intézkedés csak nov. 12-én kelt, tehát a könyvtár a város elfoglalása után egy teljes hétig védtelenül állt. — Erről emlékezik meg egy korabeli forrás is: K. L.: *Néhány erdélyi könyvtár meglátogatása.* = *Magyar Hírlap*, 1852. dec. 19. 951. sz. „E könyvtár bántatlanul maradt. Csak fegyvertára ürittetett ki.”

48. SZÁSZ István, ilencfalvi (1799—1859. júl. 22.) Marosvásárhelyen a ref. kollégiumban, majd Bécsben tanult, később grófi családoknál volt nevelő. 1834—1837 között tanítványaival külföldi tanulmányúton volt Ausztriában és Olaszországban. 1842-től a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára, 1850—54 között igazgatója. Olaszból fordít, eredeti munkái történeti tárgyúak. Kéziratai a TELEKI-könyvtárban vannak. 548 kötetes könyvtárát a kollégiumra hagyta. A marosvásárhelyi kaszinónak alapító tagja volt.

49. Ezekre az évekre esik a MAKK-féle összeesküvés, amelyben a kollégiumnak több tanára és diákja részt vett, vö. 27. sz. jegyzet. A TELEKI-téka következő könyvtárosa, HORVÁTH Gáspár is közöttük volt, vö. 56. sz. jegyzet.

50. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 9. 106. sz. 430. l.

51. *Kolozsvári Közlöny*, 1858. márc. 18. 22. sz. 92. l. A tudósítást a belföldi levelezés rovatba r. l. küldte Marosvásárhelyről.

velése is — a végrendeletre való hivatkozás — SZÁVA Farkas hatását tükrözi. Egy szerkesztői megjegyzés igyekezett is tompítani a cikk élességét: amennyiben a főkönyvtárnok urat ismerik, nyomós és sürgős esetekben bizonyára nem fogja a könyvtár használatát megtagadni, TELEKI Ferenc pedig a könyvtári állások gyors betöltésére mindig is nagy gondot fordított.

Ezekben az években történt, hogy a könyvtár kigyulladt s csak a gyors beavatkozásnak köszönhetette, hogy nem lett a lángok martaléka. Ezúttal is a *Kolozsvári Közlöny* adott hírt az esetről, megemlítve, hogy br. APOR Károly, SCHUSTER és HINTS Miklós urak, valamint két könyvkereskedő segéd oltották el a tüzet, amely végül is csak az ásványgyűjtemény három szekrényét semmisítette meg.⁵² A könyvtári személyzet tagjait hiába keressük a tüzet eloltók között. SZÁVA Farkas később ezt az ügyet is szóvátette: „... a méltóságos ev. reform. főconsistorium egy lépést sem tett, hogy miből gyúlt meg, kinek a gondatlanság, vagy rosszakaratából?”⁵³ A tüzeset azért is figyelmet érdemel, mert az alapító világos rendelkezése értelmében a könyvtárteremben sem fűtés, sem világítás céljából nem volt szabad tüzet gyújtani. E rendelkezést olymértékben tiszteletben tartották, hogy a könyvtárterem egészen a legutóbbi időkig sem fűthető, sem világítható nem volt. Más kérdés, hogy e szabályt alkalmanként hányszor szegték meg.⁵⁴ A tüzeset kapcsán akár alkalmazni lehetett volna TELEKI Sámuel könyvtári szabályzata 5. pontja előírását, amely kimondja: „Kár vagy hanyagság vétsége esetén a gondnokot [a curatort], a gyámot, [kiskorú curator esetén], ill. a könyvtárórt idézzék törvénybe.” Magától értetődik, hogy ilyesmire senki sem gondolt.⁵⁵

Szász István halála után az addigi alkönyvtáros, HORVÁTH Gáspár lett a könyvtár őre 1859 augusztusában.⁵⁶ A volt 48-as honvédtiszt, a

52. *Kolozsvári Közlöny*, 1857. ápr. 28. 63. sz. 257. l. A tüzeset 1857. ápr. 21-én volt. br. APOR Károly (1815—1885) kir. táblai elnök, az erdélyi konzervatív arisztokrácia vezetője. Nagy érdemei vannak a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság alapítása körül, melynek első elnöke volt. HINTS Miklós a TELEKI-birtokok jószágkormányzója, nevét felváltva írták HINTS-nek, ill. HINCSEK-nek.

53. *Székelly Néplap*, 1867. nov. 23. 47. sz.

54. A könyvtárterembe csak a második világháború után, 1962-ben vezették be a lánnyilágítást és a gázfűtést.

55. DEÉ NAGY Anikó i. m. 229. l. — Ugyanitt a szabályzat IV. pontja előírta: „... végül pedig a tűz és a lámpa mindig maradjon a küszöbön kívül”.

56. HORVÁTH Gáspár (1829—1895. dec. 5.) a mvh-i ref. kollégiumban tanult, harcolt és megsebesült a szabadságharcban, utána folytatta tanulmányait, 1852-ben több kollégiumi társával együtt a MAKK-féle összeesküvésben való részvétel vádjával letartóztatták, öt évi fogság után szabadult. 1858-ban fejezte be teológiai tanulmányait. 1859 augusztusától haláláig a TELEKI-téka könyvtárosa. 1861-től tanított a ref. kollégiumban, 1872-től a bölcsészet, magyar nyelv és irodalom rendes tanára, 1879—1887 között az iskola igazgatója. Szerkesztője a *Székelly Közlönynek* (1868-ban), főmunkatársa a *Székelly Hírlapnak* (1870/71-ben szerkesztője is), névtelen cikkei jelentek meg a *Korunkban*, a *Keletben* és a *Kolozsvári Közlönyben*. 1884-ben egy TOLNAI Lajos elleni névtelen nyomtatvány szerzője. Diák-, majd fogolytársa, DEÁK Farkas így emlékezik meg róla fogságuk idejéből: „Horváth Gáspár főként németül s aztán később franciául is olvasott — hajlama szerint leginkább a filozófiai munkákat. ... nagy tudományú, kételkedő és pesszimisusra hajló volt az én legkedvesebb s ártatlan lelkületű barátom, Horváth Gáspár ...” = DEÁK Farkas: *Fogságom története*. Bev. és jegyz. KOVÁCS József. Bukarest, 1972. 115. és 177. l.

Habsburg-ellenes összeesküvés vádjával öt évi várfogságot szenvedett HORVÁTH menedéket talált a TELEKI Ferenc által felkínált könyvtárosi állásban. Politikai múltjára való tekintettel a kollégiumban való tanítást csak 1861-ben engedélyezték számára. Ettől kezdve HORVÁTH Gáspárnak is tanári, majd igazgatói állása, valamint közéleti, többek között hírlapírói működése volt fő tevékenységi területe. Harminchat éven át volt a TELEKI-téka főkönyvtárosa, abban az időszakban, amikor a könyvtár teljesen elnéptelenedett s élő intézményből holt tőkét őrző könyv-múzeummá vált. E folyamatnak számos oka volt, de a meg-megújuló olvasói panaszok tanúsága szerint a könyvtár nehezen hozzáférhetősége s anyagának az újabb követelmények szerinti fel nem tárt volta is jelentősen hozzájárultak az olvasóközönség elmaradásához.

1864 augusztusában a magyar orvosok és természetvizsgálók tizedik vándorgyűlésüket Marosvásárhelyen tartották. Az egyhetes tudományos ülésszak, az ország közel ötszáz orvosának és természettudósának jelenléte nagy esemény volt a város életében. A közzétett napirend szerint a gyűlés résztvevői augusztus 27-én látogatást tettek a TELEKI-tékában. Itt meglehetősen negatív benyomásokat szerezhettek, mert ORBÁN Balázs — aki a gyűlésnek résztvevője és egyik előadója volt — később több ízben hivatkozott rá, hogy már ez a gyűlés is az ő interpellációja szellemében foglalkozott a TELEKI-könyvtár ügyével.⁵⁷ A vándorgyűlésről kiadott évkönyv azonban nem emlékezett meg az esetről s más korabeli tudósításokban sem sikerült nyomát találni.⁵⁸ A gyűlés résztvevői minden bizonnyal az olvasóközönség, a használók szemszögéből találtak kifogásolni valót a TELEKI-tékában.

Utaltunk már rá, hogy a könyvtár gyarapítása TELEKI Sámuel halála után erősen lecsökkent s idéztük SZÁVA Farkas megállapítását, aki szerint új könyvek vásárlására a könyvtár jövedelméből egy fillért sem fordítottak. Ez utóbbi megállapítás azonban nem felelt meg a tényeknek. TELEKI halála után még hosszú ideig érkeztek a már korábban megrendelt könyvek, folyóiratok, a sorozatok újabb kötetei, s kapott a könyvtár időnként ajándék- és tiszteletpéldányokat is. TELEKI Ferenc is vásároltatott könyveket még egy ideig, természetesen jóval kisebb mértékben mint apja. Az a körültekintő és sokoldalú fejlesztés azonban, ami a könyvtárat korábban jellemezte, TELEKI halálával valóban megszűnt.

Fennmaradt egy kézírásos napló, amely a négykötetes nyomtatott katalógus folytatásának tekinthető s ezt a címet is viseli: *Catalogus Bibliothecae*

57. ORBÁN Balázs: *Felelet egy rút támadásra.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 9. 79. sz. és uő: *Felelet gr. Teleky Sámuelnek.* = uo. 1874. ápr. 23. 91. sz. — A TELEKI-családnevet a kortársak szokszor írták TELEKY-nek. Minden esetben meghagytuk az eredeti írásmódot.

58. *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864. augusztus 24-től szeptember 2-ig Marosvásárhelyt tartott X. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai.* Pest, 1865. — CHYZER Kornél: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig.* Sátoraljaújhely, 1890. — *Pesti Napló*, 1864. aug. 28. — szept. 7. — *A Hon*, 1864 aug. 28. — szept. 7. — *Vasárnapi Újság* szept. 4., 11. és 18.-i, 36–38. számai. — A vándorgyűlésről helyben kiadott *Napi Közlöny* (szerk. MENTOVICH Ferenc), melynek hét számából három található meg az OSZK-ban.

Telekianae. Pars V. Itt található azoknak a könyveknek rövid címléírásai, amelyek TELEKI halála után kerültek a könyvtárba.⁵⁹ E jegyzék részletes elemzése most nem lehet feladatunk, csak néhány jellemző megállapításra szorítkozhatunk. Kb. a szabadságharcig tehető az az időszak, amíg a könyvtár, ha keveset is, de gyarapodott (a napló első 120 oldala az 1845 végéig beérkezett műveket tartalmazza), az ötvenes évek gyarapodása minimális, a hatvanas éveké még ennél is kevesebb. A hetvenes években meg is szűnik mind a gyarapítás, mind a könyvek rendszeres beírása.⁶⁰ A 140-ik oldalon már az 1907-ben (!) hivatalba levő új könyvtáros bejegyzését találjuk, aki ekkor lát neki egy 1864-es vásárlás leltározásához . . .⁶¹ Bizonyosága ez annak, hogy a hatvanas évek közepétől — HORVÁTH Gáspár könyvtárossága alatt — még a legminimálisabb könyvtári munkát sem végezték el.

Az első két évtized gyarapodása még európai kitekintésű: a beérkező könyvek nagyrészt nyugat-európából származnak és német, kisebb részben más (francia, latin, ritkán olasz) nyelvűek. Javarást 19. századiak, de van köztük 18. századi is, ennél régebbi már csak elvétve. Görög-római klasszikus és vallásos mű alig, a legtöbb a történelem, a természettudomány és a műszaki tudományok.⁶² Vannak orvostudományi és hadtudományi művek (TELEKI Ferenc hadmérnök volt), találunk földrajzi műveket és útleírások-

59. Ívrét nagyságú, papírkötésbe kötött kézirat a TELEKI-könyvtárban. Az idézett cím a kötet gerincére aranyozva található. Címlapján ez áll: „Consignatioja azon könyveknek melyek idvezült Cancellarius Groff Széki Teleki Sámuel Úr eő Excellentiája halála után jöttek és szereztettek a Bibliotheca számára”. A könyvek rövid címléírásán kívül a helyrajzi számot is közli. Ebben a naplóban található TELEKI Ferenc bejegyzései, hogy a könyveket KELEMEN Mártonnak átadta (első ízben 1834-ben, majd 1844-ben és 1845-ben). Itt igazolták a könyvtárat felülvizsgáló professzorok, hogy a könyveket a „revisorius catalogusba” a könyvtárosok bejegyezték. (TÖRÖK János és TOMPA Adám 1844. júl. 3-án, TÖRÖK János és WISKI Ferenc 1851. szept. 2-án, DEÁK Ferenc és URR György 1859. aug. 18-án.)
60. A 125. lapon található bejegyzés: „A Szász István könyvtárnoksága alatt szaporodott a könyvtár a'mint következik”, a 131. lapon: „Horváth Gáspár könyvtárnoksága alatt szaporodott a Könyvtár” — a bejegyzések az ő könyvtárossága alatt szűnnek meg.
61. Bejegyzés a 140. lapon: „Gulyás Károly, marosvásárhelyi ref. kollégiumi tanár könyvtárosi működését megkezdette 1907. nov. hó 10-én.” A restancia beletárolását 1908 nyarán kezdte el.
62. Néhány példa: *Constitutionen der Europäischen Staaten*. Leipzig, 1820. — LUDEN: *Allgemeine Geschichte der Völker und Staaten*. 3. Aufl. Jena, 1824. — RAUMER, F.: *Geschichte Europas seit dem Ende des XV^{en} Jahrhunderts*. Leipzig, 1833. — KRUG, W. F.: *Allgemeines Handwörterbuch der Philosophischen Wissenschaften*. . . Leipzig, 1832. — *Memories sur la vie de Napoleon*. London, 1820. — SCHILLER, F.: *Sämtliche Werke*. Tübingen, 1830. — THIERS, A.: *Historie du Consulat et de l'Empire*. Paris, 1845. — CHAPTAL, J. Ph.: *Lehrbuch der theoretischen und praktischen Chemie*. Wien, 1823. — FISCHER: *Physicalischer Wörterbuch*. Göttingen, 1823. — BODE: *Entwurf der astronomischen Wissenschaften*. Berlin, 1825. — LITTRON, J. J.: *Geschichte der Entdeckung der allgemeinen Gravitation durch Newton*. Wien, 1835. — MEISSNER: *Neuer System der Chemie*. Wien, 1835—38. — HUMBOLDT, A.: *Kosmos*. Stuttgart—Tübingen, 1845—47. — STENDEL, E. T.: *Nomenclator Botanicus*. . . Stuttgart, 1841. — WOOD, N.: *Praktisches Handbuch der Eisenbahnkunde*. . . Braunschweig, 1839. — WEISSBACH: *Handbuch der Bergmaschinen*. Leipzig, 1836. — DAGUERRE, L. J.: *Das Daguerreotyp und das Diorama*. Stuttgart, 1839. —

kat.⁶³ Járnak külföldi folyóiratok és évkönyvek.⁶⁴ A harmincas évek beszerzéseiben a magyar szerzők, ill. a magyar nyelvű művek szaporodnak el.⁶⁵ Nyomonkövethető a praktikus érdeklődés is: erre vall néhány mezőgazdasági és építészeti szakkönyv, valamint a jogi művek, törvényszövegek, országgyűlési iratok.⁶⁶ Járnak magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok⁶⁷ s nem hiányoznak az erdélyi vonatkozású művek sem.⁶⁸ Bekerül egy fontos hungarika is.⁶⁹ A kéziratokat ugyanitt, a könyvek között regisztrálták.⁷⁰

A szabadságharc utáni gyarapodásra már az esetlegesség jellemző, a horizont beszűkül, az anyag elsekélyesedik. Komoly értékű tudományos mű, vagy külföldi kiadású munka már csak elvétve érkezik,⁷¹ elszaporodnak az aktualitások (osztrák kalendárium, katonai szabályzatok gyűjteménye, helyi kiadványok), néhány előfizetett hírlap és folyóirat⁷² s magyar szerzők valószínűleg tiszteletpéldányként megküldött művei.⁷³ A hatvanas — hetvenes évek kevés számú bejegyzését már csaknem kizárólag az utóbbi kategória teszi ki. Érdekes, hogy a cs. k. minisztérium most is gondolt a TELEKI-tékára: igaz, nem mint ajándékozó. A főconsistoriumhoz intézett levélben 1857-ben elrendelték bizonyos műveknek a könyvtár részére való beszerzését. TELEKI Ferenc szintén a főconsistoriumon keresztül jelentette, hogy az utasítást végrehajtotta.⁷⁴ 1864-ben egy nagyobb arányú vásárlásra került sor: az elhunyt RÉCSI Emil neves jogprofesszor könyvtárát 1800 forint-

63. *Die Wissenschaft des Seekrieges*. Wien, 1823. — NIEBUHR, C.: *Voyage en Arabie*. Amsterdam, 1776. — VOLGERS, V.: *Handbuch der Geographie*. Hannover, 1836. — Kolerával foglalkozó művek.
64. *Göttingische Gelehrte Anzeigen. Allgemeine Literatur-Zeitung. Wiener Zeitung. Hermes, oder kritisches Jahrbuch der Literatur. Jahrbuch der neuesten Erfindungen. Jahrbuch des k.k. Polytechnischen Institutes in Wien. Die Geschichte unserer Tage Oder Chronik der neuesten Zeit.* (Stuttgart) *Chronik des 19-ten Jahrhunderts.* (Leipzig)
65. KAZINCZY Ferenc: *Tövisek és virágok*. 1811. — Fáy András meséi és aforizmái. 1820. — SZÉCHENYI István: *Világ*. 1831. — uő: *Stádium*. 1833. — WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről*. 1833. — BOLYAI Farkas: *Tentamen*. 1832. — KÖRÖSI CSOMA Sándor tibeti szótára és nyelvtana, HORVÁTH Mihály, SCHEDIUS Lajos művei, Magyar Tudós Társaság kiadványai.
66. LONDON, J. C.: *Eine Encyclopädie der Landwirtschaft*. Weimar, 1827. — PETHE Ferenc: *Nemzeti Gazda*. Bécs, 1814. — uő.: *Pallérozott mezei gazdaság*. Bécs, 1814.
67. *Erdélyi Híradó, Nemzeti Társalkodó*.
68. PATAKI Sámuel: *Descriptio physicochemica aquarum mineralium Transsylvaniae ...* Pest, 1820. — BOROSNYAI Lukács János: *Régi és új Vásárhely*. Marosvásárhely, 1836. — TRAUNFELD, I. L.: *Siebenbürgens geographisches, statistisches ...* Lexicon. Wien, 1839. — *Die neuen und alten Walachischen Buchstaben*. Hermannstadt, 1841.
69. DE GERANDO, Auguste: *Essai historique sur l'origine des Hongrois*. Paris, 1844.
70. Többek között KOVÁSZNAI TÓTH Sándor (1730–1792) kéziratai.
71. HEIDER, G.—EISELBERGER: *Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstaates*. Stuttgart—Wien, 1856. — F. C. GAUSS néhány műve. — *Die Colonie Victoria in Australien*. Melbourne, 1861.
72. *Österreichische Zeitschrift, Budapesti Szemle*, stb.
73. MIKÓ Imre: *Erdélyi történelmi adatok*. Kolozsvár, 1855–1858. — SZABÓ Károly: *Erdélyi történelmi adatok*. Kolozsvár, 1862. — ORBÁN Balázs: *Utazás Keleten*. Kolozsvár, 1861. — uő.: *A Székelyföld leírása*. 1868–1873. — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. 1876. — Erdélyi Múzeum Egylet évkönyvei, MTA kiadványai.
74. Igazg. jel. 19. 1. — A jegyzékben szerepel az Erdélyre vonatkozó császári parancsok gyűjteménye, lehetséges, hogy erről volt szó.

ért vették meg az özvegytől.⁷⁵ A mintegy 800 műből álló s javarészt 19. századi, főleg német nyelvű jogi szakkönyveket tartalmazó gyűjteményt nem tekinthetjük értékes gyarapodásnak: nem illik szervesen TELEKI gyűjteményébe, melynek legnagyobb erénye mindig a mérlegelő és értékelő válogatás volt. A könyveket csak 1909-ben írták be a naplóba.⁷⁶ Ekkor került bejegyzésre egy ugyancsak leltározatlanul talált s az 1877-es keltezésű számla szerint szintén egy tételben vásárolt gyűjtemény. Az 57 mű múlt századi német katonai szakkönyvekből állt.⁷⁷

Az ismertetett napló alapján a TELEKI-téka múlt századi, TELEKI Sámuel halála utáni gyarapodását mintegy 1900–2000 műre tehetjük, amely a RÉCSI Emil-féle 800 és az 57 hadtudományi művel együtt 2800–2900 művet tett ki. A kötetszámra az 1874-ből származó PULSZKY-féle jelentésből az alábbi felvilágosítást kapjuk: „... a múlt félszázadban azonban keveset gyarapodott e könyvtár, ezen gyarapodásról szintén van írott lajstrom, mely egészben mintegy 6000 kötetet foglal magában, nagyobb-részt jogtudományi könyveket, melyek Récsy Emil gyűjteményéből utolsó években közel 2000 forintot vétettek meg.”⁷⁸ A könyvtár gyarapodása tehát a semminél mégiscsak nagyobb volt, a lehetőségektől és a végrendeletben megszabott kötelezettségektől azonban messze elmaradt s meg sem közelítette azt a szintet, ami a TELEKI-tékát az élő könyvtárak sorában megtarthatta volna.

A beszerzési forrásokra és a vásárlásra fordított összegekre nézve a könyvtár fennmaradt számadási naplójából kaphatunk adatokat.⁷⁹ 1824-től vezettek a könyvtár részére külön bevételi és kiadási könyvet. Eszerint a könyvtár még viszonylag aktív szakaszában, 1824 és 1847 között 8901 forint 1 krajcárt költöttek könyvek és újságok vásárlására, azaz 24 év alatt évi átlagban 370 forint 50 krajcárt. Többet mond ez az adat, ha a csökkenő tendenciára is figyelünk: az első 16 év (1824–1839) kiadása 7626 forint 22 krajcár, az évi átlag 476, míg a következő nyolc év (1840–1847) kiadása már csak 1274 forint 39 krajcár, az évi átlag 159 forint! Összehasonlításképpen megemlíthetjük, hogy a marosvásárhelyi kaszinó 1824-ben 154 forint 28 krajcárt fizetett ki az előfizetett huszonkét féle hírlapért és folyóiratért.⁸⁰ A számadások szerint a könyvek költetésére 329 forint 59 krajcárt költöttek, vagyis a TELEKI Sámuel halálától a szabadságharcig eltelt időszakban a könyvtárfejlesztésre fordított összeg 9231 forintot tett ki.

A számadásokban kb. 1840-ig feltüntették a szállító könyvkereskedő cég nevét. A leggyakrabban szereplő könyvkereskedő a nagyszabonyi könyv-

75. RÉCSI Emil (1822–1864. jún. 1.) jogprofesszor, újságíró, műfordító, egyet. tanár, az MTA lev. tagja. A vétel 1864. dec. 14-én történt.

76. A napló 141. lapjától, GULYÁS Károly bejegyzései. Akkori becsült érték 3600 korona.

77. A napló 166. lapjától, szintén GULYÁS Károly bejegyzése, becsült érték 149 korona 20 fillér. — A naplóban az utolsó bejegyzés a 168. lapon található.

78. *Pulszky Ferenc I. jelentése az országban levő könyvtárakról és gyűjteményekről.* = *Budapesti Közlöny*, 1874. okt. 20. 239. sz.

79. Kézirat, RSZK Akadémiaja Kolozsvári Történelmi Levéltára. A kutatás idején rendezetlen és számozatlan anyagban.

80. LAKATOS Sándor: *Ötven év a marosvásárhelyi Casino életéből.* (1833–1883.) Marosvásárhely, 1886.

árus, W. H. THIERRY, és két bécsi könyvkereskedő, K. SCHAUMBURG és Ph. J. SCHALBACHER, akik már TELEKI Sámuelnek is szállítói voltak. (Gyakran viszont csak „bécsi könyvkereskedők”, vagy „Bécsbe, könyvekért, folyóiratokért” megjelölés szerepel.) Rajtuk kívül még ketten vannak név szerint említve: GUTTMANN János kolozsvári könyvkötő és könyvárus, valamint TILTSCH könyvárus.⁸¹ Világosan kitetszik, hogy a beszerzési források is beszűkültek: TELEKI Sámuelnek egész Európát behálózó könyvkereskedői kapcsolatai kizárólag személyéhez kötődtek, utódai megelégedtek azzal, amit Nagyszeben, Kolozsvár, ill. két bécsi könyvkereskedő közvetített.⁸²

A szabadságharc rövid időszaka, majd a leverése utáni állapotok nem voltak alkalmasak könyvek vásárlására. A kiadási rovatban 1857-ben talá-lunk először feljegyzést könyvekre, ill. újságokra kiadott pénzről. A mind szűkszávúbb bejegyzésekből összeálló kép tanúsága szerint a szabadságharctól a hatvanas évek végéig mintegy 700 forintot költöttek a könyvtár gyarapítására s ehhez járult még a RÉCSI Emil-féle könyvekért kiadott 1800 forint. Ez a kb. két és félezer forint valóban nem nagy összeg, a bevételeknek csak egy töredéke, s hozzátehetjük, hogy ennek elköltése is esetlegesen történt.

1861-ben változás történt a curator gróf személyében. December 11-én, 74 éves korában Sáromerkén elhunyt TELEKI Ferenc s örökébe lépett fia, gr. TELEKI Sámuel.⁸³ TELEKI Sámuel 1862. június 13-án kelt levelében jelentette be a főconsistoriumnak apja halálát és a hitbizományi örökségbe való lépését. Levelében azt írta, hogy a „könyvtár további kezelését a néhai Nagy Atyám rendelete szerint kívánom tovább folytatni” s ezért kérte, hogy a könyvtár átvételére biztosokat jelöljenek ki. Ugyanezen a napon egy kérvényt is beadott, amelyben 12 000 forint alapítványi tőke kikölcsönzését kérte. Sem az egyik, sem a másik ügy folytatását nem sikerült fellelni. 1874-ben a református egyház azt állapította meg, hogy a levéltárban fenti leveleknek semmi nyoma nincs, ezért azok másolatát ugyanebben az évben

81. GUTTMANN János 1831-ben halt meg. Az 1824–25-ben szereplő TILTSCH talán azonos a KAZINCZY Ferenc által 1816-ban említett TILTSCH kolozsvári könyvkereskedővel, aki a német nyelvű művek beszerzésével foglalkozott, mivel GUTTMANN inkább a magyar nyelvű irodalmat terjesztette. Vö. KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*. 87–88. l. — Egy TILTSCH János nevű egyén Kolozsváron az 1840-es évektől mint nyomdász és kiadó működött, később könyvkereskedő lett.
82. TELEKI Sámuel halála utáni első időkben zavaros ügyek is előfordultak, amelyek azonban jól rávilágítanak a megváltozott körülményekre. SZENTGYÖRGYI Imre, erdélyi udvari kancelláriai tanácsos 1829–30-ban TELEKI Ferencet Bécsből tájékoztatta SCHAUMBURG és SCHALBACHER követeléseiről kifizetetlen könyvszámlákkal kapcsolatban. A könyveket 1824–25-ben OCSOVSZKI Pálnak, TELEKI Sámuel volt titkárának adták volna át, aki viszont azt állította, hogy a könyvek nincsenek nála. SZENTGYÖRGYI az ügy rendezését kérte TELEKI Ferentől, ugyanakkor megerősítette, hogy „... már tavaly meg mondtam volt nekik, [t. i. a két könyvkereskedőnek] hogy Nagyságod tovább semmi Contokat nem acceptál és senki commissiojára ha nem fizet ne adjanak, mellyet ők azolta követnek is”. Bécs, 1830. jan. 29. Kézirat, RSZK Akadémiája Kolozsvári Történeti Levéltára.
83. gr. TELEKI Sámuel (1819–1882) nagybirtokos, felsőházi tag. Az ő fia az Afrika-kutató TELEKI Samu (1845–1916), a következő curator.

TELEKI Sámuel eljuttatta az egyháznak. Ekkor az ügy — tizenkét év után — már valóban nem igényelt intézkedést, a leveleket egyszerűen irattárba helyezték.⁸⁴

A KÖNYVTÁR OLVASÓI, A KÖNYVTÁR HELYE ÉS SZEREPE ERDÉLY KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

A TELEKI-téka olvasóforgalmáról a szabadságharcig terjedő időszakban az eddigi kutatások alapján viszonylag pontos és árnyalt képünk van.⁸⁵ Ezúttal csak a legfontosabb adatokat foglaljuk össze annak a fordulatnak érzékeltetésére, amely a szabadságharc bukása utáni évtizedben mind a könyvtár, mind a társadalmi háttérül szolgáló város életében végbement.

A negyvenes évek végéig a TELEKI-téka rendszeresen nyitva tartó, nyilvános könyvtárként működött. A kezdeti időszakban a végrendeletben előírt heti három nyitvatartási napon túl csaknem naponta fogadta az olvasókat és a csupán nézelődni jövő látogatókat. Később előfordultak hosszabb, több hónapos szünetek, főleg a nyári időszakban, a könyvtárvizsgálatra, takarításra, a könyvtáros távollétére való hivatkozással. A tízes évek végén a napi legalacsonyabb olvasói létszám 5–6, az átlag 10 fő. Később ez csökkent, 1840-re kialakult a napi 3–4 fős átlag, amiben a 8–10 fő a ritkább és a 2–3 fő a gyakoribb. A harmincas évektől kezdve elszaporodnak a csak újságot olvasók. A negyvenes években — amikor már csak a használt kötetekről vezettek feljegyzést s az olvasókról nem — a havonta olvasásra kiadott művek száma már csak 5–15 között mozog. Az olvasónaplóban a forradalom előtti utolsó beírás 1848 januárjában történt, a következő feljegyzés 1850 decemberében, csaknem hároméves szünet után következik. A havonta használt kötettség tovább csökken — néha csak 2–4 — bár az is lehet, hogy időnként elhanyagolták a napló vezetését, amit nem sokkal később be is szüntettek. Az olvasók elmaradása mindenesetre az ötvenes években következik be: a könyvtár ekkor már végképp nem tudott új, friss irodalommal szolgálni.

Ebben a korszakban a TELEKI-téka meglehetősen csöndes hely lehetett s ezt BOLYAI Farkas szavai is megerősítik, amikor János fiának ezt írja 1853-ban: „A Teleki-thékában kedvesen lehet el-álmodni az alig kiállható kedvetlen életet, tsak a belső szem előtt a külső nyissa fel, péld. La Place Mécanique céleste [-je], melyet Gauss opus perfectissimumnak mond — s több hasonlókban ezer évek gyönyörű forrása van.”⁸⁶ Az olvasniva gyűk számára továbbra is nyitva állt a könyvtár, de egyre több megszakítással,

84. Igazg. jel. 25. 1. és „Az igazgató-tanács gyűléséből.” = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. júl. 16. 185–29. sz. 228. 1.

85. Ld. szerző idézett cikkét (*Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*) és TONK Sándor: *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen.* = *Könyvtári Szemle*, 1972. 118–121., 167–170. 1.

86. *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai.* Bp. 1914. 171. l. Idézi TELEKI Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* Cluj-Kolozsvár, 1931. 8. l.

s lassan állandósultak a panaszok arról, hogy a könyvtár nehezen vagy alig hozzáférhető.

A könyvtár megnyitása utáni első két évtizedben az olvasók érdeklődése még elég sokrétű, ez később — különösen a reformkorban a nemzeti múlt iránt megnövekedett érdekelődés nyomán — egyre inkább a történeti jellegű anyagra tolik át. Hozzájárult ehhez természetesen az állomány ez irányú gazdagsága, valamint a más tárgyú (elsősorban aktuális politikai-közgazdasági, és a természettudományi, technikai) szakirodalom újabb műveinek hiánya. (1838-ban 71 alkalommal kértek történettudományi műveket.) Keresett a jogi szakirodalom is: a könyvtárnak teljességre törekvő gyűjteménye volt az erdélyi országgyűlési iratokból, rendeletekből, törvénygyűjteményekből. A városban működő királyi tábla bíráinak, ügyvédeknek, kancellistáinak elsősorban ezekre volt szükségük. Mint minden könyvtárban, itt is akadt nemkívánatos olvasó: 1842-ben Eedélyben is felbukkant egy magát XIV. LAJOS francia király fiának kiadó szélhámos, aki HALLER Józsefnek igazolásul egy Bourbon-címert mutatott fel. HALLER József értesítette a TELEKI-tékát s ott meg is találták azt a könyvet, ahonnan a címert kivágták.

A történettudományi és irodalomtörténeti kutatások fellendülésével párhuzamosan az ötvenes évekre tehető az az időszak, amikor a TELEKI-téka a történészek érdeklődését felkelti s kezd a történeti kutatómunka egyik fontos hazai bázisa, tudományos műhelye lenni. 1852-ben még azt írta KÖVÁRI László történész Marosvásárhelyről a *Magyar Hírlap*ban: „Benne van Erdély legnagyobb nyilvános könyvtára. ... E könyvtár egy drága gyöngy-sziget, mit még senki sem ismer — egészen.”⁸⁷ Ugyanebben az időben már GYULAI Pál látogatta a könyvtárat, aki mint gr. TELEKI Domokos titkára, a Marosvásárhely közelében levő geryeszegi kastélyban tartózkodott 1851/52-ben. Könyvtári kutatásaiból többször küldött irodalomtörténeti adatokat CSENGERY Antalnak, ERDÉLYI Jánosnak és TOLDY Ferencnek.⁸⁸ TELEKI Domokos 1851-től — DEÁK Ferenc marosvásárhelyi kir. táblai ügyvéddel együttműködve — nyolc évig dolgozott a TELEKI-téka kéziratának katalógizálásán, forrásezemponitú feltárásán.⁸⁹ Hasonlóképpen gr. MIKÓ Imre 1855—58 között az itt végzett kutatások alapján adta ki az *Erdélyi történelmi adatok* c. forrásgyűjteményt.⁹⁰ Az 1860-as években SZABÓ Károly bibliográfus dolgozta fel a könyvtár régi magyar könyveit.

A művelődni, tanulni és tájékozódni kívánó olvasóközönség elmaradását s helyettük a történeti kutatók megjelenését SZÁVA Farkas is érzékelte 1857-ben megjelent cikkében, ő azonban még illúziókban ringatta magát: „Igaz, hogy itt [Marosvásárhelyen] jelenleg kevesen használják, gróf Mikó Imre és gróf Teleki Domokos részökre gyűjtetnek egyedül adatok — de idő-

87. K[ÖVÁRI] L[ÁSZLÓ]: *Néhány erdélyi könyvtár meglátogatása.* = *Magyar Hírlap*, 1852. dec. 19. 951. sz.

88. PAPP Ferenc: *Gyulai Pál*. Bp. 1935. 237. 1.

89. gr. TELEKI Domokos (1810—1876) politikus, publicista, az MTA tagja, az erdélyi reformmozgalom egyik vezetője. Több történelmi tanulmány szerzője.

90. gr. MIKÓ Imre (1803—1876) művelődéspolitikus, történetiró, az MTA tagja, közlekedés- és közmunkaügyi miniszter, az erdélyi reformmozgalom egyik vezetője.

vel használhatják többen, majd ha a komoly tudományokat mi is megszeretjük, ha a népnevelés más irányt nem vesz és ad, ha — mit remélni szeretünk — Maros-Vásárhely, mint az ország közepe, központnak fogadtatik el, hol a polgári és katonai kormány-székhely s vasúti főállomás lesz.” Hozzáteszi, hogy a forradalom után voltak olyan hírek, hogy az erdélyi kormányzati székhelyet Marosvásárhelyre helyezik át. „E hit még most is sokakat kecsegtet” — írja.⁹¹

Az a társadalmi bázis, amely könyvtárat igényelt és használt Marosvásárhelyen, a század második felére erősen leszűkült. Megváltozott a város társadalmi-kulturális arculata, a századelő fellendülő korszakát hanyatlás váltotta fel. A református kollégium diákjai, tanárai, a királyi tábla bírái, ügyvédei, a joggyakorlatukat itt töltő kancellisták, akiknek száma néha a több száz főt is meghaladta, alkották azt a mozgékony szellemi réteget, melynek már a század elején is, de később különösen a reformkorban, meghatározó szerepe volt. Erdély jövődjének értelmiségének jelentős része itt nevelődött, formálódott a város falai között. A reformkorban alakult kaszinó, az olvasó egyletek, a színpártoló társulat mind élénk közéletéről, művelődési szándékról tanúskodnak. Mozgalmasságot, életet vitt a város vérkeringésébe a környék földbirtokos nemessége is, főleg a téli időszakban. Mindez megváltozott a szabadságharc bukása után. „Ez a szép város, mely nem oly régen az országos királyi tábla által központosított fiatalság, s az ezzel együtt járó társas élet gyúponja lévén, az ország legvirágzóbb, legélénkebb városainak sorában állott, mely ezen országos intézet mellett egy szép kiterjedésű, s nagy népességű törvényhatóság praetoriális helye lévén, a vidék nemességének, mondhatni, tanyája, s mulatóhelye volt, s melyet a felett a kebelében alapított virágzó iskolák népessége is emelt, most hallgatag utcáival egy kihalt kastélynak látszik, melynek urai elköltöztek ...” — írta DÓZSA Dániel 1858-ban a *Kolozsvári Közlönyben*.⁹² Az abszolutizmus kora sorra fosztotta meg a város közönségét azoktól a művelődési eszközöktől és intézményektől, amelyekkel a szabadságharc előtt még rendelkezett. Az 1837-ben alakult Olvasó Társaság újjászervezése iránti kérést az osztrák katonai parancsnokság 1851-ben éppen arra való hivatkozással utasította vissza, hogy a mindenki által látogatható TELEKI-könyvtár elegendő a város számára s ezért nem látszik szükségesnek egy olvasókör létesítése.⁹³ A református kollégium, melynek 1848-ban még ezer diákja volt, elvesztette főiskolai jellegét, a teológiai és a jogi fakultást, s tanulóinak száma 1870 körül is alig érte el a hatszázat. A királyi tábla átszervezése a fiatal kancellistáktól fosztotta meg a várost. Nincs kilátás a változásra — írta DÓZSA Dániel — mert a centralizáció ennek ellenében hat, a közéleti tevékenység, a hivatalok, az igazgatás egyre inkább centralizálódik, a helyi tevékenységek megszűnnek. Vidéki város ezek hiányában csak az ipartól és kereskedelemtől várhat fellendülést, de ahol ez sincs, ott megáll, vidékivé,

91. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 9. 106. sz.

92. *Marosvásárhelyi színház kérdése.* = *Kolozsvári Közlöny*, 1858. szept. 2. 70. sz. — DÓZSA Dániel (1821—1889) író, újságíró, kúriai bír. 1859—68 között a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztője.

93. TONK Sándor i. m. 121. l.

falusivá süllyed az élet. Lényegében ugyanazt állapítja meg csaknem tíz évvel később DEÁK Farkas is *Maros-Vásárhely nemzetgazdasági tekintetben* c. cikkében: „... nagyon felemelkedett volt a város népessége és anyagi jóléte a múlt században és mondhatni e század első felében egész 1848-ig. . . . Valóban, ha az ember hallja, hogy mily élénk volt M.-Vásárhely, alig hihet a beszédnek.”⁹⁴

A vásárhelyiek reményei nem váltak valóra: a kormányzati-adminisztratív székhely továbbra is Kolozsvár maradt, mely gazdasági-kulturális fejlődésben maga mögött hagyta Vásárhelyt. SZÁVA Farkas 1857-ben még „vasúti főállomásra” álmódott: a várost csak a hetvenes évek elején érte el a vasút. A TELEKI-könyvtár, melyet a város fellendülő korszakában alapítottak, most a társadalmi igény híjján nyugodtan alhatta Csipkerózsika-álmát: hiányzott az a társadalmi közeg, mely a könyvtár fejlesztését talán kikényszeríthette volna.

Az erdélyi értelmiség legjobbjai a könyvtár alapításától kezdve fardoztak azon, hogy a TELEKI-tékát a művelődési törekvések szolgálatába állítsák s a lassan meginduló tudományos élet vérkeringésébe bekapcsolják. Már ARANKA Györgyék mozgalma is számolt a könyvtár gazdag történeti forrásanyagával s Marosvásárhelyhez fűződik DÖBRENTÉI Gábor kísérlete egy tudós társaság alakítására, melyet a kancellár TELEKI Sámuel is támogatott. Figyelemreméltó BOLYAI Farkas elgondolása, aki a TELEKI-tékát technikai múzeummal kívánta volna kiegészíteni. 1837-ben írott levelében arra kérte BOD Péter kancelláriai tisztviselőt, eszközölje ki TELEKI Ferencnél terve megvalósulását: „Még egy hazát tárgyazó kérésem van: nem kevéssé emelné a Teleki Theca fényét, ha oda minél több interessánt modellák, sőt olyas physicali szerszámok is készülnének, melyre az ifjú grófnak . . . jó volna ajánlani . . . Rajka Pétert: mostanság nem esmertem, akinek olyan tüze s elméje volna az efélére és aki csaknem mindenfélét olyan accuratióval s szépen tudjon csinálni. . . . A Haza s a Vásárhelyi Kollégium nevével kérem: hogy ezen tervet vigye ki a grófnál; kicsibe kerülne a grófnak s magának is gyönyörűségére volna, s a Theca dicsőségére sokat tenne, ha őtet az ifjú gróf a Theca mechanicusának tartaná meg . . .”⁹⁵ Nagyobb hordereje volt gr. KEMÉNY József és gr. KEMÉNY Sámuel fellépésének 1841-ben, akik könyv-, kézirat- és ásványgyűjteményüket egy erdélyi nemzeti múzeum és nyilvános könyvtár alapítására ajánlották fel. Tettük élénk visszhangot váltott ki s a *Nemzeti Társalkodó* cikkírója érdekes javaslattal állt elő: a felállítandó intézményt egyesítsék a TELEKI-könyvtárral, ez utóbbit áthelyezve Kolozsvárra. „Ha valljon nem lehetne-e ezen museumot hazánk azon kincseivel, melly által gr. Teleki Sámuel . . . magát hallhatatlanná tette, a m.vásárhelyi országos könyvtárral egybekötöni? Én azon tőkét mozdíthatatlannak nem tartom; azon hazafi úri családnak ebbe való megnyer-

94. *Székelly Néplap*, 1866. júl. 7. 1. sz. — DEÁK Farkas (1832—1888) író, publicista, történész, az MTA tagja, a kiegyezés után az igazságügyminisztériumban dolgozik. A MAKK-féle összeesküvésben való részvétel vádjával öt évig együtt raboskodott HORVÁTH Gáspárral, a TELEKI-téka könyvtárosával. Vö. DEÁK Farkas: *Fogságom története*. Bukarest, 1972.

95. A levél kelte: Marosvásárhely, 1837. nov. 7. Közli BENKŐ Samu: *Bolyai levelek*. Vál., bev. és jegyz. — . Bukarest, 1975. 191—192. l.

hetéséről pedig nem kételkedem . . .” — írja s még hozzát teszi, hogy a TELEKI-tékáért cserébe valamelyik kolozsvári tanintézetet kellene Vásárhelyre áttelepíteni.⁹⁶ A múzeum alapítását az erdélyi országgyűlésen 1842. december 23-án kimondták. A TELEKI-tékával kapcsolatban vita alakult ki: gr. GYULAI Lajos a múzeummal való egyesítést támogatta, sőt odáig ment, hogy törvényt javasolt annak érdekében „ha az utókor hasznosabbnak vél egy köz hazai intézetet egy helyről másra áttenni: tehesse azt a rendelkezők véghagyománya ellenére is”⁹⁷. UGRON István országgyűlési követ ellenezte ezt: az alapító Marosvásárhelynek szánta könyvtárát, az ottani ifjúság kiművelésére is szükség van. Inkább a könyvtár „használhatóságáról” kellene gondoskodni — mondotta. SZÁVA Farkas is tiltakozott a könyvtárnak a tervezett kolozsvári intézménybe való beolvasztása ellen. „Kényes mindent egy helyre összehordani, hogy a vakeset egyszerre megfoszthasson minden drága kincstől. Ez ellenkeznek az alapító végrendeletével is, ő . . . a székely népre akart hatni, ennek tudományos műveltségét eszközölni, elősegíteni . . .”⁹⁸ Azzal érvelt, hogy Németországban majdnem minden városnak megvan a maga könyvtára, miért ne lehetne Erdélynek is négy: a nagyszebeni, a gyulafehérvári, a marosvásárhelyi és a leendő kolozsvári.

Néhány évvel később SZÁVA Farkas állt elő újabb javaslattal. SZÉCHENYI István halálhíre 1860-ban megmozgatta az ország közvéleményét s ennek nyomán Erdélyben egy tudományos és közművelődési célokat kitűző Széchenyi Társulat megalakításának eszméje vetődött fel. SZÁVA Farkas a társulat székhelyéül Marosvásárhelyt javasolta: „A Teleki-könyvtár mellé ugyanis jól találna e társulat, miután Kolozsvárt ott a múzeum, s itt a Teleki-könyvtár mint ‚mortuum capitale’ áll, ha közvetítő urodalom által nem lesz hasznosítva; jó és üdvös dolog volna elvégre emancipálni e könyvtárt s a végrendelet értelmében hasznosítani e nemzeti örökséget arra nézve, akié, t. i. a nemzetre nézve.”⁹⁹

SZÁVA Farkas újabb írására a válasz hamar megérkezett, méghozzá a konzervatív-kerikális *Idők Tanúja* c. lapban, VESZELY Károly névtelen cikkében.¹⁰⁰ A TELEKI-tékában tett látogatásának leírását egy SZÁVA Farkas-ellenes támadásra használta fel, a TELEKI grófok védelmében. A könyvtár csak azokra nézve „mortuum capitale”, írja, akik azt nem használják, miután személyesen tapasztalta, hogy „kapuja mindenki előtt nyitva és a munkák használatára az ember a legszívélyesebb előzékenységgel bocsáttatik”. Megkérdezte, hogy vajjon SZÁVA Farkas úr utoljára mikor dolgozott a könyvtárban? „Mire azt felelték, miszerént nem emlékeznek reá, hogy itt látták volna.” Ezután egy politikai oldalvágás következik: „Mit ért Száva úr az emancipálás által, nem tudom; hacsak a most divatozó történelmi és más jogok figyelembe nem vételének elvét nem akarjuk e könyvtárra is

96. G. L.: *Felszólítás.* = *Nemzeti Társalkodó*, 1841. máj. 14. 20. sz. 160. l.

97. KELEMEN Lajos: *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására.* = *Erdélyi Múzeum* 1909. 369. l. — Az erdélyi múzeum alapításának engedélyezését a bécsi udvar egészen a szabadságharcig elhúzta s így az csak 1859-ben valósulhatott meg.

98. *Magyar Sajtó*, 1857. máj. 9. 106. sz. 430. l.

99. *Kolozsvári Közlöny*, 1860. július 8.

100. *Erdélyi levelek XIII.* = *Idők Tanúja*, 1860. júl. 17. 163. sz. — VESZELY Károly (1820–1896) katolikus pap, 1854–64 között a gyulafehérvári főgimn. igazgatója, a Szent István Társ. tagja, hírlapi cikkek és történelmi tárgyú írások szerzője.

alkalmazni." Majd kioktatja SZÁVA Farkast a könyvtár tulajdonviszonyairól: „Mert, hogy e könyvtárnak csak használata, de nem birtoka is a nemzeté, mutatják az alapítónak ímez szavai: „Haeredes mei legitimi et testamento scripti, ad quos proprietatem, pertinere volo, filius ... curatores sunto.” Itt tűnik fel először az az érv, mely később a pert is eldönti, nem véve figyelembe, hogy e szavak nem a végrendelet szavai, hanem az annál korábbi keletű könyvtári szabályzatból valók.¹⁰¹ Ha a könyvtárat kevesen használják — folytatja VESZELY Károly — vajjon a könyvtár-e az oka ennek? „Vagy talán casinoféle pipatoriumot csináljunk belőle?” Azt elismeri, „hogy az újabb munkák közül, kivált a hazai tárgyakat illetőleg, többet is lehetne tenni, azt nem tagadom, de e hiánynak megszüntetése és a tervezett emancipálás között nagy a különbség”.

A TELEKI-tékából bizonyára nem SZÁVA Farkas és a hozzá hasonlók csináltak volna kaszinót és pipázó helyiséget. De, hogy a valóságban ettől nem állt messze a könyvtár, tanúbizonyosság rá TOLNAI Lajos, aki önéletrajzában elmondja: marosvásárhelyi megérkezését 1868-ban a TELEKI-tékában rendezett kétszáz terítékes bankettel ünnepelte a város.¹⁰² Egy 1873-as újsághír szerint a helyi jogász-egylet közölte, hogy ülését a TELEKI-könyvtár olvasótermében tartja.¹⁰³ ORBÁN Balázs 1874-ben a *Székely Hírlap* c. helyi lap „Dürückölő” rovatára célozva „dürückölni szerető urak ferblizó tanyájának” nevezte a TELEKI-tékát s ezzel egyben HORVÁTH Gáspár könyvtáros és a *Székely Hírlap* szoros kapcsolatára is utalt.¹⁰⁴

SZÁVA FARKAS HARCA A KÖNYVTÁR ÉRDEKÉBEN

SZÁVA Farkas 1867-ben rövid néhány hónapra a Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Néplap* szerkesztője lett. Felhasználta ezt az alkalmat arra, hogy újra megmozgassa a közvéleményt a TELEKI-téka érdekében. A lap novemberi és decemberi számaiban még egyszer közzétette TELEKI Sámuel végrendeletét, ill. a *Magyar Sajtóban* 1857-ben napvilágot látott cikkét. Ezenkívül több héten keresztül szenvedélyes hangú vezércikk-sorozatban foglalkozott újra a könyvtárral.¹⁰⁵

101. Az 1798-ban kelt szabályzat 1. pontjának magyar fordítása: Végrendeletemben feltüntetett törvényes örököseim, akikre a tulajdonjogot ruházom, és pedig — minthogy öt idősebb fiam meghalt — az életben maradt Ferenc, utána pedig sorrendben unokáim és utódaim ... legyen ennek a könyvtárnak mint hitbizománynak örökös gondviselője (gondnoka).
102. TOLNAI Lajos: *A sötét világ*. Marosvásárhely, 1955. 87. l. — TOLNAI Lajost lelkesnek hívták meg Marosvásárhelyre, 16 évet töltött a városban. (1868—1884) A TELEKI-tékára nincs több utalás önéletrajzában.
103. *Székely Hírlap*, 1873. ápr. 26. 33. sz.
104. *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 9. 79. sz.
105. *A Teleki-könyvtár érdekében*. = *Székely Néplap*, 1867. nov. 16. 46. sz. nov. 23. 47. sz. nov. 30. 48. sz. dec. 7. 49. sz. — *Gróf Teleki Sámuel collationalissa és testamentuma*, ... uo. — SZÁVA Farkas 1867. okt. 5.—dec. 28. között volt a lap szerkesztője, ezután összekülönbözött a laptulajdonossal (a volt szerkesztővel) s bejelentették a lap megszűnését. SZÁVA Farkas azt írta szerkesztői zárszavában, hogy igyekezett a lapot „szabad szellemben” szerkeszteni.

„Szeretném . . . üstökösként bejárni a világot s így különösen a Székelyföldet, s hatni, világítani, a székely nép minden anyagi s felváltva szellemi ügyeit e rövid kérész élet alatt egyszerre felölelni, tárgyalni” — írja. Mint büntető égi villám szeretne lesújtani ott, hol „a magyar—székely nemzet kincseit” rombolják, s a haza ellen „oly nagy bünt, elmulasztásokat követtek el!” Magasztalva ír TELEKI Sámuelről, aki a „székely népnek tudományosága ügyéért egy milliót meghaladó áldozatot” hozott. Feltárja „mint lehet egy nép, egy haza érdekében tett ily világhírű intézkedést, közönyösség, magánérdek és a nepotismus alacsony érdekénél fogva megölni, megsemmisíteni!” Különösen éles szavakkal támadja a református főconsistoriumot: „És az a híres, szabadelvű méltóságos ev. ref. főconsistorium, mely tagjai közt oly sok jeles, nevezetes embereket bírt és számlált, mely évtizedeken keresztül, úgyszólván egyedül intézte Erdély ügyeit, osztott hivatalokat s csaknem mindenható volt: a Teleki-könyvtár ügyét, mely mint nemzeti kincs reá volt bízva s szívére kötve: az atyafiságok és összeköttetések érdeke, s tekinteténél fogva behunyt szemmel, mintegy ‚Csáki-szalmáját’ hagyta, hogy hordják, tépdessék; vagy hagyta, hogy pihenjen idők végtelenségig; hagyta, hogy semmisüljön meg önmagában?!” Ha már ők maguk nem mertek, vagy resteltek szólni, miért nem biztattak másokat szólásra, hogy vigyék az ügyet az országgyűlés, a nemzet közvéleménye elé? SZÁVA Farkas éles szavakkal ostromozza a nepotizmust, mely „itt nállunk Erdély földjén alacsonyabb szerepet játszik, a sárba heverő disznónál . . .” Hivatkozik a végrendeletek szentségére és sérthetetlenségére, mely mindenütt „hol csak a polgárosodásnak bár kiseddel mécsvilágai pislognak”, védelmet élveznek és tiszteletben tartják rendelkezéseiket. „Sok szép pénz megmaradt bizon — írja — annyi évek alatt a könyvtár jövedelméből (a mint tudja egész M.-Vásárhely közönsége)”; de a *Magyar Sajtó*beli cikknek is csak annyi eredménye lett, hogy megvették a RÉCSI Emil-féle könyveket. „Mint áll a könyvtár jelenleg, egész bizonyossággal nem tudhatni; hogy ott sok könyv hiányzik, azt mind a két elhalt könyvtárnok nyíltan bevallotta . . .” csak a felelőst nem keresi senki. A TELEKI-téka ügye nem maradhat tovább a főconsistorium kezén, ez világos, — ő maga elhatározta egy kérelem-levél benyújtását a pesti országgyűléshez, aláíratva — ha akadnak — még más bátor férfiakkal is. Ott talán már nem lesz ereje az „atyafiságos” összefonódottságnak s ha igen, a téves információk ellen ott lesz a sajtó, „e hétfejű sárkány”, mert „a nemzet nem lenne méltó múltjához, ha ezen ügyet kellő érvényre nem emelné!” Az utolsó közleményben SZÁVA Farkas beszámolt eddigi cikkei visszhangjáról is: „A hatás, melyet gróf Teleki Sámuel végrendelete közlése s ezzel a Teleki-könyvtár ügye a székely főváros s az egész országban tett, szavakkal el nem mondható. Mindenfelől elismeréssel találkozunk s érette nem egy szavakban nyilatkozó köszönet s meleg kézszorításban részesültünk.” Még a reformátusok közül is nem egy igen tekintélyes ember elismerését fejezte ki. (SZÁVA Farkas következmények nélkül támadhatta a református egyházat, mivel ő maga katolikus volt, s katolikus egyházi iskolában tanított. Ezzel nem kívánjuk érdemeit kisebbiteni, vagy hazafiúi őszinteségét kétségbe vonni, hiszen református iskolai körökből nem is akadhatott senki, aki nyilvánosan ilyen kritikát gyakorolhatott volna.) Volt természetesen másféle visszhangja is SZÁVA Far-

kas cikkeinek. „Ezen ügyért — írja — már több személyes bántalmak, s megtámadásnak voltunk kitéve; egyik a hív szolgák közül praefectus Hints Miklós úr ugyancsak nekünk türeközött volt, s ha mások közbe nem vegyülnek, talán nagy botjával üt agyon, . . . érette a rendőrséghez kell panaszra mennünk.” Azt is elmondja, hogy bár TELEKI Sámuel életrajzát már évekkal ezelőtt megírta, nem adhatja ki, mert TELEKINEK a könyvtárban levő festménye lefényképezéséhez nem tud hozzájutni. (Itt kapjuk meg a választ VESZELY Károly kérdésére, hogy miért is nem látogatta SZÁVA Farkas a TELEKI-tékát? Testi épségének veszélyeztetése nélkül ezt aligha tehetné volna meg.)

Nem derül ki, hogy SZÁVA Farkas elindította-e akcióját, hogy a TELEKI-téka ügyét az országgyűlés elé vigye. Elszántságát ismerve, elképzelhető. Pest azonban messze volt Marosvásárhelytől s az éppen csak tető alá hozott kiegyezés számtalan egyéb, fontosabb feladatokkal látta el az ország ügyén munkálkodókat. Újabb lökés kellett ahhoz, hogy a helyi ügy országos jelentőségűvé emelkedjék. Hat évvel később ez is bekövetkezett.

1873-ban TELEKI Sámuel, a könyvtár akkori curatora és vagyongazdálkodója, a TELEKI-tékához tartozó ingatlanokat saját nevére telekkönyveztetette. SZÁVA Farkas ekkor minden eddiginél nagyobb arányú akcióra határozta el magát: egy újabb cikkét és a végrendelet szövegét csaknem valamennyi fontosabb napilap szerkesztőségébe eljuttatta. A hatás nagy volt: SZÁVA Farkas később azt írta, hogy a végrendeletet négy nagy napilap egész terjedelmében, tizenegy pedig kivonatossan közölte. SZÁVA Farkas indulatos hangú cikkét egyedül *A Hon* közölte szept. 26-i számában teljes terjedelmében, azt is szerkesztőségi kommentárral.¹⁰⁶ Ebben bár elítélték az irodalomhoz méltatlan, erősebb kifakadásokat, elismerték az indulat jogosságát, s egyben összefoglalták saját véleményüket. A TELEKI-könyvtár „határozott rendeltetését a nemzet vagyónak mi is ismerjük s a most élő gróf Teleki Sámuel törvénytelen, végrendeletet sértő eljárásáról már a m.-vásárhelyi természettudósok gyűlésén, irányadó körökben, mindenki a legnagyobb indignatioval beszélt. Ezért nincs okunk a merénylet szándékában sem kételkedni, mely ha csakugyan bekövetkezett, miről fájdalom alig kételkedhetünk, első sorban a gróf Teleki-családra hivatkozvánk, melynek nevének szennyfoltot tűrnie nem szabad; másod sorban az erd. reform. fő consistoriumra, mely kötelességét mulasztaná el, ha a törvényes lépéseket a visszahelyezés iránt meg nem tenné; harmadsorban pedig magára a magyar közoktatási miniszterre, kinek nem szabad megengednie, hogy ily nagybecsű nemzeti vagyon az ország közművelődési céljaitól elraboltassék.”

A kocka el van vetve, írja cikkében SZÁVA Farkas, mert a telekkönyvi kiigazítások határideje december 31-én lejár s ha addig felszólalás nem érkezik, „a könyvtár ügye örökre veszve van!” Mindenre elszántan áll ki: „Az én koponyám . . . ment minden előítélettől, balvéleménytől; s elég szabadelvű voltam a múltban, s elég bátorságom, mondhatnám elég merészségem van hozzá a jelenben, hogy az igazat, mikor a közügy érdeke úgy kívánja, megmondjam . . .” Felidézi a történelmet, a családalapító és

106. SZÁVA Farkas: *A Teleki-könyvtár állása.* = *A Hon*, 1873. szept. 26. 221. sz. (Reggeli kiadás.)

birtokharácsoló TELEKI Mihályt,¹⁰⁷ akinek tetteit utódai is szégyelték, maga a kancellár TELEKI Sámuel is restelte „s az általa alapított Teleki könyvtárt bár a nemzet lelki művelődésére, de egyszerűs mind nemzetének megengesztelődése végett alapította!” A gróf mostani eljárása szentesíteni látszik TELEKI Mihály tetteit, s arcuicsapása TELEKI Sámuel szellemének; ugyanakkor „szeme közé üt a nemzetnek is! . . . Ez az utóbbi: talán meg is érdemli közönyösségéért.” „Nagyon tájékozatlannak vagy nagyon önzőnek egész a zsugoriságig reszkető fősvénynek kell lenni önnek, midőn a Teleki-könyvtár jövedelmét a nemzet kárára, szellemi hátrányára hidegen évenként zsebre rakja . . .” — folytatja SZÁVA Farkas, szavait egyenesen TELEKI grófhhoz intézve. „Ez az ügy — jósolja — előbb utóbb egy kis szellemi forradalmat fog előidézni . . .”, hiszen „ma már még a Caesaroknak is még életükben megmondjuk az igazat, nem hogy egy szűkmarkú, zsugori grófnak meg ne mondanók!” A református consistorium is, kinek az ügy lelkiismeretére volt bízva, hideg közönyösséggel, kiszámított elnézéssel kezelte a dolgot, de vajjon nem kell-e számolnia a nemzet előtt „e galád, lelketlen sáfárkodásért?!” Az ügy idáig fajulását restelli maga a TELEKI család is, melynek nem egy tagja mondott már neki köszönetet bátor kiállásáért. Bejelenti, hogy a telekkönyvi kiigazítás tárgyában, elvbarátaival együtt, megteszi a szükséges lépéseket. Nem tágítanak mindaddig, „amíg a gróf a könyvtárat vissza nem adja jogos tulajdonosának, a nemzetnek. . . . És most, az ügy felett, melyet az ország és igazságos közvélemény elé már harmadverseny hurcolék, ítéljen a legilletékesebb: a nemzet!”¹⁰⁸

Az ekkor még ellenzékben levő balközép két lapja közül kétségkívül *A Hon* volt ezúttal a bátrabb a fenti cikk leközlésével, a balközép másik orgánuma, CSERNÁTONY lapja, az *Ellenőr* megelégedett a végrendelet közlésével.¹⁰⁹ A szintén ellenzéki, polgári liberális *Reform*, RÁKOSI Jenő lapja mérsékelt hangot ütött meg, objektíven beszámolt az eseményekről, néhány mondatot idézve SZÁVA Farkas cikkéből s egyes részeket a végrendeletből.¹¹⁰ „Míg ez ügy nem lesz tisztázva, bajos tárgyilagossá ítéletet mondani róla” — írja, majd megállapítja, hogy a végrendelet szavai világosan szólnak „a végrendeletkező azon akarata s intenciója mellett, hogy a becses könyvtár a nemzet közhasználatára [kiemelés eredetiben] adassék át s soha sem tekintessék magánvagyonnak”. Felhívja a református consistorium és TELEKI Sámuel figyelmét e fontos ügyre s reméli, hogy e figyelmeztetés elegendő lesz arra, hogy „a könyvtár ügye iránt támadt aggodalmakat a nemzet s a hazai tudomány érdekében eloszlassák”. Hasonló hangnemben

107. gr. TELEKI Mihályról (1634—1690) van szó, aki a család óriási vagyonának megalapozója volt.

108. A cikk függelékében SZÁVA Farkas közölte, hogy egy röpirat kiadására egy consortium van megalakulóban. Az 5000-es példányszámú röpirat tartalma a következő lesz: előszó, TELEKI Sámuel végrendelete, a *Széki Néplap*-ban megjelent cikksorozat és *A Hon*-ban megjelent cikk. A röpirat megjelenéséről nincs tudomásunk.

109. Gróf TELEKI Sámuel collationalisa és testamentuma, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár s több kegyes alapítványokra vonatkozólag. Közli SZÁVA Farkas. = *Ellenőr*, 1873. szept. 25. 220. sz.

110. *A Teleki-könyvtár ügye.* = *Reform*, 1873. szept. 27. 266. sz.

írt a kormányon levő DEÁK-párt lapja, a *Pesti Napló* is,¹¹¹ de szerkesztőségi kommentárja nem ment el odáig, mint a *Reformé*. Mindössze annyit jegyeztek meg, hogy a két érdekelt fél: TELEKI Sámuel és a református főconsistorium most már figyelmeztetve vannak arra, hogy „tüzetes felvilágosítás által megnyugtassák az e tekintetben nyugtalanzkodó közvéleményt”. Érdekes, hogy a szélsőbal lapja, a *Magyar Újság* (a később megalakuló Függetlenségi Párt orgánuma) kezdetben nem foglalkozott a témával, később is csak igen rövid információkat közölt, a polémiában nem vett részt.

Erdélyi visszhang kezdetben alig volt. Kolozsvár három lapja közül a legrégebbi, a *Kolozsvári Közlöny* éppen ekkor került anyagi csődbe, s szeptember 30-al meg is szűnt. A *Magyar Polgár*, mely a polgárság haladó érdekeit képviselte s az erdélyi mérsékelt ellenzék (balközép) orgánuma volt, csak később, 1873 novemberében kapcsolódott be a vitába. Ettől kezdve viszont sűrűn foglalkozott a TELEKI-tékával s teret adott SZÁVA Farkas és ORBÁN Balázs írásainak. A református egyházi körökhöz közelálló, konzervatív *Kelet* érthető módon nem reagált, később is elsősorban a református egyháznak a könyvtár ügyeivel kapcsolatos ténykedéséről számolt be s az egyházat védte ORBÁN Balázssal szemben.

A Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Hírlap* sem volt ellenzéki orgánium. Politikai pártállását tekintve DEÁK-párti volt s a „józan szabadelvűséget” hirdette, de a helyi viszonyok és a szerkesztők, valamint a lap munkatársainak személye ezen túlmenőleg is erősen befolyásolták irányát és állásfoglalásait. Egyidőben szerkesztője, ekkor főmunkatársa volt HORVÁTH Gáspár, a TELEKI-téka könyvtárosa s ez már eleve meghatározta a lap állásfoglalását a könyvtár ügyében. 1873–74-ben már MENTOVICH Ferenc volt a szerkesztő,¹¹² akinek ugyan haladó nézetei voltak (TOLNAI Lajost pl. védelmébe vette), de a TELEKI-könyvtár kérdésében mégis a helyi hatalmasságnak számító grófi család oldalára állt a lap. Így érthető, hogy 1873 őszén, a SZÁVA Farkas keverte viharok idején hallgatott a *Székely Hírlap* s csak egy érdektelen rendőrségi hír kapcsán említette a TELEKI-könyvtárat.¹¹³ SZÁVA Farkas ellen ugyan nem indítottak hadjáratot a lap hasábjain, annál inkább 1874-ben ORBÁN Balázs ellen. — A mindössze egy évig fennállott *Székelyföld* c. lap csak 1873 nov. 1-én indult s munkatársai között találjuk SZÁVA Farkast is. Ez a lap csak egy esetben foglalkozott a TELEKI-tékával, amikor 1874-ben SZÁVA Farkas egy cikkét leközölte.¹¹⁴ Az *Erdély* c. szépirodalmi hetilap is hallgatott, csak 1874-ben tett egy rosszálló, elítélő megjegyzést ORBÁN Balázssra.¹¹⁵

111. *A Teleki-könyvtár.* = *Pesti Napló*, 1873. szept. 26. 221. sz. (Reggeli kiadás.)

112. MENTOVICH Ferenc (1819–1879) költő, materialista természettudós. Nagykőrösön, majd Marosvásárhelyen, a református kollégiumban volt tanár. A helyi lapokba közéleti reformokat sürgető, korrupció-ellenes cikkek, szatírák mellett természettudományi ismereteket terjesztő cikkeket is írt.

113. *Mi hír városunkban?* c. rovatban hírt adnak arról, hogy a TELEKI-könyvtár épületében egy éléskamrát feltörték és kifosztottak. 1873. okt. 18. 82. sz.

114. SZÁVA Farkas: *Végszó a Teleki-könyvtár ügyéhez.* = *Székelyföld*, 1874. jún. 14, 17, 21, 24. — A hetenként kétszer megjelenő *Székelyföld* 1873. nov. 1. — 1874. szept. 13. között jelent meg Marosvásárhelyen. Tárgyköréből eleve kizárta a politikát, „ismeretterjesztő, szépirodalmi és népgazdászati lap”-nak nevezte magát.

115. 1874. ápr. 2. — A TOLNAI Lajos által alapított lapot ekkor már más szerkesztette. A lap gyakran polemizált a *Székely Hírlappal*.

A hírlapokban megtámadott TELEKI Sámuel szükségesnek látta egy nyilatkozat közzétételét. Természetesen nem azért, hogy magyarázattal szolgáljon és megnyugtassa a háborgó közvéleményt: a nyilatkozat az egész ügyet magánügynek minősítette s az ebbe való mindennemű beleszólást visszatrasztotta. „Minekutána Száva Farkas úr jónak látta a marosvásárhelyi 'Teleki-könyvtár' ügyében egy piszkolódo cikket bocsátani közzé, mely kiválóan ellenem van intézve, és e cikket több-kevesebb kihagyással, majdnem az egész napisajtó közölni szíveskedett; azt csak annyiban nem mellőzhetem hallgatással, amennyiben nyilvánítanom kell: hogy az egész tárgy magánügy lévén, csak az szólhat hozzá, aki erre illetékes, s az is csak a maga rendes útján, — s különben is a támadáshoz hasonló modorban nincsenek szavam: ezennel nyilvánítom, hogy ez ügyben hírlapi téren szólani nem fogok. Sáromberke, október 3. Gróf Teleki Sámuel.” A nyilatkozatot a *Reform* kommentár nélkül leközlötte,¹¹⁶ az *Ellenőr* szerkesztőségi kommentárt fűzött hozzá. „A gróf úr téved — írták — a Teleki-könyvtár jellegét meghatározta a dicsőült alapítónak magasztos végrendelete.” Ennek értelmében a TELEKI-könyvtár csak oly mértékben tekinthető „családi ügynek”, amennyiben alapítása dicsó emléket emel a család nevének, egyébként „nem magánügy, hanem a legkétségtelenebbül országos ügy” s ezért közölte SZÁVA Farkas írását az egész sajtó. Mivel TELEKI Sámuel más véleményen van, „a kormány és az országgyűlés lesznek kötelesek a Teleki-könyvtár ügyét megfontolni”¹¹⁷.

SZÁVA Farkas az erdélyi református főhatósághoz panaszt és óvást adott be a jogtalan telekkönyvezés ügyében. Ekkorra azonban a református egyház is megmozdult, SZÁVA Farkas nyomában pedig újabb küzdők léptek a nyilvánosság elé.

A TULAJDONJOGI VISZONYOK ELŐTÉRBE KERÜLÉSE ÉS A PER MEGINDULÁSA

Ismét *A Hon*-ban, két nappal TELEKI Sámuel nyilatkozatának ismertté válása után jelent meg JAKAB Elek kolozsvári történész tollából az a cikk, mely hangjának mértéktartó komolyságával tűnik ki s az ügyet a sajtó felelős szerepének szempontjából tekinti át.¹¹⁸

Sajnálatos, állapítja meg, hogy nálunk ily világos kérdésekben is „a közjó érdeke a magánérdeknek esik ádozatul”, majd így folytatja: „Egy tanár, kiről én csak annyit tudok, hogy talpig becsületes ember, szereti a tudományt s a nemzeti műveltség ügyéért buzog, már most harmadszor szólal fel nyilvánosan” azért, mert a most élő Teleki Sámuel megszegi nagyapja végrendeletét s ezzel megszegi az 1791.-i LVII. törvény-

116. 1873. okt. 6. 275. sz. (Esti kiadás.)

117. 1873. okt. 6. 230. sz.

118. AGRICOLA [JAKAB Elek]: *A marosvásárhelyi Teleky-könyvtár ügyállásához.* = *A Hon*, 1873. okt. 8. 231. sz. (Reggeli kiadás.) — JAKAB Elek (1820—1897) történész, levéltáros, az MTA tagja. A szabadságharcban való részvétele miatt fogásgot szenvedett. 1867-től a kolozsvári levéltár igazgatója, 1875-től a budapesti Országos Levéltárban működik, 1893-tól annak helyettes vezetője.

cikket is a végrendeletekben tett alapítványok védelme tárgyában. Az, hogy Száva Farkas cikke „subjektív színezetű”, kisebb baj, mint a végrendelet megszegése, „élességét nem védem, sőt óhajtandó minden oly úgnél annak elmaradása. De hogy . . . a nyilvános felszólalás jogosulatlan lenne, sőt hogy gróf Teleky Sámuelnek joga legyen azt mondani: ez magán ügy, ebben a hírlapirodalom illetéktelen s ehhez csak rendes úton (bizonyára hivatalos utat ért a gróf) lehet szólni — ezt egyáltalán el nem ismerem, és nem csak én, de senki el nem ismerheti, akinek a *sajtó ellenőrző, irányadó s általában közvéleményképviselő hivatásáról* [kiemelés tőlem] fogalma van.”

„Mi lenne akkor a hírlapirodalom — teszi fel a kérdést JAKAB Elek — ha a közhatóságok mulasztásait fölfedezni s a törvények és törvényes szabályzatok teljesítését a közvélemény erkölcsi hatása által eszközöltetni szabadságában nem állana? . . . Ez a sajtó megalázása lenne, és útnyitná a törvények áthágására. Ekkor a visszaéléseket háborítatlanul lehetne úzni . . . a társadalom mezejét csak igen rövid idő alatt a romlottság erkölcsi dudvája borítaná el.” Leszögezi, hogy „a sajtónak felszólalni joga volt, sőt kötelessége” s a grófnak igenis szóba kell állnia a sajtóval s a közvélemény előtt megválaszolni a feltett kérdéseket, melyek a végrendelet előírásainak végrehajtását kéri számon tőle. Nem kétséges, írja, hogy „a marosvásárhelyi gróf Teleky-könyvtár köz célra van nagyszerű alapítója által alkotva” s ha most a jövedelmek nem a könyvtárat, hanem „az ifjú gr. Teleky Sámuel gazdagítják . . . ez olyan visszaélés, amit közönnyel nézni nem szabad, s aminek orvoslására a kormány a sajtó egyhangú felszólalásából bizvást alkalmat vehet”.

A TELEKI-téka ügye 1873-ban messze túlnőtt helyi jelentőségén s az érdekében indított harc most JAKAB Elek állásfoglalásával általános elvi jelentőséget is kapott. A sajtó szerepe nyert itt megfogalmazást, azé az elvi szigorúságú sajtóé, amely tekintet nélkül a születési előjogokra vagy a hatalmi pozíciókra, a törvények betartásán őröködik és leleplezi a visszaéléseket. A kor magyar hírlapirodalmára nem az ilyen magatartás volt elsősorban a jellemző, de az igény megvolt reá s a meglehetősen tág körű sajtószabadság az igények érvényesítésére lehetőséget is adott.¹¹⁹

Az erdélyi református egyház igazgatótanácsa (mely az 1871/72-es átszervezés óta a régi főconsistorium helyébe lépett, de még sokáig régi nevén is említették)¹²⁰ csak a hírlapokban közölt cikkek hatására, október 5-én foglalkozott először a könyvtár ügyével. Megbízták a vásárhelyi ref. kollégium tanárát, BIHARI Sándort, nézzen utána „igaz-e azon szárnyaló hír” hogy a könyvtár és a velejáró birtokok — minden megszorítás nélkül — TELEKI Sámuel nevére telekkönyvezettek.¹²¹ Miután erről megbizonyosod-

119. „A kiegyezést követő években és még a milleneumi idők korában sincs Magyarországon semmiféle cenzúra” — így a sajtószabadság meglehetősen tág, a sajtó hangja éles, nyílt. HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp. 1961. 175. l.

120. Az erdélyi református egyház legfelsőbb szerve az 1871/72-es átszervezés után — az addigi kétkamarás rendszer helyett — az évenkénti egyházkerületi közgyűlés volt. Ez 60 lelkészből és 25 világi személyből állt. Az itt hozott határozatok végrehajtásával a régi főconsistorium (consistorium) helyébe lépő állandó igazgató tanács volt megbízva. Kilenc tagból állt, elnöke a püspök volt, szükség szerint tartotta üléseit.

121. Igazg. jel. 20. l.

tak, az egyház ügyvédje október 10-én utasítást kapott, hogy a végrendeletre hivatkozva, a telekkönyvi hatóságoknál jelentse be a könyvtári birtokok hitbizomány természetét. Mivel az ügyet „nagyfontosságúnak” ítélték, a november 2-án megnyíló egyházkerületi közgyűlés elé terjesztették.¹²²

Az egyházkerületi közgyűlés kiküldött egy bizottságot, hogy a TELEKI-könyvtár ügyében adjon szakvéleményt s a teendőkre nézve tegye meg javaslatait.¹²³ A bizottság a TELEKI-téka jogviszonyainak meghatározásánál a végrendeletet tekintette jogalpnak, miután egyben ez a könyvtár alapítólevele is. Ahol a szöveg nem volt elég világos, „a végrendelet szellemét s végrendelező intentioját keresve” alakították ki állásfoglalásukat.¹²⁴ A végrendeletben TELEKI Sámuel a könyvtárra tett intézkedéseit általában fidei commissum (hitbizomány) vagy egyszerűen „végintézkedés” névvel illette, állapítja meg a jelentés. A hazai jogszokás szerint a hitbizománynál (mely a vagyon oszthatatlanságán alapszik) a fidei commissarius (a hitbizomány ura) a hitbizomány tárgyát képező dolgot valóságosan is birtokolja, használja. Itt azonban, fejt ki a szakvélemény, „nem közönséges családi hitbizományról, hanem annál sokkal magasztosabb végintézkedésről: egy jogi személy (universitas rerum), egy fingált jogalany alapításáról van szó, midőn a könyvtár-használati jogosultságot, alapító családján kívül, a nagy család, saját nemzetére terjeszté ki. A cél: a hazai és nemzeti tudományosság képezvén lényegét ama fingált jogalanynak, mely bármi néven jelöltessék, a telekkönyvi intézmény szellemét tekintve, a tulajdoni lapon egyedül s kizárólag kell, hogy bevezetve legyen.” Ezek szerint tehát „az alapító itten egy jogalanyt, jogi személyiséget kreált, melynek fennmaradása biztosításául a végrendeletben elsorolt fekvőségeket s illetőleg azok jövedelmét hagyá, kiszakítván s megkülönböztetvén azokat minden más családi hátrahagyott javaitól.” A jelentés ezután — ugyancsak a végrendeletre támaszkodva — pontosan felsorolta a TELEKI-család jogait és kötelelességeit, majd meghatározta a református egyház és a könyvtár, ill. a TELEKI-család között fennálló jogviszonyt. Az egyház joga és kötelelessége a főfelügyelet gyakorlása, mely magában foglalja a könyvtár időnkénti megvizsgálását és számbavételét, valamint annak ellenőrzését, hogy a grófi család, ill. a mindenkori fidei commissarius előírt kötelelességeit teljesíti-e. „E felügyelet gyakorlatilag másképp nem érvényesíthető, mint a jövedelmek mennyiségének évenkénti kimutatása s mire lett fordításának kitüntetése által.” Ezek szerint joggal kérheti be az egyház az évenkénti elszámolásokat s ezt annál is inkább kötelelessége megtennie, mert felelős a királynak is, aki legfelsőbb felügyeleti jogánál fogva (jus suprema inspectionis) örökös az, hogy „minden alapítvány az alapító intentioja szerint kezeltessek”. Javasolta a bizottság a telekkönyvi kiigazítás eszközlését és a felügyeleti jog gyakorlását. Az egy-

122. Az igazgató-tanács üléseiből. = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. okt. 23. 147—43. sz. 342. l.

123. A bizottság elnöke GYARMATHI Sámuel főügyész, tagjai KOLOSVÁRY Sándor a kolozsvári egyetem jogi professzora és BIHARI Sándor (1823—1903), a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára. A bizottság bevonta munkájába szakértőként ENDES Gábor és DEÉSI Farkas kir. táblai bírót.

124. Igazg. jel. 8. és köv. lapjai.

házköriületi közgyűlés a jelentést egyetértőleg elfogadta s utasította az igazgatótanácsot a javasoltak végrehajtására.

A jogi szakvélemény tehát az alapító szellemében és szándékaihoz méltó módon foglalt állást s a jogi személy fogalmában megtalálta az ennek megfelelő jogi formulát is. Az egyház magáévá tette ezt az álláspontot, sajnos azonban nem tartott ki mellette végig.

Az egyházkerületi közgyűlésről beszámolt a sajtó is. Az *Erdélyi Protestáns Közlöny* a bizottság jelentését csaknem egész terjedelmében közölte,¹²⁵ a *Kelet* ezúttal is csak egy mondattal utalt rá.¹²⁶ A *Hon* részletesen beszámolt a közgyűlésről s az elfogadott jogi szakvéleményt szintén egészében közzé tette, mivel „A Teleki könyvtár hazánk első rendű s sok tekintetben páratlan könyvtára s mint céljánál fogva nemzeti institutum, a nemzet ellenőrzése alatt is áll.”¹²⁷ A *Hon* cikkét átvette a kolozsvári *Magyar Polgár* is.¹²⁸

Az igazgató tanács érintkezésbe lépett TELEKI Sámuellel, megküldte számára a jogi szakvéleményt. Bízna, mint írják, a nagyságos gróf hazafias és kegyeletes érzelmeiben, mely majd lehetővé teszi, hogy az ügyet békés úton intézzék el, hiszen a dolog „lg.-tanácsunk mély sajnálatával és akaratán, valamint tudtán kívül került hírlapi térre.”¹²⁹ A gróf válasza elutasító volt: szerinte a bizottság a hírlapi cikkek hatása alatt alkotta meg véleményét, holott az ügy a végrendelet és az egyházi irattárban levő dokumentumok „bővebb tanulmányozását” igényelné. „Ezen nyilatkozatomból méltóztat megérteni, hogy a Szakbizottmány véleményét éppen nem osztom s azt irányadóul sem fogadom el.”¹³⁰ Az igazgató tanács még egyszer megkísérelte a békés kiegyezést s felajánlotta közvetítő szerepét az egyházkerületi közgyűlés előtt. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy számára kötelező a közgyűlés határozatainak végrehajtása s ezért utasítaniok kellett az ügyvédet a szükséges intézkedések megtételére. December 30-án valóban be is adták az igazgató tanács nevében a marosvásárhelyi törvényszéken a birtokkiigazítási kérelmet abban az értelemben, hogy a telekkönyvi bejegyzésekből TELEKI Sámuel, mint tulajdonost, töröljék s „helyébe tulajdonosul a grf. Teleki Sámuel könyvtára jogi személy, képviselve az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgatótanácsa által, beiktattassék”.¹³¹

A békés kiegyezésre, ill. a közvetítő szerepre tett ajánlatot TELEKI Sámuel — a már megindított perre való hivatkozással — 1874 márciusában visszautasította. Ezúttal is kijelentette, hogy ő a végrendeletet meg nem

125. *A Teleki-könyvtár jogviszonyainak meghatározása.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. dec. 4. 153—49. sz. 390—392. l.

126. „A Teleki-könyvtár érdekében, a nemzetet érdeklő jogokra nézve, az intézkedések tétele az igazgatótanácsra bízott.” = *Kelet*, 1873. nov. 19. 264. sz.

127. *A Hon*, 1873. nov. 25. 271. sz. (Reggeli kiadás.)

128. *Magyar Polgár*, 1873. nov. 29. 274. sz.

129. A levél kelte 1873. dec. 7. (Ld. Igazg. jel. 12. l.) Ugyanezen a napon volt az igazgató tanács ülése, ahol elhatározták, hogy az eljárás TELEKI Sámuelnél az „ötlet illető kötelességek teljesítését a lehető gyöngéd úton eszközölje”. = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. dec. 11. 154—50. sz. 398. l.

130. A levél kelte 1873. dec. 24. Ld. Igazg. jel. 12. l.

131. *Igazg. jel.* 26. l.

szegte s a jövőben is szorosan ahhoz kívánja tartani magát. Az ügy jelen állásában viszont „... mindkét részről el vagyunk rekesztve a békés úton való érintkezéstől” s így kénytelen az ügy tisztázását a peres útra bízni.¹³² Az igazgató tanács nem tehetett mást, mint hogy újra az egyházkerületi közgyűléshez továbbította a könyvtár ügyét.

Időközben — a sajtóban megjelent cikkektől függetlenül — a kormányzat részéről is történtek lépések, bár nem kifejezetten a TELEKI-téka, hanem az ország valamennyi közgyűjteménye érdekében. Egy 1871-es képviselői indítványra 1872 őszén a vallás- és közoktatásügyi miniszter szakbizottság tagjaiul kért fel többeket azzal a megbízással, hogy az ország közkönyvtárait és közgyűjteményeit vizsgálják felül s ezek szervezésére, anyaguk biztonságára, hiányaik pótlására tegyenek javaslatokat.¹³³ A bizottság különböző okok miatt csak 1873. október 20-án ült össze először. P. SZATHMÁRY Károlynak,¹³⁴ a bizottság egy tagjának javaslatára már másnap átírtak a minisztériumba, hogy a TELEKI-téka, mint veszélyeztetett nemzeti kincs érdekében gyors cselekvésre van szükség. A minisztérium részéről azonban ekkor még semmiféle beavatkozás nem történt. A bizottság néhány hónapi munka után 1874 tavaszán adta be jelentését.¹³⁵ A könyvtárak közül hetet vizsgáltak meg: a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát, három egyetemi könyvtárát, (Pest, Kolozsvár, Zágráb), a Polytechnicum könyvtárát és a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtárát. E felsorolásból figyelemreméltó, hogy a TELEKI-téka ekkor még az ország hét legjelentősebb könyvtára között szerepelt, s a bizottság tagjai országos közgyűjteménynek tekintették. Maga a jelentés igen szűkszavúan foglalkozik a TELEKI-tékával, de azt leszögezi, hogy a TELEKI Sámuel által „végrendeletileg a nemzetnek hagyott marosvásárhelyi Teleki-könyvtár ... az ahhoz rendelt javadalmakkal és jövedelmekkel együtt határozottan országos tulajdon”, amelytől „köztudomás szerint ... a végrendeletileg hagyományozott évi jövedelmek elvonattak, most a csak ellenőrzési joggal bíró család egyik tagja azon merényletet követte el, hogy ezen országos vagyont telekkönyvileg saját nevére kebleztette be. A bizottság felkéri a minisztert, hogy ezen merény meggátolására minden rendelkezésére álló eszközzel sürgősen intézkedjék.”¹³⁶ A jelentést TREFORT Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter kapta kézhez, akihez néhány héttel később már parlamenti interpellációt is intéztek a TELEKI-téka ügyében.

132. *Teleki Sámuel levele az igazgató-tanácsnak*, 1874. márc. 26. Igazg. jel. 21. l.

133. A bizottság elnöke MIKÓ Imre volt, alelnöke CSENGERY Antal, tagjai: gr. ESZTERHÁZY Kálmán, HAYNALD Lajos kalocsai érsek, könyvgyűjtő, HORVÁTH Árpád egyet. tanár, könyvtáros, HUNFALVY Pál, az MTA könyvtárnoka, MARGÓ Tivadar egyet. tanár, RÁTH György, a Kúria bírása, könyvgyűjtő, SZABÓ Károly, neves bibliográfus az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárnoka, és P. SZATHMÁRY Károly, TORMA Károly képviselők.

134. P. SZATHMÁRY Károly (1831—1891) erdélyi származású író és tanár. A szabadságharcban való részvételéért börtönt szenvedett. 1869-től országgyűlési képviselő. Suedes körü közéleti tevékenységet és irodalmi munkásságot fejtett ki.

135. A P. SZATHMÁRY Károly által írásba foglalt jelentést *Országos közgyűjteményeinkről* címmel a *Budapesti Közlöny* 1874. 49—51. számaiban közölte.

136. Uo. márc. l. 49. sz. 395. l.

ORBÁN BALÁZS FELLÉPÉSE ÉS AZ 1874-ES HÍRLAPI VITA

ORBÁN Balázs országgyűlési képviselő¹³⁷ már parlamenti felszólalását megelőzőleg is foglalkozott a TELEKI-tékával. Nagy művében, *A Székelyföld leírása*-ban a Marosvásárhelyről szóló részben hosszan írt a könyvtárról. Ekkor még azt a reményét fejezte ki, hogy ha az utódok „elég kegyeletesek lesznek azt a megrendelt mérvben gyarapítani és fejleszteni, egy oly nagy-szerű könyvtárrá fogja magát kinőni, minő kevés lesz honunkban, s ha talán eddig az nem is gyarapodott a kívánt s alapítója által elrendelt arányban, fel kell tennünk a főconsistoriumról, . . . hogy a jövőben rá fogja az utódokat kötelességük teljesítésére szorítani; mert hol nemzeti vagyronról van szó, ott elnézésnek helye nem lehet”¹³⁸

A parlamenti légkör, amelyben ORBÁN Balázs interpellációja elhangzott, nem volt kedvező kulturális kérdésekkel való foglalkozásra. Az ország belpolitikai válságban élt, az államháztartás a csőd szélén állt, az uralmon levő DEÁK-párt felbomlóban volt. A kormány éppen azokban a napokban bukott meg s a március 21-én hivatalba levő utolsó DEÁK-párti miniszterelnökre népszerűtlen feladatok vártak. A sajtót s annak olvasóközönségét jóformán csak a politikai élet hullámverései érdekelték, a parlamenti csatározásokból is elsősorban ezeket érzékelték. Ennek ellenére a TELEKI-könyvtár ügye országos érdeklődést keltett; bár ebben nagy része volt a botrányt és szenzációt szerető sajtónak és közvéleménynek.

Felszólalásában ORBÁN Balázs röviden és hatásosan összefoglalta az előzményeket és a jelenlegi tényállást. Megállapította, hogy a könyvtár-alapító TELEKI Sámuel „neve a nemzet hálaemlékezetében korán sincsen oly magasra emelve, miként ő azt megérdemelné. Hisz ő egy millióval ajándékozta meg nemzetét . . . de a hálátlanság, e történeti mellőztetés vétké nem a nemzetet, hanem utódait terheli, kik az általa nemzetének hagyományozott roppant vagyont vétkesen elsajátíták . . .”¹³⁹ Szavai nem kímélik az örökösöket: „nemzetkárosításról”, a „nemzeti vagyon elorzásának rút műveletéről”, „galád tettekről” beszél. Állításait számadatokkal bizonyítja. Szerinte a TELEKI-tékához tartozó házak tiszta jövedelme 3000 forint, de mivel azok nagy részét „Teleki Sámuel kegyencei fizetés nélkül lakják” valójában 4000 is lehetne. A földek 412 forintot jövedelmeznek,

137. ORBÁN Balázs báró (1829–1890) író, néprajzi gyűjtő, politikus, az MTA lev. tagja. Bárói címét soha nem használta. Székely apa és görög anya gyermeke. Székelyudvarhelyen tanult, fiatalkorában beutazta a Közékeletet és Görögországot. A szabadságharc után emigrációba kényszerült, Törökországban, Franciaországban és Angliában élt. Szoros kapcsolatban volt KOSSUTH-tal, MAZZINI-vel és Louis BLANC-al, benső barátja VIKTOR HUGO-nak. 1859-ben tért haza. A 60-as években székelyföldi utazásai alatt gyűjtötte össze nagy művének, a *Székelyföld leírása* c. 6 kötetes munkának anyagát. 1870-től Marosvásárhely, később Székelykeresztúr képviselője 48-as függetlenségi programmal. A parlamentben a szélsőbalhoz tartozott. Ld. még: JAKAB Elek: *Emlékbeszéd Orbán Balázs fölött.* = *Századok*, 1891. — SZENTMÁRTONI Kálmán: *Báró Orbán Balázs.* Kolozsvár, 1913. — TAVASZY Sándor: *Orbán Balázs.* = *Pásztortűz*, 1940. 5. sz. 241–243. l. — ORTUTAY Gyula: *Orbán Balázs.* = *Írók, népek, századok.* Bp. 1960.

138. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása.* Pest, 1870. 4. köt. 143. l.

139. Az idézetek lelőhelyére ld. 2. sz. jegyzetet.

ez együttesen 4412 forint. Az évi kiadást 940 forinttal számolja (személyzet 440, épületek karbantartása 500) s így a maradvék évi 3472 forint, ami 50 év alatt 173 600 forintot tesz ki. Ennyit kellett volna a könyvtár gyarapítására fordítani, „mi, ha megtörténik: az ma nemcsak hazánk, hanem a világ egyik legnevezetesebb könyvtára lehetne ...” Ehelyett a jövedelmet kezdetben TELEKI Ferenc rakta zsebre, „de e monopolum ellen a többi testvér felzúdulván — mint mondják — egyszerre 45 000 forintot osztottak el egymás közt”. Ezt a sáfarkodást tétlenül nézte a főconsistorium, mert „a komaságot és sógorságot előbbre helyezte a nemzet jogainak köteles védelménél” és így „50 évi vétkes közönye által fölbátorítá a nemzeti vagyon bitorlását, s elnézése által maga is ezen merénylet részesévé lett”. De egyébként is, a consistorium „mint a közvagyon ellenőre” nem szokta szigorúan teljesíteni kötelmeit s felemlgetni a consistorium tagjai által a nevelési alapból felvett kamat nélküli kölcsönöket, mint amely nyílt titok egész Erdélyben. A TELEKI-könyvtár ügyében nem is lehet semmit vární tőlük, mert „e testületben a család érdekelt egyénei döntő befolyással bírtak régen, bírnak ma is, bírní fognak ezután is”. ORBÁN Balázs nyíltan kimondja, hogy „ezen erkölcsi testület éppen mulasztásai érzetében, s ezek nyomása alatt soha se foghat a hatalmas családdal szemben erélyt kifejteni.” Szemet hunyt hát és hallgatott mindenki, hallgatott a kormány is, pedig a sajtó szavára fel kellett volna már előbb figyelnie. Hivatkozik SZÁVA Farkasra, aki „nem gondolván üldöztetés, fenyegetés, a durva praefectus ónos botjával, csak a nemzet igazát tartva szeme előtt” már annyiszor felszólalt. Az elmúlt évi jogtalan telekkönyvezésre „fellázadt Erdély közvéleménye, indignálódott maga a Teleky-család is ...” ORBÁN Balázs emlékeztet ezután az alapító TELEKI Sámuel szigorú kikötésére, mely szerint ha utódai nem teljesítenék a könyvtárat illető rendelkezéseit, semminemű egyéb örökségben sem részesülhetnek, vagyis a családi vagyonból kitagadhatók. Befejezésül négy pontba foglalva felteszi kérdéseit a miniszterhez, mint a közművelődési alapok óréhez, van-e tudomása minderről s ha igen, szándékozik-e a helyszínre egy bizottságot küldeni, mely mindent felülvizsgáljon s intézkedjék a jogtalan telekkönyvezés megsemmisítéséről. Továbbá megtesz-e a jövőben mindent annak érdekében, hogy „a hitbizományos rászoríttassék arra, hogy az 50 év alatt céljától elvont 173 600 forintot a nemzeti intézetnek visszafizettessék” s a végrendelet rendelkezéseit a jövőben pontosan betartsák.

A budapesti hírlapok az országgyűlési tudósítások rovatában beszámoltak az interpellációról, de csak igen röviden, a miniszterhez feltett kérdések főbb pontjait összegezve. Így tett a kormány hivatalos lapja, a *Budapesti Közlöny*, a *Pesti Napló*, az *Ellenőr* és a *Reform*. A Hon tudósítója saját megfogalmazásában közölte néhány mondatot s ezt vette át csaknem szó szerint a két függetlenségi párti lap, a *Baloldal* és a *Magyar Újság*.¹⁴⁰ Az erdélyi lapokban két nappal később tűnik fel a hír. A *Kelet* március 27-i számában

140. *Budapesti Közlöny*, 1874. márc. 25. 69. sz. — *Pesti Napló*, márc. 24. 69. sz. (Esti kiadás.) — *Ellenőr*, márc. 25. 83. sz. — *Reform*, márc. 25. 83. sz. — *A Hon*, márc. 24. 69. sz. (Esti kiadás.) — *Baloldal*, márc. 25. 70. sz. — *Magyar Újság*, márc. 25. 69. sz.

csak annyit írt, hogy ORBÁN Balázs „a marosvásárhelyi Teleki-féle könyvtár ügyét melengeté fel,” amit másnap szó szerint megismételt a marosvásárhelyi *Székely Hírlap*. A *Kelet* következő nap kb. annyit közölt az interpellációról, mint a pesti lapok.¹⁴¹ A kolozsvári *Magyar Polgár* volt az egyetlen újság, amely az interpellációt teljes terjedelmében — kommentár nélkül — leközölte.¹⁴² Az erdélyi közvélemény tehát a *Magyar Polgár*ból részleteiben is megismerhette ORBÁN Balázs beszédét. Az érintettek felháborodása nem is maradt el, s ORBÁN Balázs támadások keresztútjába került.

Elsőnek a kolozsvári *Kelet* ment át ellentámadásba.¹⁴³ A nevét csak betűjellel jelző cikkírónak már bevezető sorai sem hagynak kétséget afelől, hogy mit tart a képviselő személyéről és állításairól: „Üntig hozzá vagyunk ugyan szoktatva, hogy midőn b. Orbán Balázs akár mint történet-író, akár mint népboldogító politikus felszólal, vagy a kongó phrasisok üres birodalmába, vagy az idiotismusig menő túlhajtásokig téved: de azt még tőle sem vártuk volna, hogy a ferdítés, valótlanosság, mások becsületének könnyelmű megtámadása terén odáig mehessen” ahogy azt interpellációjában tette. „Esetlen és hivatlan prókátor belekottyánásának” minősíti ORBÁN Balázs valamennyi nyilvános szereplését. Felháborodásának ad kifejezést, hogy mindez megtörténhet „a magyar nemzet képviselőházában, a közvélemény legfelső fórumának színe előtt”, ott hol éppen a közerkölcsiségnek kellene megtestesülnie, „ott támadatnak meg egyesek és morális testületek becsületükben, ott illetetnek rágalmakkal, oly ember részéről, aki hallott ugyan valami szélfúvást ...” A cikkíró elsősorban a református egyházat és annak irányító testületét veszi védelmébe. Szerinte ORBÁN Balázs nyitott kapukat dönget s többet árt az ügynek s magának a népképviseleti rendszernek, mint használ, hiszen az egyház már megtette a szükséges törvényes lépéseket. „Lehet, hogy a nemes báró Szittya fringióval hadat vitt volna a Teleky-könyvtár ellen” hogy azt birtokba vegye, de az egyházi főhatóság mégsem választhat ilyen utat. A TELEKI-könyvtár ügye illetékes fórum, a törvényszék előtt áll s ebbe „sem a miniszternek, sem az országgyűlésnek nincs” beleszólása. Az egyházi főhatóság hűtlen pénzkezelésére vonatkozó vádat is visszautasítja s bizonyítja, hogy az egyház minden közügyét nyíltan intézi s a „képviselet ellenőrzése mellett jár el minden teendőiben”. Ami pedig a könyvtár ügyét illeti, nem tudja feltételezni, hogy „a nagy alapító utódai ne fognák magukat elődjükhöz méltóknak tanúsítani”.

A marosvásárhelyi *Székely Hírlap* természetesen a „nemes gróf” érdekében állt csatasorba.¹⁴⁴ *Dürückölő* c. hírhedt rovatában „lelki nyomoréknak” nevezi ORBÁN Balázst. „Az a gyalázkodó hang, mellyel a théca fidei commissariusát: a nemes grófot illet, még akkor sem járná meg, ha a nemes gróf nem volna a főrendiház tagja, a halhatatlan cancellarius munkája, a becsületben megöszült honfiak, hanem csak a legegyszerűbb polgárok egyike.” Gyáva szájaskodónak tartja ORBÁN Balázst, aki szemtől szembe bizonyára nem merné a grófot megvádolni 170 000 forint eltulajdonításával,

141. *Kelet*, 1874. márc. 27. 70. sz. és márc. 28. 71. sz. — *Székely Hírlap*, 1874. márc. 28. 25. sz.

142. *Magyar Polgár*, 1874. márc. 28. 71. sz.

143. (L—t.): B. Orbán Balázs interpellatiojához. = *Kelet*, 1874. márc. 31. 73. sz.

144. *Székely Hírlap*, 1874. ápr. 1. 26. sz.

de bezzeg a képviselői „immunitás sánca megett nagyobb bátorság szállja meg a hős jellemeket kivált ha a hírhedetség csalánkoszorúja fedi a hős halántékait”. ORBÁN Balázs brutális támadása semmi jóra nem vezethet, sőt veszélyezteti a TELEKI-család részéről „a jó indulatnak a thécára nézve áldásos forrását”. „Sajnos dolog — állapítja meg végül — hogy a mi parlamentünkben az illem és társadalmi morál azon határait sem respektálják, melyeket egy kurta kocsmában sem volna szabad büntetlenül átlépni.”

Marosvásárhely szépirodalmi hetilapja, az *Erdély* is hallatta véleményét *Hírfűzér* c. sorozatában.¹⁴⁵ „Sem pro, sem contra nem szólhatunk az ügyszó, mely nemzeti kérdéssé nőtte ki magát — írja a lap — de azon megtámadó és rágalmazó vád”, mellyel ORBÁN Balázs illetve kíméletlenül a fidei commissariust, „az illemnek más hangjait is” használhatta volna a „nemes gróffal” szemben, ki a „halhatatlan cancellarius jogutódja, s még nem csinált ‚privát capitalist’ a nemzeti vagyonból”. Végül megjegyzi, hogy bár többen is látogatnák a nyitva álló könyvtárat s így belülről is lenne valami ismeretük a helyzetről.

A Kelet támadására ORBÁN Balázs a *Magyar Polgár* hasábjain válaszolt a „névtelenség leplébe burkolódzott irodalmi lakáj”-nak, akinek „badar eszme menetéről könnyen rá lehet ismerni a nagy urak konyhahulladékain rágódó tényérnyalóra”.¹⁴⁶ Nem csodálkozik egyébként, hiszen Erdélyben megszokták már, hogy „a Kelet részéről megrohanásoknak legyenek kitéve mindazok, kik a nemzet jogainak és érdekeinek védelmére fölemelik szavukat”. „Eltörpült lelkek kloakájának bűzhödt légáramlatát” emlegeti a Kelet cikkírójával kapcsolatban s válaszra sem méltatná írását, ha az nem „a nemzeti érdekek megtagadását” foglalná magában, ami mellett szó nélkül elmenni nem lehet. Őt ugyan rágalmazással, ferdítéssel, valótlanságok állításával vádolták, de a könyvtárra vonatkozó állításait egyetlen szóval sem cáfolták meg. A református igazgató tanács pedig ahelyett, hogy a végrendelet végrehajtására szorítaná a grófot, az egész ügyet egy évtizedekre elhúzódható per bonyodalmaiba meríti. (Ebben ORBÁN Baláznak igaza lett.) Ha fegyverül használnák a végrendeletnek azt a pontját, mely az örökségből való kitagadásról szól, könnyen célt érnének „mert ott, hol százezrek megfizetésével, egy milliónak elvesztését lehet megakadályozni, nem igen szoktak, még az oly haragos nagyurak sem tétovázni”. Ő nemcsak harangozni hallott valamit, hanem igenis behatóan tanulmányozta az ügyet és a nemzet érdekeinek védelmére hivatottak vétkes hallgatása, részrehajlása készítette szólásra, „mert ott, hol a nemzet érdekei vannak fenyegetve, ott hol közművelődésünk gyér oltárain oltják el az áldozati szent lángokat: ott egy népképviselőnek hallgatása hazaárulás lenne”. Véleményével nem áll egyedül: felsorolja mindazokat az egyéni és testületi állásfoglalásokat — az orvosok és természetvizsgálók marosvásárhelyi közgyűlését, a közgyűjtemények megvizsgálására kiküldött országgyűlési bizottság jelentését — melyek mind az ő interpellációjában elmondottakat erősítik meg. Hasonló-

145. *Erdély*, 1874. ápr. 2. 14. sz. 112. l. — A TOLNAI Lajos alapította lapról van szó, amelynek TOLNAI csak másfél évig volt szerkesztője. Ezután a lap az uralkodó osztályok kiszolgálója lett s TOLNAI Lajost is támadta.

146. ORBÁN Balázs: *Felelet egy rút támadásra.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 9. 79. sz.

képpen pontosan tájékozódott a köznevelési alapok kezelésének kérdésében is, s erről bárki meggyőződhet, ha betekint az enyedi kollégium számadásai-ba.¹⁴⁷ „Tudtam jól — fejezi be válaszáat — hogy a hét évi közös ügyes kormányzat a corruptionnak mérgét a nemzet igen sok fiaiba oltotta be,” de azt mégsem tételezte volna fel, hogy akadjon valaki, „ki ezen kérdésben a nemzet igazával szemben állást merjen foglalni”.

A *Kelet*-ben már másnap megjelent a viszontválasz.¹⁴⁸ Az ügy ezzel természetesen egy lépést sem haladt előre, legfeljebb tovább szaporodtak a becsületsértő kifejezések, ami hozzátartozott a kor megszokott újságírói stílusához s csak a mai olvasó szemében tűnik elképesztőnek. A cikkíró ORBÁN Balázs modoráról és eszjárásáról ítélve a trágyát emlegeti, de hát „a természet nagy háztartásában — trágyára is szükség van. Bele nem lépünk, de azért jó hasznát vesszük.” ORBÁN figyelmét elkerülte az, hogy ő a TELEKI-család eljárását nem érintette, cikke elsősorban a református egyház főhatósága ellen felhozott vádakát minősítette rágalomnak s emellett most is kitarat. „Az igazságot nem az ököl, hanem a bíró szolgáltatja ki” — s így az igazgató tanács helyesen cselekedett, hogy az ügyet a bíróságra bízta.

A *Székelly Hírlappal* szemben, mely „elkopott Dürückölőjébe veszi Orbán Balázst”, a 48-as függetlenségi párti *Egyetértés*, a *Baloldal* c. újság utóda vette védelmébe ORBÁNT.¹⁴⁹ „Biztosítunk mindenkit — írja a lap — hogy Orbán felszólalása a legtisztább és a legigazabb ügyben történvén, sem a grófi agyarkodásoktól, sem az uszályhordozók károágásaitól vissza nem retten. Csak tessék a közoktatásügyérnek ezen elhanyagolt nemzeti kincs állapotát szigorúan megvizsgáltatni, és az alapító végrendelete magatartását erélyesen foganatosíttatni.”¹⁵⁰ A *Székelly Hírlap* azonban nem zavartatta magát: miután érvei nem voltak, *Dürückölője* a következő napokban gúnyos élceket, ún. „Orbán Balázsiádákat” közölt.¹⁵¹

Az elmérgesedett vitában megszólalt végre maga az érdekelt gróf TELEKI Sámuel is, aki személyében és becsületében érezte magát megtámadva. Válaszát röpirat formájában adta ki, de leközölte a *Magyar Polgár* is: talán hogy szabadelvűségét ezzel is bizonyítsa, vagy egyszerűen csak a szenzáció kedvéért.¹⁵²

147. ORBÁNNak ebben is igaza volt, vö. DEMETER Sámuel: *Az igazság érdekében.* = *Er-délyi Protestáns Közlöny*, 1874. máj. 7. 175–19. sz. 148–149. l. — Az enyedi kollégium ügyeit éveken keresztül tárgyalta az egyházkerületi közgyűlés is.

148. *Kelet*, 1874. ápr. 10. 80. sz.

149. *Egyetértés*, 1874. ápr. 4. 4. sz. — A már említett *Baloldal* c. lap 1874. márc. 31-én szűnt meg s ápr. 1-től jelent meg *Egyetértés* címen.

150. A lap a *Székelly Hírlapot* „Apor Károly Leibjournaljára”-nak nevezi s azt írja APOR báróról (vö. 52. sz. jegyzet), hogy „a Teleki-könyvtárépületi helyiségekért éppen ő eszközölt a nemes grófnak oly bérösszeget, melynek szintén a nagy alapító céljára kellene fordíttatni”.

151. Idézte pl. egy képviselő mondását, aki ORBÁN interpellációja után állítólag ezt mondta volna: „Eddig nem sokat adtam eszedre és belátásodra: ezen beszéded után már bőrödre sem adok sokat.” = *Székelly Hírlap*, 1874. ápr. 11. 29. sz.

152. A röpirat kelte: 1874. márc. 31. Impresszuma: Ny. Imreh S. a ref. főtanoda bet. Marosvásárhely, 1874. — *Gr. Teleki Sámuel válasza Orbán Balázsnak.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 14. 83. sz. ápr. 15. 84. sz.

A hang, amit TELEKI Sámuel ORBÁN Balázs ellen használ, nem sokban különbözik a korabeli hírlapok alpári stílusától, amelyből az előbbieken adtunk némi ízelítőt. Talán csak az arisztokrata góg az, ami ezt a hangvételt még visszataszítóbbá teszi. „Azon undorító cynismus — kezdi röpiratát — mellyel Orbán Balázs . . . a közügy iránti érdeklődés hamis ürügye alatt a gróf Teleki-könyvtár ügyét . . . a képviselőház elébe hurcolta, engemet és illetőleg családomat illem- és jellemsértő aljas rágalmaival az ország színe előtt elárasztani nem átalotta . . .” mentesítene őt a helyreigazítás kötelességétől, hiszen „interpelláló minden bírálaton alóli egyénisége a tisztességes elbánásra nem minősült, s bárgyú ferdítése miatt, nemtelen insinuatiónak és százalmas őrzöngése miatt illetékes fórumánál — a fenyítő-rendőrségnél — eszközölném megbüntetését. Azonban az országos törvényhozó testület irányábani tisztelet” arra kötelezi, hogy az alaptalan ferdítéseket helyreigazítsa s a valódi tényállást feltárja.

TELEKI gróf tehát, ha saját indulatára hallgat, nem talált volna más eljárást ORBÁN Balázzsal szemben, mint a fenyítő-rendőrséget. Az úr és jobbágy feudális kategóriájában gondolkodó s éppen ezért a bíráló szót el nem tűró TELEKI legszívesebben a fizikai megtorláshoz folyamodott volna.

TELEKI Sámuel mindenekelőtt a tulajdonjog kérdésében foglal állást s ugyanazt a könyvtári szabályzatból vett mondatot idézi, amit már VESZÉLY Károly is idézett 1860-ban.¹⁵³ Szerinte tehát a hitbizomány tulajdonjoga iránt kétség nem merülhet fel, „az sem a nemzeté, sem a hazáé, sem az erdélyi ev. ref. főconsistoriumé; hanem kizárólag a . . . gróf Teleki utódoké”.

„Ezen hitbizomány használata azonban meg lett azon szolgálommal terhelve”, hogy a könyvtárat fenntartsák, gyarapítsák, könyvtárost tartssanak s a könyvtár az olvasóknak hetenként háromszor nyitva álljon. A végrendeletre hivatkozva azt állítja, hogy az alapító egyenes fiú-ágon származó utódei számadással nem tartoznak, — számadással a jóállással csak a leányágból, ill. a nem-egyeses fiúágból származó curatorok kötelesek.¹⁵⁴ „Teljes jogi megtévelyedés” tehát ennek az ellenkezőjét állítani: a „felügyelet” pusztán annak „megfigyelését” jelentheti, hogy az említett „szolgalmak” (megkötöttségek) betartatnak-e. Az egyházkerületi szakbizottság véleményét a „jogi személy” alkotásáról nem osztja, mert „így összdologból (universitas rerum,) milyen egy könyvtár, árutelep vagy marhanyáj — jogi személyt teremteni, s ezen átváltoztatás nyomán fingált jogalanyt alapítani nem lehet, mert ezen érvelődés folyamánaként egy árutelep csomagjai és

153. Vö. 100—101. sz. jegyzettel.

154. A végrendelet ide vonatkozó részét valóban lehet így is értelmezni. „Maradékaim közül mindenkor praeferenter az öregebbik fiú”, aki „légyen ezen Fidei Commissumnak Conservatora és gondviselője; a fiúágnak defectussával pedig . . .” a ref. főconsistorium rendeljen, a családdal egyetértésben „ezen Fidei Commissumnak Administratort és Curatort, számadásnak és jóállásnak terhe és a maga Superinspectiója alatt.” Miután a hosszú mondat végén csak egyszer szerepel a „számadásnak és jóállásnak terhe” kifejezés, magyarázható úgy is, hogy ez a nem egyeses fiúágból származókra vonatkozik. Viszont a végrendelet számtalan más helyén oly nyomatékosan van felkérve és megbízva a főconsistorium a „superattentiora”, hogy az alapító szándéka iránt kétség nem merülhet fel.

egy marhanyáj darabjai jogi személyekké változnának át, holott a dolog soha személyé át nem változhatik ...” Képtelenségnek tartja, hogy „... ezen per fictionen könyvekből, ásványokból stb. teremtett jogi személynek tehetetlen és gyámoltalan állapotában az erdélyi ev. ref. egyházkerület igazgató tanácsa lett gyámja és gondnoka, s mostan én a felügyeletem alatti könyvekkel és ásványokkal a m.-vásárhelyi kir. telekkönyvi hivatal előtt perben állok”.

Ami a könyvtár javainak jövedelmét illeti, ezek szerinte 1848 előtt alig jövedelmeztek annyit, hogy abból a könyvtári személyzetet fizessék s az épületeket fenntartsák. „A forradalom alatt a könyvtár és épületek földülva és összerombolva lettek” — írja, ami a valóság nyilvánvaló elferdítése, hiszen tudjuk, hogy a könyvtárnak csak fegyvertárát üritették ki. Az épületeket hosszú időn át a katonaság használta ingyen (az Apollóházban két évig valóban katonaság lakott), majd a hitbizományi javakra kirótt hadisarcot kellett törleszteni és az épületeket helyreállítani. Mindez felemésztette „számos évek utólagosan befolyt jövedelmeit”. A 173 600 forintos összeg tehát „nevetséges koholmány”, Mind apja, mind ő „a befolyt és rendelkezhető jövedelmekhez mérten a könyvtárt gyarapítottuk” állítja.

Ezután TELEKI gróf minden indulatával ORBÁN Balázs ellen fordul, aki „rosszakaratú informatiok alapján egy petroleur¹⁵⁵ megátalkodottságával, mint a párizsi commune undorító harcaiban justificált gaminok magyar kiadású példánya, sietett felhasználni az alkalmat, hogy — a képviselői immunitás mentelme alatt bennem a magyar birtokost és egy főrangú család tagját az ország proletár közönsége előtt szennyes rágalmaival gyűlöltté tegye. A társadalmi morál sülyedésének Orbán Balázs hangosan beszélő bizonyítéka, utcai hóbortos izgatásai, irodalmi munkássága s hírlapi tevékenysége a társadalmi rend és közerkölcsiség elleni bős izgatásban összpontosultak; azonban igénytelen személyem s közbecsülésben álló családom elvetemült megtámadása az ország törvényhozó testületében — hol részemről az önvédelem és helyreigazítás lehetetlen — mint példa nélküli merénylet áll egymagában, s a törvényhozás szentélyét bűnösen fertőztette meg az ország ezen érdemtelen képviselője, midőn aljas magán-bosszújának kiöntésére a törvényhozás termében a parlamentáris szabadsággal visszaélt.”

E szóáradatban több momentum is figyelmet érdemel. Csak néhány évvel vagyunk a Párizsi Kommün után, amelynek hazai következménye a munkásmozgalom elleni kíméletlen elnyomás volt. Az 1872-es hűtlenségi per hazaárulásnak minősítette az osztályharcot s a párizsi communardokhoz való hasonlítás ezekben az években a legsúlyosabb politikai vádnak számított. A parlamenti szónokok és a hírlapok éltek is vele: éppen azokban a hetekben hangozott el, hogy az általános választójog bevezetése olyan helyzetet teremthet, amikor „communardok vezetik a tömegeket”.¹⁵⁶ A „társadalmi rend és közerkölcsiség elleni bős izgatással” vádolt ORBÁN Balázs tehát velük került egy nevezőre. TELEKINEK a parlamenti szólás-

155. Pétróleu: gyűjtogató. Az 1871-es párizsi Kommün alatt nevezték így azokat, akik petróleum segítségével kiterjedt tüzeket okoztak.

156. Vö. *Pesti Napló*, 1874. márc. 14. és *A Hon*, 1874. márc. 16. — Idézi PACH Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének megszüárdulása az 1870-es években*. Bp. 1958. 20. l.

szabadságról való véleménye is a legmerevebb feudális szemléletet tükrözi, mikor a törvényhozás szentélyének bűnös megfertőzéséről beszél s azzal vádolja ORBÁnt, hogy „aljas magán bosszúját” öntötte ki a parlamentáris szabadsággal visszaélve.

Végezetül TELEKI az ország nyilvánossága előtt kijelenti, hogy „csak jogaimat érvényesítettem, midőn a gr. Teleki-könyvtár féle hitbizományi javakat nevemre telekkönyveztettem”.

A hírlapok természetesen TELEKI válaszával is foglalkoztak. A *Reform* és a *Pesti Napló* kommentár nélkül, de elég részletesen, csaknem szó szerint közölte TELEKI állásfoglalásának lényegi pontjait, elhagyva az ORBÁN személye elleni kifakadásokat.¹⁵⁷ Az *Ellenőr* valamivel rövidebben foglalta össze a lényegét, de kommentárjában hozzátette: „Hogy nincs rendben a dolog, eléggé mutatja, [t.i. Teleki nyilatkozata] mert ebben a dologban maga gr. Teleky Sámuel is pört folytat. Szerintünk azonban sokkal meggyőzőbb érvekkel is megjelenhetett volna a nyilvánosság előtt . . . a boldogult gr. Teleky Sámuel eredeti végrendeletét kellett volna közölni, [kiemelés eredetiben] s abból kiki mggyőződhetett volna, mennyiben volt igaza Orbán Balázsnak és mennyiben nem, mikor a végrendelet intézkedéseinek meg nem tartásáról szólt.”¹⁵⁸

Ezúttal is az *Egyetértés* állt ki következetesen a könyvtár ügye és ORBÁN személye mellett. A lap első oldalának felét foglalja el a cikk, mely így kezdődik: „A nagy gróf Teleki Sámuelnek egy kis unokája egy lovagiatlan és mosdatlan röpivet bocsátván ki Orbán Balázs ellen, melyben minden áron azon könyvtár tulajdonjogát magának követeli, a nagy közönség tájékozása végett szükségesnek látom az idevonatkozó végintézkedéseket . . . kivonatilag közölni, magára a röpívre Orbán nem fog a felelettel adós maradni.” A végrendeletnek a könyvtárra vonatkozó részeinek közlése után így zárul a cikk: „A közölt kivonatokból az elfogulatlan bíráló átláthatja, hogy a gr. Teleki Sámuel-féle könyvtár nem magán- vagy családi tulajdon, hanem egy a család gondviselése és jótállása alatt a tudományoknak a nemzetben és hazában előmozdítására alapított hitbizomány. Ily világos és határozott intézkedések ellenére hiában hivatkozik . . . gr. Teleki Sámuel bizonyos könyvtári kimutatásnak a képzelt tulajdont bizonyító szavaira, melyek bizony a testamentumot és codicillust meg nem ronthatják és reméljük is, hogy a főconsistorium jogos föllépésére a bíróságok is ezen kérdést eként döntenek el, mellyel együtt az is kitűnend, vajon ily férfiú alkalmas-e továbbra is ezen hitbizomány gondviselésére, ki azt erőszakkal tulajdonának követeli. Ajánljuk ezeket Trefort figyelmebe az ily alapítványellenes sáfárkodás fékezése végett.”¹⁵⁹ A *Magyar Újság* az *Egyetértés*re hivatkozva ad hírt a végrendelet szövegének közzétételéről, melyet terjedelme miatt nem idézhet.¹⁶⁰

157. *G. Teleki Sámuel válasza Orbán Balázsnak.* = *Reform*, 1874. ápr. 16. 104. sz. — *A gr. Teleky-könyvtár.* = *Pesti Napló*, 1874. ápr. 14. 85. sz. (Reggeli kiadás.)

158. *Hírek* c. rovatban. = *Ellenőr*, 1874. ápr. 13. 101. sz. — Az *Ellenőr* ápr. 16-i számában arról adott hírt, hogy a közeljövőben „nyilvánosságra hozzák néhai gr. Teleky Sámuel végrendeletét is, mely hogy ifj. Teleky Sámuel válaszában nincs közölve, mint döntő argumentum, többeknek feltűnt”.

159. L.: *Gróf Teleki könyvtár.* = *Egyetértés*, 1874. ápr. 16. 13. sz.

160. *Magyar Újság*, 1874. ápr. 17. 87. sz.

ORBÁN Balázs válasza az *Egyetértés*ben és a *Magyar Polgár*ban jelent meg.¹⁶¹ A képviselő hangja ezúttal kevésbé szenvedélyes, magatartását bizonyos ünnepélyes méltóság jellemzi. Elsősorban TELEKINEK azzal az állítással foglalkozik, miszerint a könyvtár az ő magántulajdonát képezi. Emlékeztet arra, hogy 20 év óta számtalan cikk foglalkozott a TELEKITEKÁVAL (SZÁVA Farkas és JAKAB Elek cikkeiből idéz is) s ezek valamennyien határozottan nemzeti vagyonnak ítélték a könyvtárat. „Ma önnel szemben nem én, hanem az egész nemzet áll, melynek jogát ama közkönyvtárhoz megtagadta” — írja. TELEKI egy kiragadott mondatra alapozza jogait és utasítja vissza számadási kötelezettségét, ezzel szemben komoly testületek, szakbizottságok s a sajtó képviselői — az ellenkezőjét olvassák ki a végrendeletből. TELEKI egyetlen érve, hogy „könyvek, ásványok jogi személyt nem képezhetnek, csak akkor állhatna, ha a könyvtár mellett nem állana ott a nemzet, mint törvényes tulajdonos, mely a közkönyvtáraktól elválaszthatatlan jogi testületet képez”. Példaként hivatkozik a londoni South Kensington múzeum Vernon gallery nevű osztályára, melyet Sir Robert VERNON épp úgy alapított, mint TELEKI Sámuel a marosvásárhelyi könyvtárat. Az ő végrendeletét viszont teljesítették utódai, mert „ha Angolhonban valaki elő merni állani, s azt követelné, hogy a Vernon gallery nem nemzeti, hanem magán tulajdon, egész Anglia közvéleménye ellene lázadna . . .” Azt is hiába állítja TELEKI, hogy a könyvtár ingatlanjai keveset jövedelmeznek, „hisz Maros-Vásárhelyt mindenki tudja, hogy most évenként 7000 ftot hoznak be, mi — ha annyi ingyen lakás nem lenne — könnyen 10—12 000 forintra fokozhatathatnék.” Ahelyett, hogy egy hosszan húzódo magánjogi perbe vinné a könyvtár ügyét, hívjon össze a gróf „egy független és érdektelen szakértőkből álló” fórumot s ha ez úgy ítélné meg, hogy a könyvtár valóban magánvagyon „akkor én gróf úr vádamat, ott hol emeltem: az országgyűlésen és a sajtó terén vissza fogom vonni . . . mert engem meggyőzni igen, de terrorizálni nem lehet, mert ma nem élünk a feudális korban, midőn törvényt, jogot és érveket az erősebb ökoljoggal lehetne elnémitani”. Végül kitér a személyére vonatkozó vádakra. „Önök ott a kiváltságok szédelgős polcán őrzöngő communardnak nézik a nép és a szabadság őszinte barátjait. Gróf úr, én büszkén vallom magamat demokratának . . .”, de azért őbenne is megvan a magántulajdon tisztelete s ragaszkodik székely örökségéhez, mert az ősei 500 éve mint székely primorok bírják s „nem Bécsből osztogatták hazaellenes bűnökért”. Ha a „petroleur” elnevezés azt jelenti, hogy az „igazság bajnoka, vagy a nemzet vagyonának védője a Teleki könyvtár ügyében: akkor e cím megtisztelő s nagyon sokunkat illet”. Ha viszont azt jelenti, hogy mások jogos birtokának vagy a nemzet vagyonának eltulajdonítója: akkor ítélje meg a gróf, kit illet e cím. „Méltóságod túlmerésznek nevez, mert önt, Erdély egyik legnagyobb birtokosát bírálni mertem. Gróf úr, én a nagybirtok iránt csak azon esetben érzek mély tiszteletet, ha azzal a haza iránti nagy kötelemek teljesítését pártva látom” — írja. Korunkban, amikor a hadi kötelezettségek elmúltak, „a nemzeti művelődés terén” kell e kötelezettségét

161. ORBÁN Balázs: *Felvetel gr. Teleky Sámuelnek.* = *Egyetértés*, 1874. ápr. 22—23. 18—19. sz. = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 22—23. 90—91. sz.

teljesíteni, ahogy arra a könyvtáralapító TELEKI Sámuel is példát adott. „De mindaddig, míg a nemzettől megtagadja még azt is, mit mások hagyományoztak, kénytelen vagyok azt mondani, hogy ön igazságtalan a haza iránt, mely önt nagy gazdagságához juttatta” — fejezi be válaszát ORBÁN Balázs.

A hírlapi támadások sorozatával még nem merült ki az ORBÁN Balázs ellen felvonultak fegyvertára. Az akkor 55 éves TELEKI Sámuel fia, a 29 éves ifjabb TELEKI Sámuel a parlamenti interpelláció miatt párbajra hívta ki ORBÁN Balázst, aki ki is állt volna, párbajsegédei azonban más véleményen voltak. BARTHA Miklós¹⁶² és SIMONYI Ernő¹⁶³ országgyűlési képviselők, ORBÁN segédei arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „a képviselőház ellenőrzési jogának szigorú fenntartása tekintetéből” nem érezhetik magukat feljogosítva, hogy megbízójuk részére ilyen esetben a kihívást elfogadják.¹⁶⁴ A lovagias ügyből újabb támadó cikk született: HORVÁTH Gyula országgyűlési képviselő cikkét a *Reform* és a *Középpárt* közölte.¹⁶⁵ A cikkíró szerint ORBÁN Balázs úgy állította a TELEKI-könyvtár tulajdonosait az országgyűlés elé, „mint a közvádoló szokta a szegedi börtönök lakóit a törvénszékek bemutatni”. „Consortiumról” beszél, „mely botrányhajhászából becsületes emberek nevének meggyalázását tűzte ki célul”. „Hol kereshet a véres sértett egyén elégtételt?” — teszi fel a szónoki kérdést, hiszen „a képviselőt védi az immunitás”. „És hol van azon parlamentnek tekintélye, amelyben becsület- és köztiszteletben megőszült embert meg lehet büntetlenül gyalázni . . .” stb. A válaszadó BARTHA Miklós képviselő *Nyilatkozatát az Egyetértés* és a *Magyar Polgár* közölte. Ebben mind a maga, mind SIMONYI Ernő nevében magyarázatot adott, miért tagadták meg az elégtétel adást nem ORBÁN, hanem a saját nevükben. „Értésükre adtuk a Teleky gróf megbízottjának,¹⁶⁶ hogy mi a parlamenti szólásszabadság és ellenőrzési jog nagyfontosságú principiumát semmiféle tekinteteknek föl nem áldozhatjuk . . . abban az esetben, ha az interpellatióban foglalt vádak igaztalanoknak bizonyulnának be, köteleességünknek ismernök Orbán Balázs barátunkkal ott vonatni vissza a vádakot, hol azokat emelte. . . . Meg vagyok győződve, hogy a közvélemény gondolkozni szerető része nem fogja a parlament nagy fontosságú jogait a lovagiassági szabályok félszeg felfogásának alárendelni” — fejezi be nyilatkozatát BARTHA Miklós.¹⁶⁷ Az ügyről röviden beszámolt a *Pesti Napló*, a *Reform* és a kolozsvári *Kelet*.¹⁶⁸

A „lovagias ügyben” kevés szó esik már a könyvtárról, annál több a megbántott arisztokrata családról. Szomorú, de korántsem egyedülálló

162. BARTHA Miklós (1847–1905), erdélyi származású függetlenségi párti politikus, publicista. 1873-tól haláláig — megszakításokkal — országgyűlési képviselő.

163. SIMONYI Ernő (1821–1882), függetlenségi párti politikus, lapszerkesztő, országgyűlési képviselő, a szélsőbalhoz tartozott. A szabadságharcban részt vett, majd emigrált. Angliában Marx hatása alatt álló szocialista csoporthoz tartozott.

164. BARTHA Miklós: *Nyilatkozat. = Egyetértés*, 1874. ápr. 21. 17. sz. uaz. *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 24. 92. sz.

165. *Középpárt*, 1874. ápr. 9. 80. sz. — HORVÁTH Gyula: *A Teleky-könyvtár. = Reform*, 1874. ápr. 10. 98. sz.

166. br. KEMÉNY Kálmán és KENDEFFY Árpád.

167. Ld. 164. sz. jegyzetet.

168. *Pesti Napló*, 1874. ápr. 22. 92. sz. (Esti kiadás.) — *Reform*, 1874. ápr. 22. 110. sz. — *Kelet*, 1874. ápr. 25. 93. sz.

karikatúrájú ez a korszak parlamentáris életének, ahol egy interpelláció miatt még a párbaj lehetőségével is számolnia kellett a képviselőnek. Szerencsére ezúttal BARTHA és SIMONYI nem voltak hajlandók a parlamenti szólásszabadságot az úri kaszinók párbaj-erkölcsének alávetni.

ORBÁN Balázs parlamenti felszólalásának mindenestre megvolt az az eredménye, hogy a TELEKI-téka ügye országos közfigyelem tárgya lett. Nem állíthatjuk azt, hogy ORBÁN adatai — pl. az ingatlanok jövedelmére, vagy azok elérhető jövedelmére vonatkozók — mindig pontosak lettek volna, s mondott és leírt ő olyan dolgokat is, melyek nem okadatolt tényeken, hanem „mondják”, „mindenki tudja”-féle értesüléseken alapultak. Természetesen nem is lehetett módja akár a TELEKIEK, akár a református egyház legbensőbb ügyeibe való betekintésre. Ezt a gyengeséget viszont ellenfelei alaposan ki is használták — a *Székely Hírlap Dürückölője* még tudományos művei hitelét is megkérdőjelezte, így akarva bizonyítani, hogy ORBÁN Balázs nem szavahihető egyén.¹⁶⁹ Az ügy egészét illetően azonban mélységesen igaza volt ORBÁNNAK, s kiállása mindenképpen erkölcsi bátorságra vall. Nem a TELEKI-könyvtár volt az egyetlen ilyen ügye, hiszen több mint másfél évtizeden át tartotta szenvedélyes hangú felszólalásait az országgyűléseken, mindig igaz ügy érdekében, s indulatai is mindig tiszta szándékból fakadtak. Életrajzírói s későbbi méltatói valamennyien kiemelik megvesztegethetetlen becsületességét, egyenes, tiszta jellemét, elhivatottság tudatát a nép önzetlen szolgálatában. Hangsúlyozzák ugyanakkor rajongó, idealista természetét, túlzásoktól sem mentes, romantikus történelem-látását. ORBÁN Balázs élete jelmondatául választotta: „A néppel a népért” s ehhez haláláig hí maradt. Találónan írták róla, hogy romantikus hős volt egy hősök nélküli korban.¹⁷⁰

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS A KORMÁNY LÉPÉSEI. A HÍRLAPI VITA VÉGE

Javában zajlottak a hírlapi viták, amikor április 12-én Kolozsvárt megnyílt az erdélyi református egyházkerület évi közgyűlése. Napirendjén szerepelt — többek között — a TELEKI-könyvtár ügye is. Az egyház időközben

169. *Székely Hírlap*, 1874. ápr. 25. 33. sz. — Felidéz egy esetet, amikor ORBÁN Balázs helytelenül értelmezett valamit egy régi okmányból. „Mint historicusnak, egy fejjel legalább nagyobbra kellene nőnie, hogy ítélete beszámítható lehessen. Nem elég erre egy-két mende-mondának az összegyűjtése: de a körülményeket meglátolni tudó pragmaticus ész kívántatik.” Célzás ez a *Székelyföld leírása* c. műre, mely valóban nem egzakt szaktudományi munka s így a kritika jogos; ma viszont joggal értékeljük benne a néprajzi, hely- és művelődéstörténeti adatok gazdagságát. Vö. KÓSA László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára.* = *Valóság*, 1968. 10. sz.

170. KÓSA László említett cikkében. Ugyanott írja ORBÁNról: „A romanticizmus átjárta érzés- és eszmevilágát, egységes világnézeti alapot teremtett benne, s élete végéig fogva tartotta. . . . Lelke telítve volt a szabadság, egyenlőség, testvériség gondolatával . . . Határtalannak tartotta a polgári szabadságeszme erejét, szinte eleve elrendelésnek tetszett előtte annak beteljesedése. . . . A népet, mely nála nem a nemesi, hanem a polgári nemzetet, elsősorban a feudális kötöttségektől szabadult parasztságot jelentette, demokrataként becsülte és a nemzeti kultúra hív őrzőjének tartotta.”

megkapta TREFORT miniszter leiratát, amelyben április 20-ig jelentést kért, hogy végrehajtották-e a végrendelet valamennyi intézkedését s ha nem, mi ennek az oka. Bekérte a végrendelet hiteles másolatát is. A közgyűlés kiküldött egy bizottságot, hogy az egyházkerületi levéltárban található adatok alapján tegyen részletes jelentést a könyvtár ügyeiről a kezdetektől, vagyis a könyvtáralapító TELEKI Sámuel halála óta.¹⁷¹

A bizottság alapos munkát végezett, a közgyűlés elé terjesztett összefoglalás ma is forrásértékű.¹⁷² Következtetések azonban több lényeges pontban eltérnek az 1873-as jogi szakbizottság véleményétől, holott a három bizottsági tag közül csak egy változott, személye viszont úgy látszik az ellenkező oldalra billentette a mérleget.¹⁷³ A bizottság véleménye szerint az egykori főconsistoriumnak a „superattentio” kérdésében elfoglalt álláspontja lett alapja az „azóta szakadatlanul folyó vitának s ehhez képest a kérdés összebonyolításának”. Holott a főconsistorium már annak idején sem olyan számadást követelt, amelynek felülvizsgálására és esetleges kifogásolására joga lett volna; ezt nem is tehette, állapítja meg a bizottság, hiszen a végrendeletnek az a kijelentése, hogy „az egyenes fiúág kihaltával a főconsistorium által, a fiúági famíliának megegyezésével, választandó leányági curator majdan számadással tartozik, indirecte azt is involválja, hogy az egyenes fiúágból működő curatorok számadással nem tartoznak”. Az „indirecte azt is involválja”-féle magyarázat az akkori curator TELEKI Sámuelről származik — az egyház tehát gyakorlatilag a gróf álláspontjára helyezkedett s nem találta őt számadásra kötelezhetőnek. Viszont hogy a könyvtáralapító szándéka is érvényesüljön, leszögezték, hogy az egyenes fiúágból származó curatoroktól is követelheti az egyház a bevételek és azok felhasználásának „kimutatását”, mert csak így szerezhetnek biztos tudomást a könyvtár ügyeiről. Az ellenőrzésnek ezt a formáját az egyház kezdetől fogva igyekezett is érvényesíteni, állapítják meg, nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült. Az egyházi főhatóságnak tehát ma is „joga és kötelessége”, hogy a curatortól „nem számadást, de évenként kimutatást kérjen afelől, hogy mik voltak az 1834-ik évtől fogva a könyvtár bevételei s azok miként és mire fordítottak”. Az 1873-as szakvéleményhez képest döntő különbség, hogy a könyvtárral kapcsolatban elejtik a „jogi személy” fogalmát, elismerik, hogy a TELEKI-könyvtár a hozzátartozó javakkal együtt „a végrendeletben kijelölt Teleki-ág, ill. ágak nevére telkekönveztessék” s csak annyit kötnek ki, hogy „a teherlapra mindazon kötelezettségek betábláztassanak, melyeket a végrendelet az időszerinti könyvtári gondnokra rón”. A hármas

171. Az egyházkerületi közgyűléssel részletesen foglalkozott a sajtó: *Kelet*, 1874. ápr. 15. 84. sz. — *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 15. 84. sz. — *Pesti Napló*, 1874. ápr. 16. 87. sz. (Esti kiadás.) — *A Hon*, 1874. ápr. 16. 87. sz. (Esti kiadás.) — *Ellenőr*, 1874. ápr. 17. 105. sz. — *Reform*, 1874. ápr. 17. 105. sz. — *A Hon* a hírhez még hozzáfűzte: „Az egyháztanács mint a Magyar Polgár tudja, erélyesen fog eljárni a fontos ügyben, melyet közel húsz éve szellőztet a magyar sajtó. ... Ideje volna, hogy ez ügy végre dűlőre vitessék.” (Néhány nap múlva ugyan ezt szó szerint leközölte a *Magyar Polgár*, ápr. 19. 88-ik számában.)

172. Megjelent az Igazg. jel.-ben, 13—24. l. Idézeteink is innen valók.

173. A bizottság elnöke most is GYARMATHI Sámuel főügyész volt, tagja maradt KOLOSVÁRY Sándor jogtanár, a harmadik viszont SZÁSZ Béla (1840—1894), a *Kelet* szerkesztője lett, aki mind politikai, mind irodalmi téren a konzervatív erőket támogatta. Ő írta a jelentést s ő volt az ügy előadója a közgyűlésen.

bizottság egy tagja — KOLOSVÁRY Sándor — nem is értett ezzel egyet s írásban fűzte hozzá a jelentéshez különvéleményét, mely szerint a telekkönyvezés kérdésében fenntartja a legutóbbi egyházkerületi közgyűlés által is jóváhagyott szakvéleményt.¹⁷⁴ A bizottság ezután javasolta, utasítsák vissza ORBÁN Balázs „lelkiismeretlen és alaptalan vádjait”, melyekkel az egyházi hatóságot éppoly igazságtalanul illette, mint amilyen „hamis számtételeket költött ... a gróf Teleki család által ..., eltulajdonított jövedelmekre nézve ... miután mostani egyházhatóságunk minden tőle telhetőt megtett az iránt, hogy a b. e. kancellár hagyománya a tudománynak a hazában és nemzetben előmozdítására' biztosítottassék.” ORBÁN vádjait annál is inkább vissza kell utasítani, mert a képviselő „nem átalotta ... testületünket az egyházi és iskolai pénzek kezelésére nézve is alaptalan rágal-makkal halmozni el”. A vádak visszautasításával kapcsolatban támadt némi vita, mert az egyik felszólaló (BERECKI S.) szerint „azt is el kell ismerni, hogy erre [t.i. ORBÁNinterpellációjára] mulasztásainkkal legalább részben mi adtunk okot. Ő nem menti ORBÁN Balázs képviselő eljárását, de nem kívánja, hogy az megtoroltassék”, ezért a miniszterhez intézendő válaszban megtorló, éles kifejezések ne szerepeljenek.¹⁷⁵ NAGY Péter püspök kijelentette, hogy megtorlást ő sem kíván, de a rágalmakat határozottan vissza kell utasítani. A bizottság még a továbbiakat javasolta: 1) az igazgatótanácsot utasítani kell a „superattentio” (főfelügyelet) gyakorlati alkalmazására; 2) el kell követni mindent a békés úton való kiegyezésre, ezért egy 3 tagú bizottság keresse fel személyesen TELEKI Sámuel-t s folytasson vele közvetlen tárgyalásokat; 3) a bizottság TELEKI Sámuellel egyetértésben állapodjék meg egy szabályzatban, amely határozottan tisztázza, hogy az egyház főfelügyeleti jogát a jövőben hogyan kell értelmezni és gyakorolni; 4) a közvélemény tájékoztatására, továbbá azért, hogy az egyház a rosszakaratú vádaktól tisztázza magát, nyomtatásban közzé kell tenni a végrendeletnek a könyvtárra vonatkozó részeit és a szakbizottság jelentését.

A közgyűlés mindezt jóváhagyta s megbízta a bizottságot a miniszterhez küldendő válasz megírásával. Egyszersmind utasították az ügyvédet a per szüneteltetésére s kijelölték a békéltető tárgyalásokat folytató bizottság tagjait.¹⁷⁶

174. KOLOSVÁRY Sándor ezek után *Egyházi javaink jogi természetete* címmel cikksorozatot közölt, amelyben a „jogi személy” fogalmára is részletesen kitért. „... országos törvényeink a pia fundacioknak is jogi személyiségét (persona ficta, moralis, seu judica) elismervén, a tulajdon-jog e jogi személyeket illeti. Ezen csak intellektuáliter létező jogi személyek azonban az őket megillető jogok gyakorlati érvényesítésére fizikai képviselőkre lévén szorulva, az alapító által kitűzött cél egyetemessége, vagy konkrét volta szerint, tényleg vagy az egész egyházkerületünket képviselő egyházi főtestületek, vagy ... kisebb egyházi korporációk ... testületei által gyakoroltatnak.” Hozzáteszi azonban, hogy „Azon nemzeteknél, hol a jog-élet fejlettebb, ... ott meglehetősen tisztázva vannak a fogalmak a jogi személyekről ... Nálunk más a helyzet. A mi törvényhozásunk a jogi személyről részletes, elvi intézkedéseket nem tartalmaz.” = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. máj. 21, 28. jún. 4, 11, 18, 25. — Ez a magyarázata annak az idegenkedésnek, amellyel a TELEKI-téka jogi személyének elméletét fogadták.

175. *Az erdélyi ev. ref. egyh.-kerület harmadik közgyűlése.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. ápr. 23. 173—17. sz. 130. l.

176. A bizottság tagjai: br. KEMÉNY Gábor, KABÓS László, valamint BIHARI Sándor marosvásárhelyi kollégiumi tanár.

A hírlapok beszámolóikban részletesen közölték a hozott határozatokat.¹⁷⁷ A kommentárt is közlő újságok pártállásuk szerint magyarázták a közgyűlés állásfoglalását. A marosvásárhelyi *Székely Hírlap* triumfált: szerinte a bizottság „egészen egyebet olvasott ki a nagyérdemű kancellár végrendeletéből . . . mint amiket a honhazafi báró teli torokkal a világnak kikiabált”. A bizottság „azon tényben: hogy a család fidei commissariusza magára telekkönyvezte a könyvtárt, nem lát rablási merényletet, csupán annyi mulasztás van e tényben, hogy a könyvtárnak a nemzet által való haszonélvezetét is, teher gyanánt melléje kell vala tábláztatnia ami azonban könnyen helyre pótolható. A végrendelet világos szavaira, és nem a rajongó képzelet fantasmagoriáira támaszkodva, úgy látja, hogy a fidei commissarius nem tartozik szoros számadással.”¹⁷⁸ A kolozsvári *Magyar Polgár*, mely a bizottsági jelentés nyomán az ügy történeti előzményeit is bőven ismertette, igyekezett ezúttal békésebb hangot megütni. Mentegette az egyházat, mert „ha történt is mulasztás, ennek oka nem egyedül az egyház kormányánál volt. Az elvi kérdés volt az ok, mely mellett a grófház makacson megmaradt. Lehetne megjegyzésünk az iránt, hogy egy gróf nem szégyelheti, ha néhai elődjének fenséges adományát kezeli és arról a nemzetet koronként értesíti. A felvilágosodás kincseinek kezelése nem vet szennyfoltot a grófi koronára sem. Az egyházi főtanács túlságosan is türelmes és kíméletes volt, de ez megbocsátható azon kegyelet meggondolása folytán, mellyel e család és főleg a hagyományozó iránt az egyház tartozott.”¹⁷⁹ A cikk ORBÁN Balázs eljárására is kitért: véleményével itt is a mérsékelt közéletet próbálta megtalálni. „Tehetnénk megjegyzést azon kifakadásokra, melyekre néhány szónok san géne ragadtatott a távollevő Orbán Balázs ellen, ki mert — igaz, hogy illetlen hangon, de hazafiságtól elragadva — a nyilvánosság elé hurcolni egy nemzeti ügyet. Ha egyik részen a kegyelet hatalma 40 éves uralmat gyakorolt; a másik részen a kegyetlenség egy interpellatoria szorítkozik. Mindkettő hibás volt; de azon tanúságot tartalmazza, hogy nemzeti ügyben szorítsuk háttérbe a túlvitt gyöngédséget egy részről, de legyünk gyöngédek másrésztől. A nemzetet lehet védni az egyéni becsület tiszteletben tartása mellett is. Azon urak pedig, kik jobboldali hevőknek Orbán Balázs ellen szabad folyást engedtek, gratulálunk, hogy könnyebbültek. De ne feledjék, hogy a közvélemény hosszasan elfojtott bosszankodása, ha kitör, nem fejezi ki magát mindig az illem bizonyos szabályai szerint.”

Az *Egyetértés* — régebbi állásfoglalásaihoz híven — ezúttal is élesebb hangot használt.¹⁸⁰ Nyíltan rámutatott a közgyűlés határozataiban levő ellentmondásokra. „Ily állásban ezen ügynek bámulni lehet, miként a főtanács saját nem tagadható mulasztásait azzal akarja jóvátenni, hogy Orbán vádját visszautasítja, s a vád alaptalansága feletti megbotránkozását fejezi ki egyfelől, míg másfelől még is egy bizottságot küld ki, hogy az ügy Sámuel gróffal békés úton elintéztessék; de azon elv fenntartandó, hogy a könyvtár s fenntartására rendelt javak hitbizomány természete telekkönyvbe

177. *Kelet*, 1874. ápr. 17. 86. sz. — *Reform*, 1874. ápr. 19. 107. sz. *Magyar Újság*, 1874. ápr. 19. 89. sz. — Ezek a közlemények nem tartalmazzak kommentárt.

178. *Székely Hírlap*, 1874. ápr. 25. 33. sz.

179. *A ref. egyh. kerületi főgyűlése.* = *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 17. 86. sz.

180. L.: *A Teleki könyvtár ügyéhez.* = *Egyetértés*, 1874. ápr. 21. 17. sz.

igtattassék, [kiemelés eredetiben] és hogy a felügyelet joga az igazgatótanácsot illeti meg. Szép következetesség annyi tudós férfiútól, kik úgy látszik Orbán igazmondását, csak ily úton bírták elnyögni, ha a nemes grófnak is hízelegnek, és ezen közintézményt is felkarolják.” Felteszi a kérdést TELEKI Sámuel grófnak, hogy a nyilatkozatában deklarált „kizárólagos tulajdonjoga” a könyvtárra ugyan min alapszik s vajon „a sajátjának hitt könyvtárból azt tanulta: hogy a közügyek érdekében felszólalás a társadalmi morál sülyedése lenne, — ha a nagy atyja ily szavakat hallana, bizony a könyvtár kezelésére alkalmasnak nem találná, sőt azt mondaná: bizony fiam ily eljárást még a petroleur communisták sem engedtek volna meg maguknak, hogy a legtisztább intézkedésemet félremagyarázva, a haza és nemzet oltárára tett áldozatomat oly rosszul kezeljék”. Csak számoljon el a gróf a befolyt jövedelmekről pontosan „mert tudunkra a Récsi Emil féle 1 500 frton megvett könyvtáron kívül nem sokat gyarapodott a könyvtár . . .” „Reméljük és elvárjuk — fejezi be cikkét a lap —, hogy a fölébredt egyházi főtanács elvállalt kötelességeit engedetlen pontossággal teljesítendi és e részben sem a nagy urak kegypillantásai sem az egyéni pártfogásck drága morzsái nem fogják eltántorítani — valamint Trefort miniszter is megteendi a magáét.”

Mint az előző évi sajtóvisszhangnál, úgy most is JAKAB Elek fejtette ki *A Hon* hasábjain történelmi objektivitásáról tanúskodó véleményét.¹⁸¹ „A marosvásárhelyi Teleky-könyvtárügy nem egyesek ügye, nem családi, nem személyi, hanem országos és magyar közművelődési ügy” — szögezi le mindjárt bevezetőben. Családi ügy maradhatott volna, ha a könyvtár ügyeiről, annak gyarapodásáról, elvárható fejlődéséről, az időközi könyvtári ellenőrzésekről időről időre sajtóközlemények, híradások jelentek volna meg. Mivel ez soha nem történt meg, „az addig is csak feltételesen magán ügyből nyilvános közügynek kellett szükségképpen lenni” s akik ez ügyben felszóltak „nem mint hivatlan prókátorok, hanem mint jó hazafiak cselekedtek”. Sajnálatos, hogy a sajtó felszólalása nyomán a kormány eddig nem érezte kötelesnek magát, hogy hatalmánál fogva az ügybe beavatkozzék. Miután a dolog a parlament elé került, most már a kormánynak „így vagy úgy, de okvetlenül intézkednie kell”. A „kissé drasticus interpellatio” végre hetven év után nyilatkozatra bírta a fidei commissum mai kezelőjét is, állást foglalt a református egyház, sőt kilátásba helyezte az egész ügy anyagának nyomtatásban való közzétételét. „Most már nem gyanúsítások, vádak és rágalmak, hanem saját vallomások, erkölcsi testületek hivatalos elismerései, világos tények állnak szemünk előtt.” Ha majd az ígért nyomtatvány megjelenik, bizonyára fény derül arra is, mire alapozva állítja a most élő TELEKI Sámuel a könyvtárra vonatkozó tulajdonjogát, mert ha az nem „a végrendeletet kiegészítő okirat, mert ha egyszerű bibliographia, szabályozó jegyzés, akkor a végrendeletnek nem praejudicialhat”. Valamennyi tény birtokában kell majd a sajtónak ezek után újra véleményt nyilvánítania s célszerű lenne, ha az illetékes miniszter is ekkorra halasztaná döntését. E fontos ügyben „nemzeti kulturánk s hazánk jövőndő

181. AGRICOLA [JAKAB Elek]: *A Teleky-könyvtár ügyében.* = *A Hon*, 1874. május 20. (Reggeli kiadás.)

fennmaradásának barátai” latba kell vessék erkölcsi erejük súlyát, mert „az igazságnak, a nemzeti művelődés ez ügyének párbaj-fenyegetések miatt elnémulni nem szabad”.

Látványos döntés és újabb nagyszabású hírlapi vita azonban nem következett be. Az erdélyi református egyházkerület valóban kiadta a közgyűlési jegyzőkönyvet, benne a bizottsági jelentést s az könyvárusi forgalomban kapható volt. (A kolozsvári *Kelet* folytatásokban az egészet le is közölte.)¹⁸² Az egyháznak azonban sem békítési szándéka, sem az a kísérlete, hogy a felügyelet gyakorlását végre elkezdje, nem járt sikerrel. TELEKI gróf az igazgató tanácsnak írt válaszában tiltakozott az ellen, hogy a neki írt levélben a TELEKI-könyvtárat „közkönyvtárnak” nevezték s mivel „tulajdonom megvédése végett perre szorítván”, az ügy törvényszéki úton van, „... kötelességemből kifolyólag kénytelen vagyok ezennel mind az elnevezés, mind a szándékolt felügyelet és 4 tagú bizottság ellen tiltakozni, s így a hozzám is tett értesítésben foglalt minden intézkedését a legnagyobb tisztelettel visszautasítani”.¹⁸³ Az igazgató tanács újabb levelének sem lett semmi eredménye: TELEKI nem volt hajlandó a bizottsági tagokkal tárgyalni, sőt jogi képviselője a polgári per szüneteltetésének is ellene volt. A per tehát folytatódott, ill. — az egyház kérésére — húzták-halasztották, hogy időt adjanak a békéltető bizottság tárgyalásainak. Ez azonban még a következő évben is csak azt jelenthette, hogy a tárgyalásokat folytatni kell, mert azok némi reményt nyújtának a megegyezésre.¹⁸⁴

A sorban utoljára megjelenő SZÁVA Farkas cikke nemcsak címében, valóságosan is *Végszó a Teleki könyvtár ügyéhez* volt. A cikket először a kolozsvári *Magyar Polgár* közölte teljes terjedelmében, az *Ellenőr* kevés kihagyással, majd egy hónap múlva a marosvásárhelyi *Székelyföld* ugyancsak teljes egészében.¹⁸⁵ Új mozzanat SZÁVA cikkében, hogy a közhit szerint

182. *A Teleki-könyvtár = Kelet*, 1874. júl. 8–10, 12, 14. 152–154, 156–157. sz. — TELEKI Sámuel még májusban kérte „néhány adatoknak fölvételét” a kiadványba; kérését teljesítették. Ld. *Az igazgató-tanács gyűléséből. = Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. máj. 21. 177–21. sz. 164–165. l.

183. *Teleki Sámuel levele az igazgató-tanácsához*. 1874. jún. 20. — Igazg. jel. 25. l. Vö. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. júl. 9. 184–28. sz. 220. l. — Az említett 4 tagú bizottság a könyvtár megvizsgálása céljából kapta megbízását: BIHARI Sándor, KONCZ József, PÁLL Károly, URR György, valamennyien a marosvásárhelyi ref. kollégium tanárai.

184. Ezt br. KEMÉNY Gábor, a békéltető bizottság elnöke jelentette 1875 májusában az egyházkerület évi közgyűlésén. Ugyanakkor kérte tiszte alóli felmentését. A közgyűlés helyette br. KEMÉNY Györgyöt bízta meg az elnöki tiszttel. — A tárgyalások menetére vonatkozólag ld. az igazgató tanács üléseiről szóló tudósításokat (*Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. jún. 25. 182–26. sz. 204. l.; júl. 16. 185–29. sz. 228. l.; aug. 20. 190–34. sz. 269. l.; szept. 3. 192–36. sz. 282. l.; dec. 10. 206–50. sz. 396. l.) és az egyházkerületi közgyűlésről való beszámolót (uo. 1875. jún. 3. 231–22. sz. 171–175. l.)

185. SZÁVA Farkas: *Végszó a Teleki könyvtár ügyéhez. = Magyar Polgár*, 1874. máj. 21–22. 114–115. sz. — *Ellenőr*, 1874. máj. 23. 141. sz. — *Székelyföld*, 1874. június 14, 17, 21, 24. 33–36. sz. — A rövid életű *Székelyföld* (alcíme szerint „Ismeretterjesztő, szépirodalmi és népgazdasági lap”) hetenként kétszer jelent meg Marosvásárhelyen, 1873. nov. 1. — 1874. szept. 13. között; ekkor anyagi nehézségei miatt valószínűleg megszűnt. Bár SZÁVA Farkas a lap munkatársai közé tartozott, cikkét mégis *Közönség köréből* főcímmel és „Az e téren közlettekért semmi felelősséget nem vállal el a Szerk.” megjegyzéssel közzétették. Idézeteink e lapból valók.

a miniszternek bemutatott egy másik végrendeletet, mely az eddig ismerttel szemben ellenkező értelmű lenne s amelyről „országszerte annyit beszélnek, suttognak az emberek! ...” SZÁVA egy ilyen végrendelet létét elképzelhetetlennek tartja, de ha mégis úgy lenne, követeli, hogy hozzák azt nyilvánosságra. A főkérdés most, hogy a TELEKI-könyvtár és annak javai a nemzet, vagy a család tulajdonát képezik-e? Bebizonyítja, hogy a TELEKI Sámuel nyilatkozatában hivatkozott idézet nem a végrendeletből, hanem a könyvtár katalógusában közzétett könyvtári szabályzatból való, korábbi a végrendeletnél s a kiragadott idézetnek egészen más az értelme, mintha az egész mondatot idézték volna. Az előző évben egy jogi szakbizottság már kimondta, hogy a TELEKI-könyvtár a nemzet vagyona s bár nem hiszi, hogy lenne bíróság, mely ennek ellenkezőjét állapítaná meg, mégis „az érdekek, a befolyások, a nepotismus s más tekintetek, összeköttetések” léte azt tanácsolja, hogy az ügyet egy pártatlan, nem erdélyi bíróság előtt kellene tárgyalni. Ő ugyan méltányolja az igazgató tanács erőfeszítéseit a békés kiegyezésre, de alkudozni, a nemzet kárára engedményeket tenni nekik sincs joguk. Mióta ez az ügy napvilágra került, egyéb sincs „mint alázatos instantiák, könyörgések, küldöttségek alázatos kiküldetése, szóval: a nagy igazsággal szemben kuncurálás, instálom, Erdély-féle megszokott hunyászkodások ...” A szervilizmusnak ilyen megnyilvánulása mellett csak azt lehet várni, „hogy fogják ennek az ügynek nyakát kitekerni s ad acta tenni...” Végezetül elmondja, hogy a TELEKI-könyvtár érdekében való kiállásáért több ízben személyes inzultus is érte: április 2-án a marosvásárhelyi vasútállomáson „gr. M. M. úr az egész utazó közönség előtt kitört ellenem a Teleki könyvtár védelméért s egy jó félóráig hangoztatta nevemet, hogy csak jöjjen el a S...y kormány korszaka: majd az ilyféle embereket, mint csekély magam, Orbán Balázs, Csernátóny s társait így meg amúgy tanítják meg ...” Tíz nap múlva hasonló személyes megtámadás érte a vásárhelyi piac-téren gr. N. N. úr részéről. Nekik SZÁVA Farkas azt üzeni, hogy a „képzett oligarchák képzett uralma, hatalmas korszaka letűnt fényük, gazdaságukkal együtt; azt a régi hatalmat elvitte, eltemette magával az idő; más szellemek fújdognak most, más a korszelleme. ... sem a nyílt megtámadás, sem a négy szem közti intelmekre nem hederítünk, mert törvény véd ... Nem félünk, nem rettegünk hát senkitől.” Mint láttuk, a könyvtár ügye kezdettől fogva politikai pártállásuk szerint polarizálta a vitában részt vevőket s most a meg nem nevezett gróf is egy sorban emlegette SZÁVA Farkast és a két országgyűlési képviselőt: a függetlenségi ORBÁN Balázst és a bal-középhez tartozó CSERNÁTÓNY Lajost, az ellenzék rettegett publicistáját.

ORBÁN Balázs interpellációjára TREFORT miniszter nem adott hivatalos választ, történetek ellenben gyakorlati lépések. A könyvtárak feletti állami felügyelet gyakorlásának amúgy is időszerű problémájának megoldására TREFORT Ágoston ekkor tette az első kísérletet: 1874 nyarán könyvtárak és múzeumok országos főfelügyelője állást szervezett s kinevezte erre PULSZKY Ferencet, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját.¹⁸⁶

186. PULSZKY Ferenc (1814–1897) politikus, régész, művészettörténész, az MTA tagja, 1895-től másodelnöke. 1869–1894 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

A kolozsvári *Kelet* már augusztusban részletesen beszámolt az új állásról, melynek célja, hogy a kormánynak a „közhasználatra szánt nyilvános gyűjtemények és közkönyvtárakról, azok anyagáról, berendezéséről s kezelési módjáról, nemkülönbön használhatóságukról ... kellő tudomása legyen”.¹⁸⁷ Ismerteti azokat az intézményeket, amelyeket PULSZKY Ferencnek elsősorban meg kell látogatnia: közöttük szerepel a TELEKI-téka is. Az ellenőrzésnek választ kell adnia arra a kérdésre, hogy az intézmények vajon „a fennálló szabályoknak, a könyvtár-isme és múzeum-tudomány jelenkori igényeinek megfelelően s az esetleges alapítók szándékai és rendeletei értelmében híven, pontosan és célszerűen kezeltetnek-e, s megtételek-e azon elővigyázati intézkedések, melyek akár az ország tulajdonát képező, akár községek, egyházi vagy világi hatóságok birtokában levő, s közhasználatra szánt ilyenmű gyűjtemények fenntartására mellőzhetetlenek”. A megfogalmazás a TELEKI-könyvtárra szabott s PULSZKY ötnapos erdélyi körútjáról írt beszámoló ezt ki is mondja: „Pulszky küldetésének főtárgya a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár ügye volt.”¹⁸⁸ A *Budapesti Közlöny*ben megjelent hivatalos jelentés azonban meglehetősen szűkszavú s értéke inkább objektívításában, hivatalos jellegében, semmint adatainak vagy megállapításainak újszerűségében áll. „Ami a Teleki hitbizományos könyvtárt illeti — írja a jelentés —, ez különösen könyvtári célokra tűzmentesen épült gyönyörű teremben, elég célszerű szekrényekben helyeztetett el, catalogusa 1800-ban nyomtatott ki, minden magyar bibliograph előtt ismeretes, e szerint a kötetek száma meghaladja a 35 ezret, mind jó, sok díszes kötésben, a múlt félszázadban azonban keveset gyarapodott e könyvtár, ezen gyarpodásáról szintén van írott lajstrom, mely egészben valami 6000 kötetet foglal magában, nagyobb részint jogtudományi könyveket, melyek Récsy Emil gyűjteményéből utolsó években közel 2000 forinton vétettek meg. A könyvtár nyitva áll mindennap délelőtt és délután. Van könyvtárnoka és szolgálja, van kényelmes olvasóterme, csakhogy évek óta olvasó nem találkozott, vasárnaponkint jönnek ugyan látogatók, hogy a terem bámulják, de olvasni nem jön senki, még a jogászegylet sem, mely nagyobb részint a királyi tábla hivatalnokaiából áll.” Mióta az ügyvédi oklevelet szerezni kívánó fiatal jogászok nem gyakornokoskodnak többé a királyi táblánál, ami a városnak korábban 4—500 fiatal jelenlétét biztosította, „kik közt mindig találkozott olyan is, ki olvasott, — a könyvtár célját elvesztette. Évek óta senki sem használta, mint gr. Teleki Domokos, gr. Mikó Imre és Szabó Károly; a collegium tanárai, a diákok, a lakosság nem járnak az olvasó szobába. A könyvtár szaporítása biztosítva lett ugyan az alapító gróf által, de ennek eszközlése s a superattentio, illetőleg superinspectio iránt, mely a ref. consistoriumot illetné, fél század óta foly a vita az alapító fiágának képviselői s a ref. consistorium között, az intézet szellemi

187. *Kelet*, 1874. aug. 14. 184. sz.

188. *Az erdélyi múzeumok s könyvtárakról*. Bp. okt. 13-án. = *Magyar Polgár*, 1874. okt. 16. 235. sz. — Csaknem szó szerint közli ugyanezeket a cikkeket a *Kelet* is (okt. 16. 235. sz.), a közös forrás *A Hon* volt. A cikk szerint PULSZKY megkísérelt egy, az állam által is elfogadható kiegyezést. A későbbi események azonban nem mutatnak eredményességre.

gyarapításának hátráltatásával, jelenleg egy alaki kérdésben bíró előtt fekszik az ügy.”¹⁸⁹

A PULSZKY-féle küldetés a TELEKI-téka ügyében csak annyit jelentett, hogy a kormány részéről megtörtént az első hivatalos, állami ellenőrzés s az adott helyzetben ennek volt valamelyes morális súlya — a gyakorlatban azonban minden maradt a régiben.

ADATOK A HITBIZOMÁNYI JÖVEDELEM FELHASZNÁLÁSÁRÓL A KÖNYVTÁR A SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Mindazok, akik a TELEKI-könyvtár körül zajló vitában felszólaltak, nyíltan vagy burkoltan, de egyöntetűen feltették a kérdést: mire fordították a hitbizományhoz tartozó ingatlanok jövedelmét, ha a könyvtárat nem gyarapították kellően? Az e tárgyban elhangzott vélemények s a megjelölt összegek bizonyára támaszkodtak valamilyen — megbízható vagy kevésbé megbízható — forrásra, de hitelt érdemlő bizonyítás nem állt módjukban. Az 1833-as vizsgálat szolgáltatott egyedül konkrét pénzügyi adatokat, de ez is csak 1874 nyarán vált nyilvánossá, amikor a viták már jórészt lezárultak. Azok a számadási feljegyzések, melyeket már a könyvek gyarapításának elemzésénél idéztünk, a fenti kérdésre is megadják a választ.¹⁹⁰

Az 1824-től vezetett számadás a szabadságharcig tiszta és pontos képet mutat. A bevétel rovattal szemben szerepel a kiadás, a kettő különbségét mint maradványt átviszik a következő évre. Mindjárt az első év, az 1824-es jelentős maradvánnyal zárul: a 2994 forint 10 kr. bevétellel szemben a kiadás csak 1613 frt. 20 kr., a maradék tehát 1380 frt. 50 kr. Ez az összeg biztosítja a következő évek egyensúlyát: ha néha nagyobb a kiadás, az előző évek maradványa fedezi.¹⁹¹ A maradvány azonban inkább nő mint fogy: 1835-ben már 2201 frt. 9 kr. (Ugyanebben az évben könyvekre 388 frt-t költöttek.) A következő évben TELEKI Ferenc tűzvédelmi okokból megvásárolta a könyvtár épületével szomszédos telket 3000 forintért, de még így is átvittek a következő évre 591 frt. 50 kr. maradványt. A pénznek ilyen felhasználása az alapító rendelkezéseivel szöges ellentétben állt, de nyilván-

189. *Pulszky Ferenc I. jelentése az országban levő könyvtárakról és gyűjteményekről.* = *Budapesti Közlöny* 1874. okt. 20. 239. sz. — A jelentést leköszölte a *Kelet*, okt. 24–25. 242–243. számában.

190. A kézirat adatait ld. a 79. sz. jegyzetben.

191. Illusztrálásul néhány év adatai: a = előző évi maradvány, b = bevétel, c = kiadás, d = a kiadásból könyvbeszerzésre, e = maradvány. — 1828. a: 875. fr. 36 kr. b: 2.400 fr. c: 2.159 fr. 50 kr. d: 574 fr. 40 kr. e: 1.115 fr. 46 kr. — 1832. a: 467 fr. 1/2 kr. b: 2.969 fr. 8 1/2 kr. c: 1.984 fr. 26 kr. d: 239 fr. 59 kr. e: 1.145 fr. 43 kr. — 1840. a: 2.577 fr. 12 1/2 kr. b: 3.619 fr. 7 kr. c: 2.316 fr. 41 1/2 kr. d: 159 fr. 42 1/2 kr. e: 3.879 fr. 38 kr. 1844. a: 6.636 fr. 28 kr. b: 3.730 fr. 2 kr. c: 2.873 fr. 41 kr. d: 109 fr. 38 kr. e: 7.492 fr. 49 kr. (1 fr. = 60 kr.) — A kiadások között — a személyzet fizetésén kívül — ilyen tételek szerepelnek: adó, fűtés, kéményseprő, javítások, a könyvtárosnak fa stb.

valóan egyszerűbb volt telket vásárolni, mint a könyvtárat folyamatosan és tervszerűen gyarapítani. A könyvtár épületének javítását is mindig a befolyt jövedelemből fedezték, holott az alapító ezt világosan a curator magánvagyonának terhére rendelte el. 1847-ben a maradvány már 11632 frt. 35 kr. 1848 októberében, amikor a császári csapatok Marosvásárhely felé közeledtek, a TELEKI-téka pénztárában 12 781 frt. 40 kr. volt. TELEKI Ferenc 2.500 frt-t adott át a könyvtárosnak s a többi pénzt magához véve, elhagyta a várost, ahová csak 1850 végén tért vissza. A számadáskönyv néhány sorban megörökíti az elvitt összeg sorsát: az eredetileg húszasokban levő pénzt — súlya miatt — TELEKI Ferenc bankjegyre váltotta, majd ezt Kossuth-bankóba, ami a szabadságharc bukása után értékét veszítette. Így veszett tehát el a könyvtári jövedelmekből egy jelentős összeg, amelynek rendeltetése a folyamatos könyvbeszerzés lett volna.

Az ezután következő bejegyzések szűkszavúbbak és zavarosabbak. A jövedelem továbbra is befolyt, s bár 2—3 évig alacsonyabb volt, az 1852-es év bevétele már 3647 frt. 40 kr., az 1853-asé 4657 frt. Miután könyvbeszerzés alig volt, a felgyűlt pénzt a család tagjai kölcsön vették. Legalábbis ezt bizonyítják az első ízben 1851-ben feltűnő bejegyzések: TELEKI Domokos obligatioja (kötelezvénye) 2500 frt., TELEKI Sámuel obligatioja 3000 frt. 1852-ben nagyobb összeget emésztett fel, hogy a császár, FERENC JÓZSEF látogatására a könyvtár épületét felújították. 1853-ban kereken 11 000 frt. maradványt jelez az év végi mérleg, de egy megjegyzés közli, hogy ebből csak háromezer van készpénzben, nyolczer pedig obligatióban (kötelezvényben). TELEKI Ferenc 1854 elején külföldre utazott s csak 1855 végén tért vissza, a pénzt ezalatt fia, ill. HINC S Miklós jószágigazgató kezelte. Rövid bejegyzések következnek, a kiadások nincsenek vagy csak igen ritkán vannak részletezve. TELEKI Ferenc halála (1861. dec. 11.) után HINC S Miklós elkészíti az új curator, TELEKI Sámuel részére az előző három év (1859/61) elszámolását, s itt érdekes tételt találunk: „A néhai Teleki Ferenc magán jövedelmi adói a téka pénzből lévén fizetve, ezek visszafizetendők 59/61 330 frt. 85 kr.” TELEKI Sámuel aláírta a számadást, ennél több valószínűleg nem történt. Végül az 1868-as évnél találjuk meg a döntő bizonyítékot, ezúttal is a precíz HINC S Miklós jóvoltából. Ennek az évnek pénztári maradéka ugyanis már újra 9553 frt. 80 kr. „melly összeg a Mlgs Gr Teleki Sámuel úr ezen évi 10751 fr. és 32 kr. kiadási többlete fedezésére fordítottatott és így valósággal a pénztárban egy kr. sem maradt, mindazonáltal az eddigi számviteli rendszer szerint mint pénztári maradvány átíratik 1869-re kilencezer ötszáz ötvenhárom forint és nyolcvan kr. osztrák értékben. 1869. január 1. Hinc S Miklós. Fenn írt számadást megvizsgálva helyesnek találtam. Sáromberke 1870. jan. 21. Teleki Sámuel.”¹⁹²

A fennmaradt pénztári kimutatás tehát igazolja a kortársak feltételezését, sőt vádjait: a kancellár TELEKI Sámuel örökösei a könyvtári hitbizomány jövedelmét eltulajdonították és azt saját céljaikra használták fel.

192. Hasonló szöveg ismétlődik az 1869-es elszámolásnál is: „... mely összeg fordítottatott a Méltóságos Gróf Teleki Sámuel úr magán pénztára kiadási többlete fedezésére. Marosvásárhely, 1870. jan. 1. Hinc S Miklós.”

Lelkiismeretük nem tiltakozott ez ellen, de a nyilvánosság előtt felháborodottan utasították vissza azokat a „hamis vádakát”, melyekről nagyon jól tudták, hogy igazak.

Ami a befolyt jövedelem nagyságrendjét illeti, itt SZÁVA Farkas adatai jártak közelebb az igazsághoz, ORBÁN Balázs adatai kissé túlzottak. (Igaz viszont, hogy ő az elérhető jövedelemmel számolt, hivatkozva mindig az ingatlanokban ingyen vagy csekély bérért lakókra.) A lényegen azonban mindez nem változtat: a méltatlan utódok valóságosan is elvonták a nemzettől azt, ami az alapító szándéka szerint a nemzeti kultúrát volt hivatva szolgálni.

A közvélemény érdeklődése a könyvtár iránt a zajos hírlapi viták elülte után erősen lecsökkent. Nyugodtabb korszak következett, amelyben a jogviszonyok rendezetlenségéről és a pénzügyi problémákról már alig esik szó. Az érdeklődés előterébe a könyvtár állománya s annak is elsősorban kéziratosa kerül, mint amely elsősorban tárgya a történeti jellegű tudományos kutatásnak. Hasonlóan nagy érdeklődés nyilvánul meg a TELEKI-család levéltára iránt is. A *Magyar Polgár* már 1874-ben hírül adja, hogy az az általánosan elterjedt hit, miszerint „a marosvásárhelyi Teleki családi levéltár örök időkre el van zárva a tudományos kutatók elől” már nem áll, mert a család engedélyezte egy hazai tudós számára a levéltárban való kutatást TELEKI Mihály koráról, sőt munkáját tiszteletdíjjal is jutalmazta.¹⁹³ Az arisztokrácia féltve őrzött családi levéltáraiba ebben az időben már sok helyen bebocsátják a tudósokat, akiknek néhány évtizeddel előbb még szinte leküzdhetetlen akadályok álltak útjukba.¹⁹⁴

Nagy lendületet adott a kutatásoknak s a tudósok érdeklődésének előterébe állította a TELEKI-könyvtárat a Magyar Történelmi Társulat 1879-ben Marosvásárhelyen rendezett vándorgyűlése.¹⁹⁵ A Társulat előzetesen engedélyt kért a TELEKI-család levéltárában való kutatásra, melyet a család seniora, gr. TELEKI Miklós engedélyezett. Így 1879. augusztus 6-án megnyílt a TELEKI-család levéltára a Történelmi Társulat előzetesen kiküldött bizottsága előtt.¹⁹⁶ A Marosvásárhelyen megjelenő *Erdélyi Figyelő*, a Kemény Zsigmond Társulat közlönye is beszámolt a munkáról: „A Teleki

193. *Magyar Polgár*, 1874. ápr. 19. 88. sz.

194. JAKAB Elek, aki az 1850-es években gr. MIKÓ Imrénének segédkezett az *Erdélyi történelmi adatok* kiadásában, írja húsz évvel később: „Egykor tán lesz időm elbeszélni, mily eszközökkel s minő nehézséggel küzdve jutottam én és a gróf egy s más ritka kéziratához és adathoz. Érdekes lenne ezt tudni ama korszaknak a tudás világát elrejtteni szerető, az oklevelekkel és történelmi adatok közlésével fukarkodó szelleme megismertetése s a mai kor abbéli liberalitásával összehasonlíthatása végett; ...” = JAKAB Elek: *A Teleki-könyvtár és a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond-Társaság. = Figyelő*, 1879. 196. l.

195. *A Magyar Történelmi Társulat 1879. évi aug. 23–30-ki vidéki kirándulása Maros-Torda vármegyébe s Maros-Vásárhely és Segesvár városaiiba*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. MTA. 1879. — *A történelmi társulat nagygyűlése Maros-Vásárhelyen. = Vasárnapi Újság*, 1879. aug. 31. 35. sz. 561–563. l.

196. A családi levéltárat — melyet egyébként mindig külön kezeltek a könyvtártól — első ízben 1762/65-ben rendezték. 1830–36 között DÓSA Sámuel és TOLLAS Károly lajstromozták az iratok mintegy harmadát, elválasztva a peres és birtokügyekre vonatkozó iratokat a politikai iratoktól és a történeti levelezések anyagától. A történészek most ez utóbbival foglalkozhattak.

théka levéltárában nagy szorgalommal folynak a bűvárlatok. Szilágyi Sándor, Szabó Károly s dr. Fejérpataky László a három fiatal tanárjelölttel... már kora reggel ott működnek a régi mohos iratok között s szinte késő estig folytatják az alig két órára megszakított munkát. Annyit elárulhatunk, hogy az eredmény meglepő lesz.”¹⁹⁷ SZILÁGYI Sándor az augusztus 23-i ülésen olvasta fel a bizottság részletes jelentését.¹⁹⁸ A gyűlés résztvevői ezután látogatást tettek a TELEKI-tékában, majd a következő napokban több bizottságra oszolva, kutatásokat folytattak Marosvásárhelyen s Erdély több más városában. A zárülésre augusztus 29-én Segesváron került sor, itt számolt be tapasztalatairól a könyvtári bizottság is, melynek elnöke SZINNYEI József volt. Az előadó CSONTOSI János, aki ebben az időben a Széchényi Könyvtár Kézirattárának vezetője.¹⁹⁹ Miután a könyvtári bizottság a rendelkezésre álló öt nap alatt három városban nyolc könyvtárat, ill. jelentősebb könyvgyűjteményt látogatott meg, világos, hogy figyelmük nem terjedhetett ki a részletkérdésekre. Ennek ellenére a CSONTOSI-féle beszámoló jelentős, mivel ez az első, könyvtári szempontból készült, szakzerű jelentés a TELEKI-tékáról, sok megállapítása ma is érvényes. Rövid történeti bevezető után ez áll: „A könyvtár a gróf Teleki család hitbizománéhoz tartozik, s évi dotatióját, az alapító gróf intézkedése szerint, a vásárhelyi birtokok évi jövedelme képezi. Milyen nagy legyen azonban ezen dotatio, mennyi fordítatik évenként szerzeményekre és mily irányban történik a könyvtár szaporítása? erre nézve a bizottság pozitív felvilágosítást nem nyerhetett.” Világos, egyértelmű megfogalmazás, az előző évek eseményeinek ismeretében nyilván a bizottsági tagok sem csodálkoztak rajta. Még ha meg is dicsérték HORVÁTH Gáspár könyvtárost „ki három napon át fáradhatatlanul dolgozott velünk s szakértő felvilágosításaival legbuzgóbb munkatársunk vala”, e szavak sem feledtethetik el, hogy a bizottság még azt sem tudhatta meg tőle, „mily irányban történik a könyvtár szaporítása?” A könyvek felállításánál a szakrendi és méret szerinti szempontok egy szekrényen belüli keveredését teszi szóvá a jelentés, melyen „a könyvtár több rendbeli catalogussal vél segíteni, melyek ha nem állanak is mindenben a könyvtárban és bibliographia színvonalán, de használhatók, s megfelelnek a könyvtár korlátolt számú olvasó közönségének”. Kiemelik ezután a könyvtár nyomtatott katalógusát, mely „bibliographiai irodalmunk úttörő munkái közé tartozik” s méltó társa a Széchényi Könyvtár katalógusának és

197. *Erdélyi Figyelő*, 1879. aug. 17. Mutatványszám. 16. l. — SZILÁGYI Sándor (1827—1899) erdélyi származású történész, az MTA tagja. 1878-tól a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója. Kiterjedt tudományszervező tevékenységet folytatott. — SZABÓ Károly (1824—1890) történész, bibliográfus, az MTA tagja. 1859-től az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárosa, 1873-tól a kolozsvári egyetemen a magyar történelem tanára. — FEJÉRPATAKY László (1857—1923) történész, egyet. tanár, az MTA tagja. Később a Széchényi Könyvtár, majd a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.
198. SZILÁGYI Sándor: *Jelentés a Gróf Teleki-család levéltárában tett kutatásokról.* = A 195. sz. jegyzetben i. m. 106—115. l. — A bizottság mintegy 29 000 missilist nézett át, melyek sem személy szerinti, sem kronológiai rendben nem voltak.
199. CSONTOSI János: *A könyvtári bizottság jelentése.* uo. 141—156. l. — CSONTOSI János (1846—1918) könyvtáros, az MTA lev. tagja, 1875—93 között az OSZK Kézirattárának vezetője, 1879-től a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője.

PRAY György *Index rariorum librorum* c. művének. „Ebből ismeri a Teleki-thékát a tudományos világ” — állapítják meg. Sajnálatos viszont, hogy az 1819 óta beszerzett művekről nincs tudomása a tudományos közvéleménynek „s mívelődés-történetünk nem kis kárára, sok nagybecsű könyv ismeretétől meg vagyunk fosztva”. Kívánatos volna tehát a nyomtatott katalógusok kiadásának folytatása.

A bizottság megállapítása szerint „A könyvtár egész oeconomiaja egy nyilvános könyvtár benyomását teszi ránk; s universális feladatánál fogva a tudományok minden ágára terjed ki.” Az alapító „sok bibliographiai érzékkel a tudományok minden disciplinájából gyűjtötte könyveit. ... az emberi tudásnak alig van olyan ágazata, melynek irodalmából a ritkább és kitűnőbb munkák itt ne volnának.” Röviden jellemzik az állományt, megjelölve azokat a főbb területeket, ahol az alapító az elérhető teljességre törekedett. (Ó- és középkori klasszikusok, hungaricak, transylvanicak, protestáns theológia hitvitázó irodalma.) Leszögezik azt a tényt is, hogy a könyvtár régi kéziratokban nem bővelkedik. (A jelentősebbekről — pl. *Tacitus-codex*, a 16. századi *Teleki-codex*, egy 14. századi latin biblia — részletesen írnak.)

A bizottság meglátogatta a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárát is. Nem érdektelen — már csak az ellenpélda kedvéért sem — idézni véleményükből: „Örömmel constatáljuk, hogy ez azon kevés hazai könyvtárak egyike, amelyről elmondhatjuk, hogy példásan van rendezve, hol minden egyes könyv a könyvtárnak szakértelméről és buzgalmáról tesz bizonyosságot. ... A könyvek felállításában a szakrendszer vitetett keresztül” s mindez KONCZ József kollégiumi tanár érdeme, aki 1871-től a könyvtár őrre.²⁰⁰ Kiemelik a 16—17. századi disszertációk kitűnő feldolgozását és hozzáteszik, kívánatos volna, hogy KONCZ József kiterjessze munkáját a TELEKI-téka disszertációira is.

A Történelmi Társulat vándorgyűlésének megvolt az a pozitív hatása, hogy könyvtári szakemberekből álló bizottság vizsgálhatta meg a TELEKI-könyvtárát s mondhatta el szakszerű véleményét, másrészt felhívta a történészek figyelmét a TELEKI-család levéltárára, melynek gazdag anyaga nélkül Erdély történetének egyes korszakait csak hézagosan lehetett volna megírni. A gyűjteményekkel szemben felmerülő kutatói igények közül kétségtelenül a levéltári volt a sürgetőbb: ezúttal javára kell írunk a TELEKI-családnak, hogy nem késlekedtek. Az *Erdélyi Figyelő* már októberben hírül adta, hogy a TELEKI-család megbízást adott KONCZ Józsefnek a levéltár rendezésére és katalogizálására.²⁰¹ A levéltár ügye ezzel a legjobb kezekbe került s ettől kezdve sűrűn olvashatjuk a híradásokat a munka előhaladásáról s a szorgos KONCZ József közleményeit a levéltár legértékesebb darab-

200. KONCZ József (1829—1906) tanulmányait Erdélyben, Németországban és Svájcban végezte, 1860-tól a kollégium tanára. Megírta a kollégium és nyomdája történetét. Sokat publikált a TELEKI-levéltár anyagából. Munkatársa az *Erdélyi Figyelőnek* és a *Figyelőnek*.

201. *Erdélyi Figyelő*, 1879. okt. 19. 7. sz. — KONCZ József 1879—1883 között rendezte a levéltárát.

jairól.²⁰² 1880. április 18-án már azt írja az *Erdélyi Figyelő*, hogy „a Teleki levéltár, e kimeríthetetlen kincsesbányája az Apafi és Rákóczyak korának — megnyílt a magyar tudományos világ előtt”.²⁰³

Fontos tényező Marosvásárhely kulturális életében az 1876/77-ben megalakuló Kemény Zsigmond Társaság, amely különösen kezdetben, a lelkesedés első éveiben sok szállal fűződik, vagy inkább próbál fűződni a TELEKI-tékához.²⁰⁴ A Társaság, mely céljai között elsőként „a széptudományok művelését”-t jelölte meg, tagjai közé sorolhatta csaknem mindazokat, akiknek személyével vagy legalább nevével az eddigiek során pozitív értelemben találkoztunk: ORBÁN Balázst és SZÁVA Farkast éppúgy, mint BIHARI Sándort, DEÁK Farkast, GYARMATHY Sámuel, JAKAB Ödönt, KOLOZSVÁRY Sándort, KONCZ Józsefet, SZABÓ Károlyt, SZILÁGYI Sándort. De a tagok sorába lépett TELEKI Sámuel gróf is, aki talán feledtetni akarva a néhány évvel azelőtti eseményeket, most nagylelkű ajánlatot tett. A Kemény Zsigmond Társaságnak írt levelében örömét fejezte ki a Társaság megalakulása felett, bejelentette, hogy 200 forinttal az alapító tagok sorába lép, továbbá „A nagytyám által alapított úgynevezett Teleki-könyvtárból a Kemény Zsigmond Társaság részére bármely unikumnak vagy tudományos könyvnek kiadását megengedem; kifejezem, hogy e mű kiadását ezer forint erejéig — a velem leendő előzetes értekezés és megállapodás után elősegítem; kifejezem, hogy a társaság előtt mindig nyitva állanak búvárlatra, tanulmányozásra a könyvtár szellemi kincsei és végre kifejezem, hogy a Kemény Zsigmond Társaság ajánlatára a hazai és külföldi irodalom azon jeles termékeit, melyek munkálkodását elősegítik: örömmel meghozatom.”²⁰⁵ A társaság érthető lelkesedéssel fogadta TELEKI ajánlatát s hamarosan egy bizottság alakult, melynek feladata volt a TELEKI-könyvtárban a kiadandó unikumok kiválasztása. Az ügy azonban hónapokig húzódott s ennek okát a Társaság 1878. július 28-i üléséről szóló tudósítás így adta meg: „... a legfőbb gátló akadály a Teleki könyvtár volt, illetőleg ama

202. Az *Erdélyi Figyelő* 1880. febr. 8-án azt közli, hogy KONCZ József már 80 000 levelet átolvasott és katalogizált. Ugyanitt közlik március 21-én, hogy a Magyar Történelmi Társulat választmányi ülése is foglalkozott KONCZ József munkájával s elismerését fejezte ki. — KONCZ József: *Pécsi Simon biblia fordítása 1634.* = *Erdélyi Figyelő*, 1880. márc. 14. 10. sz. — uő.: *Zrínyi Ilona levele 1685-ből.* = uo. 1880. márc. 28. 12. sz. — uő.: *Adatok a marosvásárhelyi Teleki könyvtár alapítója gróf Teleki Sámuel gyermekkori életéhez.* = uo. 1880. ápr. 18. 15. sz.

203. *Erdélyi Figyelő*, 1880. ápr. 18. 15. sz. — e híradás szerint az érdem nagy része HINCS Miklóse, TELEKI Sámuel jószágigazgatójává. Az ő közbenjárásának köszönhető az is, hogy a grófi család „a könyvtár egész újabb berendezését és növelését illetőleg oly intézkedéseket tett, melyek minden érdeklődőt a legkellemesebben fognak meglepni”.

204. A Kemény Zsigmond Társaságra vonatkozóan ld. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok (1876–1948)*. Sajtó alá rend. és jegyz. MAROSI Ildikó. Bukarest, 1973. — A társaság első elnöke br. APOR Károly, titkára s az egész társaság mozgató lelke TOLNAI Lajos (1837–1902) író.

205. A levél kelte 1877. dec 31., felolvasták a Társaság 1878. febr. 17-i ülésén. = *Magyar Polgár*, 1878. febr. 21. 43. sz. és *Erdélyi Figyelő*, 1879. nov. 16. 11. sz. 88. l. — TELEKI Sámuel felajánlásával kapcsolatban talán nem árt megjegyezni, hogy a Kemény Zsigmond Társaság elnöke, br. APOR Károly ugyanakkor a marosvásárhelyi kir. tábla elnöke is volt, ahol a TELEKI-téka pere folyt.

rendszer, melynél fogva a könyvtárnok hónapokon keresztül képtelen volt, iskolai teendői miatt a könyvtárt megnyitni. Végre elérkezett az idő, hogy kitűnő historicusunk Szabó Károly szíves vezetése mellett a könyvtárt megtekinthettük. Tenger az a kincs, ami itt felhalmozva, de nem rendezve van, s tenger az a munka, mely itt egy szaktudós könyvtárnokra vár.”²⁰⁶ A Szabó Károly által kiválasztott unikum az akkor még kiadatlan *Teleki-kódex* volt.²⁰⁷

A kiadásból azonban nem lett semmi: HORVÁTH Gáspár könyvtáros éles hangú hírlapi reagálása alaposan elriaszthatta a Társaság tagjait. Az *Erdélyi Híradó* szerkesztőjéhez címzett és ott közzétett levelében felháborodottan írja, hogy a Társaság, melynek „a művelődés és igazság kell hogy írva legyen zászlajára . . . nyíltan, ország-világ hallatára azzal denunciól, hogy miattam nem dolgozhatott hónapokon keresztül”.²⁰⁸ Gúnyosan ír a Társaságról, mely „reményteljes működését egy díszebéddel meg is kezdette” s több hónap alatt mindössze annyit végzett, hogy „nehányan meglátogatták a gr. Teleki könyvtárt júl. 20-án, s mulattak is ott egész háromnegyed óráig”. Az a vád, hogy hónapokig nem nyitotta ki a könyvtárat, nem felel meg a valóságnak. Mindössze két, egymás után következő vasárnap volt zárva a könyvtár, egyébként minden nap kinyitotta a könyvtárat. Az ellenkező állítás csak a „meggyengült memória” hiányos képeiből fakadhat, melyeket „a fantazia tudalmatlanul is kiegészíteni képes, s mely az öregek és asszonyok nem szándékos hazugságainak oka.” E sértő hangot HORVÁTH Gáspár még tovább fokozza: „Aztán ha én, hónapokon keresztül képtelen voltam a könyvtárt megnyitni, miért nem szedték elő a társaság illető tagjai meglévő dolgozataikat, kaszinói megnyitó beszédeiket, nap-számos novelláikat? Miért nem melegítették fel ama dühtől tajtékozó vezércikkeket, melyek hajdonta, épp azon nemes férfi ellen írtattak, ki jelenben legfőbb és egyetlen támasza a t. Társaságnak; kinek pénzéhez és könyvtárához menekülnek most is, hogy valamicske eredményt felmutatni képesek lehessenek. Mindezt megtehették volna, ha kedvük tartja; hanem azt nem volt szabad tenniök, hogy élnetlenségüket csekély személyemmel iparkodjanak eltakarni.” A könyvtárra vonatkozó megállapítást is visszautasítja: „Az a könyvtár rendezve és rendben van, amint arról akárki ahhoz értő meggyőződést szerezhet” de ennek megállapítására „nem elég csak belekukkantani, mint Bolond Istók Debrecenbe”. Arra a megjegyzésre, hogy sok munka vár ott „egy szaktudós könyvtárnokra”, azt írja, hogy „ez is csak olyan frázis. . . Bíz azt a R. t. [Rendes tudósító] se tudja, hogy micsoda munka vár ott valakire. Ami a szaktudatlanságomat illeti: hát jó. Ez az ő véleménye.” De ő is kinyilvánítja véleményét, miszerint

206. A „Kemény Zsigmond Társaság” rendes gyűlése Maros-Vásárhelyt, 1878. júl. 28. (Rendes tudósító.) = *Erdélyi Híradó*, 1878. aug. 10. 94. sz. — A Marosvásárhelyen 1877. jan.-ban indult s 1879-ben megszűnt *Erdélyi Híradó* a Szabadelvű Pártot támogatta, szerkesztője és laptulajdonosa NEMES Ödön tanár volt, a TOLNAI Lajos elleni helyi hadjáratot vezetőik egyike.

207. A *Teleki-kódexet* végül is nem a Kemény Zsigmond Társaság adta ki. Megjelent a *Nyelvmléktár XII.* kötetében.

208. *Erdélyi Híradó*, 1878. aug. 13. 95. sz.

a Kemény Zsigmond Társaság „csak akkor lehet valami, majd nagy későre, mikor annak R. t.-ja már rég csöndes emberré lett”.

E rosszízű polémia ellenére a Társaság első saját folyóirata, az *Erdélyi Figyelő* alig tízhónapos rövid fennállása alatt többször foglalkozott a TELEKI-tékával, s mindig pozitív értelemben, szinte helyi könyvtárpropagandát fejtve ki. Beszámolt a lap a könyvtárban folyó levéltári munkáról, SZILÁGYI Sándor történész újabb látogatásairól s felhívta a figyelmet arra, hogy a könyvtár új művekkel gyarapodott „s az olvasó terem a legkényelmesebb berendezéssel az olvasó közönség rendelkezésére áll, még pedig, amint személyesen tapasztaltuk: minden nap. A könyvtárnok úr a legelőzékenyebben fogad bármely tisztességes olvasni és tanulni kívánó látogatót.”²⁰⁹ Világosan látszik ebből, hogy a józanabban gondolkozók nem akarták, nem akarhatták a helyi szellemi erők szétforgácsolódását, egymás ellen való acsarkodását: a Társaságnak éppúgy szüksége volt a TELEKI-tékára, mint a könyvtárnak az olvasókra és kutatókra.

A Kemény Zsigmond társaság megalakulása adta az indítékot két jeles erdélyi tudósnak, ill. írónak, hogy végiggondolják a Társaság és a TELEKI-könyvtár lehetséges kapcsolatát s kijelöljék a követendő utat. JAKAB Elek, aki a könyvtárral kapcsolatban már eddig is többször hallatta hangját, ezt írta 1879-ben a *Figyelő*-ben: „A Kemény Zsigmond-Társaság’ hivatva van ... hatni e nép [a székely nép] teljes kiművelődésére, hivatva van társadalmi és tudományos központtá izmosulni, Maros-Vásárhelyt a 450 000-nyí székelységnek igazi fővárosává tenni s egykor gróf Teleki hó vágyainak elérését eszközölni.”²¹⁰ A TELEKI-könyvtárban levő könyvek és kéziratok együttese most már „értékesíthető különösen ezen társaság tudományszerető tagjainak munkássága által”, éppen ezért javasolja az alapszabályban megjelölt célok kiterjesztését „a Teleki-könyvtár tudományi kincseinek a magyar irodalom javára leendő értékesítésére”. JAKAB Elek, aki a könyvtárnak kiváló ismerője volt, felhasználta ezt az alkalmat arra, hogy a könyvtár történetéről, a nyomtatott katalógusokról és az állományról részletes és szakszerű leírást adjon. Az eddigi lelkendező vagy sajnálkozó hangú hírlapi cikkek és könyvtár-ismertetők után ez az első szaktudományi cikk, mely leíró jelleggel ugyan, de tudományos hitelű képet igyekezett adni a könyvtár gyűjteményeiről. (Eltekintve a Magyar Történelmi Társulat már idézett jelentéséről.) Különösen fontos, hogy JAKAB Elek első ízben adott hírt a TELEKI Domokos—DEÁK Ferenc-féle kéziratkatalogizálásról, melynek eredményeként 9 348 tételről állt ekkor készen a tárgyszavak szerint csoportosított jegyzék. Ő hívta fel elsőízben a figyelmet az alapító gróf irodalom- és művelődéstörténeti értékű levelezésére és kézírathagyatékára is. JAKAB Elek cikkében különös nyomatékkal hangsúlyozta: „A magyar tudományosságnak alaposagra kell törekedni, komollyá kell lenni, adat- és könyvkincseinek tárházait jól megismerni s lelkiismeretesen hasz-

209. *Erdélyi Figyelő*, 1879. okt. 19. 7. sz. — Ld. még uo. 1880. ápr. 25. 16. sz. és június 6. 22. sz. — A TOLNAI Lajos által szerkesztett *Erdélyi Figyelő* (1879. szept. 7.—1880. jún. 27.) a Kemény Zsigmond Társaság első közlönye volt.

210. JAKAB Elek: *A Teleki-könyvtár és a Maros-Vásárhelyi Kemény Zsigmond-Társaság.* = *Figyelő*, 1879. 195—210. l.

nálni, ha az előttünk messze előhaladt népek nyomába jutni akarunk.” Ez már a szaktudós igénye, aki a könyvtárak állományát szakszerűen rendezettnek és tudományosan feltártnak kívánja látni, jól tudva, hogy ez a tudomány további előhaladásának feltétele.

JAKAB Elek cikkében a TELEKI-könyvtár gyarapítására is tett egy óvatos javaslatot: „E könyvtár saját jövedelméből is után pótolhatja lassanként az újabb irodalom jelesb termékeit; az illető minisztérium [a vallás- és közoktatásügyi] kétségkívül szívesen gondoskodnék azok kijelöléséről; lehetne mérséklet áron megszerezni a magyar tudományos akadémia kiadványait, s szintúgy a Múzeum és Akadémia duplumaiból is csekély költségen lehetne azt gyarapítani.”

A Marosvásárhelyről elszármazott DÓZSA Dániel,²¹¹ aki ebben az időben kúriai bíró Pesten, a Kemény Zsigmond Társasághoz intézett levelében objektív, de akkor bizonyára pesszimistának tűnő hangot ütött meg. Az *Erdélyi Figyelő*ben is leközlött írásában elmondja, hogy valamikor ő is gondolkozott „egy encyclopedicus irányú, s főleg pedig a történelmet s szépirodalmat kulturáló társulat jogosultságáról azon város kebelében, hol Arankákék első lendületet adtak a magyar irodalmi társaságnak, ... s hol a kiváló munkás erők önfejlesztésére a Teleki könyvtár basisul szolgálhatott volna”.²¹² Gondolt egy Teleki Társulat létrehozására, mely nevével a könyvtár-alapító emlékét tisztelte volna meg, működésével pedig a könyvtár eredeti rendeltetését: a tudományok előmozdítását, a műveltség terjesztését szolgálta volna. Egy ilyen társulat működésének tárgyi előfeltétele a TELEKI-tékában adott, hiszen „e könyvtár maga egy társulat tudományos működésének oly biztos háttére lehetne...” A személyi feltételekkel azonban nem ez a helyzet. Amíg más városokban telve vannak a könyvtárak olvasótermei, addig „a vásárhelyi könyvtárban napokon, heteken, hónapokon át egy élő teremtés meg nem fordul”. Felsorolja azokat a tényezőket, melyek eredményeképpen a város értelmiségi rétege az utóbbi időben erősen megfogyatkozott. De ezen túlmenőleg az idők is változtak: a hivatalnok-rétegtől ma már nem lehet elvárni, hogy „széptudományokkal” foglalkozzék, mint a régi időkben: a bürokrácia kifejlődésével a napi munka a hivatalnokok minden idejét és erejét igénybe veszi. Ma már csak a tanárok, a papok, a pénzügyileg független egzisztenciák s az ifjúság rendelkezik annyi szabad idővel, hogy irodalmi vagy tudományos téren valami szolgálatot tehessen a közösségnek. Hiába egyesek jószándéka: produkálni szellemi téren ma már csak az tud, akinek ez a foglalkozása. Az pedig abból kell éljen, amit foglalkozásával megkeres. Ezért a társaságnak is megfelelő pénzügyi alapokkal kell rendelkeznie, hogy megfizethesse az irodalmárok munkáját. Komoly szavakkal szól ezután DÓZSA Dániel Vásárhely elmaradottságáról, mely a város külső képeben is megmutatkozik. „Ha Vásárhely fejlődne, hogy kebelébe nagyobb intelligens erőt vonzzon, ... egy irodalmi társulat

211. DÓZSA Dániel (1821–1889) író, újságíró, bíró. A negyvenes évektől publikált verseket, elbeszéléseket, ellenzéki szellemű politikai cikkeket. 1859–68 között a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztője, 1868-tól a marosvásárhelyi táblánál bíró, 1872-től Pesten kúriai bíró.

212. DÓZSA Dániel levele br. APOR Károlyhoz, a Kemény Zsigmond Társaság elnökéhez. Bp. 1880. jan. 29. Közölve: *Erdélyi Figyelő*, 1880. febr. 15. 6. sz.

számíthatna prosperitásra, de ez irányban minden úton hatni is kellene. S magának a Teleki könyvtárnak is arra kellene magát határoznia, hogy alapját már ne csak a könyvek szerzésére, de a könyveket felhasználó erők gyarapítására használja. Tisztességes fizetést kellene szabni egy könyvtárnoknak, hogy azon állás egy tudós és irodalmi képességnek professiojává válják; s keresni oda oly egyént, ki búvárkodásra s irodalmi productiora képes." A Társulat ülésén felolvasott levél „mély hatást tett” — írja az *Erdélyi Figyelő*.

DÓZSA Dániel Pestről jobban látta a társadalmi változásokat és azt, hogy jó szándékú dilettánsok nem fognak tudományos eredményeket elérni, még ha irodalmi társulatot alapítanak is. Helyesen ítélte meg, hogy egy tudományos társaság működéséhez megfelelő társadalmi közeg szükséges, amivel Vásárhely akkor nem rendelkezett. Végül a TELEKI-könyvtár esetében is megfogalmazta az időszerű követelményt: szakképzett és tudományosan is produkálni tudó könyvtáros alkalmazását.

Az eddig elmondottak bizonyítják, hogy a központosító kormányzati törekvések egyfelől, a számba vevő és felmérő tudományos munkálatok másfelől a TELEKI-tékát is kimozdították félévszázados elszigeteltségéből és elindították azon az úton, amely értékeinek megismertetéséhez és hasznosításához vezetett. 1879-ben megjelent a *Régi Magyar Könyvtár* első kötete, benne a TELEKI-könyvtár számottevő anyagával. 1885-ben látott napvilágot GYÖRGY Aladár műve az országban található köz- és magánkönyvtárakról s ez is két oldalt szentelt a TELEKI-könyvtárnak.²¹³ Figyelemreméltó, hogy az ismertetés szerint a könyvtár „a gróf Teleki család tulajdona, ... de teljesen nyilvános jellegű”.²¹⁴ Több ízben olvashatunk híradást arról is, hogy a könyvtárat külföldi tudósok keresték fel.²¹⁵ NEMES Ödön, marosvásárhelyi tanár és lapszerkesztő több, a könyvtárat ismertető és népszerűsítő cikket írt.²¹⁶

213. GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. 58—59. l.

214. A megfogalmazás valószínűleg HORVÁTH Gáspártól származik. Ezt erősíti meg a *Protestáns Közlöny* híradása is: „A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárról, ez egyik legrégebb és legnevezetesebb könyvtárról az orsz. statisztikai hivatal által készített könyvtárstatisztika számára igen részletes ismertetést készítenek el. A kitűnő könyvtárban, mely tudvalevőleg Horváth Gáspár tanár úr felügyelete alatt áll, van 30 554 db. könyv, köztük 3 kodex, 21 igen becses inkunabulum, 196 régi magyar nyomtatvány, ...” = *Protestáns Közlöny* 1885. júl. 19. 29. sz. 232. l.

215. E. SAYOUS párizsi tanár, aki a magyar nyelvvel és történelemmel foglalkozott s 1875-ben egy hónapot töltött Magyarországon. Vö. *Kelet*, 1875. máj. 13. 108. sz. és *Székelly Hírlap*, 1875. máj. 19. 40. sz. — Emile LEGRAND, Párizsban a keleti nyelvek iskolájának professzora, aki 1881-ben egy görög kézirat megtekintésére utazott Marosvásárhelyre. Vö. *Kelet*, 1881. aug. 5. 176. sz. E hír kapcsán eleveníti fel a *Kelet* MENTOVICH Ferenc mondását, akinek egyszer az egyik TELEKI gróf arról panaszkodott, hogy a bő termés miatt nincs elég csendes és zajtalan helyisége, ahol a mustot erjessze. MENTOVICH azt tanácsolta, „hozassa a gróf a hordókat a Teleki könyvtárba. Ott ugyan elég csendesen s háborgatlanul erjedhet. Akár embert sem lát esztendő száma. ... Íme most lesz látogatója, háborgatója a gazdag s csendes könyvtárnak. Igaz, hogy ezúttal sem magyar ember.”

216. NEMES Ödön: *Maros-Vásárhely és a Teleki Könyvtár*. = *Ország-Világ*, 1881. 4. sz. 91—93. l. NEMES Ödön eredeti rajzaival.

1882-ben elhunyt TELEKI Sámuel s a könyvtár következő curatora fia, a TELEKI Samu néven ismertté vált Afrika-kutató lett.²¹⁷ 1895-ben 66 éves korában elhunyt HORVÁTH Gáspár is, aki 36 évig volt a TELEKI-téka könyvtárosa.²¹⁸ Alig néhány héttel halála után egy névtelen cikk így vonta meg működésének mérlegét a helyi lapban: „A Teleki Könyvtár a néhai könyvtárnok betegeskedése miatt, már évek óta hozzáférhetetlen volt. Kathalogusa, ugyanezen okból, sok-sok idő óta nem volt kijavítva, kiegészítve, ... Az új könyvtárnokra tehát nagy munka vár; új kathalogust kell készítenie, az új szerzeményekkel szakok szerint kiegészíteni” és a könyvtárat — legalább a végrendeletben megjelölt heti három napon — nyitvatartani.²¹⁹ „Minderre csakis szakember képes, aki a modern, legfőképpen a klasszikus nyelvekben jártas legyen! Van ilyen a ref. collegium tanári karában nem egy, de több is!” A cikkíró reményét fejezte ki, hogy TELEKI gróf az állás betöltésénél mindezt figyelembe fogja venni.²²⁰

A TELEKI-tékáról készült múlt századi tudósítások közül befejezésül FRAKNÓI Vilmosnak, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjének összefoglalóját idézzük. A vallás- és közoktatásügyi miniszter számára 1898-ban a vidéki könyvtárak helyzetéről és fejlesztéséről készült emlékirat leszögezi, hogy a marosvásárhelyi TELEKI-könyvtár az alapító halála óta „rendeltetésének egyáltalán nem felel meg. Rendszeres gyarapítására nem gondoltak, még a sorozatos munkák folytatását is mellőzték, úgy hogy a csonka munkák nagy számban találatnak. Újabban Récsi Emil jogtudós könyvtára szereztetett meg, amely azonban könyvtárilag feldolgozva nincs. A nagy könyvtárnak 1826-ban készült és a hetvenes évekig folytatott katalógusa sincs kelégitő módon szerkesztve. Cédula-katalógus nem létezik. A könyvtárnak nyilvánosnak kellene lennie; mindazáltal hivatalos órák, melyekben a könyvtár nyitva található, nincsenek megállapítva, és az, aki a könyvtárt használni kívánja, esetről-esetre a könyvtárnokhoz kénytelen fordulni. Jelentékeny kulturái érdekről és egy fenkölt szellemű főúr nemes intencióinak tiszteltbentartásáról lévén szó: azon kérelemmel fordulunk a vallás és közoktatásügyi miniszter úrhoz, hogy a gróf Teleki családná az alapítvány rendelkezéseinek érvényre emelése végett a megfelelő lépéseket megtenni méltóztassék.”²²¹ E szavak újra csak azt bizonyítják, hogy a könyvtár iránti megnövekedett igény ellenére a könyvtár belső élete gyakorlatilag semmit nem változott. A nyilvánosság fokáról továbbra is az volt a valóságos

217. gr. TELEKI Samu (1845—1916), jelentős Afrika-kutató, több expedíció vezetője, az MTA tagja. Vele megszakad az egyenes fiú-ág. A könyvtárral ő sem törődött, sőt ő volt az, aki az 1910-es években a könyvtárat véglegesen és papírforma szerint is megfosztotta a hitbizományi ingatlanok jövedelmétől.
218. Vö. *Vasárnapi Újság*, 1895. dec. 15. 50. sz. és *Marosvidék*, 1895. dec. 19. 57. sz. — A nekrológok kiemelik, hogy 48-as honvédtiszt volt.
219. — ő: *Intézmények, egyesületek.* = *Marosvidék*, 1896. jan. 1. 1. sz. A *Marosvidék* (1877—1897) az *Erdély* c. lap utóda, ekkor Marosvásárhely egyetlen lapja.
220. HORVÁTH Gáspár utóda NEMES József tanár volt, majd őt követte 1907-ben GULYÁS Károly, szintén a ref. kollégium tanára. Utóbbiról mondhatjuk el, hogy megfelelt az újabb kor támasztotta követelményeknek.
221. FRAKNÓI Vilmos: *Vidéki könyvtáraink jövője.* = *Magyar Könyvszemle*, 1899. 28—29. l. — FRAKNÓI Vilmost (1843—1924) 1897-ben nevezték ki a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé.

helyzet, amit a *Magyar Minerva* 1900-as kötete így fogalmazott meg: „Rendes nyitási napjai nincsenek. Használata a család által alkalmazott könyvtárnok közbejöttével történik.”²²²

A PER BEFEJEZÉSE ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

A marosvásárhelyi törvényszék 1876. nov. 28-án hozta meg elsőfokon ítéletét s ebben az igazgató tanács kérelmét a telekkönyvi tulajdon kiigazítása tárgyában elutasította.²²³ A városnak abban az időben egyetlen lapja, az *Erdély*, bár *Törvényszéki csarnok* címmel rendszeres rovata volt, nem adott hírt az eseményről. Az egyház beadta a fellebbezést, de ugyanakkor figyelmen kívül hagyta az egyház ügyvédjének azt a tanácsát, hogy kérjék az ügynek budapesti bíróság elé való áthelyezését, miután a marosvásárhelyit az „ottani közhangulat miatt nem tartja elfogulatlannak”.²²⁴ Érdeemes idézni SCHILLING Ottó egyházkerületi ügyvéd fellebbezéséből, melynek szövegét az igazgató-tanács jóváhagyta: „Megvalljuk, hogy egész megütközéssel kell konstatálnunk a sérelmes elutasító ítélet indokaira utalással, azon kézzel foghatólag kitetsző elfogultságot, alaptalan törvényellenességet, melyet a tekintetes első bíróság az ítélet hozatalánál elkövetett. Megvalljuk egész nyíltan, hogy a keresetünk elutasítására mintegy hajánál fogva előrántott emez ítéleti indokok olvasására erős hitünk az igazságszolgáltatás és törvény iránt megrendülni kezdett.”²²⁵ Az igazgató tanács 1877. ápr. 15-i ülésén foglalkozott újra a TELEKI-könyvtár ügyével: felkérték a békéltető bizottság elnökét, hogy a TELEKI Sámuellel folytatott egyezkedés állásáról tegyen jelentést, hogy a legközelebbi egyházkerületi gyűlésen azt tárgyalni lehessen.²²⁶ A már három éve „működő” bizottságnak azonban nem sok közölnivalója lehetett, mert a közgyűlés mindössze annyit mondott ki, hogy „a Teleki könyvtár ügyében az évek óta folyó pör befejezte elváratik, addig további intézkedések nem tétetvén . . .”²²⁷ Ezzel gyakorlatilag végleg lekerült a könyvtár ügye a napirendről, illetve a vele való foglalkozás a per továbbvitelére korlátozódott.

A marosvásárhelyi tábla a fellebbezés folytán hozzá került ügyet érdemben nem tárgyalta, mivel nem tekintette magát illetékesnek. A Kúria azonban 1880. jan. 31-én utasította a marosvásárhelyi táblát, hogy az ügyet a helyi törvényszékkel „érdemlegesen” tárgyalta. Öt év után kezdődik

222. *Magyar Minerva* 1. köt. Bp. 1900. 221. l.

223. Bár az 1874-es egyházkerületi közgyűlésen ismertetett jogi szakvélemény lemondott a „jogi személy” fogalmáról, az 1873-ban beadott kereset még ezen alapult. Így végig az egész per a könyvtár jogi személyiségének s ebből következően tulajdonjoga elismertetésének kérdése körül forgott. Vö. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. febr. 8. 6. sz. 64–65. l.

224. Igazg. jel. 26. l.

225. Kézirat, Mvh. Teleki-téka. Néhai KÓNYA Imre könyvtáros szíves közlése.

226. *Az állandó igazgató-tanács kis gyűléséből.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. ápr. 19. 16. sz. 181. l.

227. *Az erdélyi ref. egyházkerület évi közgyűléséről.* = *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. jún. 7. 23. sz. 269. l.

tehát el az „érdemi” tárgyalás, újra csak a vásárhelyi törvényszéken. Itt a pert csigalassúsággal intézik, az egyház két ízben is — 1881-ben és 1883-ban — a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján panasszal fordul az igazságügyi miniszterhez a késedelmes ügyintézés miatt. A törvényszék 1881. aug. 2-i ítélete ellen mindkét fél fellebbez, a tábla 1882. máj. 18-i újabb elutasító ítélete ellen a református egyház nyújtott be óvást. Végül a Kúria 1885. június 9-i ítélete zárta le — 12 év után — a pert.

A Kúria döntése is elutasította azt a kérelmet, hogy a telekkönyvbe tulajdonosul a „gr. Teleki Sámuel könyvtára jogi személy, képviselve az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgatótanács által” kerüljön bejegyzésre és kimondta TELEKI Sámuel örökösének a hitbizomány feletti tulajdonjogát.²²⁸ Ugyanakkor elrendelte a tulajdonjog korlátozását az alapító által megszabott feltételeknek megfelelően, azaz a könyvtár fenntartásának és szaporításának kötelezettségével megterhelve. Elrendelte továbbá e ténynek telekkönyvi bejegyzését is, 1873. december 5-i elsőbbséggel. Az ítélet indokolásában a végrendeletre hivatkozott, ahol valóban szerepel az a kifejezés, hogy a hitbizomány örököse „bírja mindenkor és használja” a könyvtárat magában foglaló házat és kertet, de figyelmen kívül hagyta, hogy ez a kifejezés nem szerepel a könyvtárral, még kevésbé a hozzá rendelt ingatlanokkal (házakkal, földekkel) kapcsolatban. Nem helytálló az indokolásnak az a része sem, amely a katalógusban közölt könyvtári szabályzatra hivatkozik — erre már az előzőkben többen rámutattak. „Az alapító intézkedései — olvasható az indoklásban — nemcsak utódainak tulajdonai jogát, hanem azt is kétségtelenné teszik, hogy szándéka nem irányult a könyvtári alapítványnak jogi személlyé való alakítására.” Ami a református egyház szerepét illeti, az indoklás hangsúlyozza, hogy az igazgató tanács csak felügyeleti joggal rendelkezik.

A Kúria ítélete tehát, ha el is utasította a könyvtárnak jogi személlyé való nyilvánítását, mégis érvényt szerzett legalább a tulajdonjog korlátozását jelentő telekkönyvi bejegyzésnek. Az adott helyzetben azonban ez már gyakorlatilag nem sokat jelentett, hiszen a dolog lényege az egész vita során az volt, hogy kinek a javára szolgál a könyvtár s az elsősorban a nemzetet vagy a családot illeti-e, továbbá kinek és mennyiben van beleszólási joga a könyvtár ügyeibe? A könyvtáralapító TELEKI Sámuelnek az a megfogalmazása, hogy „hagyom és legálom ... a tudományoknak nemzetemben s hazámban előmozdításokra ...” a célt és a rendeltetést jelölte meg világosan és nem a tulajdonost. Mindazok, akik szót emeltek a könyvtár érdekében, e célnak a megvalósulását kérték számon elsősorban s a célnak rendelték alá a tulajdonjog kérdését. A jogászi meggondolás másképp ítelt: a betűt nézte és nem a szellemet, a szavakat magyarázta és nem a szándékot.

Végigtekintve a TELEKI-téka múlt századi történetén, két ellentétes tendencia figyelhető meg: egyrészt a könyvtár belső életének a fejlődéstől való elmaradása, az állomány befagyasztása, egy adott ponton való meg-

228. Igazg. jel. 26—28. l. — A tulajdonjog kiterjedt a könyvtárra, a könyvtárat magában foglaló házra és a könyvtár fenntartásra és fejlesztésére rendelt valamennyi ingatlanra.

rekedése, másrészt a kívülről jövő szakadatlan erőfeszítések, küzdelmek, sőt támadások sorozata, amely éppen az első tendencia megállítására, ill. megfordítására törekedett. Az egyik oldalon a társadalmi progresszió képviselői álltak, akik a polgári állam eszméjétől áthatva, a nagyobb közösség, a nemzet érdekeit földébe helyezték az egyéni kiváltságoknak és jogoknak, a másik oldalon a feudális gondolkodású uralkodóosztály tagjai álltak, akik hatalmuk és befolyásuk révén sokakat a maguk oldalára tudtak állítani. E sarkított megfogalmazásban a református egyház kétségkívül nem könnyű szerepét a sok támadás és kritika ellenére is többször ítélnék pozitívnak, mint negatívnak. Az adott történelmi helyzetben számottevő erőfeszítéseket tettek — sajnos azonban nem eleget. Ugyanakkor a központosítást éppen kiépíteni kezdő államtól sem kapták meg a joggal elvárható támogatást. Nem is kaphatták meg: a dualizmus korának vezető rétege továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia volt, melynek tagjai különböző személyi összefonódottságok révén mindig érvényesíteni tudták akaratukat. Velük szemben az egész népképviselői rendszer, a sajtó és a kultúra munkásai a liberalizmus nevében legfeljebb a szólásszabadságot élvezhették.

A küzdelmek tehát nem vezettek eredményre. Megindult ellenben egy folyamat, az irodalom- és történettudományi kutatás és forrásfeltárás folyamata, amelyből a jelentős kulturális értékeket magában foglaló TELEKI-könyvtár sem maradhatott ki. Így ha lassan is, de állománya kezdett ismertté válni, egyes darabjai bekerültek a tudományos élet vérkeringésébe. Az érdeklődés kezdetben természetesen a magyar múlt történelmi emlékei felé irányult, a könyvtár egyetemes tudománytörténelmi és művelődéstörténelmi jelentőségét csak a mi korunk fedezte fel és kezdte kiaknázni. A könyvtáralapító TELEKI Sámuel utódainak nemtörődömsége és egyéni önzése megállította a TELEKI-téka fejlődését, megfosztotta az erdélyi magyarságot egy élő és ható kultúrközpont kialakulásától, de ugyanakkor azt is eredményezte, hogy a könyvtár gyakorlatilag abban az állapotban maradt fenn, amelyben az alapító halálakor volt, megőrizve ezzel csaknem érintetlenül a legjelentősebb magyar alapítású felvilágosodáskori gyűjteményt. TELEKI Sámuel végakarata így csak részben valósult meg: a gyűjtemény nem fejlődött tovább, de fennmaradt és együttmaradt mind a mai napig. A fennállásának 175-ik évfordulóját ünneplő intézmény viszontagságos életében ez sem volt kevés.

*Le procès de la „Bibliotheca Teleki”
La Bibliothèque Teleki à Marosvásárhely au XIX. siècle*

G. SOMKUTI

La plus importante collection des livres en Hongrie à l'âge des lumières était la collection d'à peu près 30 000 volumes du comte Sámuel de TELEKI, chancelier de la Cour de Transylvanie. (Le même thème du même auteur à ce sujet : *Le mouvement des lecteurs dans une bibliothèque seigneuriale du XVIIIe siècle.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961/62.* Budapest, 1963. 291—303. p. En 1802 à Marosvásárhely (territoire de la Transylvanie, appartenant à présent à la République Socialiste Roumaine), Samuel TELEKI ouvrit sa bibliothèque au public, pour qu'elle serve la culture gé-

nérale, le développement et l'extension de la science. Il fit bâtir un édifice pour cette bibliothèque, y engagea un bibliothécaire permanent, fit imprimer et publier le catalogue de la bibliothèque (*Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék partes I—IV*. Vienne, 1796—1819.) et laissa dans son testament une grande quantité de bien-fonds (immeubles et maisons) dont les revenus devaient servir au maintien et au développement de la bibliothèque. Selon son testament la bibliothèque et les biens qui lui appartiennent forment un «fidéicommiss» («fidei commissum») et doivent être entretenus par les héritiers légitimes de Samuel TELEKI. En même temps il demanda à l'église calviniste de Transylvanie d'en exercer la supervision (superattentio). Les complications commencèrent bien vite après la mort de TELEKI en 1822. Ses héritiers acceptaient en principe le testament, mais en pratique ils empêchèrent l'église calviniste d'en exercer la supervision. L'église exigea un droit de regard dans les affaires financières, mais la famille refusa toute coopération, la considérant comme diminution de leur droits. L'article montre la lutte de l'église contre la puissante famille aristocratique. Les héritiers s'occupaient peu de la bibliothèque, ils ne la développaient pas en employaient les revenus pour leurs propres desseins. Malgré les bibliothécaires engagés, la bibliothèque fut ouverte de plus en plus rarement. Ainsi — malgré les intentions du fondateur — la bibliothèque n'est pas devenue une institution culturelle d'une influence vivante, mais un musée de livres anciens.

Contre cette manière d'agir des comtes de TELEKI leva le mot la presse, à partir des années cinquante. La situation devient plus grave entre 1873 et 74, quand le petit fils de Samuel TELEKI fit inscrire dans le cadastre les biens de la bibliothèque sur son propre nom. L'église calviniste engagea un procès contre cette façon d'agir, en exigeant que la bibliothèque soit une «personne morale» («persona ficta, moralis seu juridica»). La presse souleva un débat acharné, dans lequel elle mettait l'accent sur le principe, que l'intérêt du public ne doit jamais être sacrifié à l'intérêt personnel. Le député Balázs ORBÁN a fait une interpellation au parlement à propos du maintien des biens de la bibliothèque comme fortune nationale. Les opinions se polarisaient même dans le domaine politique. D'une côté étaient les représentants du progrès sociale, ceux qui ont donné préférence aux intérêts d'une grande communauté, aux intérêts de la nation, de l'autre côté les grand propriétaires, et les piliers de leur régime. Caractéristique pour l'époque que l'attitude de Balázs ORBÁN était violemment attaquée, la ressemblant à celle des communalards parisiens. Le procès civil, terminé par le jugement de la Cour Suprême en 1885 accepta que la bibliothèque et ses biens forment un «fidéicommiss», mais refusa à la bibliothèque le droit d'une «personne morale». Pratiquement cela signifiait, que rien n'est changé et que la famille TELEKI considéra la bibliothèque propriété privée. Malgré beaucoup d'efforts de la part du ministre de la culture, rien ne changea cette situation.

L'article, tout en montrant ces luttes et débats, nous fait connaître la vie intérieure de la bibliothèque. Il nous montre la rôle, qu'elle jouait dans la vie culturelle et scientifique de l'époque, surtout par la richesse de son fonds. N'étant pas développée, la bibliothèque resta dans le domaine des recherches historiques en ce qui concerne son importance. Mais pour les recherches historiques elle est une source inépuisable même aujourd'hui, quand elle célèbre son 175-ème anniversaire en 1977, comme institution d'état.

IV.

**KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

A csízió kiadástörténete

BORSA GEDEON

A LŐCSE UTÁNI CSÍZIÓK

Az ebben a témakörben írt előző tanulmányom a magyar csízió kialakulásának történetével foglalkozott.¹ Ez áttekintést kívánt nyújtani a csízió fogalmáról, a magyar csízió kialakulásáról, az 1592. évi kolozsvári, immár népkönyv jellegű kiadványról, az ennek felhasználásával készült 1650. évi kiadás létrejöttéről, valamint a többi lőcsei kiadásról.

Ezzel azonban nem zárult le ennek a sajátos jellegű, magyar népkönyvnek a históriája, sőt mindez csupán kialakulásának története volt. A 18. és 19., de még a 20. század elején is, újra meg újra, tucatnyi alkalommal látott napvilágot, bizonyítva a nagy népszerűséget, amellyel évszázadokon át szinte lankadatlan érdeklődéssel vásárolták. Az alábbiakban arra történik kísérlet, hogy az említett tanulmányt időrendben folytatva, áttekinthetővé tegye a lőcsei szöveggel immár hagyományossá váló csízió kiadásának történetét. Tekintettel a hosszú időközre, a kiadások nagy számára és a kiadvány apró, de gyakori tartalmi, ill. formai változásaira, szükségesnek látszott a vizsgálódást viszonylag jól elkülöníthető csoportokban külön elvégezni. Az első csoportba a LANDERER-család, a másodikba a BAGÓ névvel jelzett, a harmadikba pedig a TICHY-féle kiadások sorolhatók.

Kiadástörténeti tanulmányról lévén szó, a kutatónak az első csoportnál rögtön szemébe ötlük az, hogy jöllehet több mint egy tucatnyi, különböző kiadványról van szó, ezeknek a felén nem olvasható sem évszám, sem a nyomdász neve. A legkorábbi csízió az, melyen teljes impresszumadat látható, az 1806. évszámot és a pesti LANDERER-nyomda megjelölést viseli. Budáról akad még későbbből, 1833. évi kiadás ugyancsak LANDERER nevével. Legrégibb az 1797. évszámú, amely azonban sem a megjelenés helyét, sem a nyomdász nevét nem tünteti fel. A mai ismeretek szerint tehát 1650. és 1797. között nem készült évszámmal datált csízió.

Ez azonban távoról sem jelenti azt, hogy e közel másfél évszázad során nem is nyomtatták volna ki ezt a keresett népkönyvet. Az előző tanulmányban már megállapítást nyert, hogy az említett 1650. évit² követően még két olyan kiadásból is maradt fenn példány, amely hely, év és nyomdász megjelölése nélkül ugyan, de szintén a lőcsei BREWER-műhelyben készült:

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975.* 265—347. l.

2. RMK. I. 1612. — SZTRIPSZKY I. 1997a.

az egyik³ 1675 táján, a másik (RMK. I. 1590) a 18. század tízes éveiben.⁴ Tehát a 17. század derekától kezdve még többször is kiadták a csíziót, de annak évszámát, valamint a nyomda helyét és nevét elhallgatták.

A népkönyvek esetében ez a magatartás egyáltalában nem különös jelenség, ellenkezőleg, inkább a gyakoribbak közé tartozik. A pontos impressumadat nem segítette, sőt kifejezetten nehezítette az ilyen jellegű kiadványok terjesztését. Az egyszerű, de bizalmatlan vásárló nyilván nem vette olyan szívesen azt a kiadványt, amely már régen elmúlt évszámot hordott a címlapján. Így azután sokszor egyszerűen azt tüntették fel rajta, hogy „nyomtatott ez esztendőben” vagy „az idén”, de még inkább és igen szívesen egészen elhagyták az év megjelölést. Ezzel azután a kötet vagy füzet az évtizedek során sem vált — legalább is bizonyítható módon — olyan portékává, amely meghaladott évszámával a vevőben az eladhatatlan, tehát haszontalan kiadvány benyomását kelthette.

Ez az „időtlenítő” törekvés tehát már megfigyelhető volt Lócsén a 17. század végén és a 18. század elején. Ezek után nem túlságosan messze menő következtetés annak feltételezése, hogy a 18. században, de még az említett 1797. évi kiadás előtt is készült nyomtatott csízió. Megerősítették ezt azután a 18. századból már egyre nagyobb számban fennmaradt, nyomtatott, kiadói és kereskedői könyvjegyzékek.

A L A N D E R E R - F É L E K A T A L Ó G U S O K

Az említett kiadványok közül természetesen mindenképp a datált csíziókon szereplő LANDERER-család nyomtatványai érdemelnek figyelmet, hiszen 1806-tól kezdve egy ideig csakis az ő nevükkel ellátott, teljes impresszumos csíziók ismeretesek.^{4a}

A hazai nyomdászat történetében kiemelkedő szerepet játszott LANDERER-dinasztia első, Magyarországon tevékenykedett tagja János Sebestyén volt. Ő Budán 1724-ben kezdte el működtetni sajtóját,⁵ de már 1727. június 7-én elhunyt. Özvegye, Veronika 1728. január 11-én férjhez ment NOTTENSTEIN János Györgyhöz. A budai LANDERER-nyomda ekkortól az ő vezetése alatt állott. Így NOTTENSTEIN nevével jelent meg az a két lap terjedelmű könyvjegyzék is, amelynek egyetlen fennmaradt példányát GÁRDONYI Albert ismertette a budai levéltár tanácsi vegyes iratai közül.⁶ Az 1733. esztendőre datálható jegyzéken a magyar nyelvű nyomtatványok között olvasható: „Cisio, 8-vo, 10 d.”

NOTTENSTEIN 1737 áprilisában bekövetkezett halála után az újra özvegyé vált Veronika asszony — a LANDERERTől származó, ekkor még

3. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969*, 219. l.

4. 1. jegyzet 344. l.

4a Figyelemre méltó, hogy más hazai cégek 18. században nyomtatott katalógusaiban nem sikerült csízióra bukkanni.

5. GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917, 4. l. — BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *Magyar Könyvszemle 1966*. 10. l. — *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. VI. köt. Bp. 1972, 29. l.

6. *Catalogus librorum in typhographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium* — 5. jegyzet 15–19. l. és reprodukció.

kiskorú két fia nevében is — 1751-ig vezette a budai műhelyt. Ekkor vette át ezt a feladatot fia, LANDERER Lipót Ferenc. A fiatalabb testvér, LANDERER János Mihály 1750. január 19-én megvásárolta a pozsonyi ROYER-nyomdát. Ehhez természetesen a szülői örökséget használta fel, amely készpénzen kívül még a budai raktárban volt kiadványok fele részéből állt. A lendületesen kezdő fiatalember már pozsonyi vállalkozása fennállásának első év-tizedében több nyomtatott jegyzéket is kiadott a nála kapható könyvek-ről. GÁRDONYI Albert ilyeneket ismert 1751-ből, 1754-ből és 1759-ből.⁷

Az 1754. évi katalógusban⁸ a következő tétel olvasható: „Cisio, 8vo, 6 kr.”. Ezenkívül egész sor más, magyar nyelvű népkönyvet is kínált ez a jegyzék, jöllehet LANDERER Pozsonyban ilyen jellegű kiadványokat nem nyomtatott. Jogos tehát GÁRDONYI megállapítása, amely szerint ezek mind a budai LANDERER-nyomda termékei voltak, és oda az említett örökség során kerültek.⁹

Az 1770. évi bibliográfiailag eddig ismeretlen pozsonyi jegyzékében¹⁰ ez áll: „Cisio, az az: az *Astronomia tudományának rövid értelemmel való le-írása*. 8r. 7 xr.”

A rendkívül sikeres nyomdász és üzletember, LANDERER János Mihály 1774-ben megvásárolta az előző esztendőben felosztatott jezsuita rend kassai nyomdáját. 1777-ben az ott árusított könyvek jegyzékét nyomtatásban is közzétette, amelyben — BÜKYNÉ HORVÁTH Mária szerint^{10a} — kizárólag a pozsonyi és kassai nyomdájában készült könyvek szerepelnek. Ebben is olvasható¹¹ a fentivel azonos közlés a csízióról.

Budán LANDERER Lipót Ferenc halálát követően özvegye, Katalin vette át a nyomda vezetését. Ebben a korszakban látott napvilágot az 1780-ban nyomtatott könyvjegyzéke, amelyben ugyancsak pontosan a már fentebb közölt szöveg áll.¹²

LANDERER János Mihály a kassai fiók megalapítását követően — ROYER Ferenc Antal közbejöttével — 1784-től már Pesten is rendelkezett nyomdával. Így az 1787-ben kiadott könyvjegyzéke Pozsony, Kassa és Pest megjelölést viseli. Ebben ugyancsak a fentiekkel teljesen megegyező szöveg olvasható a csízióról.¹³

7. *Magyar Könyvszemle* 1943, 26—27. l.

8. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, civem et typographum Poseniensem, penes portam piscatoriam addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 539. — OSZK Hung. 1. 3612, a₃b lap.

9. 7. jegyzet.

10. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, typographum Poseniensem penes portam piscatoriam addito pretio proximo venales prostant.*

10a *Magyar Könyvszemle* 1966. 19. l.

11. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer typographum et bibliopolam Cassoviensem addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 539. — OSZK Hung. 1. 3612, 39. l.

12. *Catalogus librorum, qui apud Catharinam Landerer in typographia Budensi apud auream navem, addito proximo pretio venales prostant.* — PETRIK II. 539. — OSZK 208. 496, A₄a lap.

13. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, nobilem in Füsikut, typographum et bibliopolam Posonii, Cassoviae et Pestini addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540. — OSZK Hung. 1. 3612 (két pld.), 35. l.

A LANDERER-dinasztia legnagyobb alakja, János Mihály 1795-ben bekövetkezett halála után a pozsonyi és a pesti műhely fia, Mihály János, míg a kassai officina oldalági rokona, LANDERER Ferenc kezébe került. Ez a körülmény azonban nem bontotta meg a szoros kapcsolatot a család említett tagjai között. Jól példázza ezt az a nyomtatott könyvkatalógus, amelyet 1796-ban pesti kiadási hellyel Mihály János jelentetett meg.¹⁴ Ugyanennek a 78 lap terjedelmű kiadványnak egy részét másik címlappal, de a megjelenési hely megjelölése nélkül, is közreadták. Az egész változtatás csupán abból állott, hogy a címiratnak azokat a sorait, amelyek a nevet és a várost tartalmazták, újrasedték. Az ilyen mutált formában készült katalógus LANDERER Ferenc kassai üzlete nevét viselte.¹⁵ Mindkét kiadványban a következő tétel olvasható: „*Cisio, az az: az Astronomiai tudománynak rövid értelemmel való le-írása. 8r. Pest 7 xr.*”

A pozsonyi és pesti LANDERER-nyomda 1804. évben elkészített könyvjegyzékében az előzővel teljesen megegyező szöveg olvasható, csupán az ár változott: hét krajcár helyett most már nyolcra került a csízió.¹⁶

Összefoglalva a fentieket a következő állapítható meg. A magyar nyelvű csíziót a budai LANDERER-nyomda már működésének első évtizedében, 1733 előtt forgalomba hozta, majd folyamatosan — így 1780-ban is — raktáron tartotta. Nyilvánvaló, hogy ez a hosszú évtizedek során nem végig az első budai kiadás volt, hanem az annak alapján készült utánnymotok. A pozsonyi LANDERER-cég 1754-ben még a Budáról származó kiadványt árusíthatta, de 1777-ben Kassán már feltehetően a Pozsonyban, vagy Kassán készült saját kiadását. 1787-ben Pozsonyban, Kassán és Pesten egyaránt forgalomba hozták a csíziót. Az 1796. és az 1804. évi jegyzék annak nyomtatási helyét — Pestben — már meg is jelölte.¹⁷

LANDERER - CSÍZIÓK

1733 és 1804 között tehát, amint a budai és a pesti (pozsonyi, ill. kassai) LANDERER-nyomda fentiekben ismertetett több jegyzéke is tanúsítja, e „dinasztiának” mindkét főága rendszeresen árusította ezt a rendkívül kedvelt népkönyvet. Ezzel szemben a legkorábbi évszámmal ellátott LANDERER-féle csízió, amint erről már szó esett, ma 1833-ból ismeretes,

14. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaellem Landerer de Füsikut, typographum et bibliopolam addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540. — OSZK 812.718, 33. l.
15. *Catalogus librorum, qui apud Franciscum Landerer de Füsikut, typographum et bibliopolam Cassoviae addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540, — OSZK 208.301, 33. l.
16. *Catalogus librorum, qui apud Joan. Michaellem Landerer de Füsikut, regium privi. typographum et bibliopolam Posonii & Pestini addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540. — OSZK Hung. 1. 3612, 37. l.
17. Érdekes megfigyelni a csízió árát külön is a LANDERER-féle jegyzékekben. 1733-ban ez tíz dénár, vagyis öt krajcár, 1754-ben hat krajcár, majd 1777 és 1796 között — mindkét LANDERER-ágon egyégesen — hét krajcár. 1804-ben — nyilván a napóleoni háborúk inflációjának előszeleként — a csízió ára már nyolc krajcárra emelkedett.

míg Pestről is csak 1806-ból. A fentiek alapján azonban kétségtelen, hogy a LANDEREREK ezeket ennél jóval korábban — Budán legalább száz esztendővel előbb — árusították már.

Miután évszámos kiadvány — a nyomda megnevezése nélkül — a 18. századból egyedül 1797-ből maradt fenn, a figyelmet elsősorban a hely, évszám és nyomdász megjelölése nélküli kiadásokra kell fordítani. Ilyenekből legalább féltucatot sikerült eddig felkutatni, amelyek már csak a címlapon levő és három alakot ábrázoló metszet alapján is rögtön két részre oszthatók. A későbbi, teljes impresszumot viselő kiadások segítségével ez a két csoport könnyen kialakítható. Az eredmény — a fentiekben ismertetettek alapján — már nem meglepetés: az egyik csoportba, ahol a címlapkép női alakja a bal szélén látható, a budai, a másikba pedig, ahol ugyanez a jobb szélén áll, a pesti LANDERER-nyomda csíziói sorolhatók.

Miután bibliográfiailag korábról egyedül csak a már említett, hely nélküli, 1797. évi kiadás regisztrált,¹⁸ szükséges már most röviden megadni a LANDEREREKhez köthető és az 1833. évvel záródó korszakból származó, eddig általam ismert 14 különböző kiadás legfontosabb adatait. Érdemes ezenkívül a további idézés egyszerűsítése végett ezeket egyedileg betűjellel is ellátni.¹⁹

A budai csoport tagjai:

- F. H. é. ny. n. — OSZK (324.071) — AK (526.355 — erősen hiányos).
- G. H. é. ny. n. — DEK (758.199) — OTM (S 672) — OSZK (324.073 — hiányos) — Endrey Walter, Bp. (Erősen hiányos.)
- H. H. é. ny. n. — FSZEK (B 520/12).
- J. H. é. ny. n. — AK (Math. 0.1888) — OSZK (324.074).
- K. H. n. 1797. ny. n. — OSZK (810.569).²⁰
- L. H. é. n. Landerer Anna. — BEK (Eb 1744(2)) — DEK (751.545) — OSZK (268.573 + töredék).²¹
- M. Buda 1833. Landerer. — FSZEK (B 520/14).

A pesti csoport tagjai:

- P. H. é. ny. n. — OSZK (324.072) — Praha UK (66 G 319) — Sárospatak (T 747).
- Q. H. é. ny. n. — OSZK (77.514(2) + Tod. 6032).²²
- R. Pest 1806 Landerer. — FSZEK (B 520/13) — Petőfi Irodalmi Múzeum (A 7713 — hiányos).
- S. Pest 1809 Landerer. — OSZK (814.377).

18. PETRIK V. 232.

19. Az ehhez használt betűkből az A—E csoportot a legrégebb kiadásokhoz az előző tanulmány már igénybe vette.

20. 18. jegyzet.

21. *Állami Könyvterjesztő Vállalat. Antikvárkönyvek katalógusa XI.* Aukció 1977. XI. 19—20, 486. sz.

22. AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922, 83. l.

- T. Pest—Pozsony 1815 Landerer örökösök. — London BL (PP. 2430. q).²³
 U. Pest 1830 Landerer. — OSZK (811.287) — FSZEK (B 520/4).
 W. Pest 1830 Landerer. — DEK (762.612).²⁴

SZÖVEGVIZSGÁLAT

Az évszám nélküli kiadások időrendjének elsődleges meghatározásához a szövegösszevetésen kívül még néhány külső, formai jegy (pl. terjedelem, beosztás) vizsgálata is szükségesnek bizonyult.

A szövegösszevetéshez kiindulópontul az utolsó, a 18. század tízes éveiből származó lőcsei kiadás szolgált.²⁵ Ennek terjedelme és beosztása nagyjából megegyezik három, évszám nélküli LANDERER-féle kiadvánnyal (F, G, P). Ezekben ugyanis a szöveg az „I”-jelű füzetten végződik, míg a tizenegy többi kiadás (H—M, Q—W) mind már a „H”-íven befejeződik. Jogos tehát a feltételezés, amelyet számos további adat is megerősít, hogy a három említett kiadás a legrégebbi a LANDERER-csízóiak között.

Az F. jelű budai LANDERER-csízói szövegének a 18. század elején készült legkésőbbi lőcseiével (C) történt egybevetése során megállapítható volt, hogy az viszonylag nagy hűséggel követte az utóbbit. A szinte csak mondatrészekre, ill. szavakra terjedő igazításokban, amelyet a lőcsei szövegen Budán végeztek, három jellegzetes törekvés figyelhető meg. Először is a korábbi kiadás helyenként durvának tűnő hangnemét igyekeztek enyhíteni. Ennek során vagy kihagyták a korabeli érzékenységet, ill. közszemérmert esetleg sértő szavakat, vagy azokat többségükben másokkal helyettesítették (pl. „buja” helyett „zeles”). Másodsor a néha túlságosan bántó fogalmazású jövedölések élet ugyancsak kihagyásokkal, ill. átszövegezésekkel tompították.²⁶ A harmadik változtatási szándék a lőcsei szöveg protestáns színezetének eltüntetésére irányult (pl. „prédikátor” helyett „doktor”).

E fenti és az egész szövegnek csupán töredékére vonatkozó változtatásoktól eltekintve Budán tehát igen pontosan követték a korábbi lőcsei szöveget, amely immár szinte kanonikus formában maradt fenn több, mint kétszázötven éven keresztül a 17. század derekától a 20. század elejéig. A kiadásról kiadásra történt szövegmegőrzés különösen fontosnak tűnhetett az ilyen jóslásokat tartalmazó népkönyv esetében. A nehezen

23. *British Museum. General Catalogue of Printed Books.* Vol. 67. London 1960, 520. has.
 24. AK = Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, BEK = Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, DEK = Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, FSZEK = Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, London BL = London: British Library, OTM = Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum könyvtára, Praha UK = Praha, Universitní knihovna, Sárospatak = Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Nagykönyvtára.
 25. RMK. I. 1590 — 1. jegyzet C. jelű kiadása.
 26. Így például a XXVII. fejezet februárra vonatkozó részének végén a „minden gonoszra ólálkodó és enyves kezű a lopásra lészen” rész kimaradt, míg a „fertelmes és tökéletlen” jelzők helyére „jó eselédés gazda” kifejezés került.

olvasó köznép ugyanis a csízó jelentős szövegrészleteit kívülről tudta, így minden lényeges eltérés valamelyik új kiadásban annak hitelét, de ami ezzel szorosan összefüggött és a kiadó szempontjából rendkívül fontos volt, eladhatóságát is súlyosan veszélyeztethette. A csízó zömmel nehézkesen betűző vásárlói nyilván örömmel fogadták a budai műhelynek akkortól alkalmazott és beválnak tekinthető „újítását”, amellyel a gyakorlatlan személyek olvasását nehezítő és Lőcsén még időnként előforduló rövidítés-jeleket, abbreviaturákat végleg elhagyta, ill. azokat felodotta.

A fennmaradt legrégebb, budai *Landerer*-kiadás (F) az összes korábbi csízó (A, B, C) „ts” és „tz”-jétől eltérően következetesen „cs”-t és „cz”-t alkalmazott helyesírásában. Ez a megoldás a korábbi századoknak vallások szerint megosztott ortográfiája alapján a protestánsokérol a katolikusokéra történt áttérést jelentette.²⁷

Egyfelől az F, másfelől a G. és P. kiadások szövegének összehasonlítása során megállapítható, hogy a két utóbbi szorosan a korábbi budaira támaszkodott. Akad azonban számos esetben némi eltérés is. Ezek első csoportjába tartozik a legrégebb ismert budai kiadásnak (F) a lőcseiivel szemben alkalmazott változtatásainak további, még következetesebb végrehajtása. A legérdekesebb ezek között az, amelyet nyilván megkésve vettek csak észre, hogy Budán először (F) még a lőcsei, protestáns szokás alapján vették át a „keresztyén” szó helyesírását. Ezt azután a G. és P. kiadás a katolikus ortográfiának megfelelően „keresztény”-re módosította.

Az F. kiadástól történő eltérések második csoportjába azok tartoznak, amelyekkel a G. és P. kiadásban a korábbi hibákat — legalább részben — kiküszöbölték. A legfeltűnőbb ezek közül a fejezetszámozás helyreigazítása. A késői lőcsei (C) és nyomában az első budai kiadás (F) a „Napnak járásáról az égbeli 12 jelek által” című VIII. fejezet után — jöllehet a lap alján órszóként a terms IX. szám olvasható — a következő lap elején „Az égbeli 12. jeleknek természetéről...” című fejezetet mégis a X. sorszámmal látták el. Ez a hiba onnan ered, hogy már a lőcsei 1650. évi kiadás (A) az egyik forrásul szolgáló, német nyelvű *Temporal*-nak fejezetösszevonását, ill. téves szorszámtugrását is hűen követte.²⁸ Előbb ezt a mintegy kétszáz esztendősi hibát a szövegben Budán először (F) ugyancsak mechanikusan átvették, majd (G, P) LANDERERÉK észrevették és kiigazították. A következménye ennek azután az volt, hogy ettől kezdve a fejezetek sorszáma az egész kötetben végig eggyel kisebb lett. Megjegyzendő, hogy a lőcsei tartalomjegyzékben (A—C) kilences sorszámmal szerepel az a „Tizenkét égbeli jeleknek figurája” fejezetcím, amely pedig a szövegből — amint már erről szó volt — teljes egészében hiányzik. Ezt a lőcsei tévedést azután nem csupán az első budai (F), de a későbbi LANDERER-kiadások (G, P) is sorra átvették, jöllehet az utóbbiak a szövegükben már kijavították ennek az ősi botlásnak legalább fejezetszámozási következményét.

Egyfelől az F, másfelől a G. és P. kiadások közötti eltérések harmadik csoportjához ortográfiai és stílári változtatások tartoznak. Ezek közül a legfontosabb az, hogy az F. kiadás „cs” és „cz” gyakorlatával szemben

27. KNIEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Bp. 1952, 19. l.

28. 1. jegyzet 322. l.

a további LANDERER-féle csízók visszatértek a lőcsei (A, B, C) „ts” és „tz”-re. Az F. kiadást követő többi módosítás, amellyel érthetőbbé, ill. olvashatóbbá igyekeznek tenni a szöveget, csak szűk korlátok között, de azért jól észlelhető. Így a „Chyromantia”-ról szóló fejezet utolsó pontjában a korábbi kiadások (A, B, C, F) olyan újjakról szóltak, amelyek „kötkösek”. Ezt azután az újabb LANDERER-kiadások (G, P) „bötykösök”-nek írták, amely feltehetően érthetőbb volt az előbbinél; a 19. századi kiadásokban ugyanezt előbb „bötykösök”-re, majd „bütykösök”-re javították. A „Paraszt ember regulái”-ról szóló terjedelmes rész utolsó negyedében az őszí időjárás kapcsán Lőcsén (A, B, C) arról írtak, hogy „ha meleg, dögös”. Az első LANDERER-kiadás (F) „döhös” szava ezen a helyen nyilván érthetetlen volt, így azt a G. és P. kiadástól „dohos”-ra változtatták. TYBERIUS császár nevét a korábbiaktól (A, B, C, F) eltérően a G. és P. kiadásoktól kezdve a csízók TIBERIUS-nak írták a „Mennyütökőnek miképpen kell Isten után ellene állni” című fejezetben.

A szövegben azt a már korábban is észlelt törekvést, hogy az „az” névelő és az „ez” mutatószó „z” betűjét mássalhangzóval kezdődő szó előtt kitevőbe tett vesszővel helyettesítsék, a G. és P. kiadásokban most már a fejezetcímekben is igyekeztek — több-kevesebb következetességgel — végrehajtani. További, modernizálásra irányuló tendenciák is felismerhetők azokban a szövegmódosításokban, amelyeket a csízó szövegében az F. kiadást követően vezettek be. Ezek közül a legfigyelemreméltóbbak azok, amelyeket a P. kiadás még a régebbi F.-ből vett át, de a G. kiadás, valamint a későbbiek mind másképpen közöltek. Ilyeneket egyedül a III. és IV. fejezetben vizsgálódva is bőven lehet találni.²⁹

Természetesen a most vizsgált két újabb kiadás (G, P) törekedett a mintájául szolgáló korábbi (F) nyilvánvaló botlásait is kiküszöbölni, ha ugyan ezeket egyáltalában észrevették. Ez történt az „Észtendőnek négy idejéről” fejezetcím esetében, ahol is az első budai kiadás (F) a „négy” szó helyett — nyilván tévedésből — „vagy”-ot közölt. Előfordult azonban ugyanakkor az is, hogy kézenfekvő sajtóhibát — szinte behunyt szemmel — vett át a G. és P. kiadás a korábbi F.-ből.³⁰ A VII. fejezet címe jó példa erre, ahol is „12.” helyett tévesen „21. égbeli jelek” áll mind a három, legrégebbi LANDERER-kiadásban (F, G, P).

A fenti kiadványok tördelését összevetve a legkésőbbi lőcseiével (C) megállapítható, hogy ez utóbbi (C) és az első budai (F) kiadás között alig néhány sornyi eltérés mutatkozik, vagyis túlnyomó részében azonos. Ugyanez az eredmény a korábbi (F) és a későbbi (G, P) LANDERER-kiadások

29. A II. fejezet 4. sorában F. és P.: „kevesbet”, G. és a későbbiek: „kevesebbet”. — A IV. fejezet 8. sorában F. és P.: „középben”, a G.: „középpén”, a későbbi kiadások: „középen”. — A IV. fejezet 10. sorában F. és P.: „innepek”, a G. és a többiek: „ünnepek”. — Akad azonban kevés számú ellenpélda is. A végétől visszaszámítva harmadik, a lovak gyógyításáról szóló recept 2. sorában F. és G.: „huggyozzanak”, a P. és a későbbiek „hudgyozzanak”.

30. Természetesen elképzelhető, hogy nem az F., hanem esetleg egy másik, korábbi, ma már ismeretlen LANDERER-csízó szolgált alapul a G. és P. kiadásoknak. Az így feltételezhető budai kiadvány azonban bizonyosan minden tekintetben (szöveg, beosztás stb.) közel állt az F. kiadáshoz.

tördelésének összehasonlítása esetében is. A két utóbbi egymás között — eltekintve a más betűtípussal szedett címszövegektől — még szinte sorról sorra megegyezik.³¹ A címek tipografizálása, továbbá a fentebb felsorolt apróbb igazítások alapján úgy tűnik, hogy e két, egymáshoz rendkívül hasonló tördelésű kiadás közül a P. feltehetően közelebb áll a korábbi F.-hez, mint a G.

A most elmondottak azonban az eddig megvizsgált négy kiadás (C, F, P, G) legutolsó részére a „H”-jelű ívtől kezdve már nem érvényesek. Itt áll „A lovak betegségéről való orvosságok” című rész, amely számos kis fejezetre tagolódik. Ezek címszövegét LANDERERék más és más fokozatú betűtípussal szedték, amely azután eltéréshez vezetett az egész kiadvány terjedelmében. A legrégebb budai kiadásnál (F) igen apró betűket alkalmaztak e helyen, majd később (P) ezt más, a lőcseivel azonos méretűvel helyettesítették. Úgy tűnik, hogy még ez sem emelte ki eléggé az olvasók számára ennek a gyakorlati életben nyilván igen sokat forgatott szövegrésznek tagolását, ezért a G. kiadásban még nagyobb fokozattal éltek. A következőképpen e változtatásoknak az lett, hogy míg az F. kiadás szövege már az I₂a lapon véget ért, addig a lőcsei (C) és a LANDERER-féle P. csak az I₂b lapon. Leghosszabb a csak az I₃b lapon befejeződő a G. kiadás.

Összefoglalva az eddigieket: a szövegösszevetés, a helyesírás és a tördelés alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a ma ismert LANDERER-féle csíziók az elsőnek napvilágot látott, budai F. kiadást feltehetően a pozsonyi—kassai—pesti ágon megjelent P. azt pedig az ismét budai G. kiadás követte.

A LANDERER-féle csíziók legrégebb, három tagból álló csoportjától (F, P, G) számos szempontból elkülönül az összes többi: amint erről már szó volt az eddig tárgyalt és időrendben első csoportban az „I”, a többiben viszont a „H”-füzettel fejeződik be a kiadvány. De más ismertető jelek alapján is észrevehető olyan változás, amely ezt a legrégebb csoportot az összes későbbitől megkülönbözteti. Így a helyesírásban a korábbi századok divatos ö-zését ettől kezdve mindinkább a 18. században általánosan elterjedt e-zés³² váltotta fel (pl. „bötü”, ill. „betü”). De a módosítások ez alkalommal sem szorítkoztak a kiadvány beosztására és helyesírására. További lépés történt mind a szöveg élének tompítására, mind a korábbi protestáns jellegének eltüntetésére. Jó példa erre³³ „a Papoknak ellensége” kifejezésnek a jellegtelen, sőt értelmetlen „a Napoknak ellensége” formára történt és ettől kezdve következetesen alkalmazott megváltoztatása.

A fenti példák mind olyanok voltak, amelyek a legrégebb csoportot (F, P, G) az összes többitől jól felismerhető módon megkülönböztetik. Azonban a gondosabb vizsgálat alapján a 11 későbbi kiadásban belül is, amelyek terjedelme minden esetben teljesen azonosan 128 lap,³⁴ jól érzé-

31. A nagyfokú azonosság még a sajtóhibákra is áll; így a tenyérjéslásról szóló fejezet második bekezdésében mindkét kiadásban „u” áll „a” helyett a „Linea vitae” szó előtt.

32. BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp. 1957, 88–89. l.

33. A VII. fejezet Marsról szóló részében a hátulról számított harmadik bekezdésben.

34. A⁸—H⁸=[64] levél=[128] lap.

kelhető bizonyos időbeli rétegződés. Szolgáljon ennek bemutatására a D₁ lapon található szöveg alapján történt alábbi csoportosítás:

1. „A mértékről” — F, P, G.
2. „A nyilasról” — H, J, Q, K, L.
3. „A skorpióról” — R, S, T, U, W.
4. „A bak” (közepétől) — M.

Az első három kiadás elkülönülése tehát ez esetben is világosan felismerhető. A továbbiakban a többi három réteg részletesebb vizsgálata szükséges az ezeken belüli sorrend megállapításához.

Az öt tagból álló második csoport közül egy (Q) pesti, míg a többi négy (H, J, K, L) budai LANDERER-kiadvány, amelyek közül csak egyetlen egy budai tüntet fel évszámot (K = 1797), de nyomdahelyet, vagy a nyomdász nevét egyik sem. Közülük a H. kiadás az, amelyik több esetben azonosságot, ill. hasonlatosságot mutatva az első csoporttal, a többi négytől jól elkülöníthető. Így a lovak gyógyítására ajánlott utolsó előtti recept „az ókemence avagy falról levett anyag porát” tanácsolja a három legrégebb (F, P, G), továbbá a H. kiadásban is. Az idézet utolsó szava a későbbiekben az értelmetlen „orrát”-ra torzult, amely azután a második csoport többi, valamint a harmadik csoport összes tagjában így olvasható.³⁵

A második csoport négy későbbi tagja (J, Q, K, L) egy jellegzetes sajtóhibával elkülönül minden korábbi, ill. későbbi kiadástól. A „Lajstrom” elnevezésű tartalomjegyzékben a 8. fejezet címe ugyanis az említett négy csízióban a „Napnak járásáról az 15. égbeli jelekben”, ellentétben a szövegben is olvasható és helyes „12.” jellel. Ugyancsak egy további sajtóhiba az első fejezetben még szorosabbra fűzi a kapcsolatot e csoporton belül annak két tagja, a J. és a Q. kiadás között. E kettőben ugyanis az említett részben a korábbi (F, P, G, H) „talállyuk-ki” helyett — tévesen — „taljuk-ki” olvasható, míg a későbbi budaiakban (K, L, M) „találjuk-ki”, a pestiekben (R, S, T, U, W) pedig „tanuljuk ki” áll. Ezek szerint a J. és Q. kiadás nyilván idősebb, mint az említett összes többi. A két korábbi közül a J. látott előbb napvilágot, mert azon a címszövegben szerzőként *Királyhegy* szerepel, akárcsak az összes régi kiadásban. Ezzel szemben a Q. a *Királyhegyi* formát tünteti fel, akárcsak 1806. évvel kezdődőleg az összes évszámos pesti csízió (R, S, T, U, W), valamint a későbbi budaiak (K, L, M).

Ugyanez a J. kiadás az első, amely a „XII. Kézi compastom és árnyék óra” c. fejezetcímet és az azt illusztráló „figurának magyarázat”-ját kihagyta szövegéből.

Az eddigi vizsgálódások alapján az ismert LANDERER-csíziók megjelenési időrendje a következőképpen fest: F—P—G—H—J. Ebbe az eddig meggyőző módon egymást követő sorrendbe a J. kiadás utáni pesti Q, valamint a budai K. és L. biztonságosan már nem osztható be egymás után, hanem csak egymás mellé. Ez azt jelenti, hogy míg a két LANDERER-ág kiadványai korábban mindig egymás szövegére támaszkodva készültek, ekkortól — vagyis legkésőbb az 1797. évszámú K. kiadástól — mind

35. Ezt a zavaros részt azután a negyedik csoportban (M) 1833-ban átfogalmazással kihagyták.

a budai, mind a pesti műhely csak a saját korábbi csíziója szövegét csiszol-gatta tovább, figyelmen kívül hagyva most már a másikat.

Van ugyan még olyan jellegzetesség (mint pl. a „kézi kompasztom”-ról szóló résznek éppen az előbb ismertetett kihagyása), amelyet a J. kiadás alapján mind a pesti Q, mind a budai K. és L. kiadás átvett, azonban jóval több olyan sajátosság figyelhető meg, amely a J. kiadás után a két csoport közötti kapcsolat megszűnésére utal. A kettévált családfa mindkét új ágára szolgáljon például egy-két jellemző vonás. A pestiekben a Q-val kezdődően (Q, R, S, T, U, W) végig kihagyták a szövegből a „Jövendő időnek állapotjáról” (13.) fejezet címét, míg a budaiak (K, L, M) ezt továbbra is feltüntették. Ez utóbbiak tehát 1797-től, a második fejezetben a bolygók sorában a Napot tipográfiaiilag megkülönböztették a többitől: míg a hat bolygót — beleértve a Holdat is — továbbra is kurzív betűkkel és verzális kezdővel emelték ki a szövegből, a Nappal ettől kezdve másképpen jártak el: kurrens antikvával szedték. Ennek feltételezhető oka az, hogy a korábbi századok csillagászati felismerései alapján már nem tekintették a Napot bolygónak, bár az eredeti és az olvasók által hosszú idők óta megszokott szöveghez érdemben nem nyúltak hozzá. A pesti kiadások (Q, R, S, T, U, W) továbbra is a régi felfogásban tüntették fel a Napot. Ugyancsak a budai ágnál (K, L, M) a csízió legutolsó, számozás nélküli fejezetében, amely országokat és városokat sorol fel egy-egy csillagkép alá vonva, a „Bak”-nál Bulgária után „Moscovia” áll, míg a pesti ágnál (Q, R, S, T, U, W), akárcsak az összes korábbi kiadásban (A, B, C, F, P, G, H, J) „Masszovia”.³⁶

Különösen érdekes az a helyesírásnak tűnő, de talán azon túlmutató változtatás, amely a pesti ág kiadványaiban 1806-tól (R, S, T, U, W) figyelhető meg. A fentiekben már szó volt arról, hogy a 16. századi kolozsvári, majd a 17. századi lőcsei csízió szövegének protestáns jellegét több lépésben és több helyen igyekeztek LANDERERÉK megszüntetni. Ennek egyik jellegzetes megnyilvánulása volt az ajánlás megszólításában, vagyis a címelevet követő első szöveges rész legelső szavában, a korábbi, protestáns ortográfiájú „keresztyén” szónak a katolikus helyesíráshoz és gyakorlathoz igazodó „keresztény”-re történt módosítása a P. kiadástól kezdve. Kiterjedt ez a változtatás akkor — igen körültekintő módon — magára a szövegre is. Azonban a pesti ágon — éppen az említett és a változtatást bevezető P, majd Q. kiadást követően — egyedül az ajánlás megszólításában ismét a protestánsok által használt „keresztyén” formát használták, de a csízió szövegében továbbra is megmaradt a „keresztény” megjelölés (R, S, T, U, W).

Ma már nehezen lehetne biztos és meggyőző magyarázatot adni az említett változtatásokra. Elképzelhető, hogy az első igazítás még a 18. század első felére jellemző erős katolizálási törekvések következménye volt, amelyet azután a pesti ág később — legalábbis részben — visszafordított. Hogy mindebben volt-e valami szerepe is a csízió megjelentetőinek egyéni vallásos felfogásának, vagy pedig — ami jóval valószínűbb — inkább csak a magyar protestáns vásárlók (gondolni kell itt mindenképp az alföldi

36. Kivétel az R. kiadás „Maszvia”-ja, de nyilván sajtóhiba.

és erdélyi reformátusokra) kedvébe kívántak-e járni a jobb terjeszthetőség érdekében, azt ma már megnyugtatóan megállapítani egyenesen lehetetlen. Az is figyelemreméltó, hogy az említett visszaváltoztatás a pesti csoportban észlelhető, míg a budaiak a „keresztény” szó esetében következetesen megmaradtak a katolikus helyesírás mellett. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezek szerint valami munka-, ill. piacmegosztás volt a két LANDERER-ág között?

Háttra van még a budai ág két legfiatalabb, impresszum nélküli tagja, vagyis az 1797. évszámot viselő K. és az évszám nélküli L. kiadás időrendjének tisztázása. Ehhez jó alkalmat nyújtanak azok a sajátosságok, amelyek a K-t a korábbi budaiakhoz (F, G, H, J), ill. a pesti csoporthoz (P, Q, R, S, T, U, W), míg az L-t a későbbi, 1833. évi budaihoz (M) kötik. Így a negyedik fejezetben, amikor a szökőév magyarázata során arról esik szó, hogy „az elmúlt esztendőben a római pápa megreformálta a régi kalendáriumot” a LANDERER-csízók szövege eltér egymástól. A későbbi budaiakban (L, M) „esztendőben” olvasható, míg az összes többiben — így a K-ban is — „esztendőben”. Változás észlelhető a két kiadás között az ívjelek elhelyezésében is. Míg korábban az 1797. évi kiadással (K) bezárólag a nyolcadrét alakú nyomtatvány íveinek első öt levelén áll ívjel, addig az L-től kezdve sok évtizeden át már csak az első két levél alján található ez. Az egyszerűsítést egyértelműen modernizálásnak kell felfogni. Mindezek után világos, hogy a budai (L) kiadás az 1797. évi (K) után és az 1833. évi (M) előtt készült.

Visszatérve a LANDERER-féle csízóknak a fentiekben ismertetett négy nagy csoportjára, az eddigiekben az első kettőbe tartozók időrendjének megállapítására történt kísérlet. Miután a harmadik (pesti) és a negyedik (budai) csoportba tartozók mind évszámot viselnek, a fenti elemző munka elvégzésére itt már nem volt szükség. Mégis érdemes — mintegy ellenpróba-ként — megfigyelni, hogy az évszám nélküli kiadások időrendjének megállapításakor alkalmazott módszerek — az ellenőrzésre most már rendelkezésre álló évszámok fényében is — vajon megállják-e helyüket. Akár csak eddig, most sem lehetséges, de nem is szükséges a szövegösszevetés, a helyesírás vizsgálata, a kiadvány tördelésének megfigyelése stb. során megállapítható valamennyi eltérés regisztrálása. Ezek közül tehát elegendőnek látszott néhány könnyen ellenőrizhető, ill. jellegzetes jegy kiemelése.

A pesti csoport 1806—1830 közötti évszámokkal készült öt tagja (R, S, T, U, W) közül az 1806. évi (R) kiadás tartalomjegyzéke — a korábbiakhoz (J, Q) hasonlóan — átugrotta a szövegből kihagyott 42. fejezetszámot és a 44.-kel végződik. Ezzel szemben a négy későbbi pesti kiadásban 1809 és 1830 között (S, T, U, W) ezt a hibát már kiigazították, majd ezt követően az utolsó két fejezet sorszámát eggyel csökkentve a lajstromban feltüntetett utolsó fejezetszám már nem 44, hanem 43. Az 1806. és 1809. kiadás (R, S) — igazodva a korábbiakhoz (H, J, K, L) — szövegében átugrotta a 36. fejezetszámot, míg az 1815. és 1830. évi (T, U, W) kiigazítva ezt a hibát, az eddigi 37.-et 36.-ra módosították.

1830. évi pesti impresszummal két egymástól eltérő kiadás is ismeretes (U, W). Mindkettő jól elkülönül az összes korábbi csízótól abban, hogy ezekben a kötetben belüli eligazodást megkönnyítő — és a mai nyomtatvá-

nyokban szinte elengedhetetlen — lapszámozás először tűnt fel. A „Lajstrom”-ban azonban az utalás — a régi hagyományoknak megfelelően — ekkor még továbbra is a fejezetszámozásra történt. Ugyanitt, a tartalomjegyzékben ez az 1830. évvel jelölt két kiadás még abban is eltér a korábbiaktól (J, K, Q, R, S, T), hogy a 30. fejezet címe már nem a „Chyromantiáról” hanem a „Chyromanciáról” szól.

Bár a két 1830. évi pesti csizió között lényeges eltérés sem a szövegben, sem annak beosztásában nem észlelhető, ennek ellenére egyértelműen megállapítható, hogy a két kiadvány minden lapja két egymástól eltérő szedésről készült. A gondosabb vizsgálat során kiviláglott, hogy a tördelésben legfeljebb két sornyi eltérés mutatkozik laponként a két kiadás között, a szöveg zöme azonban szinte sorról sorra azonos a kettőben. A helyesírásban néhány szó esetében azonban következetes eltérés tapasztalható. Ennek alapján eldönthető volt, hogy a kettő közül melyik látott előbb napvilágot: az egyikben (U) a régies „föld”, „mért-föld” és „böldog”, a másikban (W) a modernebb „föld”, „mértföld” és „boldog” olvasható.

A LANDERER-féle csiziók negyedik csoportjába egyedül az 1833. évi budai kiadás (M) tartozik. Ez tördelésben, helyesírásban, szövegezésben stb. igen sok ponton és jól megkülönböztethető módon elkülönül az összes korábbiától. Egyértelműen érzékelhető a tudatos javítási és főleg modernizálási szándék, amelyről már a fentekben is szó esett.³⁷ Az egyik legfeltűnőbb az, hogy a fejezetek számozását felülvizsgálták és következetesen végigjavították. Így az — különösen a csizió második felében — az összes korábbiól eltérő. Áll ez a „Lovak betegségéről” szóló igen terjedelmes fejezetre is, amely ugyan a kezdetektől fogva jellegzetes tartozéka a magyar csiziónak,³⁸ de csak ettől az 1833. évi kiadástól (M) fogva nyert fejezetszámot.

Természetesen az 1833. évi budai kiadványnak is van már lapszámozása, amelyet azonban a szedő csak az öröknaptárt követő, szöveges részben tett ki. A szorosabb értelemben vett csizió-rész 22 lapja tehát nem kapott számozást, de azért az ezt követően elkezdett terjedelemjelölésbe beleszámították: az első számozott lap a 23. A lapszámozás és a mutató közötti szoros összefüggésre utal az a megoldás, hogy a „Lajstroma a dolgoknak, mellyek a Cisio után a könyvecskében következnek” megjelölésű tartalomjegyzék csak a lapszámozott részeket sorolja fel. A korszerűsítés itt annyiban előrehaladottabb, hogy a mutató — az 1830. évi kiadásokkal (U, W) szemben — már élt a lapszámozás adta új lehetőséggel oly módon, hogy a fejezetcímeikről erre történt utalás és nem a fejezetszámra, mint korábban.

1833-ban jelentősen belenyúltak a bevezető részekbe is. Legfontosabb újítás a címevel hátán „Előre bocsájtott tudósítás” címmel olvasható egészen új szöveg, amely naivan tudálékos magyarázatot fűz a mű keletkezésének körülményeihez.^{38a} Ha nem is ilyen jelentős, de ugyancsak jól felismerhető változtatás még az is, hogy az ajánlás címének végére „a kiadó” szó került.³⁹

37. Pl. 29. jegyzet.

38. 1. jegyzet 288. l.

38a 1. jegyzet: 261. jegyzet.

39. „A keresztény olvasónak Istennek kegyelmét és áldását kívánja a kiadó.”

Ugyancsak ebben az ajánlásban, amely PHILEMON fiziognomusnak HIPPOCRATES tanítványaival folytatott beszélgetését is tartalmazza, a korábbi „Hypocrates” (F, P, G), ill. „Hypokrátes” (H, J, Q, K, L, R, S, T, U, W) helyén ettől kezdve „Szokratesz” áll. Ez a változtatás ellene mond a kolozsvári csíziónál is korábbi, így feltehetően annak forrásául szolgált *Das grosse Planeten-Buch*-nak,⁴⁰ ezért meglehetősen önkényesnek tűnik. Miután azonban mesés történetről van szó, lényegében nem döntő, hogy a két nagy görög tudós nevét felcserélték. Ők ugyan kortársak voltak az i. e. 5. században, de a fiziognomus PHILEMON feltehetően azonos POLEMON ANTONIUS-szal, aki azonban az i. u. 2. században élt.

Az 1833. évi kiadásba (M) több helyen új szövegrészek is kerültek. Így a szököévről szóló (4.) fejezetben lapalji jegyzetként betoldották: „A kalendárimban való különbözőzés már csak az ó-hitű keresztényekre terjed.” Hasonló, jegyzetformában történt kiegészítés a „Karácsony nap után való 12 naphól esztendőről-esztendőre minden hónap állapotját miképpen megismerhetni” című fejezet témájára vonatkozólag annak végén: „Jegyzés. Mások ezt Luca napjától kezdik s karácsonynapig számlálják.” A legterjedelmesebb, 13 soros szövegkiegészítés, amellyel az 1650-ben Lőcsén kialakult csízió az évszázadok során bővült, ekkor került be a 15. fejezet „De quatuor partibus anni” c. latin verse végére „Az ember teremtett négyféle elementomból” kezdettel.

Ha nem is egészen új szöveg, de mindenesetre három budai kiadáshoz (J, K, L) viszonyítva bővítésnek számít, hogy „XL. Kézi compastom és árnyék óra” fejezetcímmel 1833-ban (M) újra feltűnt az ennek illusztrációjához fűzött magyarázat (106. lap): ugyanazzal a szöveggel, amely 1650 óta (A) a H. kiadással bezárólag mindegyik csíziónban olvasható volt.

Érdekes, hogy a magyar csízió német eredetéről árulkodik egyetlen német nyelvű felmondatt a „Phisiognomia”-ról szóló fejezet második bekezdése végén,⁴¹ a kezdetektől egészen az 1830. évi pesti kiadásokkal (U, W) bezárólag valamennyi LANDERER-féle csíziónban megmaradt.⁴² Az 1833. évi kiadás szövegrevizója során azután ezt kigyomlázták.

1833-tól kezdve nem csupán a szövegben következett be a fentiekben ismertetett változás, de a kiadvány beosztása is feltűnően módosult azzal, hogy a tartalomjegyzék, amely eddig a bevezető részek és az öröknaptár között állt, ettől kezdve a kötet végére került.

A BUDAI ILLUSZTRÁCIÓK

A LANDERER-féle kiadványokban nem csupán a lőcsei kiadásokból (A, B, C) megismert csízió szövege, de annak illusztrációi is szinte változatlan formában jelentek meg. Áll ez a fametszetek témájára, számára és beosztására egyaránt. Azonban a budai és pesti kiadványokban a lőcsei dúcok helyett

40. 1. jegyzet 290. l.

41. „A phlegmatikus asszonyállatok morgók is néha patvarkadók, mellyért a deákok nevezik őket: Malum necessarium, et mulier mala, puff auf sie.”

42. Mindig gót betűvel szedve. Ez alól csak az L. jelű, budai kiadás a kivétel, ahol is ez antikvával olvasható.

mindkét helyen más és más készletet használtak. Ez a körülmény — amint erről már korábban szó volt — teljesen egyértelmű és könnyen felismerhető formában megkülönbözteti egymástól a két LANDERER-műhely termékeit.

Az alábbiakban az eddig tárgyalt csízió-kiadások (F—M, P—W) szövegét illusztráló fametszetek ismertetésére kerül sor, figyelmen kívül hagyva azokat a könyvdíszeket (iniciálé, fejléc, záródísz stb.), amelyek ugyan előfordulnak egyik-másik kiadványban, de a csízióknak nem jellegzetes tartozékai. Miután az illusztrációknak tartalma mindenkor, de sok esetben ezek kompozíciója is pontosan megegyezik a lócseikkel, amelyek részletes leírása az előző tanulmányban megtörtént,⁴³ itt már elegendő csupán az előképtől történő eltérésekre felhívni a figyelmet.

A fadúcok a sok használat következtében és az idő múlásával szinte óhatatlanul — többé-kevésbé — megrongálódtak. Ez a körülmény a lenyomatokból többnyire felismerhető, ami sok esetben lehetővé teszi az időrendbe történő besorolást is. Nyilvánvaló, hogy az a kiadás, melyben valamelyik metszet még ép, korábban készült, mint az, amelyben az ugyanarról a dúcra készült levonat már komoly sérülés nyomait mutatja. Különösen jól érzékelhető ez a már csak elhelyezkedésénél fogva is különösen sérülékeny keretvonalak megszakadása esetén.

A csízió szövegében három rész is található, amelynek tagolása a hónapok ill. csillagképek szerint történik: az öröknaptár, valamint a jóslásoknak a csillagképek, ill. a hónapok szerint rendezett fejezetében. Míg a kolozsvári és lócsei nyomtatványokban e három részt három különböző, egyenként 12-12 fametszetből álló képsorozattal illusztrálták, addig mind a budai, mind a pesti LANDERER-féle kiadványokban csupán két-két sorozatot vettek igénybe úgy, hogy az öröknaptárban szereplőt később újra felhasználták.

A budai csíziók illusztrációinak ismertetéséhez alapul a legrégebb, évszám nélküli LANDERER-kiadás (F) szolgált. A hónapképsorozat (A_4a — B_3b) és E_4a — E_3b) mérete általában 18×61 — 64 mm (1—12. ábra). Az állatövi jelek ezen szokatlanul nagy teret foglalnak el: a felül nyitott nagy félkörben szinte a kép felét betöltik. A dúcok állapota a sorozatokon belül egyenetlen: míg egyeseken (pl. A_3a lapon a júliusi oroszlán — 7. ábra) a keretvonal szinte teljesen ép, addig másokon (pl. a B_2b lapon az októberi skorpió — 10. ábra) már csak nyomokban ismerhető fel.

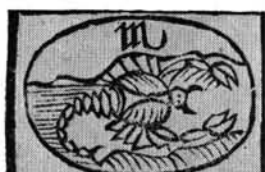
Meglehetősen gondatlanul történt az F. kiadás öröknaptárában ennek a fametszetes hónapképsorozatnak alkalmazása. Így júniushoz (A_7b) — nyilván az állatképek hasonlatossága alapján — a rák helyére (6. ábra) az októberi skorpió (10. ábra) képe került, míg a novemberi nyilast ábrázoló illusztrációt (B_3b — 11. ábra) felcserélték a decemberi bakkal (B_3a — 12. ábra). Második alkalommal azonban ugyanezt a képsorozatot — immár nagyobb gonddal és helyes sorrendben — használták fel a jóslások hónapok szerint csoportosított fejezetének díszítésére (E_4a — E_3b).

A második képsorozatnak mind a 12 tagjánál az előzőnél jóval kisebb, 19 — 20×31 — 32 mm méretű keretben fekvő ovális mezőben a csillagképek ábrázolása a naptárakban használt jelvényével együtt láthatók (13—24. áb-

43. 1. jegyzet 331—344. l.

1–12. ábrák. Az első hónapképsorozat Budán

13–24. ábrák. Az állatövi jelek első sorozata Budán

25—31. ábrák. A bolygók
első ábrázolása Budán

ra). A dúcok állapota itt általában elfogadhatónak mondható, bár a nyilas csillagkép (21. ábra) keretének jobb felső sarka már kitört.

Az illusztrációk következő csoportját a planéták $63-66 \times 40-43$ mm méretű metszetei alkotják, (B_7a-C_4a — 25–31. ábra) amelyek a két előbbi sorozattól eltérően mind méretben, mind kompozícióban nagy hasonlatosságot mutatnak a lőcseiekkel. Így a Venus kép (C_2b — 29. ábra) sugaras és a Luna kép (C_4a — 31. ábra) fekete háttere itt is pontosan ebben különbözik a sorozat többi öt tagjától. De ezen belül is félreismerhetetlen, hogy a metszetek igen nagy hűséggel igyekeztek utánózni a lőcsei előképet. A hét illusztráció közül egyedül Saturnus (B_7a — 25. ábra) testhelyzete egyezik a Lőcsén láthatóéval, míg a többi hat annak pontos tükörképe.

Míg a lőcsei csízióban a négy évszak jelölésére külön e célra készített fametszetek szolgáltak, addig Budán ehhez a csízióban különben igénybe nem vett további hónapkép-sorozat tagjait használták. A kettős keretbe zárt, $31-32 \times 36-37$ mm méretű metszetek felső részében félkör alakú felhőkaréjba zárva látható az illető hónaphoz tartozó állatövi kép (32–35. ábra). Sajátos az évszakok jelölésére szolgáló hónapképek kiválasztása: az F. kiadásban erre a nyárnál a márciusi kost (D_5b — 32. ábra), az ősznél a júliusi oroszlánt (D_5b — 33. ábra), a télnél a novemberi nyilast (D_6a — 35. ábra), míg a tavasznál az októberi skorpiót (D_6a — 34. ábra) használták. Szemmel láthatólag nem sok ügyet vetettek arra, hogy az évszakok és az ábrázolások összhangban legyenek egymással, különben a félreérthetetlenül szüreti jelenetet mutató októberi metszetet (34. ábra) nyilván nem a tavasz jelképéül alkalmazták volna. A márciusi kos kép (32. ábra) jobb oldaláról a keretvonalak már az F. kiadásban hiányoznak.

A fenti négy sorozaton kívül — a korábbi csíziókkal pontosan azonosan — még hét további metszet található az első budai kiadásban (F).

32–35. ábrák. A második hónapkép-sorozat Budán

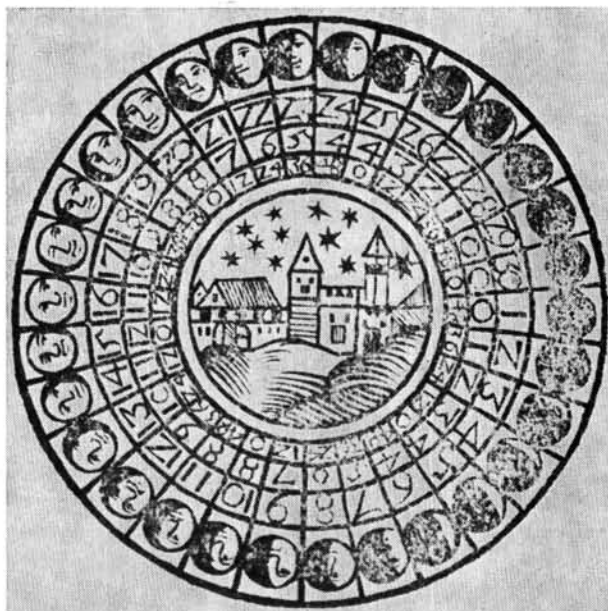

36. ábra. Az időjárást figyelők első képe Budán

adás 73×52 mm méretű metszete (F_1a — 38. ábra) erős elhasznátság nyoma-
it mutatja. A lőcsei német feliratokkal szemben itt Budán már magyarul
„jó”, „közszer” és „nem jó” olvasható a kettős keretben kis körökbe zárt
állatövi jelek mellett.

Szoros összefüggés ismerhető fel Lőcse és Buda között a tenyérjólás
illusztrációjában (F_4b — 39. ábra) is. A budai 65×51 mm méretű metszet
még a mintaképül szolgáló lőcsei hibáját is pontosan lemásolta: a bal hü-

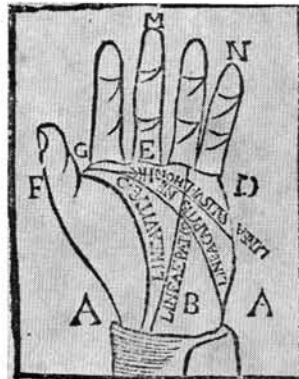
Ezek közül a 48×64 mm keretbe
zárt címlapkép (A_1a — 36. ábra),
amely a szövegben még egy alka-
lommal (F_6b) viszontlátható, mind
a kolozsvári, mind a lőcsei illusztrációval szoros hasonlatosságot
mutat. Az időjárást vizsgáló há-
rom alak testhelyezete változó: a
Kolozsvárott bal oldalon álló női
alak Lőcsén jobbra került, majd
Budán ismét vissza balra. Az éj-
szakai holdfény időtartamát mu-
tató kör alakú ábra (D_5a — 37.
ábra) átmérője Budán kb. 70 mm,
a városkép feletti égen pedig 11
csillag látható. Az érvágási tanács-

37. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató első tábla Budán

38. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Budán

39. ábra. Illusztráció a tenyérjóláshoz Budán

velykujj tövéről ugyanis már ott lemaradt az „L”-betűjel.⁴⁴ A növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi 51×67 mm méretű képe (G_{6b} — 40. ábra) a löcseivel ellenkező testtartású. A kolozsvári és löcsei előképektől eltérően az égen most már nem láthatók csillagok, ezzel szemben az eddigi üres háttérben mindkét oldalon épületek tűnnek fel. Az ún. kézi kompasztom, vagyis a nyitott tenyérben kialakítható egyszerű napóra illusztrációja (G_{7a} — 41. ábra) 51×70 mm méretű. A négy égtáj neve — a löcseitől eltérően és a kolozsvárral egyezőleg — nem szedett, hanem azt az ábrával együtt a fába vésték. A felirat szövege — most már a löcseivel megegyező módon és a kolozsváritól eltérően — magyar nyelvű. A kelet megjelölése a három ismert löcsei csízió-kiadásban más és más szöveg szedésével történt: „Nap támat.” (A), „Nap támad.” (B) és „Nap tám:” (C).⁴⁵ Miután a budai metszeten „Naptám:” áll, jogos a feltételezés, hogy ennek dúcát a legkésőbbi löcsei kiadás alapján vésték.

40. ábra. A holdfázisok első bemutatása Budán

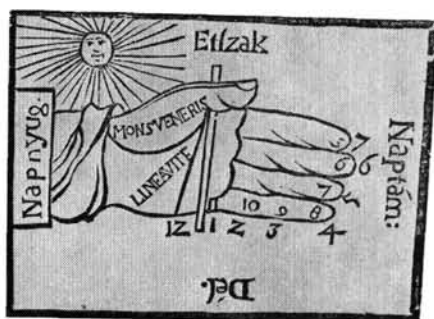
Utolsónak maradt az F. kiadás illusztrációi közül a napóra szabadban történő használatát bemutatni hivatott 52×67 mm méretű metszet

44. 1. jegyzet 339. l.

45. 1. jegyzet 344. l.

(G₃b — 42. ábra). Ennek kompozíciója a lőcseihez hasonlít, de a testállása fordított, ami viszont megfelel a kolozsvárinak. Az eddig üres háttérben itt is feltűnik az egyik oldalon egy épület, valamint a másikon egy kerítés, továbbá a „Nyár”, ill. a „Tél” szavak.

A Lőcsén kialakult csíziószöveghez 55 illusztráció járult, amelyet ott 54 különböző dűcéről nyomtattak.⁴⁶ A budai F. kiadás is pontosan ezt az 55 képet tartalmazza, de azok előállításához csak 42 féle fametszetet használtak: a címlap képen kívül a 12 hónapképet is két-két alkalommal vették igénybe. E takarékos megoldástól eltekintve, amint ez a fentiekből is kiviláglott — a szöveghez hasonlóan — igen hűen követték a lőcsei előképet.

41. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompaszton használatához Budán

42. ábra. Útmutató az ún. kézi kompaszton használatához a szabadban Budán

Sőt az is megállapítható volt, hogy ehhez alapul nem a legrégebb, 17. századi, hanem már az újabb, a 18. századból származó lőcsei C. kiadást vették alapul. Ezért is helyesnek látszik, hogy a fentiekben elvégzett szövegösszevetés az utolsó lőcsei és az első budai csízió alapján történt.

Az időrendben feltehetően következő, budai G. kiadásban a következő változások ismerhetők fel az előzőekben leírt kiadáshoz képest. A hónap-sorozat augusztusi szűz (B₁a, E₆b — 8. ábra) és decemberi bak (B₃b 12. ábra) tagja helyére — nyilván azok megsérülése, ill. használhatatlanná válása következtében — egy eddig még igénybe nem vett 19—20×62—63 mm méretű sorozat tagjai léptek (43—44. ábra). E metszetek jellemzője, hogy rajtuk az állatövi jelek a kép bal oldalán — kb. 15 mm szélességben és függőleges vonallal a hónapábrázolástól elválasztva — önállóan szerepelnek. A csillagképek kis méretű sorozatából a vízöntő (D₃b 23. ábra) keretének bal alsó sarka kitörött. Az évszakok ábrázolására új metszetek tűnnek fel, bár ugyanabból a hónapképsorozatból: a tavaszt ez alkalommal a szeptemberi mérleg (D₆a — 45. ábra), míg a telet a decemberi bak (D₆a — 46. ábra)

46. Egyedül a címlap képe ismétlődik a szövegben.

jelképezi. A korábban a tavaszhoz alkalmazott októberi skorpió most — végre helyesen — az ősz jelölésére szolgál (D₅b — 34. ábra), míg a márciusi kos továbbra is a „nyár” feliratot viseli (D₅b — 32. ábra).

A H. jelzésű, továbbra is évszám nélküli budai kiadás illusztrációiban az a feltűnő, hogy a címlapkép a szövegben már nem ismétlődik, hanem ott (F₄a — 47. ábra) egy korábról ismeretlen, 46 × 63 mm méretű, meglehetősen megkopott metszet látható (47. ábra). Ezen — akárcsak az összes

43—44. ábrák. A harmadik hónapképsorozat Budán

eddigyi magyar csízió címlapján — három alak áll a nap és a hold alatt, de itt ezek között nő nem szerepel: mind a három különböző földműves szerszámot kezében tartó — a korábbiaktól eltérően szakállas — férfi. A vízszintesen sávozott háttér felső sarkaiban egy-egy címer is látható. Az egyik, kétfejű sassal talán Bécs, a másik pedig, amely kéttornyú városkaput ábrázol, esetleg Linz városának címere. Ha a feltételezés megalapozott, úgy már első felhasználásakor megviselt dúc Ausztriából kerülhetett a budai LANDERER-műhelybe.

A hónapképsorozatnak a júniusi oroszlánt ábrázoló metszete (7. ábra) tönkremehetett, mert azt mindkét alkalommal (A₈a és E₄a) a kis alakú csillagképsorozatból átvett képpel (17. ábra) helyettesítették. Hogy a két

45—46. ábrák. A második budai hónapképsorozat további két tagja

sorozat közötti jelentős méretkülönbséget kiegyenlítsék, a két szélére kis öntött mintákat helyeztek. Ugyanakkor ebből az utóbbi, kisebb csillagképsorozatból a már az F. kiadásban sérültnek mutatkozó, nyilast ábrázoló dúc (21. ábra) végleg kicserélésre kerülhetett, mert helyét ettől kezdve a budai csíziókban a naptárakban használt, betűtípusméretű, kis öntvény foglalta el. Hogy az eredeti metszet és a helyére lépett apró csillagkép közötti méretkülönbség ne legyen otrombán szemetszűrő, azt ugyancsak kis, öntött mintákból álló keretbe helyezték. Az évszakok ábrázolásánál (D₄a) továbbra

is a szeptemberi mérleg (45. ábra) jelöli a tavaszt és a decemberi bak (46. ábra) a telet. Változás, hogy az őszt a novemberi nyilas (35. ábra) és a nyarat a júliusi oroszlán (33. ábra) szimbolizálja. Ugyancsak az illusztrációknál említhető meg, hogy e kiadástól kezdve a „Tábla, melyből megismerni mindegyik égbeli jegyben, mit kell művelni” kezdetű fejezet fejrészében az állatövi jelek a különben naptárakban használt öntvények formájában ábrázolva láthatók.

Az időrendben következő, de még mindig évszám nélküli, J. kiadásban az illusztrációk terén készletbővülésnek minősíthető az a körülmény, hogy

47. ábra. Az időjárást figyelők második képe Budán

48. ábra. A harmadik budai hónapképsorozat újabb tagja

ekkor a függőlegesen megosztott hónapképsorozatnak újabb tagja, a februári halak (48. ábra) tűnik fel. Ugyanakkor az eredeti sorozat megfelelő tagja még mindig használható állapotban volt a nyomdában, mert a könyv elején, az öröknaptárban továbbra is helyet foglal (A_4b — 2. ábra). Hasonló ehhez az a változtatás is, amelynek során a kisebb csillagképsorozat ikreket ábrázoló tagját a jövődöléseket hónapokként összefoglaló fejezetben is (E_3b — 15. ábra) felhasználták, jöllehet a korábban itt állt, nagyobb hónapkép az öröknaptárban továbbra is megtalálható (A_7a — 5. ábra). Figyelemreméltó a fadúcok állapotának erőteljes romlása a megismétlődő csízíókiadások során: különösen jól érzékelhető ez a bolygók ábráinak keretén. Így ebben a J. kiadásban Saturnusán lásd (B_6b — 25. ábra) a bal felső és a jobb alsó sarok kitorlott, míg Jupiternél

(B_7b — 26. ábra) a már korábban megrongálódott keret annyira összetöredezhetett, hogy az egészet eltávolították, ami által a kép keret nélkülivé vált. De hasonló jelenség észlelhető más illusztrációnál is: a tenyérjósáshoz készült ábránál (F_2a — 39. ábra) a felső keret tört meg ebben az időben. Ide tartozik még az a lényeges változás is, amelyről a szövegösszevetés során már szó esett: a kézi kompasztomnak az ábrája (41. ábra) annak szövegével együtt kimaradt.

Az első évszámos, LANDERER-féle, budai csízíó 1797-ből, a K. kiadás, amelyben az eddig észlelt és ismertett dúcromlás — szinte feltartóztathatatlanul — továbbfolytatódott. Ekkor a kisebb csillagképsorozatnak a szüzet ábrázoló darabján (18. ábra) a keret jobb oldalt megtörtött.

Az L. jelű, ismét csak évszám nélküli kiadásban a korábbiakban megismert irányzatok az illusztráció változásában továbbtartottak. Így ismét

összetévesztették — akárcsak az F. kiadásban — az öröknaptárban a rákot (6. ábra) és a skorpiót (10. ábra): a rák helyére (A₇b) az utóbbi került. Ez ismét csak tévedés volt, amit az bizonyít, hogy a hónapok szerinti jövendöléseket tartalmazó fejezetben továbbra is az eredeti rákkép (E₁a — 6. ábra) látható. De talán éppen a fokozott igénybevételnek tudható be, hogy az említett skorpió saját helyén, vagyis októberben a korábbi utánzó, de új, meglehetősen primitív fametszet tűnt fel (B₂a és E₅a — 49. ábra), amely az eredeti sorozat többi tagjánál lényegesen elnyújtottabb formájú: annak 61—64 mm-ével szemben ez 74 mm széles. Ugyanílyen utánvésett kivitelben

49—50. ábrák. A negyedik hónapképsorozat Budán

látható a januári vízöntő is, amelynek mérete 20×61 mm (A₄a és E₂a — 50. ábra). A csillagképsorozatnak a szüzet ábrázoló tagja (18. ábra), amelyik a K. kiadásban már töröttként volt látható, végleg tönkrement. Ennek tulajdonítható, hogy helyére kis, naptári öntvény került (C₇a) ugyanúgy apró mintákból kialakított keretben, amint ez a nyilas képe esetében korábban a H. kiadásban történt. Az évszakoknak több kiadáson (H, J, K) át egyforma ábrázolásában annyi változás következett be, hogy a nyár jelölésére — az eddigi júliusi oroszlán (33. ábra) helyett — ismét a márciusi kos (32. ábra) szolgált, amint ez a korábbi kiadásokban (F, G) is már előfordult. Az előzővel azonos méretű és rajzolatában is csak minimális eltérést mutat (pl. a jobb oldali házon padlásnyílás is látható) a növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi új, 52×65 mm méretű metszete (G₃b — 72. ábra), amely ebben a budai kiadásban (L) tűnt fel először.⁴⁷

Ennyi sok cserebere, kiegészítés és pótlás után nem csodálható, hogy az 1833. évi budai csízióban (M) az illusztrációk terén gyökeres átalakítást hajtottak végre: a hónapkép-, a csillagkép-, valamint a bolygósorozatot teljes egészében lecserélték. Ezen túlmenően sok más illusztrációban is történt változás, ami tehát így a metszetek többségét érintette. Az egyszerűsítésre való törekvés a hónapképek terén, amely a lócseiekhez (A, B, C) képest már a legkorábbi budai kiadásban (F) is megfigyelhető volt, itt még tovább haladt. A csízió hagyományossá vált szövegének — amint erről

47. E kiadás hét metszetének reprodukciója: 21. jegyzet 145. l.

51—62. ábra. Az állatövi jelek második sorozata Budán

63—69. ábrák. A bolygók
második
ábrázolása Budán

már szó esett — három része is a hónapok szerint tagolódik. Ezek illusztrálására Kolozsvárott és Lőcsén még három, majd a LANDEREREKNÉL pedig a kezdettől fogva is csak két 12-12 darabból álló fametszetes sorozat szolgált. Most azután az 1833. évi kiadásban (M) ez oda egyszerűsödött, hogy csupán egyetlen, ráadásul öntött klisésorozattal oldotta meg a nyomdász mindhárom rész díszítését (A_3a-B_2b , 37–50. és 67–76. lap — 51–62. ábra). A 12 kis dísz négyzet alakú (24×24 mm) keretbe foglalt koszorú közepén látható egy-egy állatövi kép, fölötte annak jelvényé egyszerűsített szimbólumával. A keret és a koszorú közötti űrt a négy sarokból kiinduló sugarakból álló háromszög tölti ki.

Ugyancsak teljesen új a hét planéta ábrázolása: a keret nélküli, $60-66 \times 32-45$ mm méretű metszetek igen primitív kivitelben egyetlen kéztől származnak. Kompozíciójuk is merőben más, mint a korábbi kiadásokból megismerteké. Valamennyi alak átlósan félig sávzott, félig sávzatlan téglalapon áll, amelynek jobb felső sarka felett a bolygó csillagászati jele látható (26–35. lap — 63–69. ábra).

70. ábra. A második budai hónapképsorozat utolsó tagja

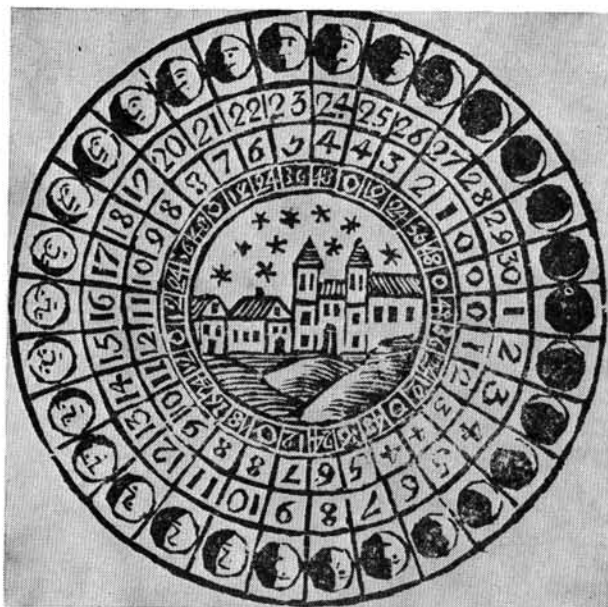
Az évszakok jelölésére továbbra is ugyanannak a hónapképsorozatnak tagjai szolgáltak, mint a korábbi budai csíziókban. A decemberi bak (46. ábra) most is a télnél látható, az eddig a tavasznál használt szeptemberi mérleg (45. ábra) — most végre helyesen — az őszenél, a nyárnál látott márciusi kos (32. ábra) pedig ugyancsak a megfelelő helyére, a tavaszhoz került. A júniusi rák a nyár jelképeként viszont ez alkalommal tűnt fel először (70. ábra). Tehát a budai csíziók immár

legalább százéves története oráns 1833-ban első ízben jelölték megfelelő hónapokkal az évszakokat (54–55. lap).

Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú új tábla átmérője — a korábbi 70 mm-rel szemben — 73 mm, a városkép feletti égen pedig most nem 11, hanem tíz csillag látható (53. lap — 71. ábra). A növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi metszete most ismét a régebbi dúcra készült, amelyet utoljára az 1797-ben megjelent csízióban (K) használtak (104. lap — 72. ábra).

A még hátralevő hat fametszet azonos a korábbi budai kiadásokban láthatókkal. Elhelyezésében változott csupán a két, időjárást vizsgálókat ábrázoló kép. A sávzott háttérű (47. ábra) került a címlapra, a női alakot is ábrázoló (36. ábra) pedig a szövegbe (88. lap): vagyis a kettő helyet cserélt egymással. Az érvágási tanácsadás (77. lap — 38. ábra), a tenyérlás illusztrációja (84. lap — 39. ábra) — bár már csak a keret felével — az ún. kézi kompasztomnak a néhány budai kiadásból (J, K, L) kimaradt, de most ismét feltűnő (106. lap — 41. ábra) és a napóra szabadban történő használatát bemutató metszet (109. lap — 42. ábra) a szövegben történt elhelyezésében is megegyezik a korábbi budai csíziókkal.

Tehát az 1833. évi budai kiadásban (M) a csíziók 55 hagyományos illusztrációjához már mindössze csak 31 dúc felhasználására volt szükség. Az ábrák felfrissítésének aránya igen nagyfokúnak mondható. Ide tartozik

71. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató
második tábla Budán

72. ábra. A holdfázisok második bemutatása Budán

még az is, hogy mostantól a csíziókban „A napnak járásából az égbeli 12 jelek által” című fejezet végén álló táblázat is az állatövi jeleknek olyan öntvényről készült lenyomatai illusztrálják, amelyeket különben a naptárakhoz használtak, és ahogy ez a néhány lappal későbbi „Tábla”-ban már a H. kiadás óta történt.

A PESTI ILLUSZTRÁCIÓK

A legrégebből fennmaradt pesti csíziókiadás (P) jóllehet teljesen más dúc-készlettel, de a lőcseivel és így a budaival is azonos kompozíciójú metszetekkel illusztrált. A hónapképsorozat ($A_4a - B_3b - 73 - 84.$ ábra) mérete $22 - 24 \times 57 - 59$ mm. Az állatövi jelek felhőkből kialakított elválasztással öt hónapnál (január — 73. ábra, május — 77. ábra, augusztus — 80. ábra, szeptember — 81. ábra és október — 82. ábra) a bal felső sarokban, a többi hétnél pedig a kép felső részén középen láthatók. Különös figyelmet érdemel, hogy a januári metszet (73. ábra) jobb alsó sarkában az 1716. évszám, a júliusi (79. ábra) közepén pedig az I. B. szignó látható. A sorozat az öröknaptáron kívül a hónaponként elrendezett jóslások szövegében megismétlődik ($E_4a - E_8b$).

A másik sorozat a 12 csillagkép szimbólumát ábrázolja átlagosan 30 mm átmérőjű virágkoszorúba foglalva ($C_5a - D_3b - 85 - 96.$ ábra). A hét planéta sorozata $62 - 63 \times 41 - 42$ mm méretű kettős keretben ($B_7a - C_4a - 97 - 103.$ ábra) igen közel áll a lőcseihez nem csupán kompozícióiban, de testtartásban is. Különösen Saturnus (97. ábra), Jupiter (98. ábra) és Mars (99. ábra) esetében olyan nagyfokú ez a hasonlatosság, hogy csupán gondosabb vizsgálódás során állapíthatók meg a csak nagyon kicsiny részletekben észlelhető eltérések.

A budai kiadásoktól eltérően, de ugyancsak a lőcseikkel megegyező módon, a négy évszak illusztrálására külön e célra készült metszetekkel történt Pesten. A $34 - 35 \times 30$ mm méretű kettős keretbe zárt mind a négy kép ($D_5b - D_6a - 104 - 107.$ ábra) a lőcseiktől ugyancsak alaposabb összehasonlítás után különböztethető csupán meg.

A pesti csíziók többi hét illusztrációja — akárcsak a szövege — lényegében megegyezik a lőcsei (A, B, C) és a budai kiadásokéval (F, G, H, J, K, L, M). A címlapot díszítő 49×68 mm méretű keretben látható három, az időjárást vizsgáló alak közül a nő a jobb oldalt áll (108. ábra). Ez a helyzet megfelel a lőcsei kiadásoknak, és pontosan ellenkező a kolozsváriakéhoz és a budaiakéhoz képest. Ugyanez a metszet a szövegben még egy alkalommal (F_5b) előfordul. Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú tábla ($D_6a - 109.$ ábra) átmérője Pesten — a budaival egyező módon — kb. 70 mm, de a városkép felett nem 11, hanem itt csak tíz csillag számolható meg. Az érvágási tanácsadás illusztrálására szolgáló 72×52 mm-es kettős keretbe zárt metszet ($F_1a - 110.$ ábra) felirataiban és kompozíciójában is megegyezik a budaival, egyedül a középen álló férfialak testhelyzete fordított: Budán balra néz, míg Pesten jobbra.

A tenyérjóslásról szóló fejezethez készült illusztráció 66×47 mm méretű és kettős keretében ($F_4b - 111.$ ábra) szinte tökéletesen megegyezik a bu-

73–84. ábrák. Az első hónapképsorozat Pesten

85—96. ábrák Az állatövi jelek első sorozata Pesten

97—103. ábrák.
A bolygók
első ábrázolása Pesten

104–107. ábrák. Az évszakok
ábrázolása Pesten

el a budaitól (41. ábra). Az utolsó illusztráció a napórának szabadban történő alkalmazása bemutatására szolgál. A 49×68 mm méretű keretbe zárt metszet (G_8b — 114. ábra) kompozíciója lényegében megegyezik a budaiéval (42. ábra), de az alakok testhelyzete az ott láthatókkal ellenkező, így ebben ismét a lócseivel egyezik meg.

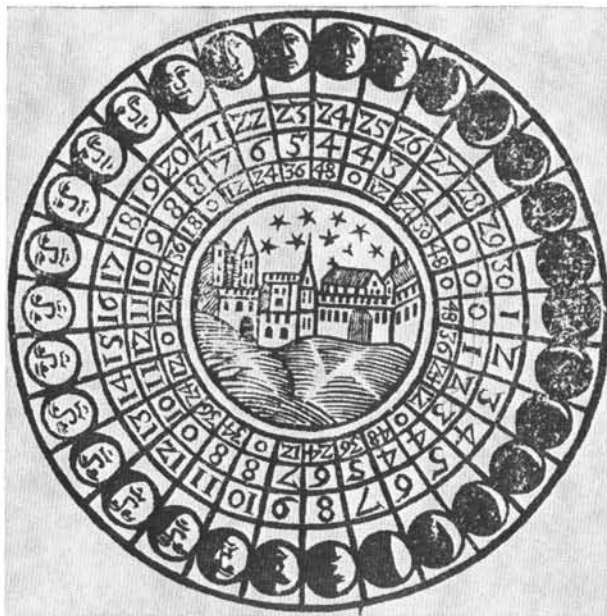
A fentiek alapján megállapítható tehát, hogy a pesti kiadások mind szövegükben, mind a metszetekben szorosan követték a budaiakat. Azokban

daival (39. ábra): erről is hiányzik az „L” betűjel. A kettős kereten kívül még leginkább a jóval dúsabb árnyékvonalak különböztetik meg ezt a pesti metszetet a budaitól. Az 51×65 mm-es, ugyancsak kettős keretbe zárt kép, amely a kezében a növekvő és a fogyó holdat hordozó férfit ábrázolja (G_6b — 112. ábra), a lócseivel és a kolozsváriveral azonos, ill. a budaiával ellenkező testtartású. Az épületek szerepeltetésével — tükörképben — követi a budait (40. ábra).

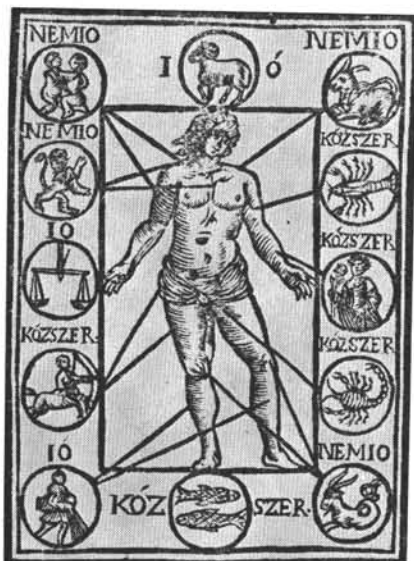
A nyitott tenyérben kialakítható, primitív napóra, az ún. kézi kompasztom 49×68 mm méretű pesti képe (G_7a — 113. ábra) a fentiekben már leírt és a tenyérjóláshoz készült illusztrációval azonos módon itt is szinte csak a gazdag árnyékvonalakban tér

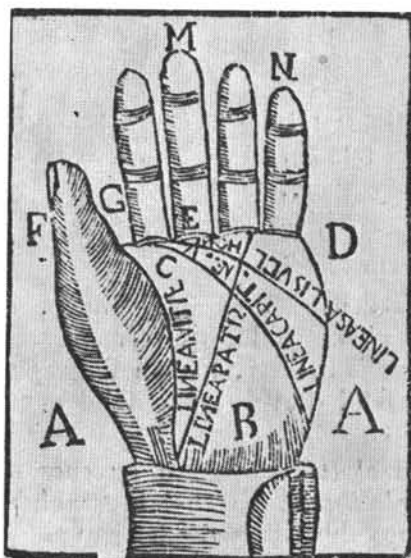
108. ábra. Az időjárást figyelők képe Pesten

109. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Pesten

110. ábra. Első illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Pesten

111. ábra. Illusztráció a tenyérjövéshez Pesten

112. ábra. A holdfázisok bemutatása Pesten

az esetekben, amikor a budaiak tükörképszerűen vették át a lőcseit, a pestiek ellenkező oldalra fordulva újra a lőcseivel azonos helyzetet mutatnak. Korábban a lőcsei és a kolozsvári csízió illusztrációi között is ezzel azonos testhelyzetbeli eltérés volt tapasztalható. A dúcok utánmetszése esetén

jellegzetes jelenség, hogy — amennyiben erre külön nem ügyeltek — az ábrák visszajükra fordulva tükörképszerűen jelentkeztek. Ebből is pontosan leolvasható a Kolozsvár, Lőcse, Budai és Pest dőrendi sor a nyomdahelyek között.

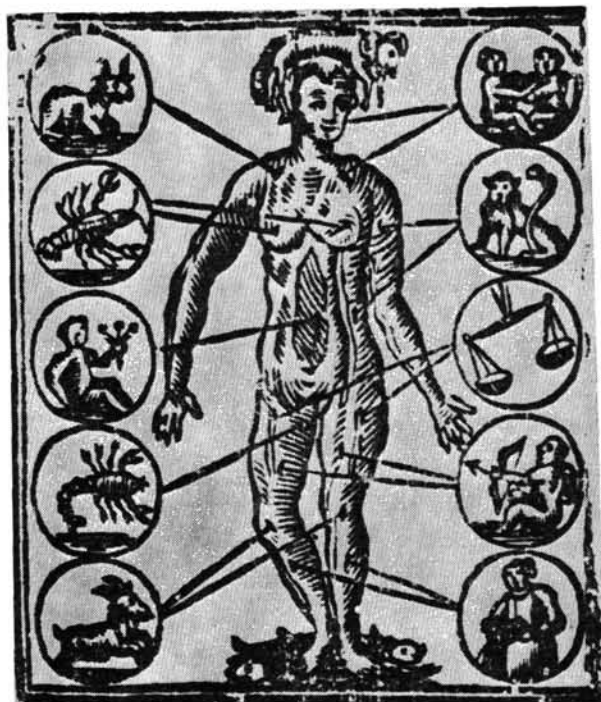
Az időrendben következő pesti Q. kiadás képei között két jelentősebb változás észlelhető az előzőkhöz képest. A koszorú övezte csillagképek közül az oroszán dúca (89. ábra) feltehetően megsérült és kiselejtezésre került, mert ettől fogva az összes későbbi pesti csízióban (R, S, T, U, W) helyére (C₆b) kis, naptári öntvény került apró díszekkel, ún. cifrákkal körülvéve, hogy a két közötti nagy méret különbség ezzel ne legyen olyan feltűnő. A másik változás e kiadásban ugyancsak képhiyány, de itt az ehhez tartozó szöveg is kimaradt. Ez az ún. kézi kompaszto mról szóló rész, ill. ábra (113. ábra), amelynek mellőzéséről a fentiek-

113. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompaszto mról Pesten

114. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom
használatához a szabadban Pesten

115. ábra. Második illusztráció az érvágási
tanácsadáshoz Pesten

ben már szó esett, és amely ettől kezdve egyetlen későbbi pesti kiadásban (R, S, T, U, W) sem található.

Az 1806. évi R. kiadás az első, ismert, pesti csízio, amelyre évszám került. A bolygók képei közül Jupiter (B_8b — 98. ábra) és Mars (B_7b — 99. ábra) felcserélődött ekkor. Ez a tévedés azután ettől kezdve az összes későbbi pesti kiadás (S, T, U, W) jellegzetessége. A nyarat jelképező metszet (D_4b — 104. ábra) első kerete két helyen kicsorbult. A három évvel később, 1809-ben készült S. kiadás képei azonosak az előző kiadáséival.

Pest—Pozsony megjelöléssel látott napvilágot az 1815. évi csízio (T). Ettől kezdve a pesti hónapképsorozat januári tagja (73. ábra), amelyen az 1716. évszám volt látható, eltűnt. Helyére a kiadványon belül mindkét esetben (A_4a és E_2b — 77. ábra) a májusi metszet került. Jupiter képének (98. ábra) korábban még ép bal kerete két helyen megtört.

116—118. ábrák. A második hónapképsorozat Pesten

Az 1830. évszámot viselő két pesti csízio kiadás közül a korábbi-ból (U) a csillagképek közül, amint ez korábban már az orosz-lánnal történt, kimaradt és kis öntvényvel helyettesítették a bakot (D_{2a} — 94. ábra). Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú tábla (35., helyesen 55. lap — 109. ábra) közepén látható városkép jobb oldalán az egyik ház teteje hiányzik: a fametszet tehát ekkortájt megsérült. Az érvágási tanácsadás illusztrálására egy eddig ismeretlen, bár erősen megviselt állapotú 58×50 mm méretű, kettős keretbe zárt metszet szolgál, amely több vonatkozásban is eltér a korábbitól: egyetlen felirat

sem olvasható rajta, a csillagképek közül kettő (a kos és a halak) nincs körbe foglalva, a két oldalon látható öt-öt csillagkép az előző pestihez (110. ábra) képest tükörképszerűen helyezkedik el: az ikrek most jobb oldalon, korábban bal oldalon (115. ábra).

A másik, ugyancsak 1830. évszámot viselő, későbbi kiadás (W) illusztrációjában jelentős eltérés tapasztalható a korábbiakhoz képest. Éppen ebben a ma ismert utolsó, pesti kiadásban váratlanul egész sor új metszet tűnik fel három sorozatban is. A naptárképek közül az új februári (8. és 69. lap — 116. ábra), májusi (13. és 71. lap — 117. ábra) és júniusi (14. és 72. lap — 118. ábra) a korábbival lényegében azonos rajzzal, de valamivel leegyszerűsítettebb, kevésbé sikerült vonalvezetéssel készült. A metszetek mérete megfelel a Pesten régebben használtakéval, de a bal szélén 1—3 mm-es,

119–120. ábrák. A bolygók második ábrázolása Pesten

függőleges, fekete sáv látható. A már 1809 óta (S) hiányzó januári kép helyére itt is a májusi, de természetesen már az új metszet került (7. és 68. lap – 117. ábra). A bolygók közül Jupiter (32. lap – 119. ábra) és Luna (38. lap – 120. ábra) a korábbival méretben és kivitelben megtévesztésig hasonló, de mégis apró részletekben egyértelműen megkülönböztethető, új metszet formájában látható.⁴⁸ A virágkoszorúba foglalt csillagképek

121–124. ábrák. Az állatövi jelek második sorozata Pesten

48. Pl. Jupiternél a bal kezében tartott kard markolatában, Lunánál a bal kezében hordozott holdsarlóban érzékelhető talán legjobban a két dúc közötti különbség.

közül a rák (44. lap — 121. ábra), a szűz (47. lap — 122. ábra), a skorpió (49. lap — 123. ábra) és a nyilas (50. lap — 124. ábra) a korábbival azonos méretű és vonalvezetésű, de kétségtelenül új metszet. A két sorozat tagjai között az eltérés megállapítása helyenként nem is könnyű.⁴⁹ Összesen tehát 9 metszet 14 lenyomatban új ebben a kiadásban, ami viszonylag nagy arányú (20—30 százalékos), így tervszerű felfrissítésnek, ill. annak kezdetének tűnik, a korábbi hat pesti kiadásban (P, Q, R, S, T, U) a dúcoknál tapasztalt állandó kopással és eltűnéssel szemben.⁵⁰

Összefoglalva a LANDERER-féle csíziók illusztrációinak vizsgálata alapján kikövetkeztethető időrendet, megállapítható, hogy az egyrészt a rajtuk szereplő évszámoknak, másrészt a [szöveg]vizsgálat során már korábban felállított sorrendnek minden esetben megfelelt, így azt tovább erősítette. Az alkalmazott vizsgálati módszerek alapján az 1830. évvel jelölt két kiadás esetében is biztosan megkülönböztethető volt a korábbi (U) a későbbitől (W).

DATÁLÁSI KÍSÉRLET

A fentiekben a szöveg és az illusztrációk vizsgálata segítségével biztonságosnak nevezhető módon sikerült az eddig ismert hét, évszám nélküli csíziót az időrenden belül elhelyezni. Az öt budai közül négy (F, G, H, J) korábbinak bizonyult mint az 1797. évszámot viselő (K), egy pedig (L) későbbinek. Ez utóbbi azonban megelőzte az 1833. évi kiadást (M). A két datálatlan pesti (P, Q) bizonyosan 1806 előtt készült.

E tanulmány elején arról esett szó, hogy a budai LANDERER-féle műhely 1733-ban már árulta saját előállítású csízióját. Ezek szerint bizony meglehetősen nagy az az időkör, több mint fél évszázad, amelybe a ma ismert, négy legkorábbi, 1797 előtt készült, budai csíziókiadás (F, G, H, J) az eddigi módszerekkel beszorítható volt. A további finomítás használható módszerének tűnik a fametszetes illusztrációk dúcaiban a használat és az elöregedés következtében tapasztalható sérülések figyelembevétele. A repedések vagy esetleg letört részek, amint erről már szó esett, a képek vonalainak megszakadásában, vagy más hiányok formájában jelentkeznek, ill. a kiadványokban ma így ismerhetők fel. Miután mind a budai, mind a pesti LANDERER-féle csíziók közül éppen a legrégebbieken nem tűntették fel az évszámot, az ezekben tapasztalható dúcromlás csak a viszonylagos időrend megállapítására volt alkalmas, de az évszámokkal mérhető abszolútéra nem. Ezért olyan más kiadványokat kellett keresni, amelyekben a csízió illusztrációi közül egyik-másik másodlagos felhasználást nyert.

49. A rák farka (88. ábra) rátámaszkodott a fára, most (121. ábra) nem. A szűz (90. ábra) feje hozzáért a koszorúhoz, most (122. ábra) elválik tőle. A skorpió farka előbb (92. ábra) tagoltabb, most (123. ábra) kevesebb vonalból áll. A nyilas háta mögötti fücsomó bal szélén volt (93. ábra) a legmagasabb, most (124. ábra) középen.
50. Egyedül az ugyancsak az 1830. évszámot viselő U. kiadásban feltűnt, de már akkor is igen kopott, érvágási tanácsadó (115. ábra) tekinthető ezt megelőző felújításnak.

GYÖNGYÖSI István *A család Cupidónak* című munkája több alkalommal is napvilágot látott a budai LANDERER-féle nyomdában: így 1751-ben és 1772-ben.⁵¹ Ezek címlapján látható az a novemberi nyilas csillagképet ábrázoló négyyszögletes fametszet (35. ábra), amelyet a budai csíziókban előbb (F) a tél, majd az ős (H, J, K, L) jelképeként használtak. Azonban ezen a dúcon a sok évtizedes használat ellenére sem látható olyan jellegzetes elváltozás, amely segítséget nyújthatna az évszám nélkül megjelent csíziók pontosabb datálásához.

Más kiadványokban a csízió bolygóképeit lehet megtalálni másodlagos felhasználás formájában: e sorozat hét tagja közül négyet sikerült eddig más budai LANDERER-kiadványban kimutatni. A legrégebb ezek közül a Luna (31. ábra), amelyik a *Tükör* című verses, asszonycsúfoló ének 1733. évszámú kiadásának címlapján látható.⁵² Miután a nyomtatvány többi tipográfiai jellegzetessége (betűtípusok, könyvdíszek stb.) is megerősíti, hogy az a budai LANDERER-műhelyben készült, ebből két következtetést lehet levonni. Az egyik szerint a *Tükör*, amelyen nem található nyomdásznev, vagy nyomdahely, Budán látott napvilágot. A másik szerint az ugyancsak ebből az 1733. esztendőből származó legkorábbi híradás által említett budai csíziót már ugyanazokkal a metszetekkel illusztrálták, amelyek azután éppen száz éven keresztül megjelent kiadásokban újra meg újra viszontláthatók. A Luna-kép (31. ábra) azonban az évszám nélküli csíziókiadások datálását sajnos nem viszi előbbre, mert az ebben látható és ezek szerint 1733-ban még ép dúc ugyanilyen sértetlen formában fordul elő a legrégebb (F) kiadásban, és csak az időrendben ezutániban (G) tört ki a keret alsó sarka.

ENYEDI György 16. századi BOCCACCIO-feldolgozása, a *Tancredus historia* még a 18. században is igen keresett olvasmány lehetett, hiszen egyedül a budai LANDERER-műhelyből származó kiadásai közül még ma is több ismeretes. Ezek közül a legrégebb az 1742. évszámot viseli a címlapján, míg felette a csízióból jól ismert, táncos léptekkel haladó, hetyke Mercurius (30. ábra) jeleníti meg a címszereplő, Tancredus alakját.⁵³ Ugyanez a metszet látható az 1750.,⁵⁴ az 1765.⁵⁵ és 1772. évi⁵⁶ budai kiadásokon is. Valamennyi esetben a metszet keretvonalára ép. Sorra véve a datálatlan csíziókat az első háromban (F, G, H) pontosan ugyanilyen ép keret tapasztalható. Ezzel szemben a negyedikben (J) a jobb oldali keret 7–8 mm-es szakaszon kitörtött. Az 1797. évi kiadásban ugyanez látható, majd az ezt követő, újra csak évszám nélküli kiadásban (L) a helyzet tovább romlott: a jobb oldali keret már másik helyen is megbomlott.

A fenti, félreismerhetetlen és egyértelmű dúcromlás végre biztos alapot nyújt a négy legrégebbi budai csízióknak legalább egyfelől időhatárhoz történő szorításához. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fentiek szerint az első három

51. PETRIK II. 8. — OSZK 316.537 és 74.852.

52. PETRIK III. 702. — OSZK Kisnyomtatványtár: Ponyva 64/9.

53. PETRIK V. 70. — OSZK 316.561.

54. PETRIK I. 304. — OSZK 195.435(3) és 306.393.

55. PETRIK I. 304. — OSZK 271.201.

56. PETRIK V. 70. — Bp. Ráday Könyvtár 0,3188.

kiadás (F, G, H) nem készülhetett 1772 után, míg a negyedik (J) biztosan nem ez előtt az esztendő előtt.

Hasonló segítséget nyújt és a datálást jelentősen előbbreviszi a csízio Mars metszete (27. ábra), amely LOSVAI SELYMES Péter ugyancsak rendkívül kedvelt *Toldi-históriája* budai kiadásainak címlapján volt hivatott megjeleníteni a nagy erejű hőst. Az 1749. évi kiadásban⁵⁷ a dúc még teljesen ép állapotot mutat, míg a legrégebb budai csízioiban (F) ugyanennek a metszetenek felső kerete több helyen már kitörött. Ezek szerint a ma ismert budai csízioók egyike sem készülhetett 1749 előtt.

A Mars metszet később egyre hiányosabb kerettel tűnik fel a csízio kiadásokban: előbb csak a jobb keret felső része (G), majd később (H) már a bal keret felső felének sérülése is jellemző. Először ennek külső szegélye vékonyan még összefüggő vonalat alkotott a kerettel, sőt a belső szegély egy része is látszott még (J), később 1797-ben (K) azonban már a keretnek ez a része szinte teljesen eltűnt. Ezzel párhuzamosan a felső keret jobb oldala előbb még ép (J), majd (K) ez a rész is hiányossá vált.

Ismertes a *Toldi*-nak egy évszám nélküli kiadása is, amelyen a „Landerer maradéki betűivel” megjelölés olvasható.⁵⁸ A nyomdának ilyen megfogalmazása LANDERER Lipót Ferenc halálát követő években, 1771–1775 között található a budai kiadványokon. Az ebben az időszakban készült *Toldi* címlapképen a fenti két kiadás (J, K) közötti stádium észlelhető: a bal keret hiányos felső részének már csak a külső szegélyvonala látható, míg a felső keret jobb oldali fele is töredezetté vált.

Összefoglalva a Mercurius és a Mars metszetek alapján a datálásra vonatkozó következtetéseket, megállapítható, hogy a három legrégebbről fennmaradt budai kiadás (F, G, H) 1749 és 1772 között készült, míg a negyedik (J) 1772 és 1797 között.

Jupiter a csízio bolygóképsorozatának negyedik tagja, amely másodlagos felhasználás formájában KÖDI Farkas János *Vitéz Kádár István históriája* címlapján tűnik fel. Az egyetlen ilyen eddig felismert budai kiadás⁵⁹ nem visel évszámot, így sajnos nem nyújt segítséget a csízioók datálásához. A fametszet állapota alapján ez a nyomtatvány az első két budai csízio kiadás (F, G) közé sorolható.

A csízio illusztrációinak más, lehetőleg évszámos LANDERER-kiadványokban történt felhasználása adta datálási lehetőségek a fentiekkel ki is merültek. Adva van azonban még a helyesírási sajátosságoknak e célra történő felhasználása. A csízioinak évszázadokon át szinte mindig azonos szövegében ennek megfigyelése — mások mellett — alkalmas eszköznek bizonyult a kiadások már tárgyalt időrendjének megállapításánál. A LANDERER-műhelyek sok száz magyar nyelvű kiadványának hasonló vizsgálata azonban aligha hozhat megnyugtató eredményt, hiszen ezek szövege rendkívül különböző eredetre vezethető vissza. Akár kézirat volt ez, akár nyomtatvány, ezeknek helyesírása feltehetően nem kis mértékben befolyásolta a szedőt. Úgy tűnik, hogy ezt bizonyítják maguk a magyar nyelvű LANDE-

57. PETRIK II. 208. — OSZK 195.435(6).

58. PETRIK V. 216. — OSZK 188.916.

59. Bibliográfiailag ismeretlen. — OSZK 187.297(4).

RER-kiadványok, amelyek egy-egy szűkebb időhatáron belül is meglehetősen széles skálájú ortográfiai eltérést mutatnak. Csupán egyetlen olyan, viszonylag következetesnek tűnő helyesírási sajátosságot sikerült a 18. századi budai LANDERER-féle nyomtatványokban felfedezni, amelynek változásában elég jól körülhatárolható időkorok figyelhetők meg: ez a „c” és „cs” hangnak „cz” és „cs”, ill. „tz” és „ts” alakban történő jelölése a magyar szövegben.

A budai kiadványokban 1763-ig következetes volt a „cz” és „cs” használata. Ezt az 1763 és 1772 közötti korszak követte, amikor is mintegy átmenetként mind a két forma egymással párhuzamosan fordult elő. 1772-től tartósan egyeduralkodóvá vált a „tz” és „ts” alak.

A korai budai csízióknál is megfigyelhető pontosan ez a váltás, hiszen, amint erről a szövegvizsgálat során már szó esett, az időrendben első kiadás (F) „cs” ortográfiájával szemben az összes későbbi LANDERER-kiadás „ts” helyesírást mutat. Ebből úgy tűnik, hogy — figyelembe véve a metszetek által már kijelölt időhatárokat — a ma ismert legrégebb budai csízió (F) a 18. század ötvenes éveiből származhat: 1749 után a Mars metszet (27. ábra) alapján és feltehetően 1763 előtt a helyesírás szerint.

Az időrendben ötödik, évszám nélküli budai csízió (L) LANDERER Anna nevét hordja a címlapján. Az ő tevékenysége datált kiadványok alapján 1802 és 1833 közé időzíthető, így az említett csízió megjelentetése is erre az időszakra tehető.

A két legrégebb pesti csízió ugyancsak nem visel évszámot (P, Q). Miután ezek időrendi besorolásakor megállapítható volt kapcsolatuk a budaiakhoz, így közvetve ezek datálására is tehető kísérlet. A korábbi ezek közül (P) az első két budai között, de közelebb a másodikhoz láthatott napvilágot, ami úgy a 18. század hatvanas éveit — azon belül talán azok első felét — jelentheti. A másik, datálatlan, pesti kiadás (Q) nagyjából a budai 1797. évszámúval (K) egy időben készülhetett, amint ez a szövegvizsgálatból kiderült. Tekintettel arra, hogy a legkorábbi nem budai kiadás (P) megjelenési ideje 1760—1765 tájára helyezhető, ez azt jelenti, hogy annak nyomtatási helye nem Pest, hanem Pozsony volt, hiszen LANDERER névvel csak 1784-től jelentek meg pesti kiadványok. Így 1797 tájt a második kiadás már Pesten hagyhatta el az ottani LANDERER-sajtót. Miután az illusztráció e két datálatlan, (P, Q) valamint a későbbi datált pesti csíziókban (R, S, T, U, W) azonos, fel kell tételezni, hogy ezek dúcait Pozsonyból Pestre szállították.

Egyrészt a LANDERER-család különböző tagjainak e tanulmány elején ismertetett, nyomtatott könyvkatalógusai alapján, másrészt a datálatlan csízióknak a fentiekben szorosabb időhatárok közé szorítására tett kísérletek alapján a 18. századi kiadások térben és időben történő előállítását a következőképpen rekonstruálható. 1733-ban Budán már árusították a későbbi kiadásokban is használt metszetekkel díszített csíziót. 1750-ben LANDERER János Mihály Pozsonyba költözve magával vette a budai raktárkészlet felét, közötté a csíziókat is. Miután 1733-tól kezdve kivétel nélkül valamennyi LANDERER-féle katalógus megvételre kínálta a csíziót, ebből előbb Budán, majd 1750-től Pozsonyban folyamatosan és nagyobb mennyiségben kellett raktáron állnia. Feltételezhető, hogy ehhez már a 18. század első felében sem

volt elég csak az egy, 1733-ban árusított kiadás, hanem ezekben az évtizedekben esetleg több ilyen is készülhetett Budán, amelyekből azonban a mai napig sem került elő példány.

1750 után egy ideig mind Budán, mind Pozsonyban tarthatott a korábbi készletből, de már hamarosan újabb utánnyomásra kényszerülhettek Budán. Ebből származhat az első, ma példányból is ismeretes kiadás (F). Nyilván hasonló volt a helyzet Pozsonyban is. Ilyen korai, talán első pozsonyi kiadásból (P) maradt is fenn néhány példány a hatvanas évek elejéről. Budáról 1797-ig három további kiadás ismeretes (G, H, J) amelyek közül kettő 1772 előtt (G, H), egy pedig (J) az után készült. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem készülhetett volna akár Budán, akár Pozsonyban a máig fennmaradottakon kívül még több, további kiadás is, sőt ennek kifejezetten igen nagy a valószínűsége. 1775-től Kassán, majd 1784-től Pesten is nyilván a Pozsonyban készült csíziókat hirdették. Az 1796. évi katalógusokban tűnik fel először a cím mellett a városnév is: „Pesten”. Így nyilvánvaló, hogy ekkor a pozsonyi, kassai és pesti LANDERER-üzletek a már Pesten készült kiadványokat árusították. Ilyen lehet a fennmaradt második legrégebb, nem budai csízió (Q). Azonban az sem zárható ki, hogy volt 1796-ban már olyan kiadás, amelynek címlapján is olvasható volt az említett „Pesten” megjelölés. Évszámmal ilyenek azonban csak 1806-tól (R, S, T, U, W) maradtak fenn.

Az 1733 és 1833 közötti évszázadban tehát a két LANDERER-ág műhelyeiben a ma ismert 14 csíziókiadáson kívül biztosan egész sor további is jelent meg, hiszen csakis így képzelhető el, hogy üzleteikben folyamatosan tudták árusítani ezt a nyilván állandóan igen kelendő portékát.

BAGÓ - CSÍZIÓK

Az eddig tárgyalt csíziókiadások közül az utolsó az 1833. évszámot és LANDERER Anna nevét tünteti fel (M), aki még ugyanabban az esztendőben elhunyt. Műhelyét korábbi műhelyvezetője GYURIÁN József és társa, BAGÓ Márton vette át. 1847-ben GYURIÁN kivált a közös vállalkozásból, így ettől kezdve a LANDEREREK egykori vízivárosi nyomdája több mint fél évszázadon keresztül BAGÓ Márton nevét viselte.⁶⁰ Az 1873-ban meghalt apát ugyanis azonos nevű fia követte a 20. század elejéig. Mintegy a budai LANDEREREK egy évszázadon keresztül kiadott sorozata folytatásaként ebben a műhelyben közel nyolcvan esztendőn keresztül ismét számos alkalommal jelentették meg a csíziót.

Miután bibliográfiailag — akárcsak a LANDERER-kiadások — a BAGÓ-féle csíziók is meglehetősen mostohán kerültek eddig regisztrálásra, a további ismertetés előtt szükséges összefoglalóan és előzetesen közölni az általam példány, ill. irodalom alapján ismert kiadványokat, azoknak a további idézésnél használt, betűjeles rövidítésével együtt.

BA. Buda 1840 Gyurián—Bagó. — FSZEK (B 520/5(1)).

BQ. Buda 1844 Gyurián—Bagó. — OTM (19777).

60. *Magyar Könyvszemle* 1966. 15. 1.

- BB. Buda 1848 Bagó. — BEK (Eb 5326).⁶¹
 BC. Buda 1850. — Ø.⁶²
 BD. Buda 1852 Bagó. — BEK (Eb 1653).⁶³
 BE. Buda 1854 Bagó. — OSZK 822.152.⁶⁴
 BF. Buda 1855 Bagó. — OSZK (Phys. 1482°) — Szombathely, Savária Múzeum (C. XVII. 157 — hiányos).
 BG. Buda 1855 Bagó. — OSZK (807.575)
 BH. Buda 1855 Bagó. — FSZEK (B 520/11).
 BJ. Buda 1865 Bagó. — Ø.⁶⁵
 BK. Buda 1871 Bagó. — FSZEK (B 520/3).
 BL. Buda 1873 Bagó. — DEK (323.774).⁶⁶
 BM. Buda 1875 Bagó. — OSZK (176.130(5)).
 BN. Buda 1882 Bagó Márton és fia. — OSZK (813.800)
 BR. [Buda 189? Bagó.] — Szeged, Somogyi Könyvtár (Hg. 326 — csonka).
 BP. Buda é. n. Bagó Márton és fiai. — OSZK (Phys. 795m) — AK (Misc. 0.587).⁶⁷

S Z Ö V E G

A legkorábbi kiadás az 1840. évszámot és mind GYURIÁN, mind BAGÓ nevét viseli (BA). Ennek szövegét összevetve a hét évvel korábban kiadott LANDERER-féle csízióval (M) megállapítható, hogy a fentebb tett „folytatás” megjelölés teljes mértékben jogosult, mert a két nyomtatvány minden tekintetben a legszorosabb összefüggést mutatja. A nyomda új tulajdonosai pontosan folytatták elődeik gyakorlatát a csízióval kapcsolatban: mind a szöveget, mind az illusztráló képeket átvették LANDERERÉKTŐL, az ő nevükkel utoljára fémjelzett 1833. évi kiadás (M) alapján.

A gondosabb vizsgálat nyomán azonban apróbb eltérések mégis csak észlelhetők az utolsó LANDERER (M) és az első BAGÓ-kiadás (BA) között. Az impresszumban az előbbi a régisebb „nyomtatott”, az utóbbi a modernebb „nyomtatott” megjelölést hordja. Az 1840. évi kiadásban — egyenlőre még csak a kiemelő típusokban — feltűnik a magyar nyelvre olyan jellemző és eddig nem használt hosszú „ó” és „ű”. Míg korábban (M) a kötet derekán levő három fejezet — „Az erek vágásáról”, a „Physiognomia” és a „Chyromantia” — a 27, 27[!], 28. sorszámot viselte, vagyis a 27. ismétlődött tévedésből, addig mostantól (BA) kezdve néhány kiadáson át a sorszámozás 27, 28, 28[!], vagyis a 28. számnál történt a hibás kettőzés. Általában a szövegben, annak beosztásában és minden más esetben jól érzékelhető az a nagy igyekezet, amellyel az új nyomdatulajdonosok elődeik, a LANDEREREK jól bevált és hosszú évtizedeken keresztül közreadott csíziókiadásait utánogni akarták.

Ugyanezt a szinte változatlan állapotot lehet tapasztalni a szövegben az 1844. évi kiadásnál is (BQ), amelynek még a tördelése is szinte sorról

61. PETRIK I. 472.

62. JAKUCS István: *A csízió és kalendárium története különös tekintettel a debreceni régi naptárakra.* — *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964.* Debrecen 1965, 207. l.

63. 61. jegyzet.

64. 61. jegyzet.

65. 62. jegyzet.

66. 62. jegyzet.

67. *Magyar Könyvészet 1901–1910.* Szerk. PETRIK Géza. I. köt. Bp. 1917, 174. l.

sorra megegyezik a négy évvel korábbiével (BA). Talán mégis a legfeltűnőbb az, hogy most már nem csak a kiemelő-, de a nagyobb szövegtípusban is következetesen használatba vették a hosszú „ő”-t és „ű”-t.

Az 1848. évi kiadás (BB) — eltekintve a történelmi évszámtól — több szempontból is figyelemreméltó. Ettől kezdve — GYURIÁN előző évben történt kiválása után — a csíziókat már egyedül BAGÓ Márton jelentette meg. Ugyancsak ez az első kiadás, amelynek címe már nem a több mint két évszázada megszokott „Cisio”, hanem „Csízió”. Ez az ortográfiai változtatás máshol már valamivel korábban is megtörtént, ráadásul nem kisebb irodalmi személyiség tollából, mint CSOKONAI VITÉZ Mihály. Az *özvegy Karnyóné s két szeleburdiak* című színjátékában a III. felvonás első jelenésében Kuruzs-zsal — többek között — a következőket mondatta: „Rólad rosszat mond csízió, Jeled vagy bak, vagy skorpió.” A költő 1799-ben írta ezt, de nyomtatásban csak 1844-ben látott napvilágot.⁶⁸ A „cs” hangnak ez a ma is használatos jelölése a „csízió” szón (mind a címlapon, mind a tartalomjegyzékben) kívül csak a cím szövegében észlelhető egyetlen helyen (csillagok). Ez a helyesírási változtatás ezen a szűk körön túl tehát ekkor még nem terjedt túl, mert különben az egész kiadványban még továbbra is a korábbi „ts” áll.

JAKUCS István⁶⁹ az előbb ismertetett 1848. évi kiadáson (BB) kívül még tudni vélt egy 1850. éviről (BC) is, amelyből példányt ugyancsak a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrizne. Ilyen azonban ott a katalógusok szerint nem található. Arra lehet gondolni, hogy talán elírás történt az évszámában, hiszen az 1852. évi kiadást (BD) valóban ez a gyűjtemény őrzi.

Ebben az 1852. évi csízióban (BD), az 1848. évi kiadásnál (BB) először újra teret kapott „cs” jelölés nem szorítkozott csupán a „csízió” szóra, hanem ettől kezdve most már az egész kötetben érvényesült. Ezzel párhuzamosan természetesen a „tz” jelölést is a „cz” váltotta fel (pl. nyoltz — nyolcz), amely azután az összes későbbi BAGÓ-féle csíziókiadásban így található. Ekkor használták csízióban első ízben a „zs” hang jelölésére — a korábbi „s” helyett — a modern helyesírási gyakorlatnak megfelelő „zs”-t. Ezen túlmenően további, következetes, helyesírási változtatás is észlelhető a korábbiakhoz képest: pl. „kívánnya” — „kívánja”, „éjtszaka” — „éjszaka”. Régi nyomdász hagyománnyal történő szakításnak számít, hogy ettől kezdve az őrszó elmaradt a BAGÓ-féle csíziókban.

PETRIK Géza⁷⁰ hírt adott egy 1854. évi BAGÓ-féle csíziókiadásról (BE) is, amely terjedelme⁷¹ alapján megegyezhetett a korábbiakkal. Pédány belőle ma nem ismeretes, hacsak az évszám nem tévedés 1844. helyett (BQ).

Az 1855. évtől módosult a csízióknak a 18. század kb. utolsó negyedétől (H, ill. Q) állandó terjedelme, amely nyolc ívben összesen 128 lap volt. Ettől kezdve ugyanis mintegy negyedszázadon át (BF — BM) kilencedik ívvel

68. *Csokonai Mihály minden munkái*. Kiadta SCHEDEL Ferenc. Pest 1844, 704. has. — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Bp. 1967. I. köt. 544. l.) számára a „csízió” szó harmadik értelmezéséhez (álmoskönyv-jóskönyv) CSOKONAI e sorai szolgálták legrégebbi előfordulásként. Vö. 1. jegyzet, 11. jegyzet.

69. 62. jegyzet.

70. *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. I. Bp. 1888, 472. l.

71. 8° 126 [2] lap.

bővülve — mindenek előtt a lényegesen nagyobb fokozatú szövegtípus (előbb 71 mm, most 98 mm húsz soronként) miatt — az összterjedelem 144 lapra nőtt.⁷² Ez természetesen az egész kötet tördelésében változtatásokhoz vezetett. Maga a szöveg azonban lényegében továbbra is a korábbiakéval egyezik.

Különös érdekessége az 1855. évszámmal jelölt csízióknak, hogy az ismert négy példány három egymástól teljes egészében eltérő szedésről készült. Ezek szerint legalább három különböző kiadást ugyanazzal az év-megjelöléssel adtak ki. Ma már csak találgatni lehet ennek okát, mert biztos alap a magyarázatra nincs. Lehet, hogy ez a dátum a cenzúrahatóságok félrevezetésére szolgált, de az sem zárható ki, hogy az adóhatóságok megfélemlítésére. Tény az, hogy a két, pesti, 1830. évszámú kiadáson (U, V) kívül — a mai ismeretek szerint — csak ez a három 1855-ös csízió (BF, BG, BH) esetében fordul elő, hogy több kiadvány viseli ugyanazt az évszámot.

A korábban alkalmazott és beváltak nevezhető módszerekkel nem jelent gondot a három 1855. évszámú kiadás időrendjének megállapítása. (Megjegyzendő, hogy az illusztrációnak és a papírnak a későbbiekben tárgyalandó vizsgálata csak megerősíti a szövegösszevetés alábbi eredményeit.) A legkorábbi 1855. évszámú kiadásban (BF) az eddig számozás nélkül maradt „Tábla, melyből megismerni mindegyik égbeli jegyben mit kell tenni. . .” című fejezet végére elnyerte a korábban kimaradt 10. sorszámot. Ettől eltekintve beosztásában és helyesírásában az 1852. évvel (BD) mutat nagyfokú egyezést. Ilyen elsősorban a nagybetűs szókezdések (németes módon főleg a főnevek esetében) sűrűbb használata, amelyet azután a későbbi 1855. évi kiadásban (BG) már sok esetben a kisbetűs megoldás váltott fel. Ilyen szópárokat egyedül az első levélről is bőven lehet egymással szembeírni: „Hónapban” — „hónapban”, „Complexiójáról” — „complexiójáról”, „Pesti” — „pesti”, „Mesternek” — „mesternek”. Ezzel párhuzamosan más helyesírási változtatás is észlelhető a későbbi 1855. évszámú kiadásban (BG), amelynek legjellegzetesebb példája, hogy a korábbi „esső”-ből ekkor lett következetesen „eső”.

A legkésőbbi, harmadik kiadás az 1855. évszámmal (BH) több további változtatást vezettek be. Különösen feltűnő a latinos szavak magyarosítása. Egyedül az öröknaptárban a szentek neve mellett álló megjelölések közül is több ilyen található: „Mártyr” — „vértanú”, „Confessor” — „hitvalló”, „Doctor” — „hittudor”. Akad olyan egyetlen szó is (B₂b — 3. sor) a három 1855. évi kiadásban, amelyben a fentiekben körvonalazott modernizálás egymagában is érzékelhető: „Astronomusok” (BF) — „Asztronomusok” (BG) — „Csillagászok” (BH). De nem csak a latin, hanem a némeredetű szavak kiküszöbölésére is történt kísérlet: az eddigi „fertály” helyett ekkortól „negyed” olvasható.

Az idegen szavak magyarosítása a második és a harmadik 1855. évszámú kiadás (BG, BH) között együtt járt további helyesírási modernizálással. Érdeemes a legfeltűnőbbeket kiemelni: elmaradt a hiányjel a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt álló határozott névelő után (a korábbi „a” helyett

72. Feltehetően ezzel vásárlói igényt kívántak kielégíteni, hiszen az idősebb, távollátó emberek csak nagyobb, „öregebb” betűket tudtak elolvasni.

már csak „a”), továbbá a birtokost jelölő szó végéről az elhagyott „nak”, ill. „nek” képző helyett is („Az erek’ vágásáról” helyett „Az erek vágásáról”).

Korszerűsítették továbbá a magyar kifejezések egy részét is. Így az öröknaptárban a Nap már nem „támad”, hanem „kel”, míg a hónap valamelyik csillagképe nem „mégyen”, hanem „lép”. A címekben a modernizálás mellett rövidítésre is törekedtek az igazítások során. Így lett az „Előre bocsájtott tudósítás”-ból „Előszó” és a „Lajstroma a dolgoknak, melyek a csízió után e könyvecskében következnek”-ből „Tartalom”. A változtatás kiterjedt a fejezetszámok megigazítására is. A fentiekben már szó esett, hogy 1840-től (BA—BG) a korábbi 27. helyett a 28. fejezetszám ismétlődött tévesen. Ezt a hibát most észrevették és kijavították. Azonban a gondosság csupán néhány lapra terjedt, mert most viszont a 32. sorszámot adták két egymást követő fejezetnek.

Jelentős modernizálásnak számít, hogy ekkor (BH) az ívek jelölése a nyomdászatban már a 15. század óta használatos betűk helyett, a ma is érvényes gyakorlatnak megfelelően, arabs számmal történt. A betűs megoldás esetén ezeket korábban általában a füzet közepe utáni első levéllel bezárólag minden rektó alján feltüntették. (Így történt ez a budai csíziókban is a K. kiadással bezárólag, míg Pesten még a 19. század elején is (S).) Ezzel szemben számozást mostantól (BH) kezdve már csak az ív első és — csillaggal — a második levele kapott.^{72a}

AKANTISZ Viktor katalógusa adott hírt először az 1865. évi csízióról (BJ), min a TODORESZKU-féle nevezetes gyűjtemény időrendben utolsó darabjáról.⁷³ JAKUCS a példányt már az Országos Széchényi Könyvtárból közölte.^{73a} Ez a kiadás szövegében és beosztásában olyan nagyfokú egyezést mutat a legkésőbbi 1855. évszámú kiadással (BH), hogy csak a leggondosabb vizsgálat alapján lehet a kettőt egymástól megkülönböztetni. Az utányomás sorról sorra, sőt szóról szóra történt.^{73b} Az azonos szöveget pontosan ugyanazokkal a betűtípusokkal is szedték mindkét kiadásban, amely alól csak igen kevés kivétel akad.^{73c} A megkülönböztetést még leginkább annak alapján lehet megtenni, hogy a füzeteket a lap alján jelölő arabs szám a szöveghez képest többnyire kicsit eltérően helyezkedik el a két kiadásban, továbbá

72a Érdekes jelenség figyelhető meg az időrendben ezt közvetlenül megelőző, ugyancsak 1855. évszámot viselő kiadásban (BG). Itt a füzetek megkülönböztetése ugyan még az első lap alá helyezett betűvel történt, de a második levél esetében két alkalommal (a „C” és az „I” ívekben) e betű mellé nem az eddig mindig szokásos „2” számot, hanem — mintegy átmenetként — a későbbi, arabs számmal történő megoldásra jellemző csillagot helyezték.

73 22. jegyzet. 84. l.

73a 62. jegyzet.

73b Szinte egyedülálló esetnek számít, hogy a szöveg a 85. és 86. lapok között egyetlen szótagban ugyan, de eltérően oszlik meg: vízkórság-//ba esik (BH), ill. vízkórságba// esik (BJ).

73c Ugyanahhoz a betűtípushoz e két kiadásban eltérő kérdőjelet alkalmaztak a II. (23. lap) és a XXX. (94. lap) fejezet címszövegének végén. Más esetben (az utolsó, sorszám nélküli fejezet címében a 141. lapon) ugyanabból a betűtípusból előbb verzálissal (BH), majd kurrenssal (BJ) történt a kiemelés. Egyetlen eltérés akad csupán a betűtípusban: a XLIII. fejezet címét (121. lap) előbb a szövegtípus kurzívjából szedték, akárcsak „A lovak betegségeiről való orvosságok” egyes alcímeit (BH), később (BJ) azonban más, kiemelő típussal.

hogy az öntött, sima lécek összeállítása sokszor más és más méretű darabokból történt.

Nincs még két olyan ismert csíziókiadás, amely minden tekintetben annyira hasonlítana egymáshoz, mint ez a legkésőbbi 1855 (BH) és az 1865 (BJ). Ha az eltérő évszám nem hívná fel a figyelmet, szinte bizonyosra vehető lenne, hogy az egyszerű bibliográfiai ellenőrzés elsiklott volna a minimális eltérések felett. A szedés azonban akármennyire is szinte megtevesztően azonosnak tűnik, mégis ennek ellenére elejétől a végéig más. Jogosnak látszik tehát annak feltételezése, hogy a ma ismert harmadik, időrendben legkésőbbi kiadás, amely az 1855. évszámot viseli (BH), közvetlenül az 1865. évi (BJ) előtt készült. A fentiek szerint tehát a három egymástól eltérő 1855. évi kiadás egy évtizeden belül látott napvilágot: az első (BF) feltehetően valóban 1855-ben, a következő (BG) valószínűleg 1860 táján, míg a harmadik (BH) a múlt század hatvanas éveinek első felében, közvetlenül 1865 (BJ) előtt.

Az 1871. évi csízió (BK) szövege lényegében megegyezik a két korábbiéval (BH és BJ), de azt most sok esetben más betűtípussal szedték. Így a tördelésben is eltértek 1871-ben az előképektől, különösen a kiadvány első felében.^{73d} A végéhez közeledve azonban a beosztás hasonlatossága egyre fokozódik: az utolsó füzetek már szinte sorhű utánnyomásnak számítanak. Váratlanul hat ezek után, hogy a „Tartalom” utolsó sora „Az országokról és fővárosokról” címet tünteti fel (BK), amelyet korábban (BH és BJ) nem közöltek.

Amilyen kis lépésekben történt eddig a csízió szövegében — az egyetlen 1833. évi kiadás erőteljesebb változtatásától eltekintve — a sok, folytonos, apró igazítás, olyan ugrásszerű a modernizálás az 1873. évi kiadásban (BL). Most már nemcsak arról van szó, hogy helyesírási finomításokkal, vagy az idegen szavak megfelelő magyar kifejezésekkel történő helyettesítésével igyekeztek a csízió megjelentetői az immár több mint kétszáz esztendőes szöveget olvasmányosabbá tenni, hanem az 1650 óta értelmét változtatott és elavult szavak, ill. fordulatok egész sorát igazították meg. E törekvés illusztrálására álljon itt — az eltérések kurzív betűkkel történt kiemelésével — csupán az első fejezet címe és első mondata:

1871-ből (BK)

A föld kerekiségéről, *temérdekségéről* és *szélességéről*.

A csillagászok és az égbe néző mesterek azt találták, hogy az égen *való* egyik *grádicsnak* van 700 stádiumja, melyekből egy tizenkét lépést és öt lábnyomot *tart*.

1873-ból (BL)

A föld kerekiségéről, *területéről* és *nagyságáról*.

A csillagászok és az égbe néző mesterek azt találták, hogy az égen *levő* egyik *lépcsőnek* van 700 stádiuma, melyből egy tizenkét lépést és öt lábnyomot *tesz*.

Talán nem téves a feltételezés, hogy a fentiekben körvonalazott modernizálási törekvés, amelyet majd az illusztrációk ismertetése még inkább

73d Így az I. fejezet korábban (BH és BJ) még a 22. lapon, most (BK) a 23. lapon kezdődik.

bizonyít, annak tudható be, hogy éppen 1873-ban vette át ifj. BAGÓ Márton a nyomda vezetését apjától.

Amilyen jelentős változások voltak észlelhetők a szövegben 1871 (BK) és 1873 (BL) között, annyira kevés módosult ez utóbbi és az 1873. évi (BM) csízio között. Egyedül talán a fejezeteknek már évszázadok óta szinte hagyományosan hibás sorszámozását igazították végre meg, amikor is a 32. sorszám ismétlődését szüntették meg. Ezzel a fejezetek száma 43-ról 44-re emelkedett. A nagy hasonlatosság leginkább azzal magyarázható, hogy 1871-ben olyan jelentősen modernizálták a szöveget, hogy további apró igazítások szükségességét ez alkalommal már nem érezték. A modernebb vágású szövegtípus bevezetése tűnik talán a korábbi korszerűsítés logikus folytatásának.

A legfeltűnőbb változás, ami az 1882. évi kiadásban (BN) észlelhető az, hogy az 1855-től (BF) nyolcra kilenc ívre emelt terjedelmet ismét jelentősen csökkentették: 144 lapról 132 lapra. Ennek érdekében — különösen a kötet derekától kezdve — a tördelésben igyekeztek helyet nyerni. A legjelentősebb megtakarítást azonban az utolsó, „Az országokról és fővárosokról” szóló, fejezetszám nélküli rész elhagyása jelentette. Hozzájárulhatott ehhez — a terjedelemcsökkenés szándékán túl — még az is, hogy ez a szövegrész az elmúlt századok során nyilván már különösen elavulttá vált, hiszen az országoknak és a városoknak az értékrendje, fontossága az idők folyamán jelentősen megváltozott, ill. eltolódott.

Ezzel párhuzamosan azonban némi szövegbővülés is tapasztalható: a lovak gyógyításáról szóló rész végére hét új pont került ekkor, amelyek másféle háziállatok (marha, birka) betegségének orvoslásáról szólnak. Figyelmet érdemel még az a körülmény is, hogy a címlap alján az eddig 1848 óta (BB) egyedüli megjelentetőként szereplő „Bagó Márton” mellett feltűnik az „és fia” megjelölés. Modernizálásnak tekinthető, hogy az eddig fent középen álló lapszámzás ekkortól a lapszélre került. Jellemzőnek kell tartani azt is, hogy a magyaros helyesírást immár a hónapok latin nevére is kiterjesztették: pl. „Augustus” — „Augusztus”.

A szegedi Somogyi Könyvtárból címlap nélküli és az utolsó ívét is nélkülöző példány formájában (jelzete: Hg 326) olyan csízio kiadás (BR) került elő, amely az összes többi ismerttől eltér. A kötetet, tördelése, betűtípusai stb. alapján megállapíthatóan, amint ezt a később tárgyalásra kerülő illusztrációk is csak megerősítik, a budai BAGÓ-nyomdában készítették. Az eddig ismerttetett csízioók közül a legnagyobb hasonlatosságot több ponton az 1882. évvel (BN) mutatja. Így a 8. fejezetnek nem csak a betűtípusai, de az ott — valamint szórványosan még a 25. fejezetben is — alkalmazott, öntött naptárjelek egyedül e két kiadásban azonosak.

E kiadásban a modern nyomdászati igényeknek megfelelő változás észlelhető az ívjelzés kapcsán. Az ehhez igénybe vett számozás továbbra is a lap jobb alsó sarkában látható, de minden ív első lapján ehhez — a bal alsó sarokban — a kis betűfokozattal szedett „Csízio” szó társult. Erre a mai nyomdai gyakorlatban is alkalmazott megjelölésre azért volt szükség, hogy az üzemen belül egyidejűleg előállított, különböző kiadványok ívei a kötetté formáláskor, az ún. összehordáskor, össze ne keveredjenek.

Időrendben utolsónak kell tartani azt a csíziót, amely — a 19. század eleje óta (L) feltehetően elsőként újra nem visel évszámot (BP). Ennek terjedelme további csökkenést mutat: a korábbi 144, majd 132 lap helyett most már csak 127 lap. Így tehát ismét nyolc ívből áll, mint 1855 (BF) előtt.

A két legutóbbi kiadás (BR, BP) több vonatkozásban is megegyezik egymással, ugyanakkor eltér a korábbiaktól. Így a szöveg beosztása, ill. tördelése sorról sorra, pontosan azonos mindkettőben akárcsak a 10. fejezetben használt naptárjelek, vagy az ívek első lapjának alján alkalmazott Csízió megjelölés. Ezek szerint mindkettő az 1882. évi csíziót (BN) követően jelent meg.

Az, hogy melyik előbb, ill. melyik később, ugyancsak egyértelműen megállapítható. A legbiztonságosabb támpontot ehhez azok az azonosságok szolgálták, amelyek — a fentiekben már leírtakon túl — az 1882. évi kiadás (BN) és a szegedi példány (BR) között található, ugyanakkor viszont eltérést mutatnak az évszám nélkülítől (BP). Ilyenek a szövegen belüli kiemelés kurzívvval (BN, BR), ill. ritkítással (BP); a villámlásról szóló fejezet végétől visszaszámolt negyedik mondatában „horizon” (BN, BR), ill. „horizont” (BP); a felhasznált papír minősége stb. Tehát a szegedi példány (BR) az 1882. évi (BN) és az évszám nélküli kiadás (BP) között látott napvilágot a BAGÓ-műhelyben.

Hátra van még ennek a két legutolsó, évszám nélkül fennmaradt kiadásnak (BR, BP) a datálása. A fentiek alapján bizonyos, hogy mindkettőt az 1882. évit (BN) követően nyomtatták. 1874-ben (BM) a fiatalabb BAGÓ Márton neve, akárcsak korábban apjác, egyedül szerepel a címlap alján. 1882-ben (BN) ehhez már az „és fia” megjelölés csatlakozott. A most vizsgált évszám nélküli csízió ez már az „és fiai” kifejezésre módosult. PETRIK Géának a 20. század első évtizedének hazai kiadványait sommázó bibliográfiájában található leírás⁷⁴ ráillik erre a kiadásra. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a RÓZSA Kálmán és neje által beszolgáltatott 1909. évi kötelespéldány-naplószámot viseli.⁷⁵ Ezek után feltételezhető, hogy e kiadás ebben, vagy az ezt közvetlenül megelőző esztendőben készült. A szegedi példány megjelentetésére 1882 (BN) és 1909 (BP) között, tehát valószínűleg a múlt század utolsó évtizedében került sor.

ILLUSZTRÁCIÓ

Miután az 1833. évi csízió (M), amely egyben utolsóként még a LANDERER nevet viselte címlapján, a könyvdíszek között nagyarányú változtatásokat vezetett be, az ezt követő 1840. évi kiadásban (BA) e téren is igen szerénynek nevezhető a módosítás. A legjelentősebb változás is csupán abból áll, hogy a növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi metszete (104. lap — 72. ábra) ettől kezdve ismét arról a dúcra készült, amely a LANDERER Anna

74. *Magyar könyvészet 1901—1910.* I. Bp. 1917, 174. l.

75. A könyvön 235, viszont a naplóban 236. sorszám áll.

nevével jelölt, évszám nélküli kiadásban (L) tűnt fel először és eddig egyedül.

A továbbiakban csupán az illusztrációk legszembetűnőbb változásaira szorítkozva az egyes kiadások képanyagáról az alábbiakban lehet beszámolni. 1844-ben (BQ) a tenyérjólás illusztrációjául szolgáló metszetnek (92. lap — 39. ábra) a korábbiakban már egyre töredezettségre vált keretét immár végleg és teljesen eltávolították. A napórának a szabadban történő használatát bemutató metszet (109. lap — 42. ábra) mellől pedig elhagyták a „Tél” és „Nyár” szövegű, szedett betűkből készült feliratot. 1848-ra (BB) Jupiter képén (28. lap — 64. ábra) botjának végéről letörött, ill. eltűnt a sas.

A következő kiadásokra is a néha már több mint egy évszázada állandóan használt könyvdíszek fokozódó elkopása a jellemző. Jól érzékelhető ez a folyamat különösen 1855-től (BF) az érvágást illusztráló metszeten (84. lap — 39. ábra), majd az időjárást vizsgáló, három alakot ábrázoló kép (96. lap — 36. ábra) jobb kerete vásott el fokozatosan (BG, BH, BJ, BK).

Az 1855. évszámmal legkésőbb megjelentetett csízióban (BH) azonban az eddigiekhez képest már jóval jelentősebb változtatásokra került sor. Így az éjszakai holdfény hosszát mutató kerek táblázat közepén álló városkép felett ismét 11 csillag ragyog (57. lap — 37. ábra). A kép pontosan megegyezik az 1833. előtti budai csíziókban (F—L) használtakal. Tehát itt ismét a régi LANDERER-készlethez nyúltak vissza. Ezen túlmenően — 1833 óta első alkalommal — új dúcot is igénybe vettek az illusztráláshoz. Az időjárást vizsgálók 47×65 mm méretű képe (125. ábra), amely már Kolozsvár óta mindig három alakot ábrázol, ez alkalommal is a címlapra került. A vízszintes sávozáson kívül a jobb oldali címer, ill. annak utánérése is azt bizonyítja, hogy ez a budai csíziókban már a 18. század óta (H) használt metszet (47. ábra) alapján készült, amelynek most a helyére is került. Az alakok testtartása azonos, és a munkaeszközök is nagyfokú hasonlatosságot mutatnak a két képen. Ezzel szemben teljesen eltérőek az öltözetek. A korábban számunkra idegenül ható fejfedők és ruhák helyett most mindhárom férfi hangsúlyozottan magyar viseletet hord: pörge kalap, mellény, gatyá, csizma stb.

Az 1865. évi kiadás (BJ) illusztrációi is teljesen megegyeznek a legkésőbbi 1855. évszamoséival (BH), akárcsak a szöveg. Egyedül a kis hónapképek (51—62. ábra) mellett két oldalt látható és az öntött díszek között vízszintesen fekvő, egy-egy felkiáltójel elhelyezése mutat helyenként eltérést,^{75a} sőt egy alkalommal ez az ún. díszítő cifra egészen idegen.^{75b}

1871-re (BK) a régi metszetek egy része hovatovább elfogadhatatlanná kopott (pl. érvágó tábla a 84. lapon — 38. ábra), törött (pl. az éjszakai az 59. lapon — 45—46. ábra), ill. csorbult (pl. a bal alsó sarok a növekvő és a fogyó holdat kezében tartó alaknál a 114. lapon — 72. ábra). Így tehát nagyon megérezték a helyzetet a csízió illusztrációi közül a mintegy másfél év-

75a Ilyen eltérés tapasztalható a következő lapokon: 5, 7, 10, 73, 74, 76, 82. és 83.

75b Az 1855. évi kiadásban (BH) a 11. lapon.

század óta használtak teljes lecserélésére. Ez — a fentiekben vázolt jelentős szövegmodernizálással párhuzamosan — az 1873. évi kiadásban (BL) történt meg. Az új metszetek stílusa általában a legkésőbbi 1855. évszámú kiadás (BH) címlapján feltűnt magyaros, sávozott képhez (125. ábra) hasonlít, de annál valamivel színvonalasabb kivitelben és ha lehet még romantikusabb felfogásban. A négy évszakot (59. lap — 126—129. ábra) keret nélkül egy-egy állatövi kép (tavasz — kos — 126. ábra, nyár — rák — 127. ábra, ősz — mérleg — 128. ábra, tél — bak — 129. ábra) felhőn lebegő naturalista ábrázolása alatt a falusi életből vett és nemzetközileg alkalmazott,

125. ábra. Az időjárást figyelők első képe Bagónál

de ismét hangsúlyozottan magyaros színezetű jelenet, szinte idill jelképezi, amelyek mérete átlagosan 38×39 mm. Az időjárást vizsgáló három alak képe (125. ábra) nem ismétlődik a szövegben, amint ez korábban (pl. F—G) nem egyszer előfordult, hanem ehhez most az eddigieknél jóval nagyobb méretű, 64×85 mm-es új metszet készült (96. lap — 130. ábra). Ennek kivitele és felfogása megegyezik az évszakokéval (126—129. ábra), míg kompozíciója (két férfi és egy nő) LANDEREREKEN és LŐCSÉN ÁT KOLOZSVÁRIG mutat vissza. Ezen belül a beosztás (a női alak a jobb szélén) a pesti LANDERER-féle illusztrációhoz (108. ábra) hasonlít.

Pontosan az előzőek stílusjegyeit viseli magán „A holdnak elfogyása és megteleése” feliratot viselő illusztráció (114. lap — 131. ábra), amely ugyancsak nagy méretű: 62×84 mm. Különösen érdekes a fogyó és a növekvő holdat kezében tartó, tehát elvben a csíziók hagyományaihoz igazodó, de most már csizmás, mellényes magyar férfialak háttére. Itt ugyanis a falut jelképező lakóházak, tempom és szélmalom mellett feltűnik az iparosodás első jele: a füstölő gyárkémény. Az utolsó, új, nagy méretű (64×84 mm) kép a primitív, tenyérben kialakítható napórának a szabadban történő használatát hivatott bemutatni (120. lap — 132. ábra). A kompozíció itt is hagyományos, de a két alak ez alkalommal viseletében hangsúlyozottan magyar.

126–129. ábrák. Az évszakok ábrázolása Bagónál

130. ábra. Az időjárást figyelők második képe Bagónál

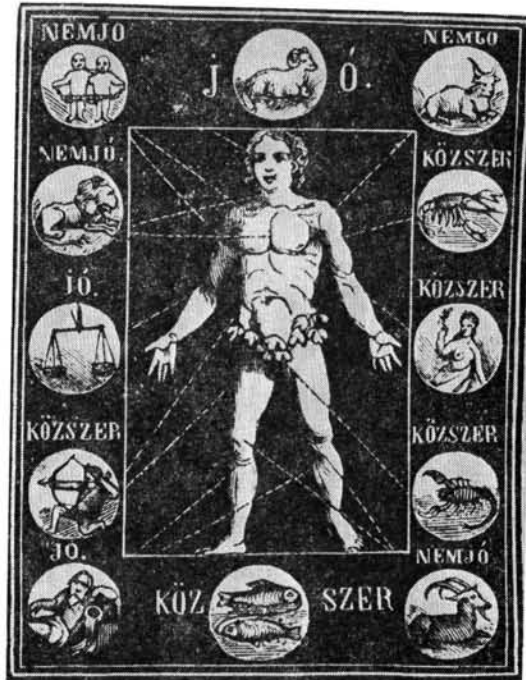
Még három új metszetről kell beszámolni, amely 1873-ban (BL) tűnt fel először a csíziókban. Ezek jellege nem tette lehetővé a magyaros jelleg kidomborítását, hiszen egyrészt csaknem ruhátlan alakról, másrészt két csupasz tenyérrel van szó. Az érvágási tanácsadás illusztrációja (84. lap — 133. ábra) kettős keretbe zárt fekete alapon fehérben mutatja az alakokat 85×65 mm méretben, amelyek lényegében megfelelnek a korábbi ábrázolásoknak. A feliratok („jó, közszer, nem jó”) ugyancsak fekete alapon

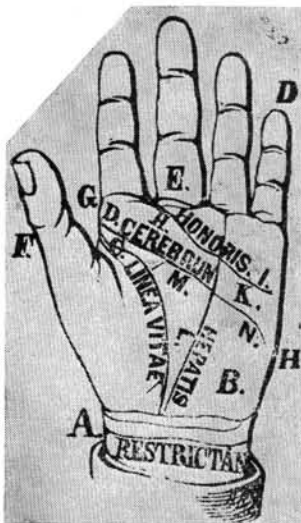
131. ábra. A holdfázisok bemutatása Bagónál

132. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban Bagónál

133. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Bagónál

134. ábra. Illusztráció a tenyérjósáshoz Bagónál

135. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához Bagónál

fehérek. A tenyérjólás illusztrációja (92. lap — 134. ábra) keret nélküli 65×40 mm méretű. Feliratozása és jelölése — meglepő módon — jelentősen eltér elődeitől, ugyanakkor kevésbé primitív, ügyesebb rajzolatú. Utolsónak maradt a másik tenyérkép, mely az abban kialakítható napóra, az ún. kompasztom használatát volt hivatott bemutatni (116. lap — 135. ábra). A keret nélküli 40×66 mm méretű metszet elhagyta az égtájak jelölését, ettől eltekintve hűen követte elődeit.

1875-ben (BM), a nagy felfrissítés után csupán egy jellegzetes változás ismerhető fel: az éjszakai holdfény hosszát mutató kerek táblázat (57. lap — 71. ábra) közepén tíz csillag áll. Ez nem más, mint az 1833-tól (M) több kiadáson át (BA—BG) használt dúc. Ugyanitt tapasztalható a változás 1882-ben (BN) is: újra a nagyon régi, 11 csillagos metszetet vették használatba (57. lap — 37. ábra). A szegedi unikumban (BR), valamint az utolsó, évszám nélküli BAGÓ-féle csízióban (BP) is ennél a képnél történt változás: visszatért a korábbi tíz csillagos dúc (54. lap — 71. ábra).

TICHY-Csíziók

JAKUCS István tudósított arról,⁷⁶ hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, az ún. debreceni kollégiumi könyvtárban egykor két címlap nélküli csíziót forgatott. Kérésemre ezek alapján módomban volt tanulmányoznom az említett gyűjtemény két csíziókötetét: az egyik (A 3034) valóban címlap nélküli, míg a másik (A 1358) — eltekintve a címlap jobb alsó sarkában egykor állott évszámtól — teljes példány. Ez előtt azonban még jól olvasható a „Nyomtatta Tichy Al. Nagyváradon” szöveg.

Ez utóbbi kötetben található metszetek sorra megegyeznek a címlap nélkül fennmaradt kiadásban láthatókkal, ugyanakkor mindkettő többé-kevésbé eltér az összes ismert többi csízió illusztrációjától. Így bizonyosra vehető, hogy mindkét debreceni példányt eredetileg a nagyváradai TICHY-nyomdában állították elő. TICHY János 1806-tól vezette a nagyváradai szemináriumi nyomdát, amelyet 1808-ban meg is vásárolt. 1839-től fia, TICHY Alajos vezette a műhelyt 1862-ben bekövetkezett haláláig.⁷⁷ Az utód, TICHY Ákos 1872-ig egyedül irányította az officinát, amikor is HOLLÓSY Lajossal társult, aki 1874-ben megvette tőle az egész nyomdát.⁷⁸ A nagyváradai TICHY-műhely egész működése során a ponyvakiadások egyik legismertebb megjelentetője volt.⁷⁹

A szöveg, amely mindkét kiadásban lényegében azonos, szinte betűhűen megegyezik a LANDERER—BAGÓ kiadásokban továbbhagyományozott lócsei csízióval. Tekintettel arra, hogy mindkét példányról ma már hiányzik az évszám, a következőkben kísérletet kell tenni a datálásra. Ehhez jó alapot nyújtottak a többi csíziókiadásoknál a fentiekben már lefolytatott vizsgálódások eredményei.

76. 62. jegyzet 203. l.

77. *Magyar Könyvszemle* 1902. 138—140. l.

78. *Nyomdászati lexikon*. Szerk. BÍRÓ Miklós, KERTÉSZ Árpád, NOVÁK László. Bp. 1936, 476. l.

79. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán*. I. Bp. 1959, 50. és 93. l.

A két debreceni példány összevetése alapján rögtön szembetűnik, hogy a címlap nélkül fennmaradt (A 3034) régebbi kiadásból származik, mint a másik (A 1358). Erre számtalan, később részben ismertetésre kerülő adat is utal, mint amilyen pl. a metszetek épebb állapota, a régiesebb helyesírás, a kézzel merített papír.

A második levélen kezdődő „A keresztyén olvasónak...” címzésű ajánlás helyesírása rögtön a pesti LANDERER-kiadások egyik jellegzetességére utal, ahol az 1806 és 1830 közötti kiadásokban (R, S, T, U, W) ugyanez olvasható. A harmadik levélen áll a tartalomjegyzék, amelynek címe Nagyváradon egészen sajátos: „Foglalat”. Ez eltér mind a LANDERER-, mind a BAGÓ-nyomdában készített kiadások megjelölésétől, ahol is 1855-ig (BG-vel bezárólag) „Lajstrom”, majd később (BH—BP) „Tartalom” szerepel. E jegyzékben a 30. fejezet címének írásmódja „Chyromantiáról”. Ez ilyen formában 1815-ig volt csak használatos LANDERERÉKNÉL (J, K, Q, R, S, T). A fejezetszámozás a mutatóban náluk korábban átugrotta a 36. számot, míg Pesten 1815-től (T, U, W) már rendbe tették ezt a botlást. Így olvasható ez már a nagyváradi nyomtatványokban is. Tehát már a tartalomjegyzékből kiderült, hogy a TICHY-féle csíziók szövege az 1815. évi pesti kiadáséhoz (T) áll a legközelebb. A kötet többi része csak megerősíti ezt a következtetést. A 8. fejezetben pl. a bikáról szóló rész végén kizárólag a pesti kiadásokból (Q, R, S, T, U, W) ismert szöveg olvasható: „28 esztendő korában hal meg.”

A két nagyváradi kiadás néhány jellegzetesebb szövegváltozatának kiemelésével alá lehet támasztani ezeknek a fentebb már említett időrendjét. A címlapos példányban elhagyták a hiányjeleket a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt álló határozott névelő után (tehát „a” helyett már csak „a”), továbbá a birtokost jelölő szó végéről elhagyott „nak”, ill. „nek” képző helyett (pl. „Merkurius' órájában” helyett „Merkurius órájában”). Ez a jelenség a BAGÓ-féle csíziókban az 1855. évszámot viselő három kiadás közül a legkésőbbtől (BH) kezdve figyelhető meg.⁸⁰

A hagyományos nyomdászgyakorlattól eltértek a címlapos példány előállításakor abban, hogy a lapok alján a következő lap szövegének első szótagját, az ún. őrszót elhagyták, amely viszont a régebbi TICHY-féle kiadványokban és Budán BAGÓNÁL 1852-ig (BD) még megtalálható. Ugyancsak a későbbi nagyváradi kiadásban jellegzetes helyesírási modernizálás is tapasztalható. Így a korábbi „esső” helyett itt már „eső” olvasható. Ugyanerre a változtatásra a BAGÓ-féle csízióknál a későbbi 1855. évszámot viselő kiadástól (BG) került sor. A két nagyváradi kiadásnál a szövegben végzett igazítások között azonban olyan is akad, amely máshol, tehát az időben párhuzamos budaiaknál sem tapasztalható. Ilyen pl. a 32. fejezet címének máshol mindig olvasható „Paraszt embereknek regulái” helyett a „Földművelő embereknek regulái” megjelölés.

80 A Budán ezzel egyidejűleg az idegen szavak magyarosítása terén bevezetett változtatás (pl. fertály — negyed, confessor — hitvalló) viszont TICHYÉKNÉL nem tapasztalható. Ugyanakkor az „asztronomusok” helyett (pl. I. fejezet első szava) már a régebbi nagyváradi csízióban is „csillagvizsgálók” olvasható, míg BAGÓNÁL ELŐSZÖR a legkésőbbi 1855. évi kiadástól (BH) fordul elő e helyen „csillagászok”.

A fentiek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a korábbi nagyváradi, ma már csak címlap nélkül ismeretes csízió feltehetően még TICHY János idejéből, az ő működésének két utolsó évtizedéből (1818—1838) való. A TICHY Alajos nevével jelölt kiadás fennmaradt példányáról leszakadt évszám pedig e nyomdász működési idejének (1839—1862) legvégéről kelhetett.

Észlelhetők a nagyváradi csíziókban olyan jelenségek is, amelyek más műhelyben csak jóval később tapasztalhatók. Így a kötet végéről már a korábbi TICHY-féle kiadványban is elhagyták az országokról és fővárosokról szóló utolsó szövegrészt, amely valóban elavult volt már a 19. század elején is, de Budán csak 1882-től (BN) vállalkoztak ennek törlésére. Ugyancsak már a korábbi nagyváradi kiadás a „cs” és „cz” jelölést alkalmazta, szemben az összes pesti (P, Q, R, S, T, U, W) és a legtöbb budai (G, H, J, K, L, M, BA, BQ, BB) „ts” és „tz” gyakorlataival szemben. Budán csak 1852-től (BD) tértek át erre a helyesírásra. Más esetekben is a későbbi nagyváradi csízió inkább tartotta magát a műhely saját, korábbi gyakorlatához, sem mint a közben átalakított BAGÓ-féle kiadásokhoz. Ilyen a tartalomjegyzék elhelyezése, amely TICHY Alajosnál elől maradt akkor is, amikor ez Budán már 1833-tól (M) a kötet végére került. Ugyanekkor változtatták meg Budán az előszó példázatában HIPPOCRATES nevét SOCRATES-re, amiről Nagyváradon ugyanúgy nem vettek tudomást, akárcsak az ugyancsak 1833-ban (M) a szövegbe betoldott jegyzetekről (pl. a IV. fejezet végén) vagy a „Phisiognomia” c. fejezet második bekezdése végéről egyidejűleg elhagyott német félmondatról, amely mint archaikus maradvány még a későbbi TICHY-kiadásban is olvasható.

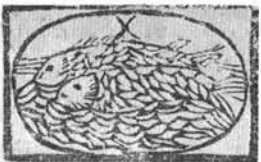
Az illusztrációk, amint erről már szó esett, mindkét nagyváradi csízióban azonosak, de ugyanakkor minden egyéb műhely által használt ilyen jellegű képtől — többé-kevésbé — eltérőek. Számuk, elhelyezésük és kompozíciójuk minden szempontból megfelel a LANDERER-féle kiadványokban láthatóknak. Leginkább a budai LANDERER-műhely fametszeteihez hasonlítanak, ezért a TICHY-féle illusztrációk ismertetésekor leghelyesebb e két típust szembeállítani.

A hónapkép-sorozat mérete általában 20—22×61—67 mm (A_{4a}—B_{3b}, E_{3a}—E_{7a} — 136—147. ábra). Jól felismerhető, hogy Nagyváradon a Budán használtak (1—12. ábra) nyomán készített dúcokat használták. Nem csupán a metszetek mérete, de azok kompozíciója, sőt nem ritkán a vonalvezetése is igen híven követi előképét, azonban LANDERERÉK illusztrációi finomabb, TICHYÉKÉ lényegesen durvább vonalakból áll. A júliusi metszet (142. ábra) tükröképe a budainak, míg a szeptemberinek (144. ábra) csak a közepén felül felhőkbe ágyazott mérleg fordult Nagyváradon visszájára.

Különösen jellemző és a budai metszetekkel való összefüggést a legmeggyőzőbb módon bizonyítja az augusztusi kép (143. ábra). Ez ugyanis csak méretében (21×64 mm) illeszkedik a sorozat többi tagja közé, de stílusában és kompozíciójában attól egyértelműen eltér. Azonban pontosan megegyezik azzal a másik hónapkép-sorozattal, amelynek augusztusi (43. ábra) és decemberi (44. ábra) metszete az időrendben második ismert budai kiadásban (G) váltotta le először az eredeti sorozat e tagjait. TICHY-ÉKNÉL azonban csak az augusztusi kép (143. ábra) tartozik ehhez a másó-

136–147. ábrák. Az első hónapképsorozat Tichynél

148–159. ábrák. Az állatövi jelek sorozata Tichynél

160—166. ábrák.
A bolygók ábrázolása
Tichynél

167–170. ábrák. A második hónapképsorozat Tichynél

dik csoporthoz. Így arra lehet gondolni, hogy a Nagyváradon alkalmazott illusztrációk — közvetlenül vagy közvetve — olyan budai csízió nyomán készültek, amely a ma ismert két legrégebbi (F, G) között látható napvilágot.

Ugyancsak a Budán megismert ábrák (13–24. ábra) hű utánmetszésének tekinthető a 19×30 – 31 mm méretű keretbe foglalt ovális mezőben látható csillagképek (C_4b – D_3a — 148–159. ábra). Ezek közül hét [a bika (149. ábra), a rák (151. ábra), az oroszlán (152. ábra), a szűz (153. ábra), a skorpió (155. ábra), a nyilas (156. ábra), és a halak (159. ábra)] a LANDERER-féle csíziókban láthatók tükörképei.

Az illusztrációk harmadik sorozata a hét bolygót megszemélyesítő személyek metszeteiből áll (B_6b – C_3b — 160–166. ábra). A 63×40 – 42 mm keretbe foglalt ábrák kompozíciója megint csak teljesen a budai-kéval (25–31. ábra) azonos. Három [Mars (161. ábra), Jupiter (162. ábra) és Mercurius (165. ábra)] azonban ezek közül tükörkép formájában tűnik itt fel. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Jupiter (162. ábra) és Mars (161. ábra) képét Nagyváradon is következetesen felcserélték, ami pedig a pesti LANDERER-féle csíziók (R, S, T, U, W) jellegzetessége.

A négy évszak jelölésére szolgáló 32×34 – 38 mm méretű metszetek (D_4b – D_5a — 167–170. ábra) is a budaiak (32, 35, 45 és 46.

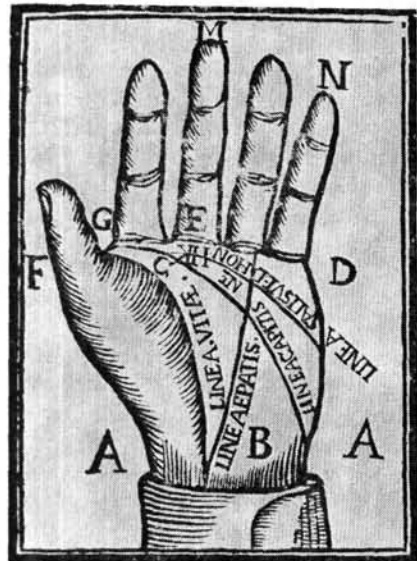
171. ábra. Az időjárást figyelők képe Tichynél

172. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Tichynél

173. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Tichynél

174. ábra. Illusztráció a tenyérjósláshoz Tichynél

ábra) nyomán készültek, de ezúttal már nem kettős, hanem csak egyszerű keretbe zárták. Az eddig ismertetett sorozatokon kívül Nagyváradon a csízióban még további hat metszetet használtak illusztrálásra. A 48×68 mm méretű keretbe foglalt címlapkép (171. ábra) a szövegben még egy alkalommal (F_{3a}) megismétlődik. Ez is pontosan a budai előképet (36. ábra) követi. Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú tábla (D_{4a} — 172. ábra) átmérője 72 mm. Miután ez a metszet mutatja a különböző nyomdákban előállított csíziókban alkalmazott más és más fametszet között a legkisebb eltérést, így természetesen a budaihoz (37. ábra) is hasonlít, de a többiétől sem tér el lényegesen. A közepén levő körben látható városkép felett számtalan csillag ragyog. Az érvágási tanácsadás 73×53 mm méretű metszete (E_{7b} lap — 173. ábra) kompozíciójában és feliratában is nyilvánvalóan a budait (38. ábra) követte. Az egyetlen eltérés csupán az, hogy a budai „közszer”, vagyis közepszerű helyett a nagyváradai felirat „köszer”.

A tenyérjólás 65×49 mm méretű metszete (F_{3a} — 174. ábra) ugyancsak a budai (39. ábra) hű utánvésésének tűnik. A növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi 53×65 mm méretű képe (G_{3a} — 175. ábra) a 19. század első felében megjelent budai kiadások egy részében (L, BA—BK) alkalmazott metszet (72. ábra) nyomán készült. Hiányzik a TICHY-féle csíziókból az ún. kézi kompasztom ábrája az ahhoz tartozó szöveggel együtt. Ez néhány budai (J, K, L) és a késői pesti LANDERER-féle csíziók (Q, R, S, T, U, W) jellegzetes hiánya. Nagyváradon is az utolsó illusztráció a napóra szabadban történő használatát bemutatni hivatott 53×65 mm méretű metszet (G_{7a} — 176. ábra), amely ugyancsak a budai csíziók illusztrációját (42. ábra) követi. A „Nyár” és „Tél” feliratok TICHYék kiadványában olvashatók: ezeket a szavakat az 1833. évi budai kiadásban (M) vésték ki.

Összefoglalva a fentieket: a nagyváradai csíziók illusztrációi pontosan megfelelnek a többi nyomdában (Kolozsvár, Lócse, Buda és Pest) már ko-

175. ábra. A holdfázisok bemutatása Tichynél

176. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban Tichynél

rábban használtakéval. Maguk a metszetek a budai LANDERER-kiadványokban láthatók utánvésésének tűnnek. Komolyabb gondot jelent azonban annak meghatározása, hogy ez a budai előkép melyik időből származhat. A hónapképeknél (136—147. ábra) tapasztaltak szerint igen korainak, a 18. század harmadik negyedéből eredőnek kellene lennie. Ezzel szemben a növekvő és a fogyó holdat kezében hordozó férfi (175. ábra) és a napóra szabadban történő használatát bemutató kép (176. ábra) a budai L. kiadásra utal, amely a nagyváradi csízió szövege alapján valószínűsített 1815. évi pesti előképpel (T) lehet hozzávetőleg egykorú.

Míg tehát a szöveg szerint egyértelműen a pesti, addig az illusztrációk alapján inkább a budai csíziók szolgálhattak alapul a nagyváradi kiadásoknak. Elképzelhető azonban ennek az ellentmondásnak feloldására az, hogy a csízió illusztrációinak dúcait esetleg készen, a szövegtől függetlenül vette át máshonnan TICHY. Mintha erre utalna az is, hogy a metszetek egy része már az idősebb nagyváradi kiadásban is nem ritkán megviselt benyomást keltenek. Így Jupiter (B₈a — 162. ábra) bal keretének középső, nem kevesebb mint 26 mm hosszú része hiányzik, az éjszakai holdfény hosszát mutató kerek táblázat (D₄a — 172. ábra) kerete jobb oldalt kb. 16 mm hosszan kitért, a tenyérjólás illusztrációjának (F₃a — 174. ábra) alsó kerete sérült stb.

Hogy vajon az egész illusztrációs készlet egyidejűleg készült-e a budai csízió nyomán, ill. mikor, ezek a kérdések a mostani ismeretek alapján pontosan nem tisztázhatók. Miután ma már olyan ritkák a csízió példányai, hogy szinte mindegyik más és más kiadásból származik,⁸¹ nem zárható ki az sem, hogy a TICHY-nyomda előtt esetleg más műhely — akár részben, akár egészben — már használta ezt a dúckészletet.

Figyelmet érdemel még az a körülmény is, hogy az utánvésés nem ritkán tudását és figyelmét meghaladó feladat elé állíthatta annak nyilván nem túlságosan nagy képességű metszőjét. Jól példázza ezt az érvágási tanácsadás illusztrációjának (174. ábra) felirata. A mindössze három szóból („jó”, „köszér” és „nem jó”) álló szövegben a „nem” szó „N” betűje három közül egy alkalommal fordított szárral („N”), míg a „köszér” szó „R” betűje mind a hat alkalommal tükörképben, vagyis „Я” formában olvasható. Miután a fából készült dúc kidomborodó vonaljai a levonaton azután tükörképben jelentkeznek, valószínű, hogy a fentiek az ügyetlen vésnök hibájának tulajdoníthatók, megerősítve azt a különben is jogos feltételezést, hogy ezek az illusztrációk utánvésések.

A két TICHY-féle csízióban az illusztrációs anyag, amint már erről többször is szó esett, azonos. Csupán az évszakok képeinek sorrendjében észlelhető eltérés (D₄b—D₅a). A márciusi kos (167. ábra) a régebbi kiadásban a nyár, a későbbiben pedig a tavasz jelképe, a novemberi nyilas (168. ábra) előbb az ősze, majd a nyaré, a szeptemberi mérleg (169. ábra) először a tavaszé, másodszor pedig az ősze. Egyedül a decemberi bak (170. ábra) szerepel mindkét kiadásban helyesen a tél helyén.

Az azonos metszetek dúcai a két kiadás között feltehetően eltelt több évtized során elég szembeszökő módon megviselődtek. Ez derül ki, ha az

81. Jól példázza ezt a debreceni nagykönyvtár két csíziója, amelyek a nagyváradi csízióknak ma unikális dokumentumai. E gyűjteményen kívül ilyen kiadvány még sehonnan sem került elő!

újabb kiadás illusztrációit összevetjük a régebbiével. Megállapítható ekkor, hogy pl. Jupiter (B_{8a} — 162. ábra) keretének jobb felső sarka kitörött, az éjjeli holdfény hosszát mutató, kör alakú tábla (D_{4a} — 172. ábra) külső kerete két további helyen is hiányossá vált. A legsúlyosabban a csillagképek kis alakú metszetei viselődtek meg: ezek fele [a kos (C_{4b} — 148. ábra), a szűz (C_{8a} — 153. ábra), a bak (D_{2a} — 157. ábra), a vízöntő (D_{2b} — 158. ábra) és a halak (D_{3a} — 159. ábra)] több-kevesebb sérülés nyomait viseli magán. Ennek alapján aligha elhibázott az a következtetés, hogy a nagyváradi TICHY-nyomdában a ma ismert két kiadáson kívül, de mindenekelőtt a kettő között, a csízó még máskor, feltehetően több alkalommal is, napvilágot látott.

A HAGYOMÁNYOS CSÍZÓ

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy a Lócsén 1650-ben először kiadott csízó egészen a 20. század elejéig lényegében változatlan szöveggel és illusztrációkkal jelent meg. Ez az igen olvasott népkönyv több mint negyed évezreden át olyan kelendőségnek örvendett, hogy érdemes volt újra meg újra kinyomtatni. Miután a lócsői kiadás túlnyomó része 16. századi előzményekre vezethető vissza,⁸² az egész kiadvány ma már több, mint négy évszázados múltra tekinthet vissza. Ez a kötet vásárlóinak, ill. olvasóinak rendkívül hagyományhű, joggal mondhatni maradi voltára utal. A lényegében azonos szöveget, amelynek jelentős része babonászerű, asztrológiai jóslásokkal foglalkozik, a tudományos ismereteknek az évszázadok során bekövetkezett egyre gyorsuló bővülésével párhuzamosan nyilván más és más olvasórétegek vették kezükbe. Míg a 16—17. században az akkori diákság, városi polgárság és a tanultabb parasztok voltak olvasói, addig a 20. század elejére már csak a legöregebb és legműveletlenebb rétegek forgatták ezt a népkönyvet.

Adva van tehát egyrészt az állandó szöveg, másrészt az azt olvasó naív rétegnek a társadalmon belül egyre süllyedő volta. Két határ közé szoríthatók ezek a személyek: egyfelől — legalábbis egy részüknek, a felolvasóknak — már kellett valamelyest olvasni tudniuk, másfelől azonban az egyes korszakoknak megfelelő általános műveltség egyre alacsonyabb szintjén álltak, hiszen különben nyilván nem adtak volna hitelt a csízó mai szemmel nézve nem ritkán együgyű szövegének. Így tehát, ha változó csoportok formájában, de évszázadokon át mindig voltak szép számmal, akik érdeklődéssel és bizalommal vásárolták e könyvet. A természettudományos ismeretek ugrásszerű növekedésével, valamint az iskolarendszer kiszélesedésével a múlt század végére a hagyományos szöveg hovatovább már a legprimitívebb rétegek számára is szinte teljesen elfogadhatatlanná vált, ezért az iránta megnyilvánuló igény is rohamosan csökkent, majd e század elejére meg is szűnt.

Jól érzékelhették ezt a csízó megjelentetői. Nyilván ennek tudható be, hogy már 1833-ban Budán (M) jelentős változtatásokat végeztek mind a szövegben, mind az illusztrációk területén. Az elavulással együttjáró

82. 1. jegyzet 321—328. 1.

keresetcsökkenés feltartóztatására azután 1873-ban (BL) ifjabb BAGÓ Márton a fentiekben már bővebben kifejtett és jelentősnek mondott korszerűsítést hajtott végre ismét mind a szövegben, mind az illusztrációk terén. Amikor azután Budán 1882-ben (BN) az országok és azok fővárosairól szóló, igen porossá vált, utolsó részt elhagyták, vagyis a több mint két évszázada szinte érintetlenül megtartott szerkezetet megbontották (amire Nagyváradon már a század első harmadában vállalkoztak), ez már csaknem kétségbeesett erőfeszítésnek tűnik az egyre inkább az érdektelenségbe süllyedő kiadvány iránti kereslet legalább részbeni fenntartására.

Az a körülmény, hogy ez a dúsan illusztrált magyar nyelvű szöveg több évszázadon át sok tucatnyi kiadásban, de lényegében változatlanul látott napvilágot, szinte egyedülálló lehetőséget nyújt többféle vizsgálódásra is, vonatkozzék az akár a helyesírásra, akár a könyvdíszítésre, akár a nyomdai előállításra stb. A fentiekben a kiadások időrendbe szedett bemutatása során több szempont már érvényesítésre került, de mindenkor csak a célnak megfelelő keretek között. Természetesen akár a szöveg, akár az illusztrációk tanulmányozása még sok más szempont szerint is elvégezhető lenne. Elképzelhető pl. valamennyi mondatot az összes kiadásban egyenként összevetni. Ennek során biztosan sok, további részlet is napvilágra kerülne.⁸³ Ugyanígy a különböző kiadásokban látható illusztrációk egyenkénti összevetése során lehetne újabb részletmegállapításokat is tenni.⁸⁴ Ilyen és ezekhez hasonló vizsgálódások azonban aligha módosítanák a csízio történetének egészéről felvázolt kép lényegét, ugyanakkor ezek részletes ismertetésével a tanulmány olvasója számára még a jelenleginél is elviselhetlenebb adathalmaz keletkezne.

A hiányos impresszumú csízioék nyomtatási helyének, ill. idejének a fentiekben különböző módszerekkel történt meghatározását, valamint az egyes műhelyek kiadványai közötti összefüggést, ill. időrendet összefoglaló módon alá lehet még támasztani éppen a vizsgált könyvnek nevet adó magyar „Cisio Janus” szövege alapján is.⁸⁵ Az év 365 napjára szóló egy-egy szótag jelentős része a 17. század derekától a 20. századig változatlan maradt. Akad azonban néhány eset, amikor mégis jól érzékelhető változtatásra került sor.⁸⁶ Ezek szerint Budán némi igazítással vették át a lőcsei „Cisio

83. Szolgáljon erre itt csupán egyetlen példa. Az egyes csillagképek alatt születettek jövőendő sorsát tárgyaló fejezetben a bikáról szóló rész legvégén az ebben az idő-körben napvilágot látott lányok várható élettartamát a csízio így határozta meg még Lőcsén: „öt esztendő korában beteges lészen, tizenöt vagy tizenkilenc esztendő korában hal meg” (A, B, C). Később Budán ezt félreértették: „még öt, vagy tízszere kilenc esztendő korában hal meg” (F, G, H). Utóbb — legalábbis részben — kiigazították: „még 5, vagy 19 esztendő korában hal meg” (J, K, L, M, P, BA). Közben Pesten újabb változat alakult ki: „öt esztendő korában beteges lészen, 28 esztendő korában hal meg” (Q, R, S, T, U, W). Végül Budán visszatértek a hitelesnek vélt lőcsei szöveghez (BB—BR).

84. Így például az 1833-tól (M) szereplő állatövi és bolygóképek sorozatában azoknak mintegy háromnegyed évszázados használata során több változás is észlelhető: szögnymok tűnnek fel, de tűnnek el is stb.

85. I. jegyzet 269—271. l.

86. Ilyen napok pl. I. 29—31, II. 10—11, II. 26, VI. 12, VIII. 25, IX. 18, IX. 24, IX. 27—28, X. 31, XI. 24.

Janus” szöveget.⁸⁷ Megerősítést nyer ugyanebből az is, hogy az F. kiadás a legrégebb a LANDERER-félék közül, mert van rá példa, hogy csak ebben követték Lőcsét, az összes többiben nem.⁸⁸ A következő kiadás bizonyosan a P. volt,⁸⁹ majd ezt a G. követte,⁹⁰ amint ez a szótagösszefüggésekből is kiderül. A későbbi, datálatlan pesti kiadás (Q) e vizsgálatok során is szoros kapcsolatot mutat a négy korai budaival (H, J, K, L).⁹¹ Mind a budai, mind a pesti LANDERER-féle csíziók magyar „Cisio Janus” szövegében jelentős változás állott be a 19. század elején. A pesti 1806. évi kiadás (R) több helyen teljesen új elemeket hozott be, amelyeket azután csak a későbbi pesti (S, T, U, W) és a két nagyváradi csízió követett.⁹² Meggyőző bizonyíték ez is arra, hogy TICHYÉK Nagyváradon a pesti LANDERER-csízió szövegét vették át. Az 1833. évi budai kiadás (M) ugyancsak számos új részletet változtatott meg a „Cisio Janus”-ban a korábbiakhoz képest, amit azután az összes BAGÓ-kiadvány (BA—BR) követett.⁹³

Akad olyan további speciális szempont is, amelynek megvizsgálása, ill. kiértékelése így utólag célszerű. Ilyen a helyesírás fokozatos modernizálása a négy legrégebb, évszám nélküli, budai csízióban (F—J). Amint erről a kiadások sorrendjének megállapítása során már szó esett, a következőket protestáns helyesírást mutató lőcsei kiadások (A—C) után Budán eleinte a katolikus ortográfia elveit igyekeztek érvényesíteni.⁹⁴ Azonban az egyházaknak az élet minden területére kiterjedt egykori nagy befolyása — mindenekelőtt a felvilágosodás hatására — a 18. század végére sok területről, így a helyesírás esetében is visszaszorult: most már többé nem a valláson, hanem csak azon múltott az alkalmazott ortográfia, hogy az író vagy a nyomdász, melyik változatot tartotta helyesebbnek, célszerűbbnek.⁹⁵ Ezt bizonyítja az a budai csíziók datálására tett kísérletek ismertetése során már kifejtett jelenség, hogy Budán a LANDERER-műhelyben 1763 és 1772 között fokozatosan rátértek a korábbi, katolikus „cs” és „cz” jelölésről a valamikor protestáns jellegű „ts”-re és „tz”-re, amint ezt azután több katolikus író is megtette.⁹⁶ Ugyanígy módosult a korábbi „tty”, „dgy”, „nny” és „lly” az egykor protestáns, de ekkor már sokak szemében helyesebbnek tűnő „tj”, „dj”, „nj”, „lj” alakra. Bár fokozatosan, de jól érzékelhető ez a változás a négy legkorábbról fennmaradt, budai csízió (F—J) szövegében is.⁹⁷

87. IX. 28: „mát” (A—C) — „pé” (F), XI. 24: „men” (A—C) — „Chry” (F).

88. II. 26: „ké”, ill. „ki”.

89. II. 10: „ko” (A—C, F, P) — „ro” (G—L, Q).

90. VIII. 25: „thal” (A—C, F, P, G) — „tal” (az összes többi).

91. IX. 18: „pert” (A) — „per” (B, C, F, G, P) — „ber” (H, J, K, L, Q).

92. II. 10—11: „Scho-last”, VI. 12: „na”, IX. 18: „bert”, IX. 24: „Gel”, IX. 27—28: „hoz-zá”, X. 31: „tál”.

93. I. 29—31: „kár-ol-ál”, II. 10—11: „Scho-last”.

94. Így az F. kiadásban a „cs” és „cz” a korábbi „ts” és „tz” helyett, majd a G. kiadástól a „keresztény” a korábbi „keresztyn” helyett.

95. KNEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Bp. 1952, 19. l.

96. ÁNYOS, BARÓTI SZABÓ, VERSEGHY stb. — 95. jegyzet 20. l.

97. Így „tudgya” (F, G) — „tudja” (H, J), „ábrázattya” (F, G) — „ábrázatja” (H, J), „megtartóztathattya,” (F, G) — „megtartoztathattja,” (H) — „megtartóztathattja” (J), „tartják” (F, G, H) — „tartják” (J), „tallályák” (F) — „találják” (G, H) — „találják” (J), „gondollyák” (F, G, H) — „gondolják” (J) stb.

Mint köztudott, a magyar nyelv helyesírásának egyik és az idegenek számára talán legfeltűnőbb sajátossága a hosszú „ö” és a hosszú „ú”.⁹⁸ Időrendben áttekintve a csízió kiadásait — a szövegtípust véve alapul e téren — a következő állapítható meg. A 18. század utolsó évtizedeiig a jelölés „ö” és „ú” volt (A—H, P), míg a következő szakaszban (J) erre ugyan a rövid, de már két ponttal ellátott „ö” és „ú” szolgált. A 18. század végén és a 19. század elején azt a megoldást választották, hogy az „ö”, ill. „ú” pontjai közé tett vesszővel hosszabbították e magánhangzókat: „ö̇” és „ú̇” (K, L, M, Q, R, S, T, BA és a korábbi nagyváradi kiadás). A korábbi 1830. évszámú pesti kiadásban (U) speciális a helyzet. Itt tűnik fel ugyanis — egyenlőre csak a kurrensok, a kisbetűk között — a mai „ö” és „ú”, viszont a verzálisoknál, a nagybetűknél még továbbra is a kétpontos, jóval régebbi megoldás tapasztalható. A későbbi 1830. évi pesti (W), majd 1844-től (BQ) a budai csíziókban (BP-vel bezárólag) végig, továbbá a későbbi nagyváradi kiadásban mind a nagy-, mind a kisbetűk esetében már a mai gyakorlatnak megfelelő formában történt az „ö” és „ú” jelölése. Tehát ilyen szűk szempont szerinti vizsgálat is érdekesen mutatja be egyetlen kiadványon, a csízióon belül a nyomdák felszerelésének a magyar nyelv igényéhez történt lassú, de következtetős közeledését.

A különböző jellegű modernizálások egész sora volt kiolvasható már az eddigiekben a nyomdai előállítás tekintetében is. Elég csak a lapszámozás bevezetésére, az ívjelek számának csökkentése után, az ívszámozásra történt áttérésre gondolni. Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy az elmúlt századok helyesírási, stilisztikai és nyomdászati fejlődésének jellemzői — viszonylag gazdag példatár formájában — mind-mind fellelhetők a csízió több tucatnyi kiadásában.

Ugyancsak jellegzetes változás észlelhető az évszázadok során, de különösen az utolsó évtizedek csíziói papírjában is. A 19. század derekán túlig (a BF kiadással bezárólag) még a kézzel merített és rongy alapanyagú papír volt az uralkodó, amely jó minőségével és kissé egyenetlen felületével jól felismerhető. A század második felében azután a jól simított géppapír foglalta el ennek helyét (BG—BN és a későbbi váradi). Sajnos idővel ennek fatartalma egyre növekedett (BR), így azután az utolsó csízió (BP) példányai e század elejéről ma már csak szinte különös gonddalapozhatók, mert papírjuk a lassú oxidáció következtében igen törékennyé vált. A papír minősége tehát az utolsó századokban többször is változott, azonban a csízió formátuma 1650-től végig — kivétel nélkül — mindig nyolcadrét alakú volt.

Nem kerülheti el a figyelmet az a tény sem, hogy az eddig ismert csíziók általában egymást időben követő nyomdákban, ill. családoknál készültek. 1650-től a 18. század első évtizedéig Lőcsén a BREWEREK állították elő (A, B, C), majd szerepüket e vonatkozásban a budai LANDEREREK vették át (F—M). E század derekától e család pozsonyi, ill. pesti ága

98. A sok nyelvű anyagot feldolgozó könyvtárak eligazító instrukciói között pl. éppen ez a szempont szerepel: amelyik kiadványban hosszú „ö” vagy „ú” szerepel, az magyar nyelvű.

párhuzamosan készített csíziókat egészen 1830-cal bezárólag (P—W). A budai LANDERER-nyomda és annak új tulajdonosai azután e mostani század elejéig (BA—BR) sok-sok kiadás formájában tették közzé ezt az olyan hosszú időn át olvasott és kedvelt népkönyvet. Feltűnő tehát, hogy a BREWER-, majd a LANDERER-család (ill. ez utóbbi jogutódai) szinte kizárólagos módon nyomtatták a csíziót, mintha erre privilégiumuk lett volna, amiről azonban szó sincs. A mai napig az eddig tárgyalt és lőcsei eredetre visszamenő szövegű, ún. hagyományos csízióból csupán a nagyváradi TICHY-nyomdából kerültek elő kiadások, amelyek a most említett műhelyeken kívül készültek.

Bizonyosra vehető, hogy a fentiekben példány alapján ismertetett három lőcsei, hét-hét budai, ill. pesti LANDERER-, 14 BAGÓ-, valamint két TICHY-féle nyomtatványon, vagyis összesen 33 különböző kiadáson kívül a 17. század derekán végleges formában kialakult ún. hagyományos csízió a több mint harmadfél század során ennél lényegesen több alkalommal látott napvilágot a különböző műhelyekben. Azonban ezek sokat forgatott, igazi népkönyvek voltak, amelyeket a végső elrongyolódásukig használtak, sőt pontosabban fogalmazva: elhasználták. Ennek tudható be, hogy ezek sok esetben (pl. mindkét nagyváradi TICHY-féle kiadvány) ma csupán hiányos, ill. csonka példányban maradtak fenn.

Tetézhetette a használat során keletkezett nagyarányú pusztulást a csízió megbecsülésének a fentiekben már említett gyors hanyatlása a múlt század végén és e század elején. Nyilván az így már felesleges, meghaladott ócskaságnak tekintett nyomtatvány számtalan példánya ekkor és ezért pusztulhatott el. Joggal feltételezhető tehát, hogy a ma ismerteknél is nagyobb volt azoknak a kiadásoknak a száma, amelyek ma már egyetlen példányban sem maradtak fenn.⁹⁹ Ennek ellenére remélhetőleg mégis sikerült a ma rendelkezésre álló, nyilván már csak igen töredékes kép alapján is a valóságot megközelítő módon felvázolni a nagyon híres és szinte valószínűtlenül hosszú időn át olyan kedvelt csízió kiadástörténetét.

A fentiekben tárgyalt ún. hagyományos csízióhoz a 17. századtól szinte a mai napig egész sor más kiadvány is kapcsolódik még, amelyek e babonákkal terhelt népkönyv fénykorában, vagyis a 19. század utolsó negyedéig, ennek igényesebb tartalmú pótlására, majd pedig közkedveltsége hanyatlásával, vagyis a múlt század végétől, még átmenthetőnek tűnő elemeinek fenntartására (pl. álmoskönyvbe olvasztva) szolgáltak. Ezek ismertetése, ill. a hagyományos csízióval történő szembesítése további tanulmányozást igényel; az így elért eredmények összesítésére csak a későbbiekben lehet vállalkozni.

99. Jó példa erre, hogy e tanulmány megírása és kinyomtatása közötti időben az Országos Széchényi Könyvtár egy további, eddig ismeretlen csíziókiadással gyarapodott (jelzete: 821.638). Sajnos a példány elejéről és végéről három-három levél hiányzik. Ennek ellenére megállapítható volt, hogy azt a pesti Landerer nyomdában állították elő az 1797 tájára helyezhető, utolsó évszám nélküli (Q) és az 1806. évi (R) kiadás között.

Verlegungsgeschichte des ungarischen Císio-Janus

G. B O R S A

Das vorige Jahrbuch der Nationalbibliothek Széchenyi enthält eine Veröffentlichung über das Zustandekommen des ungarischen Císio-Janus. Der jetztige Aufsatz befasst sich als Fortsetzung dessen mit den verschiedenen Ausgaben dieses zur Mitte des 17. Jahrhunderts seinen endgültigen Charakter erhaltenden und abergläubische Wahrsagungen, ferner primitive Naturbeobachtungen darbietenden Volksbuches und verfolgt sie bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. Es handelt sich mit den ersten drei in Lócse (Leutschau, heute Levoča) veröffentlichten um nicht weniger als 33 verschiedene bekannte Ausgaben — im Laufe von mehr als einem Viertel Jahrtausend; vermutlich ist die Zahl der verschollenen Ausgaben auch nicht geringer.

Aus der Budaer bzw. Pester Werkstätte der bedeutendsten Druckerdynastie im 18. Jahrhundert, der Familie LANDERER sind zur Zeit 14 Císio-Janus Ausgaben bis zum Jahre 1833 bekannt. Von den Meisten fehlt aber die Bezeichnung des Druckortes, des Jahres und des Namens des Druckers. Zum Teil durch Vergleichung der Texte, teils durch gründliche Untersuchung der Illustrationen war sowohl die herstellende Werkstätte, wie auch die Reihenfolge der Ausgaben eindeutig feststellbar. Mit gründlicher Überprüfung der weiteren 14 Ausgaben der Firma BAGÓ, Nachfolger der Budaer LANDERER-Druckerei, die vom Jahre 1840 bis zum Anfang unseres Jahrhunderts erschienen sind, waren ebenfalls ergänzbar die fehlenden Impressum-Angaben. Auch die annähernde Zeitbestimmung der zwei Císio-Janus-Veröffentlichungen der Druckerei TICHY von Nagyvárad (Grosswardein, heute Oradea) aus dem vorigen Jahrhundert war auf diesem Wege erreichbar.

Die genannte Impressum-Ergänzung wurde einerseits dadurch ermöglicht, dass der Text des Císio-Janus und seine 55 Illustrationen im Laufe der Jahrhunderte im Grunde genommen ungeändert geblieben sind. Andererseits gibt es keine solche zwei Auflagen, die aufgrund derselben Kriterien nicht voneinander zu unterscheiden wären. Bei dieser Arbeit war gut verwendbar das Beachten der typographischen Charakteristik (Bogenzeichen, Custos, usw.) und zwar von Ausgabe zu Ausgabe. Ergänzt mit der Registrierung der Änderungen in der Rechtschreibung entstand eine ganz sichere Methode zur Ergänzung der fehlenden Impressum-Angaben.

Der Císio-Janus mit seinem Jahrhunderte durch ungeändert gebliebenem Text und Illustrationen bot gleichzeitig eine einmalige Möglichkeit zur allgemeingültigen Untersuchung der Eigenheiten von einheimischen Druckstücken. So wurde es möglich auf verschiedenen Gebieten angefangen an der Rechtschreibung bis zu den formellen Eigenheiten (z. B. Umfangbezeichnung) des Buches die Merkmale der sukzessiven Modernisierung mit ihren Zeitpunkten zusammen festzuhalten.

Mit seiner aussergewöhnlichen Verbreitung und unwahrscheinlich langen Lebensdauer nimmt der Císio-Janus unter den ungarischen Volksbüchern einen hervorragenden Platz ein. Der unveränderte Text beweist gleichzeitig diesen unerhörten Konservatismus, mit welchem innerhalb der ungarischen Gesellschaft — im Laufe der Jahrhunderte — Schichten mit immer niedrigerer Bildung krampfhaft an ihm festhielten. Mit der stürmischen Entwicklung der Naturwissenschaften und mit dem Allgemeinwerden des Schulunterrichtes wurde bis zum Ende des 19. Jahrhunderts der Text des Císio-Janus auch für die primitivsten Menschen unannehmbar und so der herkömmliche Císio-Janus unverkaufbar.

A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

A 18. század első feléig a tanítás és a tanulás kérdése Európa-szerte elsősorban egyházi ügy. Ez egyaránt vonatkozik úgy a katolikus mint a protestáns országokra. Nem is lehetett ez másképpen, hiszen a rendszeres iskolázás kezdetei mindenütt az egyháziak utánpótlását szolgáló előírásokra nyúltak vissza. A latin iskolák egyházi kezdeményezésből nőttek ki. Diákságuk soraiban ugyan az idők folyamán a világi pályára készülők, vagy a csupán az általános — latin nyelvű — műveltség elsajátítása miatt iskolába járók száma ugyan fokozatosan növekedett, de jellegüket tekintve mégis mindig elsősorban egyházi intézmények maradtak. Keresztény és egyházi jellegük-ből következően az iskolák univerzálisak, amennyiben tanítványaik felvételénél növendékeiknek sem rendi állást, sem vagyoni helyzetet nem szabnak feltételül. Tehát, legalábbis elvileg, bárki járhat a latin iskolába, a „gymnasium”-ba, aki győzi a tanulást. Korlátozást csak a reformáció időszakában a felekezeti megoszlás jelent, amennyiben minden iskola vagy katolikus, vagy protestáns jellegű lesz és diakutánpótlását elsősorban saját híveiből toborozza. Az iskolákat egyháziak tartják fenn, alapítványokból, adományokból vagy az egyházi birtokok jövedelméből. Hatóságuk a katolikus országokban az illetékes püspök vagy még gyakrabban az oktatási intézményt fenntartó szerzetesrend főnöke, ritkábban a városi hatóság, de ilyenkor is rendszerint egy tanító szerzetesrenddel vagy káptalannal karöltve. A protestánsoknál az egyházkerület, egyháztanács vagy a város a fenntartó, de itt is mindig egyházi kézen van az irányítás.¹

1. A jelen tanulmányban foglalt feldolgozás az Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Miscellanea Fasc. 29. Nr. 192. alatt összegyűjtött, 1738 és 1770 közötti, azonos tárgykörbe tartozó iratok alapján történt, melyeknek gyűjtőcíme: *Studio-sorium Cathalogus et Regulatio*; ezért a fenti jelzetre a továbbiakban nem történik külön hivatkozás. A továbbiakban a kérdés általános megvilágítására felhasználást nyertek még: FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899—1902. 1-2. köt.; KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*, Bécs 1927, 1-2. köt.; HETS Aurélián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma 1938; Iskolatörténeti adattár. Szerk. THURY Etele. Pápa 1906—1908; DÉZSI Lajos: *Középiszkolánk története*. (= Századok 1897—1898. évf.) valamint AMBRUS-FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században* (= *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1965—1966. Bp. (1967)); az iskolaügy fejlődése a számszerű adatok tükrében.

Mikor a diákság megélhetésének kérdéséről beszélünk, meg kell határozunk, kiket értünk diákok alatt. Bár a köznyelv az egyetemi hallgatókat is diákoknak nevezi, ezúttal a „gymnasium”-ok vagy pontosabban a latin „studium” tanulóiról lesz szó. Egyetem ebben az időszakban csupán Nagyszombatban van — ez is szoros kapcsolatban az alatta levő gimnáziummal — szakfőiskola az egri jogakadémia, egyházi alapítású (1740 óta) és gazdasági a szempezi Collegium Oeconomicum (1763 óta) ez állami célokat szolgál, de piarista tanárok vezetése alatt áll, tehát szintén egyházi jellegű. A többi magasabb fokú oktatást nyújtó tanfolyam erősen kapcsolódik a gimnáziumokhoz: ezeket Academia-nak nevezik, céljuk elsősorban teológiai alapoktatás. Kassán — melynek akadémiáját néha egyetemnek is nevezik —, Győrött, Budán, Egerben (a jogakadémiát megelőzően is) van ilyen, ugyanúgy a reformátusoknál Debrecenben. Az „Academia” tanmenetében Philosophia, Metaphisica, Theologia Moralis, Theologia Speculativa stb. évfolyamaival találkozunk. Ezek hallgatói a szülők, pártfogók vagy alapítványok jóvoltából többnyire már ellátottak; adománygyűjtéshez ritkán folyamodnak, leginkább még a reformátusoknál Debrecenben, de ott is szervezett módon.

Ugyanakkor lefelé is el kell határolnunk a diákság fogalmát. A népiskola tanulót nem tekinthetjük diákoknak. Az iskolafajok elhatárolásának kérdése itt annál fontosabb, mert e téren téves nézetek szivárogtak be még a tudományos köztudatba is. Akad nem egy olyan történész, aki a gimnáziumi alsó osztályokat tulajdonképpen elemi iskolának fogja fel. Ez a vélemény ahisztorikus, 19. századi szemlélet visszavetítése. A 18. században, legalábbis annak első háromnegyedében a határvonal az iskolázásban az anyanyelven oktató, közhasznú, valóban elemi ismereteket (olvasás, írás, némi számolás) nyújtó falusi vagy városi iskola és a latint tanító gimnázium („studium”) közt húzódik. Ámbár az elemi is egyházi irányítás alatt áll, az utóbbit megkülönbözteti tőle nemcsak a tanszervezet egysége — az iskolafenntartó azonossága és a tanmenet folyamatossága — hanem az is, hogy a studium nemcsak oktató, hanem ugyanakkor és főképpen nevelőintézmény is. Célja éppannyira, sőt még inkább hitbuzgalmi, mint ismeretközlő.

Döntő továbbá még egy elem. A latin iskola látogatására — melynek fenntartói a katolikusoknál a szerzetesrendek, a protestánsoknál az egyházkerület vagy a város — az elemi, a „schola vernacula”, az anyanyelvi iskola után vagy több-kevesebb otthoni magántanítás után kerül sor. Közvetlenül gimnáziumba legfeljebb olyan gyermekek kerültek, akiket otthon már bizonyos fokú alapismeretekben részesítettek.²

A gimnáziumi tanulók életkoráról a fennmaradt iskolai anyakönyvek némelyike és az 1738/39. évi diákösszeírás adatai közt található életkor-

2. Jellemző pl. a pozsonymegyei nemes családból származó SIGRAY László esete. SIGRAY *Hicce liber... vitae meae...* c. emlékiratában elmondja, hogy hétéves korában került a pozsonyi németnyelvű elemi iskolába. Itt azonban csupán egy háromnegyedévet töltött az elemi ismeretek elsajátításával — melyek otthon, perceptorktól szerzett tudásának kiegészítésére szolgáltak — azután a „studium”-ot kezdte el a minimisták osztályában. 1703-ban declinista illetve minor parvista, 1704-ben a major parvaba jár, 1705-ben a grammatikai, a következő évben a szintaktikai osztályba. 1707-ben a poétikai osztály tanulója, 1708-ban és 1709-ben

megjelölések tájékoztatnak. Bár néha 7—8 évesek is akadtak a kezdő osztályokban, általában 9—10 év körül kezdték a gimnáziumi tanulmányokat, a „studium”-ot, de akadtak ennél jóval öregebbek is, mai kifejezéssel élve „túlkoros”-ak. Elvileg bármeddig, akár 30 éves korig is lehetett valaki diák, de általában 17—18 éves korban végeztek. A gimnáziumok tanulóinak létszáma azért magas, mert az osztályok száma sok, azonkívül az iskolahálózat kiterjedése állandóan gyarapította a tanulók számát. Ha valahol iskola nyílt, abba könnyen akadt tanuló, mert magáért az oktatásért fizetni nem kellett.

Az osztályok általában, főként a katolikus iskolákban, a következők: 1. *Minimistae* (számuk általában kevés; néha *Legentes*-nek is nevezik őket. Latin szövegek olvasását tanulják), 2. *Declinistae*, 3. *Coniugistae*, 4. *Comparatistae* — mindezek a latin nyelvtan alapelemeit sajátítják el, főnév- és igeragozást, fokozást. Ezeket az alsó osztályokat nem tekinthetjük egyfajta elemi iskolának, legfeljebb a szorosabban vett grammatikai és humaniora tananyag előkészítő osztályainak. Ezeknek az előkészítő osztályoknak nem mindegyike és nem mindig található meg minden gimnáziumban: az évfolyamokat ugyanis a szükséglet, a jelentkező tanulóság tudásfoka szerint elasztikusan állították össze. Néhol ezek az osztályok teljesen hiányoznak; másutt tananyagukat a *Comparatistae* és a *Principia* osztály közti *Minor Parva* és *Maior Parva* osztályokban adják elő. Ezekután jön az összefoglaló *Principia* osztálya, majd az ismétlő *Grammatica*, a *Syntaxis* és végül a *humaniora* évfolyamok: a *Poetica* és a *Rhaetorica* osztálya. Elvben tehát 11 osztály, illetve kurzus is lehetséges. A legelső négy osztály azonban többnyire nem népes, inkább a *Minor-* és *Maior Parva* az.

Abból, hogy az oktatás ingyenes, szabad, a diákoknak csupán megélhetésükről kell gondoskodniuk, következett, hogy helyzeti előnyben voltak azok, akiknek szülei az iskola székhelyén laktak, mivel nekik csak az iskolát kellett látogatniuk, élelemről, ruházatról a szülők ügyis gondoskodtak. Ez a polgárság és a városiasodott nemesség fiainak kedvezne. Azonban az adatokból az tűnik ki, hogy a polgárok az általában 6—7—8 éves stúdium idejét nem várják ki, hanem gyermekeiket, ha nem árulnak el különösebb tehetséget, néhány évi latin iskolázás után, ami bizonyos műveltségi színezetet ad, kézműves iparukra fogják, ha csak nincs velük nagyobb céljuk.

Nem szabad még egy tényezőt figyelmen kívül hagyni a diákság látszólagosan nagy lemorzsolódásánál. Vizsgált korszakunkban az életkor a maiénál jóval alacsonyabb és az ifjúsági halálozás is jóval nagyobb. Ez egyébként sokszor az iskolai anyakönyvek bejegyzéseiből is kitűnik. Sok diák — és nemcsak a szerény állású szülők fia — azért nem jut el tanulmányai befejezéséhez, mert meg sem érte azt a kort, amikor tanulmányait befejezhetné volna.

a rhaetorikát végzi: 1710-ben már a nagyszombati egyetem hallgatója. Mivel 1695-ben született, a gimnázium elvégzésekor 16 éves volt. 1702-ben kezdte középiskolai tanulmányait, összesen 8 évig járt a gimnáziumba. (OSZK Kézirattár, Föl. Lat. 4502, fol. 1—9.) A polgári vagy jobbágyi sorból kikerült diákok általában idősebb korban kerültek iskolába és ők nyilván tovább jártak a falusi vagy városi iskolamesterhez is, míg a jobbmódú nemeseknél az alapfokú oktatást rendszerint házi-tanítóként alkalmazott diák látta el.

A korszak iskolatörténeti forrásaiból — anyakönyvekből, diákösszeírásból — az derül ki, hogy a polgárság hazánkban kevésbé használta ki azt a lehetőséget, amit az iskolaközelség jelentett a számára. A tanulók nagy része vidéki nemes és nem kevés az ugyancsak falusi eredetű szabados vagy jobbágszarmazék sem. Az előbbieket részint műveltségi, „dekoratív” okokból tanulnak; az utóbbiaknál ellenben a tanulás szinte mindig pályaválasztási célból történik. A választott pálya legtöbbszörre az egyházi, melyet a fiatal parasztfiú falujából már ismer.

Hogyan kerülnek a szabadosok és jobbágyok fiai az iskolába? — merülhet fel a kérdés. Nem szabad elfeledni, hogy e kor embere nemcsak a földesúr—jobbágy osztályviszonylatban él, hanem Egyház—hívó vallási viszonylatban is, sőt ezt érzi elsődlegesnek, annál is inkább, mert az egyháziak a rendi társadalomban az első helyet foglalják el. A plébános pártfogása, esetleges anyagi támogatása tehát sokat jelenthet a tanulás elkezdése érdekében. Azonban olyan szempont is lehetséges, bár az előbbinél ritkábban, hogy földesúri támogatást is élvezett némely jobbágyfiú.

Ugyanis egyes földesurak, jobbágyaikkal kiválaszthattak értelmesebb, tehetséges fiúkat, akiket belső szolgálatra: kulcsárnak, íródeáknak szántak, mivel a műveltebb belső személyzet az udvarház díszét emelte. A szempont nyilván az volt, hogy a latin képzettség a nemesnél szükséges, de jobbágnál, kivált ha a „ház körül szolgál” szintén hasznos lehet. Bár a nemesi „kultur-monopólium” gondolata fel-felbukkan a korszakban, nem annyira általános, mint azt általában hiszik. Sőt, azok, akik a stúdiumot a nemesség soraiból a maguk rétegének vindikálják, többszörre a nagyszámú és egzisztenciát kereső nemesi ifjúság számára tett konkurrenciától félnek polgárok és parasztlakó gyermekei részéről. Ez a hang a szegényebb nemesség tagjai sorából inkább jöhetett, mint a nagyon vagyonos, reprezentálni tudó közép- és nagybirtokos réteg sorából. Hiszen a szegényebb nemesség egyik elhelyezkedési területe a gazdagabbak aulájában való szolgálat.

A vidéki diákok, nemesek vagy szabadosok, jobbágyok gyermekei számára mindenesetre az iskola székhelyén való tartózkodás a megélhetés problémáját vetette fel. Ezzel mindenképpen meg kellett birkóznunk, hogy tanulmányaikat eredményesen elvégezhessék.

Ahhoz, hogy a diákság helyzetét alaposabban meg lehessen ismerni, szükséges azoknak a kategóriáknak az áttekintése, melyekbe őket 1738-ban, a nagy pestisjárvány alkalmából, amikor a diákságot a Helytartótanács rendeletére összeírták, hogy a diákok helyváltoztatását — a járványveszély csökkentése érdekében — megszigoríthassák, az iskolafenntartók sorolták. Ezek a kategóriák képet adnak a megélhetésmód sokféleségéről.

A tanulóifjúság egy része otthon él, szülei látják el („domi suae vivit”), egy másik része hazulról kap ellátást, élelmiszert és szálláspénzt („domo vivit”); a két kategória nem választható el élesen. Ezek nyilvánvalóan túlnyomóan olyanok, akik vagy otthon az iskola székhelyén, vagy a közeli helységeken laknak, mindenesetre nem nagyon távol a szülőktől. Egyesek, főként előkelőbb és gazdagabb diákok saját költségeikre („suis sumptibus”) lakást bérelnek és ellátásukért fizetnek. Nem ritka a „mensa conducta” és „victu conductu” megjelölés sem: ezekkel a kifejezésekkel valószínűleg azokat jelölik meg, akik élelmüket rendszeres társadalmi segítség útján

szerzik meg. Sok szegény diák tanítással teremti meg a létfenntartásához szükséges feltételeket („conditio”); egyesek magában az iskolában segítenek az oktatásban („praeceptoratus”), esetleg valamelyik gazdagabb diák mellett. Nem kevés azoknak a száma, akik szolgálatot vállalnak lakásért és ellátásért („obsequium”), gazdagabb társaik mellett szolgák és így látogatják azokkal együtt az iskolát („ephaebus”, „famulus”) vagy városbeli polgárcsaládoknál, egyháziaknál („servitium”). A szegény diák néha templomi szolgálatot teljesít, mint: ministrálás, segédkezés a sekrestyés mellett, takarítás stb.: ezt „servit in Ecclesia” névvel jelölik meg; van, aki a szerzetesi rendházban vagy a kollégiumban szolgál: „servit in Collegio”. Némelyek a templom ének vagy zenekarában működnek („ex cantu”, „ex musica”) s ezzel biztosítják megélhetésüket, amit nemegyszer külön e célra létesített alapítványok biztosítanak. Nem ritkaság a szerzetes rendházakban a diák—portás („janitor”) vagy a rendházban és a vele kapcsolatos diák—konviktus étkezéseinél felszolgáló diák („credentialis”) sem. Mindezek lényegében címek arra, hogy a szegény diákokon segítsenek. Egyesekről pártfogó, „patronus” gondoskodik, aki rendszerint a városban élő pap, nemes vagy polgár. A szállásadónál („hospes”) élő diák néha fizetésért, néha ellenszolgáltatás nélkül, de legtöbbször személyes szolgálatokért (favágás, vízfordás, különféle házimunkák stb.) kapja ellátását. Rendezett a helyzete annak, akinek valamely alapítvány biztosítja a megélhetését. Ilyen alapítványt előkelő emberek közvetlenül a szerzetesrendnél, városi polgárok az illetékes plébániánál tesznek több-kevesebb szegény diák támogatására. Legbizonytalanabb azoknak a helyzetek, akik helybeli családoknál, mindennap másnál étkeznek („familiatio”). Vannak olyanok is, akik a szerzetesektől, papoktól kapnak alamizsnát („elemosyna”) vagy a rendház konyhájáról ételt („jusculum”), s valahol szívességből húzódnak meg. Tisztázatlan a nemritkán szereplő „habet victum” megjelölés értelme, mely csak arra utal, hogy az illetőnek van megélhetése, de hogy honnan, azt nem jelöli meg. Egyébként a szerzetesrendek csaknem mindegyike az iskola mellett „convictus”-t vagy „collegium”-ot tartott fenn, ahol a diákok lakhattak és ellátást is kaphattak. Az ellátásról néha a rend gondoskodott, néha maguk a diákok szervezték meg, a gazdagabbak hozzájárulásával támogatták a szegényebbeket. Ugyanez a protestáns iskolákban is megvolt, ahol ezt néha „collegium” néha „coetus” névvel jelölték.

A papnövendékekről, mivel ezeket a szerzetesrend vagy az illetékes püspökség már a sajátjainak tekintette, a „seminarium”-ban történt gondoskodás, ami teljesen egyházi intézmény volt.

Sokrétű a megélhetés módja különösen a 18. század első felében és közepén. Egy megélhetési mód ellen azonban a hatóságok küzdenek, s ez a „mendikálás”, a szegény diákok kéregetése. A barokk kor szellemisége az alamizsnáért való folyamodást távolról sem tartotta olyan lealázónak, mint a későbbi időknek az egyéni erőfeszítést méltányoló gondolkodásmódja. A hatóságok nem is ezért, hanem a kéregetéssel kapcsolatos kóborlás, az ellenőrizhetetlen utakon járás és az ezzel együttjáró kisebb-nagyobb bűncselekmények veszélye miatt tiltották. De ezzel viszont éppen a legszegényebb társadalmi rétegből származó diákok továbbtanulását veszélyeztették.

A Helytartótanács megalakulásától kezdve egyre erősödő mértékben igyekezett a fejedelmi abszolútizmus szellemében az élet minden megnyilvánulását szabályozni. Azonban a rendi szempontokat figyelembe kellett vennie. Az oktatás kérdésébe az első évtizedben csak kevéssé avatkozhatott be. Nem is tehette ezt a magyar rendekkel való összeütközés veszélye nélkül, mert ezek az oktatás szabadságát rendi előjognak tekintették, anélkül azonban, hogy a nem nemesek ilyirányú szabadságjogait elvileg korlátozták volna.³ Ezért is nevezte ezt a korszakot némely múlt századi oktatás-történész a „szabad tanítás korszaká”-nak. Bizonyos szabályozási törekvések azonban már a Helytartótanács felállítását megelőzően is felmerültek. Így már az 1715. évi országgyűlésen hozott 74. törvénycikk 1. §-a kimondotta a semináriumok, konviktusok és kollégiumok felügyeletének uralkodói jogát és biztosította azt, hogy az uralkodó ellenőrizheti ezek számadásait s azt, hogy az alapítványok feltételeinek tényleg megfelelnek-e. Erre konkrét jogesetek alapján került sor. Az ifjúság nevelésére vonatkozóan az 1723. évi 70. törvénycikk az akadémiákon a bölcséleti, teológiai és jogi ismereteken kívül a külföldi egyetemeken előadni szokott állami és katonai ismeretek oktatásáról intézkedik, s megerősíti az 1715: 74. tc. alapítványfelügyeleti jogát. Az ugyancsak 1723. évi 105. tc. pedig az ifjúság taníttatásáról, kivált a „jó családból való és otthon rejtőzödő” fiatalemberek kiképeztetéséről intézkedett.⁴ Mindkét intézkedés elsősorban nemesifjakra vonatkozott; de a végrehajtásra nem került sor.

Mikor 1738-ban a török háború nyomán megjelent az országban a pestisjárvány, a Helytartótanács, mely a járvány megfékezésében is fontos szerepet játszott, elérkezettnek látta az időt az iskolák belső életébe való beavatkozásra. A pestisveszély terjedésének meggátolására elrendelik a közlekedés korlátozását, útlevelkényszert vezetnek be és intézkedések hoznak a csavargók, kőborlók ellen, így a mendikálva ide-oda vándorló „koldusdiákok” ellen is. Ezeket ki akarják zárni az iskolából — ezzel együtt a városokból — hogy a betegséget megelőzzék. Valemennyi iskola igazgatója utasítást kap arra, hogy terjessze fel a Helytartótanácsához a tanintézetébe járó diákok névjegyzékét, név, rendi állás, évfolyam, származáshely (illetőségi hely) és megélhetési alap megjelölésével. A rendelet 1738. november 12.-én kelt. E pontos statisztikai adatfelvétel sajnos nem készült el az ország minden iskolájáról, mert ezek közül sokat már akkorra a pestis miatt ideiglenesen bezártak. A korunkra maradt nem teljes összeírás így is becses statisztikai alanyagot szolgáltat. Egységes szempontjai elárulják, hogy már előbb átgondolt terv kivitelezésével állunk szemben; azt lehet következtetnünk, hogy a Helytartótanács már előbb is tervezett lépéseket ebben az irányban. Szándékát — a tanulóifjúság rendszeres ellenőrzését évenként felküldött iskolai névsorok útján — azonban nem sikerült elérnie.

3. Az oktatás korlátozása az abszolútizmus szellemében irányított országokban, pl. Franciaországban már hosszabb múltra tekinthetett vissza. Ott már RICHELIEU felvetette a szabályozás kérdését, COLBERT pedig a szakoktatást kívánta erősíteni a gimnáziumjellegű kollégiumok rovására. Az intendánsoknak már 1668-ban memorandumot kellett készíteniök a kollégiumokról. Ld. GODARD Ch.: *Les pouvoirs des intendants sous Louis XIV.* Paris 1901, 364 és 368. p.
4. *Magyar Törvénytár 1657—1740. évi törvénycikkek.* Ford. bev. TÓTH Lőrinc. Bp. 1900. 629 és 645. l.

A pestis elmúltával a névsorok felküldése abbamaradt, viszont megindult az oktatásügy szabályozása terén az a küzdelem, mely később az államhatalom intenzívebb irányítását tette lehetővé mind az oktatás szabadságának korlátozása, mind általában a szerzetesrendek, illetve a protestáns hierarchia oktatásügyi gyakorlatának szabályozása és a tanítás tartalmi átalakítása tekintetében.

A diákság nagyarányú gyarapodásához hozzájárult az iskolahálózat bővülése is. 1738/40 körül ez a bővülés csak néhány évtizedes múlttra tekint vissza. A jezsuitáknak régebbiek az iskolái, kezdeteik a 17. századba nyúlnak vissza; a piaristákéi jórészt újabbak: 1740 körül 19 iskolájuk van, ezek közül csak 6 keletkezett a szatmári béke időpontja előtt. Ez a szám utóbb 1766-ig a tulajdonképpeni Magyarország területén — Erdély és Horvátország nélkül — még 23-ra nőtt, míg a jezsuitáknak 1766-ban ugyane területen 29 iskolájuk van. A pálosrend is tart fenn kisgimnáziumokat, grammatikai osztályig bezárólag, de csak kettőt: Pápán és Sátoraljaújhelyen: ezek 1738-ban már megvannak, s 1766-ban is fennállnak.

Később, 1766-ban, mikor hivatalosan összeírják az ország gimnáziumait a Helytartótanács és a Kancellária utasítására, 3 ferences, 3 minorita, 1-1 bencés, domonkos és premontrei gimnáziumról is van adat. Ez utóbbiak elsősorban a rendi utánpótlást nevelték és nem nagy létszámúak.

Ugyanakkor az evangélikusoknak is van 16 gimnáziumuk — egy kivételével az ország északi részén, ebből 6-7 teljes gimnázium. A reformátusoknak 23 gimnáziumuk van 1766-ban, de ebből csak 4-5 lehet teljes, a többi „partikula”, kisgimnáziumi tagozat. Iskoláik túlnyomó része az Alföldön és a Felső-Tiszavidéken található.

Az 1766-ban fennálló 63 katolikus, szerzetes gimnáziumból mintegy 30 a teljes (20 jezsuita és 10 piarista) a 39 protestánsból talán 12.⁵ Ez az iskolahálózat egy negyedszázaddal előbb nagy részében már működött. Pontos számokat mondani azért nehéz, mert az iskolák jellege változott, de általában inkább fejlődött, még a kormányzat által visszaszorított protestánsoknál is, akik felsőbb osztályaik korlátozásáért az alsóbb tagozatok kifejlesztésével kerestek kárpótlást.

Ez a tekintélyes számú iskolát magában foglaló hálózat volt a bázisa a nagy létszámú, s ha nem is egyforma arányban, de minden társadalmi rétegre kiterjedő diákságnak.

Felvetődik még a nagyszámú diákság láttán az a kérdés: milyen pályára képesít a gimnázium? Milyen követelményrendszer szűrőjén átmenve kap bizonyítványt, egyáltalán miért tanul a sok diák?

Itt mindennek előtt alá kell húznunk egy előbbi megállapítást. A 18. század első felének iskolája elsősorban nem szakképesítést, sőt egyáltalán nem képesítést adó intézmény, mint a mai, hanem mindenekelőtt nevelőinté-

5. A bővülés adatai KORNIS i. m. 32—37. lap és a közölt térkép továbbá *A piarista diák kis katalusa. 1642—1942.* Bp. 1943, 47. lapján közölt térkép adatai alapján, valamint FINÁCZY i. m. I. köt. 93—94. l. HETSCH 1741-ben 25 jezsuita gimnáziumról tud (i. m. 17—18. lap). A közölt számadataink csak a szorosan vett Magyarországra vonatkoznak, Erdély és Horvátország nélkül, melyekre e tanulmányban nem voltunk tekintettel.

mény. Célja az emberi lélek formálása: a tananyag ehhez eszköz. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a gyakorlati élet céljaira igen hasznos eszköz.

A latin nyelv ebben a korban még Európa-szerte a tudomány és a műveltség nyelve, éspedig nemcsak a katolikus, hanem a protestáns országokban is, bár jelentősége halványodni kezd, főként a francia nyelv előretörése következtében. De igazán műveltnek csak az számít, aki latinul meg tudja magát értetni: ennek pedig az a gyakorlati haszna van, hogy e nyelv ismerője Európa-szerte a műveltekkel szót tud váltani. Gyakorlatilag nyitva áll előtte Európa minden művelt köre. A stíluskészségre koncentráció, retorikus oktatás sem annyira elméleti jelentőségű mint tűnik. Az iskolából kikerülő és továbbtanuló fiatal ember főleg papnak vagy jogásznak készül. Mindkét pályán a jó stíluskészség rendkívül fontos követelmény. Tehát gyakorlati célra is alkalmas az oktatás anyaga. Arról nem is beszélve, hogy az iskola a tollforgatásra megtanít, arra, hogy legrosszabb esetben is mint írnok megkereshesse a kenyerét az, aki azt elvégezte.

A diákok zöme azonban nem kenyérkereset érdekében tanul, hanem a művelődésért, vagy egy általa felismert hivatás eléréseért, ami legtöbbször egyházi, főleg a szegényeknél. Az egyházi pálya felvevőképessége is a legnagyobb. A birtokos nemes fia többnyire a műveltség díszéért jár iskolába, egyfajta társadalmi közvélemény nyomása alatt. A polgár többnyire úgy okoskodik, hogy egy kis latint sajátítson el a fia, mielőtt elkezd a mesterséget. Itt is a műveltségi szempont hat. Bizonyítvány, mint kvalifikáló tényező csak kevés helyen jön számba, leginkább a királyi szolgálatban, de ott is sok a kivétel. Nem a bizonyítvány a döntő, hanem az alkalmasság szempontja.

Mindezt figyelembe véve: a diákság célja nem homogén, de a tanulást, kivált a szegényeknél, egyfajta vállalkozásszerűség jellemzi. Olyan vállalkozás, amely valamilyen eredményt hozhat, s amiért érdemes — esetleg koplalni, koldulni is.

A Helytartótanács az 1738/39-es pestis után, nem nyugodott bele abba, hogy az iskolaügyben az általa rendszetinek felfogott kérdést ne oldja meg. Korlátozó rendelkezései azonban nem találtak meghallgatásra, vagy ha átmenetileg meg is tartották ezeket, a társadalomban sokkal erősebb gyökeret vert a „mendikáns” diákok segítése, s a velük való együttérzés, semhogy a koldusdiákoknak a tanulás lehetőségéből való kizárását végre lehetett volna hajtani.

Már 1741. február 1-i kelttel határozattervezetet készített a Helytartótanács, amelynek célja a parasztfiatalság tanulásának korlátozása volt: ez egyben megvilágítja az 1738. évi katalóguskérés hátterét is.

A Helytartótanács észrevette — szól az indoklás — hogy a nagyszámú tanulóifjúság többsége csaknem minden nélkül növekszik fel. Azért kért katalógust az iskoláktól, hogy megismerhesse mindenkinek a körülményeit, s ezáltal elérhesse, hogy a felség a közjó érdekében intézkedhessék. Felvetődik az a kérdés, hogy vajon az oktatásban, mint nemesi előjogban ne csak a nemesek gyermekei vehessenek-e részt? A polgárok gyermekeit ugyan nem lehet kizárni, de az szintén felvetődik, hogy a szabadosokéit csak bizonyos megkötéssel engedjék az oktatásba, a jobbágyok fiait pedig teljesen kizárják-e? A Helytartótanács úgy határozott, hogy a nemesek szaba-

don járhassanak iskolába. A szabad királyi városok polgárai és a szabadosok (libertinusok) kiket földesuruk felszabadított, ne ütközzenek nehézségbe, bárhol és bármikor járhassanak az artes liberales elsajátítására iskolába. A munkára született falusi ifjúság, melyet szülei nem tudnak támogatni, mindenféle kéreget, s míg elér a retorikai osztályhoz, teljességgel elszokik a munkától. Ezek gyakran emlegetik a papi és szerzetesi hivatást, ámde a tapasztalat azt mutatja, hogy sokan visszatérnek szüleikhez és sem a közadókat, sem a földesúri cenzust nem fizetik meg, és mindenkinek terhére vannak. Ez nyilvánvaló. Azonban a parasztok gyermekei közül többen kiválnak és az országnak nevezetes szolgálatokat tesznek. Nehogy tehát mindenki elől el legyen zárva ez az út, közérdekből elrendelik, hogy a parasztok gyermekei számára csak úgy engedik meg a tanulmányok folytatását, ha az alábbi három követelménynek eleget tesznek: 1.) Az apai jobbágytelken egy másik testvér vagy más jobbágy marad, s ezt a földesúr az iskola igazgatójának hivatalosan igazolja: másként a jobbágyfiú nem mehet iskolába. 2.) Megélhetésről és öltözetről gondoskodnak a tanuló fiú számára, nehogy koldulnia kelljen. 3.) Aki így a grammatikai osztályig elvégezte tanulmányait, s tehetségének jelét adta, tovább tanulhat. Ha nem bizonyult tehetségesnek, menjen vissza a földműveléshez, hogy távolléte miatt ne érje kár a mezei munkát: „rusticus ad labores natus” („a paraszt a [mezei] munkára született”). Így — mondja a határozattervezet — az ország jobban el lesz látva földművesekkel, s az adóterheket is könnyebben viselik el. Elrendelik, hogy ez okból bizonyítványt (igazolást) adjanak a diákoknak. Nehogy pedig a messziről jött ifjú az iskolában magát nemesnek vagy polgárnak mondja, megtévesztve az igazgatót, a nemesek és a szabadosok, a megye alispánjától, a polgárok illetőségi helyük magisztrátusától kiállított igazolást hozzanak az iskolának. Mert több tanár, mint azt a tapasztalat mutatja, a jól öltözött ifjút megkedveli s nem csak kivételesen bánik, de úgy is viselkedik vele, mintha nemes lenne, még ha alacsony származású is. A tanárok sokszor maguk sem ismerik az ország nyelvét, a humaniorákban latinul tanítanak. S mivel az országban ilyen tanárokat alkalmaznak, így sokszor a tanár és tanítvány alig értik meg egymást. Így aztán gyakran elhanyagolják az oktatók a tanulóifjúságot.

Éppen ezért — mondja a határozattervezet — helyesnek látszik elrendelni, hogy a syntaxisig bezárólag az egész királyságban olyan tanerőket alkalmazzanak, akik a magyar nyelvet, mint az országban legfontosabbat („velut in Regno hoc principaliorem”) tökéletesen tollba tudják mondani a tanulóknak. Minden évben decemberig a tanulóifjúság jegyzékét, mely feltünteti a diákok rendi állását, megélhetési alapját és igazoló iratait, a Helytartótanácsnak fel kellene küldeni. A határozattervezet készítői befejezésként kérik, hogy a király „az 1723. évi 105. artikulus értelmében a nemes ifjúságnak az erkölcs és a politikai tudományok terén való előrehaladásának biztosítására a javaslatokat vegye figyelembe és kegyesen rendelje el”.

A javaslat lényegében az 1723. évi országgyűlés törvényeinek realizálását sürgeti, elsősorban a nemesség szempontjából. Bizonyos, hogy akik elkészítették, alaposan megvizsgálták az 1738 és 1739. évek folyamán, elszórva még később is felküldött névsorokat. Ezek statisztikai ismertetésére itt nem térhetünk ki: csupán néhány kiragadott adatot közölhetünk. Így

Sopronban a jezsuita gimnázium rhaetorikai osztályában a közrendű (nem nemes és nem polgár) diákok százalékos aránya 1738-ban 41%, a privigei piarista gimnáziumban ugyanazon osztályában 38% (a mezővárosi polgárok fiai nélkül!), Lőcsén a jezsuitáknál 32%, Gyöngyösön, ugyancsak jezsuita iskolában 28%, a váci piaristáknál 22%; de még Nyitrán is, a szegénynemesek hazájában, hol ezeknek özönlése a studiumra nagyon erős, 11%, sőt az arisztokratikusnak tartott Budán is 5,5%; itt viszont a rhaetorikai osztály állományának pontosan a fele polgár.⁶ Kétségtelen tehát, hogy elég nagyszámú parasztsorból kikerült diák járta, sőt végezte is el a középiskolát. Ezek egy része biztosított megélhetésű volt — hiszen voltak igen jómódú jobbágy szülők is, akik szívesen taníttatták fiaikat — másrészt a szegény diákok soraiiban igen sok a nemes — Nyitrán pl. 75 nemesi származású rhaetorból csak 38-nak van biztos és jó megélhetési alapja. Szegény diák tehát sok volt, s nemcsak paraszti sorból kerültek ki.

A határozattervezet 1741. február 20-ról van keltezteve. Aláíróként JELENFFY János Lénárt helytartótanácsi kancellista szerepel rajta. Bizonyos, hogy az értelmi szerző nem ő volt, hanem sokkal befolyásosabb személyiség: talán gróf KÁROLYI Sándor, a tartománybiztoság igazgatója, mint ez egy négy évvel későbbi beadványtervezetből kiderül.

A nemesi rendi szemlélettől átitatott, de kétségtelenül átgondolt és figyelmes helyzettanulmányon alapuló határozattervezet nem ért el eredményt. Mindenesetre mérsékletet jelentett ez is azokkal a túlzókkal szemben, akik az oktatást nemesi kiváltsággá szerették volna tenni: a jobbágyi származásúak közti szelekció azonban nem volt egyértelmű.

Kétségtelen, hogy akadtak, akik tanulás ürügyén kóboroltak és inkább koldultak, mintsem tanultak. Ezek lényegében a földet odahagyó munkanélküliek voltak. Ez azonban távolról sem csak jobbágyszármazásúakból kikerülő réteg volt: akadtak benne szabadosok, városi zsellérek, vagy polgárok, sőt nemesek fiai is, különösen olyanok, akiket családi okok — például az elárulás — űztek el hazulról. A mendikálás bizonyosan nem volt jó megoldás, de azoknak a számára, akiknek nem volt támogatójuk, az egyetlen lehetőség tanulmányok végzésére. A papnöveldekben kevés a férőhely, sok a jelentkező; világi pályára készülőknek még nehezebben akad patrónus. Így a mendikálás sok szegény diák számára az egyetlen megoldásnak látszott. Lényegében ez nem is volt más, mint az egyházi és világi pályákra készülő értelmiségi utánpótlás társadalmi segítség útján való biztosítása, oly formában, mely nem ró túl nagy terhet az egyesekre és ez a kisebb teher is önkéntes és esetleges jellegű.

A határozattervezet a szelekciót csak a felsőbb tanosztályokban kívánta alkalmazni. Az általános műveltségi elemet, a latin nyelv alapjait, kevésbé tehetséges jobbágygyermek elől sem zárja el, tehát némi közművelődési tendencia is felfedezhető benne, bár intézményesen nem is biztosítja,

6. A százalékos adatok az 1. jegyzetben említett diákösszeírás vonatkozó iskolai osztályai a rendi állást feltüntető rovatainak kiértékelése alapján. A tényleges százalékos arányok esetleg még nagyobbak lehetnek, mert nem kizárt, hogy jobbágyszármazásúak nemesként vagy polgárként szerepeltek az iskolában, de — extrém eseteket kivéve — aligha valószínű, hogy nemesek vagy polgárok közrendűeként jelentkeztek volna.

mert a földesúr, ha akarta, meggátolhatta a jobbágygyermek iskolába járását. Más kérdés, hogy ezzel a joggal általában nem éltek, kivált a sűrűn lakott, s munkaerő-fölösleggel bíró vidékeken nem. Ugyanakkor határozottan figyelemreméltó a rendelettervezetnek az a szándéka, hogy a középiskolában a magyar nyelv, „az ország legfontosabb nyelvének”, szerepét növelni kívánja, az oktatásban is helyet szán neki, rést ütve ezzel az erősen formális latin oktatáson.

A határozattervezetből azonban nem valósult meg semmi. Az uralkodónó nem adott ki a Helytartótanács óhajának megfelelő határozatot.

A jobbágyság és általában a szegények oktatását korlátozni kívánók nem maradtak tételek. Egy 1745. augusztus 7.-i kelttel a Helytartótanács elé terjesztett javaslatból kitűnik, ki volt a fő szorgalmazó: ennek aláírója NÁDASDY Lipót gróf, 1730 óta helytartótanácsi consiliarius, utóbb pedig Magyarország kancellárja.

NÁDASDY e javaslatában mindenekelőtt kifejti, hogy a gimnáziumba járáshoz minden társadalmi helyzetű ifjúnak nyitva áll az út. E szabadsággal nem ért egyet. „Mivel ezidőszert annyira szabad a gimnáziumba járás, hogy nincsen semmiféle rendi szabályozás, ez a köznépnek, a szabadosoknak, a polgároknak csakúgy meg van engedve, mint a nemeseknek, így gyakran megtörténik, hogy a legalacsonyabb helyzetű szülők is, hogy fiaikat távolfekvő gimnáziumokba küldhessék, utolsó pénzüket is kiadják, viszont a közadók megfizetéséhez ugyanakkor nem tudnak elégségesen hozzájárulni.” Mindennapi tapasztalat — folytatja —, hogy az iskolákat előzőnlík a szüleik végső költségén élő, magukat eltartani nem tudó diákok. „Ezért úgy vélem, hogy e visszaélést (abusus), az iskolák látogatásának ezt a veszélyes szabadságát korlátozni kellene...” Azt tartja, ha ez megtörténik, fellendülnek a mesterségek és a földművelés.

Kérdés, nem túloz-e NÁDASDY? Bizonyos, hogy sok szegény diák járt iskolába. Bizonyos, hogy az iskolába járás lehetőségével számos jobbágyszületésű diák is élt. De hogy ez veszélyeztette volna a közadókat: túlzás. Aki „mendikált”, arra a szülőknak nem volt oly sok költsége, akit viszont a szülők tartottak el, annak megélhetése valamelyes fölöslegre enged következtetni — hiszen a közadók behajtásánál nem volt mentesítő körülmény a gyermekek tanulása. Inkább ürügy ez, talán egyfajta félelem egy nem nemesi tanult réteg kialakulásától, s egészen biztosan az adózók számának csökkenésétől.

NÁDASDY nyilvánvalóan nem ismerte fel az iskolalátogatás valódi hátterét. Emögött ugyanis nemcsak egy hivatás választása, nemcsak esetleges társadalmi emelkedésvágy volt, hanem sokszor — kivált az ország északi részeiben — egyfajta relatív agrártúlnépesedés is, úgy a jobbágytelken élő kismemesség, mint az osztódó telken élő jobbágyság köreiben. Márpedig a jobbágytelkek osztódását a földesurak sem látták jó szemmel, sőt, igyekeztek meg is gátolni. A szegény diákok száma éppen ezeken a népes — felvidéki, nyugat-dunántúli — országrészeken volt nagy, s e diákokból jutott a délebbi országrészek iskoláiba is — nagyrészt koldusdiák-migráció révén. Olyanfajta, reményekkel kecsegtető vállalkozás volt ez a diákság is, mint a katonának állás: megélhetés és érvényesülési lehetőség kombinációja, egyénenként változóan hol egyik, hol a másik faktor a döntő.

NÁDASDY azonban, különös módon, nem veti fel a szegény nemesek iskoláztatásának hatósági úton történő támogatását. Pedig, ha a nemesi rend következetes képviselője, okvetetlenül eszébe kellett hogy jusson az 1723. évi 105. törvénycikk. De nem: NÁDASDY nem kíván pozitív lépést a nemesifjak taníttatásának megkönnyítésére. Merőben negatívan, azt szeretné elérni, hogy az iskolaigazgatók csupán az alispán igazolásával ellátott nemeseket vehessenek fel az iskoláikba. Más rétegek, így a szabadosok és a polgárok fiai közül csak azokat, akik lakóhelyük magisztrátusától írást hoznak arról, hogy szüleik őket élelemmel könnyűszerrel eltartják. A jobbágyok gyermekei közül a jó tehetségűeket patrónus, a szülők vagy a kincstár támogatásával engedjék tanulni, ha a földesúr nem szenved kárt emiatt. Szorgalmazza, hogy évenként készítsenek katalógust a diákokról s azt terjesszék fel a Helytartótanácsnak.

Ez a nemesi rendi privilégiumok szellemétől áthatott beadvány, mely a közjólét, az adózók terhének könnyítésének mezébe burkolja a földesurak érdekeit, ezúttal sem talált meghallgatásra a királynőnél. NÁDASDY nem engedett: MÓRICZ András helytartótanácsi titkár 1745. augusztus 13-i kelttel írja a felterjesztés mellékletében, hogy a tartománybiztosság igazgatója, a gróf (KÁROLYI Sándor)* már 1741. február 1.-én az adózók összességének könnyítését, a parasztfjúság iskolába tódulásának közérdekből való korlátozását célzó felterjesztésére annak idején királyi döntést (benigna resolutiot) kért. Ez még mindig nem történt meg. Most NÁDASDY sürgeti a resolutiot.

Ezekből az adatokból látható, hogy a közösségi segítyezésből élő diákok száma nem csökkent, sőt — a diákság számának e korbéli általános növekvő tendenciájával egybeesően — még nőtt is. Nőtték a velük kapcsolatos problémák is.

Bár NÁDASDY 1746-ban kancellár lett, s figyelme így sok más egyéb problémára is ki kellett hogy terjedjen, a diákság kérdése továbbra is szőnyegen maradt.

Nem kis része volt ebben annak, hogy egyre növekszik a diákság nyugtalanságát mutató jelek száma.

Bár a diákok mindig hajlamosak voltak kisebb-nagyobb rendzavarásokra, ami életkori sajátosság is — 1750 óta egyre gyakrabban hallani Magyarországon diákzavargásokról.

1752-ben Pozsonyban egy diákok által okozott rendzavarás ismét alkalmat szolgáltatott a Helytartótanácsnak, hogy a tanulófjúság helyzetét saját elképzelései szerint szabályozza. Ez év július 17-én TIMON József irodaigazgató a Helytartótanács nevében közli a jezsuita kollégium rektorával, hogy a diákokkal szemben kemény fellépést várnak. A diákok közül nem kevesen megszegik a rendet és különféle csínyeket követnek el, és „főként éjszakai kóborlással Pozsony város közönségének nem áttallanak telerre lenni”. Két nappal később, július 19-én a Helytartótanács felterjesztést tesz az uralkodóhoz ez ügyben. „Itt a gimnázium tanulóinak száma úgy megsokasodott, hogy az iskola szinte már nem is elégséges a számukra. Áttörnek az iskolai fegyelem korlátait, megvetik tanáraik figyelmeztetését, kóborlással zavarják a közönséget. Egyesek koldulással is terhére vannak

* Megjegyzendő: 1744—1746 években NÁDASDY Lipót a tartománybiztosság (helyettes) igazgatója. Lehet, hogy 1741-ben is már ő állt e korlátozó szándék háttérében.

a lakosságnak. Észrevette a Helytartótanács azt is, hogy ezek legtöbbje plebejus, akik, mivel a tanuláshoz hiányzanak az eszközeik, könyörögve, énekelve kéregetnek pénzt; az állandó együttlét révén, nyers falusi szokásaikkal a tisztas nemesi ifjúságot is megrontják, oktatóik kicsúfolására, csínyekre, köznyugalmat is olykor háborító zavargásra csábítva őket.” Megismétli az 1741. évi követelést, hogy a parasztok fiait csak a földesúr írásos engedélyével és anyagi viszonyaik előzetes ellenőrzése alapján engedjék iskolába, a grammatikai osztályon felül pedig csak azokat engedjék, akik tehetségüknek jelét adták. A Helytartótanács kéri az uralkodót, hogy határozzon ebben a tárgyban, nehogy a plebejus ifjúság „az iskolában elszaporodva, a nemes és szabad ifjúság akadályává váljon”.

A rendi szűkkeblű követelés most sem talált meghallgatásra. A szerzetesrendek befolyásának ereje is, de magának a királynőnek érzülete és a kormányzati érdek is, mely a nem privilegizált rétegeket is igyekezett megnyerni, útját állotta annak, hogy a tanulás rendi privilégium legyen. Jól tudta a kormányzat ezenkívül azt is, hogy a diákeszinyek nem szorítkoznak a plebejus tanulókra, hanem abban jócskán részt vesznek az előkelő nemesifjak és a polgárfiúk is. De bizonyosan kényelmetlen volt a kormánynak is, hogy a Helytartótanács a Kancellárián keresztül tesz lépéseket céljai elérésére. A kancellár ekkor NÁDASDY.

Magától értetődően a kisebb rendzavarások nem jutottak túl az iskola-fenntartó egyházi szerv és a város helyi hatóságán. Amikor már az ügy a Magyar Kancellária elé kerül, akkor nyilván súlyosabban is esik latba a rendzavarás jellege.

Kétségtelen, hogy a diákok zavargásainak nem volt politikai jellege, de bizonyos, hogy a társadalmi feszültség valamilyen formájával összefüggésben állottak. 1753-ban Komáromban van nagyobb arányú diákzavargás,⁷ 1755-ben Egerben, a püspöki jogi szakiskolai diákság közt — itt előkelő nemes ifjak is vannak a résztvevők között —,⁸ 1756-ban pedig Nagyszombatban, az érsekség székhelyén, az egyetemi városban.⁹ Mindezeket időben megelőzi az 1752. évi pozsonyi.

A diákság nyugtalanságának bizonyosan több oka is lehetett. Az egyik az, hogy a városi magisztrátusok mindenütt szigorúbban lépnek fel velük szemben, mint eddig; életüket erősebben rendszabályozzák. Viszonyuk azonban a katonasággal is rossz — valószínűleg toborzási túlkapások miatt. A diákságban egy bizonyos fajta közösségi szellem kezd kialakulni, s ebben kivált a sokat próbált idősebb diákok játsszák a hangadó szerepét. Ezek többnyire éppen azok, akik sanyarú körülmények közül kerültek ki. Egy másik ok az lehetett, hogy a diákok jelentős része most nem papi vagy szerzetesi hivatásra készül fel, hanem valamilyen világi pályára, főként az ügyvédire vagy a hivatalnokira, de az önálló praxisnak vagy az állás-szerzésnek nincs meg a feltétele, a lehetősége, s ez egy bizonyos fajta el-

7. Országos Levéltár, Magyar Kancellária Levéltára, Originales Referadae. 1753 No. 203, 235, 334. (Komárom.) Figyelemreméltó, hogy e diákzavargás időben körülbelül egybeesik a mezőtúri parasztzúdulással, csakúgy, mint a későbbiek a horvátországi és szlavóniai zendülésekkel, bár kimutatható kapcsolatra nincsen adat.

8. OL, uo. 1754 No. 228, 253. (Az egri joghallgatók ügye.)

9. OL, uo. 1756 No. 53.

keseredést szül. A diákok, akiknek jó része eddig szerzetes, pap lett, esetleg tanító, nem talál megfelelő elhelyezkedést, s így nem lát perspektívát. Vissza azonban nem tud, s nem is akar menni: gyakran nincs is hová. A városi hatóságok pedig egyre keményebben kezelik őket — maguk mögött érzik a Helytartótanács intencióit.

A Helytartótanács nem maradt csak a kérésnél. Ahol lehetett, erővel lépett fel. 1752-ben Osgyánba küld egy rendelkezést az ottani evangélikus gimnázium vezetőségéhez. Azt tudakolja: milyen iskola van ott? mikor alapították? hány lelkész és tanár van és miből fizetik őket? 1756-ban aztán a Carolina Resolutiora hivatkozva a magasabb osztályok bezárását rendelte el, bár a helybeli lakosság kérte a fenntartást.¹⁰

A gimnáziumok diákságának létszáma eközben állandóan növekszik. A tanulási igény élénk: ha nem is egyenlő arányban, de minden társadalmi rétegből tanulnak. A legtöbben persze a nemességből, de ezek egy része is nagyon szegény. A nemesség széles rétegei tudatában voltak annak, hogy helyzetüket csak úgy őrizhetik meg, ha magasabb képzettséget szereznek, mert a bizonyítvány lassan az érvényesülés feltétele lesz. Más társadalmi csoportok is felismerték ezt, például a militaris-réteg tagjai, és a bevándorolt idegenek bizonyos csoportjai, például a spanyol járadékosok, akik Spanyolországot vagy Dél-Itáliát III. KÁROLY híveiként voltak kénytelenek elhagyni, s akiket az udvar telepítéspolitikája a Bánátba irányított, de onnan 1738/39-ben a pestis és a török háború miatt kénytelenek voltak eljönni, Pesten és Budán keresve új otthont, s akiknek gyermekei 1740 körül pár évig szinte előzönlötték a pesti piarista gimnáziumot; de az örmény kereskedők is.¹¹ Nagyon jelentős volt azonban az a tényező, hogy a tanulási idő is kezdett hosszabbodni — rhaetorikai osztály után megnyílik a philosophiai is, egyre több a tanszerszükséglet, a könyv és a füzet, mivel a memorizáló tanulást az írásos, a feljegyző, háttérbe szorítja s ez a költségeket emeli. Nemhiába folyamodnak egyre gyakrabban aránylag szép fizetésű, sőt birtokos királyi tisztviselők is, különösen ha nagy családjuk van, azért, hogy gyermekeiket a szaporodó alapítványokhoz (pl. a CHAOS-féléhez) vagy az új iskolákba, lovagi vagy katonai akadémiákba, felvegyék.¹² A régebbi egyszerűbb gyakorlat, az élelemkérés, egyre kevésbé egyeztethető össze, kivált a királyi szolgálatban, e szolgálat tekintélyével; királyi tisztviselő szégyelli, hogy fia kéregető diákként tanuljon, bár a kol-

10. Az osgyáni iskola bezárásával a kormányzat egyszerre akart a protestáns iskolaügy visszafejlesztésére és nyilván a szerinte túlzott tanulólétszámra korlátozási intézkedést tenni. Ld. BODOR I.: *A rimaszombati egyesült prot. főgimnázium története*. Rimaszombat 1899. 86–87. l.
11. FRIEDREICH Endre: *A pesti piarista gimnázium tanulói 1717–1780*. (= *Budapesti Kegyetanítórendi Gimnázium Iskolai Értesítője az 1931/32. évre*. Bp. 1932.) valamint Kegyetanítórend Központi Levéltára, Budapest, Matricula Studiosorum, Tom. I.–II.
12. Az ilyen irányú alapítványszabályozások és a velük kapcsolatos kérelmek 1750 után, szinte évről évre láncreakciószerűen sokasodnak. Így pld. a Theresianum-ba való felvételek és az intézmény biztosítása: OL, Magyar Kancellária Levéltára, Originales Referadae 1751 No. 176, 1754 — 223, 1755 — 191; a CHAOS-féle alapítvány: u. ott 1752 — 96, 1754 — 98, 101, 115. és 139; a bécsújhelyi akadémiára való felvétel: uo. 1752 — 6 és 99 stb. Diákok kérnek segítyt egyedileg is, pl. uo. 1756 No. 158.

dulás a tisztviselőcsaládokban, kivált a nem birtokosokban sem szokatlan jelenség, még kevésbé az itt-ott való étkezés, a „familiario”: főleg özvegyek és árvák kénytelenek így éledegni gyakran.

Tény, hogy a régebbi, adománygyűjtő tanulási rendszer nem jelentett túlzott terhet. A kolduló diákok azt kérték és kaptak is leginkább, amiből aránylag a legtöbb volt: élelmiszert; nehezebb kérdés volt a képzénszerzés. Ezt bizony garasonként kellett összegyűjteni. A piachiánnyal küzdő, rossz közlekedési utakkal, szállítási nehézségekkel terhelt országban a nagy szegénység mellett sem volt probléma a diákok élelmezése, ha a hosszú szünetekben bejárták a falvakat, mert amit természetben kaptak, a városi piacon pénzre is válthatták, különösen, ha többen működtek együtt. A városok polgárságának magatartása azonban a diáksággal szemben éppen ezért kétarcú volt. Egyfelől minden város örült az iskolának, mert ez a pénzzel kellően ellátott diákok tekintetében fogyasztópiacot jelentett: áruikat el tudták adni nekik. A koldusdiákoktól viszont tartottak, nemcsak a kéregetés terhesége miatt, hanem azért is, mert ezek, ha falun valamit természetben kaptak, a piacon eladóként is jelentkezhettek, tehát nem jelentettek csak keresletet, hanem esetleg kínálatot is, ami ronthatta a polgárság bevételét. Ez az érvekben mindig mint a lakosság „adózóképesége” szerepel. A városok polgársága jól tudta, hogy ez az érv a Helytartótanács felé is nyomós.

Szemléltetően mutatja ezt Pest városnak 1757. augusztus 22.-én a Helytartótanácsához a koldusdiákok ügyében küldött beadványa.

„Mindennapos tapasztalat mutatja — mondja e beadvány —, hogy Trencsénből, Nyitrából és más távolabbi megyékből koldusdiákok szoktak idejönni anélkül, hogy az iskolákat látogatnák. A közjóra semmi haszon nem származik abból, ha annyi ezer parasztfiút korlátozás nélkül tanulni engednek és ilyen módon ezek elvonódnak a mezei munkától. De mivel ez a Helytartótanácsra s nem Pest város tanácsára tartozik, az utóbbi csak javaslatot kíván tenni. A Helytartótanács már több átiratban eltiltotta a koldulást és elrendelte, hogy a koldusokat születési helyükre toloncolják. Viszont másrészt a kolduló diákok ekkora sokasága nemcsak az adózó népnek terhes, mint általában mindenütt másutt is, de a felséges Királyi Kúria tagjainak is. Mint a tapasztalat mutatja, kéregetés ürügyén a diákok részéről az említett uraknál lopások is esnek. Éppen ezért rendeljék el a tanítószervezetek főhatóságának, hogy az ilyen koldusdiákokat, akik itt akarják az iskolákat látogatni, haladéktalanul küldjék vissza azokba az iskolákba, ahol eddig tanulmányukat folytatták, s melyek születési helyükhöz a legközelebb esnek. Ha tehát például valaki Körösre való, s koldulás által akarja magát fenntartani, Kecskemétre kelljen mennie iskolába, mert az Köröstől csak 2, míg Pesttől 10 mértföldnyire van. Ha ezt következetesen az egész országban ellenőrizni fogják, kétségkívül az lesz a következménye, hogy a parasztló kolduló fiai a tanulmányukat abbahagyják és a mezőgazdaságban keresnek alkalmazást, vagy ha dolgozni nem akarnak, katonának állnak be. Így a köznek nemcsak nagyobb haszna lesz ebből, mint az iskolalátogatásból, hanem egyszerűen az igazságosságának is jobban megfelel ez, mert a természetes egyenlőséggel nem egyeztethető össze (»in naturali Aequitate fundatum non esset«) hogy némely nagyobb vagy népesebb városok a diákok koldulásának terhét egymaguk viseljék. Ezt ajánlják a királyi Helytartótanács figyelmébe »legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálai«, Pest város tanácsa.”

Ismét egy újabb szempont tehát a kolduló diákság kérdésében; Pest azt javasolja, hogy a kéregetésből élő tanulók szülei lakóhelyéhez legközelebbi iskolába menjenek. Nem kíván kategorikus elutasítást, de a na-

gyobb ellenőrzés lehetőségének érdekében territoriális irányítást javasol. Erre az intézkedésre az is készítette a város vezetőségét, hogy Pestet egyre inkább megrohanták a szegényebb felvidéki diákok. A piaristák, a gimnázium fenntartói ezektől nem zárkóztak el. A tanács szívesebben látta volna, ha ezek elmaradnak és kénytelenek visszamenni illetőségi helyükre. De hogy nemcsak felvidéki, jórészt szlovák jobbágyfiúkról volt szó, arra mutat a Körössel és Kecskeméttel való példálódzás, melynek nyilván konkrét személyi háttere lehetett. Ott, ahol a környéken mindenkit ismernek, ahol a kontroll lehetősége nagyobb, ott a kéregetéstől sokakat visszatart a társadalom véleménye. Így a koldusdiák vagy visszatér a mezei munkához, vagy ha szülei súlyt helyeznek oktatására, ezek igyekeznek diákfiuk megélhetéséről valamilyen formában gondoskodni. E javaslat tulajdonképp nem kívánt egyebet, mint hogy a diákokra is alkalmazzák azokat a rendészeti előírásokat, amelyeket a csavargókra és kéregetőkre a Helytartótanács már régebben hozott. Egyház és társadalom, közvélemény egyaránt az oktatás szabadsága mellett foglalt állást, s a városi vezetők ezzel nem akartak szembehelyezkedni. Hallgatólag tudomásul vették azt, hogy saját városuk és a közvetlen környék szegénysorsú fiatalága adománygyűjtés útján gondoskodik tanulási lehetősége biztosításáról. Ezek ellen nem kívántak fellépni, már csak azért sem, mert így a városi lakosság és környékbeli parasztság széles rétegeivel kerültek volna szembe, amit nem kívántak. Pest város vezetősége, hogy a más városban levő iskolalátogatási gyakorlatról pontosabb ismereteket szerezzen, 1761. október 8-án írásban fordult Sopron tanácsához és tájékoztatást kért arra vonatkozólag: engedik-e ott a diákok számára az adománygyűjtést és hogy általában miképp történik ott gondoskodás a tanulóifjúságról.

Sopron város válaszában 1761. november 9-i kelettel azt válaszolta, hogy náluk a jezsuita atyák iskolájában az a helyzet, hogy azokon a gyerekeken kívül, akik vagy készpénzért vagy oktatás fejében kapják élelmezésüket, vannak mások is, akik Sopron közelében a környéken élő szüleiktől hetente kapják a szükséges élelmiszereket. Az említett páterek ezeken kívül minden osztályból 2, összesen 12 szegény és jól tanuló diákot magukra vállalnak, ezeknek a napi levest, vagyis az ún. jusculumot a portán kiosztják. Ami azonban a kóborlókat vagy azokat, akik kéregetéssel, vagy éjjeli énekléssel keresik életük fenntartásához szükségeseket, ezeket sem fel nem veszik az iskolába, sem pedig itt nem tűrik meg, hanem a városból elutasítják.

Pest a jobbmódú Sopron példáját nem követhette, mert a hatósági központhoz, Pozsonyhoz közelebb fekvő, rendezettebb és mindenképpen kisebb átmenő forgalmat lebonyolító város, a saját problémáit jobban meg tudta oldani, azért is, mert régtől meggyökeresedett polgári lakossága olyan szabályozó erőt képviselt, amilyent a fluktuáló népességű Pest nem tudott felmutatni. Sopronban a diákság helyzetének szabályozását a városi közvélemény és az oktató jezsuitarend együttesen tudták megoldani: de a forgalmas és lényegesen szegényebb Pesten efféle ellenőrzésre nem nyílt annyira mód. Amellett itt a népi rétegekből származó szegény diákok támogatásában a piarista rend sokkal következetesebben érvényesítette befolyását, mint a mindenképpen arisztokratikusabb jezsuita Sopronban.

Így azután nem csodálható, ha a pesti viszonyok maradtak úgy, ahogyan voltak, a tanács szándéka ellenére is.

Két évvel később 1763. szeptember 5-én Pest város tanácsa újra panasszal fordult a Helytartótanácsához.

„A Helytartótanács reflektálni méltóztatott arra a kérdésre — mondja a panasz —, melyet 1757. augusztus 22-én terjesztettünk fel, s mely arra irányult, hogy a parasztek fiai születési helyükhöz legközelebb fekvő városban járjanak iskolába és hogy korlátozzák a tanulók létszámát. Nem kételkedünk — folytatja némi szemrehányással a beadvány —, hogy a magas Helytartótanács a közjó érdekében követelésünknek hangot adott a tanító szerzetesrendek vezetői előtt.

Mégis, közben nem látunk semmiféle eredményt, sőt azt tapasztaljuk, hogy a tanulók száma napról-napra nő, aminek az az eredménye, hogy a kertekben semmi sincs biztonságban, s az éjjeli kóborlás, veszekedés és csínytevés is folytatódik és megfigyelhető az is, hogy a külvárosokban bűnös élet (paenalis vita) folyik. Ezért újra felkérték a piaristák elöljáróját, a superiort, hogy a megélhetésükért fizetni nem tudó diákok számára vessen korlátot, közöltük vele azt a gyakorlatot is, melyet Sopronban a jezsuita atyáknál oly dicséretreméltóan megfigyelhettünk, s ezt itt mellékletként fel is terjesztjük.

Ismételten kérjük a Helytartótanácsot, vezesse be itt is a soproni normát, és annak betartására ügyeltesse azokkal, akiket ez illet (azaz a piaristákkal).

Valakinek itt az volt az ellenvetése: hogyan kap a katolikus paraszti község jegyzőt, ha nem engedik a tanulást? Ez azonban nem ránk tartozik, mivel az ilyen községek saját költségükre, saját fiaik közül el tudnak tartani valakit máshol is, ahol az az iskolát látogathatja. Semmiképpen sem jogos az — fejezi be a tanács —, hogy az itteni polgárok, akik a gabonát, kenyeret és más mindenféle fajta élelmiszert a parasztoktól túrhetetlen áron vásárolják, a parasztek fiaitól alamizsnagyűjtés címén zaklatást szenvedjenek.”

A Helytartótanács valóban érintkezésbe lépett a piaristákkal. Már szeptember 12-én HERLEIN tanácsos írásban fordult a rendfőnökhöz és hangot adott Pest panaszának. De ebben némileg letompította Pest panaszát: kivált a polgárság parasztellenes kirohanását nem vette figyelembe. Az átiratban nincs szó korlátozásról. A Helytartótanács nem is tehette magáévá ezeket az egyoldalúan a városi polgárság érdekeiből fakadó megállapításokat, hiszen az említett követelés: a paraszti községeknek jegyzővel való ellátása nagyon is megfelelt az uralkodónő, MÁRIA TERÉZIA vallási és társadalompolitikai szempontjainak. A kérdés le van szűkítve rendészeti vonatkozásaira.

„Pest város tanácsa panasszal fordult a Helytartótanácsához — írja átiratában HERLEIN —, hogy az ottani iskola diákjai nélkülözik a megélhetéshez szükséges eszközöket, s éjjeli kóborlásokat, veszekedéseket rendeznek.

1738-ban egyszer már intézkedett a Helytartótanács, hogy az anyagi eszközöket nélkülözőket ne engedjék tanulni és, hogy általában tartsanak rendet. A nyugtalan, sőt ahogyan a városi tanács panaszolja, fékezhetetlen ifjakat ne pártfogolják a gimnáziumokban.”

Arra kéri a rendfőnököt, járjon el a pesti gimnázium igazgatóságánál, hogy a diákok a jövőben a közrendet ne zavarják csínytevésekkel és az eddig elkövetett kihágásokért kapjon a városi tanács elégtételt.

Még ugyanezen a napon, szeptember 12-én sietett a Helytartótanács nevében HERLEIN tanácsos Pest város magisztrátusát írásban is megnyugtani. „A Helytartótanács — úgymond — érintkezésbe lépett a piarista

tartományfőnök révén a gimnázium igazgatójával, hogy a diákok között tartson nagyobb fegyelmet.”

Hat évvel később, mivel a diákság kéregetése csak nem akart megszűnni, sőt alábbhagyni sem, a Helytartótanács erélyesebb fellépésre szánta el magát. 1769. október 2-iki kelttel, 3756/7. szám alatt kibocsát egy rendelkezést, hogy csak olyanok vehetők fel az iskolákba, akiknek a továbbtanulásához nem hiányoznak a megélhetési eszközei. Egyben jelentést is kért az iskolák állapotáról. A rendelet általános érvényű volt, kiterjedt a protestánsok iskoláira is, és a nemesi származásúaknak sem biztosított kivételes elbánást.

Közben ugyanis, 1766-ban, a Kancellária és a Helytartótanács általános felmérést végeztek az iskolaügyben.¹³ Ennek elemzésével itt nem foglalkozhatunk; tárgyunk szempontjából azonban lényeges, hogy a felmérés célja az iskolaügy általánosabb szabályozásának előkészítése volt. Egyre erősebben tért hódít az a racionalista tétel, hogy az iskola politikum, melynek feladata hasznos állampolgárok nevelése és képzése. Összeírták az iskolákat, a diákság tekintetében pedig határozottabban kívánták a kormányzat által követendőnek tekintett társadalmopolitikai célt: a hasznos alattvaló szükségese ismereteinek gyarapítását érvényesíteni. Ehhez azonban anyagilag biztosított „főhivatású” diákságra lett volna szükség, nem kéregető tanulóokra.

A rendelkezésnek azonban olyan visszhangja támadt, mely kiélezte az 1764/65. országgyűlés óta amúgy sem jó helyzetet a kormánysszervek és a lakosság között.

Élénken mutatja ezt Trencsén vármegyének 1769. október 29-én, pár héttel a rendelkezés kibocsátása után a Helytartótanácsához küldött felirata a szegény nemesi ifjúság érdekében.

A megye közli, hogy közzétette gyűlésén a leiratot, s közölte a nemkatolikus iskolák igazgatóival is.

„De tekintetbe véve, hogy az egész ország területén Trencsén megyében a legnagyobb a szegény nemesek aránya, a diákokat pártfogolók száma pedig elégtelen, előre látható, hogy ennek az lesz a következménye, hogy a vagyontalan ifjúság, mely eddig az ország lakosainak karitatív segítségéhez szokott volt folyamodni, az iskolák látogatásától és a tanulástól, s ezzel értebb korban a megélhetés alapjától meg lesz fosztva, az apai házban marad, s ha nem foglalkozik a tisztas tanulmányokkal, erkölesileg is elfajul, a hazának és a királynak haszontalanul nő fel. Ahogyan ez több nemesi család hanyatlásához vezet majd, úgy az országnak is nyilvánvaló kárt okoz, hogy alattvalói a közhatalok betöltéséhez szükséges tanulmányok megszerzésében akadályozva vannak, mert minden állam boldogsága a bölcs polgárok számától függ. Mivel pedig a bölcsesség elsősorban a »szabad művészetek« tanulásával szerezhető meg, Magyarország egykori szent királyai egyedülálló nagylelkűséggel bölcsen rendelték el, hogy az ország különböző részeiben megnyitott iskolákba és a nagy költséggel felállított akadémiákba az alkalmazott tanítómesterekhez mindenkinek, aki csak akar, szabad legyen az útja. Ezt a királyi előrelátást, nagylelkűséget annál mélyebb odaadással tiszteljük ma is, mennél sűrűbben látjuk ennek bőséges gyümölcsét az egyházi és világi életben egyaránt, amikor szűk otthonából kiemelkedve, a tudomány segítségével a haza legkiemelkedőbb polgárai közé jut valaki, a katolikus ügy, a király és az ország legnagyobb hasznára”.

13. A felmérést részletesen tárgyalja KORNIS Gy. i. m. I. köt. 32—37. l.

Ezért kéri őfelségét, az uralkodót, hogy ne akadályozza meg a tanulást

„nehogy a gyakran szegény nemesi fiatalság, melyet a királyi határozat érint, a megélhetéséhez szükséges saját eszközök hiánya miatt a nemesi rang díszéhez tartozó ismeretek elsajátításától távol tartassék és az 1723.-ik évi 105.-ik törvényeikk rendelkezései ellenére otthonában meghúzódni kényszerüljön s ily módon kaszára és ekére ítéltesék, mivel az alapítványok valamennyi szegény nemes ifjú felvételére nem elégségesek: hanem, mint ahogyan eddig is, a jövőben is, bármely gimnáziumba szabadon járhasson. Méltán reméljük őfelségétől, ki már tanúságot tett arról, hogy a tudományok előrehaladása s a nemesi ifjúságnak a jóerkölcseben és a szükséges tanulmányokban való gyarapodása tekintetében mennyire buzgó, azt, hogy az eddigi szokást kegyesen meg fogja erősíteni...”

Az aláírás ünnepélyesen nyomatékos: „1769 október 29.-én Trencsénben tartott egyetemes gyűlésünkön: Trencsén vármegye prelátusainak, báróinak, mágnásainak és nemeseinek összesége”. Mint látható, a vármegye súlyt helyezett arra, hogy kidomborítsa a rendek teljes egységét ebben a kérdésben. Bár elsősorban a nemesi ifjúság szegénységéről beszél, de egyetlen szót sem találni benne a nemesi ifjak oktatási privilégiumáról, sőt kiemeli, hogy *bárki* járhat gimnáziumba, ez Magyarországon régi alkotmányos jog. A trencséniek úgy látszik, tudták, hogy a tanulásra törekvés nem a szükséges gazdálkodó munkaerő elvonása a földművelésből, hanem egyfajta „túlnépesedés” következménye. Felismerése annak, hogy az otthon maradóknak a föld terméketlensége és elaprózottsága miatt nincs kellő létalapja. Új egzisztenciát pedig főként a tanulás útján lehet szerezni. A szomszéd megyéből, Nyitrából a közelmúltban láttak, éppen jobbágyi sorból, a tanulás és az egyházi pálya által kiemelkedő személyiséget; KLIMÓ György püspököt.

Trencsén tehát szembeállt a szegények tanulási lehetőségének korlátozásával. Más megyék más okokból nem mutattak lelkesedést a korlátozási szándékokkal szemben. Tolna vármegye 1769. november 13-án azt közli, hogy a diákok koldulását megtiltó rendelkezést kihirdették ugyan, de a megyében a triviális iskolákon kívül másminő iskola — sem katolikus, sem protestáns — nincs. Csak Szekszárdon van egy tanító, aki a grammatikáig bezárólag szokta a magasabb ismereteket oktatni.¹⁴

Figyelemreméltó az egyháziak egyikének reagálása a Helytartótanács által elrendelt korlátozások tekintetében. Ez tipikusnak tekinthető a szerzetesrendek felfogását illetően, bár olyan szerzettől származik, melynek nem voltak gimnáziumai Magyarországon.

MAÏOR Bernardin, a minoriták provinciálisa Nagykanizsáról 1769. november 19-i kelttel beadványt intézett a Helytartótanács elnökéhez, ALBERT szász herceghez.

14. Ebből az adatból kiderül, hogy alsófokú gimnáziumi oktatással hivatásszerűen magánszemélyek is foglalkoztak. Franciaországban e korban ez már nem ritkaság, Magyarországon azonban a középfokú oktatás egyházilag szervezett keretekben történt, a tanítók által fenntartott alsó gimnáziumi magániskola kivételszámba ment — bár lehetséges, hogy a szekszárdi latin iskola is egyházi kezdeményezésű volt.

„Megkaptam és köteles alávetéssel fogadtam azokat az utasításokat, melyeket a megélhetésért házról-házra járó katolikus diákok tekintetében 1738 november 12.-én elrendeltek, s amelyeket most, 1769 október 2.-án a nemkatolikus iskolákra is kiterjesztett a fenség. Ehhez a kegyes leirathoz (Benigno-Gratiosum Intimatum) megjegyzem, hogy a magyar királyságban, ahol a mi rendtartományunknak csak kolostorai vannak, sehol sem folyik világi diákok magasabbfokú oktatása: előkészítés azonban van, némely, a mi kolostorainkkal kapcsolatos plébánián, így Kanizsán, Segesden, Nagyatádon és Siklóson. Ezekben a plébániákon az iskolamesterek a keresztény erkölcsben és a műveltség alap-elemeiben oktatják a gyermekeket.¹⁵ A határozat értelmében utasítottam a nevezett rendházak főnökeit, mint a plébániák adminisztrátorait, hogy szorgalmasan ügyeljenek a tanítók kötelességeire és a gyermekek előrehaladására: csak azokat küldjék felsőbb iskolába, akiknek nem hiányzanak a megélhetéshez szükséges eszközeik, vagy akiknek értelmét már a gyermekkorban annyira megvilágosítják az ismeretek, hogy lelkületük felhevülve, mintegy Istennel egyesül (azaz: egyházi pályára akarnak lépni), ezeket, úgy gondoljuk, az Úr nevében tisztessen el kellene látni.”

Szerényen, de valamilyen formában a megélhetés intézményes biztosítását kívánja tehát a szegény diákok számára annak a szerzetesrendnek a tartományfőnöke is, melynek középiskolája nem volt Magyarországon. A jezsuiták, piaristák, pálosok rendfőnökeinek válasza nem ismeretes — kérdés, egyáltalán válaszoltak-e? De hogy ők, akik jól ismerték a szegény diákok nyomorúságát, nem voltak a Helytartótanács rendelkezésének hívei, az bizonyos.

A szerzetesrendek ellenállását a korlátozási törekvésekkel szemben egyfelől az alapvető keresztény elvek határozták meg, melyek a szegények támogatását parancsolóan írják elő, másfelől önfenntartási ösztönük is, hiszen a szegény diákok soraiból gyakran igen jó rendi utánpótlást kaptak: áldozatkész, törekvő, igénytelen szerzeteseket.

Arra a kérdésre: vajon nem támogathatták volna a szerzetesrendek még intenzívebben a szegény diákokat, a hatalmas arányú iskolalátogatási létszám adja meg a feleletet. A tanulás olyan méreteket öltött így is, hogy már az elhelyezkedés okozott gondot. A legnagyobb felvevők, maguk a szerzetesrendek — akiknek túl nagynek talált létszámát¹⁶ gyakran kifogásolták e korban a racionalizmus hívei — sem voltak képesek annyi fiatalembert felvenni, amennyi az iskolák padjait végigjárta s tanulmányai

15. Hogy ez az iskolatípus elemi jellegű volt, erősen valószínűsíthető. Az 1766-os összeírás ugyanis ferences algimnáziumról csak Baján, Szentmárián (Szabadkán) és Zomboron tud, minoritáról pedig Aradon, Miskolcon és Nyírbátorban. (KORNIS, i. m. 32. l. térk.) A minorita provinciális leveléből azonban az derül ki, hogy rendjének iskoláit csak előkészítő tanfolyamoknak tekintette. Segesd és Nagyatád iskoláiról különben e korból nincs oly adat, mely ezek középiskola-jellegére engedne következtetni. Ld. KANYAR József: *Középiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon a 18–19. században.* (= *Somogy megye múltjából.* Kaposvár 1977. Ltri Évkönyv, 8. sz.) 228. l.

16. A kolduló szerzetesrendek tagjainak létszámát 1770-ben Magyarországon összesen 3784 főben jelölték meg. (*Resolutiones in diversis Normalibus...* OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 4482, 218v–220r). Különösen ezeknek a számát találták túlságosan soknak; a fő kifogás ezek ellen is az alamizsnagyűjtés volt, ugyanaz, ami a diákok ellen is. Összefüggésbe is hozták az iskolázást e szerzetesek megsokasodásával s különös módon az alattvalók adózóképességének csökkenését féltették tőlük. De Magyarországon a kolduló szerzetesek száma messze elmaradt némely más országokban észlelt létszámuktól.

befejeztével elhelyezkedést óhajtott. Kétségtelen, hogy sokan, nem megélhetési okokból is lemorzsolódtak a hat-hét évi tanulódó alatt, de mivel többet vagy kevesebbet tanultak, már eltávolodtak a mezőgazdasági vagy az ipari munkától.¹⁷ Olyan attitűd alakult ki a közfelfogásban, hogy aki többet vagy akár kevesebbet tanult és iskolázott, nem működhet gyakorlati pályán, hanem, ha megélhetéshez elégséges vagyona nincs, legfeljebb tollforgatásból vagy valamilyen hasonló megbecsültebb munkából élhet. Ez mindenesetre az iskolázottság presztízsének megnyilvánulása volt. De ily módon a tulajdonképpen nevelési célt szolgáló iskolát egyre inkább állás-kvalifikáló intézményként fogják fel, bár az elhelyezkedés lehetőségei korlátozottak. A tanult, de szegény ifjak vagy katonának állnak, vagy magánalkalmazást találnak, vagy pedig kilincselnek, pártfogót, munkahelyet, állást keresve. Noha az adminisztrációs szükséglet növekedése is, de maga a kínálat adta lehetőség is önmagában hozzájárult az új irodai munkahelyek számának gyarapodásához, ez nem tudott teljesen lépést tartani az iskolából kikerültek igényeivel. Annál inkább, mert a diákok egyre növekvő része nem egyházi, hanem világi pályán óhajt elhelyezkedni s előszeretettel fordul a közhivatalok felé, amelyek — főként a pártfogók révén — egyre inkább megnyílnak a nem nemesi származásúak előtt is, de ide főként a polgári származásúak, s nem a jobbágyeredetűek jutnak el.¹⁸

Az 1769. évi rendelkezésre sajátosan reagáltak az északkeleti ország-rész egyes megyéi: Torna, Zemplén, Ugocsa.

Torna megye legalább a nemesi ifjúság számára kívánja az adománygyűjtés jogát biztosítani:

„A Helytartótanács október 2.-iki rendelkezését a haza nemesi ifjúságára is ki akarja terjeszteni. . . Mi sem volna oktalanabb, mintha a nemesi ifjúság a tanulás kilátásaitól, lehetőségeitől meg lenne fosztva és elriasztva. Pedig ez következne be, ha a felség rendeletét helytelenül értelmeznék. Kérjük tehát a Helytartótanácsot, hogy a rendelkezést módosítsa, nehogy emiatt a hazai nemes ifjúság, mely a rendes megélhetéstől és a felemelkedés lehetőségétől, melyet számára az 1723. évi 105. törvénycikk is biztosít, meg legyen fosztva s kényszerüljön otthon elrejtőzni, eltemetve Isten adta tehetségét . . . csupán szegénysége és a saját eszközeiből való megélhetés lehetetlensége miatt. . . Reméljük, hogy ez sem most, sem a jövőben nem következik be. . .”

Torna megye tehát azt kéri, hogy a nemesi származású diákok részére ne tagadják meg az adománygyűjtés alapján történő továbbtanulás engedélyezését — azaz a kéregetés jogának biztosítását kívánja, hivatkozva a törvényekre, az alkotmányra. Arról a lehetőségről, hogy a megye, mint

17. A földművelés és az ipar munkaerő-utánpótlásának feltétele a studiumtól a 18. században nem új gondolat: a 17. század merkantilista elméletében gyökerezik. Érdemes megjegyezni, hogy az 1689. évi pozsonyi fődeputáció is ilyen értelemben nyilatkozott s a tanulmányok végzését korlátok közé akarta szorítani. (MAYER Th.: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. . . Wien—Leipzig 1910, pag. 89.) Ugyanez a probléma a szomszédos Ausztriában is foglalkoztatta a társadalmi kérdések bűvárlóit. (HOFFMANN A.: *Österreichs Wirtschaft im Zeitalter des Absolutismus*. = *Festschrift Karl Eder*. . . Innsbruck 1959. pag. 160.)
18. Például a Magyar Kamara, melynek írónki karában 1760 után egyre több a polgári származású tisztviselő. Ld. FALLENBÜCHL Z.: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században*. = *Levéltári Közlemények* 41. évf. 1970. 283—284. l.

ilyen, s ezen belül a tehetősebb nemesek, magukra vállalnák legalább egy-két szegényebb nemesifjú taníttatását, nem találunk utalást sem. Ebből két következtetés is adódik. Az egyik: a Torna megyei nemesség jelentős részének nagyfokú szegénysége, másfelől a nemességen belüli szolidaritáshiány a szegényebb társakkal szemben. Elvi jogokat hangoztatni általában könnyebb, mint tetteleg segíteni. De azért a megye az állásfoglalásban egységesnek mutatkozik.

A „Torna vármegye egyetemessége” által november 29-én benyújtott feliratot két héttel később követte Zemplén megyéé is. December 14-i beadványában a hagyományosan renitens megye így nyilatkozik:

„A koldusdiákokról hozott határozattal szemben a pro contra szóló érveket mérlegelve bevalljuk, hogy nekünk is vannak észrevételeink, de több és érdeme-
sebb észrevétel szól az ifjúságnak a tanulmányokhoz engedése mellett. . . . Hogyan fognak fennállni a gimnáziumok, az akadémiák, sőt az egyetemek is, ha a törekvést, a szorgalmat, a versengést nem segítik elő, nemcsak a tanárok, de az instruktorok által is? Mi ezt szükségesnek találjuk. Éppen azok a diákok, akiknek nincsenek megélhetési forrásaik, igen alkalmasak a magasabb tanulmányi előrehaladásra. Szükségesnek találjuk, hogy számtalan élő és elhalt példára hivatkozzunk mind a politikai, a katonai, a szerzetesi, az egyházi pályán; olvastuk, hallottuk és láttuk, hogy a legszegényebb, a mások ajtajától élő fiatalemberek saját erejükből dicsőséggel emelkedtek a legmagasabb méltóságokra is. Ha tehát a saját érdem (virtus) magában ennyit tehet, tisztelettel kérjük a . . . Helytartótanácsot, hogy a . . . felségnél járjon közben, nehogy azok számára, akiktől sem Isten, sem a természet nem tagadta meg a tehetséget és a képességet, elzáródjon az érvényesülés útja.”¹⁹

Zemplén nem tesz különbséget a nemesi és nem nemesi ifjúság közt. A kérdéshez az egyetemes emberi igazságosság szempontjából szól hozzá.

Ugocsa is hallatta szavát. Felterjesztésében közli, hogy megkapta a rendelkezést. Ezt „szomorú ifjúságunk szerencsétlen helyzetének” ismertetésére használja fel. A Halmiban, 1770. január 8-án tartott megyegyűlésen kelt felirat azt panaszolja:

„Mivel a megye kebelében egyáltalán nincsen gimnázium . . . így a legtöbb nemes gyermeke távolmaradni kényszerül az iskoláztatástól, mivel távolabbi helyekre kellene őket küldeni és a szegénység is nagy. Így aztán sem az igaz hit elemeivel, sem keményebb fegyelemmel nem tudják fiaikat kiművelni és ez az oka annak, hogy bár közös anyánk, a természet, ennek a vidéknek a lakóitól sem tagadta meg ajándékait, mégis a legtöbben a velükszületett sötét tudatlanságban nőnek fel, és sem jogaik megvédésére, sem a király hasznára vagy az ország szolgálatára nem bizonyulnak alkalmasnak. Ezért kérjük a Helytartótanácsot, méltóztassék szerencsétlen, sajnálatraméltó ifjúságunk helyzetét jóindulatúan és kegyesen tekintetbe véve, igen hatalmas támogatásával kieszközölni, hogy ifjúságunk a megye kebelén belül, legalább az alapvető ismeretekben, királyi és császári kegyből rendszeresített és fizetéssel ellátott oktatót kapjon.”

Ugocsa vármegye tehát arra akarta az alkalmat felhasználni, hogy iskolát kapjon, legalábbis kisgimnáziumot. Az intézkedést az uralkodótól várja.

19. A múltból főként BAKÓCZ Tamás érsek, a jelenkorból GRASSALKOVICH Antal kamaraelnök és KLIMÓ György püspök voltak a legprominensebbek, akikre feltehetően a nyilatkozat írói gondoltak.

Nagyon jellegzetes az ország közepén fekvő, a gazdasági élet vérkeringése által egyre inkább központi helyzetet nyerő Pest vármegye állásfoglalása is.

A vármegye 1770. január 22-én Pesten tartott megyegyűléséről nyújtott be kérelmet a Helytartótanácshoz, melyben — szemben Pest városnak tizenhárom évvel előbbi beadványával — a szegény diákok továbbtanulási lehetőségének biztosítása mellett tör lándzsát.

A megye így fejtegeti álláspontját:

„Ez idő szerint a szegény ifjúság helyzete, melyben nem kevés nemes is osztozik, oly súlyos, hogy azok, akik már a tanulmányok egy részét elvégezték, tanítással szerzik meg a létfenntartáshoz szükségeseket, de a tudományok alaplemeit nem tudják megadni, mivel zsenge koruk miatt maguk is még oktatásra szorulnának. A közepes anyagi viszonyok közt élő nemesek is fiaiknak az erkölcsben és a tanulmányokban való oktatása céljából, egyszerűbb sorból való ifjakat szoktak alkalmazni korrepetitornak és házitanítónak, mit azok könnyen elvállalnak. Egyébként a nép tudatlanságából vagy a különböző világi és egyházi tisztségekre alkalmas alattvalók számának megfogyatkozásából az államra jó nem származhat, sőt az államban levő valamennyi rend kárt vall; a községek nem állhatnak fenn jegyzők, írástudók nélkül; a katonaságnak is szüksége van képzett emberekre, minél többen vannak ezek, annál nagyobb haszon van belőlük. Az a kényelmetlenség, mely az alamizsnakérés révén a haza polgárait éri, nem látszik oly nagynak, melyet nem múlna felül a belőle származó haszon; és mind az egyházi, mind a világi közösség számára a nem képzett tagok részéről ez az ily módon való segítség végeredményben kevésbé terhes az egyesek számára is, mint hogyha valamilyen egyéni jötevére hárulna a fenntartás költsége. Ezért kérjük a Helytartótanácsot, hogy a szegényebb ifjúság számára, melyből sokan nőttek ki az egyház és az állam hasznára, mint azt példák mutatják, továbbra is kegyesen engedélyezzék az iskolák látogatását, oly megélhetési eszközökből, amelyből csak fenn tudja tartni magát.”

Pest megyében tehát, mint a felterjesztés mutatja, a nemesség teljes mértékben meg volt győződve a szegény fiatalság tanulásának hasznáról. A nemesi ifjúságról külön alig esik szó: a felterjesztés hangja nem nemesi rendi, hanem az egész népeiséget átfogó államérdeket hangsúlyozza és különösen azokra a pályákra mutat rá, nevezetesen a községi jegyzői és a katonai pályákra, melyek bárki, a nem nemesek számára is nyitva állottak.

A Helytartótanács 1769. október 2-i leiratát Bihar vármegye Debrecen városhoz továbbította. Ez közölte azt a református gimnázium igazgató-ságával, mire az iskola vezetősége nem késett a válasszal.

December 16-i kelttel a református kollégium tanári kara a kolduló diákok érdekében írásban fordult a városi tanácshoz. A magisztrátus közölte velük — írják —, hogy Bihar megye október 30-i átiratában értésére adta a tanácsnak: tudomása van arról, hogy sok diák nemcsak a város falain belül kéreget, de a falvakba és a mezővárosokba is kiküldik őket koldulni: a koldulást pedig nem engedik meg, hacsak öfélése nem határoz más-keppen.

„A gimnázium fájjalja — mondják a tanárok —, hogy a megye nincs kellően informálva a tanulóikról. Olyan diák nincsen az iskolában, akinek a kolduláson kívül más megélhetési alapja nem volna. Mert igaz ugyan, hogy a „szolgadiákok”

(Studiosorum famuli) a városban kenyeret, télen pedig fát kérnek, de részben azoknak a tanulóknak a szüleitől kérik ezt, akiket oktatnak, részben pártfogóiktól, a református egyház tagjaitól, akiknek viszonzásként gyermekeiket csekély fizetésért, a szegény polgárok fiait és sok árvát pedig éppenséggel ingyen tanítják, s ezzel szolgálatot tesznek nekik. Mindennap nagy számban mennek el a polgárok temetésére, nem törődve az időjárással és egészségük károsodásával. Ezenkívül a tüzek oltásánál mindig közösen vesznek részt, s hasznosabb szolgálatot tesznek e téren, mint más városokban. Köztudomású, hogy sokan közülük ilyenkor egészségben, ruházatban kárt szenvednek, némelyek meg is halnak közülük. Ha ezt megfontolja a tanács, látni fogja, hogy ez nem koldulás, mert a koldulás semmilyen ellenszolgáltatást nem ad, sőt, éppenséggel: a diákok fáradságát a polgárok ezzel az adományozással nem méltányolják eléggé. Diákjaink ezenkívül az ünnepeken elmennek a mezővárosokba és a falvakba is. És mert a református nemeseken kívül az egyházközségek és lelkészségek a diákok pártfogói és jótévi: ezek a pártfogók maguk is elvárják, hogy védenek hozzájuk eljőjenek. Az ünnepek alkalmával a lelkészeket kísérik, hogy megmutassák: méltóak pártfogóik bizalmára. Ez egyben diákjaink kiszállása is — írják —, ami a vallás szabad gyakorlatával az ország törvényeiben engedélyezve van. Az ünnep végén a diákokat, hogy tanulmányaik végzésében őket buzdítsák és fáradozásukat jutalmazza, önként megjutalmazza. Ezt elfogadják. A házról-házra való koldulás nincs megengedve nekik; sőt kifejezetten tilos. Ha mégis előfordulna, a jövőben gondoskodnak róla, hogy ez ne történjék meg. Kérjük, hogy magyarázatunkat a városi tanács küldje át a megyének, s kérjük azt is, hogy pártfogolja ott, nehogy a jótévedőkhöz való látogatást a megye koldulásnak minősítse és eltiltsa.”

Ha teljesen nem is felel meg a valódi tényeknek a tanári kar által kifejtett álláspont, mivel a debreceni református diákok is jártak házról házra és gyűjtöttek adományokat, de ezt inkább szervezett formában tették, s így abban reménykedhetett a tanári kar, hogy ezt az adománygyűjtést nem fogják koldulásnak minősíteni.

A városi tanács az átiratot közölte Bihar vármegyével. A nagyrészt protestáns vármegye azonosította is magát a kollégium álláspontjával és pártolólággal terjesztette fel a kérést a Helytartótanácsához, sőt január 27-én Váradolasziban tartott gyűlésén panasszal fordult a Helytartótanácsához. A panaszban a megye előadja:

„A debreceni kollégiumban a kéregetés és adománygyűjtés közismert dolog (ott a diákok nagy száma miatt nekik a polgárok otthon főzni is szoktak), s mikor a lelkészek kíséretében a tanulók a falvakba mennek, a kéregetés ott számunkra nem tagadható meg. A debreceni városi tanács is deklarálta, hogy azoknak, akik tanáraikat kísérik, ezt engedélyezni kellene. Kegyeskedjék ezt az előbb említett okokból elfogadni és jóváhagyni...”

A Helytartótanács elé a panasz 1770. március 11-én került. A Helytartótanács engedett, s már március 12-én úgy rendelkezett, hogy az ünnepek alkalmából a lelkészeket kísérő diákok ne essenek a koldulás tilalma alá, „mivel a megye ezt a vallási ügyekben kiadott határozatokkal szembenállókként sérelmezte”.

A Helytartótanács tehát — nem kívánva gyarapítani a vallásügyi gravamenek számát — a debreceni kollégium esetében engedett.

Nyomatékos kérés hangját ütötte meg Árva megye is. 1770. május 14-én Kubinban tartott gyűlésének határozatát felterjesztette a Helytartó-

tanáchoz, nem habozott nyomatékos érveire hivatkozni. Itt nem a nemesség, hanem a nép, az egész lakosság nevében beszél:

„... Megkaptuk a rendeletet és hű alattvalókhöz illő természetes engedelmességgel és megadással fogadtuk... Mégis, nem hallgathatjuk el és nem titkolhatjuk félelmünket, hogy az „artes liberales” művelésének eltiltása előreláthatóan a lelkekben ártalmas nyugtalanságot és zavart támaszt. Azon kívül, hogy az ifjúság útja az erényhez („virtus”) elzárul, az eke szarvához szorul vissza, és életmódjának semmiféle javítására nincs lehetősége. Ha a királyi intézkedés tartós lesz, akkor hazánkban, kivált Árva megyében, mely természeti adottságánál fogva hegyes és zord éghajlata miatt terméketlen, a szegény lakos („incola”) csekély vagyonkáját fiainak oktatására költi, s ily módon a közterheket, melyeknek viselésére főképpen kötelezve van, nem lesz képes viselni. Ehhez járul, hogy ebben a megyében a lakosság által ezidáig a lengyelekkel folytatott kereskedelem, mely a köz- és magánterhek elviselésében segítette a népet, a köz helyrehozhatatlan kárára meg fog szűnni, ha nem engedik meg az „artes liberales” által képességei kiművelését. Amellett a contributio mennyiségének beosztására, melyre az egyes falvak jobbágysági kötelesek, tudatlanságuk és a számolási ismeretek hiánya miatt, a már beszédett és a még kívánt mennyiségről nem fognak tudni számot adni. Végül, ami a köznyugalmat, biztonságot és közjólétet legnagyobb mértékben érinti: ha az említett királyi határozat érvénybe lépne, az osztrák ház számára katonai szolgálatra is kevésbé lennének alkalmasak. Mivel mindezek a királyi kincstárnak kárára válnának, azért kérjük a legmagasabb királyi Helytartótanácsot, hogy hathatós közbenjárásával hasson oda öfelségénél, hogy ifjúságunk, mely kéregetés nélkül, akár saját szülei, rokonai, akár más patronusok és jóakarók segítségével híján nem tudja tanulmányait folytatni, az előbbeni helyzetébe kegyesen visszahelyeztessék...”

Árva megye tehát teljesen az alattvalók érdekének szemszögéből nézte a diákság kéregetésének kérdését. Ennek részben az volt az oka, hogy nagy uradalmak estek a megye területére, nemessége viszonylag nem volt számos: amellett a paraszti gyökerekből sarjadt kereskedelmi tevékenység a megye népessége szellemi színvonalának emelkedését parancsolóan írta elő. Ez magyarázza a progresszív állásfoglalást. A mezőgazdaságból megélni nem tudó lakosság csak nagyobb képzettség mellett tudja életfenntartását biztosítani — ez a felismerés szól a sorokból. Polgárosodás iránti törekvés a nép részéről észlelhető mindabban, amit a beadvány leír. A nemesi megye maga is ezzel tart, mert saját érdeke is egybeesik a parasztság törekvéseivel.

Bármily csábítónak látszana is — Pest és Sopron város állásfoglalásának ismeretében — az oktatás szabadságának korlátozásában a városi polgárság és a nemesség, kivált a szegény nemesség érdekütközését látnunk, melyben a polgárság, melynek fiai a tanulás terén előnyös helyzetben vannak, a korlátozás mellett, a nemesség pedig ellene foglal állást, a parasztfifjúság ez utóbbi egy részének védelme mellett járhat iskolába — a helyzet nem ilyen egyszerű. A polgárság állásfoglalása sem egyöntetűen elzárkózó — mint már Debrecen esetében is láttuk —, az állásfoglalás nem annyira rendi, mint inkább egyéni. Városok is védelmükbe veszik a szegény tanulókat. A protestáns Debrecen mellett, hol a felekezeti szolidaritás föléje kerekedik a polgári kényelemszeretetnek és érdeknek, a katolikus és részben görögkeleti lakosságú Zombor is felemeli szavát a megélhetés nélküli diákok érdekében.

„A Helytartótanács 1769 október 2.-i körözünyét, melynek értelmében a koldusdiákokat, akik a szülői támogatás hiánya vagy elégtelensége miatt nem tudják tanulmányaikat folytatni, az iskolák látogatásától el kell tiltani, megkaptuk. Az utasítást, mely királyi parancson alapszik, megfogadtuk. Városunk az alábbi észrevételt teszi. Általános tapasztalatból ismeretes, hogy polgáraink gyermekei ezáltal a szükséges instruktoroktól, akiket közönségesen preceptoroknak neveznek, meg lennének fosztva, pedig ezek magánoktatói tevékenysége nélkül az iskolával lépést tartani, sőt egyáltalán tanulni sem tudnak. Azok ugyanis, akiket szüleik segítenek, őket instruktoroknak használják. Következésképpen gyermekeink a tanulásban kárt szenvednének. Ezért alázatosan kérjük a Helytartótanácsot, engedje meg a szegény diákoknak legalább, kik otthonról elégséges segítséget nem kapnak, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére tartott szombatonkénti éneklést a perselyezéssel, hogy ezek is, ruházatuk beszerzésére, kis segítséget kaphassanak és mi is az ifjúság képzésének ezt a könnyebb módját vállalhassuk... Határoztuk magisztrátusi ülésünkön, 1770 november 21.-én, Zombor szabad királyi város bírāja és tanácsa.”

A diákok kéregetésének megtűrése érdekében észrevehetően széles egységfront van kialakulóban. Az egyik oldalon, a koldusdiákok mellett állnak az egyháziak, a katolikusok csakúgy, mint a protestánsok és különösen a szerzetesrendek. Különféle indokoktól vezetve, mellettük áll az előjogaival együtt ezúttal az általános szabadságjogokat is védő, részben rendkívül szegény és így szintén érintett nemesség is, mely azonban maga mellé tudja állítani ezúttal a gazdag és befolyásos nemeseket is. A szabadságjogok itt most gyakran a rendi jogok álarcában jelennek meg. De velük tart a városok polgárságának nagy része is és bizonyosan a jobbágyosság is, melynek fiai szintén ott vannak a koldusdiákok közt. Észrevehetően mindaz, amit az országban közvéleménynek lehet nevezni.

A másik oldalon, a kolduló diákokkal szemben áll a hivatalos kormányzati állásfoglalás, mely a saját elképzeléseinek megfelelően szeretné a diákok iskolába járását irányítani, a gimnáziumok túlzottnak talált látogatottságát csökkenteni. Az irányítók a magát felvilágosultnak tartó abszolutizmus képviselői. Ezek, saját szempontjukból érthetően, félnek a spontán, számukra ellenőrizhetetlen mozgalomtól. De őket képviseli a politikai hatóság, a Helytartótanács, a hivatalos apparátus. Ezt csak a jómódú nemesek és polgárok egy része támogatja: azok, akiknek kényelmetlen a szegény diákok kérése, sőt azok látása is. Úgy is mondhatnánk: a gazdagok, a beérkezettek önzése, közönye, lelkiismeretfurdalása.

Érthető ezek után, hogy így a Helytartótanács rendelkezései ellenére sem szűnt meg teljesen a szegény diákok kéregetése, legfeljebb szervezettebb formát öltött. Noha helyenként is hoztak rendeleteket a koldusdiákok ellen, ezeket nem hajtották végre. Annymira nem, hogy még magában Pozsonyban sem tudtak végetvetni a régen meggyökeresedett szokásnak. Ez természetes is, hiszen a társadalom, a közvélemény a szegény diákokat támogatta, és pedig nemcsak a mellettük való kiállással, hanem tényleges adományokkal is. Ha nem így lett volna, a diákok kéregetése magától is meg kellett volna, hogy szűnjön; de nem így történt. Az mindenestre valószínűnek látszik, hogy az egyéni adománykérés helyett a nagyarányú társadalmi támogatás elősegítette a közösségi formában történő gyűjtést, mint azt például Zombor esetében láttuk. A felülről jövő nyomás hihetőleg erősebben összekovácsolta a koldusdiákokat is, és a sorsközösség elhalványította

rendi eredetű különféleségüket, csakúgy, mint a közös cél: a tanulás lehetőségének biztosítása.

Kedvezőtlenül érintette a szegény diákok helyzetét a Jézustársaság feloszlatása, mert sokan elveszítették ezzel pártfogóikat. Az iskolákat átvevő világi papok és részben civil tanárok pedig a kormányzat iskolapolitikájától függő viszonyban voltak, azt részben helyeselték is, és így arra törekedtek, hogy a diákok adománygyűjtő tevékenysége megszűnjön. De a szokás még ezután is fennmaradt, s magában a kormányzat székelyén, Pozsonyban is csak az 1777. február 15-én tartott tanügyi értekezlet zárta ki a koldusdiákokat az ottani királyi katolikus főgimnáziumból.²⁰ Úgy látszik, annyit legalább sikerült elérniök, hogy „kihalási alapon” eltúrték a már stúdiumban levő diákok kéregetését. MÁRIA TERÉZIA uralkodása alatt országos viszonylatban gyökeresen valószínűleg nem is sikerült megszüntetni a diákság adománygyűjtését, a fennálló rendelkezések ellenére sem. A közvélemény és a szabályozó szándékok között az uralkodó személye volt az, aki a döntő szót kimondja: az uralkodónó pedig tudatában volt felelősségének és nem volt a radikális intézkedések híve.

Bár a módszeres szabályozás a tanügy terén már 1777-ben, a Ratio Educationissal megkezdődött, MÁRIA TERÉZIA alatt a szegények kiűzése az iskolából nem vált intézményessé.²¹

Teljesen megváltozott a helyzet, mikor II. JÓZSEF lett az uralkodó. Az ő törekvése arra irányult, hogy az eddigi szabadabb iskolázást teljesen az általa vélt államérdek szerint szabályozza. Ő nem riadt vissza a keményebb intézkedésektől sem.

Abból az alapelvből kiindulva — melynek gyökereit a II. FRIGYES porosz király gyakorlatában²² lehet fellelni, kit II. JÓZSEF sokban mintaképének tekintett —, hogy az állam szolgálatára legalkalmasabb réteg a nemesség, a polgári és jobbágyszármazásúakat az uralkodó a közpályára előkészítőnek tekintett gimnázium helyett a gyakorlati pályákra kívánta irányítani.

Így érthető meg az a Pozsonyban 1784. június 14-én kelt helytartó-tanácsi rendelkezés — aláírói gr. NICZKY Kristóf tanácsos és SOMSSICH Lázár titkár —, mely jóformán kirekesztette a közrendűek gyermekeit a középfokú, latin oktatásból. A rendelet érvelése: „A nemnemes származású ifjak közül sokan, de csekély sikerrel látogatják az iskolát, s ezáltal a földművelésre, iparra és kereskedelemre szükséges és alkalmas egyének számát fokozatosan gyérítik: ennél fogva ófelsége legkegyelmesebben elrendeli, hogy a földműves és polgári szülők gyermekei . . . az első és második

20. SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi királyi katolikus főgimnázium története*. Pozsony 1896. 210. l.

21. Jellemző, bár apró negatív bizonyíték, hogy pl. az 1775–1780 közti tanügyi vonatkozású határozatok tárgy szerinti mutatóját és rövid regesztáit tartalmazó — valószínűleg FESTETICH Pál részére készült — *Benignae ideales resolutiones regiae sphaeram Commissionis Studiorum et scholarum respicientes* című — kivonatoskönyvben nem találunk a megélhetés nélküli diákok kizárására vonatkozó utalást. (OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 4169.)

22. LOTZ A.: *Geschichte des deutschen Beamtentums*. 2. Aufl. Berlin 1914. 207. p. és ROSENBERG H.: *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The prussian experience 1660–1815*. Cambridge (Mass.) 1966, 156–157. p.

latin osztály bevégezése után más életpályára utasíttassanak, kivéve a ki-magasló tehetségűeket.”²³ Magyarán: a rendelkezés a magasabb fokú latin oktatást, mely az érvényesülés záloga volt, osztályprivilegiummá kívánta tenni. Nem is irányult ez csak a szegény közrendűek ellen, hanem általában a közrendűek ellen. Belejártszhatott ebbe mindenesetre az uralkodónak az a szándéka is, hogy a nemességet — a szegény nemességet is — magának nyerve meg, oly módon, hogy ennek erős öntudatát és privilegium-féltését nyergeli meg.

A korlátozó szándék nem állt meg a polgárságnál. A következő rendelkezések még jobban szűkítik a gimnáziumokba felvehető számát, ami annál furcsább, mert olyan rétegek gyermekeiről volt szó, akik kiemeltek, uralkodói szolgálatban állnak — közvetve vagy közvetlenül — s társadalmi helyzetüket részben éppen az iskolázásnak köszönhatték. Az 1784. év október 25-iki királyi főigazgatói rendelkezés már a katonák, a só- és postaügyi hivatalnokok, a szabad királyi városok tisztviselői, az orvosok és mérnökök gyermekeit is, ha születésre nem nemesek, ugyanolyan elbánásban részesíti, mint a polgárok gyermekeit. Pedig ezzel az uralkodó hatalmi bázisának leg-hívebb támaszai ellen intézett támadást.

A szegényebbek kizorítására irányult a tandíj bevezetése is ugyan-ebben az évben, 1784-ben; alóla csak a lelkészek fiait vették ki, amivel hihetőleg a protestánsoknak és a göröghitűeknek — egyesülteknek és nem egyesülteknek — kívántak kedvezni, hiszen a katolikus papságnak nem voltak fiai.²⁴ Bár ez az évi 6 forintnyi tandíj nem volt nagyon magas, de az agrárjellegű, falun élő, állandó pénzsűkével küszködő szegénynemesség és parasztság fiai számára mégis komoly akadályt jelentett.²⁵

Nem csoda, ha ilyen körülmények között nemsokára ugrásszerűen csökkent le a gimnáziumok tanulólétszáma, mely egyébként a maximumot az 1750 és 1770 közti években érte el a legtöbb iskolában.

Hogy a tanulási elán megtört, azt mindennél jobban megmutatják

23. Hivatkozás a Helytartótanács 1784. június 14.-i, 14.127. sz. rendeletére. Idézi VÁGÓ Ferenc: *A gyöngyösi katolikus községi nagygyimnásium története 1634-től 1895-ig*. Gyöngyös 1896. 87. lap.

24. KORNIS Gyula (i. m. I. 66. lap) kiemeli, hogy a tandíjrendszer a „hivatlan elemek” ellen volt szánva, a nemesség ellen is, mely nem akart adót fizetni. Valójában a nemesség soraiból is főleg a szegénynemesség ellen, mely éppen szegénysége miatt ragaszkodott annyira adómentességéhez. — A korlátozásokra és a kivételekre vonatkozólag ld. JURKOVICH Emil: *A besztercebányai királyi katolikus főgimnázium története*. Bb. 1895, 120–121. l. Még élesebben húzza alá II. JÓZSEF iskolapolitikájának jellegét NAGY Emilné VASS Klára: *Besztercebánya és a német szellemi élet*. (Bp. 1943) c. művében (86. l.): II. JÓZSEF szerint a középiskola a nemességnek való.

25. KORNIS (i. m. I. 65.) kiemeli a császár fiziokrata szándékait. Bizonyos, hogy célja volt a hivatalra aspiráló értelmiségijelöltek számának csökkentése. Nem lehet véletlen azonban a tandíjjal a szegény ifjak papi és szerzetestanári pályára lépésének megnehezítése sem, melynek következtében pedig csakhamar tanárhiány lépett fel, (uo. 70.). A konviktusok eltörlésével, mely főleg a nemességet érintette (uo. 66.) valószínűleg azt akarta a császár elérni, hogy a nemesség elsősorban az ő kegyéből adott ösztöndíjak révén tanuljon. Mindezek mögött a rendelkezések mögött az általa kialakítandó értelmiségi réteg tőle való teljes függőségének elérésére irányuló szándék sejthető.

az iskolát látogató tanulókról készült statisztikák. Miután ennek összefoglalása nyomtatásban már napvilágot látott, itt csak néhány iskolára utalunk. Kőszegen pl. az ottani gimnáziumban a diáklétszám a maximumot 1750-ben érte el 606 fővel; 1750—1770 közt átlagban 4—500 közt van, az 1770-es években még 200 felett; 1784-ben 253, 1789-ben már csak 115. Trencsénben a maximum 1740-ben van: 364 fő. 1750—1770 közt átlag 150 felett, 1777 után már 200 felett; 1785-től 120 alá csökken. Besztercebányán a maximum 1732-ben: 212, 1750—1770 közt általában 150 körül. 1785-ben csak 93, 1788-ban éppenséggel csak 59. Kassán a maximum 1752-ben: 629, 1750—1770 közt 400 körül; 1770 után csökkenés van — ez valószínűleg már az 1769. évi rendelkezés hatása —, de 1785-ben még mindig 235; a következő évben csak 163 és ezután e körül a szám körül stabilizálódik. Egyedül a debreceni református gimnáziumnál van emelkedés, éspedig tetemes; de kérdéses, hogy a korábbi adatok az egész iskolára vagy csak a togátus diákokra vonatkoznak-e? (Korábban átlag 100 alatt. Maximum 1780-ban: 337. Az 1780-as években 100 és 240 közt.)²⁶ Bizonyos, hogy a protestánsok, a vallási sérelem hangoztatásával — amit a kormányzat el akart kerülni — eredményesebben védték meg iskoláikat, mint a szerzetesrendek eltörlése vagy visszaszorítása után az államhatalomtól függő helyzetbe hozott katolikusok, minthogy a királyi katolikus gimnáziumban a kormányzat messzemenően könnyebben keresztülvihette szándékát, mint az autonómiájukat megvédő protestánsoknál. A „királyi katolikus” iskolák inkább voltak királyiak, mint katolikusok.

Nem csoda, ha csakamar II. JÓZSEF intézkedései után bíráló hangok is hallatszottak, melyek az oktatást korlátozó intézkedések hátrányaira mutattak rá.

HERSCHING Dániel pozsonyi főgimnáziumi igazgató már 1786-ban — tehát nem sokkal a tandíj bevezetése után — arról panaszkodik, hogy a tanulók száma hanyatlik. Ha ez a folyamat tovább is így tart — véli —, később nem lesz elég képzett ember az egyházi és a világi állásokra.²⁷

26. A számadatok FALLENBÜCHL 1. jegyzetben említett tanulmány 183—188. 1. közölt táblázatok alapján.
27. HIRSCHINGet idézi BAKONYVÁRI Ildafoncz: *A pápai katolikus gimnázium története a pálosok idején*. Pápa 1896. 67. l. Fontos az ugyanott idézett, protestáns gr. TELEKI József pécsi tankerületi főigazgató véleménynyilvánítása is: ha a tanulók száma így apad, nemsokára az állások betöltésére sem lesz elég ember. Ha ez talán némileg túlzás is, de kétségtelenül egy szimptóma felismerése. A gimnáziumok látogatottságának csökkenése egyébként nemcsak a katolikus gimnáziumok történéiről által megállapított tény, hanem az 1900-as évek körül az egész történettudományban közismert. Az egyháziának semmiképpen sem mondható MARCZALI Henrik például erről a folyamatról így ír: „Némi tekintetben ez reactiót jelelt, mert az előző korszakban már tényeleget a legtöbb helyen a nem-nemes tanulók száma felülmúlta a nemesekét.” Ugyancsak ő határozottan állítja, hogy a tanulók számának csökkentését a császár és a tanügyi bizottság éppenséggel célul tűzte ki, s ezt „fényesen” el is érte, bár csakamar „félteni kellett, hogy nem lesz elegendő tanult ember a hivatalok és különböző lelkészségek betöltésére”. Idézi a Kancelláriai Levéltár 15.253/1789. számú iratára hivatkozva, hogy a diáklétszám 1784/85-ben 8356, 1785/86-ban 6001, 1786/87-ben már csak 5526 volt. (MARCZALI H.: *Magyarország története II. József korában*. 3. köt. Bp. 1888, 313—314. l.) A közismert csökkenés a népszerű monográfiákban is említést kapott. Pl. *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra megye*. (Bp. é. n.) 258. l.

A bírálók, így az említett HERSCHING is, nehezményezték, hogy a szegényebbek tanulását elősegíteni hivatott ösztöndíjak száma kevés.

Az ösztöndíjak száma — a szükségeshez képest is, a korábbi társadalmi támogatáshoz képest is — valóban kevés volt. E téren számos téves nézet uralkodik. Ugyanis azok bővebb juttatása esetén se lett volna alkalmas a széles tömegek tanulási vágyának serkentésére; azok a szempontok ugyanis, amelyek szerint ezeket az ösztöndíjakat osztották, nem szolgálták a szegény diákok továbbtanulását, legkevésbé a jobbágyeredetűekét. Az ösztöndíjasok névsorát tartalmazó, s a Helytartótanáctól Impressa Circularia-ként az egész országba eljutó körözüvények nem tüntetik fel a jutalmazott diákoknak sem rendi állását, sem vagyoni viszonyait, a névsorból mégis látható, hogy az ösztöndíjban részesítetteknek kb. 60%-a a jobb módú birtokos nemesség, a tisztikar és a magasabb állású hivatalnokság fiaiból került ki, akik közt bizonyára kisebbségben kellett lenniük azoknak, akik az ösztöndíj nélkül nem folytathatták volna tanulmányaikat. De a fennmaradó 40%-ban sok prominens városi patríciuscsalád nevével találkozunk: főleg városbírák, tanácsurak fiai voltak a nevek viselői.²⁸ Az ösztöndíj tehát nem annyira a szegényebb diákok továbbtanulását volt hivatva elősegíteni, mint inkább az apák érdemeinek jutalmazását vagy megnyerésüket szolgálta II. JÓZSEF törekvései számára. Meg kell továbbá jegyezni azt is, hogy az ösztöndíjakban a gimnáziumi tanulás mellett egyetemi hallgatók, sőt normális iskolák tanulói is részesültek; 1786/87-ben 369 ösztöndíjas közül 291 volt gimnazista, 1787/88-ban 454 közül 387. Ugyanakkor a társadalmi segítség már 1738/39-ben csak a katolikus iskoláknál 1451 főnél volt megállapítható (összesen 5092 nyilvántartásba vett diák közül; 28,5%; az evangélikusoknál 676 diák közül 169 a segélyezett, 25%).²⁹

Az ösztöndíjrendszer II. JÓZSEF halála után is fennmaradt. 1795-ben pl. 458 tanuló kapott ösztöndíjat. A tandíj viszont legalábbis egyelőre, megszűnt. Mégis, a gimnáziumi tanulás nagy társadalmi méretei alábbhagytak. Ez különösen a Felvidéken volt érezhető, de másutt is az országban. A diákság száma ismét megnőtt, de nem olyan arányban, ahogyan az ország lakossága gyarapodott.

Hogy a gimnáziumok látogatottsága megcsappant, annak magyarázataira különféle lehetőségek vannak. Lehetséges, hogy a török, majd a francia háborúk nyomán egyrészt az ifjúság más irányú, katonai vagy gazdasági pályán való érvényesülése megkönnyebbedett, s ez a vállalkozó szellemű emberek részére gyorsan kínált emelkedési lehetőséget. Bizonyára hatott a felső népiskolák, a „normális iskolák” színvonalának emelkedése is. Ezzel együtt járt, hogy a gimnázium egyre inkább a rohamosan fejlődő

28. Nyomtatásban megjelent ösztöndíjas-névsorok alapján készített statisztikai becslés. Ld.: Orsz. Ltr., Helytartótanácsi Ltr., Impressa Circularia, fasc. I. — 1786/87-ben az összes ösztöndíjasok száma 369, 1787/88-ban 454, 1788/89-ben is 454. 1786/87-ben 79%, 1787/88-ban 83% volt középiskolás, a többi egyetemi hallgató vagy a normális iskolák növendéke.

29. FELLENBÜCHL Z.: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai*, 216–217. l. között részletes statisztikai bontás összegezése alapján.

egyetemi látogatottság előkészítő iskolájává lett, vagy pedig a hivatalnok-utánpótlást biztosító intézménnyé. Mindezzel együtt járhatott — véleményünk szerint — az a tényező is, hogy ebben az időszakban kezdett meggyökeresedni az a felfogás, hogy mástól segítséget kérni: restellni való dolog. Az alamizsna — melynek a keresztény értékrendben más a jelentősége — távolról sem volt olyan lealázó a 18. század első felében vagy közepén, mint a racionalizmus térhódításával a század vége felé. A polgári törekvésről és szorgalomról, az egyéni teljesítményről vallott felfogás nem fért össze az alamizsna elfogadásáról korábban elterjedt nézettel. Meggyökeresedett az a szemlélet, hogy a gimnáziumba járás csak azoknak való, akiknek szülei eléggé jómódúak ahhoz, hogy a tanítatást elbíróják. Amellett II. JÓZSEF volt az, aki a gimnáziumból kifejezetten „nemesi”, tehát „úri” iskolát akart csinálni.

Kétségtelen a másik oldalon, hogy az elemi, alapfokú, anyanyelvi iskola színvonala megjavult, és a „normális iskola” a gyakorlati életre készít elő. Így a gimnáziumba járó, latinus műveltséget szerző réteg élesebb osztály- vagy rendi jelleget nyer. A gimnázium a jómódúak, vagyonosabb nemesek és hozzájuk alkalmazkodni vágyó tehetősebb polgárok fiainak iskolája lett: új tantervével már nemcsak a korábban nélkülözhetetlen, de most már a mindennapi életben lassan visszaszoruló latin nyelvet és stílust oktatja, hanem a kor minden irányú általános műveltségét nyújtja, s elsősorban az egyetemre és a hivatali pályára készít elő. Aki elvégzi, ha polgári vagy jobbágyi sarjadék is, most már bizton pályázhat hivatalra és pályázik is.

Magától értetődik, hogy a gombamód növekvő hivatali szervezet elle- nére is ez csak korlátozottan vehet fel embereket. Tehát meggyérül a gimnáziumlátogatás, teljesen a kormányzat óhajta szerint és szándékainak megfelelően.

Hogy milyen mértékű ez a törés és mennyire kétségtelen, azt legjobban a statisztikai adatok szemléltetik.

Az Országos Tanulmányügyi Deputáció elaborátuma 1792-ben pontos számszerű összeállítást készített a királyi katolikus és a piarista gimnáziumokban tanuló diákokról,³⁰ osztályonként. Összehasonlítást nyer alábbiakban a gimnázium öt felső osztályának tanulólétszáma az 1738/40. évi országos diákösszeírás adatai és a Deputáció által megadott ugyancsak öt felső osztályának tanulólétszámával, 13 olyan iskolánál, melyeknek adatai 1738-ból is ismeretesek. (1738: principia, grammatika, syntaxis, poétika, rhaetorika osztályai, 1792: 1., 2., 3. grammatikai, 1. és 2. humanista osztály.)

30. *Elaboratum Deputationis Regnicolaris Litterariae*. Tom. II.: *Tabella quae Gymnasiorum statum actualem repraesentat secundum districtus litterarios. Pro Anno 1792.* (1791. évi számadatok) fol. 210—263. OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 664.

Gimnázium	1788	1792	Különbözet	Nyereség—Veszteség %
Buda	101	179	+ 78	
Eger	164	121	- 43	
Győr	340	176	- 164	
Kassa	153	156	+ 3	
Lőcse	106	93	- 13	
Nagyszombat	280	255	- 25	
Nyitra	419	211	- 208	
Pest	155	212	+ 57	
Pozsony	376	333	- 43	
Privigye	101	31	- 70	
Sopron	218	130	- 88	
Ungvár	134	90	- 44	
Vác	143	139	- 4	
Összesen:	2690	2126	- 564	-20.9%

Hozzá kell venni még azt a tényt is, hogy a szóban forgó több, mint félszázad (54 év) alatt az ország népessége hozzávetőlegesen 2,5–3,5 millióval nőtt, tehát a diáklétszám visszaesési aránya tetemesen nagyobb, mint ahogyan azt a nyers számok mutatják. A táblázatból igen jól kiolvasható egyébként Buda és Pest kulturális jelentőségének növekedése, Pozsony visszaesése is.

1776 és 1792 közt nem kevesebb, mint 27 katolikus gimnázium — főleg algimnázium — szűnt meg.³¹ Igaz ugyan, hogy az 1970-es évektől ismét erősen nőtt a gimnáziumok látogatottsága, csakhogy közben erősen nőtt az össznépeség száma is.

Mi ennek a folyamatnak a következménye?

A polgárság nagy tömegei ettől kezdve a normális iskolában kapják oktatásukat, ahol főként a német nyelv használatos. Ennek a gyakorlati életben betöltött szerepe egyre növekszik; csak lassan lendül támadásba a magyar nyelv, de ennek osztoznia kell a többi hazai „lingua vernacula”-val. A gimnáziumba járó polgári ifjúság ezzel egyre erősebben elkülönül

31. A megszűnt gimnáziumok névsora és a rájuk vonatkozó számadat uo., *Scholae grammaticales aut gymnasiales sublatae fuere*; fol. 264—305. A magasabb stúdiumot végzők számának visszaesése azonban nemcsak magyar jelenség volt. Herman MITGAU német történész mutat rá arra a tényre, hogy a 18—19. század fordulóján az egyetemi stúdium visszaesése, főiskolák, egyetemek megszűnése — bár igaz, részben más okokból — Németország államaiban is megfigyelhető jelenség. (H. MITGAU: *Soziale Herkunft der deutschen Studenten bis 1900*. = *Universität und Gelehrtenstand 1400—1800*. Limburg a. d. L., 1970, pag. 234.) Bizonyos azonban, hogy Magyarországon a gimnáziumi tanulóság számának csökkenése az ország általános kulturális helyzete miatt is különös súllyal érvényesült, s főként a falvakon élő, paraszti rétegekre hatott ki végzetesen, eltaszítva őket a magasabb iskolás műveltséggel való személyes kontaktustól, még ha ez az iskolás műveltség sokak számára archaikusnak is hatott, és enciklopédikusan kevesebb ismeretanyagot ölel fel, mint az újabb iskolai tananyag.

az iparos-kereskedő polgári rétegtől, melyből eredt. A nemesi-hivatalnoki ifjúság asszimilációs ereje pedig a gimnáziumban az együtt-tanulás során megnövekszik és e honorácior-ifjúság eszményévé egyre inkább a nemesi rang és a hivatalnoki életpálya lesz. 1760 körül, a „barokk” korban, a humán képzettségű, de gyakorlati pályán tevékenykedő, klasszikus műveltségű iparos-kereskedő polgár típusa még nem volt irreális; de a 18. század végétől kezdve ez a típus háttérbe szorul és egyre jobban elválik a polgárságon belül is a hivatali-értelmiségi pályára törekvő, ahhoz kötődő honorácior és a teljesen gyakorlati, de provinciális műveltségű, „deáktalan”, olykor ezézt le is nézett iparos-kereskedő típusa. Az osztrák ház kormányzati tendenciáinak megfelelt ez a fejlődés, örömmel látta, ha az iparos-kereskedő polgárság fiai gyakorlati pályára menet nem szereznek magasabb szintű, gimnáziumi képzettséget, egyrészt azért, mert a gyorsan szaporodó hivatalok nem tudták a sok pályázót felvenni, annál kevésbé, mert a magán-gazdaság fejletlensége miatt azok nyomása elsősorban a közhivatalokra nehezedett. De másrészt azért is, mert a kormánysajtó német lapjait olvasó, a gazdasággal elfoglalt iparos-kereskedő jobban kezelhető alattvalónak, lojálisabb polgárnak tűnt, kivált míg tartott a háborús prosperitás, mint a gimnáziumokból kikerült, szélesebb történelmi képzettséget szerzett, többet olvasó, ugyanakkor a túlszűfolt hivatalokban egyre rosszabb fizetéssel tengődő latinus műveltségű fiatalság, melynek tagjai a klasszikus auktorok útján nemcsak a római köztársaság nagy korszakával ismerkednek meg, hanem a legújabb idők idősorát és iránymű-irodalmához is másként viszonyulnak, ami a republikánus eszmények kifejlődéséhez vezethet.

Ugyanakkor az ipar és a kereskedelem viszonylagos fejletlensége, sőt időnkénti visszafejlődése — ami az ország nyersanyagellátó bázis szerepének következménye — nem segítette elő nagyobb számú, humán képzettségű, a honorácior-értelmiséggel versenyre kelni képes iparos-kereskedő, majd vállalkozói réteg felnövekedését, mely kulturálisan is képes helyét megteremteni — úgy, ahogy ez néhány nyugati országban megtörtént. A polgári rend legtehetségesebb fiai már a gimnáziumban átvették a tömegeiben eredendően is szegény és most egyre jobban szegényedő nemesség ifjúságának hivatalnokpályára törő ambícióit.

De még súlyosabban hatott ez a fejlődési irány a nép széles tömegeit tevő szabados és jobbágy-paraszt réteg viszonylatában. Ez a réteg igazában II. JÓZSEF idejében tanulta meg — amit korábban uralkodói szintről nem hallott, legfeljebb földesuraitól —, hogy a gimnáziumi tanulás a nemesi és polgári jómódúak osztályrésze. Ha azonban ezt a felfogást hallhatta is uraitól, az uralkodó azt sosem szentesítette; az egyháziak többé-kevésbé támogatták a tanulásban, a nemesség meg — legalábbis módszeresen — nem akadályozta. Kétségtelen, hogy tanulásának egyik indoka: az egyházi, főleg a szerzetesi pálya, a 18. század második felében, nem utolsó sorban éppen felsőbb nyomásra, vesztít vonzerejéből, hiszen a szerzetesrendeket előbb korlátozzák, majd meg is szüntetik, s a volt szerzeteseknek is más megélhetés után kell nézniök. A világi pályákon kevés volt az elhelyezkedési esély, bár tanító, mezővárosi jegyző, írnok lehetett a „deákossá” vált jobbágyfiú is. A protestánsoknál valamivel jobb volt a helyzet, mert a tü-

relmi rendelet nyomán az egyházközségi hálózat kiépül, több lelkészre, tanítóra van szükség, de a megtorpanás az iskolalátogatásban itt is érezhető, habár rövidebb ideig. Az önkormányzat sokban lefékezte az autokratikus uralkodó mindent szabályozni akarását ezeknek az iskoláiban.

De az a széles tömegekből kikerülő és azokra ható, népközelben élő tanulóság, mely társadalmi állásra, rétegre, nyelvre, sőt vallásra való különbség nélkül árasztotta el az országot, a széles rétegek emberi együtt-érzésére, segítségére apellálva, mely egyben a latin nyelvűség egy tán szerény, de kétségtelenül összetartó erejű pántját jelentette, elmúlásra volt ítélve. Pedig az Alföldön mendikáló szlovák diák, akit magyarok segítenek a tanulásban, és viszont: a Felföldön gyűjtögető magyar, olyan tényezőt képviselt, mely közelebb hozott egymáshoz embereket és népeket, társadalmi rétegeket. Bármennyi volt is a hiányossága a régebbi, szabadabb, kötetlenebb oktatáson, de ugyanakkor az adománygyűjtés kénytelenségén épülő tanulási módnak, mely az élet nehézségeivel szemben edzett embereket alakított, mégis ennek is voltak kétségtelen pozitívumai, melyeket a racionalista szervezési törekvések nem értettek meg.

Pedig a széles rétegek gimnáziumi szintű oktatására és a „deákosság” fenntartására, kiterjesztésére a 19. századi Magyarországon feszülő ellentétek csillapítására nagyon is szüksége lett volna a Kárpát-medence népeinek.

Zur Subsistenzfrage der Studentenschaft in Ungarn im 18. Jahrhundert

Z. FALLENBÜCHL

Die Studie beabsichtigt die Darstellung des Kampfes zur Erhaltung bzw. Abschaffung des Bettelstudentenwesens in Ungarn auf Grund einer Sammlung von Akten, die mit dem Titel *Studiosorum Catalogus et Regulatio* unter Archivsignatur Ung. Staatsarchiv, Archiv des Statthaltereirates, Miscellanea, Fasc. 29. Nr. 192. erhalten blieb. Diese Sammlung enthält Dokumente aus dem Zeitraum 1738–1770: ihre Entstehung scheint mit der allgemeinen Studienregulierung der Ratio Educationis (1777) in Zusammenhänge zu stehen, wo Akten früherer Zeit zu einer Sammlung vereinigt wurden. Selbstverständlich wurden zu dieser Studie auch die diesbezügliche Fachliteratur Ungarns und andere archivalische Quellen verwertet.

In Ungarn war das Schulwesen — in dieser Studie wird nur die Mittelschule, das Gymnasium behandelt — im 18. Jahrhundert bis 1777 fast vollständig eine kirchliche Sache. Die Gymnasien sind konfessionell; sie werden bei den in der Mehrzahl stehenden Katholiken von den geistlichen Orden (Jesuiten, Piaristen, Paulinern) erhalten, bei den Protestanten von den Superintendanturen oder den städtischen Gemeinden. Bei jeden dieser Gymnasien wird — auch in den untersten Schulklassen — die gute Erlernung des Lateins bestrebt. Obwohl im 18. Jahrhundert dieses Überwiegen des klassisch-humanistischen Lehrstoffes für etwas Veraltetes zu sein scheint auf Kosten des praktischen Wissens, muss man jedoch berücksichtigen, dass die Gymnasien im allgemeinen zum Teil Erziehungsintitute sind — besonders für den wohlhabenden Adel — zum Teil aber auch eine praktische Vorbereitung für den Priester- und Juristenstand, wo eine Vortragskunst sehr wichtig ist. Man muss es auch berücksichtigen, dass im polyglotten ungarischen Staat des 18. Jahrhunderts die lateinische die Amtsprache, zum Teil auch die Gerichtssprache ist, wobei die Erlernung eines einwandfreien Lateins unentbehrlich sei.

Unter diesen Umständen ist es verständlich, dass der Drang für das Gymnasium in Ungarn in diesem Zeitalter ausserordentlich gross und lebhaft gewesen war. Das Studium selbst war unentgeltlich, jedoch mussten die Studenten selbst für ihren Unterhalt sorgen. Diese Kosten wurden zum Teil von den Eltern gedeckt, aber auch die Lehrorden oder Superintendaturen halfen vielen armen Studenten, damit sie ihre Studien absolvieren können. Fast alle Schulen waren in den grösseren Städten oder Marktorten. Die Bürgerschaft dieser Städte wäre also in einer vorteilhaften Lage gewesen, sie machte aber daraus nur zum Teil Gebrauch. Die meisten Studenten waren aus dem Lande: adelige oder bäuerliche Sprossen. Eine amtliche Verhinderung des Studiums der Leibeigenen gab es in Ungarn nicht, jeder, der wollte, wurde angenommen, woher er gekommen sein mag. Die Bauernsöhne studierten aber ganz besonders um sich den geistlichen Stand zu widmen, denn dieser bot für sie am ehesten Möglichkeit im Weiterkommen. Jedoch gab es für sie und auch für die Kinder der armen Adeligen ein grosses Problem: jenes des Unterhaltes. Stipendien waren selten und auch die Erhaltung durch die Kirche hatte begrenzte Möglichkeiten. So erhielten sich viele Studenten — adelige und bäuerliche — durch den Bettel, wie auch anderswo in Europa zu dieser Zeit, in mehr oder minder organisierten Form.

Im Jahre 1738 brachte eine grosse Pestseuche einen Wandel in den bisherigen freien Kräftefeldern. Der Statthaltereirat Ungarns — ein Organ des immer stärker werdenden fürstlichen Absolutismus des Habsburgischen Herrscherhauses entschloss sich, dem Bettelstudentenwesen Schranken zu setzen, damit das Herumziehen der Studenten im Lande aufhöre. Der Statthaltereirat gab einen Befehl aus, dass sämtliche Gymnasialschuldirektoren und Akademiedirektoren einen Katalog ihrer Studenten dem Statthaltereirat zusenden sollten, mit Bezeichnung des Namens, Gesellschaftsstandes, Herkunftsortes und der Subsistenzgrundlage jedes Studenten. Diese Konoskopie bietet ein wertvolles historisch-statistisches Material zur Rekonstruktion des Studentenwesens von Ungarn um 1740 dar, obwohl sie nur zum Teil durchgeführt wurde, denn die wegen der Pest schon geschlossenen Schulen sandten die Kataloge nicht mehr ein. Die eingesendeten und erhaltenen Kataloge wurden vom Verfasser dieser Studie schon anderwärts bearbeitet. (Z. AMBRUS-FALLENBÜCHL: *Die Unterrichtsverhältnisse in den Mittelschulen Ungarns im 18. Jahrhundert.* = *Történelmi Statisztikai Évkönyv 1965—1966.* Bp. (1967) 175—239. pag.; ungarisch, mit deutschem u. englischem Auszug.) Die Angaben über 5092 katholischen und 1185 protestantischen, insgesamt 6277 Studenten ergeben, dass diese zu 26.2% aus Hilfstätigkeit von Privaten oder des Publikums lebten, wobei aber der Prozentsatz nur eine Mindestzahl ist.

Von nun an wollte der Statthaltereirat eine immer stärkere Kontrolltätigkeit über die Studentenschaft ausüben, und das Bettelstudentenwesen zurückdrängen. Dies geschah auf die Berufung eines Gesetzes vom Landtag 1715, Artikel 105, dass die Ausbildung der zuhause verborgenen Jugend von gutem Hause anordnete, jedoch nicht durchgeführt wurde. Im Jahre 1741 machte der Statthaltereirat einen Dekretentwurf, laut dessen nur den Söhnen von Adeligen der Zutritt in die Gymnasien ohne weiteres gewährt sein sollte; auch die Söhne der Bürger sollte man nicht ausschliessen, die Bauernjungen dagegen nur mit Erlaubnis des Grundherrn und nur im Falle, wenn sie die Eltern anständig erhalten und ausserdem ein gutes Zeugnis aufweisen können. Der Entwurf hatte zum Ziel das Ausschliessen der Bettelstudenten aus den Gymnasien, die — tatsächlich falsch — mit den Bauernsöhnen identifiziert wurden. Als Begründung wurde die merkantilistische These von der Sicherung des Arbeiterbedarfes der Landwirtschaft und der Industrie angegeben. Tatsächlich war der Drang der Bauernjugend zum Studium gross gewesen. Z. B. waren 1738 in Sopron-Ödenburg bei den Jesuiten 41% der Studenten in der obersten Klasse der Rhetorik — also bei den Absolventen — Untertanen- und Litensöhne, nichtadeliger und nichtbürgerlicher Herkunft, in Privigy (Prievidza, Slowakei) bei den Piaristen 38%; in anderen Orten etwas weniger, jedoch fast überall in beträchtlicher Zahl. Ein Teil der unterstützungsbedürftigen war aber adeliger Abstammung. So hatten Z. B. in Nyitra (Nitra, Slov.) bei den Piaristen von 75 Rhaetoren aus adeligem Hause nur 38 sicheren Lebensunterhalt, also 50,6%, die anderen mussten sich der Hilfe Anderer zuwenden. Sicherlich war das Bettelstudentenwesen keine gute Lösung; sie botete viele Möglichkeiten zu Exzessen; jedoch war sie das einzige Mittel zum Studium für Arme in einem Land, wo es wenige Stipendien und Gönner gab. Auch bedeutete das Bettelstudententum eine wesentlich leichtere Last für den Einzelnen, denn es war dem

Wesen nach nichts anderes, als eine Art von sozialer Fürsorge des geistlichen und weltlichen Intelligenznachwuchses. Denn eine institutionelle Hilfe zum Studium selbst der armen adeligen Jugend wollte auch der Statthaltereirat — trotz des Artikels 1715: 105 — nicht gewähren. Der Urgent dieses Dekretentwurfes, Leopold Graf von NÁDASDY, Statthaltereirat und von 1746 Landeskanzler Ungarns, hatte die Ursache des Bettelstudentenwesens zu seiner Zeit nicht richtig erkannt. Es war nämlich auch eine Kombination von Unternehmung zur Erreichung einer Lebensbahn und einer zeitweiligen Existenz.

Die immer härter werdende Behandlung der armen Studenten von Seiten der städtischen Behörden — die die Intentionen des Statthaltereirates hinter dem Rücken fühlten — führte seit 1750 immer häufiger zu Studentenunruhen. 1752 in Pozsony (Bratislava), 1753 in Komárom (Komarno), 1755 in Eger (Erlau), 1756 in Nagyszombat (Trnava) usw.

Die Teuerung der Subsistenz- und Lehrbehelfskosten drang selbst die königlichen Beamten, für ihre Kinder von den neu gegründeten Stipendien in den Ritter- und Militärakademien und in den Gymnasien gebrauch zu machen.

Die Städte währten sich im wachsenden Masse gegen die Bettelstudenten, dagegen sahen sie die gut zahlenden reicheren, in denen sie gute Verbraucher für ihre Waren sahen, gern. Dem Statthaltereirat wurde immer wieder auf die Steuerfähigkeit als entscheidenden Faktor vonseiten der Städte hingewiesen, und das wurde gerne akzeptiert. Die einzelnen Städte verfahren gegen die Bettelstudenten nicht einheitlich. Pest wollte z. B. i. J. 1761 das Beispiel von Sopron-Ödenburg folgen, wo die Jesuitenpatres die Last der armen Studenten auf sich nahmen, während das Bettelstudententum in Pest sich weiter hielt.

Im Jahre 1766, etwas nach dem Landtag 1764/65, wo zwischen dem absolutistischen Staat und der Adelsrepräsentation der Bruch in ein entscheidendes Stadium trat, ging die Regierung daran, das Schulwesen stärker unter seinem Einfluss zu ziehen. Eine erneuerte Konkription der Schulen fand statt. Bald darauf, am 2. Oktober 1769 erliess der Statthaltereirat ein Dekret, laut dessen nur mit sicherer Subsistenzmitteln versehene Studenten in die Schulen aufgenommen werden dürfen. Die Verordnung bezog sich auch auf die adelige Jugend, und auch auf die Protestanten. In den katholischen Schulen war es schon zwar 1738 verordnet, jedoch nie durchgeführt. Eine einheitliche Empörung von Seiten der Stände war die Folge. Die Komitaten — Repräsentanten der privilegierten Stände — belagerten den Statthaltereirat mit Vorlegungen. Komitat Trentschin — Heimet eines armen Kleinadels — betritt den Standpunkt, das der freie Schulbesuch ein konstitutionelles Recht sei. Den selben Standpunkt vertraten die nordöstlichen, oppositionell gesinnten Komitate Torna, Zemplén und Ugocsa. Die königliche Freistadt Debrecen und Komitat Bihar fürchteten, dass die Verordnung dem protestantischen Schulwesen hinderlich sein wird, und argumentierten mit der verfassungsmässigen Religionsfreiheit. Auch Komitat Pest schloss sich der Opposition an, und Komitat Árva im äussersten Norden wies darauf hin, das das Volk, das sich aus dem Handel mit Polen ernährt, der Bildung bedarf. Auch die königliche Freistadt Zombor (Sombor) bat um eine teilweise Mässigung der Verordnung. Die öffentliche Meinung war sichtbar gegen die neue Verordnung.

Die Auflösung des Jesuitenordens 1773 bedeutete für das Bettelstudententum einen schweren Schlag, denn sie verlor einen mächtigen Befürworter. Bald danach begann die Neordnung des Studienwesens mit der Ratio Educationis 1777. In Pressburg wurden zu dieser Zeit die Bettelstudenten von dem dortigen königlichen Gymnasium ausgeschlossen. Zu Lebzeiten MARIA THERESIENS war aber die Austreibung der Armen aus den Schulen nicht hart durchgeführt. JOSEF II. liess aber, besonders von 1784 an, das Gymnasium in eine Lehrinstitution für wohlhabende und besonders für den Adel umgestalten. Der Besuch der Gymnasien fiel zahlenmässig stark zurück. Die Protestanten, konnten durch die Autonomie ihre Schulen den verhängnisvollen Massnahmen besser entziehen, als die Katholiken, deren Schulen sich weitgehend in staatliche Lehrantalteten umwandelten. Der zahlenmässige Rückfall wurde rasch erkannt, und es wurden Stimmen laut, das durch die neue Studienpolitik des Kaisers nicht einmal der Nachwuchs für geistliche und weltliche Intelligenz gesichert sei. Zweifelsohne schuf der Kaiser ein neues Stipendiensystem, aber die Stipendien kamen nicht sosehr den armen Schülern zugute, sondern dienten vielmehr zur Belohnung

oder Gewinnung der Väter. Den zahlenmässigen Rückfall des Studiums gibt eine Tabelle klar zum Ausdruck, wo die Studentenzahl von 13 Gymnasien in den obersten fünf Klassen aus 1738 und 1792 verglichen wird. Es kommt daraus hervor, dass i. J. 1792 um 20,9% weniger Studenten in den betroffenen Schulklassen zu finden waren als 54 Jahre vorher, obwohl die Bevölkerung des Landes inzwischen mit 2,5—3,5 Millionen grösser geworden war. Auch der Rückfall der Schulenzahl ist — besonders auf katholischer Seite — durch die josephinischen Massnahmen beträchtlich: 27 Gymnasien — besonders den breiten Volksmassen nahe Untergymnasien — wurden aufgehoben.

Obwohl dieser Studienrückgang — auf der Ebene der Universitäten — ungefähr im selben Zeitalter durch die Forschungen von Herrmann MITGAU auch in Deutschland nachzuweisen ist, war dieser Prozess für Ungarn viel verhängnissvoller. Er half die breiteren Volksmassen vom Gymnasialstudium zu entfernen: der Kontakt der Mittelschule mit dem Bauernvolke und der armen Bevölkerungsschichten überhaupt wurde loser, und das alte Latein — schliesslich ein völkerverbindender Faktor — ging infolgedessen immer mehr zurück.

A Collectio Kazzaiana

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A török uralom alól felszabadított Magyarországon 1711 után békés időszak következett. Nemesi kúriák és püspöki paloták épültek, bennük pompás teremkönyvtárakkal. Főúr és főpap gyűjtőinken kívül, különösen a század második felében jelentős gyűjtő tevékenységet folytatott néhány köznemes, továbbá tudós lelkész és a szerzetesrendek feloszlata után a volt szerzetesek közül is többen. A polgárság csak kismértékben kapcsolódott be a tevékenységbe. BERLÁSZ Jenő *Könyvtári kultúránk a XVIII. században* c. cikkében,¹ melyben az egyes rétegek képviselőit felsorolja és értékeli, ritka kivételként említi KAZZAY Sámuel debreceni patikust, rövid jellemzést adván gyűjteményéről. Másutt arról ír, hogy a *Collectio Kazzaiana* állja a versenyt a korabeli főúri és főpapi gyűjteményekkel, tartalmát tekintve pedig felülmúlja az egykorú magyarországi tudós magángyűjteményeket.²

KAZZAY Sámuel³ személyének és gyűjteményének a vizsgálatára azonban egyéb indokaink is voltak. Ezek között első helyen azt említjük, hogy a szakirodalom mostohán bánt eddig a gyűjtemény vizsgálatával s a patikus személyéről is meglehetősen keveset tudtunk.⁴ Az új adatok fényében⁵

1. *Irodalom és jelvilágosodás*. Szerk. SZAUDER József—TARNAI Andor. Bp. 1974. 283—332.
 2. BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*. Bp. 1973. 109—173. Az idézett hely a 120. lapon.
 3. Az eddigi szakirodalomban nevének írása ingadozik. Mire a fenti alakot választottuk, mert a patikus sajátkezű leveleiben és feljegyzéseiben ezt a formát használta.
 4. Az eddigi szakirodalom: (GÁRDONYI GRÜNN Albert: *Kazay Sámuel éremgyűjteménye*. = *Numizmatikai Közlemények*. 1903, 5—7. — ZOLTAI Lajos: *A debreceni kollégium éremtárának keletkezése és a Kazay-féle gyűjtemény*. Uo. 1915, 137—143. — ZOLTAI Lajos: *Újabb adalékok a könyv-, régiség és éremgyűjtő debreceni patikus nemes Kazay Sámuel élettörténetéhez*. = *Magyar Gyógyszertudományi Társaság Értesítője*. 1931, 211—224., Klny. Pápa 1931, 14 l. — GÁBRIEL Asztrik: *A debreceni könyvtár középkori kéziratái*. = *Magyar Könyvszemle*. 1942, 345—363. — BENKÓ Ferenc: *Debrecen város patikájának leltára 1771-ből*. = *Gyógyszerészeti Krónika*. (Debrecen), 1976. 1. sz. 42—50.
 5. SZARVASI Margit: *Magánkönyvtárak a XVIII. században (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei)*. Bp. 1939. c. művében nem említi KAZZAYT.
5. Kutatásaink során a következő helyeken találtunk új adatokat:
A) JANKOVICH Miklóstól az OSZK-ba került, KAZZAY Sámuel által használt és javí-

személye azért is figyelemre méltó, mert a nemesi sorból származó, de polgári foglalkozást űző patikus gyűjteményének nagyobb részét Debrecenben élve vásárolta össze, s mert a század közepén a magyarországi gazdag polgárok többsége még a németek közül került ki. Semmi nyom nincs arra, hogy KAZZAY külföldön járt volna iskolába. Személyében egy olyan Magyarországon iskolázott polgári értelmiségit szemlélhetünk, aki, saját szerénykedő szavaival élve, sem nem pap, sem nem professzor. S míg a 18. században a szerzetesrendek feloszlata előtt gyűjtött magángyűjtemények jelentős része szétszóródott, KAZZAY Sámuel gyűjteménye a debreceni református kollégiumba bekerülve, ott ma is tanulmányozható. Bár nem alkot különgyűjteményt, de az OSZK-ban található katalógus és a hozzá fűzött megjegyzések segítségével a gyűjtemény rekonstruálható, az egyes kötetek a kollégiumi Nagykönyvtár állományából kikereshetőek.⁶

KAZZAY Sámuel (1711 k.—1797) Komáromban született⁷ KAZZAY Márton és OROSZI Júlia elsőszülött fiaként.⁸ Az 1772-es BARANYI-perben

tott, könyvtári és egyéb régiségek leírását tartalmazó katalógus, és főleg a hozzá KAZZAY által fűzött megjegyzések, melynek címe: *Animadversiones in libros Bibliothecae Samuelis Kazzay de Ztrece magistri et apothecarii Debreczinensis, in quibus raritas, annus, locus, conditio (ingtegritas, velut dicitur: completum exemplar aut cum defectu aliquo) cum singulari cura tam manuscriptorum codicum (primo membranaceorum, secundo chartaceorum) quam editionum antissimarum et rarissimarum notitia, quam brevissime, bona fide exhibetur.* OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 11. A megjegyzések: ff. 52—73. Az idézés módja a megjegyzéseknél mindig egy szám és egy betű. Ezek együtt utalnak a katalógus egy bizonyos tételére, mégpedig arra, amelyik az idézett lapon a jelzett betűjellel szerepel.

B) DOBAI SZÉKELY Sámuel levelezése. OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/1—6.

C) KAZZAY Sámuel és JANKOVICH Miklós levelezése. KAZZAY levelei az OSZK Kézirattárban, JANKOVICHÉI a debreceni Református Levéltárban.

Egyébként KAZZAY könyvtárának katalógusa másolatban az MTA Könyvtárának Kézirattárban (Bibl. 2°, 9/II.) és Székesfehérvárott a Megyei Könyvtárban is megtalálható. A debreceni Református Kollégium Könyvtárában levő csonka katalógus (R 1460) nem egyezik a fentiekkel, amelyek a Fol. Lat. 11. jelzetű kötet első 51 levelével azonosak.

6. BERLÁSZ Jenő GÁBRIEL Asztrik cikke alapján (*Magyar Könyvszemle* 1942, 359.) azt állítja, hogy a Collectio Kazzaiana egy részét későbbi egyezkedés útján sikerült megszereznie JANKOVICHNAK. (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971.* 121.) Vizsgálódásaink e feltevést nem igazolják.

7. A Documenta Baranyianában is szerepel, hogy Komáromban született. ZOLTAI azonban ezt másolói tévedésnek (!) tartja, szerinte a Zala megyei Komárvárosban, vagy valamilyen Komárom nevű faluban született KAZZAY. (*Újabb adalékok... 4. l.*) Mint ahogy a per során elhangzott tanúvallomások másutt is a valóságnak megfelelőek, úgy ez az adat is. Maga KAZZAY sokat és meggyőzően emlegeti az OSZK-ban található megjegyzéseiben és leveleiben Komáromot, amint majd ezeket idézzük is. De a BARANYI-perben is előkerülnek bizonyító tényezők. Ilyen pl. az, hogy a debreceni vásárra járó ANGERER komáromi esztergályos mester gyermekkorától ismerte őt.

Komárom a RÁKÓCZI-szabadságharc bukása után nagyság szerint az ország ötödik városa. 1715-ben 8321 volt a lakosok száma, s a városban élénk ipari és kereskedelmi élet folyt. (Vö. *Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. BORÓVSKY Samu. *Komárom vármegye és Komárom.* Bp. [1907.] 144. l. és másutt.) De nem volt artikuláris hely, sőt egy egykorú rendelet értelmében a Dunán nem is kelhettek át a protestáns lelkesek.

8. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, 5. Bp. 1915. 408. és NAGY Iván: *Magyarország családai*, 8. Pest 1861. 276.

KAZZAYra hivatkozva említette segéde, CHERNY János, hogy mesterét egy TSERKÓ nevű jezsuita pater keresztelte meg. Gyermekkorában beteges volt, csak későn, 9–10 éves korában kezdett iskolába járni. 1739–1740-ben experienciának és curiositásnak okáért külföldre ment keresztapjával, a gráci Otto Fridericus LIREs nevű kalmárral.⁹ Olaszországi, bajorországi és németalföldi tartózkodásáról van tudomásunk. Nemcsak a BARANYI-perben felhozott bizonyítékok alapján állítjuk ezt, hanem a katalógushoz fűzött sajátkezű megjegyzéseiben is említi, hogy járt Regensburgban és Antwerpenben.¹⁰ 1740-ben, KÁROLY császár halála után tért haza. Utána Pozsonyban és Besztercebányán tanult.¹¹ Barátságba került BÉL Mátyással és TOMKA-SZÁSZKY Jánossal. 1746 körül ment Debrecenbe, ahol előbb publikus diák, majd 1748. május 21-én írt alá a kollégium törvényeinek. 1750-ben tógás diákságból lett patikus-inas, CSÁTI Sámuel mellett. 1753-ban szabadult. Kétévi legénység után, 1755. április 1-től provizori fizetést kapott a várostól.¹² Debrecen előkelőségeivel és a professzorokkal való kapcsolata a 60-as években még jónak mondható. Csak HATVANI István professzorral nem tudott kijönni.¹³

Patikussága idején csak ritkán hagyta ott Debrecen. Néha azonban ellátogatott Komáromba és atyjafiaihoz a Nyugat-Dunántúlra, ilyenkor egyúttal gyűjtőutat is tett egyes területeken. Gyűjteményének híre főrangú és tudós embereket csalogatott hozzá. Nemcsak a debreceniek (SINAI Miklós, WESZPRÉMI István, DOMOKOS Márton és Lajos, VARJAS János), hanem mások is, így pl. BALASSA Ferenc, FESTETTIS Pál, FORGÁTS Miklós, PÁLFFY Károly, CORNIDES Dániel, SCHÖNVISNER István stb. meglátogatták. Megfigyelhetjük, hogy KAZZAY mindegyik vallás képviselőivel jó viszonyban volt. A kollégium professzoraival éppúgy, mint a felvidéki evangélikusokkal vagy éppen a katolikus szerzetesekkel. A BARANYI-perben említik, hogy P. OROSZI, a piaristák provinciálisa Debrecenbe jövén, mindig meglátogatta.¹⁴ Valószínű rokon kapcsolatban állt KAZZAYval, akinek az anyja

9. ZOLTAI: *Újabb adalékok*... 5. l.

10. *Megjegyzések*: 80/a, 80/h.

11. ZOLTAI: *Újabb adalékok*... 6. l.

12. Uo. 10. l.

13. Nem világos előttünk kettejük rossz viszonyának az oka. HATVANI professzor a BARANYI-perben említi, hogy ő maga is gyakran maga mellé vette a paciensek közül KAZZAYt ad fomenta etc. Kevésnek tartjuk azt az indokot, hogy KAZZAY tartozott a kollégiumnak. Viszályuk régibb és mélyebb. A többi protestáns pap és professzor mind nagyon becsülte a patikust. Csak találgatni tudunk. Szerepet játszhatott itt HATVANI féltékenysége. A rendelkezésre álló adatokból ugyanis az derül ki, hogy KAZZAY orvosi gyakorlatot is folytatott. Így pl. gyógyította VÉCSEY József királyi biztost (ZOLTAI: *Újabb adalékok*... 9. l.), DOMOKOS Lajost és másokat. De tudása és szép gyűjteménye is irigységet válthatott ki. Az pedig, hogy szókimondó volt (quod in corde, hoc in ore habet — ZOLTAI: *Újabb adalékok*... 8. l.), és tudott a kollégium zavaros pénzügyeiről, szintén ellenségévé tehetette HATVANIT.

14. Felmerül az a kérdés, hogy milyen vallású lehetett KAZZAY. 1721-ben a vármegyei bizottsági kivizsgálás 11 pontjára Komáromban a kihallgatott 37 tanú a következő, bennünket érdeklő válaszokat adta: „a luteránus és kálvinista uraimék kisdedekkel együtt háromezren lehetnek”, felesen luteránusok és kálvinisták. Mivel a komáromi protestánsoknak nem volt templomuk, a keresztelést a katolikusoknál kellett végeztetniük. A tanúkihallgatások során többen is felhozták, hogy a je-

OROSZI-lány volt. Mint jó patikus megnyerte a debreceniek tetszését. Mint értő gyűjtő és „in omnibus fere scientiis versatus” pedig a tudomány-nyal foglalkozóknak. DOBAI SZÉKELY Sámuel¹⁵ vele is közölte 1763-ban KOLLÁR Ádámnak a magyar tudós társaság alapítására vonatkozó terve-zetét.¹⁶ Ő szerényen válaszolt: „Alázatosan megköszönöm a Tekéntetes Úrnak a Méltóságos Kollár Úrnak levelét. Én ahhoz éppen nem szólok, mivel sem pap, sem professzor nem vagyok. Az én tudatlanságom is jól esméretes előttem. Másokra hagyom azon szép societas dolgait, mert az is csuda, hogy én csak könyvet is vehetek kezembe az én sok bajaim és dolgaim miatt.”¹⁷ Később is többször hivatkozott arra, hogy egyik-másik témáról mennyit tudna írni, de nem ér rá.

Anyagi helyzete ekkor még nagyon jó lehetett.¹⁸ Gyűjteményének összevásárlása főként az 1750-es, 1760-as években történt. 1771-ben ár-verésen 15 950 rénes forintért megvette a patikát és a patikaházat is. 1772. január 18-án feleségével, KERESZTESI Sárával együtt 1000 rénes forint kölcsönt vett fel a kollégiumtól.¹⁹ Úgy látszik, e kölcsön miatt a konzisztó-

zsuiták a keresztelésnél erőltetik a kálvinistákat a pápista ceremóniákra, pl. az oltárhoz való letérdepelésre. Továbbá: „az értelmes luteránus és kálvinista uramiék semminémű vármegyei tisztségre sem applicáltak, egyen kívül, akiis Nemes Komárom Vármegyének eskütje”. (Evangélikus Országos Levéltár, Arch. Gen. Eccl. Ia. 11. 8.) Ezek az adatok megmagyaráznák azt, hogy miért keresztelte jezsuita pater KAZZAY. De a debrecenben magát protestánsnak valló KAZZAY szülei mintha katolikusok lettek volna. Nagyatyja, KAZZAY András, aki curiáját a helybeli szerzetesektől vette (Megjegyzések: 53/2/g.) s az 1700-as évek elején többször is nagyobb összeget hitelezett gróf ZICHY Péternek (Országos Levéltár, P 707. 495. 42. NB. et B. 1–7.), Komáromban vicecomes is volt (Megjegyzések: 82/f.). 1714-ben vármegyei esküdként szerepelt a mocsai boszorkány-per-vizsgálat során (*Magyarország vármegyéi*, idézett kötet, 271. l.). Atyjának FÁBRI Nep. János, későbbi trinitárius provinciális keresztfia volt (Megjegyzések: 53/3/g.).

15. DOBAI SZÉKELY Sámuel (1704–1779) életét és gyűjtő tevékenységét eddig még senki nem vizsgálta meg tüzetesen. Igaz, hogy gyűjteménye meglehetősen szét-szóródott, de nagyon sok és jó kéziratos anyaga maradt fenn (OSZK-ban, Pécsi Püspöki Könyvtárban stb.), köztük több kötetre menő, gyűjtésével kapcsolatos levelezése is. S ha az 1760-as, 70-es évek tudósainak a levelezéseibe beleolvastunk, lépten nyomon találkozunk nevével, ő maga is szinte minden tudósunkkal levelezett.
16. A tervszetről l. CSÓKA J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísér-letei a XVIII. században.* = Pannonhalmi Főapátsági Főiskola évkönyve. 1942. 138–179.
17. OSZK Kézirattár, Quart, Lat. 784/2. f. 74.
18. Anyagi erőforrásairól keveset tudunk. Bár nem lehetett elhanyagolható atyai örökséges sem, az a tény azonban, hogy a 60-as években rendkívüli értékeket vásárolt össze, arra enged következtetni, hogy jól jövedelmezett neki Debrecen egyetlen patikája is.
19. ZOLTAI: *A debreceni kollégium...* 138. l. RÓTSCHNEK V. Emil: *A Debrecen-bihar-megyei Gyógyszerész-testület ... gyógyszerterárai, testülete és egyletének története alapí-tásuk óta* (Debrecen 1882.) c. kiadványból arról értesülünk, hogy KAZZAY csak 1776-ig birtokolta a gyógyszerterárat, s mivel közben nem fizetett a vételárból semmit, a város a patikát 10 625 rh forintért ÖRDÖGH István nagyváradi gyógy-szerésznek adta el, aki azt 1795. november 28-án az épületekkel és a hozzá tartozó kellekekkel együtt birtokba is vette. (118. és 163. l.) Az adatra DÖRNYEI Sándor hívta fel a figyelmemet. Ezúton mondok neki köszönetet, mint lektoromnak is.

riummal az addig sem mindig felhőtlen viszonya megromlott. Már 1779-ben hajlandó lett volna megválni gyűjteményétől. Ekkor a budai Egyetemi Könyvtár jelentkezett vevőként.²⁰

SCHÖNVISNER István egyetemi könyvtárnok, a budai egyetem numizmatika professzora 1781. május elején járt Debrecenben, hogy KAZZAYval gyűjteményének megvételéről tárgyaljon. A patikus érmeiről részletes, szakszerű jegyzéket készített, amely kibocsátók szerint sorolja fel az arany, ezüst, réz és egyéb fémekből való érmekeket. Mindig elkülöníti a görögöket, rómaiakat, a magyar királyokét, az erdélyi fejedelmekét, s csak utána következnek az egyéb érmeke. Aztán leírja a különböző drágaköveket, feliratokat, szobrocskákat és a többi régiséget. 71 arany, 1135 ezüst, 619 érc és 20 ólommet sorol fel. A függelékként közölt KAZZAY—JANKOVICH levélváltásban szereplő Ludovicus Duxról pl. ezt írja az aranyérmek közt: „Ludovici primi... rarissimus ob typum et epigrapheum singularem. Legitur enim Ludovici Ducis. Typis autem est, qualis in antiquis florentinis in Caroli Roberti aureis esse consuevit.” JANKOVICH Miklós is azt írja, hogy a collectióból leginkább a régi pénzek kedvesek neki. SCHÖNVISNER nagyra értékelte a Magyarországról előkerült, még kiadatlan római kori feliratokat is. A könyvtárról röviden ezt írja:

„Libri, qui ad amoeniorem literaturam, ad studium item nummarium et antiquarium pertinent, atque ad historiam Romanam, sunt omnino in Kazaiana collectione excellentes, multique ejusmodi, quibus in Bibliotheca Universitatis Budensis etiamnum caret. Magna quoque fieret accessio librorum ad diplomaticam, oeconomicam, botanicam, chyrurgicam, anatomicam, pharmaceuticam etc. utilium, immo necessariorum. Et pretium supradictum [8000 forint] opinione mea pro tanta collectione tam vile est, ut pars eorum librorum, quos iam in Bibliotheca Universitatis habemus, fere gratuito videatur obventura.”

Az egyetemi szenátus magáévá tette SCHÖNVISNER véleményét, aki a saját, PRAY és WAGNER professzorok nevében július 15-én írt gróf BALASSA Ferencnek, a tanügyi bizottság elnökének, „ut nimium Bibliotheca Kazayana, propter quam mense Majo Debrecinum fueram missus, pro Bibliotheca Universitatis ematur, non obstante quorundam forte dissuasionem, qui (audebo enim coram Excellentia Vestra sincere dicere) non satis intelligunt, quantum huic Bibliothecae, pro qua tamen zelare videntur, obfuturi sint, si emptionem istam impediunt.” Azok közt a kötetek közt, amelyek már az Egyetemi Könyvtárban megvannak, sok jobb állapotban van, mint az Egyetemi Könyvtár példányai. A most kialakítandó akadémiai és gimnáziumi könyvtárak a duplumokat is megvásárolnák. KAZZAY gyűjtemé-

20. Országos Levéltár, C—67, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum, 1781, Universitas Budensis, Fons 20. Pos. 5. 10, 11, 13—15. Az iratokról az MTA Irodalomtudományi Intézetében megtalálhatók KENÉZ Győző kivonatai. Használatukért ezúton mondok köszönetet. A mellékletek között közöljük a SCHÖNVISNER és KAZZAY közti megállapodás szövegét (1. sz.), továbbá KAZZAYnak gróf BALASSA Ferenchez írt levelét (3. sz.), PRAY György már 1780 januárjában azt írta WESZPRÉMI Istvánnak, hogy az előző év márciusában azt a választ adta Pozsonyba a KAZZAY-gyűjtemény átvizsgálása után, hogy meg kellene szerezni a gyűjteményt az Egyetemi Könyvtár számára. Eddig azonban nem érkezett neki válasz. (OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 1980/I. f. 123.)

nyében sok a recens numizmatikai, segédtudományi és régészeti szakkönyv, amelyek az Egyetemi Könyvtárban sem nélkülözhetőek. Az alapjánlat 9000 forintját a patikus 8000-re leengedte. 3000-et kér azonnal, hogy hitellezőit kielégíthesse, a maradék 5000 forintra pedig előnyös feltételeket ajánl. Közben, 1781. július 31-én maga KAZZAY is írt gróf BALASSA Ferencnek, érdekes képet festve a debreceni közállapotokról, a református konzisztóriumról, a HATVANI István professzorral való rossz viszonyáról és a saját anyagi ügyeiről. 1781. október 12-én a gyűjtemény megvásárlását II. JÓZSEF „ad memoria tempora” halasztotta el, az ügyről azonban többet nem tárgyaltak.²¹

KAZZAY anyagi helyzete öregkorában tovább romlott. Kicsúszott kezéből a patika és a patikaház. 1793. december 14-én DOMOKOS Lajos levélben hívta fel gróf SZÉCHÉNYI Ferenc figyelmét a *Collectio Kazzaiana*-ra. Több mint 70 aranypénze van KAZZAY-nak — írja. De „válogatni nem hágy, a numizmákat összességel sem akarja adni, hanem együtt a bibliothecával s egyéb régiségekkel 9000 forintot tartja”.²² DOMOKOS Lajos szerint az egész *bibliotheca confusum chaos*. Itt — talán tudatosan — tévedett, mert a fennmaradt katalógus alapján a korában szinte egyedülállóan jól feldolgozott könyvtár képe tárul elénk. KAZZAY személyében pedig a bibliofil gyűjtőt fedezzük fel, aki egyúttal Debrecen első igazi érem- és régiséggyűjtője is. Nem kis öntudattal írta JANKOVICH-nak: „én hoztam rem nummariam in Debrecen”.²³

A *Collectio Kazzaiana*-t mások is szerették volna megszerezni. Mi most ifj. JANKOVICH Miklós vételi szándékának a dokumentumait közöljük.²⁴ 1795–96-ban JANKOVICH a vásárláshoz nem kapta meg az atyai beleegyezést, pedig KAZZAY szorult anyagi helyzetében már 2500 forintra engedte le a vételi árat, s csupán 500 forintnak az azonnali lefizetését kérte.²⁵ 1796 elején sürgeti JANKOVICH-ot, hogy hűsvét és pünkösöd között szállítsa el a gyűjteményt. Április végén már azt jelzi, hogy vége lett a kollégiummal való perének, s csak a bibliothecát tudja executio alá bocsátani. Le is foglalják azt a kollégium javára, 250 rénes forintot, 60 forint évjáradékot és 100 forint temetési költséget fizetvén érte.²⁶ A beteg és már nagyon öreg KAZZAY

21. SCHÖNVISNER Istvánnak WESZPRÉMIHEZ írt levele szerint (OSZK kézirat, Fol. Lat. 1980/I. f. 137.) 1781. november 10-én BRETSCHNEIDER Heinrich Gottfried a császárnál járt, ám őfelsége a vásárlás ügyében azt felelte neki is, amit pár héttel korábban a hivatalos felterjesztésre. SCHÖNVISNER kéri WESZPRÉMIT, hogy minden lehetséges módon vigasztalja KAZZAY-t, s segítse tanácsaival.

22. A levelet közli GRÜNN A. i. m.

23. Vö. a 7. sz. melléklettel!

24. L. a 4–17. sz. mellékleteket.

25. Összehasonlításként álljon itt néhány más gyűjtemény ára. FEJÉRVÁRY Károly komlósszentkeresztesi gyűjteményét a 18. század végén szakértő becslésök 3040 ezüstitforintra becsülték. A gyűjtemény 1070 tétel nyomtatványt és 126 kötetből álló *collectio diplomatica*-t tartalmazott. JANKOVICH végül 2810 forintért vette meg. (BERLÁSZ: *Jankovich*... 122. l.) WAGNER Károly 624 tételnyi, 8000 kötetes történettudományi tékáját 1783-ban 1500 ezüstitforintra becsülték. (Uo. 120. l. A könyvtárról I. HÖLVÉNYI György: *Wagner Károly könyvtára*. = *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve*, 3. Bp. 1966. 147–156.)

26. ZOLTAI: *A debreceni kollégium*... 138. l.

kevéssel később, 1797-ben halt meg.²⁷ Könyveit később a Református Kollégium Könyvtárának állományába sorolták. Érem- és régiséggyűjteménye szintén ide jutott. 1813-ban BUDAI Ésaiás 2452 numizmat, 165 gemmát s egyéb tárgyakat írt le belőle.²⁸ Ekkor még 78 aranyérmét tartalmazott a híres gyűjtemény, amelynek további sorsát homály fedi.

KAZZAY könyvtára közel 2500 kötetből állott. Főleg latin és görög nyelvűek a könyvek, de német, olasz, francia, héber és természetesen magyar nyelvűek is előfordulnak benne. A katalógus 1764 tételben kb. 2400 kötetet dolgoz fel. Ehhez járultak még az újonnan beszerzett könyvek, 1848-ig terjedő tételszámban.²⁹ Az új beszerzésekről semmit sem tudunk. A Collectio Kazzaiana-hoz a könyveken kívül hozzátartoztak a numizmák, a különböző méretű szobrocskák, a kardok, sőt, „sunt etiam varia instrumenta ad opticam et astronomiam pertinentia; item specula et laternae megalographicae, cum multis vitris iucundissime pictis”.³⁰

Vásárláskor a könyvek árát rendre felírta, így ezekből összesítve hozta ki könyvtárának értékét. A könyvek elhelyezésére 10 darab, A-tól K-ig jelölt cista és két téka (theca viridis és theca maior) szolgált. A cistákban tartott könyvek értéke 4050 rénes forint 36 krajcár, a theca viridisben levőké 1671 rh forint 23 krajcár, a theca maiorban: 6723 rh forint 19 krajcár. Ezek együtt 12 445 rénes forint 18 krajcárnyi összeget tesznek ki. „Haec est summa summarum pretii librorum bibliothecae meae, iuxta taxam, qua ego solus emi et comparavi.”³¹

Gyűjteményének egyéb értékeiről csak hozzávetőleges árat tudott adni, mert a numizmák és más műtárgyak vételekor nem írta fel ezek árát. A hozzávetőleges ár: 3650 rénes forint.³² A nummophilatium elhelyezésére 40 cista szolgált. A 36.-ban 64 darab aranypéNZ közül nyolc származott a magyar királyoktól. Egyébként a magyar érmek, szám szerint 216, királyok szerint elkülönítve a 22. cistában, a gemmák a 37–38. cistákban voltak. A 39.-ben 6 darab érc tábla, a 40.-ben 208 nummi consulares, az ábrázolás szerinti (pl. emberfejjel, lovassal stb.) csoportosításban nyert elhelyezést. Aztán még az alábbi felsorolást adja a katalógus:

„Item resurrectio Domini Nostri Jesu Christi in jaspide variegata, auro circumdata cum capsula; statua Herculis ex corallio rubro; duo annuli argentei litteris et figuris ornati; unus annulus ex lapide Calcedonico; tria sigilla: primum christallinum, secundum ex jaspide alba, tertium argenteum; item sigillum aureum cum gemma; varii lapides; amuletum inauratum Debreczeniense cum

27. A halotti anyakönyv a következőket mondja róla: „Kazai Samuel, qui peragratis aliquot nationum exterarum oris, collectaque Bibliotheca selectissima, manuscriptis, editionibus rarissimis, splendidissimis tabulis, quoad materiam et inscriptiones pretiosas et antiquas, necnon nummis varii generis, instrumentis item mathematicis et phisicis, referta. — Apothecarium Civitatis huius, per multos annos egit, demum senio fractus, per exiguum tempus, mortuus, vitae satur, sepultus anno aetatis 87, universali funere.” Idézi ZOLTAI: *A debreceni kollégium...* 140. l.

28. Uo.

29. KAZZAY a JANKOVICH számára készített *Conspectus universalis collectionis Kazzaianae, Pro memoria*-jában tesz említést erről. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 11. f. 79.

30. Uo. f. 51.

31. Uo. ff. 76–78.

32. Vö. a 2. sz. melléklettel!

catena. Statuae aereae: 1. Isis 2. Venus Cnidia 3. Satyrus ludens 4. Deucalion 5. Somnus 6. Polyxena 7. Romulus 8. Hercules quiescens 9. Vulcanus 10. Mercurius maior 11. Mercurius minor 12. Venus cum Cupidine et Delpine 13. Cupido 14. Danubius 15. Caput Panis 16. Miles armatus 17. Larva 18. Equus 19. Ignota avis 20. Gallus 21. Puer ludens 22. Duo Dii Pisauriensies, unus stans, alter sedens 23. Fragmentum crucifixi antiqui 24. Tabula Jovis cum Leda 25. Digitale 26. Drachma una.

Collectio inscriptionum a me collectarum: fasciculus inscriptionum, a me collectarum et hucdum a nemine editarum, quae sunt numero 94; duo gladii, unus Romanus, sub M. Antonio imperatore paratus, alter superioris saeculi historiam Romanam fusissime inscriptam habet. Urna, lucerna, poculum ex argilla coactae. Tabula marmorea nigra, cum inscriptione: Titi Boetii Militis. Lapis Haemalitus, angulatus, politus et in utraque facie litteras A et T habens insculptas. Dantur adhuc in mea bibliotheca varia, rariora et a paucis visa (quae ob breve tempus registrari non poterant), de quibus, testis oculatus et aequus aestimator talium rerum, meliorem relationem dare potest." A nova collectio-ban 223 görög és római ezüstpénnel mellett 81 magyar ezüst, 2 arany és sok ércpénnel található. Mindezeket azért írta le, „ut tota emptio ne sit vel difficilis, vel damnosa domui meae.”³³

A KAZZAY-könyvtár katalógusát és a Nagykönyvtár mai állományát összevetve megállapítható, hogy a kollégiumi könyvtár értékes régi köteteknek jelentős része KAZZAY könyvei közül való.³⁴

A 36 középkori kódex — néhány ma már hiányzó kötettől eltekintve — ma is értékes része a kollégium könyvtárának. Közülük sok a nürnbergi provenienciájú liturgikus kézirat. Esetükben a katalógusban valamiféle szám szerepel. Pl. „Videatur Catalogus sub nro 59.” A megjegyzéseknél KAZZAY aztán feloldja a rejtélyt: „Fit et hic et alibi ad numeros provocatio, sed isti numeri significant catalogum, qui mihi missus est Augusto Vindelicorum, cum coemerem, et has meas recensione viles et simplices adnectam pro uberiori informatione.”³⁵ Sajnos a szóban forgó katalógust nem találtuk meg. 27 liturgikus kódexénél hivatkozik rá KAZZAY, így ezek a kódexek biztosan Augsburgból kerültek hozzá.³⁶ valószínű a 60-as években. Különösen büszke az OVIDIUS *De arte amandi*-t és HORATIUS *Epistuláit* tartalmazó 15. századi kéziratára,³⁷ mert az OVIDIUS-szöveg a kiadásokhoz képest variánsokat tartalmaz. A német nyelvű *Herbarium*-át³⁸ és egyéb kódexeit is gyakran emlegeti. Voltak héber és szír kéziratok is. A mindössze néhány újkori kézirat közül kiemelkedik Campegius *VITRINGA Historia ecclesiastica*-jának a szerző általi kézírata, valamint egy GYÁRFÁS István-

33. Fol. Lat. 11. ff. 49—51. WESZPRÉMI a *Rövid elmélkedés némely régi magyar királyok ritka pézéikről* c. értekezésében az öreg tudós patikárius KAZZAY Sámuel Numophilaciumáról azt írja, hogy „a jeles gyűjteményes kamarában a régi magyar királyoknak közel háromszáz darab réz, ezüst és arany pénzei találtak, melyek közül mi is Biographiánk harmadik és negyedik kötetjében ötvennél többnek adánk vala ki nemrégiben a lerajzolt képeit”³³. (OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 914. f. 4.)

34. A részletes összehasonlítás még elvégzendő feladat.

35. Megjegyzések: 76/e.

36. A ma is meglevők leírását I. RADÓ Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Bp. 1973) a következő számok alatt: 56, 84—87, 99, 100, 105—107, 109—113, 128, 129, 131, 135. A 83, 183. és 196. számok alatt lerítak nem KAZZAY-tól kerültek a Nagykönyvtárba.

37. Mai jelzete a Nagykönyvtárban: R 465.

38. Mai jelzete: R 459. Leírása: VÍZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken, Band 2*. Bp. 1973. 44. sz.

autográf 1718-ból, amely VERGILIUS *Aeneis*ének GYÁRFÁS általi fordítását tartalmazza. Kár, hogy ez utóbbiakat hiába kerestük a Nagykönyvtárban és másutt is.

A katalógusban felsorolt 96 impresszummal ellátott ősnymotatvány közül ma 75 található meg Debrecenben. KAZZAY későbbi feljegyzése szerint ősnymotatványainak a száma 159.³⁹ A katalógushoz képesti gyarapodás túl nagyknak tűnik. Mivel a patikusnak a könyveiről írt sorai megbízhatóak, vagy ténylegesen volt a feljegyzés írásakor 159 ősnymotatványa, vagy — ami valószínűbb — nem az 1500-as időhatárral számolt.

Az 1711 előtti magyarországi nyomtatványok száma 38. Ez meglehetősen kevés. Leveleiben azonban olvashatjuk a magyarázatot: inkább gyűjtötte a latin és görög nyelvű könyveket, mint a magyarok írásait. A 38 kötet közt nagyon ritka darabokra akadunk. A vizsolyi Bibliára például. Vagy MELIUS *Herbárium*ára, amely a katalógus szerint Kolozsvárott jelent meg, 1560-ban. Ez volna ezen orvosi füveskönyvnek az első kiadása,⁴⁰ amelyből egyetlen példány sem maradt fenn.

Az impresszummal ellátott 16. századi nyomtatványok száma 360. Még mintegy 30 impresszum nélküli művel kell ebben a kategóriában számolnunk. Ezek éppúgy, mint az ősnymotatványok, nemcsak tematikai válogatás szerint álltak össze, döntő szerepet játszott bennük a könyvek ritkasága, állapota és a nyomtatás minősége is.

A 18. századi magyarországi nyomtatványok száma 60. Mind szakkönyv.

Ha a műveket tartalmi szempontból nézzük, akkor csatlakozhatunk SCHÖNVISNER István véleményéhez: nagyon színvonalas a gyűjtemény. Az ókori auktorok és egyházatyák mellett jelentős a történet- és segédtudományi, numizmatikai, régészeti és csillagászati könyvek száma. Mindenütt szerencsés módon található együtt a bibliofil és a recens jelleg. A térképgyűjtemény élén a könyvnyomtatás előtti ún. Nicolaus GERMANUS-féle kéziratos térképlapok állanak,⁴¹ majd PTOLEMAEUS *Cosmographia*-jának kiadásai (élükön az 1482. évi ulmi kiadással). Szép számmal találunk aldinákat, ELZEVIR- és PLANTIN-nyomtatványokat is. A nyomtatványoknak közel a felét metszetek díszítik.

Külön kell szólnunk a patikus orvosi, gyógyszerészeti és botanikai szakkönyveiről, amelyekkel nagy segítségére volt jó barátjának, WESZPRÉMI

39. Fol. Lat. 11. f. 79. Ugyanitt 41 db 13–15. századokból származó kódexéről tesz említést.

40. HELTAI Gáspár 1560-ban még kiadhatta ezt a művet, MELIUS JUHÁSZ Péterrel való viszonya ekkor még megengedhette ezt. MELIUS 1559-ben került kapcsolatba az erdélyi reformáció vezetőivel — köztük HELTAI Gáspárral —, akik az ő hatására fordultak a helvét irányba. HELTAI 1559 Mindszent napján kinyomtatta az úrvacsoráról szóló hitvallást, amelynek szerzője MELIUS (RMNy 155). Az új adat szerint az 1559-ben megjelent MELIUS-mű után 1560-ban újabb MELIUS-kötet hagyta el HELTAI nyomdáját. E kiadást figyelembe véve válik érthetővé a SZABÓ Károly által feljegyzett adat: FÖLDI János debreceni orvos 18. század végi feljegyzése szerint BEYTHE (!) *Herbárium*a ZRÍNYI Györgynek ajánlva Nedelícen másodszor is megjelent (Vö. RMNy 331.) Az adatot talán éppen a KAZZAY tulajdonában levő 1560-as kiadást ismerve jegyezte fel FÖLDI.

41. Mai jelzete: G 1543/c (2)

Istvánnak a *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* c. kiadványának elkészítésében. Könyvtárának közel egyötödét teszik ki e szakcsoport kötetei.⁴² DOBAI SZÉKELY Sámuelhez 1770-ben írt levelének utóiratában egy elnevezés körüli vitában WESZPRÉMIRŐL írva önmagát is jellemzi: „Más az, hogy az említett Komám Uram [Weszprémi] Linneista, én pedig csak a régi botánikusok közül valónak tartom magamat.”⁴³ Természetesen ez nem akadályozta annak, hogy könyvtárában több LINNÉ-mű is helyet kapjon.

Jelentős a könyvészeti szakirodalom is. 66 a nyomtatott katalógusok és írói lexikonok száma. Ehhez természetesen hozzájönnek még az egy-egy szakma történetét tárgyaló művek. Mint a katalógushoz fűzött megjegyzéseiből kiderül, KAZZAY ismerte, használta is ezeket a köteteket.⁴⁴ Conrad GESNER,⁴⁵ Johann Christian GOETZE,⁴⁶ Joannes Albertus FABRITIUS,⁴⁷ Michael MAITTAIRE,⁴⁸ Laurentius HEISTER,⁴⁹ BOD Péter⁵⁰ és CZVITTINGER Dávid⁵¹ a gyakrabban idézett nevek. De hivatkozik emlékeire is, mit hol

42. Ha e közel 20%-nyi orvosi-gyógyszerési anyaghoz még az egyéb természettudományos könyveket is hozzászámítjuk, az arány még néhány százalékot emelkedik. Ez az arány a korabeli ismert és jelentős magyarországi gyűjteményekhez viszonyítva egyedülállóan magas. Pedig KAZZAY saját bevallása szerint „a ritka editiójú görög és deák pátereket” gyűjtötte szívesen. Összehasonlításként néhány, már ebből a szempontból elemzett könyvtár adata: A 19. század elején SZÉCHÉNYI Ferenc soproni gyűjteményében 2,5%, TELEKI Lászlóéban 2,4% a természettudományos művek aránya. Ha a régi, elenyésző számban szereplő kiadásokat és a mezőgazdasági meg műszaki köteteket is beszámítjuk, ez az arány legfeljebb 1%-kal lesz nagyobb. (SOMKÚTI Gabriella: *Korszerű természettudományos irodalom Széchenyi Ferenc és Teleki László könyvtárában. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1963–64. Bp. 1966. 187–209. és 1965–66. Bp. 1967. 408–428) Az Egyetemi Könyvtár 1773-as leltár szerinti latin anyagában ez az arány 10% alatt lehetett (5% matematika + a teológia és filozófia szakban előforduló művek), az 1783-as felmérés alapján 4% matematika, 5% orvostudomány és a más szakokban gyanítható kötetek. (TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek felszólátása körében (1773–1790)*. = *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve*, 3. Bp. 1966. 101–146.)

43. Quart. Lat. 784/2. f. 80.

44. A könyvtár részletes elemzésére és KAZZAY bibliofil tevékenységére más alkalommal térünk vissza.

45. Bibliotheca universalis. S. I. a.

46. *Merckwürdigkeiten der königlichen Bibliothec zu Dresden*. Dresden 1744. Talán ez a német nyelvű kiadás rejlik a *Raritates Bibliothecae Dresdensis, sive accurata notitia ejus* latin cím mögött. Latin nyelvű kiadást nem találtunk a szakirodalomban sem.

47. *Bibliographia antiquaria...* Ed. 3. Hamburg 1760. — *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis* 1–6. Hamburg 1734–1746. — *Bibliotheca Graeca* 1–14. Hamburg 1718 (–1728). — *Historia bibliothecae Fabricianae* 1–4. Wolfenbüttel 1717 (–1721). — *Bibliotheca Latina* 1–2. Venetiae 1728.

48. *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum 1500*. Hagae 1719. — *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum 1664*. 1–4. Amsterdam–London 1733–1741.

49. *Chirurgie, in welcher alles, wass zur Wundarzney gehöret... gründlich abgehandelt und in vielen Kupfertafeln ... vorgestellt werden*. Francfurt et Augsburg 1739. Ugyanez latinul: *Institutiones chirurgicae*. Amstelodami 1750. A terjedelmes mű első fejezete: *Bibliotheca chirurgica sive scriptores mei chirurgici*.

50. *Magyar Athenás*. (Nagyszében) 1766.

51. *Specimen Hungariae Literatae*. Frankfurt et Leipzig 1711.

látott, ki mit mondott neki. Különös szeretettel és tisztelettel idézi BÉL Mátyást, TOMKA-SZÁSZKY Jánost, CORNIDES Dánielt, WESZPRÉMI Istvánt és DOBAI SZÉKELY Sámuelt.⁵²

A könyv szeretetét KAZZAY Sámuel az otthoni örökség után Pozsonyban BÉL Mátyás és TOMKA-SZÁSZKY János mellett tanulta. Személye így újabb bizonyítéka annak, hogy BÉL Mátyás körében a század első felében a könyvek, a kultúra szeretetének odaadó hívei nevelődtek.⁵³ TOMKA-SZÁSZKYRÓL így vall egyik DOBAIHOZ írt levelében:

„Az utolsó kedves levelében említett Szamosközi munkáját én sohasem láttam. Énnékem volt ugyan nagy accessusom megboldogult Szászky uramnál, de nem emlékezem reá, hogy nála láttam volna. Megvallom szép volt a bibliothécája, mert sok ritka editiójú görög és deák páterek voltak benne. Én is inkább kapkodtam azokon, mint a magyarok írásival. Noha én nem szereztem magyar manuscriptumokat, mégis van egy magyar Vergiliusom, amelyet fordított Gyárfás úr (a maga tulajdon írása), akiis volt a T. Komárom vármegyének táblás ura. Nem tudom, ha hallott-e a Tekéntetes Úr róla valamit. Az atyafiaknál van Veszprém vármegyében.”⁵⁴

Atyjától, KAZZAY Mártontól kapta a KOMÁROMI—CSIPKÉS-féle *Biblia* egy példányát, aki „olim multa exemplaria invexit in felicissimis temporibus”, Velencén keresztül.⁵⁵ SZENCI MOLNÁR Albert *Nova grammatica Hungarica* (Hannover 1610) és KÖVESDI Pál *Elementa linguae Hungaricae* (Lőcse 1686) c. művét maga BÉL Mátyás adta neki.⁵⁶ Sok esetben DOBAI SZÉKELY bejegyzéseivel ellátottak a könyvek. Nemcsak ajándékként kerültek KAZZAYHOZ ezek a kötetek. DOBAI hungaricumokat gyűjtött,⁵⁷ a hozzá jutott nem magyar vonatkozású kötetekből sokat értékesített is. Így mikor KAZZAY „megkívánja” a „cum notis Erasmi Horatiust”, azt DOBAI eladja neki. KAZZAY ígérete és fogadása szerint köszönettel küldi érte a 12 aranyat. Majd így folytatja levelét:

„Én előmbe ne állana ám a Méltóságos Lázár Úr, mondván, jó patikus, add nékem Horatiusodat, ha egy szó vétek nélkül néked egészen elmondom. Úgy beszéllették nékem, hogy Bécsben lévén egy bibliopolának mondotta, de az csak azt felelte reája: dass wahr zu fil. Hogy igaz légyen-e mondása az említett méltóságnak, ebéd után elhitték, és hozának elő Horatiust, mondván: Nagyot monda nagyságod ma a német előtt, hadd halljuk ezt a satyrát. Elmondá és keresztülkasul az említett poétát nagy gyönyörűséggel. Bizony balgaság! a mi szegény hazánkban is vannak nagy poéták és a poétákat szerető úri méltóságok!”⁵⁸

52. CORNIDES, WESZPRÉMI és DOBAI közvetlen bibliográfiai segítséget is nyújtott KAZZAYNAK.

53. BÉL Mátyás szellemi programjáról és hatásáról I. BERLÁSZ: *Könyvtári kultúránk...* 318. l.

54. Quart. Lat. 784/2. f. 74.

55. Megjegyzések: 53/f. Valószínű, hogy az ilyenfajta kereskedéssel való foglalkozás a magyarázata annak, hogy egy gráci kalmár KAZZAY Sámuel keresztapja. Atyja mellett főleg ő ismertethette meg vele a külföldi könyvpiacot európai útjuk alkalmával.

56. Megjegyzések: 64/d. e.

57. Levelezéséből ez egyértelműen kiderül. De a kezén átmenő nem hungarica-kötetekbe is bekerült ex-librise.

58. Quart. Lat. 784/2. f. 74. Gróf LÁZÁR János erdélyi kormányzó elnökről és neves költőről van szó az idézett részben. A bejegyzések egykorúak, de nem ERASMUSÉI.

Néha a piaristák is adtak neki egy-egy régi könyvet. DOBAIHOZ írt levelei beszámolnak gyűjteményének a kialakulásáról. Kár, hogy csak hiányosan maradt fenn kettejük levelezése.⁵⁹ 1763-ban a következőket írja DOBAINAK:

„A Tekéntetes Hajnal Ádám Urat, Komáromban jól ismértem. Láttam az említett manuscriptumjait anno 1739, midőn a háza kőfalában és a kertében lévő inscriptiókat leírogattam. Sok levelet is mutogatott, és ami még nagyobb: az édes atyámnak volt egy török kardja, amelyen arany bötűkkel az Alkoránból egy kis imádság írva volt, azt a kardot megszerezé, el is kérte szegéntül, és az említett Tekéntetes Úr más kardot adott érte, tudniillik olyat, amelynek mind a két oldala tele van írással, azaz a római császárok, a Julio Caesare ad Ferdinandum Secundum, igen szép rövid stílussal. Ezen kard még mai napig is megvan nálam, mivel még életében az édes atyám énnékem adta, látván mire légyen hajlandóságom. Mondhatom, stupendum opus, in ferro legere historiam Romanorum caesarum. A manuscriptumokat, úgy hallottam, hogy más egyéb raritásokkal együtt a R. P. Jesuitae occupálták.”⁶⁰

Ugyanebben az évben:

„Küldöttének egy igen szép és pompás breviáriumot (Bambergi püspökségé volt), abban is igen szép miniatúra munkával készült képecskék vannak. A többi mind medicum quid, de azok között is vagyon egy collectio. Minden auctorok 1483 és még előbbi időben is nyomtattattak. Némelyek Venétiában, úgymint Macer, Isaac de Urinis pedig Bononiában. Egy más manuscriptum is jött. Ez németül vagyon és egy cartuziánus beszélget egy szegény özvegy asszonnyal. Ennek a colloquiumnak mai német uraimék nem igen értenék meg az egész értelmét hamarjában. De elég légyen, hogy ne láttassam dicsekedni mindazokkal. És már kéregetik tőlem mindazokat, miketis léssen megtartanom, jól tudom. Egy arany numismát is küldött egy Collégám, tudniillik Theodosius Junior. Igen szép, az aránya is finom. Itten egy kalmár vagyon, az szép könyveket hozat Lipsiából. Mostan is hozatott, és vevék tőle Castelli Lexikon medicum. Item Miscellanea Groningana, ebben látok Holmit, ami hazánkati illeti. De hiszen jól tudhatja azon munkát a Tekéntetes Úr. Alázatosan recomendálom a megírt két Centuriákat, mért én igen nagyra böcsülöm a Centuriatores Magdeburgenses. A Lucius editióját megvehettem volna bujdosásomban, de tudván azt, amit Fabritius in Bibliotheca Graeca et Historia bibliothecae suae ír, nem vágyom reája.”⁶¹

A következő évben is érdekes dolgokról számol be:

„A recte facta arbor darabjait és a léniákat a szép ikonnal együtt alázatosan köszönöm a Tekéntetes Bátyámuramnak. Én azok helyett a megígért Segner familia numismáját el fogom . . . küldeni, mivel úgyszincs a magyar dolgokban semmi afféle collectióm. Bezzeg ha Eperjesen volnék . . . drága kincseit és azok közt a Horatiust is cum notis Erasmi, megláthatnám. Már itt emlegettem az Uraknak szándékom, de hallatlanná vészik, mondván, kétfelé nem lehet elmenni kémennek, hazájába és Eperjesre. De bízom az Uristenre.”⁶² „A Balaton melléki utam is elég szerencsés volt, mert ugyan akadtam sok szép inscriptiók kövekre és azokat mind leírtam. (A másik héten több időt vévén magamnak, azokat fideliter leírom a Tekéntetes Bátyámuram számára.) Megvallom igen jól nőtt és nagyot szaporodott azokkal az én collectióm. De bezzeg nem kaptam ám rész-

59. Debrecenben a Református Kollégium Kézirattárában és Levéltárában nem találtuk meg a feltehetően a KAZZAY-gyűjteménnyel együtt odakerült, KAZZAYHOZ írt leveleket a függelékben közölt JANKOVICH-leveleken kívül.

60. Quart. Lat. 784/2. f. 74.

61. Uo. f. 73. A szóban forgó kódexek mai jelzete: R 603. (RADÓ i. m. 135. sz.) és R 521 (VÍZKLETY i. m. 46. sz.)

62. Uo. f. 75.

táblát, és ritka szerencse olyant lelni. De mihaszna emlegetem, mert tőle megváltam. Hanem volt más jó szerencsém a gemmákhoz. ... Leírtam egy régi levelet is [metales a Nicolao Kauch (?) palatinae elargitae] egy magyar könyv táblájára ragasztva. Eleget kértem tőle, de nem ejtethem kezemben. Noha már azt gondoltam, hogy enyim, és azt Domokos Lajos öcsémuram is látta és szörnyen csudálkozik rajta, hogy úgy bánt a mostoha idő azon drága kincessel. Még más ritkaságokat is láttam, tudni illik egy régi Platinát in 8vo majori. Minden munkája benne volt. Igen fent volt véle a possessora, méltán is, mert kértem tőle az én Platinámon, mellé adtam aliquot aureos, de meg sem hallgatta. Elhiszem van már a Tekéntetes Bátyámuramnak a Méltóságos Consiliárius és Thecárius Kollár Úrnak a liber singularissa. Ha két exemplárja volna ... ad usum alázatosan experálom, mivel mostani utamban láttam, de tantum in transitu, és amint hallom igen ritka lészen maholnap.”⁶³

A Felvidék és Erdély közti könyvkölcsönzés jelentős része KAZZAY keresztül bonyolódott le. Nála helyezték letétbe a könyveket és egyéb értékeket is, várván az alkalmas személyt, aki azokat el- vagy visszaszállítja. Erdélyből BUTKAI János és CÖRNIDES Dániel, Debrecenből DOMOKOS Lajos, SINAI Miklós és mások is azt írják DOBAINAK, hogy a könyveket patikárius KAZZAYTól fogja megkapni.⁶⁴ SINAI kérését is továbbítja DOBAIHOZ: „Még egy kérése volt a Tekéntetes Bátyámuramhoz, tudniillik Stylus Cancellariae Matthiae Corvini, mondván, abbul sokat szedegethetne in rem suam. Én erre semmit is nem szóllottam, mert tudom jól, hogy a szeme fénye azon manuscriptum a Tekéntetes Bátyámuram Bibliothecájának. Aztot is tudom, hogy kérte a Tekéntetes Bátyámuram ökémeke magyar manuscriptumokat, de nem adták, mondván, féltjük, hogy elvész ezen egyetlen magyar palládiumunk.”⁶⁵

KAZZAY a 60-as években ott akarta hagyni Debrecent. DOMOKOS Lajos egy levelének utóiratában így panaszkodik: „Bátyám Kazay Uramnak megadtam Uram Bátyám levelét, de véle nem szólhattam, mert én ritkán mehetek a patikába, őkegyelme pedig, noha igen jó barátom, csak akkor tartja a visitáit, mikor beteg vagyok.”⁶⁶ 1769-ben WESZPRÉMI István már így írt: „Patikárius Kazai Sámuel Komám nagyon veri a készülő dobot: úgy látszik, hogy le is mond egyáltalában a hivataláról.”⁶⁷

63. Uo. f. 76. KOLLÁR Ádám Ferenc nagy felháborodást kiváltó *De origimibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae...* (Vindobonae 1764.) c. művét kéri KAZZAY DOBAITól.

64. Ez nemcsak azért történhetett így, mert neki nagyon jó kapcsolatai voltak a kereskedőkkel (bizonyára sokkal jobbak, mint a kollégium professzorainak vagy az előkelő DOMOKOSoknak), hanem mert megbízható és a könyveket nagyon megbecsülő embernek ismerték. Érdemes megjegyezni, hogy könyveibe egy tollvonást sem írt be, még a nevét vagy a könyveknek a jelzetét sem.

65. Quart. Lat. 784/2. f. 77. A szóban forgó kódexek: a *Nyírkállói kódex* (jelenleg a pécsi Püspöki Könyvtárban) és a *Debreceni kódex* (a debreceni Nagykönyvtárban. Mai jelzete: R 524).

66. Quart. Lat. 784/1. f. 168. Ugyanebben a levélben így ír DOMOKOS Lajos: „... hanem mindennek csak Uram Bátyám kezébe kell akadni, igazán hogy a vizek is mind a tengerbe folynak. Bár csak securum lehetne a publicum, hogy az a drága collectio utoljára ribs-labsra, vagy ad manus mortuas nem megyen.” DOMOKOS Márton már 1763. április 26-án ezt írja DOBAI ritkaságairól magának DOBAINAK: „Úgy tartom, legjobb volna az ilyeneket valami jó publica bibliothecába helyeztetni, hogy annak idején a posteritas hasznát vehetné még valaha.” (Uo. f. 185.)

67. Quart. Lat. 784/3. f. 161.

SINAI Miklós is érdekes leveleket írt DOBAIHOZ. 1768. április 5-én DOBAI egy ajánlatára így válaszolt:

„Én örültem volna rajta, ha a catalogusban specifikált könyveket öszvességel a publicum számára megvehettük volna. De abban módunk most nincsen. Azért először, mert nagy árúaknak tartják a Tiszt. Collegáim. Nálunk pedig a könyv nem drága. Gyakran fordulnak elő auctiók és csak legközelebb is olyan olcsón mentek el nagy részént azok a könyvek, hogy Amszterdamban vagy Leydában nem hiszem, hogy drágábban el nem mentenek volna. Más az, hogy a feljegyzett könyvek közül, még a ritkábbjai közül is némelyek már megvagnak minékünk, és kétszer megszerezni nem ítélik szükségesnek Collegáim. Valami részét kiválogatni pedig, s a többijét eladni itt, éppen nem volna bátorságos, mert méltán lehetne tőle tartani, hogy fele árra se jönne ki. Mi tagadás benne, szegények is vagyunk mi, akik a jó tudományokat szeretnénk, de nem is sokan szeretik azokat, és ritka, aki gyönyörűséget érezne abban, hogy nem mindenütt előfordulható könyve vagy. Theologia dat kleba, sokan tartják közülünk is.”⁶⁸

Ha ezek mellé még azt is figyelembe vesszük, hogy magyarországi gyűjtőink többsége ekkor magyar vonatkozású anyagok megszerzését tartotta szemé előtt, akkor feltételezhetjük, hogy KAZZAY viszonylag olcsón szerezhetett régi könyveket. A beszerzési árakból igazolódik is ez. A 18. századi tudományos kiadványokért általában többet adott, mint a régebbi kötetekért. Főleg a maurinusok kiadásainak összevásárlására költött sokat. De egy-egy orvosi szakkönyvért is gyakran adott kötetenként 30 forint körüli összeget. Petrus LAMBETIUS *Commentariorum de Bibliotheca Vindobonensi libri VIII* (Vindobonae 1665–1679) c. kiadványáért egy aukción barátja az ő megbízásából 250 forintot adott.⁶⁹ Petrus LAMBETIUST nagyra értékelte KAZZAY. 1770-ben DOBAIHOZ írt levelének utóiratában meggyőződhetünk erről: Egy idegen országi jó barátjától kapott leveléből értesült arról, hogy az *Iconica et historiae descriptio praecipuorum haeresiarum, qui ab ecclesia catholica et sectariis ac phanaticis excommunicati rejectique sunt, in qua eorum dogmata non minus, quam vitae initium et finis breviter perstringuntur* (Arnhemii 1609) c. kiadvány ex libris Petri Lambetii Hamburgensis van.

„Héj, énnékem is csurgott a nyálom ezen címéliumra, de haszontalan. Mert semmiképpen nem adja, meg is írta, hogy az a kis írás benne többet tézen, mint magába a ritka munka, amely még nagy bibliothecákban is, nem igen talál-tatik. Írta aztat is, hogy látott Servetus munkáját Londonban, midőn a nagyhírű Meádiusnak bibliothecája auctión eladatott volna. Adtanak pedig érte a Corporis Christi Collegiumbeli barátok kétszáz ginét.”⁷⁰

Végül mégis sikerülhetett megvásárolnia e példányt, mert a katalógusában az alábbi megjegyzést olvashatjuk mellette: „propria manu Lambetii, ex libris Petri Lambetii Hamburgensis”.⁷¹

Az 1447-ben kiadott, kétkötetes, német nyelvű biblia⁷² megszerzéséről ezt írja: „Nem tudom, hogyan jutott Krauss Uram hozzá, én ökelmétül

68. Uo. f. 87.

69. Megjegyzések: 80/h.

70. Quart. Lat. 784/2. f. 81.

71. Catalogus, 271. sz. A kötet mai jelzete: R 501.

72. Mai jelzet: E 15. Benne egykorú, német nyelvű *Te Deum*-kézirat. (Megjegyzések: 58/d.)

hozattam.”⁷³ Egy HERSCHEL Lebel nevű zsidó 1758 körül kezdett neki holmi régi római numizmákat prokurálni.⁷⁴ Az 1763. évi debreceni tavaszi vásárról DOBAINAK így számolt be:

„Mauss Uram is volt ezen vásárkor, de semmi sem volt nála, valami ritka vagy szép munka. Catalogussa sem volt. Hanem Bécsből küldöttek egynehányat. De hiszen a Tekéntetes Úrnak nagyobb correspondentiája van azon bibliopola uramékkal. Küldöttek egy Macrobiust, editio Brixiana anni 1483, in folio, igen ritka. Vannak énnékem ezen időben nyomtatott könyveim, mivel mindig nagyon böcsültem a régi editiókat és manuscriptumokat.”⁷⁵

Joannes MABILLON *De liturgicis Gallicis* (Paris 1729) c. munkáját szintén csak nehezen tudta megszerezni. Elmondja, hogy végül az a könyvkereskedő hozta neki, aki a COLBERT könyvtárából származó ritka köteteket is. Hat esetben meg is említi, hogy a szóban forgó könyvek (4 ősnymotatvány és 2 antiqua)⁷⁶ „ex bibliotheca Colbertiana” vannak. Ma ezek közül négy található meg a református kollégiumban. De vannak más nevezetes személyektől származó könyvei is. CICERO *Tusculanae disputationes* (Lipsiae 1514) c. művének kiadásában MORUS Tamás kiadatlan bejegyzései olvashatóak.⁷⁷ A kötet DOBAINól került hozzá. Paulus MERULA, Conrad CELTES és mások bejegyzéseiről is olvashatunk KAZZAY megjegyzéseiben. Utóbbi PTOLEMAEUS *Cosmographia*-jának 1482. évi ulmi kiadásába írt be néhány glosszát.⁷⁸ Ősnymotatványokat sikerült szereznie „ex Bibliotheca Managettiana” is,⁷⁹ ennek a könyvtárnak a katalógusa is megtalálható nála. GRATIANUS *Decretum*ának párizsi, 1506. évi, kommentárokkal ellátott kiadása hosszú úton került hozzá a sárospataki református kollégiumból, amelyet rebellisége miatt kiraboltak.⁸⁰ Koránból csak nyomtatványt sikerült szereznie. Pedig nagyon vágyott kéziratra is. Megbízást adott pl. FÁBRI Nep. Jánosnak, a trinitáriusok generálisának, aki atyjának keresztfia volt, s az ő Komáromban létekor a rend ottani monachusa. A szerzetesek megpróbálták a görög kereskedőket, de nem sikerült eredményt elérni. Nagyjapja a fenti szerzetesektől vette kúriáját Komáromban.⁸¹ Többször is említi, hogy tiltott könyvről van szó. Egyszer a könyvcenzor is megtalált nála egyet (Johann HARDUIN: *Opera varia*. Amstelodami et Hagae 1733). Csak sok instanciával tudta elsimítani az ügyet.⁸² FÜLEP István, KAZZAY barátja és iskolatársa konvertitaként Rómában a De

73. Fol. Lat. 11. f. 74.

74. ZOLTAI: *Újabb adalékok*... 5. 1.

75. Quart. Lat. 784/2. f. 74. MAUS Gellért az első hivatásos pesti könyvkereskedő volt.

76. Megjegyzések: 31/a. A COLBERT könyvtárából való származásra l. Megjegyzések: 36/a, 72/g, 76/a, 80/d. e. g. A Nagykönyvtárban megtalált kötetek jelzetei: G 133, G 237, G 572, G 772.

77. Megjegyzések: 80/q. Mai jelzet: G 145. A bejegyzések egykorúak, de nem MORUSÉI.

78. Megjegyzések: 61/a. Mai jelzet: U 45.

79. Megjegyzések: 88/i, 90/b. A két ősnymotatvány: Arnoldus de VILLANOVA: *Opera*. Lugduni 1500. és Bartholomaeus ANGLICUS: *De natura rerum*. Norinbergae 1483. Mai jelzetek: O 29 és Q 286.

80. Megjegyzések: 76/h

81. Megjegyzések: 53/g.

82. Megjegyzések: 60/c.

Propaganda Fide presbitere lett, s onnan levelezett KAZZAY-val, aki egy ízben arra kérte, hogy a Vatikáni Könyvtár PLINIUS-kódexét nézze meg s írjon neki róla. FÜLEP megpróbálta, de az embertelen és barátságtalan bibliothecarius nem engedélyezte neki. KAZZAY Balatonfüredről írt levelére már nem válaszolt, valóságú, hogy meghalt.⁸³ PLINIUS *Historia naturalis* c. művét magyarra akarta fordítani, ezért különösen sok PLINIUS-kiadást vásárolt.⁸⁴ De meghallotta, hogy már megjelenik magyarul, ezért letett szándékáról, nehogy plagizálás gyanújába keveredjék.⁸⁵

PEREN Júdás, aki, miután Magyarországról elmenekült, Prágában élt, visszatérve héber kéziratokat juttatott el KAZZAY-hoz.⁸⁶ Egyéb keleti nyelvű könyvei és kéziratái is voltak. Ezek értékelésében a 17 nyelvet beszélő és író könyváradi rabbi volt segítségére.⁸⁷

Természetesen nemcsak a saját könyvtára érdekelte KAZZAY-t. Különös örömmel ír arról, hogy MÁTYÁS király könyvtárából három helyen is találtak fennmaradt kötetet.⁸⁸ Latin kultúrájuk miatt nagyra értékelte a katolikus szerzeteseket:

„Tudom azt, hogy olyan időben élünk, hogy a franciscanusok oly tudományokat tudnak, amelyeket mi protestánsok csak ímmel-ámmal hallottunk, hogy tudják Angliában, Lejdában, Párisban, Rómában és Bécsben is. Mert itt legalább szólván van egy pater, aki a homiliákat ugyan jól tudja írni minden szószaporítás nélkül, mind a Szent Pál leveleire, a Szentatyákra, . . . jártas Origenesben, és a magam Origenessei, van mind a görög és deák, francia barátok fáradozások által kijött egész Origenesem, mind pedig az a könyve, melyet Contra Celsum írt, editio Romana, 1480, nála voltak. Jól tudja rem nummariam, van néki igen szép collectiója familiárum Romanarumban. A minerológiát is tudja, mert a Kőrmöztbányát úgy kicsinálta a magyarországi értznemekből, hogy valóban csudálni lehet. A Pater Piaristák nem szűkülködnek, hogy én írjak rólok. Mert a világ tudja, minémű jóféle szerzetes és tudós atyák. Bezzeg szeretnék ezek, ha jó módon övék lehetne, amicském van. Tudom, jól élnének vele.”⁸⁹

A nagy szakértelemmel és vagyonának teljes ráfordításával létrehozott Collectio Kazzaiana azonban végül mégiscsak a református kollégium könyvtárába került, s szerencsés módon egészítette ki egy jelentős kulturális intézményünk állományát. KAZZAY-t legtalálóbban talán segédének, CHERNY Jánosnak a szavaival jellemezhetjük, aki a BARANYI-perben így vallott mesteréről: „Én ugyan őtet nagy tudományáért és selecta Bibliothecájáért igen becsülöm és nem hiszem, hogy in Hungaria inter apothecarios, exceptis divitiis eorum, a tudományokban és a könyveknek szeretetében ő nekie volna párja.”⁹⁰ Valóban nem volt párja, sőt személyében a magyarországi bibliofil gyűjtés egyik úttörőjét tisztelhetjük.

83. Megjegyzések: 88/b.

84. A 11 kiadás közt található az első PLINIUS-nyomatvány is (Velence 1469), sőt egy 1472-es ugyancsak velencei nyomtatvány is. Mai jelzetek: G 18 és G 19.

85. Megjegyzések: 51/ax és 33/d.

86. Megjegyzések: 66/b., c. MEGILLATH Eszter, két héber kézirattekercs. Az R 699. jelzeten levő héber pergamentekercsek állítólag nem KAZZAY-tól kerültek a Nagy-könyvtárba.

87. Megjegyzések: 66/a.

88. Quart. Lat. 784/2. f. 79.

89. Uo.

90. ZOLTAI: *Újabb adalékok* . . . 9. l.

MELLÉKLETEK

1. *Kazzay Sámuel és Schönvisner István megállapodása*

Tractatus emptionis conditionatae
si ea nempe Altissimo loco approbata fuerit

Conformiter ad Benignissimam Resolutionem Caesareo-Regiam per Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale die 12^a Martii Anno 1781 sub num. 1089. via Inclyti Senatus Regiae Universitatis Budensis intimatam, factus est contractus ratione emptionis Bibliothecae, collectionis numariae et antiquariae inter Stephanum Schönvisner Custodem Bibliothecae simulque rei numariae et antiquariae in Regia Universitate Budensi Professore pro parte ejusdem Universitatis Regiae, et inter Samuelem Kazzay de Strecze Magistrum et Apothecarium in Lib. Regiaeque Civitate Debreczinensi, dictae collectionis Professore hoc nimirum modo.

Praefatus Stephanus Schönvisner postquam Numophilacium et gemmophilacium Kazzayanum inspexisset et sigillatim numos omnes in cisaque gemmas ac lapides aliasque antiquitates eo spectantes, itemque manuscripta vetera diligenter examinasset, atque libros etiam ita esse deprehendisset, sicut illos in Catalogo, jam praevie Budam submisso descriptos intellexerat, interrogavit praememoratum Samuelem Kazzay quonam ultimo pretio haec omnia haberi ab illo possint? ac post multas deliberationes in eo tandem conventum est, ut haec omnia simul cum armariolo Numophilacii, cumque thecis bibliothecae ejusdem cumque cistis in quibus nunc libri sunt pro octo millibus florenorum Rhenensium Regiae Universitati Budensi edant, si Sacratissimae Caesareo-Regiae Majestati ita visum fuerit. Haec acta sunt Debreczini 9^a Maii 1781.

Stephanus Schönvisner in Univ.
Reg. Bud. custos Bibl. et Professor Antiqu.
m. p. L. S.

Samuel Kazzay Magister et
Apothecarius m. p.

Collatum per (olvashatatlan szigla)
OSZK. Fond 16/30. 1. lev. Másolat.

2. *A Nummophilacium értéke*

Nummophilacium quid vel quantum valeat, ita exponere et taxare nescio, prout libros tam manuscriptos quam impressos. (Habeo namque emptionales schedas ab ipsis bibliopolis.) Nam nec diem, nec annum, nec pretium nummorum adscripsi tempore emptionis. Sed in summa adpono.

Notandum est, dari nummos communes, vel obvios, raros, rariores atque rarissimos. Horum itaque singillatim, certum pretium aut valor definiri nequit. Emptor et amator talium nummorum parvum curabit pretium, ab affecta et scientia rei nummariae abreptus. Aurum, argenteum, cuprum et orichalcum est nummorum corpus sive massa, qui inspicienti placebunt tam ob insignem raritatem atque diversitatem tam adversarum, quam aversarum facierum, quid quod, ob bonam conservationem.

His accedunt gemmae diversae, ut catalogus, illa tam etiam numerum prout nummorum cum diversitate adnotatum habet.

Tandem statuariae variae majores et minores una cum quatuor tabulis aeneis recorder, me duas illarum triginta aureis Kremnitziensibus emissae.

Quae adhuc his sunt addenda, etiam catalogus dicit. Adeoque in toto et simul, aestimo praeter Bibliothecam hocce meum Cymelium Rhf. 3650.

S. K. Z.

OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 11. 80. lev. Kazzay sk. frása.

3. *Kazzay Sámuel levele gróf Balassa Ferenchez, a Commissio Studiorum elnökéhez!*

Fő Méltóságú Kegyelmes Gróf Uram, Consiliárius Uram és
Fő Director Uram, énnékem érdemem felett való Kegyes,
Jó és Nagy Pátrónus Uram,

Ajánlom igazi alázatos és köteles szolgálatomat Fő Méltóságú Kegyelmes Gróf Uram és Fő Director Uram, jelentvén Excellenciádnak ezen együgyű és alázatos levellemmel, nagy hálaadással és köszönettel, hogy Főtisztelendő Professor és Bibliothecarius Schönvisner Úr, irántom és bibliothecám dolgairól a Felsőes Királyi Locumtenentiálé Consiliumnak felküldött relációját, kegyes atyai, és engem segítő szívre vette ugyan valójába, és azt tovább is úgy folytatni kívánja. Segítse is arra minden dicsőséggel Excellentiádat a Felsőes Mindenható Szent Úristen, aki is Excellentiádat minden lelki és testi bő áldásaival áldja meg, mind én, mind az egész házom népe tiszta igaz szívünkől kívánjuk, és magunkat Excellentiádnak hathatós és erős oltalmába ajánljuk, mint minket szerető és rajtunk könyörgő édes jó Atyánknak, bízván mind a megígért, mind pedig már ediglen is tapasztalt és kimondhatatlan kegyelmeiben, amelyek által mind ekkoráig a Tekintetes Nemes Tanácstúl nem volt semmi megbántottságom és háborgattatásom. És annyival is inkább megerősült az Excellentiád protectionális, kedves és drága levele, hogy a fent említett Főtisztelendő Professor és Bibliothecarius Úr, Főbíró Tekintetes Domokos Lajos Uramnak is, azíránt hathatós-képpen oda beszéllett. De bezzeg, Fő Méltóságú Kegyelmes Gróf Uram, Consiliárius Uram és Fő Director Uram, ugyan feltámadott ellenem a Reformátum Consistorium (az áll a tiszteletes professorokból és a tekintetes református hat vagy hét tanácsbéli urakból, hozzá járulnak még egynehány communitasbéli nagytehetségű úri emberek) és immár kétszer tartottanak generális gyűlést irántom, hogy minden dolgomat mindenütt, azaz Budán, Posomban és Bécsben elrontsák; minden kigondolható és elkövethető módok és mesterségek által. Ennek végben vitelére rendeltetett a fent említett Domokos Lajos Uram, mint legalkalmasabb ember, aki is ugyanazon Consistorium és Collégium dolgai végett meg fog fordulni az említett helyeken és az ágenseknek is által adja ezt a munkát.

Bölesen emlékezik Excellentiád, Fő Méltóságú Kegyelmes Gróf Uram, Consiliárius Uram és Fő Director Uram, énnékem érdemem felett való Kegyes, Jó és Nagy Pátrónus Uram, hogy mind itten létében Excellentiádnak megmondottam, mind alázatos és siralmas, s panaszló levelimben megírtam, hogy a több adósságaim között a Nemes Collégiumnak én csak ezer rhénes forintjával tartozom, és íme, nem akarják várni Ófelségétül, mind irgalmas Édes Atyántúl, az én megvigasztaltatásomat. Hogy az úgy legyen, a fő curátoroknak, Tekintetes Aulae Familiáris Rhédey Úrnak is illendő böcsülettel és tisztelettel megírtam. Hanem ezért a kevesebb summáért rajtam körösztül akarnak menni, a fiscussukat is már instruálták. Semmit nem gondolván a mi Kegyelmes és Felsőes Királyunknak irántam lett parancsolatjával. Nem bánnak azokkal úgy, akik tíz, húsz, harmincz és több ezer forintokkal adóssak őkegyelmeknek, (Sőt olyanoknál is vagyon, amelyly summa pénzt soha sem látnak.) hanem engem szegény fejemet üldöznek és hurcolnak, csak hogy az Bibliothécámban köthessenek, és azt elvehessék, tarkán persze, és sok hamis úton és módon. Ennek a gonosz szándéknak és feltételnek kigondolója és igazgatója, minden praestáját megvetvén, hogy elvesszen, és azon nagy öröme léhessen, ama nagy híru Doctor Hatvany István Uram. Le tudnám hitelesen, igazan és minden indulat nélkül Excellentiádnak festeni, mind magát, mind praxissát, amellyet él, az ő Felsőes kegyelmes királyi parancsolatainak megcsúfolására, critizálására és repositiójára, a többekkel együtt, avégett, hogy soha se tudhassa meg ő Felsőes a fundatiójuknak, pénzeiknek summáját, és a fent említett debitorjaiknak neveket. De én még mast csak hallgatok, noha Hatvany Uram sok jó voltom és szolgálatom után meg nem szűnik énellem dühösködni, az alatt is, amint egy ugyanazon consistorium belső tagja (jól ösméri és szereti azt is Excellentiád, mert láttam a jelét, amidőn méltatlan személyemet is Úr, mégpediglen ugyan igaz és nagy úri ebédjére méltóztatott Excellentiád Fő Méltóságú Kegyelmes Uram) a *lelki esmérrettül* meggyőztetvén, egy jó embere által megizente mindezeket, és tudtomra adta, és kérészt, hogy az

élő Istenért, a Hatvány Uram dühössége ellen jó előre őrizzem magamat. Miből álló legyen és mennyire terjedjen ki, azt most ide le nem írom, mert Excellentiádnak, Fő Méltóságú Kegyelmes Uram, atyai kegyelmének és rajtam szánakozó kegyes jóvoltával visszaélnék. Hanem a Felsőges Mindenható Szent Úristenre kérem Excellentiádat, az ő szerelmes egyszülött szent Fiáért, a mi édes Üdvözítőkért, az Úr Jézus Krisztusért, az elkezdett jó munkákat úgy kormányozza és vezérelje, hogy szegény házomnak dolga forduljon jóra már ezen várt időben, és a leírt igen tudós, híres és magának tetsző Doctor és Professor mind az ő maga, mind a többiek feltett igyekezetekben meggátoltassanak. És ha a három ezer rhénes forint készpénz iránt leszen ő Fölségétül a kegyelmes resolutió, azonnal oda fogom az ezerit vinni (a más kettejit nemzetes Baranyi Miklós Uramnak. Ezen urat is az említett Hatvány Uram ingerelte fel ellenem.), hogy békét hagyjanak énnekem. De aziránt is alázatosan kérem, mégpedig keserves könyv hullajtásimmal, Excellentiádat, hogy jó emlékezetben legyen Excellentiád előtt szegény ügye fogyott házom a sok üldözések miatt, amidőn referálni fogja Excellentiád ő Fölségének az egész dolgot, és ehhez járuló panaszomat. Mindezekért elvészi bővséges jutalmát Excellentiád az Úristentül, és én is, és az én egész szegény házom népe holtig tartozó hálaadással fogjuk emlegetni Excellentiádnak rajtunk tett kimondhatatlan jóvoltát és édes atyai szeretetét. (Jóllehet unalmas lehet Excellentiádnak, és arrúl mélységes alázatossággal bocsánatot kérek.) Mind Édes Jó Atyámnak és Igaz egy Pártomat fogó Fő Méltóságnak és Pátrónus Uramnak, Excellentiádnak, keservesen sírván üldöztetésem miatt, így megírván, ajánlom és bérekesztem magamat fent említett Excellentiádnak könyörülő és engem házom népestül együtt igazán szerető szívébe, és elvárván óhajtvá a segedelmet, védelmet és vigasztalást, a leírt üldözés ellen, maradok, amíg élek Excellentiádnak

Fő Méltóságú Kegyelmes Gróf Uram
Consiliarius Uram és Fő Director Uram

igaz, alázatos, kész, köteles,
szegény és együgyű szolgálja

Debreczen, die 31. Julii A. 1781.

Ztréczei Kazzay Sámuel
patikárius

OL. C—67. 1781. Universitas Budensis. Fons 20. Pos. 5.

4. *Ifj. Jankovich Miklós és Kazzay Sámuel szerződése*

Én alul megírt Ztréczei Kazzay Sámuel vallom ez levelmemnek rendiben, hogy én Ifjabbik T. Jankovics Miklós Úrral illy conditiora és contractura léptem. Hogy minden könyveimet az elkészített Cathalogus szerint, és ezeken felül azokat is, kik a lajstromba nincsenek beírva, mert annak elkészítése után szereztettek, úgy nem különben minden arany, ezüst, réz numizmatát, táblákat, gemmákat, amuletumokat, gyűrűket, statuákat és más különbféle találkozendó római vas és réz regiseket, öt rendbeli perspectivumokkal, ennihány tükörökkel, camerákkal, három rendbeli kardokkal, képekkel, két földi és két égi golyóbisokkal és más effélékkel, mellyek a boltban találkoztak és megmutattattak nevezett T. Jankovics Miklós úrnak által adom és nékie örökösen bírni engedem kétezzer-ötszáz rh. forintokban vele megalkudván, olly móddal, hogy ötszáz forintoknak lefizetése után ezen collectiot fenn említett rende szerint magához vehesse és használhassa restans kétezzer forintokról pedig öt pro centum járó interessével szálló chartabiankat adni köteles legyen. Midezeknek effectusa az ő ura atyja consensusától függvén, amelly ideig mindent in statu integro conserválni köteles leszek. Sőt ha valami elzalogosítottatott volna, vagy elzalogosítottatnék, annak redemptiojára köteles leszek.

Én pedig Ifjabbik Jankovics Miklós által látván azt, hogy én atyai engedelem nélkül semmi contractustételbe nem ereszkedhetek, fiúi köteleességem szerint ezen contractusnak erejét és confirmatioját az atyámtól várván; egyébként fent nevezett conditioiok szerént acceptálom és mindazokra magamat obligálom. Ha

hogy pedig az atyám consensusa a dato praesentium egy holnapi terminus alatt hozzá nem járulna tellyességgel irritáлом és revocalom. Sigl. Debreczini die 27a octobris 1795.

Kazzay Sámuel Ifjabbik Jankovich Miklós

Sk. aláírások és pecsétek.

OSZK, Fond 16/30. 2. lev. Eredeti.

és Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 1. c., Eredeti.

5. *Jankovich Miklós kötelezvénye*

Én alább írt Ifjabb Jankovics Miklós vallom ez levelemnek rendiben, hogy én érzékeny szívemre vévén nemes és nemzeti Kazzay Sámuel Uramnak, Debreczen várossa volt apothecariussanak megnyomorított sorsát, tekintvén annak mind számos esztendőkkel terhelt öregségét, mind pedig különös hajlandósággal viseltetvén hozzá, úgymint egy hazánkfiához, ki huzamos életét az tudományoknak feláldozta, azon tiszteletbűl, mellyet az tanult és öreg emberekhez kiseded korontól lenni iparkodtam, hozzá járulván az is, hogy ritkaságainak megmutatásában és velem in suspenso hagyatott alkuvásban nagy szívességet és különös emberséget tapasztaltam, azon esetre, ha az collectiojárul vele tett contractusom az atyámtól confirmáltatik és helybenhagyattatik minden esztendőre élete fogytáig hatvan rénes forintoknak megadására és nekie kezeihez szolgáltatására magamat kötelezem, holta után pedig ötlet öregségben gyámoltó fiának Eleknek, és annak feleségének Tar Sárának száz forintot lefizetni köteles leszek. Ha hogy pedig az atyám contractusomat meg nem erősítené, magam is ezen obligatiótól ment leszek. Sigl. Debreczini 795. die 27a octobris.

Ifjabbik Jankovich Miklós

Sk. aláírás és pecsét.

Debrecen, Ref. Levéltár, II. 1. c. Eredeti.

6. *Jankovich Miklós és Kazzay Sámuel levelezése*

Érdemem felett való Drága Nagy jó Uram!

Valamint eddig, úgy ezután is azon fogok iparkodni, hogy az Úrnak Kazay Uramnak, az dolognak egész voltát mindenkor *sincere* és *candide* kinyilatkoztassam, mert tudom, hogy ha igazán és módjával bánok, minden előadható neheztelését eltávozthatom magamtól, és amennyire lehet, *fávorját* is megnyerhetem. Jelen tettem az atyámnak, és kezébe adtam azon contractust, mellyet együtt kötöttünk. Ő annak elolvasásával, bibliothecának és hozzá valóknak megvételét éppen nem ellenkezte, hanem magának capacitatiojára tovább való terminust kért, bizakodván abban, hogy mivel e következendő téli alkalmatlan időkkel annak transpositioja úgyis meg nem eshetne, az Úr Kazay Uram, a dolgoknak bővebb megfontolására legalább hétholnapi terminust adna. Tudván aztat Kazay Uram, hogy az Atyám szinte már 70 esztendőkön fellül legyen, és az illetén scrupulosus emberek a dolgot szegrűl végrűl vizsgálni szokták. Mindazonáltal én tellyes bizodalommal vagyok, hogy kérésemnek helyt fog adni az atyám, és ezen bizodalomnak nagyobb erősítésére vagy jövő decembernek, vagy januáriusnak holnapján az Wingand legénye által legalább 30 Rf le fogok küldeni, melyrűl oly quietantiat, mint az előbb letett 20 forintokról, kívánni fogok. Addig is pedig esedezek, hogy ha valami magyar és római régiségeket olcsóbban vehet Kazay Úr, számomra venne, de réz monéták, hacsak nem görögök, nem szükségeseek. Melyeket jelentvén, és egyszersmind a terminusnak finális hosszabbításáért esedezven magamot tapasztalt szívességébe ajánlom, és Elek fiát és feleségét köszöntvén, maradok siető pennámmal az Úrnak Kazay Uramnak

igaz szíví szolgálja

Ifj. Jankovich Miklós

Sz.Fehérváron die 12a Novembris
795.

PS. Kazay István Úrnak szóló levelét, minthogy még el nem érkezett, kezéhez nem szolgáltathattam. Magam ötödnapról itt vagyok, és decembernek közepetteig itt maradok, mely is legnagyobb oka, hogy az atyámmal bővebben nem tractáltam, conscriptio, repartitio és más publicumok miatt.

Debrecen, Ref. Levéltár, II. 1. c. Eredeti.

7. *A Tekéntetes és Tudós Notarius Uramnak énnékem érdemem felett való Nagy és Patrónus Uramnak!*

Ajánlom igaz, alázatos, kész és köteles szolgálatomat és jelentem ezen öreg és reszkető kezemmel írt együgyű levelemmel, hogy a fent említett Tekéntetes Úrnak de dato 12 hujus, éppen a tegnapi postával, böcsös és kedves levelét, nagy örömmel vettem, és elolvastván az édes fijammal együtt megújultunk és meg is örvendeztettünk. Jóvá hagytuk a fent említett Tekéntetes Úrnak minden megírt okait a terminusnak meghosszabbítása iránt. Azért igenis megengedem, és reá is állok, minden módon azokra, amelyek, a fent említett Tekéntetes Úrnak kedves és böcsös levelébe írva vagynak. Én szegény fejem azzal meg fog állani, ha megháboríthatnám, a fent említett Tekéntetes Úr is, ezen együgyű és alázatos levelemmel. Igenis jó léssen a Veingand legénye által leendő 30 Rf lehozatása. De ha előbb lehetne, annál jobb lenne, mert igen nagy szükségben és inségben élek, az édes gyermekimmel, a házbért is már ki kell fizetnem, amely hallatlan, amint a fent említett Tekéntetes Úr tőlem megértette. Ugyszintén a Bibliotheca Depositiojáért igen nagy és asztot is ad tempus transportationis rajtam kívánja a házigazda. És én tovább nem kívánok az ő hajléka alatt maradni, hanem csak addig, míg a fent említett Tekéntetes Úr a maga kedves levelébe jelenti. Minden nap megnézem a Bibliothécát, nincsen semmi kár benne. Doctor Wespremy kedves komám uram is vélem bent volt, és látta, hogy egy tudós igaz magyar úr vette meg a vén és öreg Debreczeni Pliniusnak Bibliothécáját cum omnibus pertinentiis, látván az elpecsételt három rendbéli darabokat, és meghagyta, hogyha írok, a fent említett Tekéntetes Úrnak, a maga nevével igen szívesen köszöntsem a fentemlített Tekéntetes Urat. Semmi nummismát azuta nem láttam, hogy vehettem volna valamit pro argumento Nummothecae. Voltam a humanissimus bibliothecariusnál causaliter betérvén a collegiumba. Előhozta a fentemlített Tekéntetes Urat, a maga erdélyi fejedelem nagy aranyát is, és igen fent vele. De én Júliát vel Líviát hoztam elő, amelynek ritkaságáért semmit sem tudott, nem is csoda, mert én hoztam rem nummariam in Debreczen pro summa necessitate viri eruditi (?). Az édes fijam Elek és kedves felesége Tar Sára alázatosan tisztelik és köszöntik a fentemlített Tekéntetes Urat minden kívánható lelki és testi jóknak szíves kívánásával, akiket megáldott a fölséges mindenható szent Úristen egy szép kis leánykával. Azért fent említett Tekéntetes Úr a harminc rénes forint változzék negyvenné, úgy jobban tehelhetünk ezen üldöztetésemben. Elvárom a fentemlített Tekéntetes Úrnak kedves válaszát. Kedves Uram Ócsémet Kazzay István uramat mostan is alázatosan köszöntöm, és kérem jussak ókegyelmének eszébe. Ezek után vagyok és maradok a fent említett Tekéntetes Úrnak

Debreczen,
die 24. Novembris
A. 1795.

mint kedves jó Patrónus Uramnak
igaz, alázatos, kész, köteles szolgálója
Ztrécezi Kazzay Sámuel

OSZK. Fond 16/30. 4. lev. Eredeti.

8. *Bizodalmas s jó Uram, nekem minden tisztelettel becsülendő Öreg Uram!*

Megemlékezvén arról, amit ígértem Fehérvárról költ levelemben, bátor mostanyi környüállásomban annyit, amennyit gondoltam vala, ezen alkalmatossággal nem küldhetek, mégis ez ide rekesztett négy az 4 aranyat oly obligatoria, mind az előbbeni 20 forintot küldöm, amely obligatitot hogy ezen Veigand legényének által adja az Úr Kazay Uram nagyon kérem. Lész más előladandó alkalmatosság is, mellyel az Úrhoz, mint hozzám mutatott szívességével, mint pedig nagylelkűségével érdemlett hálaadásomat kimutatni igyekszem, és amit szóval ígérek, azt

cselekedettel is bételjesítem, kérvén aztot, hogy az terminust utolsó januariusig, amint íráim, halasztani méltóztatna, minthogy most az atyám ügyis beteges állapotban vagyok, és a télnek mostohasága miatt semmi hátramaradást sem szenved a dolog. Ki egyébként siető pennámmal lévén tisztelem fia urát és feleségét maradván

az Úrnak Kazzay Uramnak
Pesth 7a decemb. 1795.

alázatos szolgálja
Ífiabb Jankovich Miklós

Debrecen, Ref. Levéltár, II. 1. c. Eredeti.

9. *A Tekéntetes Úrnak, Notarius Uramnak, nekem
érdemem felett való Jó Uramnak és Kegyes Patronus Uramnak!*

Ajánlom igaz és köteles szolgálatomat, és beállott új esztendőben minden lelki és testi jóknak kívánása után jelentem a Tekéntetes Úrnak, hogy a T. Úrnak de dato 7. Decembris anni praesentis eppen tegnapi napon vettem a négy aranyakkal együtt, és azokról, aki hozta, annak rendi és mógya szerint quietáltam. Kedvesen vettem, mert igen nagy szükségemben és ínségemben esett ezen irgalmas jó cselekedete a T. Úrnak, mivel a két malmaim licitatione mediante eladott, nagyobb részét a Collegium a maga részére letartotta, és csak valamit adtanak abból, hogy az aprólékos adósságimat kifizethessem, de nem volt elég, mert még közel 60 forintok vagynak a kifizetésre a házbéren kívül. Kérem azért a T. Urat mélyeséges alázatossággal, hogy mennél előbb lehet, többet is segíteni méltóztassék a T. Úr. A terminust az elvitelre a T. Úrra bízom, tudván és látván az időnek mi voltát és szekereseknek is nagy és sok bérét a téli időben. Csak hogy húsvét előtt és pünkösdi szent ünnepi napok között megessék, mert boltbér és a ház censussai is addig leszen az én nagy korommal. És így merek alázatossan de bizodalmassan instálni a T. Úr előtt, hogy ne ötszáz, hanem ezer rénes forintok legyenek az első fizetés, mert egy kis házocskát akarnék (ha mind az árok alatt is) ragasztani, ahol az én árva és üldöztetett öreg fejemet lehajthassam, aki is üldöztetik nemcsak naponként, hanem óránként. A T. Úrnak közöttünk költ leveleit közlöttem az exequens senator urammal, és látván mondotta, a nemes Collegium in salvo vagyok. A minap P. B. temetése volt az öreg P. Rochusnak, azután egynehányat a R. P. béhívott egynehány urakkal magához, aholis a vice P. V. Rector jelen volt és sok beszéd úttal a T. Úrnak véteménye is előfordult, és kívánta látni a Nummothecat. De feleltem tarde cantat Reverende Pater. Igen tetszik magának kivált in rebus Hungaricis, és gördítem eleibe egynehány czikkeleket és nem tudott reá felelni. Ezeket így megírván siralmas szívvel és arra elvárom kedves és engem megvigasztaló levelét a T. Úrnak. A fíjam Elek és felesége (majd kilencz hete, hogy gyermekágya után az ágyban nyomorultán fekszik) köszöntik a T. Urat, és a T. Úr öreg Atyát recommendálják és ezen alázatos instantiamat. A farsangban pedig a T. Úrnak egy szép kisasszonyát hetvenezer Rhf. allaturával kívánnék és ohajtanék. Ezek után vagyok és maradok amíg élek

A Tekéntetes Úrnak mint Nagy Patronus Uramnak

igaz, alázatos, kész és köteles
szolgálja
Ztreczei Kazzay Sámuel

Debreczen
die 7. Januarii A. 1796.

P. S. Ezen egész együgyű levelemnek hibáiról bocsánatot kérek a Tekéntetes Úrtól.

OSZK. Fond 16/403. Eredeti.

10. *A Tekéntetes Notarius Uramnak mint érdemen kívül Nagy Jó Uramnak és Kegyes Patronus Uramnak!*

Ajánlom igaz, alázatos kész és köteles szolgálatomat és bocsánatot kérek ismét terhelem a Tekéntetes Urat ezen együgyű és alázatos levelemmel (de tudom nem veszi rossz névre) mivel a menyem megtudván, hogy a fentemlített Tekéntetes

Úrral contrahaltam az egész Bibliothecamnak cum omnibus adpertiuentiis eladása iránt elmaradtam malmoktól a T. E. I. Úrnak és az árát az kétezer és ötszáz rénes forintokat írástassa le az ő számára A T. N. Tanács azt félre Az eladás nem constat a T. N. Tanácsnál. ha pénz érkezik, akkor jelentse magát az instans. Ezen szomorú hírt éppen tegnap hallottam meg és kívántam a F. E. T. Urat igen szépen és alázatosan ezen öreg és reszkető kezemmel írt levelemmel megkeresni, hogy vagy a rossz és háládatlan menyem, vagy prókátora tizen a F. E. T. Úrnak, annak ne higgyen és semmit se ígérjen. Mert a Bibliothéca nem az ő processához tartozik, amelyet is mikor nyer meg, ki tudja. Alázatosan instállok tehát újonnan a F. E. T. Urat vegye irgalmasságra született szívire ezen alázatos kérésemet és ahhoz méltóztassék magát inteni, és engem ... minél előbb tudósítani. El is várom az hátramaradt beneficiumnak a summáját. Én az vagyok, aki voltam, és leszek, mert ... sajnáljuk a dolgot. Többet nem írok, hanem a felséges mindenható szent Úristennek hatalmas oltalmába ajánlom a F. E. T. Urat és maradok a Tekéntetes Úrnak mint kedves jó Uramnak és Patronus Uramnak

Debreczen
die 19. Januarii
A. 1796.

igaz, alázatos, kész és köteles szolgálja
Ztrecei Kazzay Sámuel

Tekéntetes Úr, Fő Patronus Uram

Én is alább írt alázatosan instálom a T. Urat, hogy ha minden bizonnyal meglészen az Édes Atyámtól az Bibliothécájának megvétele, tehát az árrából avagy a capitálisból senki részére ne méltóztassék adni, mert annak igen sok ellensége vagyok: meglévén az igaz megvétel igaz contractus is meglészen majd akkor csinálendő contractusban. Az Édes Atyámról provideáljunk, mert már semmiye sincsen, amire kezét vesse. Ezek után magamat szegény feleségemmel együtt tapasztalt kegyes gratiajában ajánlván magunkat maradunk a T. Úrnak

alázatos szolgálja
Kazzay Elek és Tar Sára.

OSZK. Fond 16/30. 6. lev. Eredeti. Néhány helyen olvashatatlan.

11. *Érdemem felett való Nagy, jó, Öreg Uram, Kazzay Uram!*

Éppen tegnap megérkeztem Pestről hosszú időtöltésem után, s mindjárt kezemhez vettem az Úrnak, drága jó Öreg Uramnak mind az két levelét, az egyiket, melyet 7ikbe, másikat, ki 19ikbe ugyan januarius holnapba hozzám utasítottatott vala. Bőven tapasztalom ezekben aztot, amit jó s öreg uram mind emberséges ember nekem fogadott, hogy velem igazán, *sincere et candide* bánni fog. Fecsejének másoknak nyelvei az én Öreg Kazay Uram ellen amennyit akarnak, és mégis az ő emberségeről bővségesen meg vagy győztetve, és örökké való hálaadó szívvel hozzája lekapcsolva, úgyannyira, hogyha az bibliothecának megvételéből is (amit mindazonáltal nem reménylek) semmi sem lenne, hozzám mutatott kegyességét és szívességét ha meg nem hálálnám, bűnösnek és emberi szívvel méltatlan teremtménynek magam magamat szükségképpen ítélném. De valjon gondolhatok-e másképp? midőn drága Öreg Uram jótéteményét újonnan tapasztalom, az terminusnak meghosszabbításában, mely nekem valóban szükséges vala, mert az gabona árának megcsökkenése okozta vala azt, hogy az atyám az bibliotheca megvételére magát mindeddig meg nem határozta, és hogy én effelül bizonyos tudósítást jó Öreg Uramnak nem küldhettem. De most, mivel tavaszra az életnek ára gyarapodik, legalább martius vége feléig biztos tudósítással szolgálhatni fogok. Abban bizonyos lehet az Úr Kazay Uram, hogy én senki kezibe pénzt nem adok, hanem mindent a magáéba, ha tőlem kitélik, azon lések, hogy 500 több előre letétődjön, de ezt bizonyosan nem mondhatom, csak szeretném tudni, ha vissza lehet-e kapni az ezüst kánnát és az imperátoroknak képével rajzolt kardot a volt prókátoroktól, és ha megvagyom-e még a *Ludovici I. aureus*, *qua ducis* a collectioba, vagy talán ez az, aki elveszett. Többnyire azon lések, hogy az atyámnak decisiva resolutioját mennél előbb kinyerhessem. Midőn

Jankovits Imre Bátyám lemenend Debreczenbe, csekély subsidiumocskával segélni nyomorult állapotját drága jó Öreg Uramnak el nem mulasztom, ki addig is jó egészséget kívánok, Elek ifiú Urat és feleségét köszöntöm, és siető pennámmal vagyok

az Úrnak, Drága jó Öreg Uramnak
Székesfehérváron die 10. Febr. 796.

igaz tisztelője s szolgája
Ifiabb Jankovich Miklós

Debrecen, Ref. Levéltár, II. 1. c. Eredeti.

12. *Tekéntetes Úr, Fő Notarius Uram!
nekem Fő Patronus Uram!*

Die 21a aprilis a N. collegiummal való peremnek vége lett, melyben is az summának felében convicáltattam és csak egy quindenát hadtak. Instálom azért a praetii. T. Urat méltóztassék énnekem mindazon levelemre, melyet Pestrül az édesatyja Úra vitt haza, felelni, mind pedig most minél előbb megírni az Bibliothecámról való szándékát, mert egyebet az executio alá substernálni nem tudok. Hogy magam nem írhattam, alázatosan megkövetem, mert a kezem köszvényes. Mindezek után magamat tapasztalt kegyes gratiajában ajánlván és minél előbb kegyes választ elvárván, maradok

A Tekéntetes Fő Notarius Úrnak

Debreczen die 23. Aprilis 1796.

alázatos szolgája
Ztrecei Kazzay Sámuel

OSZK, Fond 16/403. Eredeti.

13. *A Tekéntetes Úrnak, Notarius Uramnak mint énnekem jó és érdemem felett való
Kegyes Jó Patronus Uramnak!*

Ajánlom igaz, alázatos, kész és köteles szolgálatomat, jelentvén, hogy a fent említett Tekéntetes Úrnak de dato 10 februarii currentis (levelét) nagy örömmel vettem és mintegy jó orvosság gyantánt esett, mert a gonosz köszvény sok időtül fogva gyötör. Kérem azért a Tekéntetes Urat, minden dolgainkat siettesse, amennyire csak lehet, mer a Collegium sürgeti az adósságát. Az édes fiamat íme küldöm Pestre, hívatatván Kedves Uram Öcsém által valami dolgaim iránt való végezésre, és egyéb dolgaimnak is elintézésére. Azért ha a Tekéntetes Úr, az utóbbi levele szerént valamit méltóztat nekem adni, és küldeni le hozzám, sőt ha az accordált leveleinkre ezer rénes forintokat ad is, tehát aztot is felveheti a Tekéntetes Úrtúl, mivel per praesentes, ötet authorisalom. Mindezeket a fent említett, irgalmassághoz szokott, sőt született is, szívére bízok. Ha többet nem írok is az én fájdalmas öreg jobb kezemmel, hanem fent említett kedves fiam mindeneket igazán és valóságosan meg fogja beszélni a Tekéntetes Úrnak, és egy singularis vexat, amelyet senator Sarai Uram akart rajtam végben vinni. A szegény menyem immáron lábadozik, és a kis Ersuskájával köszöntik a Tekéntetes Urat. Úgy én is, és a Méltóságos Consiliarius Urat, a Tekéntetes Úrnak Ura Atyját, minden lelki és testi jóknak szíves kívánsága után köszöntöm és maradok (elvárván a realis consolatiot) míg élek a fönt említett Tekéntetes Úrnak

Debreczen die 4 Maii
A. 1796.

igaz, alázatos, kész és köteles szolgája
Ztrecei Kazzay Sámuel

P. S. Mindenek megvagynak, amint be van pecsételve, az Ludovicus Dux is nyugoszik a veres oroszlánnyoknak pecsétje alatt.

OSZK. Fond 16/403. Eredeti.

14. *Kiváltképpen való Drága s nagy jó Öreg Uram!*

Talán meg nem bántom, ha csekély soraimmal drága s nagy, jó Uramat meglátogatni merészlem, annyival is inkább, hogy amit elmulattam éppen nem nekem, hanem valóban szüleim mostohaságának tulajdonítani kelletik. Ő bár én oly szerencsés lehettem volna, hogy azon tudományi kincseket, melyeket Drága Öreg uram 90 esztendei élete folyamattáig gyűjtött, egyszerre és oly csekély munkával magamévá tehettem volna, de tudja azt jó Öreg Uram, hogy az ilyen ifiak, kik *sub patria potestate* vannak, mennyire mehetnek atyjoknak akarata nélkül. Higgye el kedves Kazay Uram (kinek hozzám való kiváltképpen kegyes viseletéről, még élek, nem felejtkezem) még most is eszemben forog szünet nélkül bibliothecájának és egyszersmind az én meggátolt szerencsémnek véletlen fatuma, annyival inkább, hogy az dolognak kimeneteléről és statusáról semmi biztost nem hallhatok. Azért is bátorkodtam színe eleibe ezen levelemmel járulni, hogyha eddig drága jó Öreg Uramhoz mutatott hálladó szívességem valamit érdemelhet, az bibliothecának, de leginkább nekem kedves régi pénzei collectiojának statusáról, mennyibe az, és miképpen az collegium részére exequáltatott légyen, engemet Elek fia által voltaképpen tudósítani ne terhelhetne. Fogadom, amennyire tőlem kitelhetik, hálládossággal ezen fáradságát megjutalmazni el nem mulasztom. Ki midőn drága jó Uramnak, és Elek fiának ép egészséget szívemből kívánnék, és tudósítását bizodalmasan várván, eddig tapasztalt szívességben ajánlom magamat, maradván

Drága Nagy jó Öreg Uramnak

Székesfehérvárott die 19a Novembris 796.

igaz köteles szolgálja
Fiaibb Jankovich Miklós

Debrecen, Ref. Levéltár, II. 1. c. Eredeti.

15. *Érdemem felett való drága s nagy jó Öreg Uram
Kazzay Uram!*

Valamint eddig, úgy szinte ennek utána is megengedi drága jó Öreg Uram, hogy levelem által látogathassam, és azzal magához vonzó kötelességemet megmutathassam. December végén frott levelét, és abban nekem kegyesen küldött diplomát valóban nagy szívességgel s hálaadással vettem. Hogy arra tüstén nem felelék az vala az oka, hogy az bibliothecának eladása mindenkor fúrta volt fejemet, és mivelhogy annak megvevéséről, amint emlékezem, soha le nem mondtam vala, a dolgoknak megorvoslásáról annál inkább gondolkodék, hogy az contractusnak azon conditioját, mely által bizonyos időre lekötelve vala, úgysz utolsó levelének által semmire tettük. Imé tehát, hogy valami módon a jussom ne expiráljon hallgatásom miatt, egy protestatiot adok bé a N. Magistratushoz, mely által a vevésnek contradicalok, ez az Ill. Collegiumot annak az collectionak valami csonkulása s elidegenítése ellen inhibeálok, mely is nem sokára oda el fog érkezni. Ezen dolgot csupán csak atyafiságos bizodalomból, hogy köztünk maradjon, akartam tudtára adni Drága jó Öreg Uramnak, mely különben legkisebb rövidséget sem okozhat, mert azon conditiokkal, melyekkel az collegium magához vitte a bibliothecat, én is által veszem és emberi szómat adom, hogy legkisebb fogyatkozást sem akarok szerezni. Sőt ha mind eddig, úgy ezután is, hozzám oly igazán, és azon szívességgel, aminthogy nem is kételkedem, viseltetni fog, csekély tehetséggel hálaadásomat megmutatni el nem mulatom. Csak mindenkor abban fundálja mások előtt is magát jó Öreg Uram, hogy én a bibliothecáról positive soha le nem mondtam, hanem az költség fogyatkozása miatt annak effectusát halasztani kéntelenítettem, és hogy az contractusban stipulált terminus magunk conscussusa által továbbra halasztatott, az contractusnak ereje következőképpen, azon bátor aprólékos summáknak felvétele által mindenkor fenn maradt. Ezeket kérem, hogy vitassa Drága jó Öreg Uram, ha valamikor a szó előjövend a bibliotheca felül. Ami pedig magát illeti, azzal, hogy a contractussal afficiált fundusnál egyebe nem lévén, aztat substernálni kéntelen volt, mindenik száját betorkolhatja.

Mínhogy már mindösze 38 Rf előre adtam volt, tudván aztot, hogy most sem fogja megvetni szívességemet, hogy az 50 numerus complanáltassék, küldjen drága jó Öreg Uram vagy nekem, vagy ha biztosabbnak ítéli, Kazay István főbírának egy albát super 12 Flor. Rh. — Erre semmit sem kell felírni, még a dátumot is, mert az occasione numerationis feltétetődik, hanem csak, Alba super Flor. Rh. 12. Sam. Kazz. L. S. — én azonnal leteszem itten a pénzt, amint legjobbnak ítéltem, Reviczky Úrnál, annak felesége Debreczenben kifizetheti. Többire kérni fogom nagy szívességgel, hogy ha ellenem fogják is bűjtanai a collegiumi urak, vagy ha avval is ijesztik, hogy maga kárára szolgálna, úgy mint evictorra ezen dolog, avval semmit sem gondoljon, mert amint fellül megmutattam, semmi ártalmára sem lehet, és emberségemre fogadom, ahogy az, aki voltam, oly becsületudó úrhoz, és jó akarómhoz mindenkor lenni fogok. Hanem csak az ó fáradságok mindenkor sárban fog dűlni, ha az szándékomat Isten jó voltábúl elérhetem. Amint is reménylem, mert egy gazdag társom van ezen dolognak folytatására. Melyekre, feleletét az Albával együtt mennél előbb várnam, és az Elek fiát úgy feleségét is különösen köszönteném szívességeikben ajánlott vagyok

Drága jó Öreg Uramnak
Pesth la Febr. 797.

igaz, hálaadó szolgálja
Ifiabb Jankovich Miklós

PS. Ó vajha az Chinensis picturát megkaphatnám, az Mányoki félmeztelen gyerekekivel együtt — megjutalmazni el nem mulasztanám Drága Öreg Uramnak. — Vagy ha inkább még valami réghi documentumokból spendirozna, mert láttam még ott sokat, Kazzay nemes réghi familiákat nem annyira illetőket.

Debrecen, Ref. Levéltár, II. 1. c. Eredeti.

Kazzay Sámuel által Ifjabbik Jankovich Miklós számára kiállított nyugták

16. Quietantia

super florenis viginti, quos ad rationem ineundi contractus cum juniore Nicolao Jankovics mutuo levavi ad ea sunt eum si contractus inttus fuerit imputandos. Sig. Debreczini die 28a Octobris 1795.

Samuel Kazzay
pecsét

Ráírva: Item. 7a Dec. 1795 által küldettek 4 aranyok, uti littera dd. 7a Januarii testatur. 1796.

Hátlapjára: Haec major quietantia non valet.

OSZK. Fond 16/30. 3. lev. Eredeti.

17. Quietantia

super florenos Rh. octodecim idest 18. Rh florenos, quos ego infrascriptus a N. Sodali Bibliopolae Pestiensis sub illis conditionibus quibus jam levavi a Spectabili Domino T. Nicolao Jankovics modo etiam levavi. Sigl. Debr. die 6a Januarii 1796.

Samuel Kazzay de Ztrecze
pecsét

OSZK. Fond 16/30. 5. lev. Eredeti.

Collectio Kazzaiana

L. SZELESTEI — NAGY

Sámuel KAZZAY (um 1711—1797) ist ein Bahnbrecher des ungarischen bibliophilen Buchsammelns. Er stammt aus einer adeligen Kamuffmannfamilie von Jenseits der Donau (= Westungarn). Er lernte in den berühmten Lyzäen von Besztercebánya (Neusohl, heute Banska Bistrica) und Pozsony (Pressburg, heute Bratislava); mit seinem Taufpaten, einem Kaufmann von Graz, verbrachte er die Jahre 1739 und 1740 im Ausland „von wegen Experiencz und Kuriosität“. Vom Jahre 1746 finden wir ihn in Debrecen, wo er 1748 die Gesetze des Kollegiums unterzeichnet. 1750 ist er Apothekerlehrling, dann Leiter der Stadtapotheke, später auch Inhaber derselben. Seine Sammlung hatte er zum grössten Teil in seinen debrecener Jahren nach der Mitte des Jahrhunderts erkaufte. Bei seinen Ankaufen hat er seine kaufmännischen Verbindungen mit Erfolg verwerten können. Im Laufe der Jahren haben aber die Käufe sein Vermögen vollständig aufgebraucht; erst musste er sich von der Apotheke scheiden, am Ende der 70-er Jahre bietet er sogar schon seine Sammlung zum Kauf an, aber weder die Universitätsbibliothek, weder die TELEKI's, noch Miklós JANKOVICS sind kaufbereit. (Miklós JANKOVICS ist z. B. noch minderjährig und sein Vater hat seine Einwilligung zum Kauf verweigert. Ihre Korrespondenz bieten wir im Anhang dar.)

KAZZAY hat seine Sammlung auf ungefähr 16 000 rheinische Gulden geschätzt, aber wegen seinen Schulden hat er den Verkaufspreis anfangs auf 8000, im Jahre 1795 auf 2500 Gulden heruntergesetzt und davon nur 500 sofort verlangt.

Die Zeitgenossen haben das numismatische Teil der Sammlung für das wertvollste gehalten. István SCHÖNVISNER, Professor für Numismatik an der Universität von Buda (Ofen) hat im Jahre 1781 in seiner offiziellen Meldung nach seinem Besuch 71 Gold-, 1135 Silber-, 619 Erz- und 20 Bleimünzen aufgezählt. Unter den Kunstgegenständen sind die aus Pannonien stammenden und bisher unpublizierten Inschriften die bedeutendsten, aber auch seine kleinen Stauten und andere Kunstgegenstände sind ebenfalls von hohem Wert.

Die Bibliothek wurde von Apotheker für 12 500 rheinische Gulden zusammen gekauft. Ihr Bestand beträgt etwa 2500 Bände. Von den 36 mittelalterlichen Codices wurden 27 aus Augsburg bestellt, diese sind liturgischen Handschriften von nürnbergischer Ursprung. Der am Ende der 70-er Jahren fertigte Katalog (OSZK Fol. Lat. 11.) zählt 96 mit Impressum versehene Wiegendrucke auf. Die Zahl der Drucke aus dem 16. Jahrhundert ist nahe zu 400. Die Bücher sind ihrem Inhalt nach — neben antiken Autoren und Kirchenvätern — hauptsächlich ärztliche, historische, Bücherkunde betreffende, numismatische, archäologische und astronomische Werke; eine geglückte Mischung des Bibliophilen mit dem Rezenten. Fast die Hälfte der Drucke ist mit Sticken verziert.

Besondere Aufmerksamkeit verdient die Bibliothek auch deswegen, weil in ihr — mit anderen bedeutenden zeitgenössischen Sammlungen von Ungarn verglichen — die naturwissenschaftlichen Werke in einer verhältnismässig grossen Zahl vertreten sind. Nur die ärztlichen-pharmazeutischen Werke bilden fast 20% der Sammlung, wobei KAZZAY eigentlich — seiner Aussage nach — am liebsten die „selten verlegten griechischen und lateinischen Patres“ gesammelt hat.

In der Person von Sámuel KAZZAY können wir so einen in Ungarn geschulten zur bürgerlichen Intelligenz gehörenden Kunstsammler verehren, der nach seinen eigenen bescheidenen Worten „weder Pastor noch Professor“ war. Der Wert seiner Sammlung vertritt aber gut den Vergleich sogar mit den am Ende des Jahrhunderts zustande gekommenen Sammlungen von Hochadeligen und Hohenpriestern. Das wertvolle Material ist zum Eigentum des Reformierten Kollegiums von Debrecen geworden, die Bücher sind auch heute unter den Beständen der Nagykönyvtár (Grossen Bibliothek) zu finden.

A kelet-európai romantika néhány jellegzetessége

— Részlet egy hosszabb tanulmányból —

FRIED ISTVÁN

1. Az angol vagy a francia és a kelet-európai romantikák többnyire teljesen más minőséget képviselnek, a tematika vagy az újító szándék azonossága ellenére. Hadd emlékeztessünk a „törvényen kívüli”, a rabló és a tenger rablója oly sokszor megénekelte figurájára.¹ S ha ezúttal nem a SCHILLER megformálta haramia kelet-európai utóéletét tárgyaljuk, ennek az az oka, hogy e társadalmi kötelességek között vergődő, ám konkrét családi és feudális körülmények miatt törvényen kívülre kényszerített hős inkább a csekélyebb értékű érzelmes nézőjátékba szorult, s csak kiegészítő példaként kerül a kelet-európai alkotók hős-típusai közé. Viszont a BYRON megírta *kalóz* megjelent Kelet-Európa poémáiban, balladáiban, nem egyszer nem is a figura, hanem alkotója arcvonásait viselve. „Szokatlanra törekedett — írja a magyar romantika derék munkása, VÖRÖSMARTY jóbarátja, FENYÉRY [STETTNER, ZÁDOR György] BYRONról —, akadályok, veszélyek, tartózkodások őt nem gátlák.”² De a sokat támadott és mégis több kiadást megért magyar lexikon is emígy jellemzi a költőt: „... ezen költőnek élete és személyessége oly szoros kapcsolatban áll munkája tárgyával és szellemével, hogy csupán élete folyásából és viszállyaiból lehet azon ember- és hazagyűlölest, a magas s merész szabadlelkűséget kifejezni, mely a költőben szünet nélkül zajog és kivillog”.³ Ha ezzel a jellemzéssel összevetjük a GOETHÉÉ, amely a *Faust* II. részében Euphorion alakjába vetíti a költő szárnyalását, akkor nem sok szemléletbeli különbséget tapasztalhatunk: a közöny ellen lázadó, a szokásokat és a szabályokat vakmerően tagadó költő bukásában is diadalmas, győzelmeiben is végzetét hordozó férfi sorsát látjuk.⁴ BYRON megteremti a romantika titán-alakjait, azoknak

1. Mario PRAZ MILTON Sátánja unokáinak, SCHILLER haramiája testvéreinek véli őket. Szerinte BYRON az, „who brought to perfection the rebel type, remote descendant of Milton's Satan.” = *The romantic agony*. Oxford 1960., 78—81.

2. *Tudományos Gyűjtemény* 1828. II. kötet 12.

3. *Közhasznú Esmeretek Tára*. Pesten 1831., II. kötet 499.

4. Az 1820-as esztendőket francia romantikusai differenciáltabban látták BYRON helyét az európai romantikában. HUGO 1824-es BYRON-cikkéről írja R. BRAY (*Chronologie du romantisme. 1804—1830*. Paris 1963., 110.): „L'article de Victor Hugo est d'abord une oraison funèbre (...) Hugo, dans l'unité romantique, aperçoit une diversité. Deux écoles, toutes deux pénétrées de religion, mais l'une pour adorer, l'autre pour maudire, celle de Chateaubriand, celle de Byron.”

az embereknek a típusát, „aki a francia forradalom előestéjén és az évszázados társadalmi megrázó nagy esemény után mindent kétségessé tett, bámulatba ejtette a világot vakmerőségével, és egymagában szállt szembe a világrénddel, magán hordozva harcainak és vereségeinek végzetes bélyegét”.⁵ E szempontból kell értékelnünk a titokzatos kalózt is, akinek jellemzésébe belejátszik a költői lázadás, az állandó mozgás, a változás, a szabálytalan élet élménye („Ours the wild in tumult still the range, From toil to rent and joy in every change”). A költemény nyitánya már tükrözi a följebb érintett problémákat. A nyugalom, a rend (a fennálló társadalom és lét) tagadásában, az örökös változásban lel otthonra a hős. Ehhez a tagadáshoz a kozmikus képek távlatára illik, a végtelené, a tengeré. De maga a hős jelleme is ilyen végletekké írható körül: kihívja maga ellen végzetét, pedig tulajdonképpen nyugalomra vágyódik, kegyetlenség lakik szívében, amelyben tiszta érzelmek is otthonra lelnek, a tagadás ígéi hagyják el ajkait, pedig nemes szenvedélyek adják meg élete tartalmát. Kéjjel veti bele magát a kalózkodásba, gonosz és kegyetlen, vérengző és számító, de szívében a tiszta szerelmet, a hűséget őrzi. Sorsa e ponton támadja meg, itt győzi le. BYRON azonban sejtetni engedi, hogy hőse, Konrád nem mindig volt számító és gonosz: „Hogy Konrád bűnös csapatot vezet, A természet erről mit sem tehet; Mert lelke tiszta volt, sodorta végzet, Emberrel-éggel háborúra lépett... Csalódva fut, mielőtt férfi lett, Szívét betölti embergyűlölet...” Az 1813-ban szerzett byroni elbeszélő költemény (ha úgy tetszik: metrical romance, vagy verses novella) hű kifejezője az „emberrel-éggel” meghasonlott poéta szubjektivitásának; de egyben ürügye egy olyan hősi magatartásnak, amelynek szerepét játszva bátran kiálthatja oda szavát minden költő. A levert dekabrista forradalom, PUSKIN halála: LERMONTOV alapélményei, *Vitorla* című költeménye látszólag ugyanannak az „örökös változás”-nak ihletéből fakadt, mint a byroni poéma. Csakhogy e lírai költemény, e dal-formában rejtőző és vallomás-értékű tizenkét soros monológ a viharban, a tengert rendítő változásban rejlő *harmónia* lehetőségét zengi, a vers lírai hőse az ősi tenger-szimbólummal fejezi ki a konkrét változásigényt. LERMONTOV egyébként is elhatárolta magát a byroni magatartástól, s bár nem maradt rá hatás nélkül BYRON megannyi újítása, az ő orosz démonai és a hajdani dicső napokra nem emlékeztető valóság elől menekülő cserkeszfiúja épp nemzeti kötöttségeikkel térnek el a byroni hősmodelltől. (Lásd még: *Ég áldjon, mosdatlan Oroszhon* c. versét!) S utalásszerűen említjük Victor HUGO: *Chansons de Pirates* című költeményét, amely a tematikailag igen jelentős 1828-as ORIENTALES kötetben jelent meg, és amelyben a görög szabadságharc ihletése a romantikus elvagyódással, titokzatoságkereséssel vegyül; s amelyben az egyelőre határozatlan alakban jelentkező szabadságigény az emberi felszabadulásélménnyel párosult. Nem kevésbé fontos e sorban a száműzetésben élő spanyol költő, ESPRONCEDA kalózdala, amelynek refrénje büszkén énekl: hajója a kincse, istene a szabadság, törvénye a szél s a merészség, egyetlen hazája a tenger („Que es mi barco mi tesoro, Es mi dios la libertad, Mi ley la fuerza y el viento, Mi unica patria la mar”). ESPRONCEDA tagadása természetesen a BYRONÉVAL

5. Tudor VIANU: *Madách és Eminescu.* = *Igaz Szó* 1964. 719.

is rokonságot tart, szabadság-eszményének pedig sok köze van a Victor HUGÓéhoz, tipológiailag a tengeri viharban harmóniát föllelő LERMONTOV-vershez lehet fűzni. Ebben az együttesben előkelő hely illeti VÖRÖSMARTY Mihálynak *A rabló* című versét (1835); ezt a reformkori költeményt, amely jó példa lehet arra, hogy egy közvetlenül a szőnyegen forgó kérdéseket nem érintő költemény is lehet a kor leglelkének kifejeződése. Nemcsak azért, mert az európai költészet kórusában föl-fölhangzik a kalózdal, fölszendül az operaszínpadon is; a libretto-gyáros Felice ROMANI és a varázsos melódiákat szerző BELLINI: *Il Pirata* c. operájában, ahol a hős szenvedélyesen éneklí a halálmegvető bátorság dalát: *La morte attendo senza tremar*. Az opera hőse, Gualtiero, az aragoniai kalózkok feje, a politikai száműzött, aki Caldora hercegének politikai és szerelmi vetélytársa. A *kalóz*-ból nem hiányozhat a zeneileg pompásan fölépített viharjelnet sem. Az opera zenéjének sikere bizonyítja a közönség érdeklődését, amelyet a magyar színpadokon is ismert HOUWALD gyöngé drámával akart kielégíteni.⁶ De nem ezért nyúlt VÖRÖSMARTY a kalóz-témához, mint ahogy nem ez az oka annak, hogy cseh kortársát, MÁCHÁT is izgatja ez a téma, mint azt jegyzetei tanúsítják.⁷ VÖRÖSMARTY-t a magányos lázadó, a helyzetébe bele nem nyugvó hős érdekli, annak végzetszerű lázadása és bukása, mint ahogy MÁCHA is — bár végül mégsem a tengeri rabló, hanem pusztán az erdei haramia témáját formálta poémává — az egyéniség kiélésének határait kutatta, és az új emberi lehetőségek célszerű, szükséges vagy önmaga ellen forduló módozataival kísérletezett. Ezzel párhuzamosan az értékek új minőségét igyekezett megállapítani. VÖRÖSMARTY is ismerhette BYRON idézett költeményét, melyet Karoline PICHLER korán, 1820-ban lefordított németre,⁸ a byroni elbeszélő költemény egy részlete már 1824-ben megjelent az *Aspásia* c. almanachban,⁹ s a költemény kezdő énekét LUKÁCS Móríc tolmácsolta az 1835-ös *Aurorában*. VÖRÖSMARTY olvasmányairól tájékozódva, megtudjuk, hogy egész fiatalon olvasta BYRONT, TASSO és ARIOSTO mellett, sőt egy BYRON-verset maga is átültetett.¹⁰ Bizonyos külsőségek a közvetlen BYRON-hatásról tanúskodnak. *A rabló* szerelmi motívumának és BYRON *Kalózá*nak hasonlósága szembeötlő, de az is, hogy VÖRÖSMARTY az eredeti kéziratban éppen úy római számokkal jelölte meg

6. BELLINI operája a pesti német színházban az 1830-as esztendőben négyszer került színre, majd 1839-ben Budán is, részletei több koncerten csendültek föl. HOUWALD: *Tengeri rablóját* 1833-ban kétszer játsszák a pesti német színházban, magyar fordításban 1835-ben a debreceni társulat mutatja be. Vö.: KÁDÁR Jolán: *A pesti és budai német színház története. 1812—1847*. Bp. 1923., 171., 214. — *Honművész* 1835. 72. szám. — Később VERDIT ihlette meg a kalóz témája, ő BYRON poémáját követte. VERDI: *Il Corsaro*-jának bemutatója 1848. októberében volt.
7. K. H. MÁCHA: *Literární zápisníky, deníky, dopisy*. Praha 1972. MÁCHA lengyelül és németül olvasta BYRONT, *A kalózt* németül.
8. *Regelő* 1839. 24. szám.
9. KARDOS Lajos: *Adalékok lord Byron költeményeinek magyar fordításaihoz. Irodalomtörténeti Közlemények 1914*. 22. — GURNESEVIITS Lajos: *Byron a magyar irodalomban. Egyetemes Philologiai Közöny 1901*. 218—231. — MORVAY Győző: *Byron Magyarországon*. = KOEPEL Emil: *Byron*. Bp. 1913. 299—312. — PUKÁNSZKYNÉ, FÁBIÁN Judit: *Byron Magyarországon*. Debrecen 1976.
10. KAZINCZY *Ferenc Levelezése XIX*. kötet 494.

az egyes részeket, mint angol költőtársa.¹¹ De általában figyelemre méltó Byron kelet-európai elterjedtsége, MICKIEWICZ, NJEGOŠ, MÁCHA, ZSUKOVSKIJ, sőt még PREŠEREN is, PUSKIN is, LERMONTOV is tanultak az angol költőtől, hogy aztán a tanultakat nem egyszer a „mester” ellen fordítják; nem csupán azzal, hogy meghaladják, hanem úgy is, hogy az általa értéknek tartott mozzanatok helyébe más, nemzeti és humánus szempontból új minőséget képviselő értékeket állítsanak, másrészt úgy, hogy a hős bukásának tragikumát mélyebbről kiindulva, alaposabban alátámasztva indokolják, s ezáltal a romantikus hős jellemzésekkel elengedhetetlen ellentétpárokat jobban körülírhatóvá teyék. VÖRÖSMARTY csak részben indult ki BYRONból. Utalnunk kell arra, hogy a kor magyar és magyarországi német lapjai (de nemcsak azok, hanem általában az európai újságok!) tele voltak a francia—algíri háború eseményeivel, annak commemorálásával. A magyarországi lapokból idézve: a háború kirobbanásának okául az algíriai tengeri rablásait tüntetik föl, az algíriai „tengeri tolvajság”-át, a „korszár-hajók” garázdálkodását.¹² Így tudjuk meg a kor egyik — az újságokban gyakran fölbukkanó — hősről, Horuk BARBAROSSÁRÓL, hogy egy lesbosi görög renegát és egy elrabolt spanyol nő fia, „a természettől embereken uralkodásra kárhoztatva, semmiféle veszélytől nem rettegő bátorsággal felruháztatva, a hajószolgálatban egykori gyakoroltatása által hősnékk neveltetve, de mint kenyérkeresete magával hozta, kegyetlen, ravasz és hitszegő, egy hasonéretű tzimborákból álló nagy csapatnak lett vezére”.¹³ Vajon kell-e e mellé a részlet mellé egy byroni póématörédekét idéznünk, nem azonos ihlet szülőttei-e? De a schilléri-byroni reminiscenciákkal gazdag MÁCHA-költemény, a *Május* is hasonló hangütésű, mint ahogy VÖRÖSMARTY rablójának hangvétele sem igen különbözik ettől. A sok értékes tulajdonsággal rendelkező ifjú — a természet kiszámíthatatlan útjai következtében — a bűn ösvényére tévedt, s bátorsága, vakmerősége, és a szívében őrzött tiszta szerelme ellenére a kikerülhetetlen tragédia felé sodródik, ott és abban bűnhődik, amiben értékesnek, mélyen emberinek bizonyult. Igen jellemző, hogy míg a „köz”-élet szférájában, a társadalommal való szembeszegülés alkalmankor a végletes tagadás e hősök sajátja, VÖRÖSMARTY kalóza lelkiismeret-furdalás nélkül gyűjti a kincseket, mit sem törődik az őt kitaláló, a véle ellenséges környezettel, MÁCHA Vilmosa pedig az apai (a feudális?) önkény ellen lázadva szállja meg az erdőt, és lesz a jól rendezett, a stabilnak hitt társadalom réme, addig a magánélet szférájában tiszták és becsületesekek, VÖRÖSMARTY rablója két gyermekének hoz édesanyját, kit tiszta érzésekkel szeret (bár vőlegénye elől rabolta el), MÁCHA hőse is egy tiszta és szép szerelem emlékét őrzi, amelyet az apa, a csábító rontott meg. VÖRÖSMARTY rablójának gyermekeit az őrző „édesanya” rabolja el, menekülni akarván, s a tenger haragjának martalékaivá lesznek, Vilmost a cseh erdő sem tudja megvédeni az igazságszolgáltatás elől, vigasza csak annyi lehet, hogy a májusi éjben csodálatosan kivirágzó cseh természet magába fogadja a hőst. S itt a lényeges különbség: míg VÖRÖSMARTY

11. VÖRÖSMARTY *Mihály Összes Művei*. Bp. 1960. II. kötet 579.

12. *Hazai 's Külföldi Tudósítások 1830*. I. kötet 29., 35—36. szám.

13. LIGETFY Andor: *Francia táborküldet Algír ellen.* = *Sas*. 1833. XV. kötet 70.

hősét a bukás élete értelmétől fosztja meg, „sem tenger, sem ég, Sem föld nem szánja őt”, addig MÁCHA Vilmosát nemcsak szánja az erdő, a táj, a költő, hanem — bűnét ugyan meg nem bocsájtva — felhesiklott lehetőségeit számba véve, régi énjévé, a természettel egylényegű lényvé fogadja vissza. Vilmos kiszakadt a természetből,¹⁴ olyan tette szánta el magát, amely nem felelhet meg e lázadó természeti ember, ez önmagát építő lény magatartásának (mint ahogy PUSKIN cigányai is sok tekintetben ehhez hasonló természeti magatartást képviselnek a közjük tévedő városival szemben, s távolabbi példát idézve, Carment emlegethetnénk!), ezért — bár tettének rugóit bizonyos fokig magyarázhatjuk — bűnhődnie kell. VÖRÖSMARTY versében is megfigyelhetjük ember és természet ilyen jellegű megfeleléseit:

„Álmokba ringatott
Szél 's hab' zúgásánál,
De fel-felriadó,
Ha szél 's hab víni száll...”

Itt tenger és emberi érzelmek azonosulnak, a két-két sor egyaránt vonatkozik a tenger és az érzelmek nyugvására-föltámadására. A „víni” ige nemcsak vészjósló jelleget kölcsönöz e részletnek és általában a versnek, hanem a következményeket is magába rejti. Olyan párhuzamok, s e párhuzamok egymást erősítő együttesének ellentétei bomlanak ki előttünk, amelyek a természetben és azzal — azáltal élő ember vonásait segítenek megrajzolni.

MÁCHA poémájában a vezérmotívumok alkalmazásával emeli ki a természeti ember (illetve: ember és természet viszonyának) jellegzetességeit. A bevezető sorokat záró és egymásra rimelő egytagú főnevek a költészet és a táj fogalmi köréből valók (május, idő, hang, liget stb.), hang- és fogalomképzeteket elevenítenek meg, jelzik e költemény költészet- és világteremtő képességét. Ilyen értelemben VÖRÖSMARTY *A' rabló*-ja nem bontja ki a költői szándékot, nála a történet hangsúlyozottabb jelentőségű, mint MÁCHÁNÁL. Viszont a lényeg itt sem a történet vadregényessége, inkább a magános lázadó érzelmeinek, a természetben tükröződő magatartásának ábrázolása. Végtelen szenvedélyek csapnak itt is, MÁCHÁNÁL is össze, iszonyatos bűnök örvényei kavarnak, de mindezek részben a természeti képek tükröképei, részben a természeti képekben találnak párhuzamra. Ezek a megfelelések erősítik egymást, s ember és természet azonosulása, egybelátása adja a költemények lényegét. E futólagos pillantás e két „byronisztikus”-nak is nevezhető költeményre jelzi azokat a lényegbe vágó eltéréseket, amelyekről az előzőekben — BYRONT és a kelet-európai romantikát emlegetve — már szóltunk. A magános, romantikus hős sorsa a tragikus bukás, a természet is bosszút áll a belőle kiszakadt hősön. A költeményeknek nincs határozott tragikus kicsengésük, még akkor sem, ha MÁCHA önmagát is Vilmos májusi tájába érzi bele. Nincs egyértelműen

14. Vö.: Dimitrij TSCHIZEWSKIJ: *Kleinere Schriften II.: Bohemica*. München 1972. 266. MÁCHA-értelmezésem azonban lényeges pontokon vitatja a TSCHIZEWSKIJÉT, s az alábbi kiadvány szerzőihez áll közel: *Realita slova Máchová*. Ed.: R. GRĚBE-NIČKOVÁ—O. KRÁLÍK. Praha 1967.

katartikus kicsengés sem; bár a tragédia sokszorosan indokolt, s a katarzist más eseményre, költeményre tartogatják. Ugyanis a *Május*, de még inkább *A rabló* csak az életmű egészében szemlélhető, más — hasonló időszakban keletkezett — versekkel, megnyilatkozásokkal egybevetve lehet csak értelmezni (VÖRÖSMARTY esetében *A hontalan*, a *Kemény Simon*, MÁCHA líriko-epikájában pl. *Čech* című verse). A *Május* állandóan ismétlődő sorai nem az örökös körforgás végzetszerűségét mutatják (a Duše nesmrtnelná fejezi ki ezt, a *Csongor és Tünde* Éj-monológjához hasonlóan), hanem a természet örök rendjét, amelyet Vilmos tetteivel megzavart, amelyet tulajdonképpen megtagadott. A költő, mint a költemény vége felé személyesen is megjelenő lírai hős, ebbe a rendbe beleilleszkedve véli betölteni küldetését: ez újfajta léthelyzet képviselőjének (ember és természet újszerű viszonya poétájának) tartva magát. Olyan ellentétekben gazdag, természet és ember, véges és végtelen antinómiáját érző világ részese a költő, amely egyben mulandóságélményének is megszólaltatója, és amely kapcsolatba kerül az elvesztett paradicsom (az egykori élet, büntelen-természeti lét) szépségének fájdalmas fölidézésével. A csupán egyéni sérelmeit megtorló lázadó bukása ezért nem igazán katartikus VÖRÖSMARTYNÁL és MÁCHANÁL, ezért keresik a nemzeti hősökkel emelhető, történelmi múltba visszavetíthető figurákat. Olyan személyek megformálására törekszenek, akik egyszerre mondhatják ki az intim és a társadalmi (illetve: emberiségi) szférában jelentkező gondokat, egyenértékűnek és egymást feltételezőnek véelve az egyén, a haza (amely olykor társadalmi problémaként jelentkezik) és a nagyvilág problémakörét. A nagy hatású gondolati költeményekben a költő úgy küzd az egyetemes kétségekkel, a mulandóság, a nemzethalál, a szükség-szerű, objektív erőktől létrehozott pusztulás, illetve az abból való esetleges kiemelkedés gondoljaival, hogy a haza és a nagyvilág sorsának elválaszthatatlanságát, egyiknek a másiktól való függését is fölmutatja. MÁCHA idézett *Halhatatlan lélek* című versének kozmikus pusztulásélményt megragadó sorai Prága és a cseh föld sorsára konkretizálódnak; VÖRÖSMARTY: *Gondolatok a könyvtárban*-ja értékkeresését a haza fölemeléséért, a „férfimunká”-ért folytatott harc tetőzi be. A romantikus Prometheusz-mithosz mellett helyet kap Sziszifosz mítosza; mind a szlovén, mind a magyar, de a többi kelet-európai romantikus életművében is a hiábavaló körforgás, az egyetemes mulandóság, a nemzethalál motívuma nem csupán színező jellegű, nem korlátozható a másik lehetőség kontrasztként való költői alkalmazására. Éppen a másik lehetőségnek az elsóvel, a derűsebbel történő párhuzamosításával, ellentétezésével, de mindenképpen azonos erejű megszólaltatásával sikerül a kétségek átható intenzitását kimondása, a lehetőségek pontos bemerése és ezáltal az értékek fölsillantása. Olyan új látásmódot sugallnak e romantikusok, amely a természet- és a történelemszemléletben, a művek valamennyi eszmei-költői rétegében a szintetizálást eredményezik: a komplexebb látásmódot, az irodalmon belül a műfajok, a művészet egészén belül a társművészetek közelebb kerülését. Az eddigi alkotói-poétikai szabályok alól felszabadít, de lehetővé teszi ez alkotói-poétikai szabályok új tartalmú alkalmazását (mint ahogy pl. CHOPIN h-moll zongoraszonátájának első tétele még szonátaforma — de megújult tartalommal. Ugyanígy újul meg pl. az epigramma a romantikusok irodalmi csatározásai-

ban!). Más kérdés, hogy a kelet-európai romantikusok első nagy nemzedéke még bizonyos fokig csak kiteljesíti és részben megszünteti az előző korszakban kialakult történelemszemléletet, s olyan történelmi eseményeket, mítoszokat fogalmaz meg messzeható távlattal, amelyek majd az adott kortól függetlenül alkotják később a hivatalos-nemzeti — mitologikus — történelemszemlélet lényeges elemeit. De már a második nemzedék megkísérli az ennél differenciáltabb és „történelmibb” látásmód költői megfogalmazását, SŁOWACKI az 1830-as évek végén már nem képes MICKIEWICZ-nek rezignáltsága ellenére is egyértelműen szeretetre méltó múltábrázolásával élni, a belső viták, a régmúltba visszanyúló nagy ellentétek nem oldódnak föl, hanem a művek lényegi részévé válnak; PETŐFI Sándor nemcsak megszünteti VÖRÖSMARTY eposzainak és történelmi drámáinak világát, hanem gyökeresen új látásmóddal ajándékozta meg korát; a ŠTŪR-iskola költői a szláv kölcsönösség hangzatos ideáljai *elé* helyezik az önálló szlovák tudat és népiség gondolatvilágát, s majd Branko RADIČEVIĆ-nek a szerb nyelvi reformot költőileg is diadalra vivő poézise is a fennkölt-egyházias, illetve a kispolgári-szentimentális tónussal, életérzéssel leszámolva alkot új minőséget. Mindez nem egyszerűen hangvételváltást eredményez (azt is: a par excellence romantikus ábrázolás helyett a realiztikus népi-népies, illetve utópisztikus elemekkel telített kerül előtérbe), hanem a költői magatartás, helyzet további önállósulását a polgárosuló társadalomban, a nemesi-rendi liberalizmus átváltódását a radikálisabb reformizmushoz, illetve forradalmár attitűdbe, a költészet áttörése után a próza lassú térhódítását, és így tovább. Körülbelül a negyvenes évek elejére, közepére tehető ez a váltás, amelynek olyan lényeges eseményeire célozhatunk, mint a szlovák irodalmi nyelv megalkotása, PETŐFI jelentkezése, Havlíček BOROVSZKÝ tevékenysége, MAŽURANIĆ, NJEGOŠ és Branko RADIČEVIĆ feltűnése... Azonban arra is figyelmeztetnünk kell, hogy ezek az említett és szaporítható „fordulópontok” nem képviselnek azonos minőséget. A szlovák irodalomban már az új irodalmi nyelv megteremtése előtt találkozunk romantikus elemekkel, „szórványokkal”, így például MÁCHA hatásával, új műfajok formációinak kísérleteivel, sőt: romantikus német esztétikusok tanításainak fölhasználásával. KOLLÁR és ŠAFÁRIK nyelvészkedése, történészkedése már a romantikus történelemszemlélet térhódítását készíti elő, sőt ŠTŪR tevékenysége is megindul e nyelvteremtés előtt. Csakhogy mindaddig, amíg nincs önálló — rendszerint a népnyelven alapuló, vagy annak számos elemét magába ölelő — irodalmi nyelv, addig a differenciáltabb irodalmakban már bevált terminológia, költői fordulatok meghódításáról sem lehet szó, s így a szlovák romantika igazi nyitánya e nyelvteremtés. A magyar irodalom már KÖLCSEY esztétikai-kritikai munkálkodását, BAJZA és TOLDY polémiáit, az „eredetiség” probléma megnyugtató megoldását és nem utolsósorban VÖRÖSMARTY eposzait, drámáit, lírájának jelentős részét maga mögött tudta, amikor PETŐFI verseivel berobbant, hogy a romantikát is fölhasználó költészetével a népiességet, a realiztikus törekvéseket általánossá tegye, a romantikát mintegy „klasszicizálja”. SŁOWACKI is új fázisa a lengyel romantikának, míg Branko RADIČEVIĆ romantikus mozzanatokot is tartalmazó lírája még tele van szentimentális vagy éppen biedermeier-elemekkel. Itt csak a fő tendenciákat jelezhetjük,

s arra utalhatunk, hogy tévedünk, ha *egységes* — *egynemű* kelet-európai romantikában gondolkodunk. A fáziseltolódások itt legalább olyan jelentékenyek, mint az egyes „nyugati” romantikák között; azaz a fejlődés útja nagyjából-egészében megegyezik, de nincs meg a terminológiai egység, az egyes lépcsőfokokra lépés jórészt különféle időpontokban történik. Amellett: ahogyan a klasszicizmus sem valósul meg teljesen a kelet-európai irodalmakban, úgy a romantika időtartamában, intenzitásában, sőt: funkciójában (irodalomteremtés vagy pedig az alapokra az irodalom épületének fölhúzása), teljes, differenciált vagy csupán részleges megvalósulásában találunk különbségeket. Így MICKIEWICZ vagy VÖRÖSMARTY romantikáját, azok hazai fogadtatását jórészt indokolja a megelőző korszak irodalmának — kelet-európai mértékkel mért — viszonylagos teljessége, differenciáltsága, míg a szlovák vagy a szerb romantika kései kialakulását a szerb vagy a szlovák klasszicizmus szűkös volta magyarázza. Nem lehet elmennünk a tény mellett, hogy a cseh felvilágosodás legnagyobb alakja egy nyelvész-filológus (J. DOBROVSKÝ), míg a cseh felvilágosult klasszicizmus költőinek még a nemzeti irodalom történetében is csupán fejlődéstörténeti szerep jutott. Ugyanígy jellemezhetjük a szlovén klasszicizmust is, amely bizonytalan kezdetek után éppen nem a lírában alkotta meg „csúcs”-teljesítményeit. LINHART eredetinek nem mondható színművei talán reprezentatívabb jellegűek, mint VODNIK vértelen versei, s a nyelvészeti-grammatikai kezdemények jóval jelentősebbek, mint az esztétikaiak. Mindebből nem csupán PREŠEREN és MÁCHA szlovén, illetve cseh fogadtatása következtethető ki, hanem romantikájuk jellege is, „irodalomteremtő” funkciójuk jóval inkább előtérbe kerül, mint például VÖRÖSMARTYÉ, aki a BESSENYEITŐL KAZINCZYIG ívelő folyamatra, BERZSENYI és CSOKONAI költészetére, KÖLCSEY lírájára hivatkozhatott, vagy MICKIEWICZÉ, aki a legértékesebb-legfontosabb kelet-európai klasszicizmusból indulhatott ki. Az orosz irodalom ebben a vonatkozásban a lengyelhez, illetve a magyarhoz áll a legközelebb, PUSKIN és LERMONTOV majd egy évszázad kezdeményeire támaszkodhatott lírája-epikája-prózája-drámája megformálásakor. E különböző intenzitású — funkciójú romantikák ellenére is az orosz és a német irodalom közötti zóna irodalmait *együtt* lehet tárgyalni, illetve együttes, szintetizáló tárgyalásuk olyan jellegzetességeket segít tudatosítani, amelyek valamennyi érintett irodalom megkülönböztető jegyei, ha nem teljesen azonos évszámokkal is.

2. Mielőtt erre térnénk, előzetes megjegyzésül csupán annyit, hogy valamennyi kelet-európai irodalom alapvetően különbözik az angol vagy a francia irodalomtól e korszakban,¹⁵ a fölzárkózás ugyan megkezdődik, de a késés (pl. a prózában) még később is érezhető. A késés azonban nem feltétlenül esztétikai kritérium, azaz ha egy jelenség egy irodalomban egy másikhoz képest késve jelenik meg, nem jelenti egyben azt, hogy másodrendű, alacsonyabb értéket képvisel. A kelet-európai romantikák legnagyobb

15. Nemcsak a nyelvi nehézségek magyarázzák, hogy a nem szlavista szerzők monográfiai, szöveggyűjteményei többnyire csupán az orosz romantikát tárgyalják, legfeljebb MICKIEWICZ bukkan föl némely műben. R. WELLEK romantikameghatározásából (bár a szerző tud pl. csehül) éppen a „kelet-európai” vonások maradtak ki, mint erre SÓTÉR István több alkalommal rámutatott.

alakjai költészetében rendszerint megtalálhatunk valamilyen gondolati-bölcséleti vagy a nemzeti hagyományokból áthasonított „novum”-ot, amely — nem egy esetben — az „eredeti” irodalmi jelenség mellé vagy fölé emeli, de legalábbis az összeurópai kontextusban egyéni hangú variánsként jelöli ki helyét. Ugyanakkor e „novum” épp a többi kelet-európai irodalom romantikájával egybevetve közös vonása lehet az érintett irodalmaknak, s ezáltal kelet-európai jellegzetességgé válhat. Annál is inkább, mert több nemzeti irodalomnak közös forrása, közös öröksége is elképzelhető, így a kelet-európai irodalmak jó része a törökök elleni küzdelmet, egyes hősök (pl. MÁTYÁS király, Marko KRALJEVIĆ, HUNYADI János stb.)¹⁶ kultuszát a magáénak vallja, s a magyar és a horvát irodalmat, de olykor még a szlovákot is a ZRÍNYIEK emléke ihleti; más esetben épp a romantika fedez föl olyan közös forrást, amely az epiko-lírai, a balladai műfajok megújításához vezethet (mint pl. a Vág völgyének MEDNYÁNSZKY Alajos által németül kiadott mondái a szlovák és a magyar irodalomban). Itt kell arra utalnunk, hogy az irodalmak egymást megtermékenyítése közvetlen és közvetett úton egyaránt történhet. A közvetlen érintkezés leginkább a szláv irodalmak kapcsolatait jellemzi, de ide tartozik pl. a 19. század elejének magyarországi iskoláztatási rendszere. Ha egy szerb diák ekkor a késmárki, a lőcsei vagy a pozsonyi iskolákat látogatja, a magyar, a szlovák és a (magyarországi) német kultúrákkal egyaránt megtalálja a kapcsolatot. Viszont nem szabad elhanyagolnunk a közvetett érintkezések vizsgálatát sem; s itt elsősorban a német, illetve az osztrák közvetítés jellegét kell a vizsgálat tárgyává tennünk. A német nyelvi közvetítés ugyanis nem szűkíthető le nyelvi problémára, az áttétel lényeges módosulások okozója, s ez az egymásról való ismereteket is áthatja. Olykor csupán hiedelmeket, elképzeléseket sugall — és nem a valóságot.¹⁷

3. A kelet-európai romantikus irodalomelmélet (illetve: kritika) a 19. század második évtizedében jelentkezik, s fölhasználja a gyér és szórványos előzményeket. Először a lengyel és a magyar irodalomban hajt végre áttörést, de lassan-lassan a szerb, a szlovén és a cseh, valamint a szlovák stb. irodalomban is megjelenik. Míg a lengyel és a magyar irodalomban 1814/15-től kezdődően mind polémikusabb magatartású lesz az irodalomelmélet, az esztétikai gondolkodás, jól látható frontok rajzolódnak ki, addig pl. a szerb irodalomban makacsul tartja magát a klasszicista gyakorlat, és Vuk KARADŽIĆ nyelvi és nyelvtani reformja nem fakaszt föl pezsgő romantikus irodalmat. A szlovák irodalmi gondolkodás jórészt az egyházas költöttségek miatt csak kerülő úton (ŠAFÁRIK „szláv” irodalomtörténetébe rejtetten, német nyelven, KOLLÁR ugyancsak német nyelvű röpiratában és általában a nyelvészeti-történeti jellegű írásokban) érvényesülhet; bár a *Slávy dcera* eposzt lazító-újító törekvései a romantika irányába vágnak. A cseh irodalomnak a királyudvari kézirat „felfedezése” ad újabb lendületet, amelyet a népdalkultusz és a népiesség térhódítása fokoz. Ekkorra azonban a lengyel és a magyar irodalomban megérték a feltételek a romantikus

16. SZIKLAY László: *Szomszédainkról*. Bp. 1974.

17. FRIED István: *Ein österreichischer Biedermeier-Dichter und die südslawische Volksdichtung*. = *Studia Slavica*. 1974. 115—126.

műfajok megalkotására, az újfajta költői-alkotói módszer első nagyszabású próbáira, és általában a történet- és a természetszemlélet romantikus reformjára. VÖRÖSMARTY és MICKIEWICZ nagyszabású módszertani, műfaji stb. újításai az 1820-as esztendőktől kezdve mind szélesebb körben és mind általánosabb érvénnyel hatnak. Hozzájuk csak a 20-as évek végén, majd inkább a 30-as évek elején zárkózik föl PREŠERENNEL¹⁸ a szlovén, MÁCHÁVAL a cseh irodalom. Az 1830-as esztendők végén, illetve az 1840-es esztendők elején érkezünk el a kelet-európai romantika második fázisába (1830-as év azonban közbeeső fordulópontnak tetszik), amikor is a többi művészet is kibontakozhat (a festészet, a zene), de ekkor éri el csúcspontját a romantikus szemléletű történetírás és néprajz (ŠAFÁRIK: *Slovanské starožitnosti*; HORVÁT István és KOLLÁR második nagy vitája, 1836-tól kezdve PALACKÝ stb.), ekkor teremti meg a század második felében is ható nemzeti irányultságú történetírást, illetve adja meg a festészet és a nemzeti operák témáit. Az 1820-as—1830-as esztendők közepétől indul fejlődésnek a történelmi regény, amely alig enged teret a jelenkori valóságot közvetlenül is megközelíteni akaró társadalmi regénynek, annak irányultságába, módszereibe betör, és olyan romantikus elemekkel telíti, amelyek a francia vagy az angol és később az orosz társadalmi regényekben már nem találhatók. Igaz, a hatás *kölcsönös*, a történelmi regények — főleg epizódjaikban, mellékfiguráikban — sokat kapnak a társadalmi regénytől. Viszont a romantikus történelmi tematika és írói módszer még a 19. század második felében is erőteljesen van jelen, pl. a szerb, a horvát, a szlovén, a szlovák és részben a magyar, a lengyel és a cseh irodalomban; igaz, a realizmustól, olykor a naturalizmustól megérintetten, de legalábbis a romantikától eltérő írói módszereket (és filozófiákat) fölhasználva.

E fáziseltolódás természetesen nem jelenti azt, hogy az irodalmak fejlődésük során lényegileg eltérő utat tettek volna meg; a nemzeti sajátosságok részben az adott hagyományokból, részben pedig a fejlődés ütemének fölgyorsulásából, sietségének mértékéből alakulnak ki. Tehát, ahol egy irodalomnak rövidebb idő alatt kell megtennie a romantika különféle állomásain át vezető utat, ott a kelet-európai irodalmakra általában jellemző romantikus vonások más csoportosításban, olykor nem egészen, nem teljesen jutnak kifejezésre, vagy pedig egyes műfajok kifejlesztésére nincs idő, nem adódik lehetőség. Így hiányoznak például a szlovák lírából bizonyos műfajok, illetve ezért sikerül a szerb irodalomnak csak viszonylag későn a kor európai irodalmával azonos terminológiájú irodalom megvalósítása. A helyzetet bonyolítja a zóna olvasóinak kétnyelvűsége, kettős irodalmisága, illetve egyes vidékeken kettős kulturáltsága.¹⁹ Az anyanyelv mellett egy másik nyelven született alkotásokhoz is könnyen — iskolákban, la-

18. Ez nem jelenti azt, hogy a szlovén romantika az egyik pillanatról a másikra született volna meg. A szlovén összefoglaló irodalomtörténeteken kívül erről lásd: Štefan BARBARIČ: *Razvoj slovenske narodnokulturne ideje v obdobju romantike*. = *XI seminar slovenskega jezika, literature in kulture 7—19. julija 1975*. Predavanje. Ljubljana 1975. 44—46.

19. Rudolf CHMEL: *Literatúra v kontaktoch*. Bratislava 1972. 44—75. — Szükségesnek tartjuk annak megemlítését, hogy dolgozatunkban nem térhettünk ki a kelet-európai és egyes nyugat-európai romantikák *hasonló* vonásainak bemutatására.

pokban stb. — jut hozzá az olvasó, a német vagy a magyar, esetleg egy másik szláv költészeti, próza vagy színházi előadás ugyanúgy élménye, ihletője, műveltségének szerves része. Ez visszahat a nemzeti irodalom folyamatára is, s ez is magyarázza bizonyos műfajok hiányos vagy kései anyanyelvű kialakulását.

Az irodalmak közötti kapcsolat is irányíthatja az irodalmi fejlődést. Itt elsősorban a szláv kölcsönösség elmélete játszik jelentékeny szerepet. Sokatmondó tény, hogy pl. az 1830-as esztendőök szerb lapjai bőséggel közölnek szemelvényeket más szláv irodalmakból, de nem feledkeznek meg a magyarról sem; a délszláv népköltészet egyik legfontosabb táplálója, gyakorlati igazolója a magyar irodalmi népiességnek stb. A szláv irodalmi kölcsönösség fokozatosan terjeszkedik át az irodalomból a történelemre, a néprajzra, részben megkönnyíti a szláv népek irodalmainak cseréjét, részben a herderi alapozású nemzettudat körvonalazására ad lehetőséget. De a részletkérdésekben számottevő az eltérés. ŠTŪR szlávizmusa még a KOLLÁR-éval sem azonos, nem hogy a lengyel, az orosz, a horvát szlávizmussal: az illirizmus és a szlovének egy részének szlávágtudata jórészt szemben áll egymással. Ezért a szláv irodalmi kölcsönösség lényeges hatása ellenére sem döntő *irodalmi* tényező, értelmezéséből különféle, az irodalmak, a nemzetek helyzetével indokolhatóan eltérő irányú elméletek, sőt esztétikai következtetések születnek. Ez az irodalmi kölcsönösség a romantikának nem minden fázisában azonos intenzitású, megszületésekor természetesen az újdonság lenyűgöző erejével hat, később veszít erejéből, s inkább a nemzeti vonású szlávizmusok kerülnek előtérbe. A közösség tudata azonban alapjában véve megmarad, nem látszik érvényéből veszíteni.

A szláv irodalmi kölcsönösség természetesen kizárta a nemszláv népeket az általa elképzelt közösségből. Gyakorlatilag azonban — akarva-akaratlan — nem lehetett kizárni a magyar, a román, az újjörög vagy éppen az osztrák irodalmat, a fejlődés számos hasonlósága, kiváltképpen visszatekintve, szembeűnő, a szláv jellemvonások nem egyszer kelet-európaiak. Így a romantikában megfogalmazódott messianisztikus elképzelés, a nemzeti küldetés ideája, a történetiség és a pseudo-történetiség igénye és benyomulása az irodalmi alkotásokba, a nép és a népköltészet fejlődéstörténeti és a jövőre vonatkozó szerepének értékelése, az irodalmi nyelv gyorsított ütemű megteremtése, kialakítása, amely többnyire egybeesik az újszerű költői megszólalásra alkalmas nyelvi közeg kikísérletezésével: mindezek nem csupán a szláv romantikák, hanem a jelzett zóna valamennyi irodalmának jellegzetességei e korszakban, mindamelllett, hogy az általános romantikus vonások is föllelhetők (többé-kevésbé!). Miután korszakunk a nemzetet érintő elgondolások kikristályosítója is, nem szabad (mindenféle

Az AILC keretében készülő *Poésie*-kötet előmunkálatai során és különböző konferenciákon már szó esett arról, hogy pl. az olasz, a magyar és a déli szláv romantikák között lényeges párhuzamok, megfelelések fedezhetők föl. A kelet-európai romantikákat természetesen éppen úgy nem szabad hermetikusan és csak önmagukban szemlélve vizsgálni, mint az angol vagy a francia romantikát, megkülönböztető jegyeik abszolutizálása is súlyos hiba. A kutatás jelenlegi fázisában azonban a regionális (adott zónánkat érintő) vizsgálatok sincsenek haszon nélkül.

közösség- és társkeresés mellett) elfeledkeznünk a nemzetépítő törekvésekről sem, mint amelyek irodalmi kifejeződése a romantikusan színezett és múltból származtatott (cda visszavetített) „nemzeti” ideológia olykor legpregnansabb hordozója. Az irodalmak közötti érintkezéseknél fontosabbnak tartjuk a párhuzamos vagy hasonló fejlődés regisztrálását: e párhuzamosságokból következtethetünk az egyéni és a tipikus vonásokra. Egyéni vonás például a fejlődés késétségének *mértéke* és ennek megannyi következménye. Viszont nem feltétlenül átvétel eredménye egy később következő hasonló fejlődési sor. Inkább párhuzamok érvényesüléséről beszélhetünk, arról, hogy zónánkban minden irodalom végigjár egy adott utat, csak így juthat el a goethei értelemben vett világirodalomba való belépés lehetőségéhez. Az eddig befelé fordulásra kényszerített irodalmak most föltárukozni szeretnének, magukat, értékeiket megmutatni, annak a célnak érdekében, hogy mint nemzetek egyenjogúként vehessenek részt a nagyvilág életében. A nagyvilággal meg szeretnék osztani a nemzeti gondokat, cserébe a nagyvilág kétségeit is vállalják. Új eszméket sajátítanak el, fogalmaznak meg, hogy hagyományait megfelelő és elfogadható köntösben állíthassák a vélt figyelem középpontjába. Nemzeti és közösségi, jelenkori és történelmi, egyéni és világméretű, mind e jellemvonásokat a kelet-európai romantikák is irodalommal, művészettel alkotják. A jellegzetességek nem külön-külön, nem egymástól elválaszthatóan, hanem egymást feltételezve, egymást kiegészítve, módosítva kapnak romantikus színt és tartalmat, eszmét és költői alakot. A kelet-európai romantika az irodalomteremtés korszaka, és elsősorban azért, hogy nem megtagadja, hanem szintetizálja, átértékeli a hagyományokat.

4. Részjelenségeket és nem a problémakomplexum egészét magyarázhatja az, aki a kelet-európai romantikusokat és magát a romantikát kiszakítja igazi közegéből: a nemzetvé válás, a nemzeti mozgalom kibontakozása, illetve a feudális társadalmi hierarchia bomlása és az új — polgári — életfölfogás kialakulása folyamatától. E folyamat(ok) igényei, buktatói, akadályai, ellentmondásai, sikerei és perspektívái tükröződnek a kelet-európai romantikák alkotásaiban. Ez annyit jelent, hogy a romantika itt is önálló periódus, amely azonban nem szorítható kizárólagos évszámok közé, gyökerei messzire nyúlhatnak, s végkicsengése is túlhat az általában elfogadott korszakhatáron. Ugyanakkor fő jellegzetessége saját korszakának, de nem egyedüli megnyilvánulása, mellette — váltakozó erővel — megszólal a realizmus, a biedermeier alkotások hangja is, sőt, a klasszika is vívhatja végső csatározásait. A lényeges, az uralkodó azonban a romantika, amely a francia, az angol és a német romantikával egyaránt érintkezik, de az egyikkel sem egylényegű, mindegyiktől különbözik. BYRON és SCHLEGEL Friedrich, valamint August Wilhelm, NOVALIS és SHELLEY, Victor HUGO és HEINE, PUSKIN és LAMARTINE, Walter SCOTT és TIECK — hogy csak néhány „hatásos” nevet említsünk — egy-egy művükkel, olykor magatartásukkal, esztétikai fölfogásukkal, alkotói módszereikkel és műfajaikkal ugyanis jelen vannak a 19. század első felének Kelet-Európájában (még később is), de ezeknek az alkotóknak kelet-európai „megjelenési” formája nem egyszer lényegében különbözik az „eredetitől”, a hazai transzformáció mindig a hazai hagyományok aktív közreműködését feltételezi.

Hiába a könnyen kimutatható megannyi motívumegyezés, az összefüggésekből kiragadott témák, motívumok, gondolattörödékek nem engedik meg a következtetések levonását, a följebb vázolt folyamatot mindig az egyes kelet-európai romantikusok mögé (mellé) kell gondolnunk, s csak ebben a kontextusban vizsgálódva juthatunk el valódi eredményekhez. A kelet-európai romantika erősebben nemzeti kötöttségű, a nemzeti történelemhez, múltához inkább tapadó, a hazai tájat költészetté varázsoló, mint a francia vagy az angol. A népiesség, a történetiség és a hazafias-politikai költészet együttesének kiemelten fontos szerepe adja a kelet-európai költészetek egyik leglényegesebb újdonságát a francia, az angol vagy a német költészetéhez képest, s ezzel egyáltalában nem vitatjuk pl. HUGO vagy HEINE politikai-hazafias lírájának vagy BRENTANO és ARNIM „népiességé”-nek, a népköltészet felé fordulásának jelentőségét. Ugyanakkor a kelet-európai költészetnek a lírai egyén fölszabadításában játszott szerepéről sem feledkezhetünk meg; a klasszicista mimézis-elvnek és módszernek megszűnését, átértékelését, a látomás és a képzelet, az élet—álom összetartozó volta meg-elevenítését nem szorítjuk háttérbe, csak éppen a megfelelő egyensúlyt igyekszünk megtalálni. Ugyanannak a költői „forradalom”-nak két oldaláról van itt szó: az egyén és a haza, az egyén és a világ sorsának egybelátása, esetleges ellentéteiknek tragédiába fúló, valamint az ellentétek föloldhatóságának megnyugtató végkifejletbe átalakuló megvalósulása egyben a kelet-európai romantikusok dilemmáit, útkeresését is jelzik. Az általunk igencsak vázlatosan körülírt problémák azt szerették volna dokumentálni, hogy a kelet-európai romantika része az európai romantikának, nem lecsapódása, másodlagos termése a differenciáltabb, szerencsésebb külső körülmények miatt a kísérletezésben előbbre tartó irodalmaknak, hanem értékes hozzájárulás a világirodalomhoz. Akár szimbolikusnak is tekinthetjük GOETHE törekvéseit: akkor beszél különös hangsúllyal a világirodalomról, amikor kibontakozik előtte a kelet-európai irodalmak romantikus korszaka, eljutnak hozzá a délszláv népdalok és hősénekek, a királyudvari kézirat és kissé késve lapozgathat a magyar költészet kézikönyvében is. Így, az angol, a francia, a német és az olasz jelenségek regisztrálása mellett a kelet-európai irodalmi szándékok tudomásul vételével teljesebb ki az irodalmak körképéből összeálló hatalmas freskó, amely a sokszínű és e színnek azonos értékét sugárzó jelentésével a mind teljesebb világirodalmat ábrázolja. E világirodalmat a kelet-európai romantikák hozzájárulása nélkül aligha lehet helyesen magyarázni.

Некоторые особенности восточно-европейской романтики

Отрывок из более обширной статьи

И. ФРИД

Автор статьи показывает те различные черты, которые отличают восточно-европейские романтические литературы от западно-европейских, в первую очередь от ангельской, французской и в частности от немецкой литератур. Автор в качестве примера использует мотивы поэмы БАЙРОНА *Пират*, вернее её главного героя: как изображается фигура, образ человека стоящего вне закона (outlaw) в ангельской, французской, испанской и вернее в чешской, венгерской, словенской, и т. д. романтиках. Автор статьи в первую очередь выявляет различные черты восточно-европейских романтик путём анализа эпических поэм чешского поэта МАХА и венгерского поэта ВЕРЕШМАРТИ, в которых одиноково имеют большое значение: связь с родными традициями, взгляд нового типа на родной край, народность и национальная мысль (прославление национального прошлого, поэтическое изображение национальной мифологии).

Автор связывает с этими появлением исторического романа в восточно-европейских литературах и ещё более появление историографии и языковедения, представляющих романтический взгляд на историю национального характера, не лишённого односторонности. Автор не отрицает, что в восточно-европейских литературах тоже очень важен „*décalage chronologique*“ и эти литературы в сравнении друг с другом можно наблюдать „опоздания“ неодновременности, но имея ввиду самые характерные свойства всё же можно сказать, что литературы между русской и немецкой литератур в эпоху романтики являются литературами одной и той же „зоны“, они сообщаются друг с другом посредственно и непосредственно. И если эти литературы и не учатся друг от друга (хотя в это время возростает роль славянской литературной взаимности), но от ангельской, французской литературы в том, как они принимают темы, мотивы от более дифференцированных литератур, можно найти много подобных черт; то есть их можно сопоставить, сравнивать по типологическим критериям друг с другом.

Автор подчеркивает вдохновляющую роль славянской литературной взаимности, но спорит с односторонним понятием „славяноведения“, которое исключает из общества литератур данной зоны литературы, не относящиеся к славянской группе, считая то, что языковое родство является определённым компаратическим фактором.

Автор доказывает именно всесторонне по документированному материалу, что в данной зоне между не славянскими литературными явлениями и определёнными славянскими литературными явлениями можно найти намного больше соответствия чем между определёнными славянскими литературными явлениями. Поэты ВЕРЕШМАРТИ и МАХА выражали тот же самый романтический взгляд на историю и природу в своих произведениях (с чешскими и венгерскими оттенками), и они по существу отличаются от подобных явлений словацкой или болгарской романтики.

В конце своей статьи автор придаёт большое значение региональному синтезу, но не считает это конечной целью своей работы. Этот является только подготовительным периодом, промежуточной станцией синтеза наднациональной (мировой литературы), который необходим, полезен, но конечно не может дать окончательное решение на вопросы, ждущие ещё ответа.

„A szép lánc szemei”¹

(Lapkezdemények az 1850-es években)²

MIKLÓSSY JÁNOS

A múlt század harmincas-negyvenes éveitől új laptípus hódít Nyugat-Európában: az enciklopédikus orgánumok különféle változatai válnak a közönség kedvelt olvasmányává. Életszemléletét, tipográfiai megjelenítését tekintve jellegzetesen polgári képződmény a lapfajta, következménye a századeleji polgári műveltséghez mélyen kötődő lexikonkultuszának. Tematikája — jellegéből következően — magába öleli a tudományok összességét; eminens helyet juttatva — a kor érdeklődésére ügyelően — a természettudományoknak, nem feledkezve meg azonban a szépirodalomról és a művészeti kritikáról sem. A munkatársai, cikkírói elé mindenkor fontos követelményként állított olvasmányos előadásmód legalább annyira jellemzi orgánumai többségét, mint az illusztrációk gazdagsága és igényessége (az előbbiről jórészt jeles írók, ismert tudósok, a tudomány-népszerűsítésben tapasztalt publicisták, az utóbbiról nem ritkán neves rajzolóok, festőművészek, fametszők gondoskodtak).

Kétfajta feladatot kellett az enciklopédikus folyóiratoknak megoldaniuk. Közönséget nevelni a tudomány, a művészetek számára, illetve — magas szinten — áttekintést adni ezek legfrissebb, legjelentősebb eredményeiről. Az elsőnek a „kevésbé tanult sokaság”, a paraszt-, munkás-, mesterember érdeklődőkhöz szóló *néplapok*; továbbá a középrétegeknek szánt *családi lapok*; a másodiknak a művelt közönség, az értelmiség figyelmére

1. Dolgozatunk egy készülő nagyobb tanulmány néhány fejezete, amelyből a korábbiakban a következő részletek láttak már napvilágot: *Orgánum a nagy közönségért. (A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben.) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Bp. 1975. 329–342. 1.; Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849–1859.) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973. Bp. 1976. 233–290. 1.; Vita a „néplapokról”, a népi ismeretterjesztésről (Fejezet az abszolutizmus kora sajtótörténetéből). = Magyar Könyvszemle. 1976. 4. sz. 1.)*
2. Jelen munkánkból — a dolog természeténél fogva — kimaradtak olyan folyóiratok, illetőleg előzményeik (*Tanodai Lapok, Protestáns Egyházi s Iskolai Lapok, Orvosi Hetilap, Sárospataki Füzetek* stb.), amelyek jöhetnek az 1850-es évek derekán vagy végén indultak, de működésükről csak a következő évtized figyelembevételével lehet érdemben beszélni. A *Vasárnapi Újságról* már egy korábbi közleményben szóltunk. Nem szerepel végül az *Új Magyar Múzeum* (és ebből következően az *Akadémiai Értesítő* sem), továbbá a Török János-féle *Kelet Népe és Hazánk*, valamint a *Budapesti Szemle*, amelyekkel külön fejezetben a szemle-típusú lap, a revű útját sajtónk történetében bemutatóban, szeretnénk foglalkozni.

reflektáló szemlék (revük) kívántak eleget tenni. A típus legkiválóbb speciensei (*Illustrated London News, Illustrirte Zeitung, Vasárnapi Újság*) ugyan mindenkor a nemzet egyeteméhez szándékoztak szólni — vitatható eredménnyel. („Dolgunkat — írja az *Illustrated London News* — nem pártvillongásokban keressük, hanem azzal törődünk, hogy mi támadja vagy biztosítja a birodalom házi életét; az angol nép házi istenségeivel, és mindenekelőtt az angol szegénységgel; azokkal a kellemekkel, szórakozásokkal, érzelmekkel és szabadságokkal, amelyek annak a szép láncnak szeméit alkotják, amelynek egyik vége a kunyhóban, a másik a palotában kell, hogy legyen, s amelynek elektromos töltést kell adjon az a boldogság, melyet mindkettőbe visz.”)

Diadalmenete Angliából indul, Közép-Európában az 1848—49-es forradalmak vérbefojtása következtében beállt politikai-társadalmi helyzet is segíti az enciklopédikus folyóiratok népszerűvé válását. A győztes reakció mindenütt leszorítja a közvetlen politikai cselekvés teréről az elvetélt forradalmak vezető osztályait, a polgárságot, illetve a polgári funkciókat vállalt birtokos nemességet. Járható útként tehát a politikailag „közvetett szektorok”, az irodalom, a tudományok művelése, a műveltség terjesztése kínálkoznak, vagyis az a terület, amely — hírlapirodalmi sajtóságainál fogva — az enciklopédikus lapok működési tere. Nincs lapfajta, amely a történelem adott körülményei között jobban szolgálhatta a kor kívánalmait: a kivárási éveiben a cselekvésre felkészülés programját, hiszen az irodalom, a tudomány művelése a nemzeti-társadalmi öntudat ébrentartását, a politikai ellenállás fokozását is jelentette a javai orgánusok (*Gartenlaube, Vasárnapi Újság*) esetében.

A reformkor többnyire rövid életű próbálkozásai után, az ötvenes években — reális igények következményeként — a *néplapok* nyitják meg a létező enciklopédikus orgánusok sorát. A „kétkezeikkel” gyarapítani támogatóik tábort, ez a becsvágy már a 18. század felvilágosult vagy forradalmár szerkesztői szívében ott égett. A legnagyobb lépést ebben az ügyben mégis az 1848/49-es forradalom hatására keletkezett népszerűségi tették, RASPAIL lapja, az *Ami du Peuple*, Berlin néplapjai, köztük az *Urwähler Zeitung* („orgánus mindenki számára, aki a népből való”) vagy a TÁNCSICS Mihály szerkesztette *Munkások Újsága*. Ezek azonban a politikai mozgósítást vallották elsőrangú programjuknak. Az ötvenes évek néplapjai feladataikat sikerrel az ismeretterjesztő enciklopédikus orgánusok módszereivel oldhatták meg.

A forradalom idején betűre szokottak érdeklődésére (gyarapodó számukat GYULAI Pál úgyszólván egyetlen vizsgálató jelként tartja számon) „népkiadványok” özöne reflektál a BACH nevére „epitheton ornansként” viselő korban — változó szándékkal és színvonalon. A „korunk küzdelmeinél a kard és ágyúval szinte egybecsú fegyver a sajtó” igazságát az abszolút hatalom ügynökei is korán felismerik. KEMPEN osztrák rendőrmiszter egy 1851-ben kelt jelentésében felbecsülhetetlen értékét látna olyan olcsó magyar népkiadványoknak, amelyek a kormány rendeleteit magyarazzák. Létre is jön a *Katholikus Néplap* (1848—1872) — őszintén megvallva — a forradalom idején keletkezett néplapok ellensúlyozására, illetőleg a *Polgár és Gazdabarátság* (1850. júl. 7.) „a’ vallásos érzélem megerősí-

tésére és a közös állodalmi érdek előmozdítására”. Az előbbiről hitsorsosai (*Tanodai Lapok*) írják meg, hogy csupán főúri és főpapi mecénásainak köszönheti hosszú vegetálását, az utóbbi pedig mindössze egyszer jelenik meg.

De nem dicsekedhetnek VAS Gereben „füzetes vállalatai” sem. „Általában nem kell a népet olyan ostobának tartani, mint a Nép Barátja teszi” — zsémbel már 1848-ban VAS Gereben szerkesztőtársa, ARANY, egyik PETŐFINEK írott levelében. Mégis: *A Falu Könyvét* (1851-ben félév alatt 12 füzete jelent meg) és *Falusi Estéket* (1853—54-ben 4 füzete látott napvilágot) csaknem szó szerint ismétlődve kísérik a *Nép Barátját* ért kritikái ellenvetések.

A *Falusi Esték* kétségkívül jobb előzőjénél. (Hogy a kormány pénzzel támogatta volna — ellenőrizhetetlen. Működésével azonban elégedett volt, úgy vélekedvén: vonzó és hasznos olvasmányai elvonják a népet a politikai lapok böngészésétől.) A szerkesztő „a földesúr és a jobbágy közti vak indulatoskodás megszüntetésén” fáradozik, és füzeteiben feltalálható minden, amit egy enciklopédikus kiadványtól várni lehet, szépirodalom, gazdasági tanácsok, természettudományi közlendők és „házi orvos”. A humort VAS Gereben szolgáltatja és szerzői között ARANY, ERDÉLYI JÁNOS és KERKÁPOLY Károly nevét is fellelhetjük. Érdeklődőkben sincs hiány, a *Pesti Napló* 6—7000, a *Divatcsarnok* 8000 előfizetőt említ, a szerkesztő 10 000-ról szól.

De nem Arany és társai neve, és a színvonaluk szabta szint a *Falusi Esték* ügyködésének jellemzője, hanem a minden tervszerűséget nélkülöző szerkesztés és a kontár versfaragók derék száma. Főként „reál-ismereteket” szállító cikkei váltanak ki időről-időre méltó bosszúságot. Népiessége? Hadd jellemezzük ezt TÓTH Kálmán versével: „Ne fordulj el édes hűgám/Mintha éppen félnél / Azért, hogy nincs rajtam suba, / Nem lesz e szív másé soha, / Csak mindig a népé!!!” (*Falusi leányának*).

*

A katolikus *Családi Lapok* (1852—60) feltűnte jelenti nálunk az enciklopédikus orgánumok típusába tartozó ama species első jelentkezését, amely mondanivalóját a középrétegekhez (polgárság, kis- és középbirtokos nemesség) intézi. „Ama míveltebb osztály” támogatására számít, „melly sem nem eléggé theológus, hogy a szakmai jelesebb lapokat tartsa s olvassa, sem pedig olly rövid és kevésbé tudományos fejtegetéssel meg nem elégszik, mint minőre a közönségesen úgynevezett néplapokban alkalom és tér nyílik”. „A tudományos értekezések mellett mulatva tanító elbeszéléseket, erkölcsi regéket és költeményeket is közöl.” „Nem akar divatlap lenni, nem akar csupán mulattatni.”

A „családi lap” megjelenés először 1817-ben fordul elő, a *Caecilia* című német keresztény folyóirat alcímében. A klasszikus értelemben vett családi lapoknak Anglia a hazája (*Family Herald*: 1843, *Householdwords*: 1850), Németországban Karl GUTZKOW folyóirata az *Unterhaltungen am häuslichen Herd* (1852—1864) a figyelemre méltó vállalkozások megnyitója, a *Gartenlaube* (1853—1943) az ő nyomdokán indul.

A családi lapokra — nyugat-európai példányaikat véve alapul — a vallási semlegesség, sőt a közömbösség a jellemző (olvassuk csak el GUTZKOW beköszöntőjét, *Was wir bringen*). Éppen mértékadó orgánumai liberalizmusa, sőt antiklerikalizmusa ellensúlyozására létesülnek utóbb Németország-szerte a különféle vallási felekezetek *Familienblätt*jai. A *Jó és olcsó könyvkiadó társaság* kiadásában napvilágot látó *Családi Lapok* tehát e téren az előfutárok sorába tartozik.

Formátumát, előfizetési díját, szerkesztőit (KLEZSÓ József, NEY Ferenc, KLEZSÓ, SOMOGYI Károly) gyakran változtatja, ám lényeges változást mindez alig hoz a folyóirat életében. Munkatársai mindenekelőtt az egyház verselgető-írogató papjaiból, tanáraiból, publicistáiból (SUJÁNSZKY Antal, MAJER István, LONKAY Antal, SZVORÉNYI József) toborzódtak, körítve irodalmi és tudományos életünk másod-, harmadrangú személyiségeitől (LISZNYAI, ZALÁR, SZOKOLY Viktor, CSÁSZÁR Ferenc, NAGY Iván). Előfizetői mindig gyér számban voltak (1853-ban 356-an). „Inkább tengődik, mint virul” — állapítja meg szerkesztője, SOMOGYI Károly. Hogy mégis megél, KÁROLYI István grófnak köszönheti; ő vállalja magára a megjelenés költségeit. Az „elpogányosodott megromlott” családok kívánja „eredeti rendeltetésére visszavezetni, keresztényesíteni és megszentelni”. Írásaiban egyfajta elkedvetlenítő elfogultság kísért. Minden ismeret, minden tudomány — vélekedése szerint — annyiban értékes, a művészet csak annyiban figyelemreméltó, amennyiben a katolikus vallást szolgálja, keresztény hitelvekre épül. „Temjén szagú бүдös pапista minden betűje — írja GYULAI LÉVAY József — Borzasztó idők! Valahogy verset ne adjon nekik (...) nem nekünk való ez!” A kálvinista egyoldalúsága — vehetnének ellene, nem is alap nélkül. De: a *Budapesti Hírlap* is katolikus jellege állandó hangoztatásában véli sikertelenségének okát felfedezni, ez — szerinte — riasztóan hatott a más felekezetűekre. Lesz-e elegendő és megfelelő szintű munkatársi gárda? Akad-e olvasója a papságon kívül? — ezeken a kérdéseken viszont már a klérus másik lapja, a *Religio* medítál, a program olvastán.

*

SZILÁGYI Virgil orgánumának, a *Budapesti Viszhanggá* lett *Értesítőnek* (1852—57) életútja eleven illusztráció az évtized magyar folyóiratai próbálkozásaihoz és megtorpanásaihoz, bukásaihoz és újrakezdéseikhez — a siker végső értelmet adó aktusa nélkül.

A kalandos sorsú lapocska pályafutásának lényegesebb stációi a következők. 1852. febr. 3-án *Értesítő*ként lép sajtóéletünkbe, mint „irodalmi, művészeti, ipar- és kereskedelmi lap”, heti háromszori megjelenéssel, nagy íven, Pesten 11, vidéken 13 forintért. A munkatársakért, írásaik színvonalaért a SZILÁGYI mögött álló CSENGERY Antal kezekedik. Az egyes közlemények alatt ARANY, TOMPA (KUVIK álnéven), GYULAI, ERDÉLYI János, HENSZLMANN Imre, SZONTAGH Gusztáv, HETÉNYI János, KAZINCZY Gábor, JÓKAI, REPICZKY János neve olvasható, SZILÁGYI az 1851. dec. 30-án kirobant angliai sztrájkhoz fűz megjegyzéseket (*A gyári nép mozgalma Angliában*) az első számban.

Csak éppen azoknak van szűkében az *Értesítő*, akiknek készül, a magyar polgári értelmiségnek. No, meg egy határozott elképzelésekkel bíró, irányítani tudó szerkesztőnek. A *Vasárnapi Újság* vagy a *Budapesti Szemle* mértékké válásához nehéz lenne eldönteni, melyik volt a szükségesebb: jól választott munkatársai összessége, vagy PÁKH, illetve CSENGERY szerkesztői talentuma. SZILÁGYIból mindez hiányzott. Az *Értesítő* szépirodalmi munkái, közgazdasági cikkei, esztétikai tanulmányai példás összevisszaságán már a kortársak is derültek.

1852. máj. 9-én „felsőbbi kegyes engedély” folytán új nevet kap a lap: *Budapesti Viszhang az élet és irodalom köréből*. Irodalmi jellegű orgánum lesz, vasárnaponkénti megjelenéssel; tipográfiai köntöse is a régi kéthasábos divatlap-forma. Az egykori *Pesti Röpívek* munkatársai gyűlnek köréje. Arra nézve, hogy a *Budapesti Viszhangból Pesti Röpívek* válják, annak expanzív jellegű kritikai működése vállalásával — a szerkesztő személye és elvei jelentik a legfőbb akadályt. A *Röpívek* munkatársai így sorra elmaradoznak, 1853. ápr. 10-én SZILÁGYI a JÓKAI-féle *Délibábbal* fuzionál.

De: ezzel még nem értünk történetünk végére. 1854. máj. 7-én ismét színre lép a *Viszhang*; hetenként egyszer, nagy nyolcadréten, könyvalakban. SZILÁGYI mellé ezúttal főmunkatárs is társul, a lappróbálkozásaiából kikopott VAS Gereben. Most „humoristicai divatlap”-nak mondja magát, „első ívét” a szépirodalomnak, a könyv- és drámaismeretetéseknek, másodikat a „derültebb kedélynek”, a „humoristicai dolgozatoknak” szenteli. Hangadó poétái THALY Kálmán, LAUKA Gusztáv, BORUTH Elemér, a prózában VAS Gereben uralja a terepet. „Teoretikusa” ATÁDI Vilmos (milyen zuhanás az 1852-ben szereplő CSENGERY után).

Azután 1856 hoz újabb változást. „Igen olcsó” képes újsággá alakul át (Pesten 4, vidéken 5, külföldön 8 forint lesz egy évre); VAHOT Imrét is társul vállalva. Külföldi példák bizonyítják — hirdeti programja —, hogy azonos célkitűzésű lapok elszaporodásának elsősorban a közönség, a sajtóélet élvezeti hasznát. Megélhet tehát egymás mellett a *Vasárnapi Újság*, a *Magyar Néplap* és a *Budapesti Viszhang*. SZILÁGYI buzgón dolgozik lapja vonzóvá tételén. Változik, alakul év közben is, szinte számról számra. Mégis: amikor 1857. jan. 15-én örökre megszűnik — „varjú sem károg utána”.

A *Budapesti Viszhang* szerkesztőjének erősebb oldala volt a tervezés a kivitelezésnél. Ötletei mások kezén változtak arannyá. A jövő az enciklopédikus lapoké, de ezt nem az *Értesítő* vagy a *Budapesti Viszhang*, hanem a *Vasárnapi Újság* és a *Budapesti Szemle* példázták. JÓKAI Üstököse szavatolja, hogy élclap-kísérletével is jó irányba indult. Az *irodalmi divatlap* fölött — igaz — eljárt az idő, néhány példánya mégis évtizednyi egzisztenciát tud felmutatni, főként az igényekhez való alkalmazkodással — de mindez aligha lehetett vígasztaló SZILÁGYI Virgil szemszögéből nézve.

*

Irodalmi, közművelődési sajtónk a BACH-korszak idején jelentékenyen megnövekedett a szabadságharcot megelőző időkhöz viszonyítva. Politikai napilapjaink a jelzett időszak előtt szűkre szabták tudomány-népszerűsítő

tevékenységüket és alig közöltek szépirodalmat; most ilyen irányú igényük rendszeressé vált. A *Hölgyfutárban* irodalmi napilap létesült; nagyarányúvá vált a különfajta ismeretterjesztő lapok, füzetes kiadványok, naptárak „fogyasztása” is. Ez az extenzív tendenciájú növekedés szükségképpen vezetett az időszakai sajtó elmaradhatatlan velejárójához, a zsurnalizmushoz.

Minden csak máról holnapra készül — panaszkodnak az igénnyel olvasók a halomszám és megrendelésre készülő vers, „beszély”, a készületlenségről, felületességről árulkodó ismeretterjesztő cikkek láttán. Az irodalom, főként a regény és a novella elsekélyesedik, híglevűvé válik az ismeretterjesztés. A szünet nélkül sürgető szükséglet és a kínálkozó lehetőség rögtönzésre, önisméltásra készlet írókat, publicistákat, útjába áll az elmélyülésnek, önművelődésnek, a remek születésének. Egető szükségévé válik tehát a minőség példamutatása.

Igényes közművelődési orgánum szükségeltetik. Mégpedig — 1853/54-et írtak ekkor — a nemzet összességéhez szóló, azt érzésben, gondolkozásban egygyé kovácsoló. Bécs parasztot, nemeset egymás ellen fordító, az országot ellentétes érdekek színhelyévé változtatni igyekvő próbálkozásai az egész évtized folyamán kísértének. Ellenük szervezett védekezés igényeltetik. Megengedhetetlen tehát, hogy a közművelődés körülményeink folytán megnövekedett fontosságú területén a sanda politikai szándékoktól fűtött vagy a fényes üzlet szimatán támadt „népkiadványok” jelentsék a majoritást.

A fentiek figyelembevételére alapján valósult orgánumnak — életrehívói elképzelése szerint — legalább olyan mértékben kell védfalat képeznie az osztrák centralizációs machinációk, mint az esetleges forradalmi próbálkozások ellenében.

A sokféle szervezés végül is 1854-ben két színvonalas ismeretterjesztő folyóirat — a PÁKZH szerkesztette *Vasárnapi Újság* (1854. márc. 5.) — és a KEMÉNY-, CSENGERY-féle *Magyar Nép Könyve* (1854. jún. 5.) — zászlóbontásában ölt testet.

A *Vasárnapi Újság* neve nem vallott túlzott eredetiségre. Feles számú újság viselte ez idő tájt Európa-szerte különféle összetételekben a *Sunday Times* vagy *Sonntagsblätter* nevet. A *Sunday Journal* vagy a *Sunday Newspaper* megjelölés pedig Angliában egyenesen laptípusra utalt. Azokat a vasárnaponként (a dolgozók „ráérő napján”) olcsó, 2–3–4 penny-s áron napvilágot látó, enciklopédikus orgánumokat értették alatta, amelyek mesésnek tűnő keresettségével irigykedve példázódtak nálunk is a hasonló terveket melengetők.

A szerkesztők — a fentiekből következően — célkitűzéseiket akarták a névválasztással deklarálni. Hírlapirodalmunkat a népszerű ismeretterjesztés területén is európai szintre óhajtották emelni, meggyökereztetvén a hazai talajban egy, a külföldi publicisztikában már szép sikerre jutott, kiemelkedő példányaiban nemes, követésre méltó hagyományokkal rendelkező lapfaját. Olyan orgánumot, amely — elképzelésük szerint — az osztatlan magyar társadalomé.

*

„Pengő forintért” évente hat füzetet tesz le olvasói asztalára (utolsó évében, 1856-ban csak ötöt) a *Vasárnapi Újság* után „évnegyeddel” indult *Magyar Nép Könyve*. Szerkesztői — CSENGERY és KEMÉNY — a legkiválóbbak közül szervezik szerzői kollektíváját. Verseket VÖRÖSMARTYTÓL, PETŐFITÓL, ARANYTÓL, TOMPÁTÓL, ERDÉLYI JÁNOSTÓL, elbeszéléseket EÖTVÖSTÓL, JÓKAITÓL, GYULAITÓL közöl; PETŐFITÓL nagyjából eddig kiadatlan verseket. *Hogy áll a világ?* című cikksorozatában KEMÉNY Zsigmond a publicista és a történetíró erényeit egyesítve a krími háború eseményeit elemzi. A gazdasági élet során levő problémáiról a *Gazdasági Lapok* munkatársai adnak tájékoztatást.

Az igényes eredeti munkák színvonalas fordításokkal, átdolgozásokkal párosulnak, főként a közművelődési témák esetében. CSENGERY Antal JOHNSTON nagy érdeklődést keltett munkájából, a *Chemistry of common life*-ből magyarít, hitvese, KÖNIG Róza ANDERSEN-meséket fordít.

A szerkesztők a nagyközönség kezébe olyan folyóiratot szántak, amely olvasmányos cikkekben találja a gazdasági ismereteket, a történelem és természettudomány közérdeklődésre érdemes kérdéseit, a költészet terén pedig a népiesség mellett a művészi értéket is mércéül állítja.

Az orgánnum 1856-os, váratlan megszűnte több okot feltételez. Többségükben a *Pesti Napló* köréhez tartozó munkatársai sokfajta kötelezettsége lehet ezek egyike (a *Naplón* kívül ők játsszák javarészt a prímszerepet a *Vasárnapi Újságnál*, a *Család Könyvénel*, az indulni készülő *Budapesti Szemlénel* és egyre inkább az Akadémiánál is). Aztán: A *Magyar Nép Könyve* elképzeléseit a mind népszerűbbé váló *Vasárnapi Újság* és a KEMÉNY Zsigmond szerkesztette *Pesti Napló* az övénel kedvezőbb körülmények között és hatásosabban képviselhette. Veszített továbbá korábbi vonzásából 1856-ra a nemzeti egységpolitika összetartó ereje, tehát az az elvi alap is, amelynek talaján a folyóirat létrejött.

*

A GREGUSS Ágost és HUNFALVY János szerkesztésében, 1855. jan. 28-án indult *Család Könyvében*, az angol—német modellek java hagyományai szerencsésebb kezű és ötletekben eredetibb követőjére ismerhetünk, mint a már említett, katolikus *Családi Lapokban*. (A „családi lapok” fénykora nálunk a következő évtizedben kezdődik, időszakunkban inkább csak többé-kevésbé sikeres próbálkozások tanúi lehetünk.)

A GREGUSS—HUNFALVY szerkesztőpárossal csaknem egyidőben (szerkesztőnként sajtótörténetünkben először!) folyamodik egy *Képes Családi Lap* elnevezésű hetilap kiadási engedélyért VACHOTT Sándorné CSAPÓ Mária, PETŐFI Etelkájának nővére. Lapja — beadványa szerint — „a közérkölcnek, a vallásosságnak, a hazafiasságnak, a családi erényeknek volna terjesztője” és így „a nagy állami szervezetnek hasznos szolgálatokat” tehetne. Kérélmét férje forradalmi múltja, de saját „szenvedélyesen magyar” érzelmei okán is elutasítják.

A *Család Könyve* (1854—56, 1858) — a *Magyar Nép Könyvéhez* hasonlóan — könyvformátumban, évente tízszer, tehát öthetenként jelenik meg; a családhoz, „a társadalom és állam alapjához” szólva. Arra töreke-

dett, hogy a család minden tagja — fiatal, öreg, férfi, nő egyaránt — neki megfelelő olvasmányt leljen benne. „Más nemzetek irodalmaiban — írja lap társát köszöntve a *Vasárnapi Újság* — feles számmal jelennek meg olly művek, mellyek a családi körök hasznos időtöltésére szolgálnak, egyrésztől a lélek és szív nemesítését, másrésztől az ismeretek rendszeres szaporítását célozván” (1857. jan. 28., 4. sz. *Szerkesztői könyvtár*).

A *Család Könyve* tudomány-népszerűsítő folyóirat, a szó szigorú értelmében. Még a szépirodalmat is számúzi színté. KEMÉNY *Özvegy és leánya* című regényéből közöl mutatóványt; BERNÁT Gáspártól humoreszket, és néhány fordítást.

Szerkesztői GREGUSS Ágost és HUNFALVY János ismert tudósok. Egyikük esztétikai eredményeink első jelentős rendszerezője, a másik a magyar földrajzi tudományosság voltaképpen megalapítója, s mindketten — tudomány-népszerűsítésben is jártas, jeles tollú publicisták. Ugyanez mondható el munkatársaik többségéről. Vállalkozásukat — ennek megfelelően — sokoldalúság, igényesség és tervszerűség jellemzi (REPICZKY János *A mohácsi csatáról* értekezik, török írók nyomán, GREGUSS Ágost *A lélek- és élettanról*, ARANY balladájáról, a *Szondi két apródjáról*, GREGUSS Gyula *A villanydelejes távirókról*. HUNFALVY János *Család, nevelés* címen mintegy a folyóirat programját vázolja, a gyermekek számára ERDÉLYI János „szállítja” a népmeséket. Ismeretterjesztő írásainál elsődleges szempont a korszerűség). A cikkek többnyire illusztráltak, koronként színes képekkel.

Kelendőségéről — az adatszerűség igénye nélkül — a *Vasárnapi Újság* már idézett tudósításából tájékozódhatunk. Előfizetők — írja — „mint halljuk eddig is igen szép számmal vannak, különösen felsőbb körökben, mi kétszeres öröme válnak mindenkinek, hogy a magyar nyelv és irodalom ott is buzgóbb ápolásra talál”. Olvasói, ha nem is arisztokráciából, de — mint német megfelelőinél — a műveltség egy bizonyos szintjén állók-ból, a birtokos nemesség, polgárság kis- és középrétegeiből kerülhettek ki és semmiesetre sem a szorosabb értelemben vett „népből”. Megszűnésének okát *A Magyar Nép Könyve* bukásánál is szerepet játszó körülményekben kell keresnünk.

*

A „családi lapokkal” tartottak szoros rokonságot, már csak enciklopédikus jellegüknél fogva is, az *ifjúsági és gyermeklapok*. Az európai, de főként a német sajtóban nem kevés példa van rá, hogy a *Familienblattok*, *Ifjúsági csarnok*, *Olvasmány az ifjúság számára* rovatai terebélyesülnek-önállósulnak idővel ifjúsági lapokká. Nálunk a szabadságharcot megelőző évtizedbe nyúlunk vissza előzményei: SZILÁGYI Ferenc Kolozsvárt megjelenő, rövid életű lapja, a *Magyar Gyermekbarát* (1843—1844) az első próbálkozás ezen a téren. De: a BACH-korszak vállalkozásai sem tudnak túllépni a kísérletezés stádiumán.

A tapasztalat hiányát még az érdeklődés csekély volta is súlyosbítja. Igaz, a kettő — legalábbis részben — egymásból következik. Komolyabb fejlődésről ezen a téren tehát csak az 1860-as években beszélhetünk.

Az ötvenes évek kudarca kárhozottatott lapkisérlétei mégsem haszon nélkül valók, az utóbb következők szempontjából. Felfedezik a siker irányába mutató példaképeket, ANDERSENT, a keleti mesekincset, az örök ihletőt és megújítót: a népköltést, a történeti mondavilágot, érdeklődéssel fordulnak ezek magyar megfelelői irányába. Működési bázist teremtenek olyan oeuvrejükben a gyermek- és ifjúsági irodalomnak is jeles szerepet szánó íróknak, mint GYÓRY Vilmos, DIENES Lajos, HORKAY Antal, SZABÓ Richárd, REMELLAY Gusztáv, BOROSS Mihály. Az említettek művei a legkiválóbbak közvetlen előzői, s ezek egyike, GYULAI Pál már ebben az évtizedben feltűnik e nemben is klasszist jelentő alkotásaival.

A BRASSAI Sámuel szerkesztésében 1851-ben indult *Fiatalság Barátjának* célja a hivatalos használatból kiszorított magyar nyelv és az ezernyi fortélyal támadott nemzeti öntudat ápolása a család és főként az ifjúság körében. „Érdeket gerjeszteni” továbbá „a míveltség és ennek eszközei, a könyvek iránt”.

A nyolcadrét alakú, formára nézve inkább könyvhöz, mint folyóirathoz hasonlító lapocská „egyenlőre” 6 füzetre hirdet előfizetési felhívást, kétívnyi terjedelemben 1,30 pengőforintért. *Programjának az ismeretterjesztést tekintette.* A „humán és reáltudományok” változatosan összeállított tárgykörei éppúgy fellelhetők hasábjain, mint a praktikus tudnivalók — természetesen forgatói igényeihez méretezeten. A szépirodalom csupán járulékos elem.

Olvasói differenciált életkori sajátosságaiból várható érdeklődésére nagy gondot fordít. A gyermek még a mesék világából táplálkozó olvasásvágyának, a serdültebb ifjú nyiladozó értelméhez, sokágú kíváncsiságához hasonlóan igyekszik eleget tenni. Egyes írásai jó pedagógiai érzékről tanúskodnak, mások nem mentek az erőltetetten „okító” szándéktól. Vannak értékes darabjai, ARANY, GYULAI, GYÓRY Vilmos versei például, a SZILÁGYI Sándortól (Sz. S.; ő egyébként a lap helyettes szerkesztője) eredő *Szigetvár véggpusztulása* c. „történeti rajz”, vagy a malmok feltalálásáról szóló, *Az iparos ész találmányai*, illetve *A gyémánt*; és hevenyészve odavetett tákolmányai, „fordítmányai”. A 6. füzet megjelenté egyben a vállalkozás epilógusát is jelentette.

„Salnálni kell — írja az *Értesítő* —, hogy nem találkozott annyi szülő, mennyinek részvétele egyetlen ifjúsági folyóiratunk néhány hónapon keresztül, mely alatt erejét, irányát kifejtheti, támogatására szükséges. Minek is az olvasás? Kár volna a fiatalságot olvasgatásra szoktatni” (1852. márc. 6. *Vegyes*).

*

„Rég óhajtott újdonság”-ként köszönti a *Högyfutár* a GÖNCZY Pál szerkesztette *Ifjúság Lapját* (1853—54), amely voltaképpen BRASSAI vállalkozásának folytatása, változott címmel és GÖNCZY elképzeléseihez igazodón (BRASSAI társszerkesztőként fejt ki aktív szerepet). Az *Ifjúság Lapja* él a *Fiatalság Barátja* tapasztalataival, és hogy túllép rajta, előzőjének is érdeme. Szerkesztője, GÖNCZY Pál (1817—1892), az elméleti és gyakorlati pedagógia terén állított maradandó emléket magának. Nem utolsó sorban 1852-ben alapított kitűnő magánintézetével, a későbbi pesti református gimnázium elődjével. Nevelőintézetének nagynevű tanáraiból — BRASSAI,

CSENGERY Antal, GYULAI Pál, SZÉKÁCS József, TÖRÖK Pál — származott munkatársai többsége.

Az *Ifjúság Lapja* hasábjain több olyan jeles író is szóhoz jut, akik a *Fiatalság Barátjában* még nem szerepeltek. (TOMPA Mihály, LÉVAY József, SZÁSZ Károly, BULCSU Károly, FERENCZY Teréz), közülük néhányan elsősorban az ifjúságnak szánt műveik révén váltak ismertté (DIENES Lajos, HORKAY Antal, SZEBERÉNYI Lehel, LUKÁCS Pál). A művek javarésze még most is, mint korábban fordítás (LENAU, HERDER, HOFFMANN, az *Ezeregyéjszaka meséi*; CSENGERYNÉ ANDERSENTŐL fordít). Arányos rész illeti a szépirodalom mellett a sokféle tárgy körüli ismeretterjesztést, továbbá az ifjúsági lapokból ez idő tájt elmaradhatatlan rovatokat (*Mulatságul vasárnap délutánra, Matematikai feladványok, Számítási fogások, Történeti és geographiai kérdések*).

A szerdánként Pesten évi 8, vidéken 9 forintos előfizetési díj ellenében megrendelhető folyóirat 1854. jún. 28-án, nem egészen egyéves fennállás után, deklarálja megszűntét. Mindössze 120-an támogatták a feladatát „legszigorúbb körülményei között” teljesítő lapot. Az *Ifjúság Lapja* megszűntével csaknem évtizedes hiátus keletkezik gyermek- és ifjúsági lapirodalmunk történetében. „Az ifjúsági irodalom — panaszolja évek múltán a *Szépirodalmi Közlöny* — egyike irodalmunk legelhanyagoltabb ágainak” (1858. júl. 25., 85—95. sz. *Könyvismertetés*).

*

„Van már némi irodalmunk, van egy kis tudományosságunk, mégis vajmi keveset nyomunk a szellem mérlegében. Mert irodalmunk még nagyon is hézagoss, még korántsem teljes egész; tudományosságunk meg gyakran nem azon ösvényeken jár, melyeken járnia kellene.”

A *Magyar Sajtó* egyik anoním publicistája sóhajt fel így az évtized deledjén (1855. aug. 28.), s panasza tudományos viszonyaink tényszerű ismeretén alapul. S mint arról már korábban szóltunk: még szomorúbb a helyzet orgánumaiban vonatkozásában. Ezért köszönti hát egyöntetű örömmel HUNFALVY Pál (1810—1891) színvonalas kezdeményezésének, a *Magyar Nyelvészetnek* (1855—62) létrejöttét (a napisajtó kitüntetett érdeklődése pályája végéig elkíséri). A *Pesti Napló* nemcsak terjedelmes, értékelő tudósításokban ad számot időről időre munkásságáról, hanem előfizetési felhívása szétküldésében is segítkezik. A *Budapesti Hírlap* és a *Magyar Sajtó* sem cselekszik másként. Az érték tisztelete még vitáikon, ellenvetéseiken is átsüt.

Nyelvészeti szakirodalmunk 1856-tól keltezi pályakezdését, ez az évszám olvasható kötetbe gyűjtött füzetei címlapján. Első három száma — ettől függetlenül — már 1855 második felében megjelent, mint az a kedvező sajtóvisszhangból is ellenőrizhető.

HUNFALVY folyóiratát (és a megjelölést itt szó szerint kell értenünk: a *Magyar Nyelvészet* jeles tudósunk magánvállalkozásaként indult) az Akadémia csak 1856 szeptemberétől támogatta, előfizetvén 50 példányára. Igaz, Akadémiánk állandó nyelvtudományi bizottsága is csak 1861-től kezdi működését, s nincs a nyelvészetnek egyetemi tanszéke sem. („Nem-

csak szerkesztettem — vall vállalkozásáról évek múltán a szerkesztő —, hanem magam írtam, magam javígtattam s magam olvastam is a *Magyar Nyelvészetet*.”) Nem számíthatjuk a késve indulók táborába. Európa nyelvtudományi folyóiratai a hatvanas-hetvenes években teszik kezdő lépteiket, a *Magyar Nyelvészetnek* alig féltucatnyi az előzője.

Az évenként 5-5 ívnyi terjedelemben 6-szor kibocsátott nagy nyolcad-rét formátumú folyóirat előfizetési ára 5 pengő forint. Egyes számait az *Értekezések* nyitják, ezt követi a *Könyvismertetések* és a *Vegyesek* (a gimnáziumi évkönyvek ismertetései, amelyek az első évben önálló rovattal bírtak, utóbb a *Könyvismertetések* között voltak olvashatók).

Indulásakor három fő problémakör gondozását tekintette feladatának: a klasszika filológiáét, a magyar nyelv művelését, „a rokon nyelvek nyomozásaival”, továbbá a Magyarországon és Erdélyben élő népek, különösen a szlávok, románok nyelvének, irodalmainak vizsgálatát (*A Magyar Nyelvészet politikája 1861-re*. 1861. 1. sz.).

„A klasszika filológiára nézve (...) inkább tudósító akar lenni, mint építő.” Általa elsősorban azt kívánja bemutatni: milyen fokot érhet el egy nemzet nyelvtudománya az összehasonlító nyelvészet alkotó alkalmazásával. Hazai tudósaink (HUNFALVY, BUDENZ, FINÁLY Henrik, P. THEWREWK Emil) értekezései mellett az európai tudományosság idevágó legjobb eredményeiről szándékozik szemleszerű körképet adni (l. *Könyvismertetések*).

A második problémakör, a primus inter pares társai között: a magyar nyelvészet tudományos összehasonlító alapokra helyezése; HUNFALVY folyóirata keletkezésének ez volt a tulajdonképpeni célja. A „tudósító” szerepe, itt a magyar nyelvtudományban „az anyag szerző és az építő” szerepére változik át (HUNFALVY Pál: *Szíves olvasóinkhoz*. 1860. 1. sz.). S művelhető-e a magyar nyelvtudomány a finnugor nyelvek ismerete nélkül? („Sürgetésünk — írja a szerkesztő —, hogy minden magyar nyelvész tartozzék tanulni a rokon nyelveket, nagyon idején van, sőt kései.”)

Harcos szellemű lapja — abból kiindulva, hogy a nyelvtudomány egyetlen szakfóruma — vitázva helyt ad az ellenvéleményeknek is, BALLAGI Mórnak, MÁTYÁS Flóriánnak, BRASSAINAK, LUGOSSYNAK, akik „az észak zordon vidékein tanyázó piszkos népekkel” való rokonításunk ellen tiltakoznak, és szembeszáll a nyelvbölcseleti irány képviselőivel, FOGARASSYVAL, CZUCZORRAL is. „Mitül óhajtanónk visszatartóztatni nyelvészeinket? Attúl, hogy a rokon nyelvek tudása nélkül ne szófejtögessenek, ne bölcselködjenek a nyelvben” (*Vissza- és előrepillantás*. 1857. 1. zs.).

Az új utat kezdők túlzásaitól természetesen HUNFALVY és folyóirata sem ment. Nyelvhasznító módszere túlhajtására már kortársai (NÁDASKAY Lajos) felhívták a figyelmet, az altaji nyelvek genetikai összetartozásának gondolata pedig máig sem bizonyított kérdés. Hibái mégsem vethetnek árnyat erényeire: a *Magyar Nyelvészet* keltette fel az érdeklődést idehaza a finnugor összehasonlító nyelvtudomány iránt és gyökerezettette meg a helyes nyelvhasznító elveket tudományos gondolkodásunkban.

Harmadjára említett problémaköre — a Magyar- és Erdélyországban élő szlávok és románok nyelvének, irodalmának tanulmányozása, amelyre többször hivatkozik rokonszenvesen, a népek barátságán is munkálkodó

nyilatkozataiban (*Mit akar a Magyar Nyelvészet?* 1856. 1., *A Magyar Nyelvészet politikája 1861-re.* 1861. 1.), a legkevésbé érintett témája a folyóiratnak.

A lap színvonala méltó volt szerkesztője becsvágyához. („Nemcsak a magyar nyelvtanulást és ismeretet kívánta tudományossá tenni, hanem az európai nyelvtudománnyal is fel kívánja venni a versenyt.”) Az általános nyelvtudomány folyóirataként kora színvonalát képviselte minden vonatkozásban. Itthon a tudományág irányát szabó fóruma lett, külföld elismeréssel adózott teljesítménye előtt. Megrendelték Berlinből és az európai tudományosság más gócaiból (*Magyar Sajtó* 1855. aug. 28., 48. sz.). Wilhelm SCHOTT, a kiváló berlini nyelvtudós „folyvást ismertette” egyes füzeteit az akkor igen népszerű berlini *Magazin für die Literatur des Auslandes* c. folyóiratban (*PN* 1858. febr. 7., 30—2416. sz.).

Noha még 1860-ban is arról ad hírt: a munkatársak díjazása ezután sem lehetséges, jeles tudósok egész köre találkozott hasábjain: BRASSAI Sámuel, P. THEWREWK Emil, SZILÁDY Áron, FÁBIÁN István, FINÁLY Henrik, IMRE Sándor, LUGOSSY József, MÁTYÁS Flórián, RIBÁRY Ferenc, TÉLFY Iván, TORKOS Sándor, VASS József, VÁMBÉRY Ármin.

Olyan kiváló nyelvészeket indított útnak, mint BUDENZ József és RIEDL Szende. Orgánumává válva a tudomány-népszerűsítésnek, fontos feladatának tartotta a tudományos utánpótlás nevelését.

1862-ben az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága HUNFALVYt kéri föl az égisze alatt induló *Nyelvtudományi Közlemények* szerkesztésére. *A Magyar Nyelvészet* ekkor szűnik meg. Ám a *Nyelvtudományi Közlemények* hasábjain is föllelhető a HUNFALVY köré gyűlt nyelvészcsoport csaknem mindegyike.

*

Jogtudományi folyóirataink kezdeményét a *Jogtudományi s Törvénykezési Tárban* kell keresnünk, amelyet TÓTH Lőrinc (1814—1903) szerkesztett „több magyar jogtudományi író hozzájárultával”. Korábban a jogi értekezések is a politikai napisajtó Tárcá-rovatában, illetve a szaktudományok összessége érdekei képviseletére létrehívott *Új Magyar Múzeumban* és mellékletében az *Akadémiai Értesítőben* találták meg útjukat az érdeklődőkhöz. (A két utóbbi idővel önálló rovatot is nyitott az állam- és jogtudományok körébe tartozó tanulmányok közlésére, könyvészeti figyelőjük pedig szemmel tartotta a szakma jelentékenyebb hazai és külföldi megnyilatkozásait.)

Az abszolutizmus kezdeti szakasza politikai és törvényalkotási viszonyaiból következően, az *évtized elején publikált jogtudományi munkák többsége inkább magán-, mint közjogi természetű.* Az ósiség eltörlésével a magyar magánjog döntő átalakuláson ment keresztül, és a BACH-korszak jogszabályai közül nem egy (úrbéri pátens, bányapátens, telekkönyvi rendtartás, cselédtartás) a polgári fejlődés útját egyengette; érvényüket részben vagy egészben később az önkényuralom nyűgétől szabadult magyar törvényhozás is elismerte.

A HECKENAST által évenként (1855, 1856) kiadott színvonalas vállalkozást, a *Jogtudományi s Törvénykezési Tárat* sokáig meg sem közelítik a

nyomába érkezők. Igaz, évkönyv jellege szerzők, témák tekintetében a koncentráció és a szelektálás kedvezőbb lehetőségét biztosította hetente vagy hetente kétszer megjelenő utódaival szemben. A kiváló szerkesztői arányérzékéről tanúskodó évkönyv kora úgyszólván valamennyi szabadon vitatható jogi problémáját számon tartotta. Elsősorban — mint várható — az említett, újonnan érvénybe lépő jogszabályokat elemzi és magyarázza, összehasonlítva azokat a régebbi magyar vagy a jelenlegi európai törvényalkotás termékeivel. Szerzői együttese (TÓTH Lőrinc, FOGARASI János, SZOKOLAY István, PAULER Tivadar, KÁLLAY Ferenc, SZINOVÁCS György, SEREGI Józsa) pedig azonos a szaktudomány akkori, hazai legjobb képviselőivel.

Egy évvel a *Jogtudományi s Törvénykezési Társ* megszűnte után, 1857. júl. 4-étől már hetenként napvilágot látó orgánuma van a magyar jogtudománynak, a Császár Ferenc szerkesztette *Törvénykezési Lapok* (1857—1859). Noha a jogtudományi szakfolyóirat elodázhatatlan szüksége egyértelműen élt a kortársak tudatában, Császár lapalapítását mégsem kíséri az a fenntartás nélküli lelkesedés, ami a más irányú szakorgánumok rendkívül kedvező sajtóvisszhangjából várható lett volna. Az ellenérzések a kiadó-tulajdonos és felelős szerkesztő személyével kapcsolatosak. (PETŐFI költészetének dühödt támadója, aki a *Pesti Napló* szerkesztőjeként az önkényuralom oldalán is kompromittálta magát — sokak szemében volt ellenszenves.)

A negyedrét alakú, kéthasábos, nyomdailag igényel előállított *Törvénykezési Lapok* szombatnként, félévre 3 pengőforintért jutott el olvasóhoz. A birodalom területén megjelenő rokонтartalmú orgánumok, de mindenekelőtt az olasz *Gazzetta dei Tribunati* praxisa voltak működésének meghatározói. „Főcikkei” többnyire a jogtudomány gyakorlati problematikájából merítették témáikat. *Vitás kérdések* (az új jogszabályok értelmezése), *Vád- és védbeszéddek*, *Rendeletek*, *Törvényszéki csarnok* (közérdeklődésre számító perek krónikái), *Könyvészet*, *Vegyesek* (a külföld jogi vonatkozású eseményei, kuriozitásai), *Budapesti bírósági és közhasznú kalauz* és a *Hirdetések* alkották állandó rovatait.

„Meghagyva az elméletnek (miután a törvényhozásban befolyásunk nincs) — összegzi célkitűzéseit a szerkesztő — a maga szűkebb hatáskörét: főleg érdekes jogesetek, vitatkozások, elhatározó ítéletek és bünyfenytési tárgyalások, vád- és védbeszéddek közlésére, mint leggyakoribb tárgyakra fordítandom figyelmemet” (*Tisztelt olvasóimhoz*. 1857. dec. 26., 26. sz.).

A gyakorlati problémák primátusa ellen óvás is elhangzik, hivatkozva többek között az osztrák tudósok jogelmélet terén elért tiszteletreméltó eredményeire — hasztalanul. Sőt: a Császár halála után (1858. szept. 3.) fellépő új szerkesztő, SZILÁGYI Virgil még következetesebben kötelezi el magát a „joggyakorlati irány” fenntartása mellett.

Császár — eredménnyel — a „hazai jogértelmiség kölcsönös eszmecseréjének központjává” igyekszik lapját tenni és programszerűen törekszik a művelt olvasóközönség jogi ismereteinek bővítésére (JAKAB Elek: *Kell-e tanulnunk a törvényeket?* 1858. jan. 2., 27. sz.). Munkatársai a *Jogtudományi s Törvényhozási Társ* szerzőiből verbuválódnak.

Indulása — a laptársak panasztolt „hidegsége” ellenére is — sikeres. Olyannyira, hogy 1858 januárjától hetente kétszer jelenik meg, évi 10 pengőforintért. Ez a lépés azonban létét rendíti meg, a második félévtől — a bukást elkerülendő — ismét hetilappá válik. A magyar jogászközönség, amely nagy számban járatta a birodalmi, főként a bécsi jogi folyóiratokat, a *Törvénykezési Lapok*ért a gazdasági válságtól sújtott esztendőkbén nem hajlandó megemelt előfizetési díjat adni.

Császár szerkesztősége idején a bűnvádi tematikáé a vezető szerep, SZILÁGYI Virgil a polgárjogi kérdéseket részesítette előnyben. Császár olvasói különfajta igényeire jobban ügyelő szerkesztő volt, változatosabban, sokoldalúbban, olvasmányosabban szerkesztett lapjával. SZILÁGYI Virgil túlságosan a praktikum oldaláról közelítette meg feladatát. Ebben látja a különbséget is, amely orgánumát az 1859. jan. 4-én induló új jogtudományi szaklaptól, a *Törvényszéki Csarnok*tól elválasztja. Amaz — úgymond — az összehasonlító jogtudomány és a jogtörténeti nyomozások álláspontjaira helyezkedve kíván hasznos szolgálatot tenni; ő viszont „a joggyakorlati téren működő bírák és ügyvédek igényeihez alkalmazkodva” (1858. dec. 25., 104. sz.). 1859 második felétől többnyire a *Törvénytár* tölti meg a SZILÁGYI égisze alatt mind sivárabbá vált lap teljes terjedelmét — október elsejéig — megszüntéig.

Tágasabb horizontú célkitűzésekkel, programjában lényegesen szélesebb skálájú tematikával lép publicisztikánk porondjára SZOKOLAY István *Törvényszéki Csarnok*a (1859—1883). Igaz, elődjének tapasztalataival — kudarcaival is tarsolyában. A magát „jogtudományi és törvénykezési lap”-nak nevező, a *Törvénykezési Lapok*énál sokkal átgondoltabb elvek alapján készült orgánum eleve elveti riválisa reménykedését, amely szerint csak „elméleti téren kíván hasznos szolgálatot tenni a jogtudomány fejlődésének”. A *Törvényszéki Csarnok* elítélve az elmélet és gyakorlat merev elkülönítését, programadó nyilatkozata szerint „a tudománynak a joggyakorlati élettel való párosítása — és pedig az összehasonlító jogrendszer alapján” szándékozik munkálni, „mert nemzeti jogéletünk kifejlődését csak ez úton véljük elérhetni” (*Előfizetési főlhívás!* 1860. dec. 18., 97. sz.).

A negyedréti alakú, kéthasábos *Törvényszéki Csarnok* kedden és pénteken jelenik meg, évi 6 forintért. Kiadó-tulajdonos felelős szerkesztője SZOKOLAY István (1822—1904), az önkényuralom korának egyik legtermékenyebb jogi szakírója, az első magyar nyelven írt, önálló büntetőjogi munka szerzője.

Az egyes számokat indító tanulmányok, cikkek jogi életünk kurrens elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak, vizsgálódásaikba vonják a magyar és külföldi joggyakorlat tapasztalatait, érvekkért, példákért fordulnak a jogtörténet forrásaihoz (NAGY Elek: *Eszmék a törvénykezés elvei körül, tekintettel a magyar jog történelmi főbb mozzanataira*, SZOKOLAY István: *Legújabb törvénykezési reformok*, KARVASSY Ágost: *A nők jogai, magyar s ausztriai jog szerint*).

A *Törvényszéki Csarnok* egyik legértékesebb, a lap összehasonlító jogtudományi célkitűzéseiből következően, legnagyobb gonddal szerkesztett rovata a *Kül-törvényhozási szemle*. Magvas kommentárokkal kísért, rendszeres áttekintést nyújt a külföld jogalkotási szempontból érdeklélő bír

mozgalmairól, elsősorban a polgárjogi törvénykezés és a büntetőjog Európa-szerte napirenden levő reformjára irányítja a figyelmet.

1859. júl. 15-től kezdődően *Külföldi pítaval* címmel új, állandó rovat nyílik „rég érzett hiányt” pótolandó. A szerkesztő ígérete szerint az „egy vagy más tekintetben nevezetességre” jutott „bűnvádi eseteket” mindig az eredeti forrásból és nem „hasongyűjteményekből” fogják meríteni.

*

A világsi katasztrófa sokkjától sújtott hírlap- és folyóirat-irodalmunknak (a fegyverletételt mindössze három orgánum élte túl) a bénultságából nehezen éledő közönség közönyén kívül az osztrák abszolút hatalom germanizációs törekvései és cenzúrája nyűgét is le kellett gyűrnie. Csoda-e hát, ha annyi korszakunkban a félszeg kísérlet, a tényleges lehetőségekkel nem számoló vállalkozás?

A sokkhatás múltával pedig ismét a politika lesz — miként a szabadságharcot megelőző évtizedekben — az olvasóközönség érdeklődésének elsőrangú — sokszor úgy tűnik, kizárólagos — tárgya. A magyarok mindenből, még a tudomány, a kultúra ügyeiből is politikai és nemzeti kérdést csinálnak — gúnyoltak már a reformkor idején is ellenfeleink. A politikai lapok „mindent absorbeáló” képességére az abszolutizmus korának jobb sorsra érdemesebb folyóirat-szerkesztői is gyakran panaszkodtak.

Am túl sötét lenne erről az időszakról a kép, ha csak félszeg kísérleteit tartanánk számon, és főként — igazságtalan. Az 1850-es évek a magyar szaktudományosság és a tudomány-népszerűsítés továbbblendítésének, sőt sok esetben európai rangra emelésének esztendei másrészt. Ez idő tájt, illetőleg a következő évtizedben jönnek létre a különféle tudományos társulatok, amelyek gazdái, ösztönzői lesznek diszciplínájuk népszerűsítésének. Szóljunk kitűnő tudományos szaklapjainkról, amelyek most teszik, és nem is kevészer mindjárt magas színvonalon első lépéseiket? Vagy enciklopédikus orgánumaink büszkeségeiről, a *Vasárnapi Újságról*, *Budapesti Szemlé*ről, amelyek nemcsak frissen keltek európai példaképeik nyomába, hanem egy-kettőre a lépéstartásra is képessé váltak?

Tudományosságunk szilárd alapokat nyert a forradalmat megelőző időkben, továbbfejlődését a németesítő törekvések legfeljebb hátráltatták, de vissza nem vethették. A tudományok népszerűsítése, eredményeik közkinccsé tétele — amelyet a polgári értelmiség a 18–19. század fordulója óta olyan hallatlan energiával hirdetett és különfajta ismeretterjesztő társulatok és orgánumok létrehozásával Európa-szerte szervezett — nálunk is megértő fülekre találtak, s még inkább az 1850-es évektől fogva.

Üssük fel korszakunk valamire való orgánumait, az „irodalmi divatlapok”-tól a politikai lapokig: jeles tudósaink szólnak lapjaikról különböző tudományos problémákról olvasmányos, a nagyközönség számára is érthető nyelven és szinten. Hogy az esetlegességből rendszer váljék, az ötletszerűségből átgondolt, az olvasóközönség differenciált igényeihez is igazodó program, ezt a célt szolgálják a szerkesztők erőfeszítései váltakozó sikerrel, de mint a *Vasárnapi Újság*, *Budapesti Szemle* és néhány színvonalas szakfolyóiratunk bizonyítja, nem eredmény nélkül.

„Glieder der schönen Kette“
(Enzyklopädische, Fach- und wissenschaftliche Zeitschriften der
1850-er Jahre)

J. MIKLÓSSY

Die misslungene Revolution von 1848—49 hat — ähnlich wie bei den anderen Disziplinen der ungarischen Bildungsgeschichte — auch in der Pressegeschichte einen Bruch zur Folge. Die besten Repräsentanten der vom Wege des politischen Handelns verdrängten Nation meinen im Einsatz für das höhere Bildungsniveau und in dessen allgemeiner Verbreitung so ein Gebiet zu finden, wo das nationale Selbstbewusstsein wach zu erhalten und den Anspruch auf bürgerliche Lebensform zu steigern möglich ist.

Das Zustandebringen des „politisch indirekten Sektors“ der enzyklopädischen allgemeinwissenschaftlichen Presse wird zu einer der wichtigsten Probleme in der ungarischen Pressegeschichte der 1850-er Jahre. Dieser Zeitschriftentyp hat vor Allem die Interessen, das geistige Niveau einzelner Schichten bzw. Klassen der Gesellschaft im Auge; der Inhalt wird dementsprechend zusammengewählt. So kommen zum grössten Teil nach englischem Vorbild — auch durch deutsche Vermittlung — die sogenannten „Volksblätter“, die für den Mittelstand gedachten „Familienblätter“ und die Organe der schaffenden Intelligenz, die Rundschauen (Revue), die gleichzeitig auch von den neuesten Ergebnissen der einzelnen Wissenschaften einen Überblick zu bieten beabsichtigen, zustande.

In den 1850-er Jahren macht auch die ungarische Fach- und wissenschaftliche Presse ihre ersten Schritte und zwar mit einem Anfang, der gleich dem europäischen Niveau entspricht (die von Pál HUNFALVY redigierte *Magyar Nyelv* (= *Ungarische Sprache*) und ferner die ungarische Jugend- und Kinderpresse).

A "Hungary", az első angol nyelvű magyar újság

J E S Z E N S Z K Y G É Z A

A mai, fele részben angol nyelvű magyar napilap, a *Daily News — Neueste Nachrichten*, a két világháború között hosszabb-rövidebb időt megélt magyarországi angol folyóiratok, s a mai Magyarországról alaposabb, elmélyültebb ismereteket közvetítő *New Hungarian Quarterly* közös elődje az 1903. december 1-én indult és 1917 júniusáig rendszeresen kiadott *Hungary*, az első magyarországi angol nyelvű újság.¹ A havonta kétszer megjelenő lap magánvállalkozás volt, alapítója, szerkesztője és tulajdonosa a korabeli magyar közéletben és a későbbi történetírásban teljességgel ismeretlen GOLONYA Jenő volt, akinek munkáját 1914. februári halála után özvegye folytatta.² Ez a „képes társasági lap” jó minőségű papíron, szép nyomdai kivitelben (de sok sajtóhibával), gazdagon illusztrálva készült a Szent István Társulat nyomdájában, példányonként általában húsz oldalnyi terjedelemben. Egy szám ára 50 fillér volt, az évi előfizetés 14 korona. GOLONYA

1. A magyarországi angol nyelvű sajtó címjegyzéke meglepően gazdag. A *Hungary*-t időrendben a következő fontosabb vállalkozások követték: *The Hungarian Spectator*. Ed. A. YOLLAND. 1913–1914., *The Hungarian Review*. Ed. Alexander KRISZTICS. 1916., *The Hungarian Nation*. Ed. A. KRISZTICS. 1920–1923., *Hungary of Today*. Ed. Edward KADOSSA. 1929–1930., *Hungary*. Ed. János BOGYA. 1930–1931., *Danubian News* (1934-től *Danubian Review*.) Ed. Elemér SZUDY, Ernő FLACHBART, András FALL. 1933–1944., *The Hungarian Quarterly*. Ed. József BALOGH. 1936–1944. Mindezek között a legelső próbálkozás bizonyult a leghosszabb életűnek, ennek ellenére a magyar sajtótörténeti irodalomban teljesen földolgozatlan. A bibliográfiák a lapot ugyan ismerik (KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója, 1911–1920*. 118. l., *Bibliographia Hungariae*. III. 868. l., *Budapesti történetének bibliográfiája*. VI. köt. 9389. tétel), de a *Budapesti Szemle* 1908-ban megjelent méltatásától eltekintve nincs róla egyetlen ismertetés, sőt említés sem a korszak irodalmában, memoárjaiban. Ez tükröződik *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiájában* (Szerk. FARKAS Ferenc. Bp. 1952.), amely nem is tud róla, miközben pl. a magyarországi francia lapokról, folyóiratokról több közleményt is felsorol.
2. A *Hungary* egykori fiatal munkatársa, GERMANUS Gyula, kérdésemre 1976. május 18-án elmondotta, hogy tudomása szerint GOLONYA pályáját egy neves cipész inasaként kezdte, de a megrendelő hölgyeknél és alkalmazottaiknál elért sikerei következtében a botrányok elől Angliába távozott. Ott löversenyeken némi vagyont szerzett, hazatérve elvette a tehetős fiumei ADAMICH család leányát és megindította lapját. A Józsefváros polgári társadalmának életébe kapcsolódott be bevékenyen. Érdekes adataiért ezúton is köszönetemet fejezem ki GERMANUS Gyula professzor úrnak.

vállalkozásának indítékairól, a mögötte álló gazdasági és politikai erőkről, a viszonylag hosszú fönnállást biztosító anyagi erőforrásokról közvetlen adatokkal nem rendelkezünk, erre csak a lap tartalmából és a tulajdonos néhány beadványából következtethetünk.

A *Hungary* deklarált célja a tehetősebb angol és amerikai „társaság” és a brit tőke megismertetése volt a kevésbé ismert Magyarország politikai és gazdasági viszonyaival, természeti szépségeivel, történelmével, hogy ezáltal Magyarország számára turistákat, barátokat, mindenekelőtt pedig befektetni hajlandó vállalkozókat nyerjen.³ E célokat nemcsak hangoztatta, de arculatával, cikkeivel aktívan igyekezett is előmozdítani. Kora mércéjével mérve egyes idegenforgalmi propagandát folytatott: szép képanyaggal és rövid írásokkal ismertette a magyarországi látnivalókat (elsősorban Budapestet, a Tátrát, a felvidéki és erdélyi városokat és fürdőhelyeket), szerkesztőségében a külföldiek számára tájékoztató szolgálatot tartott. Számos cikket közölt az ország kiaknázatlan ásványkincseiről, az iparosítás fontosságáról, a kormány által a befektetőknek kínált kedvezményekről is.⁴ NAGY Dezső (feltehetően a Kereskedelemügyi Minisztérium tisztviselője) tollából több cikkben ismertette a már föltárt, de vállalkozót még nem talált bányakincseket, megmagyarázta néhány kudarcot vallott korábbi angol vállalkozás csődjének okait, fölhozta a sikeresen működők példáját. Végső konklúziója: Magyarország „szűz terület”, „közelebb van [Angliához] mint Afrika, érintetlensége tovább növeli értékét, a kormányzat által nyújtott kedvezmények, így a több évre szóló adómentesség ide kell hogy irányítsák a befektetők figyelmét”.⁵

Noha a *Hungary* ismételten hangsúlyozta, hogy a pártpolitikán kívül áll, a fenti cikkek és érvelésmódjuk alapján megállapítható, hogy GOLONYA elsősorban a magyarországi ipari tőkének azt a szárnyát képviselte, amely éppen a lap megindulása idején újította meg az agitációt az Ausztriától való gazdasági különválásért, az önálló magyar iparért. Magyarország ismeretlenségéért, a külföldi tőke érdektelenségéért mindenekelőtt Bécset, „az osztrák hazugságkampányt” tette felelőssé.⁶ Mindez meghatározta a *Hungary* és a magyarországi politikai hatalom viszonyát: az ország külföldi népszerűsítése csak helyeslést válthatott ki, de a gazdasági szeparatizmus alig burkolt igenlése a szabdelvű párti kormány és a nagytőke többsége szemében kezdetben nem tehetta GOLONYA vállalkozását egyértelműen rokonszenvenné, támogatást érdemlővé. Ez magyarázhatja, hogy

3. *Hungary*, 1903. dec. 1. 1–2.; 1904. nov. 15. — A továbbiakban a *Hungary*-re történő hivatkozásoknál csak a dátumot és az oldalszámot jelölöm.

4. KOVÁCS János kolozsvári professzor az erdélyi lehetőségekről: 1903. dec. 15. 6.; az 1904. jan. 1-i szerkesztőségi cikk (1. l.) kijelenti: „teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy a nemzetek gerincét az egészséges kereskedelmi vállalkozási szellem alkotja, mert a vállalkozások anyagi előnyöket hoznak valamennyi osztály számára, s ezzel biztosítják az ország virágzását”. Ehhez hozzáteszi, hogy az olcsó munkaerő következtében Magyarországon a szokásos tőke fele is elegendő a nyersanyagok kitermeléséhez. 1905. jan. 1. 1–2. említi, hogy a kivándorlás ellen is az iparfejlesztés lenne a legjobb gyógyszer. 1905. okt. 1-én (2–16.) a *Hungary* lekötölte az ipartámogatást garantáló 1899. XLIX. tc. angolra fordított szövegét.

5. 1905. aug. 1. 11–12.; szept. 1. 5.

6. 1903. dec. 15. 1–2.; 1905. szept. 1. 5.

amikor GOLONYA beadvánnyal fordult egyidejűleg a földművelésügyi, a közoktatásügyi és a pénzügyminiszterhez, és az ország érdekeivel összhangban álló gazdasági és propagandacéljaira hivatkozva hirdetéseket és évi 800-800 korona segélyt kért,⁷ LUKÁCS László pénzügyminiszter támogató szavai ellenére TISZA István miniszterelnök a kérést elutasította.⁸ A szerkesztő azonban nem adta föl a harcot, újabb és újabb kérvényekkel ostromolta a miniszterelnökséget,⁹ s végül valamiféle egyszeri anyagi támogatást kikönyörgött magának.¹⁰ A szaktárcáktól kapott néhány hivatalos (részben magyar nyelvű, tehát kifejezetten jótékonykodó jellegű) hirdetést, s bizonyára az anyagi támogatással függtek össze a Földművelésügyi Minisztérium kezelésében levő üdülőhelyeket (Tátralomnic, Fenyőháza, Vízakna stb.) bemutató cikkek, hirdetések is. Ugyancsak hirdetésekkel támogatta a *Hungary*-t a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Gresham biztosítóintézet, több budapesti szálloda, valamint néhány kisvállalkozó. Háláját GOLONYA azzal is kifejezésre juttatta, hogy közölte egy sereg minisztériumi államtitkár, nagyiparos és bankember fényképét.

A *Hungary* maga vállalta funkciói között a legértékesebb az ország természeti szépségeinek, kulturális értékeinek és ipari-technikai haladásának rendszeres bemutatása volt. Tájak és városok, üdülőhelyek és várak ismertetése mellett beszámolt a Nemzeti Szalon eseményeiről, egyes festők (többek között THAN MÓR, SZINYEI MERSE PÁL, MUNKÁCSY, BENCZUR, TELEPY Károly, ZICHY Mihály, LOTZ Károly, sőt KERNSTOCK Károly) alkotásairól, kiállításairól, rövid tudósportrékat rajzolt (VÁMBÉRY Ármin, GYULAI Pál, URI János, KUUN Géza, KÖNIG Gyula, GOLDZIHNER Ignác, THALY Kálmán), írt az árvák és a fiatalok problémájának mintaszerű megoldásáról, sorozatban ismertette Magyarország élelmiszeriparát, a közlekedési rendszer és a posta fejlődését, a Magyar Kereskedelmi és Iparmúzeumot, fényképeket közölt a fölépült új létesítményekről, középületekről. Igen erős pártfogója volt a *Hungary* a megszületőben levő magyar sportéletnek, képes beszámolókat közölt az angol közönség körében már népszerű sportágak (labdarúgás, evezés, lovaglás, sízés, korcsolyázás) magyarországi térhódításáról. Az összkép természetesen idealizált volt, a valóságos helyzetnél kedvezőbb színben, fejlettebbnek mutatta be Magyar-

7. „... mindazt, ami hazánkban szép, nagy és figyelmet érdemlő alkotás lehetőségig hűen és szépen reprodukált képekben, megfelelő szöveg kíséretében mutassam be az angol és amerikai szalonokban. Általuk értett nyelven hétről-hétre lankadatlanul bizonyítani fogom azt, hogy van olyan ország is, amely méltán nevezhető tündérországnak és a megtekintése élvezetet hoz.” Országos Levéltár (OL.) K 26 (Miniszterelnökség) 1908—V—1395. LUKÁCS L. pénzügyminiszter 1904. márc. 31-i átirata.
8. Uo. A miniszterelnökség 1904. ápr. 11-i döntése.
9. „Vállalatom anyagi terhei alatt roskadozva egy idealista kétségbeesésével kell tapasztalnom, hogy a magas Ministerium engem mindeztudomásul sem vett, sőt attól kell tartanom, hogy talán egyenes alázatos kérelmemmel elutasított.” Ez alkalommal „az előkelő angol és amerikai cluboknak, furdó- és kirándulóhelyek igazgatóságának” küldendő ingyenes példányokhoz kért támogatást. OL. K 26. 1904—V—2392. GOLONYA 1904. máj. 21-i beadványa.
10. OL. K 26. 1904—V—6145. GOLONYA 1904. dec. 31-i beadványa.

országot — de a lap jellegéből, funkciójából, sőt magából a korból ez természetszerűleg következett.

Ugyancsak részletesen foglalkozott GOLONYA lapja propagandája eredményeivel, különféle angol és amerikai intézmények, társaságok és magánszemélyek magyarországi látogatásaival, kiemelve a vendégek elismerő szavait, átvéve az utazásról Angliában megjelent beszámolókat. E látogatások különösen a koalíciós kormány 1906-os hatalomra kerülése után élénkültek meg, itt járt többek között a British Committee for the Study of Foreign Municipal Institutions, az Eighty Club, az Association of the Chambers of Commerce küldöttsége, W. J. BRYAN, az Egyesült Államok demokrata párti elnökjelöltje, Th. ROOSEVELT volt elnök.¹¹ Gyakran jelentek meg a *Hungary*-ban a kevésbé neves látogatók elismerő nyilatkozatai, lelkes köszönőlevelei is.¹²

Érdekes, hogy ebben a szórakoztató jellegű folyóiratban a magyar, különösen pedig a kortársi magyar irodalom milyen szerényen volt képviselve. Vers gyakorlatilag sosem, elbeszélés pedig túlnyomó részben csak műkedvelők tollából jelent meg. Leginkább még az irodalomtörténet volt képviselve a *Hungary* hasábjain a magyar költészet és próza nagyjainak bemutatásával, a legtöbbször a budapesti egyetem angol professzora, YOLLAND Artur írásaival.¹³

Magától értetődik, hogy a magyar—angol/amerikai kapcsolatokat minden téren ápolni igyekvő *Hungary* előszeretettel hivatkozott a történelmi előzményekre, a SZENT ISTVÁN udvarába menekült angol királyfiaktól¹⁴ az Arany Bulla és a Magna Carta vélt rokonságán keresztül¹⁵ és az angol királyi család RHÉDEY Claudina révén fönálló magyar rokonságáig¹⁶ és VII. EDWARD magyarországi kapcsolataig.¹⁷ Az angol flotta egységeinek időszakos fiúmei látogatásai szintén bő teret kaptak a lapban.¹⁸ Az angliai magyar egyletek működését is rendszeresen figyelemmel kísérte GOLONYA, beszámolt rendezvényeikről, angol támogatóikról. Az amerikai rokonszenv ápolását a budapesti WASHINGTON-szobor fölállításával kapcsolatos cikkek is jelezték.¹⁹

A külső jelekből is nyilvánvaló anyagi nehézségek,²⁰ a gyér hivatalos támogatás ellenére a *Hungary* közel tizennégy éven át változatlan külsővel

11. A lapnak a koalíciós kormány időszakában megélnkül politikai tevékenységére és a fontosabb látogatásokra az alábbiakban még visszatérek.

12. Két jellegzetes ilyen levél: Lt. Col. FOX, 1904. szept. 15. 11—12. és C. WILKINSON, 1906. aug. 1. 10—11.

13. Pl. Alexander PETŐFI, *Poet of the Hungarian War of Independence*. 1904. márc. 15.—1905. jan. 1.

14. 1911. márc. 15. és jún. 15.

15. Elemér HANTOS: *The Magna Carta of the English and of the Hungarian Constitution* (London, 1904) c. munka ismertetése, 1905. aug. 6—8.

16. 1905. máj. 15. 2—4; 1906. febr. 15. 3—4. VÁMBÉRY Ármin, a neves orientalista kezdeményezésére az angol trónörökös és felesége állíttatta föl RHÉDEY Claudina erdőszentgyörgyi kétnyelvű emléktábláját.

17. 1907. ápr. 15.

18. Pl. 1905. aug. 1. 6.

19. 1906. aug. 1. 2—4.; szept. 15. 3—5.

20. Az első évben öt ízben is változott a szerkesztőség és kiadóhivatal címe. 1904 végétől e téren is stabilizálódott a lap, megmaradt a VIII., Csepreghy utca 2. sz. alatt.

és változatlan áron megjelent. Példányszámáról, sajnos, nincs adatunk, legföljebb annyi, hogy 1904 I. negyedévében postai úton belföldre mindössze 72, külföldre 81 példányt, illetve küldeményt szállítottak belőle, s a következő három negyedév adatai nagyjából hasonlóak.²¹ A példányszám természetesen ennek sokszorososa lehetett. GOLONYA beadványaiban gyakran hivatkozott lapja kedvező angoliai sajtóvisszhangjára, de a mellékelt lapkivágások, a *Hungary* által is átvett vagy ismertetett cikkek javarészt csak kis hatókörű, vidéki angol lapokra tudtak hivatkozni. Valószínű, hogy a *Hungary* olvasóinak és támogatóinak jelentős része nem külföldről, hanem a hazai angolul olvasó közönségből, arisztokrata és nagypolgári családokból került ki. A lapban fényképekben bemutatott nagybirtokos és nagytőkés családok, ezek báljai, esküvői egyaránt utalhattak a támogatók személyére és a lap olvasóinak sznobisztikus érdeklődésére.

A *Hungary* jelentős részét valószínűleg maga a szerkesztő-tulajdonos, illetve felesége írta vagy fordította. A névvel aláírt cikkek szerzőinek egyik csoportját angolul tudó vagy angoliai propaganda-mondanivalóval rendelkező magyar közhivatalnokok (NAGY Dezső, AMBRÓZY Gaszton, a Kereskedelemügyi Minisztérium londoni képviselője, RUTTKAY Vilmos), tanárok (a kolozsvári unitárius professzor, KOVÁCS János, a fiatal GERMANUS Gyula), politikusok (BATTHYÁNY Tivadar, MAILÁTH József) — minden bizonnyal GOLONYA személyes ismerősei — írták. Angol anyanyelvű munkatársak nélkül azonban a *Hungary* nem létezhetett volna. GOLONYA londoni képviselője bizonyos Mrs. Sheena MACDONALD volt, s valószínűleg az ő révén jelentek meg egyes skót lapokban (*Glasgow Herald*, *Aberdeen Free Press*) a *Hungary*-t, illetve Magyarországot méltató írások. Formálisan nem tartozott a laphoz, de állandó levelezője volt W. H. SHRUBSOLE. Ez az egykori kiskereskedő, ma is népszerű angol vallásos himnuszok szerzője és vezényelője, autodidakta amatőr geológus és paleontológus, hatvanéves kora után Magyarország angoliai népszerűsítésének szentelte napjait. Éveken át több száz vetített képes előadást tartott Magyarországról, amelyekben az ország természeti szépségeit, lakóinak szabadságszeretetét és Ausztriával szembeni jogos igényeit hirdette, ecsetelte a magyarok angolbarátságát, a kedvező magyarországi tőkebefektetési lehetőségeket, elárasztotta az angol lap-szerkesztőségeket Magyarország közjogi helyzetére és helyneveinek helyes (magyaros) írására vonatkozó korrekciókkal, eredményesen interveniált az Admirálisnál és a Hadügyminisztériumban a magyar himnusz hivatalos elfogadása és játszása tárgyában, sűrűn hozott Magyarországra turistacsoportokat, s rendszeresen polemizált a magyar politikát bíráló angoliai sajtómegnyilvánulásokkal. Szerteágazó tevékenysége hétről hétre nyomon követhető a *Hungary* hasábjain, a legmelegebb méltatás („szobrot érdemelne”) kíséretében.²² SHRUBSOLE szemlélete teljesen megegyezett a *Hungary* lelkendező magyar nacionalizmusával: „a magyarokat hűen ábrázolja,

21. Kimutatás a postai úton szállított lapokról. 1904. OL K 26 1904—V—1847. Összehasonlításként a francia nyelven kiadott *Revue d'Orient et de la Hongrie*-ből 1904 I. évnegyedében belföldre 131, Ausztriába 32, külföldre 332 példányt szállítottak.

22. W. H. SHRUBSOLE (1837—1915 után) életrajzára ld. 1908. ápr. 1. 98—101. — V.ö. GYÖRY Ilona: *Shrubsole Vilmos.* = *Vasárnapi Újság*, 1902. márc. 16. 161—162.

mint becsületes és ambiciózus, hazafias hévvel és magasztos eszményekkel teli nemzetet, amelyet azonban a külső politikai befolyások bekerítik és megbéklyózzák”.²³ Ugyancsak tevékeny közreműködője volt a *Hungary*-nak főnnállása első három évében Miss Alice VIALLS, az egyik vezető liberális angol napilap, a *Daily News* újságírója. A szerkesztő mellett azonban a kulcsszerepet a Magyarországon élő és publicisztikai tevékenységet is folytató angolok töltötték be. Közöttük elsőként Arthur B. YOLLANDOT, azaz YOLLAND Arthurt, a budapesti Tudományegyetem Angol Intézetének egykori professzorát²⁴ kell megemlíteni, aki 1910-ig számtalan aktuális politikai vonatkozású cikket és ismertetést, továbbá néhány irodalomtörténeti tanulmányt közölt a *Hungary*-ban. 1904-től 1907-ig vagy 1908-ig élt Magyarországon W. B. FORSTER BOVILL, az *Echo* és más angol lapok budapesti tudósítója, aki ez idő alatt rendszeresen írt a *Hungary* számára is,

23. 1904. febr. 1. 4–5. — SHRUBSOLE tevékeny szerepet vállalt 1905-től a magyarországi Függetlenségi Párt politikájának és törekvéseinek a védelmezésében és angliai népszerűsítésében, s Magyarországot Németországtól elválasztva, Anglia szövetségeseként szerette volna látni. V.ö. SHRUBSOLE 1908. februári beadványa GREY külügyminiszterhez és a febr. 27-én ráírt megjegyzések, Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 371/398/6831.
24. YOLLAND Arthúr, eredeti nevén Arthur B. YOLLAND (1874. máj. 24. — 1956. nov. 12.) 1896-ban szerzett kitüntetéses B. A. fokozatot Cambridge-ben a klasszikus nyelvekből. Magyarországot iránt JÓKAI angolra fordított regényei keltették föl érdeklődését, 1896-ban Budapestre jött, s a Műegyetemen angol nyelvet kezdett tanítani. A magyar nyelvvel, történelemmel és közállapotokkal megismerkedve, s az angol–magyar „nemzeti sajtóságok” között lelt hasonlóságtól elbűvölve a két nép kultúrája és szokásai közötti közvetítést választotta élethivatásul. 1903-ban a budapesti tudományegyetemen John BOWRING PETŐFI-fordításából doktori fokozatot szerzett. Az angol irodalom nagyjait magyarul, s a magyar klasszikusokat angolul ismertető néhány tanulmánya mellett elsősorban mint szótárszerkesztő szerzett érdemeket, vált ismertté Magyarországon, de említést érdemel az is, hogy igen sokat tett az Angliában népszerű és tömegesen üzött sportágak, mindenek előtt a labdarúgás, az evezés és a korcsolyázás magyarországi meghonosításáért, illetve népszerűsítéséért. A magyarok iránti lelkes barátsága szélsőségekre is ragadta, magáévá tette és Angliában is propagálta a Függetlenségi Párt jobbszárnyának sovinszta és irreális nemzeti céljait. Agresszív hangú, szerencsétlen érvelésű — s így könnyen támadható — polemikus írásokban próbált szembeszállni az 1905-ben parlamenti többséghez jutó magyarországi koalíció nacionalista politikáját bíráló angliai publicisztikával. (pl.: *The Constitutional Struggle of the Hungarians. An Answer to Scotus Viator & Co.* London, 1907) Ezzel is összefügg, hogy 1908-ban fölvetette a magyar állampolgárságot, APPONYI Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig kinevezete a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen az angol nyelv és irodalom rk. tanárává. Így ő honosította meg Magyarországon az anglisztikát, vezetése alatt jött létre az egyetem Angol Intézete. Az I. világháború alatt angol nyelven erősen rokonszenvező hangú történeti összefoglalást jelentetett meg Magyarországról (*Hungary*. London—New York, 1917. XII, 336). A háborúval kapcsolatos nyilvános állásfoglalásaiban új hazája mellé állt, s ezzel hosszú időre nemkívánatos személy lett a brit külügyminisztérium szemében. 1920 után a magyar revíziós törekvések tevékeny támogatója volt, mindenekelőtt a Nagy-Britannia felé irányuló magyar propaganda fordítójaként. 40 éves tanári működésekor az *Angol Filológiai Tanulmányok* 1937. évi kötete köszöntötte, s ebben KORNIS Gyula méltatta (5–8. l.), az 1944. évi kötet pedig *Yolland Emlékkönyve* formájában jelent meg, 70. születésnapja alkalmából. Személyével újabbban a londoni egyetem Szláv- és Keleteurópai Intézetében foglalkozott Peter SHERWOOD, akinek YOLLAND-bibliográfiája a debreceni *Angol Filológiai Tanulmányok*.

főként politikai témájú könyvismertetéseket.²⁵ Magyar sovinizmustól áthatott cikkek szerzőjeként szerepelt a lapban C. TOWNLEY-FULLAM, aki egészen 1918 végéig Magyarországon lakott.²⁶ Az 1910-es években jelentkezett a *Hungary* hasábjain a budapesti angol olvasókör (Anglo—American Literary Society) titkára, Arthur DELISLE.²⁷ A világháború alatt a lap angol anyanyelvű főmunkatársa, a Kolozsvárt angolt tanító ír J. J. DEMPSEY lett.²⁸ Érdekes, hogy az angol közreműködők általában a brit Liberális Párt hívei voltak, de a magyarországi viszonyok ismertetésében nem érvényesítették liberális, sőt radikális elveiket, illetve alaptalan illúziókat tápláltak a magyar Függetlenségi Párt liberalizmusa és nemzeti céljai iránt, s nem csatlakoztak az angliai liberális—radikális körökben a magyar politikával kapcsolatban 1907-től mind erősebb kritikai irányzathoz, de nem is tudták azt ellensúlyozni.

Szerzőként is, témaként is szóba jöttek a *Hungary* számára az angol nyelvterületen élő, s ott gazdasági vagy irodalmi tevékenységgel maguknak nevet szerzett magyar származású személyek. Ezek szereplésében, bemutatásában azonban az esetlegesség, a véletlen személyes kapcsolatok, s talán a politikai rokonszenv érvényesült. Így több ízben írt a lapba PIVÁNYI Jenő amerikai magyar újságíró,²⁹ s REICH Emil Londonban élő népszerűsítő író és előadó, a Függetlenségi Párt nemhivatalos ügynöke, akinek tevékenységéről majd haláláról részletesen is megemlékezett GOLONYA.³⁰ Feltűnő ugyanakkor, hogy az angol—magyar kulturális és történelmi érintkezések olyan ismert és sokat publikáló ismerői, kutatói, mint a Londonban élő KROPF Lajos vagy a két neves budapesti történész, ANGYAL Dávid és MARCZALI Henrik, nem szerepelt a *Hungary*-ban, sem szerzőként, sem témaként. E mögött valószínűleg nemcsak személyi (illetve gazdasági) megfontolások, de politikai ellentétek is rejlettek: GOLONYA lapjának függetlenségi—koalíciós irányvonala, ami természetesen nem tetszett a régi szabadelvű párti ortodox 67-eseknek.

A *Hungary* írásainak egysíkúsága, szerzőinek korlátozott száma, intellektuális színvonalának vérszegénysége azonban nem annyira politikai,

25. W. B. FORSTER BOVILL-ről az angol életrajzi lexikonok nem tudnak. Magyarországi tartózkodása alapján írt egy könyvet: *Hungary and the Hungarians* (London, 1908). A *Hungary* szerint 1910-ben liberális párti képviselőjelölt volt.
26. C. TOWNLEY-FULLAM neve néhány korabeli angol folyóiratban megjelent cikk és tanulmány alatt szerepel, egyébként szintén ismeretlennek tekinthető. A világháború után hazatért Angliába, akkor írt memorandumára ld. ARDAY Lajos: *Angol—magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében. Történelmi Szemle.* 1975. XVIII. évf. 264.
27. Arthur L. DELISLE társszerzője volt (L. KELLNER és P. ARNOLD társaságában) az *Austria of the Austrians and Hungary of the Hungarians* (London, 1914) c. könyvnek. DELISLE 1914 őszén visszatért Angliába és ott felajánlotta szolgálatait Magyarországnak Ausztriával és a Központi Hatalmakkal való szembefordítására. PRO, FO 371/1900/67 367.
28. John J. DEMPSEY magyarországi éveiről is beszámol visszaemlékezéseiben: *Storms over the Danube.* London, 1938.
29. Itt számolt be először arról a föltevésről, hogy az Amerikába eljutó vikingek között említett TYRKER magyar volt. 1905. nov. 1. 12—14. PIVÁNYI ld. GÁL István: *Jenő Piványi, historian of American—Hungarian relations and his bibliography. Angol Filológiai Tanulmányok* 8. Debrecen, 1974.
30. 1906. ápr. 1. 8—9.; jún. 1. 9—10.; 1907. márc. 1. 7—8.; 1910. dec. 15. 385.

mint inkább gazdasági okokkal magyarázható. Ez a lap sosem vált azoknak a köröknek, irányzatoknak a hivatalos, komolyabb mértékben támogatott szócsovévé, melyeknek a céljait, reményeit önként magáévá tette: lényegében véve amatőr vállalkozás maradt mindvégig. Szerzői honoráriumot GOLONYA nem fizetett,³¹ így attól közölt, aki ingyen is írt neki, rá volt szorulva az angolul már megjelent, s másodközlésre alkalmas írásokra, saját műveltsége pedig elégtelen volt egy lényegében egyszemélyes folyóirat színvonalas megtöltéséhez.

A színvonal hiányát azután — hasonlóan a korabeli, sőt mondhatjuk az európai sajtó zöméhez — a hangos sovinizmus volt hivatva leplezni vagy feledtetni. A *Hungary* írásaival támogatta a kor nagy illúzióit, a megalapozatlan nemzeti ambíciókat, az önelégült közszellemet, s mindezt liberális frázisokba csomagolva. A századelejei magyar nacionalizmus számos jellemzője megtalálható a *Hungary*-ban: a historizáló történelemszemlélet, az Ausztriával szembeni közjogi radikalizmus párosítva sok politikailag konzervatív vonással, a magyarországi nemzetiségekkel és a Balkán nemzetállamaival szembeni paternalisztikus felsőbbiségtudat, a magyarországi társadalmi kérdések negligálása. Egészében véve tehát a *Hungary* politikai arculatát a Függetlenségi Párt jobbszárnyán (de jórészt centrumán is) domináló nézetek jellemezték, vagyis APPONYI Albert konzervatív és klerikális elemekkel átszótt, illúziókat kergető nacionalizmusa. Minderre néhány példa: közvetlenül megindulása után a lap cikksorozatot kezdett a magyar történelemről, ebben ÁRPÁD „a magyar nemzet első alkotmányos fejedelme”,³² Magyarország a keresztény Európa örökös védelmezője, az 1621-es, 1645-ös és 1711-es bécsi, linzi és szatmári békék „garantálták az ország számára a vallásszabadságot és az alkotmányos kormányzatot”,³³ és sikerült 1848/49-ről is egyszerre szólni erős nemzeti büszkeséggel és az uralkodó iránti messzemenő tapintattal. A közjogi kérdést az ellenzékivé vált BÁNYFY Dezső,³⁴ Magyarország alkotmánytörténetét pedig APPONYI Albert előadása nyomán³⁵ ismertette a *Hungary*.

A FÜGGETLENSÉGI PÁRTI POLITIKA KÖZVETLEN SZOLGÁLATÁBAN

Már láttuk, hogy a pártpolitikától elvben elzárkózó *Hungary* témáival, interpretációival kezdettől fogva egyértelműen a Függetlenségi Párt jobbszárnyának álláspontját képviselte, hangneme és irányvonala igen közel állt RÁKOSI Jenő *Budapesti Hírlapjához*; ez a lap ugyancsak nagy súlyt helyezett Anglia politikai és gazdasági támogatásának a megnyerésére. A *Hungary* nem is volt közömbös az 1903-tól megélénkülő közjogi küzdelem

31. GERMANUS Gyula szóbeli közlése, 1976. máj. 18-án. GOLONYA csupán vasúti szabadjegyekkel, színházi belépőkkel stb. honorálta szerzőit.

32. 1904. jan. 15.

33. 1904. jan. 30.

34. 1904. márc. 1.

35. 1907. júl. 1-én kezdte közölni APPONYI összeállítását, amelyben a 48-as közjogi szemlélet alapján kapcsolta össze az ősi magyar alkotmányt és az Ausztriával szembeni közjogi igényeket.

íránt, amely egyfelől a kormányzó Szabadelvű Párt és ellenzéke, másfelől a magyar nemzeti követelések (önálló magyar hadsereg, illetve magyar vezényszó, gazdasági különválás) és az ezeknek ellenálló bécsi udvar, illetve az ausztriai kormány között folyt. Amikor a koalícióba tömörült ellenzék az 1905. januári választásokon győzelmet aratott, a *Hungary* a pártpolitikai semlegesség látszatát föladván nyíltan a győztesek oldalára állt, s a koalíció Angliában erkölcsi és politikai támogatást kereső irányvonalát a maga eszközeivel készségesen támogatta. Az alkotmányos válság kiindulópontját képező hadseregekérdésben egy éven át folytatásokban közölte az egyik koalíciós vezér, APPONYI álláspontját,³⁶ YOLLAND pedig kilenc évi magyarországi tartózkodására hivatkozva cikksorozatban vállalta a vitatott kérdésekben „az igazság” kimondását.³⁷ A mind súlyosabbá váló válság alatt a *Hungary* — a magyar sajtó többségéhez hasonlóan — egyre hangosabban támadni kezdte a *Times* Bécsben élő ausztria-magyarországi tudósítójának, H. Wickham STEEDnek a személyét, aki naponta megjelenő cikkeiben erős kritikával illette a magyar koalíció magatartását.³⁸ YOLLAND STEED szemére vetette, hogy „bécsi szemüvegen át” nézi az eseményeket,³⁹ majd „az igazság tudatos elferdítésével” vádolta, és a nyilvánosság előtt fölhívta a *Times* főszerkesztőjét, hogy „vagy utasítsa bécsi tudósítóját az igazság közlésére, vagy küldjön olyan tudósítót, akinek a szemüvege piros-fehérvörös is”.⁴⁰ Az angol közönség megnyugtatóására YOLLAND azt is kijelentette (egyébként teljes joggal), hogy „a jelenlegi magyar nemzeti mozgalom” nem akar elszakadni Ausztriától, csak a két ország kapcsolatát a tényleges egyenlőség alapjára kívánja helyezni.⁴¹ STEED írásaiban azonban tényleges ferdtéseket, tévedéseket YOLLAND sem talált, támadásainak élessége ezért csak azzal magyarázható, hogy a *Times*-tudósító lapjában leleplezte a koalíció magatartásában rejlő önellentmondásokat, következtetlenségeket, s ezzel személyére vont az Angliától sokat váró koalíciós vezeték és sajtójuk — köztük a *Hungary* — haragját. A koalíció rövidlátó önhittségét mindenestre jól jellemzi, hogy miközben célul tűzte ki Anglia megnyerését, éles és tartalmilag megalapozatlan támadásokba bocsátkozott annak „nemzeti intézménye”, a *Times* ellen.⁴²

1905—06-os kampányában a *Hungary* fölhasználta a Magyarországon megfordult és a koalíció céljaival rokonszenvező angolok leveleit,⁴³ FORSTER

36. *The Army Question in Hungary*. 1905. márc. 15. — 1906. márc. 1. E sorozat APPONYITól a *Monthly Review* 1905. januári számában megjelent tanulmány átvétele.

37. *The Truth about Hungary*. 1905. máj. 1. — júl. 15.; szept. 15.; nov. 15.

38. STEED nézeteivel részletesen foglalkozik tanulmányom: *A Times és Magyarország az 1904—1906-os politikai válság idején*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1972.

39. 1905. máj. 15. 6—8.

40. 1905. júl. 1. 6. — Ez a cikk válasz volt a *Times* jún. 22-i vezércikkére, noha érdemi kérdésekben nem vitatkozott azzal.

41. 1905. júl. 15. 2—4.

42. Mit szólhattak az esetleges angol olvasók YOLLAND vitastílusához, aki pl. az *Independent Review*-t azért támadta, mert a magyar válságról az osztrák Josef REDLICHTől közölt cikket, majd büszkén jelentette ki: „A cikket nem olvastam, de el tudom képzelni, milyen szellemben íródott.” 1905. nov. 15. 2—4.

43. 1905. okt. 15.; nov. 15. 8. — Az utóbbi szerzője Dr. HARVEY Liverpoolból, akinek a *Liverpool Post*-ban megjelent, a magyarokat dicsérő cikkét a *Hungary* is átvette. (1906. jan. 1. 10.).

BOVILL YOLLANDnál tapintatosabb hangú, de nem kevésbé pártos megnyilatkozásait,⁴⁴ s TOWNLEY-FULLAM heves bizonygatását, hogy „Magyarország nem a Közel-Kelet, hanem a Távol-Nyugat része, ... a tudományok terén, a politikai nézetekben, a művészetben épp annyira nyugati, mint amennyire Oroszország alapvetően ázsiai”.⁴⁵ A *Hungary* londoni képviselője, Sheena MACDONALD nagyfokú politikai naivitással fölvetette, miért mondanának Angliában nemet Magyarország igényeire, amikor üdvözölték Norvégia különválását Svédországtól, majd a korabeli magyar illúziókkal összhangban kijelentette: „semmi kétség sem férhet hozzá, s majd beigazolódik, hogy alkotmányos jogai birtokában Magyarország politikailag és kereskedelmileg nagyhatalommá fog válni”.⁴⁶ Mrs. MACDONALD röviddel később beszámolt „egy magas szintű intellektuális találkozó”-ról egy bizonyos TOYNBEE kisasszony házában, ahol a Magyarországon járt Miss VIALLS előadást tartott tapasztalatairól, s noha „a magyar vezényszó kérdésében nem alakult ki a remélt egyetértés... akik belülről is ismerték Magyarországot”, azok kiálltak e követelés mellett”.⁴⁷

A magyarországi belpolitikai válság kedvező talajt nyújtott az új korszakba, magasabb szintre lépő nemzetiségi mozgalmak megerősödéséhez, s ez a téma mind nagyobb figyelmet keltett Angliában is. E kérdésben a magyar politika — s vele együtt a *Hungary* is — defenzívában volt, s pozitív program híján csak az angol sajtóban megjelenő bírálatok, vádak visszautasítására, cáfolatára tudott szorítkozni. A *Westminster Gazette* c. tekintélyes liberális délutáni lap 1905 elejei, a magyarországi románok elnyomásáról szóló cikkét TOWNLEY-FULLAM mint Bécsből inspiráltat utasította vissza, de legalább cáfolni próbálta érveit,⁴⁸ viszont YOLLAND a *Contemporary Review* c. havi szemlében DRAGHICESCU bukaresti professzortól megjelent (egyébként riasztóan sovíniszta, ferdítésektől hemzsegő) cikket „egy rakás szemét”-nek titulálta, s kijelentette, hogy „aki magyar földön él, magyar levegőt szív, magyar kenyeret eszik”, az származásától függetlenül köteles magyar hazafiként érezni, ezért „a magyar politikusok az egyetlen lehetséges politikát követik, amikor Magyarországot egyetlen homogén nemzet országává próbálják tenni”.⁴⁹ Ennek sikerét remélte a *Hungary* is, s hogy a magyar népelem arányának növekedése „meg fogja változtatni az angol közvéleménynek a magyarországi nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját”.⁵⁰

A „darabont kormány” idején a magukat néptribunnak képzelő koalíciós pártvezérek azzal áltatták magukat, hogy egy új 48 hősei, s amikor a parlament bezáratásával kezdetét vette színjátékuk kényszerű befejezése, csodálkoztak, hogy a külföld ebben nem lát új Világost, új Aradot. Pa-

44. 1905. júl. 1. 7–9.; dec. 1. 3–6. — Az utóbbiban idézi a *Times* 1885-ös szavait, hogy 1867-ben Ausztria nem engedményeket tett Magyarországnak, „csak elismerte azon jogait, amelyeket már nem volt ereje tőle megtagadni”, ezért az osztrák–magyar viszonyra nem érvényes az angol–ír analógia.

45. 1905. febr. 15. 1–3.

46. 1905. dec. 1. 11–12.

47. 1906. jan. 1. 9–10.

48. 1905. febr. 15. 1–3.

49. 1905. ápr. 15. 11–13.

50. 1906. febr. 15.

naszukat átvette GOLONYA is. „Anglia és Amerika híres arról, hogy az elnyomott népek fáradhatatlan bajnoka. Ezért a magyarok türelmesen várják a barátság kifejezését, az érdeklődésnek azt a leírt vagy kimondott jelét, amelyet a múltban bőségesen megkapott minden elnyomott népfaj. A sötétbőrű afrikai törzsek sosem szenvedtek hiányt a londoni vagy washingtoni támogatókban... De ma senki sem emeli föl szavát, s a magyar nép háta meggörnyed... senki sem zúgolódik, amint levagdossák az alkotmányos biztonság fájának ágait, miközben mindenki örvendezve köszönti azt a nemzetet, amely győzelmesen kerül ki vértelen forradalmából. Magyarország és Skandinávia!”⁵¹ Az angol sajtó vezércikkíróinak címzett szemrehányás mást sejtet a brit közvélemény hangulatáról, mint Sheena MACDONALD, aki ugyanekkor elégedetten nyugtázta: „Magyarországot sosem ismerték olyan jól, mint a mai Angliában, talán még sosem volt ügyének ennyi híve és rokonszenvezője...”⁵² A magyarországi viszonyok ismerete egyébként még korántsem garantálta a szimpátiát.

A koalíció 1906. áprilisi behódolását és hatalomra kerülését a *Hungary* a magyar közvéleményhez hasonlóan győzelemként üdvözölte, a lap londoni híveinek irodájában fölvtették a magyar zászlót, GOLONYA pedig úgy érezte, lapja végre kormányorgánummá vált, s ennek megfelelő bánásmódra számíthat hivatalos részről. A koalíciós kormány programját gróf MAILÁTH József⁵³ ismertette a *Hungary*-ban hosszabb cikk keretében: a férfiak általános választójoga, korszerű szociálpolitika, garanciák az alkotmány védelmére, hogy a FEJÉRVÁRY-kormányhoz („amely az alkotmányunk, társadalmi intézményeink és nemzeti életünk energiája kárára végzett pusztító munkájával túlszárnyalta a törököket és a tatárokat”) hasonló abszolutista kísérletek meg ne ismétlődhessenek, végül a nemzetiségek megbékítése „a belső gyújtogatók” megfékezésével.⁵⁴ A *Hungary* megleléssel nyugtázta, hogy munkatársa, W. B. FORSTER BOVILL jóvoltából az angol sajtó magyarországi tájékozódása is biztosítva lesz, mert az ő közvetítésével már közvetlenül Budapestről kapja híreit a *Daily Mail*, a *Daily Chronicle*, a *Morning Leader*, a *Tribune*, a *Westminster Gazette* és a *Manchester Guardian*.⁵⁵

Óvatos formában GOLONYA lapja részt vállalt a Függetlenségi Párt egyes köreinek ama próbálkozásában is, hogy Magyarország folytasson Ausztriától független külpolitikát, s Németországgal szakítva Anglia támogatásával álljon a balkáni kis államok angolbarát szövetségének élére.⁵⁶ A *Vilmos* aláírású cikk szerint „sokfelé hallottam suttozni a kívánságot,

51. 1906. márc. 15. 6–8. — Skandináviára a cikk a svéd–norvég unió békés megszűnése kapcsán utalt.

52. 1906. márc. 1. 9.

53. Országgyűlési képviselő, a KÁROLYI Sándor kezdeményezte agrárius szövetségi mozgalom egyik vezetője. Különböző angol lapokba írt cikkeiben a koalíciós kormány álláspontját képviselve szállt szembe a Magyarországot érő bírálatokkal.

54. 1906. jún. 15. 3–6.

55. 1906. máj. 15. 14.

56. Ezt a próbálkozást, amelynek angliai exponense a *Hungary* által mindig nagy elismeréssel emlegetett REICH Emil volt, részletesen tárgyalja *A brit külügyminisztérium és Magyarország c., a Történelmi Szemle* 1977/2. számában megjelent tanulmányom.

hogy fűzzük kapcsolatunkat szorosabbra Angliával, eljutottak hozzám egy olyan követelés halvány visszhangjai, hogy hozzunk létre *entente*-ot Angliával. . . Magyarországnak egy napon valószínűleg szövetségesre lesz szüksége”. Ehhez *Vilmos* szerint hosszú, Magyarországról kiinduló munkára van szükség, „Németország befolyásának gátat kell szabni, s ez lehet az egyik leghatásosabb eszköz” az angol–magyar *entente* létrehozásához.⁵⁷ FORSTER BOVILL a rövid életű szerb–magyar barátkozás idején, a magyar újságírók belgrádi útja kapcsán e koncepció jegyében jelentette ki, hogy „Ausztria lehetetlen, de egy balkáni konföderáció nem valószínűtlen”,⁵⁸ röviddel később pedig biztatta a magyarokat, vegyék tudomásul a balkáni népek fejlődését, és tekintsenek növekvő politikai és kereskedelmi függetlenségükre rokonszenvvel.⁵⁹

Az angol–magyar *entente* előmozdításának meglehetősen ügyetlenül megválasztott és végrehajtott lépése volt az 1906 januárjában nagy választási győzelmet aratott angol Liberális Párt egyik nem hivatalos szervezete, az Eighty Club 1906. szeptemberi magyarországi látogatása, amit a brit Kereskedelmi Kamarák Szövetsége küldöttségének októberi útja követett. Az előbbivel a magyar kormánykoalíció célja az angol politikai támogatás megszerzése és deklarálása, az utóbbival a gazdasági különváláshoz szükséges brit tőkebefektetők megnyerése volt.⁶⁰ A *Hungary* a koalíciót támogató sajtóorgánumonokon is túltéve lelkesedett az angol vendégekért: „Önökre építjük kereskedelmi jövőnk megalapozásának reményeit.”⁶¹ Magukat a látogatókat sikerült is megnyerni,⁶² de az angol sajtó többsége és az angol politika felelős tényezői bizalmatlanul fogadták a magyar kísérleteket, amelyek végeredményben nem értek el mást, mint a magyarországi viszonyok fölötti brit kritika megerősödését.

A koalíciós kormányzat idején a *Hungary* egyrészt folytatta korábbi országismertető-népszerűsítő tevékenységét, FORSTER BOVILL átdolgozásában folytatásokban közölte a millenium idején angol nyelven is megjelent *Az ezredéves magyar állam és népe* c. munkát,⁶³ másrészt nyíltan propagálta a kormány intézkedéseit, közölte, illetve ismertette egyes tagjainak írásait. GOLONYA följajánlotta az érdeklődők számára a Földművelésügyi Minisz-

57. 1906. máj. 1. 7–8.

58. 1906. jún. 15. 8–9.

59. 1906. júl. 15. 3–4.

60. E kudarcba fült kísérletet ismertettem tanulmányomban: *A londoni Eighty Club magyarországi látogatása 1906-ban.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1973.* 291–311.

61. 1906. okt. 1., okt. 15.

62. Sir Albert ROLLIT, a londoni kereskedelmi kamara elnöke nyilatkozata, *Hungary*, 1906. okt. 15. 10–12.; a *Financial News* cikke Magyarországról, átvéve *Hungary*, 1906. nov. 4–6. R. S. FRASER 1906. nov. 7-i levele, közölve 1906. dec. 1. 3–4., ROLLIT londoni előadása, 1907. márc. 1. 7–8.; J. E. ALLEN cikkei 1906. nov. 1. 7–8. (átvéve a SPEAKER 1906. októberi számaiból); végül az Eighty Club által kiadott könyv: *Hungary, its People, Places and Politics.* London, 1907. Ismerteti A YOLLAND, *Hungary*, 1907. ápr. 15. 6–8.

63. J. JEKELFALUSSY (ed.): *The Millenium of Hungary* Bp. 1896. — E vállalkozáshoz GOLONYA még a FEJÉRVÁRY-kormány alatt, 1905. nov. 10-én segílyt kért a Pénzügyminisztériumtól, de fedezet hiányában kérését elutasították. OL K 26. 1908–V–1395.

térium tevékenységét angol nyelven ismertető kiadványok megküldését,⁶⁴ folytatólagosan közölte APPONYI két közjogi írását,⁶⁵ beszámolt az állami munkáslakás-építésekről,⁶⁶ a székelyföldi akcióról,⁶⁷ KOSSUTH Ferenc szociálpolitikai terveiről és a kormány lépéseiről,⁶⁸ APPONYI nevelésügyi törvénytervezeteiről,⁶⁹ s SZTERÉNYI kereskedelemügyi államtitkár iparpártoló tevékenységéről.⁷⁰ TONELLI Sándor az új hajózási törvényről írott beszámolójában kifejezetten hivatkozott Magyarország 1916-ra tervezett gazdasági különválására,⁷¹ s mellékesen jelezte a koalíciós kormány igényét Dalmáciára.⁷²

Korábbi magatartása és 1906. április utáni tevékenysége alapján tehát GOLONYA nem is alaptalanul remélt a kormánytól erkölcsi és anyagi támogatást. Mint WEKERLE miniszterelnök és pénzügyminiszterhez írott egyik folyamodványában írta, „a Hungary kizárólag az államháztartásnak a szolgája és mint ilyen természetesen más helyről mint az államháztartásból segílyt nem várhat”.⁷³ Kisebbségi segílyeket, állami hirdetéseket ugyan kapott már a *Hungary*,⁷⁴ de addigi érdemei alapján, s a korabeli sajtópauszálé rendszer ismeretében ezeknél rendszeresebb, nagyobb támogatást várt. Erre jó alkalmat, kedvező formát kínált az 1908 nyarán Londonban a magyar kormány felhivatalos támogatásával rendezett magyar kiállítás,⁷⁵ amelyre GOLONYA följánlotta „egy nagyszabású, Magyarországot ismertető angol mű kiadását” egy angol céggel közösen, s ehhez a magyar kormánytól segílyként 1000 példány átvételét kérte, az eladási árnál jóval magasabb, 10 koronás árban.⁷⁶ WEKERLE az ajánlatot elfogadta,⁷⁷ de a válasz, majd

64. *The State and Agriculture in Hungary. Report of the Minister of Agriculture Ignatius Darányi on his agricultural administration during the years 1896—1903.* — Ottó HERMAN: *International Committee for the Protection of Birds — Hungary, a Historical Sketch. Guide of the Party of English Agriculturists Visiting Hungary in May-June 1902.* — *Law XLV of 1907 (Employers and Farm-Servants). Law XLVI of 1907 (State-aided Ericton of Agricultural Labourers' Dwellings.)*
65. *The juridical nature of the relations between Austria and Hungary*, 1908. febr. 1-től, majd máj. 1-től *A Brief Sketch of the Hungarian Constitution and the Relations between Austria and Hungary.*
66. 1907. jan. 15., ápr. 1.
67. 1907. febr. 1.
68. 1907. febr. 15., márc. 1. és 15.
69. 1907. febr. 1.
70. 1907. jan. 1., febr. 15.
71. 1907. ápr. 1. 13.
72. 1907. ápr. 15. 5.
73. GOLONYA 1908. aug. 3-án iktatott segílykérelme, OL K 26 1910—V—1389.
74. POPOVICS Sándor pénzügyminisztériumi államtitkár 1908. márc. 28-i átiratában értesítette a miniszterelnökséget, hogy „méltányolva a lapnak a hazai érdekek előmozdításában kifejtett, s különösen a hazánkban való idegenforgalomnak emelésére irányuló propagatív működését” utasította a dohányjövődék és az állami vasgyárak központi igazgatóságát, bocsássonak a *Hungary* szerkesztője rendelkezésére fényképeket, s közlés esetén díjazásként 1908-ban 1000 koronáig terjedő összeget fizethetnek ki számára. OL K 26 1908—V—1395.
75. A londoni magyar kiállítással kapcsolatos előkészületek és jelentések java része 1944—45-ben a Kereskedelemügyi Minisztérium 1900—1935 közötti anyagával megsemmisült, de jelentős mennyiségű dokumentum található a Földművelődésügyi Minisztérium elnöki (OL K 178 113/1908, 1134. cs.) és a Miniszterelnökség (OL K 26 1251—XXXIX—1908) iratai között is.
76. Ld. 1. sz. függelék, GOLONYA 1908. márc. 3-i beadványa.
77. Ld. 2. sz. függelék, a miniszterelnökség 1908. márc. 26-i választervezete.

az utalványozás késlekedése, a szerkesztési munka akadozása következtében a munka a kiállítás idejére nem készült el,⁷⁸ s csak 1909-ben jelent meg.⁷⁹ Hogy a könyv GOLONYÁNAK hozott-e hasznot, s ha igen, mennyit, azt nem tudjuk, de tény, hogy rövidesen közvetlen segélykérelemmel fordult a miniszterelnökhöz. Hivatkozott rá, hogy már több ízben mutatott be „angol világlapok által közölt cikkeket, melyek lapom révén Magyarországról közöltettek”, hogy a *Hungary* minden anyagi haszonkereséstől mentesen, kizárólag az állam szolgálatában áll, s ezért a lap fönntartására évi 5000 korona segélyt kért. A válasz elutasító volt: „Fedezet hiányában nem teljesíthető.”⁸⁰

Az igényelt mértékű támogatás elmaradása ellenére a *Hungary* változatlan külsőben (áttérve a folyamatos oldalszámozásra) továbbra is megjelent, s tolmácsolta a koalíció hangzatos nemzeti demagógiáját. Rendszeres és részletes tudósításokban számolt be az 1908. május 9-e és október 3-a között a londoni Earl's Court-ban megrendezett magyar kiállításról, ismertette az ott terjesztett magyar propagandakiadványok kedvező visszhangját, a kedvezőtlen reakciókról pedig hallgatott.⁸¹ Írt a brit mezőgazdasági újságírók 1908. szeptemberi magyarországi körútjáról, s közölte az ennek nyomán megjelent sok cikk rövidebb-hosszabb kivonatát.⁸² Ismertette és ingyenes megküldésre ajánlotta a Központi Statisztikai Hivatal informatív összeállítását,⁸³ beszámolt a Budapesten mind gyakrabban rendezett nemzetközi kongresszusokról, tudományos tanácskozásokról, végül ismertette a Magyarországról ez idő tájt nagy számban megjelent angol nyelvű munkákat.⁸⁴ Ezek a tudósítások, ismertetések tele voltak az ősi magyar alkotmányra, az Európa kultúrájáért és szabadságáért folytatott önfeláldozó küzdelmekre való hivatkozással, Magyarország Ausztriától való közjogi különállásának hangoztatásával, s félreérthetetlenül a további

78. GOLONYA 1908. aug. 25-én táviratban kérte az elmaradt támogatás kiutalását, a miniszterelnökség szept. 24-én átfirt az egyes minisztériumoknak, hogy meghatározott számú példányt vegyenek át a tervezett munkából és fizessék ki. GOLONYA végül novemberben megkapta a kért teljes összeget. OL K 26 1910—V—1389.
79. Percy ALDEN (ed.): *Hungary of To-Day. By members of the Hungarian Government*, etc. London, 1909, Eveleigh Nash.
80. GOLONYA 1908. dec. 17-i kérelme és a miniszterelnökség 1909. febr. 8-i válasza. OL K 26 1908—V—1935.
81. E cikkek közül említést érdemel az 1908. szept. 15-i, amely rámutatott, hogy a kiállításnak közvetlen haszna nem volt, mert a magyar üzletemberek, cégek nem éltek a részvétel lehetőségével, nem jelentek meg azon áruikkal. A kiállítást csak a minisztériumok részvétele mentette meg, ott osztogatott kiadványaik sok új hívet szereztek Magyarországnak.
82. 1908. szept. 15. 288—289. A látogatás kiváltotta angol reakciókról a lap 1908. okt. 15-e és 1909. márc. 15-e között majd minden számban közölt híreket, cikk-kivonatokat.
83. 1908. okt. 1. 305.: Julius de VARGHA: *Hungary. A Sketch of the Country, Its Conditions*. Bp. 1908.
84. 1907. ápr. 1. 10—11.: A. R. and E. COLQUHOUN: *The Whirlpool of Europe. Austria-Hungary and the Habsburgs*. London, 1907. — 1909. jan. 1.: C. M. KNATCHBULL—HUGESSEN: *The political Evolution of the Hungarian Nation*. London, 1908. — 1909. márc. 15.: *Education in Hungary*. Bp. 1908. — 1909. márc. 15.: Julius ANDRÁSSY: *The Development of Hungarian Constitutional Liberty*. London, 1908. — 1909. ápr. 1.: P. ALDEN: *Hungary of To-day*. London, 1909. — 1909. ápr. 15.: VERIDICUS: *Nationalism in Hungary from the Business Point of View*. London, 1909.

(gazdasági és diplomáciai) elkülönülés mellett érveltek. Ezekben az években azonban a *Hungary* már mind több cikkben egyúttal védekezni is kényszerült a magyarországi nemzetiségek elnyomásának vádjával szemben, ami a koalíció jórészt apró, kicsinyes bosszantó intézkedésekben és sajtópörökben megnyilvánuló agresszívabb nacionalizmusának következtében külföldön mind gyakoribb téma lett.

A *Hungary*-nak e vádakkal szembeni reakciója ugyanazt a kettősséget mutatja, mint a korabeli egyéb válaszok. Szinte egyszerre tapasztalható „az agitátorok” tevékenysége fölötti fölháborodás, az erőteljesebb ellenakciók sürgetése, az addigi liberális politika fölhagyásával való fenyegetőzés, valamint a vádak visszautasítása, annak hangoztatása, hogy „a nemzetiségeknek sehol sincs olyan jó dolguk, mint Magyarországon”. YOLLAND cikkei jórészt az első reakciótípusba tartoztak. Több „cromwellianizmust” kívánt a nemzetiségekkel szemben, kétségbevonta a magasabb civilizációs szintre való alkalmasságukat, mivel nem ismerik föl, hogy egyesülniük kell az uralkodó magyar nemzetiséggel.⁸⁵ A *Hungary* egyik szignálatlan, de stílusát tekintve szintén YOLLANDRA emlékeztető cikke kétségbevonta, hogy „a magyar kormányoknak a szocialistákkal és a nem-magyar nemzetiségekkel szembeni magatartását elítélő agitáció mögött csupán emberbaráti lelkesedés rejlene”, szerinte „egy láthatatlan bajkeverő” szítja az agitációt, informálja félre a *Spectator* és a *Daily News* tájékozatlan, felületes kritikussait: Bécs. A cikk szerint az európai hatalmi egyensúlynak valóban alapját képező Kettős Monarchia ereje, fönmaradása attól függ, hogy Magyarországnak „sikerül-e nemzetiségeit erős, egységes egésszé kovácsolnia, amelyet egyesít a dicső múlt tisztelete és a dicső jövő reménye”. Ehhez kéri a Magyarországon mindig nagyrabecsült brit közvélemény szimpátiáját.⁸⁶ BATHYÁNY Tivadar cikke a másik irányzatot képviselte, kérte a kritikuskokat, hogy hasonlítsák össze a magyarországi nemzetiségek sorsát az írek, a finnek, a poseni lengyelek vagy éppen a Romániában élő 100 000 moldvai magyar [!] helyzetével, „majd ők is észreveszik, hogy az idegen nemzetiségű és nyelvű állampolgárok egyetlen országban sem élvezhetik nyelvük és irodalmuk olyan korlátlan használatának és művelésének a jogát, s nincs olyan teljes politikai szabadságuk, mint Magyarországon”. BATHYÁNY mindehhez még hozzátette, hogy az alkotmányos jogaikért állandóan küzdő magyarok a nagy és szabad brit nemzettől támogatást és szimpátiát várnak, nem pedig sértő és megalapozatlan vádak.⁸⁷ A korabeli nacionalista közhangulat valóban értetlenül állt szemben az angol kritikával, mert számára a kritizált jelenségek, intézkedések természetesen és jogosak voltak; nem vették észre, hogy a társadalmilag fejlettebb, s így morálisan érzékenyebb Nyugat-Európa számára a magyarországi nyílt osztályuralom, a választási visszaállások, az asszimiláció erőltetése — mindaz, ami 50—100 évvel korábban még Nyugat-Európában is általános volt — már visszataszító, nem indokolható, tarthatatlan. A magyarországi anglofóbia, köztük

85. 1906. máj. 15. 3—6. és júl. 1. 5—6.

86. *The British Press and Hungary*, 1907. aug. 15. 6—10. Ezeket az érveket szinte szó szerint megismételte a lap egy évvel később: 1908. dec. 15. 375—377.

87. BATHYÁNY Tivadar: *The British Press on Hungary*, 1907. dec. 15. 11—12.

a *Hungary*, ezért a hamis információkkal, a fölvilágosító magyar propaganda elégtelenségével magyarázták az erősödő bírálatot,⁸⁸ fokozták Anglia felé irányuló propagandájuk intenzitását, de ez a propaganda csak még jobban leleplezte a magyarországi közszellem elmaradottságát, erősítette a kritikások meggyőződését.

A *Hungary* megkísérelte megvédeni DARÁNYI hírhedt derestörvényét a *Times* és a *Morning Post* bírálatával szemben,⁸⁹ közölte SHRUBSOLE-nak a liberális *Daily News*-hoz írott levelét, amely cáfolta Magyarország elszakadási szándékait és a nem magyarok elnyomását,⁹⁰ tagadta az 1906-os rózsahegy-i választásról a *Times*-ban megjelent vádakát, elmondta, hogy a csernovai sortüzet kiprovokáló vétkesek lelkészükhöz írott levelükben megbánták tettüket,⁹¹ s idézte SZÉLL Kálmánt, aki a nemzetiségek fennmaradásában látta elnyomásuk vádjának a legjobb cáfolatát.⁹² Talán az angliai kritika térhódításával vagy az addig követett módszerek eredménytelenségével magyarázható, hogy körülbelül 1908 közepétől a *Hungary*-nek a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó cikkei mérsékeltabb hangnemre váltottak át. A magyar politika leghatásosabb bírálóját, R. W. SETON-WATSON-t „nem csekély tehetségű történész”-nek titulálta, aki azonban nem sejti Magyarország ellenségeinek igazi célját, az ország földarabolását. Adatait a *Hungary* az ellenadatok egész sorával, s végre nem szidalmakkal, próbálta cáfolni: a nemzetiségi vidékeken a gyakorlatban kétnyelvűség van, igen jelentős a nemzetiségi nyelvű sajtótermékek száma, az egyházközségek több mint a felének nem magyar a nyelve, 3154 elemi iskolának nem magyar a tannyelve stb.⁹³ Átvette egy meg nem jelölt angol orgánumban SETON-WATSON *Political Persecution in Hungary* c. röpiratáról megjelent bírálatot, amely elfogadta ugyan a vádak java részét, de enyhítő körülményeket is talált, megértést mutatott a magyarok nehézségei iránt.⁹⁴ AMBRÓZY Gaszton azt emelte ki, hogy a nemzetiségi elégedetlenséget elsősorban külföldről szítják, így 1848-ban csak a csehekkel szomszédos trencsényi szlovákság és a Havasalfölddel érintkező déli románság állt szemben a közös szabadságküzdelemmel. AMBRÓZY a magyar állameszme elfogadását, s cserébe a nem-

88. 1908. jan. 1. 2–4. — Az ellenforradalmi korszak magyar publicisztikája egyenesen a háború előtti magyar kormányok bűnös hanyagságával magyarázta a külföldi rokonszenv elvesztését, pl. RÉVAY Mór József: *Jókai és a magyar ügy külföldön*. Bp. 1925. 2. — Az angol kortárs, a yorkshire-i George SCARBOROUGH, szintén a külföldi propaganda fokozását tanácsolta a magyaroknak a *Hungary* hasábjain: 1908. febr. 1. 39–40.

89. 1907. júl. 15. 6.; aug. 15. 12.; szept. 1. 5–6.; okt. 15. 8–10. Jellegetes védekezés volt annak bizonygatása, hogy mindazért nem jár verés, amiről az angol lapok írnak. A magyar parasztság helyzetét a Dél-Afrikába szállított kínai kulik sorsához hasonlító cikket „álszent tory írás”-nak és „ordító karikatúra”-nak nevezte a *Hungary*.

90. 1908. jan. 1. 11.

91. 1908. febr. 1. 35–36.

92. 1908. júl. 1. 205.

93. 1908. júl. 15. 217–220. — SETON-WATSON előző könyvét (*The Future of Austria—Hungary and the Attitude of the Great Powers*. London, 1907) a *Hungary* még melegen üdvözölte, mint a Monarchia fölbomlását hirdető nézetek cáfolatát. 1907. jún. 1. 12–13.

94. 1908. aug. 15. 251.

zetiségek nyelvének, irodalmának, egyesületeinek a tiszteletben tartását javasolta.⁹⁵

Polemisztikus tevékenységével, az érdemi vitákba bocsátkozással a *Hungary* túllépett korábbi szerepén, megszűnt pusztán szórakoztató, főszi-nes, társasági lap lenni, s ez kiváltotta az igényes, a nemzeti túlzásoktól ugyan tartózkodó, de a magyarság elleni vádakat visszautasító *Budapesti Szemle* dicséretét. V. B. megállapítása szerint „a nem rég oly súlyosan tapasztalt, legnagyobb részét igazságtalan magyarelleses támadások idején a *Hungary* helyesbítő közleményei nem tévesztették el hatásukat Angliában”: kedvezőbb vélemények is napvilágot láttak, nőtt az angolok idegenforgalmi és gazdasági érdeklődése Magyarország iránt, ezért javasolta a magyar társadalomnak, hogy a lap megrendelésével, terjesztésével támogassa az „igazaink és érdekeink védelmére a Hungary-ban bírt alkotást...”⁹⁶

Az angliai „magyarelleses agitáció” növekvő térhódításával kapcsolatban a *Hungary* szerkesztőjének nem volt átgondolt koncepciója, politikai irányvonala, reakcióit inkább a kapkodás és a növekvő rezignáció jellemezte. Mindenesetre örömmel közölt minden olyan írást, amely valamilyen módon szembeszállt a vádakkal, így lehozta MAILÁTH Józsefnek különböző angol orgánumban (*Westminster Review*, *Contemporary Review*) megjelent cikkeinek bő kivonatát,⁹⁷ illetve a *Times*-hoz írott levelét.⁹⁸ 1909 szeptemberében már csak regisztrálni tudta, hogy „a külföldi nemzetek körében egyre növekszik az ellenszenv Magyarországgal szemben, s teret nyer a gyanú, hogy ott borzalmas belviszonyok és korrupció uralkodik...”. Néhány tipikus, nyilvánvalóan eltúlzott állítás cáfolása után a cikk főszólitotta a magyar kormányt, hogy tegyen valamit a hamis információk további áradata ellen.⁹⁹ A végnapjait élő, hitelét veszített koalíciós kormány erejéből azonban már nem futotta a további angliai propagandára, s 1910 után, az új belpolitikai érában, a *Hungary* politikai aktivitása is alább hagyott. SETON-WATSONnal kapcsolatban még átvette a *Magyar Hírlap* rágalmait, hogy a nagy hatású *Racial Problems in Hungary* c. könyv jelentős részét mások írták,¹⁰⁰ leközölte a *Magyarország* főszólitását, hogy SETON-WATSON terjessze ki vizsgálatát Írországra, Indiára, Dél-Afrikára, Posenre, majd látogasson el Szibériába.¹⁰¹ GERMANUS Gyula egyik cikkében SETON-WATSON alapos kutatásait elismerve a soknemzetiségű Magyarország kialakulásának megrajzolásával szállt vitába a brit szerzővel, szóvá tette SETON-WATSON hiszékenységét, amiért fölült „a legradikálisabb nacionalista álmodozók” meséinek, s rámutatott, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés tulajdonképpen társadalmi kérdés, amely szociológiai megközelítést igényel. A kérdés megoldását a nemzetiségi területek fejlesztésében, kölcsönös türelmességben, a kulturális kölcsönhatások tudatosításában, a szél-

95. *Björnsoniana*, 1908. szept. 1. 264–267.

96. V. B. (VIKÁR Béla?): *Hungary*. *Budapesti Szemle*, 135. köt. 1908. szept. 475–479.

97. 1908. aug. 1., szept. 15. 278–284.

98. 1909. febr. 15.

99. 1909. szept. 15. 287–289.

100. 1909. márc. 1. 71–72.

101. 191. júl. 15. 216–217.

sőséges nemzetiségi törekvések hatalmi megfékezésében látta.¹⁰² A Magyarországgal kapcsolatos angliai sajtókampányt összegező és a *Hungary* ezzel kapcsolatos szerepét mintegy lezáró, 1910. szeptemberi cikk tartalmaz még néhány figyelemre méltó megállapítást: a külföldi sajtó a magyar technikai, kulturális és sporteredmények kapcsán mindig „ausztriai” eredményekről beszél, míg a magyarországi katasztrófáknál, pl. az ökörmézői tűzvésznel, a barbár magyar viszonyokat hibáztatja. A fölhánytorgatott választási visszaélések 3/4-e alaptalan, de sajnós, az addig is ellenséges osztrák, német, francia, belga, svájci és olasz sajtó, valamint a *Times* mellé az addig semleges vagy barátságos angol sajtó is folsorakozott, újabban a *Standard*, a *Daily Mail*, a *Morning Post* és a *Daily Telegraph* is tele van „a mi barbár magatartásunkat és nemzetiségeink kegyetlen elnyomását” ecsetelő cikkekkkel.¹⁰³

A HANYATLÁS ÉVEI

A koalíció bukása, a KHUEN-HÉDERVÁRY kormány megalakulása, majd a TISZA István megszervezte Nemzeti Munkapárt választási győzelme után a *Hungary* a nemzetiségi kérdésben TISZA álláspontját fogadta el, aki a király és a nemzet egyesítése után a magyar nemzet és a nemzetiségek harmóniájának megteremtését hirdette meg a Képviselőházban.¹⁰⁴ Egészében véve azonban 1910-től a politikai témák ismét a háttérbe szorultak a *Hungary*-nál. A koalíció fölbomlásával megcsappantak a látványos angol–magyar érintkezések, alábbhagyott az angol sajtó kritikája is, s a *Hungary* oldalait ismét a magyar és az angol felsőbb osztályok eseményei és képei (arisztokrata esküvők, vadászatok, V. György koronázása), a magyar városokat, várakat, a minisztériumok tevékenységét bemutató képes cikkek, a közéleti és tudományos nagyságokat (BERZEVICZY, HIERONYMI, WLASSICH, GOLDZIHNER, MUNKÁCSI Bernát, ZICHY Ferdinánd, GIESSWEIN Sándor, RÁKOSI Jenő, SZÓGYÉNY-MARICH László, UGRON Gábor, CSERNOCH János) köszöntő, illetve elparentáló írások és fényképek töltötték meg. Feltűnő, hogy a gazdagodó irodalmi és művészeti híryanagyból mennyire kívülrekedtek az újító, a politikai radikalizmussal rokonságot tartó irányzatok, személyek. Kivételképp csak a női emancipációs, választójogi mozgalom iránt tanúsított szimpátiát a *Hungary*, valamint Csécsy Imre *Új Magyar Szemléje* iránt, amelyet azzal a kéréssel üdvözölt, hogy a jövőben inkább a magyar kultúrára fordítsa figyelmét. Továbbra is figyelemmel kísérte a *Hungary* a külföldön angolul megjelent magyar tárgyú történelmi vagy irodalmi munkákat, így ismertette HENGELMÜLLER László *Rákóczi-könyvét*,¹⁰⁵ a VÁLLYI Nóra – STUART Dorothy válogatásában megjelent magyar versantológiát,¹⁰⁶ PIVÁNY Jenő tanulmányát az amerikai polgárháború magyar résztvevőiről,¹⁰⁷ az UNWIN-cég kiadásában megjelent illusztrált magyar meseköny-

102. 1910. aug. 1. 234–236. és szept. 15. 280–281.

103. 1910. szept. 15. 282–284.

104. 1910. aug. 1. 231–232. részletesen ismertette TISZA beszédét.

105. 1914. febr. 15.

106. 1913. jan. 1.

107. 1913. dec. 15.

vet.¹⁰⁸ Az angol sajtóval a korábbinál jóval kevesebbet foglalkozott. Üdvözölte a Budapestre látogató szerkesztőket, KNOWLES-t (The Nineteenth Century and After) és Robert DONALD-ot (Daily Chronicle),¹⁰⁹ közölte a radikális *Nation*-ben a délszláv kérdésben közölt cikke válaszó SHRUBSOLE és MAILÁTH József leveleit,¹¹⁰ TOWNLEY-FULLAM pedig meglehetősen útszéli hangú kommentárt fűzött a *Westminster Gazette* 1914 elején, a magyarországi románok kérdéséről folytatott vitájához.¹¹¹ Ugyanő nem kis elégtétellel állapította meg, hogy a NORTHCLIFFE kezébe átment *Times* tekintélye már nem csupán Angliában, de az európai kontinensen is leáldozóban van.¹¹² 1913-ban YOLLAND és egy másik Budapesten élő angol, Arnold DELISLE létrehozta a British—American Literary Society-t és annak angol nyelvű folyóiratát (*The Hungarian Spectator*), ezzel vetélytársat támasztva GOLONYA lapjának, a *Hungary* viszont új és lelkes munkatársat talált a Kolozsvárott angolt tanító John DEMPSEY személyében. DEMPSEY a *Westminster Gazette*-hez írott és a *Hungary*-ban is közölt levelében bejelentette, hogy szembe kíván szállni a kedves és angolbarát magyarokról Britanniában elterjedt igazságtalan támadásokkal. Kolozsvári tapasztalatai szerint a nemzetiségekkel szembeni magyar bánásmód „liberalizmusa és nagylelkűsége teljességgel példa nélkül álló”, ő maga nap mint nap tapasztalja, hogy „a magyar hivatalnokok, bírák, ügyvédek, orvosok stb. erőltetik, hogy megértessék magukat a másnyelvű állampolgárokkal”, a kórházban például még a magyarul tudó románokkal is anyanyelvükön beszélnek az orvosok. GOLONYA DEMPSEY elismerő szavait nyugtázva szinte veszélyesnek nevezte az ilyen erőteljes kiállást, hiszen valami alapja azért volt a korábbi kritikának. Mégis csak örülni lehet a dicsőretnek, írta a *Hungary*, hiszen az utóbbi években Angliában annyit szidták a magyarokat.¹¹³

Lehet, hogy ez a megjegyzés volt GOLONYA utolsó kommentárja, a szerkesztő-tulajdonos ugyanis 1914. február 21-én, 53 éves korában váratlanul meghalt.¹¹⁴ Özvegye bejelentette, hogy férje munkáját átveszi, folytatja a *Hungary*-t, s ez meglepő hosszú ideig sikerült is neki, noha rövidesen az alapító halálánál is súlyosabb csapás érte a lapot: kitört az első világháború. Ezzel a lap elsődleges funkciója, az angliai propaganda lehetősége megszűnt, a brit publikum bezárult előtte. Az egyelőre még semleges Egyesült Államok nem jelenthetett túl sok olvasót, belföldön pedig az ellenséggé vált Anglia nyelvének, kultúrájának népszerűsége érthető módon meg-

108. Uo.

109. 1910. júl. 1. 237., ill. 1914. febr. 1. 42.

110. 1912. okt. 15. 319–320., ill. nov. 15. 351–353.

111. 1914. jan. 15. 20–21. SETON-WATSONT hullákban vájkáló keselyűnek nevezte, majd kétségbe vonta, hogy egy skótnak érdekében állhat az igazságot írni meg, hiszen ez ritkán fizet. TOWNLEY-FULLAM szerint egyébként mindenki köteles beleolvadni a befogadó ország többségi nemzetébe, ezért Magyarországnak nincs köze a Romániában, vagy az Egyesült Államokban élő magyarokhoz, ugyanakkor jogos kívánság a magyarországi nemzetiségek teljes elmagyarosodása.

112. 1914. máj. 15. 152–153.

113. 1914. márc. 1. 70–73.

114. A halálhírt bejelentő közlemény szívrohamról írt, de GERMANUS professzor úr már idézett beszámolója szerint az a hír járta, hogy kártyaadósságok miatti öngyilkosság történt.

csappant. Erkölcsi és fizikai támadások is érték a szerkesztőséget,¹¹⁵ de három szám kimaradása után 1914. október 1-én a lap újból megjelent, 8 oldalra csökkent terjedelemben. A főmunkatárs az „internált” J. DEMPSEY lett, aki teljes joggal dicsérte a Magyarországon rekedt ellenséges állampolgárokkal szembeni igen előzékeny bánásmódot. 1915-től havonta egyszer jelent meg a *Hungary*, s noha teljes mértékben támogatta a háborús erőfeszítéseket, mérsékelt hangon írt az ellenfelekről. GERMANUS Gyula törökországi küldetési kapcsán írt érdekes élménybeszámolókat és politikai cikkeket,¹¹⁶ MAGYARY Béla a nemzetiségek lojalitását ecsetelte,¹¹⁷ PODHRADSKY György pedig a cári elnyomás alatt élő ukrán nép felszabadulásának lehetőségeit ecsetelte.¹¹⁸

1916-tól — föltehetőleg az anyagi nehézségek következtében — a Szent István Társulattól a Pesti Könyvnyomda Rt. vette át a lap előállítását,¹¹⁹ s az Egyesült Államok hadbalépését követően az 1917. júniusi számmal véget ért a *Hungary* pályafutása.

A *Hungary* kétségtelen érdeme volt Magyarország számos természeti és kulturális értékének, múltjának és közéletje jelenének írásos és képes bemutatása, az angol és amerikai közönség tájékoztatása egy távoli, kevéssé ismert országról. Egyúttal magyar olvasói számára is — ha szűken is — kaput nyitott a német nyelpterületen túli világ eseményei, fölfogása előtt, s tájékoztatta őket arról is, hogy a külföld szemében Magyarország korántsem a liberalizmus és a szabadság szigete, ahogy a hazai közvélemény irányítóit azt sugallják. Hogy a *Hungary* propagandája sok nacionalista vonást mutatott, hogy sokszor primitív volt, hogy egyes szerzői a bel- és külföldi ellenvéleményekkel szemben sokszor nagyfokú türelmetlenséget tanúsítottak, ez legalább annyira következett a korabeli polgári sajtó stílusából, sovinizmusából, mint GOLONYA Jenő mentalitásából. Inkább illeti kritika a *Hungary*-nak, ennek az inkább kis- mind nagypolgári alapítású és jellegű, a politikai elit által eléggé mostohán kezelt vállalkozásnak az uralkodó osztályokhoz, különösen az arisztokráciához és a nagytőkéhez dörgölődő, annak támogatását szívósan kereső, annak érdeklődését szolgáló hangnemét, témaválasztását. A *Hungary* tizennégy éve is illusztrálja a hazai polgárság gyöngeségét, öntudatának hiányát, hogy a kisebb-nagyobb megaláztatások ellenére inkább vállalta a hatalom és a vagyon kiszolgálójának a szerepét, mint a polgári, demokratikus Magyarországért küzdő erők mellé állást. Ez persze a *Hungary*-nél jóval befolyásosabb, sikeresebb vállalkozásokról, csoportokról is elmondható.

115. Erre utalt a többször megismételt bejelentés, hogy a *Hungary* a nyugati féltéke legelterjedtebb nyelvén, angolul megjelenő magyar újság célja a világot, s most különösen Amerikát tájékoztatni a magyar intézményekről. GERMANUS professzor úr visszaemlékezése szerint a szerkesztőség elleni „hazafias” támadást GRÓSZ Emil orvosprofesszor fia vezérelte.

116. pl. 1915. május.

117. 1916. április.

118. 1916. június.

119. Tudomásom szerint a magyarországi közkönyvtárakban a *Hungary* egyedül az Országos Széchényi Könyvtárban található meg, ott is egyetlen példányban, s az 1911. évi, valamint a világháború alatt megjelent évfolyamok meglehetősen hiányosak.

1. sz. függelék

Golonya Jenő 1908. március 3-i beadványa
Wekerle Sándor miniszterelnökhöz
az 1908-as londoni magyar kiállításra készítenő országismertető kiadvány
segélyezése tárgyában¹

Nagyméltóságú miniszterelnök úr!
Kegyelmes Uram!

Amint már Kegyelmes Uramnak előszóval is jelteni voltam bátor, a múlt hóban nálunk járt Percy Alden, hírneves angol képviselővel, egy nagyszabású, Magyarországot ismertető angol mű kiadását beszéltük meg. A munka nagyságának ismertetésére megjegyzem, hogy a mű körülbelül 50—60 ezer szó tartalommal és 120—140 képpel van tervezve.

Nevezett angol politikus, mint azt idecsatolt levelek másolatai is bizonyítják,² a könyv szerkesztését elvállalta és egy elsőrangú londoni könyvkiadó céggel egyezsére is lépett. A cégnek azonban kilátásba helyezte (:mert erre, mint említettem Kegyelmes Uramnak a kiadó biztosítása céljából okvetlenül szükség volt:), hogy a magyar kormány a kiadótól egyezer példány kész könyvet fog megvenni példányát 10 koronáért a mely árban az összes kiadásoknak csak egy része úgymint az összes anyag összegyűjtése [,] megírása, szerző díja, fordítás, cliché készítmény költsége, levelezés [,] posta költség stb. stb. foglaltatik benn. A könyvhez szükséges adatok összegyűjtését az egyes miniszteri reszortokból, a már megígért cikkeken kívül Magyarország összes fontosabb, a mai kornak megfelelő viszonyainkból, fogom összeállítani hivatott angolul jól tudó munkatársaim közreműködésével [,] A kéziratoknak átdolgozására gróf Esterházy Moricz országgyűlési képviselő urat is megnyertem. A könyv eladási ára Angliában és az Egyesült Államokban 3 shilling és 6 pence (4 korona 20 fil.) árban lesz megállapítva.

A könyv tartalma volna: Magyarország lakossága, története, alkotmánya, nyelve, viszonya Ausztriához és Dalmát-Horváth országhoz. Nemzetiségi viszonyaink, népviselet, irodalom, művészet zene. Közigazgatásunk [sic!], ipar és kereskedelem, közigazdaságunk, kulturális viszonyaink, nyersanyagunk forrásai, turisztika, fürdőink és ásványvizeink ismertetése, állattenyésztés, erdészet, bányászat stb. stb.

Hogy hazánkra nézve ezen nagy horderejű munka minél sikeresebben legyen keresztül vihető a munkához máris hozzá fogtam és kérésemre a szükséges anyag-halmazt az egyes [!] minisztériumokból rövid időn belül kézhez kapom.

A mű még a nyár elején, június hóban a londoni kiállítás tartama alatt, amikor a mű szükséges volta a legaktuálisabb fog megjelenni.

E tárgyban Kegyelmes Úron kívül Andrássy Gyula gróf [,] Apponyi Albert gróf, Darányi Ignác, Günther Albert³ és Kossuth Ferenc miniszter úr Ó nagyméltóságaiknak is tettem jelentést, kiktől e munkára nemcsak buzdítást nyertem, hanem ígéretet is a tárcájuk keretébe vágó munkaanyag megíratására is.

Mindezekért és azért, hogy a könyv összeállításához a szükséges anyagi erőt megszereztessem és munkásságomat fennakadás nélkül folytathassam, tiszteletteljesen kérem Kegyelmes Uramat, legyen kegyes az 1 000 művet megrendelni és az ezért járó összegből 3 000 koronát most, 3 000 koronát április havában, 2 000 koronát május hóban és a hátralévő 2 000 koronát a könyvek szállításakor kiutalni.

Tiszteletteljes kérésemet megismételve vagyok Kegyelmes Uramnak alázatos szolgálója:

Budapesten, 1908. március hó 8-án.

Golonya Jenő s. k.

Eredeti, géppel írt beadvány.

1. OL K 26 1910—V—1389.
2. A mellékelt levelek nem találhatók az iratok között.
3. Helyesen: GÜNTHER Antal.

2. sz. függelék

A miniszterelnökség 1908. szeptember 24-i átirata
az egyes tárcák minisztereihez
az 1908-as londoni kiállítás alkalmából tervezett országismertető kiadvány
átvétele tárgyában⁴

2008/M. E. III. 1908
Nagyméltóságú gróf, Minister Ür!⁵

Golonya Jenő, a „Hungary” című angol képes lap szerkesztője az ezidei londoni magyar kiállítás alkalmából egy nagyobb arányú munka kiadását kezdeményezte, mely angol nyelven Magyarország közállapotainak leírását fogja tartalmazni.

A tervezett könyv fel fogja ölelni összes kulturális, politikai és gazdasági állapotainkat, a nemzetiségi és néprajzi viszonyokat, az irodalmat, művészetet, zenét, ipart, kereskedelmet, a mezőgazdaság terén észlelhető haladást, állattenyésztésünket, erdészetünket, bányászatunkat, bő leírását fogja nyújtani hazánk turisztikai szempontból figyelemre méltó tájszépségeinek, gazdag ásványvízforrásainknak, fürdőhelyeinknek stb. Különös gond lesz fordítva a haderő ismertetésére, a közlekedési és vasúti viszonyokra, a közegészségügyi állapotoknak, a köztisztasági és közvilágítási valamint a csatornázási intézményeknek ismertetésére, a kertészet és a közültetvények ápolására fordított országos és helyhatósági gondoskodásra. Avatott tollból ismertetni fogja a tervezett munka a magyar városok fejlődését, a megyei és községi közigazgatást, az emberbaráti intézményeket, a magyar értelmiség társadalmi életét, a főúri kastélytól az egyszerű paraszt hajlékáig. Ezen könyvhöz a fentnevezett kiadó megszerezte az összes kormányhatóságok erkölcsi támogatását a szükséges adatok szolgáltatása alakjában, szerkesztőül pedig sikerült megnyernie Percy Alden ismert angol képviselőt és író, a ki egy elsőrangú londoni könyvkiadó céggel már egyességre is lépett.

Percy Alden a múlt év végén Bernát István országgyűlési képviselő közvetítésével, a miniszterelnöki sajtóosztály meghívására személyesen itt időzött Magyarországon, a nevezetesebb vidékeket beutazta, viszonyainkat behatóan tanulmányozta, s így saját közvetlen tapasztalatai nyomán fogja hazánkat ismertetni. A kiadó ezen felül a szerkesztés munkájában való közreműködésre gróf Esterházy Móríc országgyűlési képviselőt is megnyerte. A könyv mintegy 50—60 000 szó tartalommal és 120—140 képpel van tervezve és már sajtó alatt is van.

A kiadások részbeni fedezésére a kiadónak 2 000 kész könyvpéldánynak 10 (tíz) korona árban leendő átvétele helyeztetett kilátásba.

A jelzett angol munka hazánk közviszonyainak a külföldi közvélemény előtt való ismertetése szempontjából kedvező eredményre nyújt kilátást, minélfogva a fent körülírt segély biztosítása méltányosnak mutatkozik.

Az előadottakhoz képest, tekintettel arra, hogy a szóban forgó könyv az összes kormányzati ágak érdekét egyformán érinti, és tekintettel arra, hogy a könyv megjelenése szempontjából az ezer példány átvétele sürgőssé vált, van szerencsém felkérni Nagyméltóságodat, hogy a fentiek szerint kilátásba vett segélyhez 150 (százötven) könyvpéldánynak tárcája terhére leendő átvételével hozzájárulni és az ezekért járó 1500 (egyezer és ötszáz) koronát a miniszterelnökség pénztárába lehetőleg f. évi október 1-éjéig átszármaztatni méltóztassék.

Budapest, 1908. évi szeptember hó 24.

Géppel írt fogalmazvány, javításokkal.

4. Levéltári jelzete azonos az előző iratéval.

5. Az irat címzettje gr. ANDRÁSSY Gyula belügyminiszter volt, de azonos szövegű átiratot kapott a többi miniszter is. A Felsőszemélye körüli, valamint a horvát-szlavon minisztertől csak 50-50 példány átvételét kérték.

„Hungary” the first English-language periodical
published in Hungary

G. JESZENSZKY

This semimonthly “illustrated society journal” appeared regularly from 1 December 1903 until June 1917. Its owner and editor was Jenő (Eugene) *Golonya*, a man of little social or political standing, and probably of moderate financial means. On its 16–20 pages the *Hungary* offered the English-reading public informative articles on the beauties, institutions, history, politics, prominent personalities, culture and the various other achievements of Hungary, which, needless to say, presented a rosy view of affairs. Special emphasis was laid upon enlightening the foreign public that Hungary was an independent unit (Austria’s equal partner) within the monarchy ruled by the Habsburgs, and, consequently, was entitled to demand that the various common institutions of Austria-Hungary (above all the Army) should reflect the independence of Hungary more clearly.

One of the major targets of the *Hungary* was to attract British capital for the industrial development of Hungary, a concomitant, or rather a precondition of making Hungary a really equal, and later hopefully the predominant partner in the Dual Monarchy. Despite its unequivocally nationalist tone, *Golonya’s* paper tried to avoid taking a clear stand in the issues debated in Parliament and in the Press. This can be explained by the subservient character of the Hungarian bourgeoisie, which accepted the supremacy of the historic ruling class. Thus although the interests represented by the *Hungary* were rather those of the smaller and middle bourgeoisie than of the landlords’ and/or the upper bourgeoisie’s, the paper never ceased to court the favours of the most influential political and financial circles, and was at a loss when serious disagreements arose within the ruling establishment. But the cautiousness of the *Hungary* brought only meagre results: it received neither much help nor sufficient recognition from the government for its services.

Such services were unquestionably performed, especially between 1905 and 1909, when a coalition of nationalist, clerical and aristocratic liberal parties won a majority at the polls, and from 1906 formed the government. The *Hungary* stood nearest to the right wing of the Party of Independence, lead by Count Albert APPONYI, and joined in the campaign of the coalition to win the political and economic support of Britain for the nationalist aims of Hungary. These efforts ended in complete failure, partly on the merits of the case itself, and partly because it was during these very years that the reputation of Hungary as a liberal, constitutional State was irreparably ruined by the critical writings of R. W. SETON-WATSON, Wickham STEED and others, and gave way to the image of a reactionary, feudal clique oppressing the non-Hungarian nationalities. The *Hungary* could not really enter the controversies carried on about Hungary in the contemporary British Press, and remained an increasingly despondent observer of these trends.

With the change of government in 1910 the political activity of the paper considerably decreased. With the coming of the war it lost its main reason of existence, but it struggled on for three more years, even after the death of its founder.

The impact of the *Hungary* on the British and American public was minimal, and probably the majority of its readers were Hungarians, but the fact that it existed shows the importance pre-first-world-war Hungary attributed to English as a language and the English-speaking countries as possible sources of support.

Ady Isten-élménye

BATA IMRE

Elég oka volt ADYnak hangoztatni, hogy a Halál rokona. Már az *Új versekben* ott van a *Sírni, sírni, sírni*, számos éjszakás verse közt talán a leg-sötétebb hangulatú, vacogó halálfélelem megnyilvánulása. Főnévi igenevek sugalmazzák vacogtató kizárólagosságát. A lírai helyzet időtlenségét fejezi ki ez a grammatikai jellegzetesség. A helyzet itt azon nyomban állapotnak van állítva. Az infinitívus az időtlenséget érzékelteti:

Várni, ha éjfél t az óra,
Egy közeledő koporsóra.

Valahány éjjel, mindig közeledik az a koporsó, s a koporsóban az idegen halott.

Remegve, bújva, lesve, lopva
Nézni egy idegen halottra

s ehhez képest minden viszonylagos. Ha pedig azt is megfontolom, hogy az idegen halottban ADY saját halálára néz, mert mire másra? — hiszen saját halálunk van olyan idegen, mint ez a folyton visszatérő látomány, az én halálom az én idegenségem, akkor ez az elementáris halálfélelem-kifejezés maga az abszolút rémület.

ADY rémülete indokolt. A gyógyíthatatlan betegség tudatában újul meg folytonos a lelki processzus, aminek számos alakja van a *Sírni, sírni, sírni* vízióján túl is. A múlttagadó gesztusok variánsai, a magát megbabonázottnak érző benutság a visszafordíthatatlan időt tudatosítja ADYban, a fölismerést, hogy tévedését nem korrigálhatja, s nincs más, mint

Megbánni mindent. Törve, gyónva
Borulni rá egy koporsóra,

végrendelkezni, szörnyű testámentumot írni, „És sírni, sírni, sírni, sírni”. Ám ilyen rémület vonzásában fölkorbácsolódik az életöszton, a halálfélelem az életvágyat hívja, ADYnál a Halál és Élet egymás nélkül nincsen, s e kiélezett polarizáltság a lélek fölfokozottságának a következménye, s a feszültséget oldani csak a mámor tudhatja. Ezért menekül ADY éjszakáiba, ezért hajszolja magát hajnalig, virradatig úgy, ahogy FÜLEP Lajos vagy KRÚDY érzékeltette ADY Endre éjszakáit, már azokat, amelye-

ken társai lehettek; a magános ADY-éjszakákról csak versek tanúskodnak: *A Sírni, sírni, sírni* vagy az *Özvegy legények tánca*. Egyik, akár a másik a legnehezebben értelmezhető, de nem reménytelen az értelmezésük, s főként, innen juthatok ADY Isten-élményéhez.

Már a cím is rejtelen: özvegy legények. Volnának ilyenek? Mert vagy özvegyek, s akkor nem legények, ha pedig legények, miben özvegyültek? Nem tényvalót jelent a szintagma, jelentése képtelenség. ADY úgynevezett szimbólumvilágába jutottunk, de ezt is csak könnyebbségünkért mondom. Mert semmi szimbolikus a kifejezésben! Özvegy legények nincsenek a tapasztalati életkörön, de miért ne jelenthetne az érzéki valamit, ami nem a közvetlen tapasztalat körén mutatkozik? Hiszen az sem kevésbé rejtelmes, hogy ADY Szent GYÖRGYöt emlegeti. A koraközépkor szentje, a Sárkányölő, aki maga se tudja, miért állott az új vallás mellé, de megöli az ősvallás istenét, a Sárkányt. „Szent György nap éjén sipítók, nyugtalanok a denevérek”, ezek a sárkányutódok, vagyis van abban logika, ha ADY özvegy legények, sárkányölő Szent GYÖRGY nap és sipító denevérek éjszakáját szenvedti. Ezt a fantasztikus dimenziót összetartó renddégészíti ki „Kiméra asszony serege”, amely „buta valót öldös, ahol jár”.

Am kicsoda Kiméra?

Szörnyeteg az ógörög mitológiában. Belerophon győzte le a kígyótestűt. Későbbi szóhasználatban agyrémet, kényszerképzetet is jelent a kiméra. Rögeszmék sokasága Kiméra asszony serege. A *Jehan Rictus strófáiból* egyik szakasza is ezt tanúsítja:

Él minden szívben egy bolond Kiméra,
Van mindenkinek álom-szeretője:
Ráleltem én is már a magaméra.
Enyém. Ne fájjon a más feje tőle.

Kiméra asszony ADYNál: agyrém, rögeszme, álom-szerető, nem a tapasztalat által igazolt érzéklet, élmény, hanem a bensőben képződött hiány-kompenzáció. Az *Özvegy legények tánca* Kimérát a buta valóval szemben vonultatja föl; ami a valót butává minősíti, a szétesettség, a diszkontinuitás, s a közbül-közbul tátongó hiány, ez a kettősség, mely ADY bensője, ahogy *A nincsen himnusza* racionálisan, formális logikai egyszerűséggel kifejezi:

A Van csak egy rossz álom
S a valóság a volna.

— — — — —
Nincsen semmi, ami van,
Egy való van: a Nincsen.

ADY özvegy legényei a Nincsen dimenzióját népesítik be. „Dohos várak ótermeiben” ropják a táncot, kiméras lelke szakadékos barlangjában. *A vár fehér asszonya* a tanúnk, ADY lelke: „A lelkem ódon, babonás vár...” Abban a várban egy fehér asszony bolyong, az is Kiméra, kényszerképzet, rögeszme a „buta való” érdekéből tekintve, s LÉDA a gyalogabb képzeletnek, de LÉDAként is Kiméra. S ha már ennek serege van, akkor ADYNak meg lehetnek özvegy legényei, amazoknak — a feminin képzet-minőségeknek — masculin kiegészítői, hogy a pólusok páros-ellentétes léte meglegyen.

Az „özvegy legények” különben Hopp Sárít és Ave Máriát „váltva és bo-
kázva dalolnak”. Profán nótát és szent éneket tehát, hogy ismét párosak
és ellentettek legyenek a pólusok, mindig a „Van” és a „Nincsen” ellentett
kettősét mintázva, mivel valami és az ellentéte valahogy teljes, egész
benyomást tud tenni. Járják az „özvegy legények”, míg Kiméra asszony
serege öldösi a buta valót, de tánc és küzdés nem tud összehangolódni; a vers
arról szól, hogy nem tud megszületni.

Van Kiméra asszonymnak magának is oppozíciós ellenpárja.

Ahol Kiméra asszony serege hadakozik, ott a buta való összefoglaló
neve ős Kaján. Úgy értve ezt, hogy a buta való mélyén ott az eredet, s azt
ős Kajánnak hívják. Kiméra feminin lénye és ős Kaján masculin minősége
feszíti a lelket, amely az ADYÉ. S ha amazt a LÉDA-élmény lökte föl az
archaikus mélységből, vagyis Kiméra LÉDA archetipikus képze, emez
— a buta való — abból táplálkozik, amely eleve adott: ős Kaján keletről
jött, a rímek ősi hajnalán; jött boros kedvvel, paripásan, zeneszerszámmal,
dalosan. A magányosan töltött éjszakát az özvegy legények és Kiméra kísér-
tik, a boros asztal fölött borongó ADY ős Kajánnal vívja párbaját.

Szent Kelet vesztett boldogsága,
Ez a gyalázatos jelen
És a kicifrált köd-jövendő
Táncol egy boros asztalon
S ős Kaján birkózik velem.

Az „özvegy legények” ADY lelkében járják, az ős Kajánnal birkózó
ADY viszont külső látvány. Ha magános az éjszakája, nem tud aludni,
s lelkében zajlik a „bajvívás”, ha a másik éjszakák alkalmi következnek,
Szent Kelet vesztett boldogsága, a gyalázatos jelen és a kicifrált köd-jövendő
táncol egy boros asztalon. Akár így, akár úgy történik, mindenképp a
bajvíváson a sor. De milyen más a belső vívódás és a mámoros éjszakán
kivetült párbaj. Kiméra asszony serege buta valót öldös, ha ős Kaján bir-
kózik ADYval, a mámoros állapotban a gyalázatos jelen, vagyis a buta való,
meg a révén sugalmazott „kicifrált ködjövendő” táncol egy boros asztalon.
Mindez pedig pontos értelmezése ADY éjszakáinak, a magányosoknak és
a mámorosoknak egyaránt. A mámoros éjszakák menekvések a magányo-
sok elől. A magányosok viszont ADY halálfélelmének vacogását fejezik ki
plasztikusan. Elviselni ezt a halálfélelmet csak a mámoros ADY képes;
a gyalázatos jelent és a buta valót a kicifrált köd-jövendő csak a boros asztal
fölé hajló tudatában ellensúlyozhatja.

Roppant érzékenység, a halálfélelemmel áthatott idegrendszer „finom
remegése” fokozza ADYban a világot fel úgy, hogy mindent szélső pólusaiban
él át, s ez az érzékenység érteti meg velünk istenes verseinek atmoszfé-
ráját is.

*

Gyerekkorában kálvinista hitben nevelkedett. Isten-versei egy-tömbben,
ciklusban csak 1908-as kötetében, *Az Illés szekerén*-ben jelentek meg. Sőt,
e kötetnek egyenesen a nyitó ciklusa lett *A Sion-hegy alatt*. Kálvinista
hitének csak nyomait találjuk e ciklusban. *Ádám, hol vagy?* — hallja az Úr

szavát, s válasza himnikus zsolozsma: „Szívemben már őt megtaláltam, / Megtaláltam és megöleltem / S egyek leszünk mi a halálban.” Százszor emlegetett fordulat ez; akkor fordul ADY az Istenhez, mikor nincs neki már lába, csak térde van, csak térde. Fontosabb, hogy Istenhez hanyatlása halálfélelme csitultán következik be; akkor, mikor megnyugodott benne, hogy mégis meg kell az embernek halnia.

Megtalált Istene a gyerekkori hitből lép ki a fénybe: „Nagy fehér fényben jön az Isten, / Hogy ellenségim leigázza.” Ez az Isten olyan, akit el lehet hívni, hogy pereljen a perlőkkel, hogy harcoljon a hívó elleneivel. A zsoltáros hangon azonban átüt a másik. *A Sion-hegy alatt* látomásában az Isten-kép olyan képzetekre vall, amiknek a kálvinizmus szelleméhez nincs közük.

Egy nagy harang volt a kabátja,
Piros betűkkel foltozott,
Bús és kopott volt az öreg Úr.
Paskolta, verte a ködöt,
Roratéra harangozott.

Ha kálvinista volt ADY Istene, itt a képe ahhoz képest profán, s katolikus éppúgy lehet, mint akármelyik vallás Istene. Főként mégis a katolicizmus szellemét közelíti ADY Isten-képe. *A Krisztus-kereszt az erdőn* is ezt az állítást erősítheti. Hajdan a fiú és atyja — két nyakas magyar kálvinista! — unta a faragott képet, de a halálsejtelemmel tölt lelkű fiú most áhítattal néz föl a katolikus keresztre.

Húsz éve elmúlt s gondolatban
Ott röpi a szánom az éjben
S amit akkor elmulasztottam,
Megemelem kalapom mélyen.

ADY megtalált Istene bévül, a lélekben hírelti magát, s jellemzője az alakváltó képesség. Ám egyik alakja sem közömbösíti a másikat.

Az Isten ott van valamiként:
Minden gondolatnak alján.
Mindig neki harangozunk
S óh jaj, én ott ülök a balján.

Ott zúg a strófában azért a végzet szele is, az eleve elrendelésé, de ne feledjük, hogy a rettegő, a halálfélelemben tapasztalt ember állítja magáról, hogy Isten balján ül. Ám könyörületes is ez az Isten. Sokáig és némán várakozik,

Csak a szívünkbe ver bele
Mázsás harangnyelvekkel néha.

Hol neki harangozunk, hol ő ver bele szívünkbe mázsás harangnyelvekkel, mert „Az Isten: az Én és a Kín, / a terv, a csók, minden az Isten”. Az Én és a Minden reciprocitása itt a fontos, meg az, hogy a Minden — *A Nincsen himnusza* tanított rá bennünket — a Van is, meg a Nincsen is. Hatalmas Úr: sötétség és világosság. . . Rettenetes zsarnoka szívünknek, s nem szabadulhatunk meg tőle, mer évezredek hozták, a benső diluviális

réteget képezi, mint akár a félelem. A félelem — a halál félelme! — Isten ősfészke, ha nem ez ősfészek maga az Isten archaikus lényege.

Az Isten az egyszerűség
Unja a túlságos jókat
Unja a nyugtalanokat
S a sokszertű, nagy álmodókat.

ADY Istene a személyiség teljességében maga a tudattalan. Sokáig moccanatlan és a sötét mélységekbe simultan észrevétlen. Aztán váratlan fölragyog, mintha a Nap volna az arca. Napszemét ADYN felelji: a belsőben moccanó a külsőben ragyog vissza rá. Így pedig béke, belenyugvás ott, ahol mindeddig harc volt, bajvívás. Akkor jön, mikor elfogyott a szeretet. A szeretet hija hívja, kívántatja.

Szeress engem, mert, jaj, utálnak
S olyan jó szeretettnek lenni...

Vagyis ADY Istene a szeretethiány kompenzációja is. Ilyen irányban leginkább lehetőség. A lehetőségben talál az Isten-képzet kapcsolatot Kiméréával. ADY kimérés lelke a lehetséges eleven tere, s ebben a térben — az abszurd, a képtelen terében — az Isten éppoly realitás, mint Kiméra asszony serege. „Istenem földben, fűben, kőben”, de „Óh, Istenünk, borzasztó Cethal, / Sorsunk mi lesz: ezer világnak? / Roppant hátadon táncolunk mi, / Óh, ne mozogj, síkos a hátad”. A keresztény Isten-képzet annyi változata mögül fölbukkan az archetípus, a Sárkány-isten, a szörnyeteg, s ADY pedig az Isten szörnyetege. Mert az Isten — Én viszony bármikor megfordítható ADY gondolkodásában. Az ő kimérés lelke, az ő istenülése.

Ez az Isten, az ADYé, az éjszakát lakja. Az álomtalan órák igazik föl:

Jön néha-néha egy jó napom,
Mikor egész valóját látom,
De soha-soha napvilágon.
Velem van s mindig éjszakán.

— — — — —
Az Istenem, tréfás Istenem,
Vajjon miért csak éji anyék?
Fény-nyomában szívesen járnék.
Velem van, de csak éjszakán.

Ismerjük ezeket az éjszakákat, voltak ennél nyugtalanabbak.

Összetévesztitek a Halállal,
Holott ő a Halálnak is ura
S akkor vagytok a közelében,
Ha kötekedtek a halállal.

Megvan a magyarázat is:

Batyum: a legsúlyosabb Nincsen,
Utam: a nagy Nihil, a Semmi,
Sorsom: menni, menni, menni
S az álmom: az Isten.

Az éjszakai Isten, a Halálnak is ura, ADYnak megnyugvás. Megnyugvás akkor is, ha ostoros. Sok kezében annyi ostor, s köztük „csók-ostorod / Legfájóbb ostor ostoraid között”. A vidám, tréfás Isten, a csók-ostoros nyomában föltűnik a vigasztalan, a közönyös is. Az isteni közöny természetére azonban nagyon érdemes ügyelni.

Ő: Minden, de áldani nem tud,
Ő: Minden, de senkit se büntet,
Ő teljesíti az időt
S nem érti meg a mi szívünket.

Hatalmasabb a Jehovánál

— — — — —
Ő: a Muszáj, a Lesz, az Ámen.

S áldani, se büntetni nem tud, csak az időt teljesíti, vagyis maga a Végzet, a görög mitológia Három-egy-Moira alakja: a Halál is, de a nagy-nagy Élet-folyóvíz is: Minden. Tagolt és bonyolult Eszme, mitikus átváltozó-képesség, s ami ugyanaz: az Én gazdag és rejtelmes szerkezete.

ADY Isten-versei lírai gondolkodásának ontologikus rétege. Személyisége megrendültségében támad föl az Isten-élmény, s egy roppant föld-rengés nyoma valamennyi Isten-vers, semmi közülük ahhoz, amit vallásos lírának minősítenek.

Az Isten, mint lelki realitás, mint vallásos élmény nem létezik:

Nincsen semmi, ami van,
Egy való van: a nincsen,
Az ördög a rokonunk
s ellenségünk az Isten.

ADY Istene abban a világban, amelyben oly fölfokozva érezte magát, egyszerűen nem létezik. ADY Istene teremtett, alkotott Isten, mint a vers. ADY énje teremti, noha természetesen abból a világból — a Van-ból! —, amelyről azt állítja, hogy Nincsen. „Minden Egész eltörött” — jelenti ki, és Istene épp annak az Egésznek virtuális manifesztálódása.

*

Véletlen alakította úgy, hogy ADY érett, saját hangú lírája kilenc kötetben jelent meg. Mert a *Versek*-et és a *Még egyszer*t csak előzménynek tekintem. ADY költészete az *Új versekkel* kezdődik és *A halottak élén*-nel zárul. Az *utolsó hajók* verseit már FÖLDESSY rendezte sajtó alá. Csak a kilenc kötet számít! Valamennyit ADY szerkesztette, ciklizálta, szentelte meg a bennük kifejeződött rendet. A kilenc könyv együtt: egyetlen konstrukció. Az *Új versek*, a *Vér és arany*, *Az Illés szekerén*, a *Szeretném ha szeretnének*, *A Minden-titkok versei*, *A menekülő élet*, *A magunk szerelme*, a *Ki látott engem* és *A halottak élén*.

Kilenc könyv sorában az ötödik: középsőnek számíthat! *A Minden-titkok versei* az életmű szimmetria-tengelye. A titkok könyve előtt ott van a *Szeretném ha szeretnének*. ADY magányossága soha oly erővel ki nem fejeződött, mint éppen ebben a könyvben. Olvassuk el *A vén komornyik* című költeményt.

Kopognak a szívemen,
Szép, piros, méltóságos ajtón
S jönnek a látogatók
Fürge sorokban.

S egy vén kopott komornyik
Vén derékkal buzgón hajlong,
Gazdája elutazott
Régen-régen már.

„Jó úr volt és itt lakott,
Búsan ment el, mennie kellett,
Házában csak én vagyok
S már én se várom.”

„Valaki útra vált belőlünk” — mondja ADY másutt. A *Szeretném ha szeretnének* istenversek-ciklusának a címe: *Rendben van, Úristen*. Ezeknek a verseknek a szerzője a Halállal köt békét, s most — először! — a Halál az Isten:

Istenem, Halál, te tudod,
Hogy tőlem elmúltak a bálók,
Lakodalmak és hős murik:
Pitvarodban állok.

Új állapot ez, az életézés új minősége. Híres dolyfét ADY hátra hagyta, s már azt tartja, hogy „Minden megszentel, ami büntet”.

Sohse szerettem úgy magam,
Mint most a Halál pitvarában,
Magszerettem a múltamat
S lépek beljebb, bátran.

Nem lehet az rossz valaki,
Akit annyian üttek, téptek
S rosszabb úr nem lesz a Halál,
Mínő volt az Élet.

S az Istenhez hanyatló árnyékra rápermetez az alázatosság langy esője. Ha volna még benne gőg, akár a szívével együtt is képes kitépni magából. Sopánkodik is miatta, vajon ki akarta, hogy gyerekkora egységes atmoszférájából oly messzire szálljon, és visszatérni óhajt most az Isten „unt kegyébe”. Ez is titok, ha nem a legnagyobb!

Ki akarta, hogy megtagadjam,
Örök sorsát messzehagyjam
S visszakolduljam örege
Magamat ismét unt kegyébe?

Lelkes képem kinek a képe?

S ha *A vén komornyik* azt jelezte, valaki elment, s aki hátra maradt — a komornyik — látogatókat fogad, ez nyilvánvalóan a lélek integráns erejének elvesztéséről tanúskodik. Épp az ment el búsan, mert „mennie kellett”, aki a fürge sorokban sorjázó látogatókat együttessé integrálhatná. A vén komornyik csak hajlong, csak köszön, s a vendégek magukra hagyottan, külön-külön járhatnak-kelhetnek ama várbeli termekben, amelyek-

ben valamikor Kiméra asszony serege buta valót öldösött. Ahol valaha oly kemény küzdelem folyt. Mert elmúltak a bálók, a hős murik, el a lakodal-
mak! És megkockáztathatjuk azt is, hogy aki eltávozott, immár „a Halál
pitvarában” időz. A megkettőződött én folyománya, hogy a látogatók
sorjáznak, csak a komornyik hajlong előttük, s nincsen, aki asztalához
invitálná őket; a benső térből hiányzik az integráló közép, s ezért jogos
a kérdés: „Lelkes képem kinek a képe?” Mert ha nem én, akkor kép, lát-
vány, dramatikusszintér, de minnek nevezhető? A kérdést egyetlen szava
módosításával megtalálom egy nevezetes életidegenséget kifejező vers
első strófájában is. WEÖRES Sándor *Le journaljában*:

kanca futott az udvaron
egy cédrus ötlött a szemébe
mindkettő szűz phaenomenon
„lelkes lelkem kinek a képe”

ó bár tudnék lóul dalolni
zablát kantárt rám Múza fonna
abrakom hymni odi psalmi
nyeregbe Orpheus pattanna

Vagyis a *kérdés* olyan, amire nincs válasz, s ezért lehet a poézis kezdete.
ADY lírája: ezt teszi föl újra és újra. Nincsen válasz, s ha van, az nem felelet.
Csak ami már benne van a kérdésben is: a hiány megtestesítése. A hiány
metaforája: az Isten. De határozottan változni látszik. A *Vezeklő vigadozást*
zoltára felismerhetővé teszi a változást.

Víg zengedezésre hívtam
S gonosz jajjal illetem nagy személyed,
Jehovák Jehovája Élet.

Feledtem, hogy szent az én testem,
Mert örök Rend fehér folyói mossák:
Csodálatos csodálatosság.

S ha Isten volt az Én reciprokja, volt életet átható panteizmus, most
törvény: „örök Rend”, megkülönböztethető, mint előbb sosem! A meg-
kettőződött éntudat távlatot nyújt ADY-nak. S e módosult távlat kínálja
az „avas kérdés”-t:

Itt van egy legnagyobb Valóság.
Ez valami szent, rendetlen rend
S az élet egy régi adósság,
Amelyet le kell róni.

Az élet egy régi rossz emlék
S az a nagy Valaki akarja,
Hogy az eszéből ki ne essék
Emléke egy köd-múlnak.

Itt nem segít templom, imádság,
Fogadja el sorsát az ember,
Ne várja, hogy mások megváltsák:
Szenvedjen és haljon meg.

A magányosság tudatosultán, az elviselni tudás erejében az élet összetett élménye, a valóság kusza bonyodalma kettőződött meg, s az idegenség zűrzavarát átüti a sejtelen, mégis van ott Egység, integritás, ahol a szenvedés és halál a bizonyosság. A Rend fehér folyói adják tudára az embernek, hogy „itt van egy legnagyobb Valóság”: vallásokon innen és túl a lét metafizikai nyilvánvalósága: az Uraknak Ura rákacag a háborúra. ADY vidám Istene akkor fordítja Nap-arcát az életre, mikor már semmi remény. A reménytelenség a végső remény. „Rendben van, Úristen!” — ez a nyugalma Adynak, s megint megmutatja magát az Eszme annak, ami hajdan:

Falusi, nádas iskolában
Már ilyenek láttam,
Ki rossz helyett jó és új szívet
Adhat mindenkinek.

Szeretetnek is hívják ezt az Istent; összerelemként mindent áthatónak, halálon is úrnak, mert a temetőn is kivirágzik; ő a gyermeki hit, s ebben a hitben ismerősen jár vissza a régi felismerés:

Édes-ernyedten várok várva
Mostmár a halálra.
— — — — —
Háborúba el ő bocsájtott
S bűnökből kihántott.
Rákacagott a háborúra
Az Uraknak Ura.

Fölismerhető most már, hogy a gyerekkor felejtett Istenét a küzdelmekben fáradt ADY megtalálta, de nem volt képes meghatározni magának; nem látta nappal, csak éjszakán. Míg nem a bajvívásból kibontakozott a belenyugvás érzése, a „Rendben van, Úristen” — elszánt magatartása, s akkor az Uraknak Ura tréfás, mosolyos, Naparcos alakban, a mindent Egyesítő Szeretet eszméjében nyilatkozott meg az előtt, aki már a Halál pítvarában időzött.

E fölismerés *A Minden-titkok versei* mottójából is nyilvánvaló:

Bajvívás volt itt: az ifjú Minden
Keresztüldöfte Titok-dárdával
Az én szívemben a Halál szívét,
Ám él a szívem és él az Isten.

Az ifjú, aki a halálfélelemmel küzdött, legyőzte félelmét, de az sincs többé, az az ifjú, mert aki van, az kettő: a szíve és az Isten. És hogy ez mennyire nem csak ötletes fordulat ebben a megrendítő belső történetben, arra egy másik vers a bizonyíték. Nem istenes vers *A föltámadás szomorúsága*, *A szerelem titkai* ciklusban találjuk. A keresztény hit diadalmas — föltámadt — Krisztusa analógiájára ADY a maga szomorú föltámadását idézi.

Piros, nagy köd-tályogok közül
Sunyított rám a csalfa Nap,
Midőn így szólék:
Kelj föl és légy szabad.

Valóságos élmény rögzítése ez a nagyívű — filozófikus igényű — költemény. A magányát — üldözöttségét — szenvedő ember, aki most ADY, a tényleges magányt keresi, a pihenést, a kikapcsolódást a Tátrában. Elutazik, mert azt hiszi, evvel hátra tudja hagyni a múltat. Hol hagyja azt?

Tán Budapesten, talán máshol.
Alig emlékszek valamire
A néhai világból,
De szomorúan föltámadtam.

Sebeit Tamás ujjai — a Tatra fenyvesi — tapogatják, de maga „megromoltan és feledőn” messze visszahagyta énje bizonyosságát.

És megint szólék: én nem tudom,
Ki vagyok, éltem-e, élek?
Valakinek neve vagyok
Vagy örököse egy halott
Szomorú nevének?

Az elhomálylott éntudat: volt bajvívások nagyszerű porondja: nincsen; posta hozza a leveleket; s mintha mindig, mintha régen-régen hozná, úgy hozza; meg a sebek is fájnak; azok most is égve fájnak, de „mikor kaptam, hogyan kaptam?” — arra nem emlékszik. Bolyong a fenyvesben, tót zsol-tárok harsognak ott, de

Micsoda zsol-tárt is tudtam én
Kedvesebben
Valamikor?
Csak hallgatok,
Mert már mindent elfeledtem.

Dehát ebben a felejtésben érzi magát az egy kettőnek, s pontos a diagnózis, mert világos a szimptomák képe:

Óh, jaj annak, aki feltámad
S nem érzi önnön-életét,
Beszédje kongó báb-beszéd
S báb-színpad bábja ő maga,
Kérdés, kísértés és titok.

S még ezen is túl:

És tudom, hogy most már semmi sincs,
Senkisem él
És semmisem igaz.
Keshedt vén arc vigyorog a tóból
És nem tudom: ki az?
Föltámadtam, jaj, föltámadtam.

A halálfélelmen aratott győzelem tehát nem sokat ér, mert bár nincs többé szíve félelmére, ha sírja mélyére néz, de az sincs többé, aki úgy tudott vacogni, sírni, sírni, sírni; mert immár semmi sem igaz. *Elhagyott a félelem*, írja verse fölé, s megmondja világosan, egyértelműen:

Mostmár elhagyom az Istent is,
Mert elhagyott a félelem.

Nyitott sírokat léptem által
Halálos éjjelen
S fogaim nem vacognak többé
Mert elhagyott a félelem

Jaj, jaj, nem érzem, hogy élek már,
Mert a félelem elhagyott.

A menekülő élet e kietlenségből talál vissza, mondván:

Aki él, az mind, mind örüljön,
Mert az Élet mindenkinek
Kivételes szent örömmel jön.

S már üzen a Patyolat; szűz-tiszta gyermeki ének kívánkozik ajkára újra,
a *Kis, karácsonyi ének*, s milyen más hangsúly köti össze a kettőt ismét:
az életet és a halált:

Lehet: Élet se volna,
Hahogyha nincs Halál,
Holott ott van mögöttük
Titokzatos Uruk,
Valami ős és vad, szörnyű
Szabálytalan Szabály,
Egy nagyon nagy Üldöző.

S már nem akar róla semmit tudni, annak fogadja el, aki, vagyis
Ismeretlennek. Ez az Ismeretlen ADY Istenének végső, mindent egybe-
foglaló és mindent átható megjelenése; világképének ismeretlen állandója.
Megvan vele, elboldogul általa, ahogy *A nagyranőtt Krisztusok* példázza is.

Eső után a buja gombák
S mint Florencban a májusi virágok,
Úgy születnek szent garmadával
Mostanában az új és új világok.

Hogy világon mit kell értenünk, azt a következő strófa kivilágosítja:

A Bibliának egy világa
Milyen lassú, tétova kézzel készült
S ma egy-egy új világ mily készen
Ugrik ki terhes, tüzes emberészből.

Világon tehát világmagyarázat, létértelmezés: világkép értendő.
A *Bibliának* egy-világa: a bibliai világkép, mely lassan, tétován készült,
most viszont — és korára, magára gondol itt ADY! — egy ember alkot világ-
képet, s ahány, annyit.

Bethlehem híres csillagának
Híre maradt csak, se hamva, se üszke,
De ezernyi fényes csillagra
Az ember-agy lobogóját kítúzta.

Az Élet egy elgondolása,
Egy dal, melytől egy csúf óránk megszépült,
Teremtés volt a lelkeinkben,
Újra-újra egy-egy új világ épült.

A teremtő, világkép-alkotó Embert ünnepli ADY *A nagyranőtt Krisztusok-*ban, az Embert, aki ugyanaz a metafora, mint mindig volt az Isten. A meg-istenült embert ünnepli, mert övé a teremtés, „S Isten csak egy megócskult koronája”. Az Ember ott áll most, ahol eddig mindig az Istent láttuk vagy épp csak sejtettük; az Ember a maga teljes távlatában:

S mert halhatunk bármelyik percben
S célunk mégis az örökkévalóság,
Minden igaz ember ezért hős
S az emberszívben van a legtöbb jóság.

S a jelenvaló látvány árnyéka a múlt, az is átváltozik:

Tömjénbúzós, gaz korszakokban,
Mikor öltek, raboltak Krisztus-hitben:
Akkor is az Emberben maradt meg
Egyedül és legtisztábban az Isten.

A teremtett Isten, a hiány kompenzálta Eszme, a nagy Szándék, s

Érezzük növekvő lelkünkben
A Lehetetlent legyőző hatalmat
S hogy egykor eggyé egyesülnek
Az új világok, az új birodalmak.

Egy lesz majd millió világból,
De ez az egy minden örömmel teljes
S ez a szegény Siralom-Völgye
Mindenkinek kedves, jó lakóhely lesz.

A kigondolt Isten, aki az Ember Szándéka, Álma, szent Lehetetlenje volt és maradt, mégis csak megteremti az Egy-Világot. A kimérés lelkű ADY, a világ — világkép — teremtő költő, a magát — énjét — veszteni is tudó, most újra tudja már, hogy kicsoda.

Szeretlek halálos szerelemmel,
Te hú, te jó, te boldogtalan,
Te elhagyott, te szép, béna ember,
Te: Én szegény Magam.

Megtalált Énje „fájdalmas Én”, de

Te vagy: életek élete
A legidegenebb és a legszebb.

A bajvívás és a következetesen kiállott éntudat-vesztés, valamennyi küzdés és szenvedés egyetlen Igét sok alakban tartott szorosan, s ez volt ADY Istene. *A magunk szerelme* így foglalja össze:

Óh, belső csaták diadal-gyémántja,
Óh, nagy győzés a legbószzebb félen,
Óh, rendelés, Te legforróbb Titok
Gógómnek Gógje, nagy Góg: az enyém.

A *Ki látott engem?* kötet 1914-ben azt sugalmazza, prológusával pedig ki is mondja:

Istenülő vágyaimba ki látott?
Oh, vak szívű, hideg szemű barátok.

Megistenülve és önmagához szelídülve, nemcsak az új Rettenet — a háború — parancsolja a Halottak élére, hanem — mint mutattam — személyisége belső története is.

Nyolc verses könyve ADY-nak a kilencedik előtörténete. Az istenes versek szempontjából ez kétségtelenül így van. *A halottak élen* első ciklusa az *Ember az embertelenségben*. Az Ember nagybetűvel olvasandó, a szenvedésben és megistenülésben kristályosult Eszme, személyiség-történet sűrűdik benne. A halálfélelem tűntén elvesztett éntudat, a tárgyiasulásban átalakult személyiség kifejeződése a nagybetűs Ember, aki nem a Halált féli, hanem az embertelenséget. A ciklus első verse, az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* azokra a költeményekre emlékeztet, amelyek a halálfélelemben vacogó virrasztó Ént idézték. Ugyanúgy éjszakás vers, mint a *Sírni, sírni, sírni*, az *Özvegylégyek tánca* vagy *Az ős Kaján*.

Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.
Azt hittem, akkor azt hittem,
Valamely elhanyagolt Isten
Életre kap s halálba visz
S íme, mindmostanig élek
Akként, amaz éjszaka kivé tett
S Isten-várón emlékezem
Egy világot elstülyesztő
Rettenetes éjszakára:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.

Hajlunk rá, hogy úgy olvassuk ezt a verset, mintha a háború kirobbanása váltotta volna ki, pedig másról van szó. Arról az átváltozásról, amely *A föltámadás szomorúsága* folyománya. Nem konkrét, nem egyes esemény reflexiója ez a vers, belső drámai képe inkább valaminek, ami folyton átüt ADY verseinek egy — vagy akár több! — rétegén: „Fordulása élt s volt világnak.” ADY sok tapasztalata, élménye mutat erre a nem-élményre, lassan megérlelődött fölismerésre, amelynek ő csak médiuma volt, miként élményei is csak anyag lehettek ennek az Evidenciának a kifejezésére. S ez Evidencia-sejtelem ismét ADY Isten-genezisét világítja meg számunkra. Mert az élt és volt világ fordulása ADY Isten-várásának, Isten-bizonyosságának drámai tere. Erre vall *Az akarat cselédjei* is.

Cselédjei az Akaratnak
Most a századok között,
Mikor így kiütközött
Lelke a szép, ember-fenevadnak:
Mi vagyunk cselédjei,
Cselédjei

Az akarat — és bús cselédek:
Istenem, én Istenem,
— — — — —
Kiket akartunk szépnek, szabadnak:
Másnak a cselédjei,
Cselédjei.

Íme, a szolgálatra rendelt lélek szomorú önmegadása! Ez a nehezen érthető vers értelme. Más akart ADY, nem szolgálni. Szabad akart lenni, kiválni én-kötöttségéből, de föltámadása csak szomorú lehetett. Nem telt öröme benne. A Van és a Nincsen egymást tartósan áthatni sose tudta. Az istenülés maradandó sose lett, az Isten — a hiány — mindig külön való maradt, s lett a háború alatt még nagyobb, mint valaha. Más várt ADY, s épp az ellenkezője következett.

Néztük: az Ember
Külömbje magas szivárvány-hídon
Istenülésnek amint neki-vág
És gazdagodik, mind-gazdagodó
Kényességekkel, új ingerekkel
S hogy mégis-mégis szép e hivalgó
Jószág, az Ember: maga a világ.

Ön-imádatunk kelyhe kicsordult
S mindenkiket megitatni akart
Nehéz kedvéből, e drága borból.

Aztán közbejött a rettenetes fordulat, a háború ténye igazolta a tegnapi tegnapot: a bajjívást, a hiábavaló küzdést, „tegnapi kis bánataink”-at éppúgy, mint a bizakodásokat,

Óh, tegnapi cirkulusok, halott,
Szent ábrák, gyilkos árkokba fúltak.

— — — — —
Óh, hóhér Idő,
Óh, tegnapi tegnap igéje,
Megrontásoddal megszépült varázs.

A személyiség belső történetébe beleszólt a világháború, s az Isten újra megjelent — Hiánynak. ADY, a régi bajjívó, élére szökik a halottaknak:

Be szép, kísértetes világ,
Be jó nekem be szép nekem:
Most az igazi halaványak
Táborában vezérkedem,
Hogy az Életre mosolyogjunk.

A halottak élén kötetnek nincs is jellemző istenes ciklusa, viszont valamennyit áthatja a szomjas epekedés Isten után. A megnőtt élet verseit éppúgy, mint az *Ésaiás könyvének margójára* bibliás dialektusú költeményeit.

Mennyit idéztük az elmúlt évtizedekben A megnőtt élet ciklus prológus-versét, az *Iffjú szívekben élek-et!* Szükség értelmezését! — teszem hozzá. Mert nemcsak a bizakodás verse ez, nem az önvigasztalásé! A ciklusban A hivalkodó ember jó e vers nyomában. S e ciklus versei párban járnak. A hivalkodó ember az *Iffjú szívekben élek* párja.

Csak az a fontos, ami: Én
— — — — —
Csak az a fontos: ki vagyok?
— — — — —
Csak az a fontos, ami: Én,
Halállal és Halál nélkül,
Holott mindenki halni mén:
Marad a hivalkodó ember.

A hivalkodó ember, aki nagy, de csak akkor,

Mikor a világ megveszett
S a minden-jók dögbe hullnak,
Tudom, hogy a legnemesebb:
Szegény, hú hivalkodó ember.

Az Én megnövekedett szerepe, fontossága szempontjából értelmezendő az *Ifjú szívekben élek* valamennyi állítása.

Szent lázadások, vágyak s ifjú hitek
Örökös urának maradni:
Nem adatik meg ez mindenkinek,
Csak aki véres, igaz életű.

Igen, én élni s hódítani fogok
Egy fájdalmas, nagy élet jussán,

mert ADY világosan látja, miben áll ez a fájdalmas, nagy élet. *Az öreg árvaság* és a *Láttam rejtett törvényed* — a következő verspár — a bizonyíték. *Az öreg árvaság* három részre bontja ADY életének ontológiai rendjét: „Árvaságom volt első diadalom”, „Azután a múlások jöttek, / Az árvaság kezdett megöregedni / S kezdett szívemnek lenni fájó semmi.” S végül: „megint jön a fájdalom... / S jöttök mindenkit pótló valakik: Diadal, Nő és gógös Árvaság.” S ebben az ontológikus összefoglalásban az Isten csak tagadva van jelen; a második szakaszban, az öreg Árvaság idején: „egyszerre csak: nincsen Isten / És aki van, nem nekem-való Isten”. Ám *Az öreg árvaság* párja metafizikát borít az ontológiára: *Láttam rejtett törvényed*.

Rejtett törvényed, Uram, akkor láttam,
Mikor megint vígan szedtem a lábam
— — — — —
Kis Földeden Uram, úgy dermedt meg
A Nyár s kivált az én nyaram,
Miként Könyvedben írva van,
— — — — —
Mégfagyott az én ajándék-nyaram
— — — — —
Szép volt, Uram, szörnyű és tán igaz volt,
— — — — —
Egy-egy köved nagyon talált
És sohasem válogatott,
Melyik fa pusztul, melyik marad épnek.

Láttam, Uram, akkor rejtett törvényed:
Hogy mit csinálsz: azt Te tudod.

Külön van tehát újra az Isten! *A halottak élén* költője megint menekülni kénytelen hozzá. A *Menekülés az Úrhoz* ismét a távolságot érzékelteti:

Be szép a régi kép, a tiszta,
Be szép volt a világon élni,
Be szép volt az a lázadó,
Mégis uras, szent Össze-vissza.

Az elhagyott és megtagadott múltat hívja vissza most ADY, azt az időt, mikor néha még imádkozni is tudott. A megszakadt imádkozást folytatja, mert valahogyan: van Isten.

Adjuk Neki hittel magunkat.
Ő mégis csak legjobb Kísértet,
Nincs már semmi hinnivaló,
Higyjünk hát a van-vagy-nincs Úrnak.

Mert ő mégis legjobb Kísértet
S mert szörnyűséges, lehetetlen,
Hogy senkié, vagy emberé
Az Élet, az Élet, az Élet.

S mikor ez az Élet ragyogott, ígéretesnek látszott, azonos volt az Istennel, hogy viszont most rettenetes, hogy épp senkié az Élet, fonákján ragyog a Nap, az Isten-arc. Erre néz föl a régi rajongó:

Tréfál a kezed? Játszik? Büntet?
Nem utáltalak meg — bennünket:
„Te előtted volt”, Te csináltad
S én úgy teszek, ahogy kívántad.

Nem untam meg pásztorod lenni,
Nézni, hallgatni vagy szeretni
S éltem csak akkor csapnám hozzád,
Ha nem orcám volna az orcád.

„Fáj a közelség, messzire megyek” — jelenti ki ADY, s ő, aki az Istent oly közel hozta az élethez, hogy vele azonosította, most — a háború végső tobzódása idején — maga is fön van, elkülönülten, *A csodák föntjén*.

Csillag-zuhító angyal-trombiták
Piros hangjára addig-addig lestem,
Míg megérkeztek a káprázatok
S csodáit küldi, pirítva a testem,
A nyolcadik angyal: a Láz.

Minden rendestől eltéptem magam,
Szemem prédáit mind összezilálom.
Életem száz mással elegyítem,
Csapdoshasson vitézül föl az álom
S száz színű álom-rettenet.

Csodálatos, képes rettenetek
Szent zavaros kora, fine, szakadt rám,
Úlnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván
Hogy minden: ugyanegy legyen.

S nem lehet elfelejteni e strófák olvastán *A föltámadás szomorúsága* kettős-tudat-sugalmazta szövegét, nem *A nagyranőtt Krisztusok* bizakodását, miszerint „Egy lesz majd millió világból” . . . *A csodák föntjén* azonban úgy van az egy, hogy látszik a kettő. A víziók és valók fájón tapadnak össze, hogy minden ugyanegy legyen, s ez nem az, amiben ADY annyit reménykedett.

Így, az öröm és halál-vágy után
Teljességgé, fantomossá válok,
Reggelt, oldást, bizonyt nem keresek
S leráztam a csak-ez és csak-egy jármot:
Már minden mindent vállalok.

A Láz és én vagyunk ma a világ,
Nem sietek, mert már el úgyse kések,
Csillag-zuhító angyal-trombiták,
Száz étellel fölérő jelenések
Visznek csodák szintjére föl.

S megint ott vagyunk tehát, ahol egyszer már jártunk, a reménytelen-ség szférájában; ott, ahol csak a csoda segíthet. Ha nem is segít, de összefoglal. ADY Istene azért jelent meg újjólag a régi fényében, hogy a széttörött világot a lehetőben Egységnek mutassa. A Hiány megint Isten-alakban áll ADY előtt, mi több, maga is annak előtte, mert csöppet nem gondol vele most már, hogy a kettőt fölcserélje.

Ugyanott vagyunk, ahol a bajvívás idején, de elveszett az Isten—Én reciprocitás. A jelen történései benne vannak a személyiség elveszett Múltjában. A reciprocitás helyét elfoglalja az én-reprezentáció: *Már előre rendeltetem.*

Valamely Istenfejen állok,
Mert így bírom a bírhatatlant,
Mert így bírom el a szívemet,
Ezt a jó és mégis rossz katlant.

Mint valami ördögös posta
A most-idők rémületeit
Előre és magával hozta.

Visszatér a korai Isten-kép, az, amely a korai versből ismerősünk:

Sokat emlegetlek, citállak:
Te vagy most a legvalóbb Nem-Vagy,
Ős magyar névvel: az Ős-állat.

ADY önértékelése most: Ami vele történt, előképe volt mindannak, ami a világban utóbb megtörtént. Mert benne zajlott a Van és Nincsen véres küzdelme, az ő lelkében táncoltak az özvegy legények hajdan. Ő próbált megszabadulni e küzdelmes állapottól, de mi esett vele?

Szabadulás fény-sáva olyan vékony
s a Halálig sem jutottam el,
Azután meg nincsen hajlékom
S hajlékot az Úrnak sem építettem
Es itt állok hitetlen.

Harcaimnak emléke sem remegtet,
Tán helyettem járt itt valaki,
Aki bűnös csodákat kezdett:
Nézem és nem ismerem meg az arcom:
Ez az én híres harcom.

Csetepatáztam örökkön az Úrral
S pár zsoldárát megírtam talán,
S beszélnek, hogy jöttem sok újjal,
Beszélnek, hogy megbántottam sok régít,
Beszélnek, így beszélnek.

Az Élet léha asszony, nem csinál semmit végig, a Halál előtt ez az Asszony Félelem, de

Hol van jó küszöbe a háznak,
Melyet az én Uramnak építettem?

Ha harcért jár ez, hajh, miért harcoltam
S miért volt a kiontott vér?
Vagy átkozott vagy bolond voltam:
Házam nincs és idegen az én arcom:
Ez az én híres harcom.

S ugyanezt elmondja *A szétszóródás előtt*, a sorsot, mit énje reprezentál:

Jöttünk rossz erkölccsel rossz helyre,
Volt útonállók új útbaállóknak
S míg úrfajtánk egymást s a népet falta,
Tunya álmainkat jég verte
S még a Templomot sem építettük föl.

Nem szokta ADY verseit datálni, de *A csodák föntjén*, a *Nem csinálsz házat*, *A szétszóródás előtt* s még néhány 1914 első felében keletkezett vers datálva van. A háború sejtelmében rettegő költő írta őket. E rettegés teremtette újjá Istenét is, aki most is vidám Isten. A rettegő sír, mint hajdan:

Sírjunk, mert csaltuk magunkat balul,
Átkozunk rettenetes jogunkban.
De bizonyos, hogy mosolyog az Úr.

Ember-faj és gyász igyen igazul,
Mégis sírjunk mi szörnyű jogunkban,
De bizonyos, hogy mosolyog az Úr.

Sírjunk azért, de átkaink vadul
Óruló nagy rohamában értsük meg,
Ha mosolyog s csak mosolyog az Úr.

Mosolyog a „legvalóbb Nem-Vagy”, és sír, megint csak sír az, aki csak van. Elég oka van a sírásra! De „ha elmúlnak az elmúlnivalók, Holnap, Idő, örök élet-tenger” táncoltatja majd tovább a hajót, míg a vidám Isten naparca csillogtatja az „élet-tenger örök hullámain”. ADY Istene ő, a Nincsen, a Szándék, a Lehet, meg visszaverődése a van felületén, a rejtett törvények, az örök Rend, a mindenkor jelenvaló Ismeretlen.

I R O D A L O M

- BARTA János: *Khiméra asszony serege*. = *Magyar Századok*, Bp., 1948.
- BARTA János: *Vallásos élmény, életélmény és küldetéstudat Ady lírájában*. (*Változatok egy régi témára.*) = *Studia Litteraria* Tom. XV. Debrecen, 1977.
- FÖLDESSY Gyula: *Ady minden titkai*. Bp., 1962. 2. kiad.
- KIRÁLY István: *Ady Endre*. I–II. Bp., 1970.
- KOVÁCS Kálmán: „Élet s halál együtt mérendők”. *Ady két témaköre*. = – – : *Eszmék és irodalom*. Bp., 1976.
- MAKKAI Sándor: *Magyar fa sorsa*. Bp., 1927.
- RÉVAI József: *Ady Endre*. = *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., 1960.
- SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*. Bp., 1969.
- VATAI László: *Az Isten szörnyetege*. (*Ady lírája.*) – Washington, D. C. 1977.

Ady's Gotteserlebnis

I. B A T A

ADY's Gotteserlebnis ist in seiner Angst vor dem Tode verwurzelt. Seine früh auftretende intensive Todesfurcht ist durch seine unheilbare Krankheit begründet. Die Furcht wird aber durch eine überspannte Lebensbegierde kompensiert. Seine polarisierte Gemütswelt lässt seine Lyrik mythologisch werden. Die Bestandteile seine Mythus sind Wirthemen von persönlicher Herkunft und auf Opposition von Leben und Tod zurückzuführen.

Er wurde in protestantischem Glauben erzogen, aber sein die Todesangst beschwichtigender Gottesgedanke ist mindestens ebenso katholisch und verbunden mit dem Verhängnisbewusstsein der griechischen Mythologie. Die Bildform der kalvinistischen Prädestination ist eine dreieinige Moira. ADY's Gott wechselt so seine Gestalt und Keine löscht die Andere aus. Sie sind der Ausdruck eines metaphysischen Bedürfnisses und deuten gleichzeitig auf die geschichtliche Entfaltung der Ontologie von einer Persönlichkeit. ADY kompensiert einen Mangel mit dem Gottesgedanken, ontologisch bringt er aber dadurch die Geschichte seiner Persönlichkeit zum Ausdruck.

Ein Experiment zur Aufhebung der Todesangst: das ist der von ADY geschaffene Gott. Wenn aber die Todesangst aufgehoben wird, verliert auch das Ich das Bewusstsein seiner Grenzen. Im Doppelgang des Ich's und des Nicht-Ich's erkennt ADY seine eigene Entfremdung. Das Sein und Nichtsein ist im Gottesgedanken zusammenfassbar und im Innern bedeutet diese Zusammenfassung die Vergöttlichung der Persönlichkeit. Gott und Ich sind miteinander vertauschbar.

Das Erlebnis des Ersten Weltkrieges erschüttert den Gottesgedanken. Das Tauschverhältnis wird aufgehoben und das Sein und Nichtsein kann weiterhin nicht mehr unter dem Gottesbegriff eingeordnet werden. Gott wird zum Ausdruck des Mangels und das erweckt in Ady den Gottessucher seiner Anfangszeit.

Eszmei és irodalmi találkozások

Egy magyar könyv francia visszhangjáról

MARKOVITS GYÖRGYI

Egy kicsi magyar fiatalasszony 1920-ban könyvet ír Bécsben. Törekénynek látszik, de nem az: előfutára az önálló, alkotó, új nőtípusnak, mely még napjainkban is csak formálódóban mutatkozik.

BÖLÖNI Györgyné MÁRKUS Ottília, Itóka — ahogyan őt ADY Endre nevezte — férjével együtt szenvedélyes lelkesedéssel s tiszta hittel vett részt az 1919-es magyar proletárdiktatúra kulturális munkájában. A Tanácsköztársaság leverése után sok ezer társával együtt ő is végigjárta a fehérterror börtöneit. Kiszabadulása után Ausztriába emigrált, ott, a Bécsi Magyar Kiadónál jelent meg 1921-ben börtönnaplója, a *Szenvedések könyve*. Festőművésznek készült, tanulmányait Münchenben végezte, s Párizsban ismerkedett meg férjével, BÖLÖNI Györggyel, ADY barátjával. A háború előtt Anatole FRANCE titkárnője volt. Emlékeit már a Párizsban felvett KÉMERI Sándor néven írta meg 1925-ös kiadású, Anatole FRANCE barangolásai című könyvében, mely bejárta Londont, Madridot, New Yorkot. RODINról és BOURDELLERől szóló könyvei is ismertté tették nevét a világban.

A *Szenvedések könyve* nagy vihart váltott ki, nemcsak az ellenforradalmi Magyarországon, de Európa más országaiban is. A hivatalos Magyarország tiltakozott a leleplezés ellen, a haladó Európa pedig mélységesen elítélte az ellenforradalmi terrort.

Évtizedekkel később, archívumok polcairól, a korabeli magyar királyi büntetőtörvényszék irataiból, s egy szenespince mélyén szunnyadó megsárgult, régi elfeledett dossziéból értékes kordokumentumok kerülnek elő. Periratok a könyv magyar, francia és német kiadásának hazai tiltásáról, BÖLÖNINÉ, BARBUSSE, FLAMMARION és mások levélváltása.

Mint említettük, a könyv első kiadása 1921-ben, Bécsben látott napvilágot, borítólapján a világhírű párizsi magyar festőművész, TIHANYI Lajos rajzaival, s ezzel a mottóval: „A mártírok és halottak emlékének. A börtönök és internálótáborok szenvedőinek.” — RÉVÉSZ Béla — ADY barátja, aki a Gestapo áldozataként koncentrációs táborban vesztette életét — írta a könyv bevezetőjét:

„A szerző neve, amely a könyvet jegyzi, új hangzású a közönség előtt. E prezentálásnak épp az lenne a dolga, hogy elmondjuk az íróról, nem újone, sok minden közleménye meglibbentette már a gondolkozni szerető emberek

belső világát és emlékeztük kényeskedő emlékei között, bizonyára őrzik is azokat. Bölöni Györgynének K é m e r i S á n d o r az írói neve, nem volt e névvel sem szaporán cikkező, a kirakat ívlámpái alatt sem páváskodott, de a figyelők, avatottabbak számontartották kéziratait, amelyek az Új Időkben, a Művészetben, a Világban, az Esztendőben jelentek meg. Szokatlanul kulturált közlemények voltak ezek, egy nyugtalan asszonylélek tükrözései, aki belemámorosodott Japán, India fénylő egzotikumaiba, Münchenben, Drezdában, Párisban megmártotta magát a művészet forrásaiban, évekig Párisban élt, írók, festők, szobrászok invitáló körében testvérkedett; a nagy csillag, Anatole France bizalmát megnyerte és hosszú ideig értő titkára volt. Ennek az originális, szép életnek hímpora rajta van az írásain és ezért különösek, emlékezetesek.

A szárnyalnivágyó asszonymadár a piszkos pesti kóterben... ez is magyar sors.

Baden b. Wien, 1921 telén.

R é v é s z B é l a "

S bár a magyarországi cenzúra-apparátus rendkívül éberren figyelte „a hamu alatt lappangó parazsat” — ahogy gróf BETHLEN István miniszterelnök 1921-es kormányprogram beszédében kifejezte —, csak három esztendő múlva vették észre, hogy a „lázító” könyv bekerült az országba. 1924-ben közölték a postai szállításból való kitiltást.

A perre ismét csak évekkel később került sor, a francia, illetve a német kiadás kapcsán. Párizsban 1929-ben jelent meg a Sur le chemin des douleures FLAMMARION kiadásában. Ugyanez évben kiadták Drezdában is *Die Kerker von Budapest. Ein Buch der Schmerzen* címmel. Bernhard JOLLES fordította franciából németre. Mind a német, mind a francia kiadás előszavát Henri BARBUSSE írta, az első világháborús *Tűz* című híres regény szerzője, a magyarországi viszonyok kiváló ismerője, aki több ízben felemelte szavát a fehérterror ellen:

„Egy asszony kálváriája

Egy asszonyt börtönbe vetettek Magyarországon. Nem halt meg. Nem is kínozták. De mindent látott s magával hozta a többiek szenvedése által megkínzott, gyöttrődő lelkét.

Mindazok, akik egyes országok uralkodó köreinek gonoszítottjeiről hallanak, s úgy vélik, «ez lehetetlen, mindezt csak a politikai elfogultság sugallja; ilyen borzalmak nem fordulhatnak elő a mi korunkban» — be fogják látni, hogy tévedtek, ha ezt a «vallomást» elolvassák.

Nos, valaki kiszabadul Budapest börtönéből, de visszavezet oda bennünket. A rácsok, kapuk, a folyosók kis ablakai és a sírgödörk feltárulnak előttünk s arcunkba vágják a nyers, a borzalmas igazságot. Madame Bölöni, az ismert és becsült magyar újságíró felesége, ő maga is neves egyéniség (Anatole France volt titkárnője, kísérője itáliai útján, figyelemreméltó könyvben örökítette meg emlékeit az íróról), férjével együtt hagyta el Magyarországot a fehérterror tombolása és a Horthy-kormány hajszája miatt, mely a gyilkosok kormányaként mutatkozott be, majd az egész világ előtt lelepleződött, mint a becstelenség uralma. Bölöni György és felesége nem foglalkoztak közvetlen módon a politikával. Egyszerűen csak liberális gondolkodású, tisztességes emberek voltak. Madame Bölöni, bécsi tartózkodása után azt hitte, teljesülhet leghőbb vágya, viszontláthatja pesti házát. Szabályos iratokkal felszerelve visszatért Budapestre, háza azonban nem volt szabad. Gyanús alakok nyüzsgöttek ott, akiket a hatóságok helyeztek el. Bár Budapest maga az alvilág — ugyanolyan sűrűn lakott, mint a többi főváros; magam láttam olyan szobákat, ahol húszasával zsúfolódtak össze emberek; és ágyakat, melyeken csak keresztben lehetett fekiüdni, a fejek a fal mellett, s a lábak a levegőben, hogy mindenki megpróbáljon aludni, ahogy

lehet. A Madame Bölöni lakásában elhelyezettek borzalmasan bepiszkították és feldúlták a lakást, szinte istállóvá változtatták. Ő megdöbben ettől a látványtól, s azonnal visszafordult. De ez csak kezdete volt kálváriájának. A csalódottság után, melyet feldúlt házának látványa okozott, hamarosan sokkalta nagyobb tragédia érte. Feljelentették, letartóztatták és börtönbe vetették, mint kémeket. Hat héten át hurcolták börtönből börtönbe, anélkül, hogy ismerte volna az ellene emelt vádat, melyet névtelen levélben küldtek a katonai igazságszolgáltatásnak — mert így mennek a dolgok Magyarországon. Bármilyen korlátoltak és kegyetlenek voltak is azonban az ügy kivizsgálásával megbízott tisztek, a vád olyanira aaptalannak bizonyult, hogy végülis, a letartóztatott barátainak tiltakozására és követelésére kénytelenek voltak szabadon engedni. De ez a szabadulás az utolsó percig bizonytalan volt, mert Madame Bölöni szabadelvűsége és tisztessége gyűlöletet keltett a magyar hóhérokban. Végül mégis kiszabadult, mielőtt meghalt volna a kimerültségtől és a fájdalomtól, mielőtt pokoljárásának végére ért volna.

Több börtönön át hurcolta gyengéd asszonyi lelkét és beteg testét. Kétségbeesetten, törekenyen és remegőn sir és szenved. Mindaz, amit lát és hall maga körül — a húsába vág. Leírja a rettenetes kihallgatásokat, melyek során a foglyokat verik, kínozzák és megesonkítják, hogy olyan vallomásra kényszerítsék őket, melyek a rendőrség által kiagyalt összeesküvéseket fednek fel; és hogy olyanok neveit húzzák ki belőlük, akiket a rendőrség eleve üldöztetésre ítélt. Ezeket az előre kitervelt „vallomások”-at korbáccsal és bottal, karddal és késsel szerzik, és nincs megrendítőbb az emberiség történetében annál az epizódnál, mint amikor képtelenek megakadályozni, hogy a husángokkal ütlegelt büszke parasztember némán és megvetően, állva tűrje a kínzást. Végül hörög és vérzik; a rendőrök kardlapozzák, majd elcipelik. Látjuk a magyar tisztek szadista szórakozását, akik az előtűik elvezetett rabokat véresre verik, egészen a halálig, egyedül csak azért, mert azok kommunista meggyőződésűek. A sport egyik fajtája számukra a pofozás és a rúgás és az ártatlan asszonyok taposása, akiket valami aljas feljelentés sodort ebbe a katonai pincébe. Látjuk a bűzös cellákat, melyekben a szalmazsákok olyanok, mint a trágyadomb, a szörnyű mocskot, a férgek az undorító ételekben és mindenütt tetveket, poloskákat, szifiliszbaktériumokat; érezni a fertőzést, a dögvézszt árasztó levegőt. Az ütések súlya alatt sorra halnak a foglyok; agóniájukat durva bántalmak kísérik, leköpi és megrugdossák őket.

A szerencsétlen, aki félőrülten bolyong a szenny és a lidércnyomás e labirintusaiban, már nem képes állva maradni a rászakadt fájdalom és rettegés következtében, megzavarja a fegyőrök rémisztő durvasága és undorító szavaik; s végül vagy a vizsgálóbíró lábai elé dobják, vagy — mint szórakoztató tárgyat — megmutatják neki a bitófát, mely egy komor udvar mélyén vár reá.

Hasonló a kórházi rabok sorsa is. Négy százan vannak itt: mind ártatlanul. Talán egy kivétel akad köztük, akit vétek terhel: egy katona. Azzal vádolják, hogy elloptott volna egy cigarettatárcát egy tisztától. A többinek egyedül azt róhatják fel, hogy tisztességes emberek.

A «humánus» ember itt méginkább kiváltja a vadállatiasságot a tisztai banditákból, akik uralják azt a Magyarországot, melynek a hivatalos Franciaország oly hathatósan segített a hatalom megragadásában és megtartásában.

Korunk civilizációjának és szégyenének ezt a hiteles naplóját, ezt a kitorólhetetlen dokumentumát első sorától az utolsóig áthatja a szelídség és a szánakozás kínzó és gyengéd érzése.

Stílusa érzékeny és költői, érzékeny és remegő.

Feltárja szerzőjének asszonyi egyéniségét; az ember úgy érzi hirtelen, hogy elöntik szemét a könnyek; a könyv oldalairól keserű kiáltás hangzik, melynek hangja nem halkulhat el emlékezetünkben.”

1924-ben rendelték el először a *Szenvedések könyvének* elkobzását és megsemmisítését. Az igazi hajsza pedig a francia és a német kiadás óriási világvisszhangja következtében pontosan tíz esztendővel az 1919-es Tanácsköztársaság leverése után indult meg a könyv és szerzője ellen.

A magyar királyi ügyészség (Párttörténeti Intézet Archívuma, Büntető-törvényszék 1930—350.) 1930. január 7-i keltezésű vádirata „Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló” 1921. III. törvénycikk alapján a szerzőt a magyar állam és a magyar nemzet elleni bűntettel, továbbá kormányzósértéssel vádolja:

„A könyvnek a rendelkező részben szószerint idézett részei egy ártatlan asszony kálváriáját ecsetelik ríktó színekkel, akit kémkedés gyanúja miatt letartóztatnak és annak dacára, hogy mit sem tudnak vele szemben bizonyítani, hónapokig bebörtönözve tartanak, és eközben is a katonai börtönőrök és a különítmények tagjai részéről válogatott kínzásoknak és sanyargatásoknak tesznek ki. A könyv beállítása szerint Magyarországon a legborzalmasabb fehérterror uralkodik, a hatalom a különítmények kezében van, akik minden törvényt és törvényt hatalmat megcsúfolva garázdálkodnak, gyilkolnak le ártatlanokat és börtönöznek be olyanokat, akik számukra kellemetlenek lehetnek.”

A periratok között fennmaradtak a korabeli detektívjelentések is, melyek arról tanúskodnak, hogy a csendőri-rendőri apparátus mindent megtett a *Szenvedések könyve* különböző nyelvű példányainak felkutatására, azonban egyetlen példányt sem találtak. Ezután hirdetményben szólították fel BÖLÖNINÉT (megállapították, hogy a KÉMERI Sándor név írói álnév), hogy jelenjen meg a főtárgyaláson. A vádlott azonban természetesen nem jelent meg. Így a magyar hatóságoknak be kellett érniük azzal, hogy a kúria két esztendővel később, 1932. április 13-án elrendelte az „objektív eljárást”: a könyv összes példányainak elkobzását és megsemmisítését. A könyv hazai fogadtatását bemutattuk a korabeli bírósági dokumentumokkal.

Ennek ellenpárja, az európai haladó szellem képviselőinek közös akciója az embertelenség, a terror, az ellenforradalom elleni harcban. A francia kiadás létrejöttében jelentős szerepet vállalt Henri BARBUSSE. Egy 1927. július 26-i keltezésű levélben meghívja Madame BÖLÖNIT Aumont par Senlis-(Oise)ba.

Hogy a francia kiadás útja sem volt sima, BARBUSSE 1928. február 13-i levele tanúsítja: „Mon cher confrère et amie, le boycottage préventif de votre livre ne me surprend pas...” (Kedves társam és barátnóm, az Ön könyvét érintő előrelátható bojkott nem okoz számomra meglepetést...) Javasolja, hogy BÖLÖNINÉ forduljon a DELPEUCH kiadóhoz. Csatolja a kiadóhoz írt ajánló sorainak másolatát:

„Kedves Uram, engedje meg, hogy nagyon nyomatékosan felhívjam figyelmét Madame Bölöni kéziratára. Hiteles napló ez, mely a szerzőnek a magyar politikai börtönökben szerzett személyes élményeit tartalmazza. Soha nem ismerem ilyen szívettépő dokumentumot, mint a valóságnak ezt az elrettentő és szinte hihetetlen megjelenítését, olyan író tollából, akinek a tisztessége és igazságszeretete egy pillanatra sem vitatható. Nem kérek mást Öntől, egyedül azt, hogy olvassa el, s meg vagyok győződve róla, ez elég lesz ahhoz, hogy elhatározza kiadását — hiszen Ön egyike azoknak a ritka kiadóknak, akik merik vállalni a valóságot tükröző merész művek bemutatását a közönségnek, akiket nem tartanak vissza a hivatalos aggály diktálta okok, melyek annyi társunkat megbénítanak...” (OSZK Kézirattára)

De rövidesen, már 1928. március 31-én értesíti BARBUSSE az írónőt, hogy DELPEUCH nem tudja vállalni a kiadást, s közli, hogy egyidejűleg más kiadók — GRASSET, FLAMMARION, Albin MICHEL — figyelmét is felhívja a kéziratra.

Flammarion néhány nap múlva válaszol:

„Librairie Ernest Flammarion
Direction Littéraire
Cher ami,

le 5/4/28.

Voulez-vous être assez aimable pour nous faire envoyer rue Drouot le manuscrit de Madame Bölöni? Nous partons tout à l'heure pour quelques jours, mais nous avons laissé des instructions précises pour que le manuscrit soit immédiatement transmis au Comité de Lecture, avec une petite fiche soulignant l'intérêt que vous portez à cette oeuvre...

„Kedves Barátom,
megkérhetem, hogy legyen oly szíves és küldje el Madame Bölöni kéziratát a Drouot utcába? Néhány napra most elutazunk, de pontos instrukciókat hagyunk arra vonatkozólag, hogy a kézirat azonnal kerüljön a lektori tanács elé. Mellékelten egy kis cédulát hozzá, s hangsúlyoztam, hogy Ön rendkívül jelentősnek tartja ezt a művet...” (OSZK Kézirattára.)

BARBUSSE rendkívül fontosnak tartja, hogy minél előbb a francia nép és a világ közvéleménye elé tárják az ellenforradalmi Magyarország felháborító akcióit. Erről tanúskodik a következő levél:

„Kedves Asszonyom és Barátnóm, Károlyi Mihály közvetítésével kaptam meg az Ön levelét Berlinben. Elnézését kérem, hogy csak most válaszolok rá és hogy eddig nem tudtam újabb lépéseket tenni a Flammarion kiadónál. De jelenleg — személyes okok miatt — nehézségek állnak útjába annak, hogy Önnek hathatóan segíthessek. Meg kell vallanom, nagyon ritka eset, hogy egy kiadó a megbeszélt időben jelentessen meg egy könyvet... a kiadók nagy urak. Ami a Monde-ot illeti, már régebben közöltem a szerkesztővel azt a kívánságomat, hogy a lap közöljön részleteket a könyvből. Talán két folytatást tervezhetnénk. De a Monde hetilap, terjedelme szűkreszabott, jó lenne ezért kissé tömöríteni az Ön szövegét, kihagyni mindazt, ami nem tartozik a legszorosabban a drámai cselekményhez, s minél szélesebb keresztmetszetet adni az egész műből... Kérem, tájékoztasson a Flammarion-nál történő kiadás menetéről, s amennyiben a megjelenés dátuma ismét eltolódna, még egyszer megpróbálom segítségére lenni. Feleséggel együtt, aki igen jó szívvel viseltetik Ön iránt, szívélyes baráti üdvözlötünekét küldjük.

Henri Barbusse'
(OSZK Kézirattára)

1930 januárjában BARBUSSE örömmel számol be arról, hogy a fáradozás nem volt hasztalan; a könyv megjelent, sőt dramatizált változatát is nagy sikerrel mutatták be:

„Tisztelet az írónak, aki képes volt a jelenkori történelem barlangjában módot találni arra, hogy a bosszulló igazságot napvilágra hozza!

Tisztelet azoknak, akik színpadra vitték s a nézők nagy tömegének bemutatták a foglyok kínvallatásának tragédiáját, azokét, akik sem hízogóivé, sempedig beletörődő áldozataivá nem váltak a legkegyetlenebb barbarizmusnak. Mindazok, akik az elnyomottak mellé állnak, elismeréssel adóznak Kémeri Sándor „Die Kerker von Budapest” című művének, a művet drámává formáló Kurt Desch-nek, ennek a többszörösen humánus drámának, és a német művészeknek, akik azt tehetségükkel és szívükkel vitték színpadra.” (OSZK Kézirattára)

A *Szenvedések* könyvét a szerző hazájában tilos volt olvasni; Franciaországban bojkottálni próbálták — mégis bejárta szinte az egész világot. Emigránsok és hazai mozgalmi emberek összefogása nyomán ismertté vált Magyarországon. Lefoglalni és megsemmisíteni egyetlen példányát sem

18 janvier 1930.

(23. janvier 1930)

HENRI BARBUSSE

VIGILIA

MIRAMAR PAR THÉOULE

(ALPES-MARITIMES)

Téléphone N° 1 A MIRAMAR

Honneur à l'écrivain qui a su trouver dans les plus sombres repaires de l'histoire contemporaine la vérité vengeresse pour l'exprimer au grand jour!

Honneur à ceux qui ont transporté sur le théâtre, face à face avec le grand public, la tragédie du supplice des prisonniers qui se refusent à être ou des flatteurs ou les victimes résignées de la plus cruelle des barbaries ~~sociales~~. Ce sont ~~Et ce~~ les applaudissements ~~de~~ ~~de~~ la reconnaissance que ceux qui défendent la cause des opprimés doivent adresser à l'œuvre de Sándor Kémeri: DIE KERKER VON BUDAPEST, à Kurt Desch qui dramatisa, techniquement parlant, ce multiple drame humain, et aux artistes allemands qui le réalisent avec leur talent et avec leur cœur.

Henri Barbusse

Henri Barbusse levele Bölöni Györgynéhez a „Szenvedések könyvé”-vel kapcsolatban

tudták a hatóságok, nyugaton pedig a bojkott megbukott s a magyar asszony könyve szuggesztív erejével sok ember lelkiismeretét megindította.

A „sok ember” közül egy volt Roger PILONCHÉRY, a húszesztendő párizsi diák. Az ő kézírásos leveléből tudjuk, hogy 1929 nyarán Párizsban, a Faubourg-klubban Madame BÖLÖNI részleteket olvasott fel könyvéből a számára rendezett előadóesten.

Roger PILONCHÉRY levelét is a régi dosszié őrizte a pincében, BARBUSSE és FLAMMARION leveleivel együtt. Néhány részletét idézzük:

Asszonyom!

Elovestam könyvét — már jó néhány napja —, s azóta szomorú vagyok, talán még szomorúbb, mint azelőtt, beleértve az e fogalomhoz tartozó ürességet és bizonytalanságot. Óh, régóta tudom, hogy az ember ilyen rosszaságot és lappangó aljasságot képes magába rejteni, nagyon jól tudom, hogy mily nehezen küzdi le a káros szenvedélyeit és rossz hajlamait, de kétségbeesetten akartam hinni, hogy a szív szolgálatában álló értelem lassú, de tudatos és kitartó erőfeszítés következtében megjavulhat; akartam hinni, hogy a mi huszadik századunkban a szerte felvillanó fények áradata képes lesz eltemetni és megsemmisíteni a sötétség és gonoszság foltjait, melyek beszennyezik az ember lelkét. De most, látja Asszonyom, többé nem merek hinni ebben a megváltásban...

Lehet-e belenyugodni, hogy valaki feláldozza életét egy olyan emberfajta megjavításért, mely végképp elhagyatottnak látszik, olyannak, mely önmaga szétmarcangolására van átkozva. Nem látszanék-e hát ésszerűbbnek saját szeretlen egyéniségünk szépségében és szenvedésében felolvadni? Bizonyára lehetséges ez, bármennyire is szekeptikus az ember, s ha meg is hallotta a gúnys kaczaj afelett, hogy elmerült az állati gyönyörben, mely a nyugodt teljesség illúzióját kelti. De ez a mesterséges elégedettség, ez a látszatmegnyugvás mit nyújthat annak, aki az igazságot, az egyetlen, a megfoghatatlan igazságot szomjúhozza? Ebben rejlik a dráma: tönkrement testtel, szenvedések közepette meghalni óhajtunk az egyetlen teljességért, az igazságért, mely örök magányosságra ítél bennünket. Ez jelzi, hogy létezhet valamiféle predestináció, mely bizonyos lényeket oly útra dob, ahonnan nincs menekülés. Talán azért van az, hogy amikor az ember meghallja szíve mélyén — bár csak egyetlen alkalommal is — a győzelmeskedő emberi gonoszság áldozataként önként halált vállalók lélekharangjának visszhangját, többé nem maradhat közömbös, nem lehet süket a mindenhonnan hangzó zokogást hallván.

E bizonyosságot megértve, újra bizakodni kezdek és ismétlem magamnak, hogy mindenütt, minden áron hallatni kell azok tragikus kiáltását, akik börtönben sínylődnek, minden szenvedőt s azokét, akik ismeretlen falak között vésztették el életüket. Hangosan kell hirdetni, hogy vannak büszke és nagylelkű férfiak, szelíd és törekeny asszonyok, akik a hatalommal rendelkező, „tisztelet” hóhérok áldozataivá válnak. Az egész világnak meg kell tudnia, hogy senkinek nincs joga behunyni a szemét, hogy senkinek nem lehet egy pillanatig sem nyugalma, míg ezek az emberek szabadokká nem válnak, míg felemelt fővel nem viselhetik nemes szívüket. Meghajlok Ön előtt, Asszonyom, mert Ön ezt tette, és köszönetet mondok minden fiatal lény nevében, akik — magányosan mint én — kétségbeesetten keresik az utat, az igazság szenvedélyétől úzva, talán túlságosan nagy, de őszinte hittel az eszményekben, arról álmodva, hogy egy jobb világot lehet teremteni, melyben kevesebb a fájdalom, a zokogás, és kevesebb a cinizmus.

És mivel Ön megérezte s megértette ezt, írta meg könyvét, mely több egy irodalmi műnél —, mely gyakran szegényes ahhoz, hogy kifejezze az emberi egyszerűséget és tragikumot.

S most hirtelen már nem is értem, hogyan is tudtam kételkedni az emberiség javulásában. Vannak pillanatok, amikor egy ember fogva érzi magát a szépségtől, mely önnön lelkéből vagy a legnagyobbak lelkéből felbuggyan. Tegnap, egy kórus előadásában hallva Villon „Akasztottak balladájá”-t és azt a verset, mely az

asszonyok lázadásáról szól, akiknek férjét megölik, a versek felkavarták lelket: akaratom ellenére e remegő lények testvérenek éreztem magam, akik az életet zengték és nem akartak meghalni. Utána csavarogtam Párizsban, ismét magányosan, mint mindig, beléptem egy ismeretlen utca mélyén egy kis vendéglőbe és figyeltem melankóliám mélyéről két ifjú szerelmezt, két valóságos lényt — akik se nem komplikáltak, se nem rosszak — két egyszerű embert. Megértettem az Élet erejének nagyságát, és a kicsi Emy jutott eszembe, akiről Ön írt, aki az ártatlanokkal teli fegyház sarkában meghúzódva szintén nem akart mást, mint élni és szeretni.

Oh, igen! Nekihevültem itt magamban, egy hatodik emeleti szobában, egy halvány fényű lámpa mellett, egyedül, ismeretlenül, ugyanabban az órában, amikor talán egy magyar börtön mélyén a szifilitikus félelmetes kiáltása, mint egy intő kiáltás hangzik az égnek. És az ég szenttelenül hallgatja és a közömbös föld nem akarja meghallani. Victor Hugot oivasom és a szegény öreg zsidó asszonyra gondolok — a kertjét sajnálta és a maga csodálatos egyszerűségében nem átkozta a hóhérokat, és csak barátjáné panaszai és szenvedései bántották — ő talán csak azért bűnhődik, mert nem katolikusnak születt. És arra a számtalan sok emberre gondolok, akiket felháborít a terror. Micsoda írónia! Egyetlen erő, a szervezetség ereje képes lenne arra, hogy a megkínzott testeket kiragadja a hatalmon levők karmaiból. De az erőszak képe ismét feltűnik és arra gondolok, hogy újabb áldozatokat fog szedni. Az igazság csúfondórosan misztikus fogalom-má válik elmében, s nem tudom, hogyan harcoljak érte.

De a szavak, az eszmei vígaszok nem elegendők ahhoz, hogy a szenvedők kálváriáját enyhítsék. S ezen túl a legjobb vígaszok sem a velük együtt szenvedők részéről jönnek. Vajon a szerencsétlen parasztember állapotát enyhítette-e a vallás alatt az Ön tekintetének együttérző gyengédsége? (Asszonyom, csodálattal adózom az Ön által választott elbeszélés mód pontosságának és kifejező erejének.) Amit várnak tőlünk az, hogy kiszabadításukra törekedjünk, hogy eltépjük láncukat, s ezt az egész világ bármilyen szóbeli tiltakozása nem érheti el, mint ahogy nem tudta megmenteni a villamosszéktől Saccot és Vanzettit sem.

Vállalni kell a harcot, a Felszabadulás világháza jegyében folyó élet-halálharcot, s úgy érzem, hogy a könyve nyomán bennem ébredt újabb aggodalmak még erősebbé, határozottabbá tesznek: vállalni kell ezt a harcot, melyet magától értetődően és teljesen odaadással vállalom, ha egyesítjük, mozgósítjuk erőnket az emberi Igazság csodálatos egyetemességének kivívása céljából.

S mit tegyünk addig? Hagyatkozunk az egyéni akcióra? Nem jelentéktelen vagy egyszerűen nulla ez? Vállaljunk részt egy közös akcióban? Talán. Maradt tehát a Kommunizmus. Ami engem illet, jelenleg szívvel-lélekkel tanulmányozom, bízva, hogy megértem, hogy aztán örökre hú maradjak hozzá.....

R. Pilonchéry
étudiant

23. Rue de Bourgoine

Még néhány szó a *Szenvedések könyvé*-nek utótörténetéről: az 1921-ben Bécsben, majd 1928-ban Párizsban és Németországban megjelent magyar napló a szerző hazájában csak jó három évtizeddel később, 1957-ben jelenthetett meg.

S a párizsi diák, akire oly mély benyomást gyakorolt a könyv, négy évtized után jutott hozzá régi levele másolatához (1973 Budapesten járt). Az a régi levél meghatotta.

„Nagyon jól esik, hogy fáradoztak és lemásoltatták ifjúkori velemet, melyben megtalálom mindazt a lendületet és nemes érzést az életnek abból a korszakából, melyben az emberbe vetett hit még érintetlenül tisztá. Újraolvasása közben — ennyi esztendő (négy évtized) múltán az ifjú Marc (Annette fia) jutott eszembe, Romain Rolland Az elvárásolt lélek című regényének hőse, akit soha nem fogok elfelejteni...

Milyen jó lehet munkálkodni az eszme — talán mondhatni, közös eszménk — előbbreviteléért; azért az eszméért, melynek fő tartalma és célja az ember személyiségének tökéletes kibontakoztatása a szabadságban, melyet minden ember elfogad majd és tiszteletben tart...”

L'écho français d'un livre hongrois. Mme. G. Bölöni

Sur le chemin des douleurs

GY. MARKOVITS

Le journal de Mme. BÖLÖNI apparut chez l'Éditeur Hongrois de Vienne, en 1921 sous le pseudonyme KÉMERI Sándor. Avant la guerre l'auteur fut la secrétaire d'Anatole FRANCE. Son nom devint célèbre en toute l'Europe par ses livres écrits sur FRANCE, RODIN, BOURDELLE.

Mme. BÖLÖNI devait souffrir comme beaucoup de ses compatriotes innocents dans les prisons du terreur blanc qui gagna le pouvoir en Hongrie après la chute de la République des Conseils. Après sa mise en liberté elle commença à écrire ses mémoires à Paris. La couverture du *Sur le chemin des douleurs* fut dessinée par le célèbre peintre hongrois LAJOS TITANYI. L'auteur offrit son oeuvre à la mémoire des morts, des martyres et des souffrants. La contre-révolution de la Hongrie condamna le livre à être annulé en 1924. En 1929 on engagea de nouveau un procès contre l'auteur à cause de l'édition française et allemande — *Sur le chemins des douleurs ; Die Kerker von Budapest*. Henri BARBUSSE l'excellent connaisseur des circonstances hongroises écrit la préface du livre. En avril 1932 la Cour Suprême ordonna de confisquer tous les exemplaires du livre et leur destruction.

L'Europe progressive apprécia le journal de Mme. BÖLÖNI. FLAMMARION s'en chargea de la publication de l'édition française, qui fut protégé par Mihály KÁROLYI et BARBUSSE. Cet article publie des documents et des lettres contemporains concernant les événements racontés. Une lettre de BARBUSSE atteste que le livre fut dramatisé par Kurt DESCH et les acteurs allemands le jouaient d'une fidélité authentique. Malgré le boycottage contre le livre et le drame, l'oeuvre parut plus fort. Le journal de cette femme hongroise avait une force immense et exerça une influence profonde sur la conscience de beaucoup de gens. Parmi eux un jeune étudiant de 20 ans, Roger PRONCHÉRY était présent en 1929 à la représentation dans le club de Faubourg, où Mme. BÖLÖNI lut quelques passages du *Sur les chemins des douleurs*. Après la représentation il écrivit une lettre à la femme hongroise inconnue, parceque l'oeuvre de Mme. BÖLÖNI lui a montré comme une révélation qu'on ne doit jamais se résigner à la suppression, à l'injustice. Il faut accepter la lutte et mobiliser les forces, pour faire triompher l'universalité miraculeuse de la justice humaine.

Cet oeuvre hongrois publié à Vienne, Paris et Berlin dans les vingtaines de notre siècle, ne pu paraître dans le pays de l'auteur, qu'en 1957.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: dr. Jóború Magda

Egyetemi Nyomda — 79.4065 Budapest, 1979
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

Készült: 800 példányban, 46,2 A/5 ív terjedelemben

HIBAIGAZÍTÁS

Somkuti Gabriella: A Teleki-téka pere című tanulmányának alcíme — a tartalomjegyzékben közölttől eltérően — helyesen:

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár a múlt században

Ára : 120,— Ft